विश्वेश्वरानन्द-वैदिक-शोध-संस्थान-प्रकाशनम्—३५३
V. V. Research Institute Publication —353

विश्वेश्वरानन्द-भारतभारती-ग्रन्थमाला-२५
Vishveshvaranand Indological Series—25

संपादकः — विश्वबन्धुः
Editor — VISHVA BANDHU

भारते होशिआरपुरे वि. वै. शो. सं. मुद्रागृहे ।
शास्त्रिणा देवदत्तेन संमुद्राप्य प्रकाश्यते ॥

Printed and Published by DEV DATTA SHASTRI
at the V. V. R. I. Press, Hoshiarpur (Pb., India)

V. I. Series—25

RGVEDA

with

The Padapatha and the available portions of the Bhāṣya-s by Skandasvāmin and Udgītha, the Vyākhyā by Venkaṭa-Mādhava and Mudgala's Vṛtti based on Sāyana-bhāṣya

Edited,

tically, and annotated with text-comparative data from original manuscripts and other available materials

By

VISHVA BANDHU

In collaboration with

BHĪM DEV, AMAR NĀTH, K. S. RĀMASWĀMI ŚĀSTRĪ AND PĪTĀMBAR DATTA

PART VII

(Mandala X, 46—191)

HOSHIARPUR

Vishveshvaranand Vedic Research Institute

1965

ऋग्वेदः

स च

पदपाठेन च यथोपलम्भं स्कन्दस्वाम्युद्गीथीये भाष्ये, वेङ्कटमाधवीया व्याख्या, सायणभाष्यानुसारिणी मुद्गलीया वृत्तिर् इत्येतैश्च पाठविमर्शौपयिकैः पाठभेदादिटिप्पणैश्च संयोज्य

भीमदेवः, अमरनाथः, के. एस्. रामस्वामिशास्त्री, पीताम्बरदत्त इत्येषां साहाय्यभाजा

विश्वबन्धुना

संपादित

तत्र चाऽयं

दशममण्डलस्य ४६-१९१ सूक्तात्मकः

७मो भागः

होशिआरपुरम्

विश्वेश्वरानन्द-वैदिक शोध-संस्थानम्

२०२२ वि.

प्रथमं संस्करणम्, २०२२ वि

प्रकाशकः—विश्वेश्वरानन्द-वैदिक-शोध-संस्थानम्,

साधु-आश्रमः (प. गृ.), होशिआरपुरम् (पं., भारतम्)

FIRST EDITION 1965

Publishers

Vishveshvaranand Vedic Research Institute,

Sadhu Ashram (P O), Hoshiarpur (Pb India)

Prepared and Published under the Patronage of the Government of India in the erstwhile Ministry of Scientific Research and Cultural Affairs, the Government of Panjab the University Grants Commission, the University of Panjab, the Dayanand Anglo-Vedic College Management, New Delhi and the Trusts and Charities of Shri Vishva Bandhu, Shri Moolchand Khairaitiram and other donors

अथ

ऋग्वेदे सभाष्ये

दशममण्डलस्य ४६-१९१ सूक्तात्मकः

सप्तमो भागः

अथ

ऋग्वेदे सभाष्ये

दशमं मण्डलम्

अष्टमेऽष्टके प्रथमोऽध्यायः ।

वेङ्कट०

अष्टमोऽष्टकस्तस्मिन्नध्यायादिषु वक्ष्यते ।
यत्किञ्चिदस्ति मन्त्रार्थे वक्तव्यमिह बह्वृचे.[1] ॥ १ ॥

नानाविधैरभिप्रायैर्मन्त्रा दृष्टा महर्षिभिः ।
भूयसां [2]तेषु विज्ञातो† भवत्यर्थो[2] [3]यथा तथा[3] ॥ २ ॥

वैश्वदेवेषु सूक्तेषु न विविच्येह देवताः[4] ।
केषुचित्र कथिता हेतुस्तत्र ह्यर्थाविनिश्चय. ॥ ३ ॥

तथा संवादसूक्तेन[5] प्रत्येकं कथयत्यृषिः ।
न त्व (तु 'अ)र्नेस्वन्ता सत्पतिर्[6] इति सूक्ते तथाऽब्रवीत् ॥ ४ ॥

'प्रमुदादुर्मिर्[7]' इत्येतद् बहुधा सम्प्रदर्शितम् ।
शब्दाश्च विशयास्तत्र तादृशानि बहूनि च ॥ ५ ॥

मन्त्रेष्वपि[8] च दृश्यन्त ऋषयो ब्राह्मणेषु च ।
देवताश्च सरूपस्था नार्थो वेदेन कथ्यते ॥ ६ ॥

न शक्योऽनृषिभिर्वक्तुम् ऋगर्थ इति निश्चयः ।
यद् वेदाच्छक्यते ज्ञातुं तदुवाचात्र शौनकः ॥ ७ ॥

शाकल्यः[9] पाणिनिर्यास्क इत्यृगर्थपरास्त्रयः ।
यथाशक्त्यनुधावन्ति[10] न सर्वं कथयन्त्यमी ॥ ८ ॥

अस्माभिस्त्विह मन्त्राणामर्थः प्रत्येकमुच्यते ।
ये ज्ञाता ये च सन्दिग्धास्तेषां वृद्धेषु निर्णयः ॥ ९ ॥

---

१. °चे वि[3] मू[1]. २-२. नास्ति वि[1]. † °ज्ञानो वि[3] मू[1]. ३-३. °तयः वि[1]. ४. °ता वि[1,2,3] मू[1]. ५. °केषु वि[1]. ६. ऋ ५,२७,१. ७. ऋ ४,५८,१. ८. °ष्वेव वि[1]. ९. °ल्य मूको. १०. °त्स्य° मूको.

संहितायास्तुरीयांशं[1] विज्ञानन्त्यधुनातनाः ।
निरुक्तव्याकरणयोरासीद्येषां परिश्रमः ॥ १० ॥

अथ ये ब्राह्मणार्थानां विवेक्तारः कृतश्रमाः ।
[2]शब्दरीतिं विजानन्ति[3] ते सर्वं कथयन्त्यपि ॥ ११ ॥

ताण्डके शाट्यायनके श्रमः शतपथेऽपि च ।
कौषीतके काठके[3] च स्याद् यस्येह स पण्डितः ॥ १२ ॥

ऐतरेयकमस्माकं पैप्पलादमथर्वणाम्[4] ।
तृतीयं तित्तिरिप्रोक्तं जानन् वृद्ध इहोच्यते ॥ १३ ॥

न भाल्लवकम्[5] अस्माभिस्तथा मैत्रायणीयकम् ।
ब्राह्मणं चरकाणां च श्रुतं मन्त्रोपबृंहणम् ॥ १४ ॥

यज्ञानां कथयन्तीह वेऽर्थजाई[6] चतुर्विधम् ।
रष्टमर्थमिवाऽप्रमात् तानुपासीत पण्डितः ॥ १५ ॥ इति ॥

[४६]

[7]वत्सप्रिर्भालन्दन ऋषिः । अग्निर्देवता । त्रिष्टुप् छन्दः[7] ।

प्र होता जातो महान् नभोविन्नृषद्मा सीददपामुपस्थे ।
दधिर्यो धायि स ते वयांसि यन्ता वसूनि विधते तनूपाः ॥ १ ॥

प्र । होता । जातः । महान् । नभःऽवित् । नृऽसद्मा । सीदत् । अपाम् । उपऽस्थे ।
दधिः । यः । धायि । सः । ते । वयांसि । यन्ता । वसूनि । विधते । तनूऽपाः ॥ १ ॥

उद्गी०भा० प्रहोतेत्युत्तरं सूक्तम् अग्निस्तुतिसमन्वितम् ।
दृश्यं दृष्टवान् सूरिर् वत्सप्रिर्वाग्विशारदः[8] ॥

यः अग्निः होता होमकर्ता देवानाम् आह्वाता वा जातः अरण्योः मथ्यमानः । उत्पन्नश्च महान् अपरिमितगुणश्च, नभोवित् नभस आदित्यस्य दिवो वा स्वरूपतो ज्ञाता च, नृषद्मा नॄन् अनुग्राह्यान् प्रति अनुग्राहकत्वेन नित्यं सद्मा गन्ता च, प्र सीदत् प्रसीदति च प्रगच्छति च प्रवर्तते च कर्मार्थमित्यर्थः । प्र प्रवर्तने । अपाम् उपस्थे मध्ये वृष्टिलक्षणानाम् अद्भिर्निर्देशो-

१. °स्तारी° मूको. २-३. ऽर्थं रीतिं वा आ° वि°. ३. च काठे वि° अ°; काठके वि°. ४. ...मथर्वणम् वि° अ°; पैप्पलादमथर्वणम् वि°. ५. भाल्लवक° वि° अ°; भाल्लवक° वि°; भाल्लवक° कम. ६. °र्थजाः वि° अ°; °र्थाई वि°. ७-७. नास्ति मूको. ८. °ग्वोग्निरि° वि° अ°.

पगम्य तिष्ठन्ति यत्र सोऽपाम् उपस्थो यत्र तत्र, अन्तरिक्षे वा। दधि धनाना दानशीलश्च धारणशीलश्च वा धायि[1] निहितश्च आहवनीयाद्यात्मना। स अग्नि ते तुभ्यम् विधते स्तुतिभि हविर्भिश्च परिचरते यजमानाय वयांसि अन्नानि वसूनि धनानि च यन्ता दाता भवतु इत्यर्थः, तनूपा. तव शरीरस्य पाता, भवत्विति शेष ॥ १ ॥

वेङ्कट० वत्सप्रिर्भालन्दन । प्र असीदत् होता। प्रादुर्भूत महान् अन्तरिक्षस्य त्राता नृषु च सीदन् अपाम् उपस्थे, धर्ता य निहितो[2] दवै, स तुभ्यम् अन्नानि प्रदाता वसूनि च परिचरते तनूना रक्षक[3] ॥ १ ॥

इमं विधन्तो अपां सधस्थे पशुं न नष्टं पदैरनु ग्मन् ।
गुहा चतन्तमुशिजो नमोभिरिच्छन्तो धीरा भृगवोऽविन्दन् ॥ २ ॥

इमम् । विधन्त । अपाम् । सधऽस्थे । पशुम् । न । नष्टम् । पदै । अनु । ग्मन् ।
गुहा । चतन्तम् । उशिज । नमःऽभि । इच्छन्त । धीरा । भृगव. । अविन्दन् ॥ २ ॥

उद्गीथ० अत्र इतिहास —अग्नि हवींषि वहन् जीर्णो वषट्कारभयात् प्रणश्य[4] अप्सु प्रविवेश। त देवा ऋषयश्चान्वीषु (तु ते २,६,६,१) इति। इमम् अग्निं वषट्कारभयात् नष्टम् इच्छन्त पदै अनु ग्मन् अनुगतवन्त देवाश्च ऋषयश्च। किमिव। पशुम् न नष्टम् यथा पशु[5] नष्टं केचित् अन्विष्यन्त पदै अनुगच्छन्ति, एवम्। अत्र गतेषु च तेषु देवर्षिषु अपाम् सधस्थे सहस्थाने गुहा गृहे संवृते जलाशये क्वचित् चतन्तम्[6] गच्छन्तम् अन्तरनुप्रविशन्तमित्यर्थ, उशिज मेधाविन अङ्गिरस भृगव च धीरा ऋषय नमोभि स्तुतिभि अन्नै नमस्कारैर्वा विधन्त परिचरन्त [7]अविन्दन् लब्धवन्त इच्छन्त वषट्कारभयाद् नष्टम् अन्विष्यन्त इत्यर्थ[7] ॥ २ ॥

वेङ्कट० इमम् अग्निं परिचरन्त अपाम्[8] सधस्थे[9] पशुम इव नष्टम् पदै [10]अनु अगच्छन्[10]। तत्र[11] गुहायाम् गच्छन्तम् कामयमाना नमस्कारै इच्छन्त प्राप्ता भृगव अलभन्त[12] ॥ २ ॥

इमं त्रितो भूर्यविन्ददिच्छन् वैभूवसो मूर्धन्यघ्न्यायाः ।
स शेवृधो जात आ हर्म्येषु नाभिर्युवा भवति रोचनस्य ॥ ३ ॥

इमम् । त्रित । भूरि । अविन्दत् । इच्छन् । वैभुऽवस । मूर्धनि । अघ्न्याया ।
स । शेऽवृध । जात । आ । हर्म्येषु । नाभि । युवा । भवति । रोचनस्य ॥ ३ ॥

उद्गीथ० [13]इमम् भूरि महान्तम् अग्निम् वैभूवस विभूवस पुत्र त्रित ऋषि[13] अविन्दत् लब्धवान् इच्छन् वषट्कारभयाद् नष्टम् अन्विष्यन्नित्यर्थ[11]। स लब्धवान्। मूर्धनि शिर स्थानीये प्रधाने

---

१ अधायि मूको. २. यो नि° वि[1] अ[1]. ३ रक्ष वि[1]. ४. प्राणश्च वि[1], प्राणाश्य वि[1] अ. ५. पशुं न मूको ६ °न्ते मूको ७-७. नास्ति मूको ८ अवाम् मूको. ९. °स्ते मूको. १०-१० अनुगच्छ वि[1], अन्वगच्छ अ[1]. ११. स वि[1] अ[1], नास्ति वि[1]. १२ °भन्त वि[1]. १३. °[विदन्नि]° मूको.

प्रदृते क्वचित् गूढ हिमवद्गुहासु '[1]अन्यत्र वा'[2]। कस्य मूर्धनि ; अघ्न्याया यास्के[3] 'अघ्न्या' (२,११) इति गोनाम । तद्वत् कामनादोग्ध्रत्वाद् अत्र पृथिव्युच्यते। पृथिव्या इत्यर्थ । लब्धश्च सन् स अयमग्नि शेवृध सर्वयजमानाना दृष्टादृष्टसुखस्य वर्धयिता जात अरणीभ्या मथ्यमानो हविर्वहनार्थम् उत्पन्न । कथम्। आ मर्यादया प्रयाजानूयाजानाम् असाधारणकारण व्यवस्थयत्यर्थ । '[4]क्व जात'[5]। हर्म्येषु सर्वयजमानयज्ञगृहेषु। नाभि[6] युवा भवति रोचनस्य भवतीति अत्र सूत्रे एद्। नाभि सर्वस्य जगतो नाभिभूतश्चाभवत्। युवा पुनर्नवश्चाभवत्[7]। रोचनस्य दक्षशरीराणा स्थितिकरणद्वारेण सन्दीपितस्य हविषश्च अभवत्, वोढेति शेष ॥ ३ ॥

वेङ्कट० इमम् त्रित ऋषि महान्तम् अविन्दन् अन्विच्छन् विभूवस[8] पुत्र[9] मूर्धानं पशो[10]। स सुखस्य वर्धयिता जात यजमानगृहेषु बन्धक युवा भवति आदित्यस्य ॥ ३ ॥

मन्द्रं होतारमुशिजो नमोभिः प्राञ्चं यज्ञं नेतारमध्वराणाम् ।
विशामकृण्वन्नरतिं पावकं हव्यवाहं दधतो मानुषेषु ॥ ४ ॥

मन्द्रम् । होतारम् । उशिजः । नमःऽभिः । प्राञ्चम् । यज्ञम् । नेतारम् । अध्वराणाम् ।
विशाम् । अकृण्वन् । अरतिम् । पावकम् । हव्यऽवाहम् । दधतः । मानुषेषु ॥ ४ ॥

उद्गीथ० मन्द्रम् होतारम् गन्तारम् यज्ञम् यज्ञकारिणं यष्टव्य वा अरतिम् सर्वगत हविरादाय वा गन्तारम् पावकम् सर्वस्य शोधयितारम् दधत मानुषेषु अन्विष्य अप्सु प्रविष्ट तदाभि आराध्य लब्ध्वा प्रयाजानूयाजादिप्रदानव्यवस्थायाम् मनुष्येषु स्थापयन्त । किं कृतवन्त सन्त । उच्यते — नेतारम् प्रातमपयितारम् अध्वराणाम् यज्ञानाम् विशाम् मनुष्याणाम् अर्थाय हव्यवाहम् देवानाम् अर्थाय हविषा च वोढारम् अकृण्वन् कृतवन्त नमोभि नमस्कारै स्तुतिभिर्वा आराध्य समाधाराणे हविरन्वैर्वा प्रतिश्रुते । नित्यपक्ष उशिज ऋत्विज ॥ ४ ॥

वेङ्कट० मन्द्रम् होतारम् कामयमाना नमोभि प्राञ्चम् यजनीयम् नेतारम् यज्ञानाम् मनुष्याणाम् अकृण्वन् गन्तारम् पावकम् हव्यवाहम् निदधाना मानुषेषु[11] ॥ ४ ॥

प्र भूर्जयन्तं महां विपोधां मूरा अमूरं पुरां दर्माणम् ।
नयन्तो गर्भं वनां धियं धुर्हिरिश्मश्रुं नार्वाणं धनर्चम् ॥ ५ ॥

प्र । भूः । जयन्तम् । महाम् । विपःऽधाम् । मूराः । अमूरम् । पुराम् । दर्माणम् ।
नयन्तः । गर्भम् । वनाम् । धियम् । धुः । हिरिऽश्मश्रुम् । न । अर्वाणम् । धनऽअर्चम् ॥ ५ ॥

---

१ १. ॰त्र दह्य मूको २. अन्य वि॰, नास्ति वि॰ अ ३ ३. यथा॰ मूको ४ मिथ्यामि मूको ५. नास्ति वि॰. ६ विभूवसो वि॰ अ॰, विभुवसो वि॰. ७ पुत्र वि॰ ८ पशो वि॰ अ॰ ९. ॰[illegible] मूको. १० ॰[illegible] [illegible] मनुष्येषु वि॰.

उद्गीथ० भूः जयन्तम् भूप्रभृतीन्[१] लोकानित्यर्थं । अत एव च महाम् महान्तम् विपोधाम् 'वप' (निघ २,१) इति कर्मनाम । तदेवेदम् ईपद्विकृतं द्रष्टव्यम् । वेपसा[२] कर्मणा धारयितारम् । मूरा मूढाः असर्वज्ञा इत्यर्थः । अमूरम् अमूढम् सर्वज्ञमित्यर्थः । पुराम्[३] असुरपुराम् दर्माणम् दारयितारम् । प्रणयन्त क्रियासु प्रवर्तयन्त सन्त इत्यर्थः । गर्भम् सर्वभूतगर्भभूतम् अग्निम् वनाम् वननीया सर्वस्तुविषयाम् धियम् प्रज्ञाम् धु[४] दधति धारयन्ति आत्मनि प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । हिरिश्मश्रुम् हरितज्वालाश्मश्रुम् न अर्वाणम् अनर्वारम् अभक्तान् प्रति अनुग्राहकत्वेनाऽगन्तारम्, भक्तानाम् अनुग्रहीतारमित्यर्थः । धनर्चम् भक्ताना धनेनाऽर्चितार पूजयितारम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० प्रविभव स्तोत[१] जयन्तम् महान्तम् मेधाविनो धर्तारम् अग्निम् । तमिम मूढा अमूढम् पुराम् दर्तारम् हविर्भि नयन्त गर्भभूतम् वननीयम्[४] कर्म धारयन्ति[५] हरिवर्णश्मश्रुम् इव अश्वम् प्रीणनस्तुतिम्[६] ॥ ५ ॥

[७]इति अष्टमाष्टके प्रथमाध्याये प्रथमो वर्गः[७] ॥

नि पुस्त्यासु त्रितः स्तभूयन् परिवीतो योनौ सीदद्न्तः ।
अतः संगृभ्या विशां दमूना विधर्मणायन्त्रैरीयते नॄन् ॥ ६ ॥

नि । पुस्त्यासु । त्रित । स्तुभुऽयन् । परिऽवीत । योनौ । सीदत् । अन्तरिति ।
अत । समऽगृभ्य । विशाम् । दमूना । विऽधर्मणा । अयन्त्रै । ईयते । नॄन् ॥ ६ ॥

उद्गीथ० पस्त्यासु 'पस्त्यम्' (निघ ३,४) इति गृहनाम । धिष्ण्यादिषु स्वेषु स्थानेष्वित्यर्थः, त्रित स्तभूयन् सर्वम् अधर्मादिक यजमानस्य अर्पनात प्रतिबन्धुमिच्छन्[८] परिवीत परितो ज्वालाभिर्व्याप्त योनौ अन्त वेदिमध्ये नि सीदत निषीदति स्वमुखेनाहुती सङ्ग्रहीतुम् । निषद्य च अत[९] धिष्ण्यादिस्थानान् सगृभ्य सङ्गृह्य हूयमानानि हवींषि विशाम्[१०] यजमानमनुष्याणा सर्वभूतानि दमूना दममनस्त्वादिगुणोऽग्नि[११] विधर्मणा विविधकर्मणा[१२] सह अयन्त्रै अयमनै गमनप्रतिबन्धरहितै स्वर्गमार्गै ईयते गच्छति[१३] नॄन् मनुष्याकारान् देवान् प्रति ॥ ६ ॥

वेङ्कट० नि षीदति गृहेषु त्रिस्थान[१४] स्तम्भनमिच्छन् गृहाणाम् परिवीत रश्मिभि आयतने अन्त । अत हवींषि सङ्गृह्य[१५] विशाम् सकाशाद् दममना[१६] विविधेन कर्मणा रक्षसा नियमनै सह गच्छति नेतॄन् देवान् इति[१७] ॥ ६ ॥

अस्याजरासो दमामरित्रा अर्चद्धूमासो अग्नयः पावकाः ।
श्वितीचयः श्वात्रासो भुरण्यवो वनर्षदो वायवो न सोमाः ॥ ७ ॥

---

१ नास्ति मूको. २ वेप्सा मूको. ३ दधु वि[१] अ. ४ वननी[०] वि[१] अ[१]. ५ सार[०] वि[१]. ६ 'तिम् इति अ[१]. ७-७. नास्ति मूको. ८. 'बध्नि[०] मूको. ९ अन मूको. १० प्रति वि[०] मूको. ११. दमने स्तादि[०] वि[१] अ, दमनेवादि[०] वि[१]. १२. यजतिविध[०] वि[१]. १३ इच्छन्ति मूको. १४ त्रिस्तर वि[१] अ[१]; त्रिस्थान वि[१]. १५. सगृह्य वि[१] अ[१]. १६ दमग वि[१] अ[१]. १७. नास्ति वि[१२३].

अस्य । अजरासः । दमाम् । अरित्राः । अर्चत्ऽधूमाः । अग्नयः । पावकाः ।
श्वितीचयः । श्वात्रासः । भुरण्यवः । वनऽसदः । वायवः । न । सोमाः ॥ ७ ॥

उद्गीथ० अस्य यजमानस्य ¹स्वभूताम् दमाम्¹ 'दमः' (निघ ३,४) इति गृहनाम, यजमानगृहं² प्रति अजरासः जरारहिताः अरित्राः अरित्रमिति नौ ³अर्यते नुद्यते³ येन तदुच्यते, तद्धर्मयोगादत्र तच्छब्देन अग्नय उच्यन्ते। अरित्रवद् यजमानस्य प्रणेतार इत्यर्थः, अथवा अरित्राः सर्वगामिनः, अर्चद्धूमासः अर्चिष्मद्धूमाः, अग्नयः पावकाः सर्वस्य शोधयितारः श्वितीचयः श्वेतज्वालागामिनः श्वात्रासः क्षिप्राः भुरण्यवः भ्रमणशीलाः सर्वस्य भर्तारो वा वनर्षदः वनेषु काष्ठेषु ⁴सीदन्तः तत्र वर्तमानाः⁴ वायवः न वायव इव, शीघ्रमागच्छन्त्विति शेषः। किमर्थम्। सोमाः, सोढव्या इति शेषः, मे मादिहर्वींषि ? भोक्तुमित्यर्थः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अस्य स्तोतुर्यज्ञे जरारहिता दमनीयानां रक्षसां तारकाः निर्गच्छद्धूमाः अग्नयः शोधकाः⁵ श्वेतिमानमञ्चन्तः क्षिप्राः हरणशीलाः भवन्ति। प्रज्वलत्सु च अग्निषु पात्रेषु सीदन्तः सोमाः वायव इव शीघ्रा भवन्ति हविर्धानात् प्रणीयमानाः⁶ ॥ ७ ॥

प्र जिह्वया भरते वेपो अग्निः प्र वयुनानि चेतसा पृथिव्याः ।
तमायवः शुचयन्तं पावकं मन्द्रं होतारं दधिरे यजिष्ठम् ॥ ८ ॥

प्र । जिह्वया । भरते । वेपः । अग्निः । प्र । वयुनानि । चेतसा । पृथिव्याः ।
तम् । आयवः । शुचयन्तम् । पावकम् । मन्द्रम् । होतारम् । दधिरे । यजिष्ठम् ॥ ८ ॥

उद्गीथ० जिह्वया ज्वालारूपया प्र भरते प्रकर्षेण धारयति वेपः यागकर्म अग्निः, प्र धारयति च वयुनानि सर्ववस्तुविषयविज्ञानानि चेतसा अन्तःकरणेन, सर्वं च जानातीत्यर्थः। य ईदृशोऽग्निः, तम् आयवः यजमानमनुष्याः शुचयन्तम् सर्वं दीपयन्तम् पावकम् शोधकं च सर्वस्य मन्द्रम् स्तुत्यम् होतारम् होमकारिणम् आह्वातारं वा देवानाम् पृथिव्याः अवयवभूते वेदिस्थाने दधिरे धारयन्ति देवयागार्थम् यजिष्ठम् अतिशयेन देवानां यष्टारम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० प्र भरते ज्वालया कर्म अग्निः, प्र भरते च प्रज्ञानानि तेजसा पृथिव्याः। तम् मनुष्याः ज्वलन्तम् शोधकम् मन्द्रम् होतारम् दधिरे यजिष्ठम् ॥ ८ ॥

द्यावा यमग्निं पृथिवी जनिष्टामापस्त्वष्टा भृगवो यं सहोभिः ।
ईळेन्यं प्रथमं मातरिश्वा देवास्ततक्षुर्मनवे यजत्रम् ॥ ९ ॥

१-१. स्वभूतस्वस्थाम् वि³ अ, स्वभूतान् वि¹. २. यजगृह वि³ अ. ३-३. अर्यते मूको. ४. °तेषु मूको. ५-५. स्थित उष्ण स्थाना मूको. ६. °का येति वि³. ७. °मनाः वि³ अ³, °माना वि¹. ८. °र्मोणि वि³.

द्यावा । यम् । अग्निम् । पृथिवी इति । जनिष्टाम् । आपः । त्वष्टा । भृगवः । यम् । सहःऽभिः ।
ईळेन्यम् । प्रथमम् । मातरिश्वा । देवाः । ततक्षुः । मनवे । यजत्रम् ॥ ९ ॥

उद्गीथ० यम् अग्निम् द्यावा पृथिवी जनिष्टाम् जनितवत्यौ, आपः च जनितवत्यः, त्वष्टा च जनितवान्, भृगवः च यम् सहोभिः बलैः जनितवन्तः, तम् अग्निम् ईळेन्यम् स्तोतव्यम् प्रथमम् मुख्यम् मातरिश्वा वायुः देवाः चान्येऽपि सर्वे ततक्षुः कृतवन्तः समर्पितवन्त इत्यर्थः, मनवे अधिकृतसर्वमनुष्याय यजत्रम् यष्टव्यं यष्टारं वा देवानाम् ॥ ९ ॥

वेङ्कट० यम्[1] अग्निम् द्यावापृथिव्यौ अजनिष्टाम्, आपः त्वष्टा च, भृगवः बलैः[2], स्तोतव्यम् प्रथमम् मातरिश्वा देवाः च अकुर्वन् मनवे राज्ञे यष्टव्यम् ॥ ९ ॥

यं त्वा देवा दधिरे हव्यवाहं पुरुस्पृहो मानुषासो यजत्रम् ।
स यामन्नग्ने स्तुवते वयो धाः प्र देवयन् यशसः सं हि पूर्वीः ॥ १० ॥

यम् । त्वा । देवाः । दधिरे । हव्यऽवाहम् । पुरुऽस्पृहः । मानुषासः । यजत्रम् ।
सः । यामन् । अग्ने । स्तुवते । वयः । धाः । प्र । देवऽयन् । यशसः । सम् । हि । पूर्वीः ॥१०॥

उद्गीथ० यम् अग्निम् त्वा त्वाम् देवाः दधिरे धारितवन्तः स्थापितवन्तो यज्ञेषु हव्यवाहम् हविषां वोढारम् पुरुस्पृहः बहुस्पृहः धर्मार्थकाममोक्षार्थविषयबहुप्रार्थनाः[3] मानुषासः मनुष्याश्च यजत्रम् यष्टव्यं यष्टारं वा देवानाम्, सः त्वं हे अग्ने! यामन् यामनि देवान् प्रति गन्तरि यज्ञे स्तुवते तव स्तोत्रे मह्यं यत्नप्रये वयः अन्नम् धाः देहि प्र[4] प्रकृष्टमित्यर्थः, यः देवयन् पुनरपि मघज्ञे[5] देवान् यष्टुं कामयमानः सन्नित्यर्थः, यशसः कीर्तीश्च पूर्वीः प्रथमा इत्यर्थः ॥ १० ॥

वेङ्कट० यम् त्वा देवाः दधिरे हव्यवाहम् बहूनि प्रार्थयमाना. मानुषाश्च यष्टव्यम्, [6]सः गमने[6] अग्ने! स्तुवते [7]धनम् धेहि[7] । प्र आप्नोति त्वत्तो देवकाम. बहूनि अन्नानि ॥ १० ॥

[8]इति अष्टमाष्टके प्रथमाध्याये द्वितीयो वर्गः[8] ॥

[४७]

[6]सप्तगुराङ्गिरस ऋषिः । वैकुण्ठ इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः[6] ॥

जगृम्मा ते दक्षिणमिन्द्र हस्तं वसूयवो वसुपते वसूनाम् ।
विद्मा हि त्वा गोपतिं शूर गोनामस्मभ्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः ॥ १ ॥

---

१. नास्ति वि[२] अ[१]. २. बलै मूको. ३. °र्थनिर्विषयाः बहु° वि[१२]. ४. नास्ति वि[१] अ. ५. मघज्ञो मूको. ६-६. सेग° वि[१]. ७-७. नदेहि वि[२] अ[१]. ८-८. नास्ति मूको.

जगृम्म । ते । दक्षिणम् । इन्द्र । हस्तम् । वसुऽयवः । वसुऽपते । वसूनाम् ।
विद्म । हि । त्वा । गोऽपतिम् । शूर । गोनाम् । अस्मभ्यम् । चित्रम् । वृषणम् । रयिम् । दाः ॥१॥

उद्गीथ० उत्तरं सूक्तम् 'जगृम्मा ते' इत्यष्टर्चम् ऐन्द्रम् आङ्गिरसः सप्तगुर्ददर्श । 'विद्म जानीम'[1] वयम् हि यस्मात् त्वा त्वाम्[2] इन्द्रम् गोपतिम् 'गवोपलक्षितस्य हिरण्यादिधनस्य'[3] स्वामिनम् हे शूर! भयरहित[3] शत्रुवधाय[4] शवित[3] गोनाम् गवां गवादिधनानाम्, दातारं चेति वाक्यशेषः । तस्मात् जगृम्म 'हृग्रहोः' (पाथा ८,२,३२) इति भत्वम् । जगृह्म गृहीतवन्तो वयम् ते तव दक्षिणम् हे इन्द्र! हस्तम् । दक्षिणहस्तग्रहणं दाक्षिण्यजननार्थम् वा दक्षिणहस्तो दानोपल-क्षितहविर्दानद्वारेण वा । दक्षिणं हस्तं गृहीतवन्तो वयम् वसूयवः वसुकामाः सन्तो हे वसुपते! धनस्य स्वामिन्! वसूनाम् धनानाम्, लाभायेति वाक्यशेषः । एतद् विदित्वा अस्मभ्यम् चित्रम् विचित्रं नानाजातीयम् वृषणम् वर्षितारं सर्वकामानां सर्वोपभोगसाधनमित्यर्थः, रयिम् धनम् दाः देहि ॥ १ ॥

वेङ्कट० विकुण्ठा नाम इन्द्रतुल्यं पुत्रमिच्छन्ती तपस्तेपे । तस्याः स्वयमेव इन्द्रः[5] पुत्रो जज्ञे । तं वैकुण्ठं[6] बृहस्पतेरात्मजः[7] सप्तगुराङ्गिरसः[8] स्तौति पुत्रकामः । गृहीतवन्तः ते दक्षिणम् इन्द्र! हस्तम् वसुकामाः वसूनां पते[9] । जानीम हि त्वा वयम् शूर! गवां पतिम् । तथा सति अस्मभ्यम् चित्रम् पुत्रात्मकम् रयिम् देहि ॥ १ ॥

स्वायुधं स्ववसं सुनीथं चतुःसमुद्रं धरुणं रयीणाम् ।
चर्कृत्यं शंस्यं भूरिवारमस्मभ्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः ॥ २ ॥

सुऽआयुधम् । सुऽअवसम् । सुऽनीथम् । चतुःऽसमुद्रम् । धरुणम् । रयीणाम् ।
चर्कृत्यम् । शंस्यम् । भूरिऽवारम् । अस्मभ्यम् । चित्रम् । वृषणम् । रयिम् । दाः ॥ २ ॥

उद्गीथ० स्वायुधम् शोभनप्रहरणम् स्ववसम् सुरक्षणं[9] स्वन्नं वा सुनीथम् प्रशस्त[10] सुस्तुतं[11] वा चतुःसमुद्रम् चत्वारः समुद्रा यस्य प्रकाशकत्वेन सन्ति तम्, सर्वत्र प्रख्यातमित्यर्थः, धरुणम् धारयितारम् रयीणाम् धनानाम् ईश्वरमित्यर्थः, चर्कृत्यम् अत्यर्थं कर्मणां कर्तारमित्यर्थः, शंस्यम् सर्वगुणयुक्तत्वात्[12] सर्वदा प्रशंसनीयम् भूरिवारम् बहुपरिवारं च पुत्रम् अस्मभ्यम् चित्रम् चायनीयं पूजनीयम् वृषणम्[13] रेतसः सेक्तारं बलवन्तमित्यर्थः, अथवा वर्षितारं धनानां दातारं स्वामिनमित्यर्थः, रयिम् धनसदृशम् अत्यन्तं प्रियमित्यर्थः, दाः देहि ॥ २ ॥

वेङ्कट० स्वायुधम् सुरक्षणम् महान्तम् चतुरः समुद्रान् यो महसा व्याप्नोति तम् धारकम् धनानाम् कार्येषु[14] पुनः पुनः प्रयोक्तव्यम् शंस्यम् बहुभिः स्पृहणीयम् ॥ २ ॥

१-१. विद्मो नास्ति मूको. २ त्वम् मूको. ३-३ *भयरहित* वि. ४. *त उ* मूको. ५ इन्द्र वि' अ'. ६. वैकुण्ठ वि' अ', वैकुण्ठ वि'. ७ *तो वि' अ'. ८-८ *गिराङ्गिरस वि' अ', *राङ्गिरस वि'. ९ स्वव* मूको. १०. पुनः* वि' अ' ११. सुस्तुति वि'. १२ मतः गु* वि'. १३. मा मूको १४ कुटिलम् वि' अ'.

सुब्रह्माणं देववन्तं बृहन्तमुरुं गभीरं पृथुबुध्नमिन्द्र ।
श्रुतऋषिमुग्रमभिमातिषाहमस्मभ्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः ॥ ३ ॥

सुऽब्रह्माणम् । देवऽवन्तम् । बृहन्तम् । उरुम् । गभीरम् । पृथुऽबुध्नम् । इन्द्र ।
श्रुतऽऋषिम् । उग्रम् । अभिमातिऽसहम् । अस्मभ्यम् । चित्रम् । वृषणम् । रयिम् । दाः ॥ ३ ॥

उद्गीथ० सुब्रह्माणम् '[1]शोभनं ब्रह्म[1]' ऋग्यजुःसामलक्षणं यस्य तं न्यायेन अधीतस्वरसौष्ठवादियुक्तमित्यर्थः, देववन्तम् देवभक्तं देवैरनुगृहीतं वेत्यर्थः, बृहन्तम् प्रज्ञाबलधनैः महान्तम्, उरुम् विस्तीर्णम् आयुषा गभीरम् अक्षोभ्यं सत्त्वेन पृथुबुध्नम् विस्तीर्णमूलं हे इन्द्र! श्रुतऋषिम् सकृच्छ्रवणेनाधिगन्तारं विद्यायाः[2] उग्रम् अप्रसह्यम् अन्यैः अभिमातिषाहम् अभिहिंसितॄणाम् अभिभवितारं पुत्रम् । अस्मभ्यम् इत्यादि व्याख्यातार्थम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० सुस्तुतिम्[3] देववन्तम् महान्तम् विस्तीर्णम् गम्भीरम् पृथुमूलम्[4] इन्द्र! श्रुतेन समम् ऋषिभिः उद्गूर्णम् शत्रूणामभिभवितारम् ॥ ३ ॥

सनद्वाजं विप्रवीरं तरुत्रं धनस्पृतं शूशुवांसं सुदक्षम् ।
दस्युहनं पूर्भिदमिन्द्र सत्यमस्मभ्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः ॥ ४ ॥

सनत्ऽवाजम् । विप्रऽवीरम् । तरुत्रम् । धनऽस्पृतम् । शूशुऽवांसम् । सुऽदक्षम् ।
दस्युऽहनम् । पूःऽभिदम् । इन्द्र । सत्यम् । अस्मभ्यम् । चित्रम् । वृषणम् । रयिम् । दाः ॥४॥

उद्गीथ० सनद्वाजम् वाजसनिम् अन्नस्य बलस्य वा सम्भक्तारम् विप्रवीरम् मेधाविपुत्रम् तरुत्रम् कुलस्य तारयितारं[5] तारकम् वा क्षिप्रकारिणमित्यर्थः, धनस्पृतम् धनेन[6] आच्छादितम् अत्यन्तेश्वरमित्यर्थः, शूशुवांसम् 'टुओश्वि गतिवृद्ध्योः' । सर्वप्रकारवृद्ध्या वर्धमानम् सुदक्षम् सुबलं सूत्साहं वा दस्युहनम् शत्रूणां हन्तारम् पूर्भिदम् शत्रुपुरां भेत्तारम् अथवा "[7]पुरः लिङ्गशरीरस्य[7]" ज्ञानकर्मसमुच्चयेन केवलज्ञानेन वा भेत्तारं मुक्तिभाजमित्यर्थः, हे इन्द्र! सत्यम् अविसंवादिनं पुत्रम् । अस्मभ्यम् इत्यादि पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० लब्धान्नम्[8] मेधाविपुत्रम् तारकम् धनानां स्रष्टारम्[9] वर्धमानम् } सुबलम् दस्युहनम् पुरां भेत्तारम् इन्द्र! सत्यकर्माणम् ॥ ४ ॥

अश्वावन्तं रथिनं वीरवन्तं सहस्रिणं शतिनं वाजमिन्द्र ।
भद्रव्रातं विप्रवीरं स्वर्षामस्मभ्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः ॥ ५ ॥

१-१. शोभनमद्य मूको. २. नास्ति वि[2]. ३. सस्तुतिम् वि[2] अ[1]. ४. पृथ्मू° अ[1]. ५. कार° वि[2] अ[1]. ६. नास्ति मूको. ७-७. पुरमिदं शरी° वि[1]; पुरलिङ्गशरी° वि[2] अ[1]. ८. लब्धानां वि[2] अ[1]. ९. स्पृ° वि[2] अ[1]; सष्टारम् वि[1].

अश्वऽवन्तम् । रथिनम् । वीरऽवन्तम् । सहस्रिणम् । शतिनम् । वाजम् । इन्द्र ।
भद्रऽव्रातम् । विप्रऽवीरम् । स्वःऽसाम् । अस्मभ्यम् । चित्रम् । वृषणम् । रयिम् । दाः ॥ ५ ॥

उद्गीथ० अश्ववन्तम् अश्वसहितम् रथिनम् रथसहितं च वीरवन्तम् पुत्रसहितं च सहस्रिणम् सहस्रसङ्ख्यायुक्तम् शतिनम् शतसङ्ख्यायुक्तं च अतिबहुत्वयुक्तमित्यर्थः, वाजम् अन्नम् हे इन्द्र! भद्रव्रातम् भर्तनीयपरिवारं जनसङ्घातसहितं च विप्रवीरम् मेधाविपुत्रसहितं च मेधाविपुर पुरुषसहितं[1] वा स्वर्षाम् स्थिरीकरणद्वारेण सर्वस्य जगतः सम्भक्तारं च अस्मभ्यम् चित्रम् विचित्रम् अनेकप्रकारं चायनीयं वा वृषणम् दानोपभोगानाम् वर्षितारं दानक्षमम् उपभोगक्षमं चेत्यर्थः, रयिम् धनं च दाः देहि ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अश्वादिभिर्युक्तम् बलिनम् इन्द्र! भद्रगणम् परिवृतम् आश्रितैः[2] विप्रवीरम् सर्वस्य[3] सम्भक्तारम् ॥ ५ ॥

[4]इति अष्टमाष्टके प्रथमाध्याये तृतीयो वर्गः[4] ॥

प्र स॒प्तगु॑मृ॒तधी॑तिं सुमे॒धां बृह॒स्पतिं॑ म॒तिरच्छा॑ जिगाति ।
य आ॑ङ्गिर॒सो नम॑सोप॒सद्यो॒ऽस्मभ्यं॑ चि॒त्रं वृष॑णं र॒यिं दाः॑ ॥ ६ ॥

प्र । स॒प्तऽगु॑म् । ऋ॒तऽधी॑तिम् । सु॒ऽमे॒धाम् । बृह॒स्पति॑म् । म॒तिः । अच्छ॑ । जि॒गा॒ति॒ ।
यः । आ॒ङ्गि॒र॒सः । नम॑सा । उ॒प॒ऽसद्यः॑ । अ॒स्मभ्य॑म् । चि॒त्रम् । वृष॑णम् । र॒यिम् । दाः॒ ॥ ६ ॥

उद्गीथ० सप्तगुम् माम् । कीदृशम् माम् । ऋतधीतिम् सत्यकर्माणं[5] प्रतिज्ञाय तथाकारिणम् अविगुणकारिणं वेत्यर्थः, सुमेधाम् सुप्रज्ञम्[6] बृहस्पतिम् यागद्वारेण महतो जगतः पातारम् मतिः तवेन्द्रस्य स्तुतिः प्र अच्छ जिगाति प्रकर्षेण अभिगच्छति फलदानाय तवेन्द्रस्य प्रसादात् । योऽहं सप्तगुः कस्य पुत्रः किमीहो वा । उच्यते—यः आङ्गिरसः योऽहं सप्तगुः अङ्गिरसः पुत्रः नमसा अन्नेन दानमुपहतेन उपसद्यः उपगमनार्हश्च तं मा सप्तगुं[7] प्रकर्षेण अभिगच्छति फलदानाय तव इन्द्रस्य स्तुतिरिति योजना कार्या । एतद् ज्ञात्वा हे इन्द्र! अस्मभ्यम् चित्रम् वृषणम् रयिम् दाः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० प्र अभिगच्छति सप्तगुम् मां सत्यकर्माणम् सुमेधसम् बृहस्पतेरंशम्[8] जातिस्मृतिविषया बुद्धिः, यः आङ्गिरसः अहं देवानामपि नमस्कारेण उपसदनीयः ॥ ६ ॥

व॒नी॒वा॒नो मम॑ दू॒तास॒ इन्द्रं॒ स्तोमा॑श्चरन्ति सुम॒तीरि॑या॒नाः ।
हृ॒दि॒स्पृशो॒ मन॑सा व॒च्यमा॑ना अ॒स्मभ्यं॑ चि॒त्रं वृष॑णं र॒यिं दाः॑ ॥ ७ ॥

व॒नी॒वान॑ । मम॑ । दू॒तासः॑ । इन्द्र॑म् । स्तोमाः॑ । च॒र॒न्ति॒ । सु॒ऽम॒तीः । इ॒या॒नाः ।
हृ॒दि॒ऽस्पृशः॑ । मन॑सा । व॒च्यमा॑नाः । अ॒स्मभ्य॑म् । चि॒त्रम् । वृष॑णम् । र॒यिम् । दाः॒ ॥ ७ ॥

---

1. °पुरुष° मूको. 2. °तम् वि° भ°. 3. सर्वेष वि° भ°. 4-4. नास्ति मूको. 5. °कर्मा मूको. 6. °ज्ञम् मूको. 7. सप्तगु° मूको. 8. °रंशम् वि° भ°.

उद्गीथ० [1]वनीवान वननवन्त[1] सम्भजनवन्त तव इन्द्रस्य सम्भक्तार इत्यर्थ, मम सश्चतो दूतास दूतस्थानीया स्तोमा स्तुतिविशेषा हृदिस्पृश तव हृदयस्य स्प्रष्टार अनुप्रवेष्टार इत्यर्थ, मनसा चित्तेन पर्यालोच्य अस्माभि. वच्यमानाः उच्चार्यमाणा इत्यर्थ, त्वाम् इन्द्रम् प्रति चरन्ति गच्छन्ति सुमती शोभना अस्माकम् अनुग्राहिका तव इन्द्रस्य बुद्धी कर्तुम् इयाना अनेकार्थत्वाद् धातूनाम् इच्छन्त सन्त इत्यर्थ । एतद् ज्ञात्वा हे इन्द्र[1] अस्मभ्यम् चित्रम् वृषणम् रयिम् दा ॥ ७ ॥

वेङ्कट० भजनवन्त मम[2] दूतभूता इदम् [3]प्रति चरन्ति[3] स्तोमा तस्य सुमती[4] याचमाना हृदिस्पृश मनसा[2] निरूप्य[1] उच्यमाना ॥ ७ ॥

यत् त्वा यामि द॒द्धि तन्न इन्द्र बृ॒हन्तं॒ क्षय॒मस॑मं॒ जना॑नाम् ।
अ॒भि तद् द्यावा॑पृथि॒वी गृ॑णीताम॒स्मभ्यं॑ चि॒त्रं वृष॑णं र॒यिं दाः ॥ ८ ॥

यत् । त्वा । यामि॑ । द॒द्धि । तत् । न॒ । इ॒न्द्र॒ । बृ॒हन्त॑म् । क्षय॑म् । अस॑मम् । जना॑नाम् ।
अ॒भि । तत् । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । गृ॒णी॒ता॒म् । अ॒स्मभ्य॑म् । चि॒त्रम् । वृष॑णम् । र॒यिम् । दा॒ ॥ ८ ॥

उद्गीथ० यत् इष्टादृष्टफलम् त्वा त्वाम् इन्द्र! यामि याचे अहम्, दद्धि देहि तत् मया याचितम् बृहन्तम् महान्तम् क्षयम् निवासम् जनानाम् अन्येषाम् असमम् असाधारणम्। दीयमान[5] तव प्रसादात् तत् द्यावापृथिवी अभि गृणीताम् [6]साधु दत्तमित्यभिष्टुताम्[6]† त्वाश्रय दीयमानम् अनुमन्येताम् इत्यर्थ । नियमेन च प्रतिदिन यावज्जीवम् अस्मभ्यम् चित्रम् वृषणम् रयिम् दा ॥८॥

वेङ्कट० यत् त्वाम् अह याचे, देहि तत् मह्यम् इन्द्र! महान्तम् निवासम् असाधारणम् अन्येषाम् । त्वया दीयमान द्यावापृथिव्यौ अपि अनुमन्येयाताम् इति ॥ ८ ॥

[7]इति अष्टमाष्टके प्रथमाध्याये चतुर्थो वर्ग[7] ॥

[४८]

[8]वैकुण्ठ इन्द्र ऋषि । इन्द्रो देवता । जगती छन्द, सप्तमीदशम्येकादश्यस्त्रिष्टुभ[8] ।

अ॒हं भु॑वं॒ वसु॑नः पू॒र्व्यस्पति॑र॒हं धना॑नि॒ सं ज॑यामि॒ शश्व॑तः ।
मां ह॑वन्ते पि॒तरं॒ न ज॒न्तवो॒ऽहं दा॒शुषे॒ वि भ॑जामि॒ भोज॑नम् ॥ १ ॥

अ॒हम् । भु॒व॒म् । वसु॑न । पू॒र्व्य । पति॑ । अ॒हम् । धना॑नि । सम् । ज॒या॒मि॒ । शश्व॑त ।
माम् । ह॒व॒न्ते॒ । पि॒तर॑म् । न । ज॒न्तव॑ । अ॒हम् । दा॒शुषे॑ । वि । भ॒जा॒मि॒ । भोज॑नम् ॥ १ ॥

उद्गीथ० [9]"उत्तरे सूक्ते[10] 'अह भुवम्', अहं दाम्' इत्यादिके एकादशर्चे आत्मस्तावके इन्द्रो वैकुण्ठो ददर्श । अहम् भुवम् अहमिन्द्र वैकुण्ठोऽभूवम्[11] वसुनः धनस्य पूर्व्य पूर्वकाले भव चिरन्तन

1-1 वनवन्त वि[1] अ[1]; नास्ति वि[2] २. नास्ति वि[1]. ३ ३ परिचरनि वि[1] ४. °ति मूको. ५ नास्ति वि[1] अ[1], मता वि[2] ६. °नी° मूको. ७ नयमान मूको. ८ ८ नास्ति वि[1]. † °भीष्टताम् वि[1] अ[1] ९ ९ नास्ति मूको १०-१०. उत्तरं सूक्तम् मूको ११ ११ °भुवं वि[1], °ण्ठो भवं वि[1] अ.

एव पति स्वामी । अहम् एव धनानि सम् जयामि सम्यक् पराजित्य प्राप्नोमि शश्वतः बहोः शत्रोः स्वभूतानि । माम् एव हवन्त आह्वयन्ति जाताः[1] सन्तः जन्तवः मनुष्याः पितरम् न यथा पितरं पुत्रा जाताः[2] आह्वयन्ति, एवम् । अहम् एव दाशुषे देवेभ्यो हवींषि दत्तवते यजमानाय सर्वस्मै वि भजामि यथार्हं[3] विभज्य ददामि भोजनम् धनम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० सप्तगुस्तुतिसदृश इन्द्रः[4] आत्मानं त्रिभिः सूक्तैः स्तौति । अहम् अभवम् धनस्य मुख्यः पतिः । अहम् धनानि सह जयामि बहोः शत्रोः । माम् हवन्त पितरम् इव सर्वे एव जाताः । अहम् यजमानाय वि भजामि अन्नम् ॥ १ ॥

अहमिन्द्रो रोधो वक्षो अथर्वणस्त्रिताय गा अजनयमहेरधि ।
अहं दस्युभ्यः परि नृम्णमा ददे गोत्रा शिक्षन् दधीचे मातरिश्वने ॥ २ ॥

अहम् । इन्द्रः । रोधः । वक्षः । अथर्वणः । त्रिताय । गाः । अजनयम् । अहेः । अधि ।
अहम् । दस्युऽभ्यः । परि । नृम्णम् । आ । ददे । गोत्रा । शिक्षन् । दधीचे । मातरिश्वने ॥२॥

उद्गीथ० अहम् इन्द्रः रोधः वक्षः अथर्वणः इति अत्रेतिहासः सङ्क्षेपेण उच्यते—इन्द्रोऽथर्वपुत्राय दधीचे मध्वाख्यं ब्रह्म प्रोवाच । प्रोच्य च निषिद्धवान्—नेदं कस्मैचित् त्वया वक्तव्यम् इति[5] । तन्तदितिहासवत् । अहम् एव इन्द्रः रोधः रोद्धा नेदं ब्रह्म परं रहस्यं त्वया कस्मैचिद् वक्तव्यम् इति निषेद्धास्मीत्यर्थः[6] । वक्षः वक्ता च ब्रह्मणः, तस्मै अथर्वणः पुत्राय दधीचे इति शेषः । त्रिताय त्रितस्य ऋषेः पर्याय[7] त्रिस्थानस्य वा लोकस्य पर्याय वा अपो वृष्टिलक्षणाः अजनयम् जनितवानस्मि वृष्टिपर्यम् उत्पादितवानस्मि अहेः अधि मेघस्य उपरि । अहम् एव दस्युभ्यः शत्रुभ्यः नृम्णम् धनम् परि आ ददे पराजित्य सर्वं[8] गृह्णामि । तत्र हेतुः गोत्रा[9] शिक्षन् 'लक्षणहेत्वोः क्रियायाः' (पा ३, २ १२६) इत्यनया दानक्रियायां हेतौ दानक्रियायां शतृप्रत्ययः । गोत्रा गोत्रान् गोसमूहान् गवादिधनसमूहात्मकानित्यर्थः, शिक्षन् ददत्[10] दधीचे दध्यङ्ङादिभ्य[11] इत्यर्थः, मातरिश्वने वाय्वादिदेवेभ्यश्चेत्यर्थः ॥ २ ॥

वेङ्कट० अहम् इन्द्रः अथर्वणः[12] ऋषेः वक्षसो निराधकः दधीचः[13] शिरोऽच्छिनदम्[14] । अहं कूपे[15] पतिताय त्रिताय तत उत्तरणार्थं मेघात् उदकानि अजनयम् । अहम् दस्युभ्यः धनम् परि आ ददे[16] । मघान् विनयन् दधीचे मातरिश्वनः पुत्राय वर्षणं च तदर्थमुत्पादयन्निति ॥ २ ॥

मह्यं त्वष्टा वज्रमतक्षदायसं मयि देवासोऽवृजन्नपि क्रतुम् ।
ममानीकं सूर्यस्येव दुष्टरं मामार्यन्ति कृतेन कर्त्वेन च ॥ ३ ॥

---

१ जाता वि[1], जाताः वि[2] अ. २ जाता जाता वि[1] जाता वि[2] अ. ३ यथार्ह मूको. ४ इन्द्रम् वि[1] अ[1]. ५ तु ऋ १,८४,१४; ११६,१२ ११७,२२; माश १४,५,५,१७; बृदे ३,१८-२१; बृउ २,५,१७. ६ निषेद्धेत्यर्थ वि[2] अ. ७ ऋषेः पुत्राय रक्षाय वि[1]. ८ सर्व वि[2]. ९ गात्रो वि[1]. १० ददन् वि, ददन वि[2] अ. ११ दध्यङ्ङादि[°] वि; दध्यङ्ङादि[°] वि[2] अ. १२ अर्थं[°] वि[1] अ[1], अथर्वणे वि[1]. १३ [°]च मूको. १४ [°]नम् मूको. १५ कूप वि[1]. १६ ददे मूको

मह्यम् । त्वष्टा । वज्रम् । अतक्षत् । आयसम् । मयि । देवासः । अवृजन् । अपि । क्रतुम् ।
ममं । अनीकम् । सूर्यस्यऽइव । दुस्तरम् । माम् । आर्यन्ति । कृतेन । कर्त्वेन । च ॥ ३ ॥

उद्गीथ० मह्यम् इन्द्राय त्वष्टा देवशिल्पी वज्रम् अतक्षत् कृतवान् महता यत्नेन घटितवान् आयसम् अयोविकारम् लोहमयम् । मयि इन्द्रे देवास विश्वे देवा अवृजन् आवर्जितवन्त त्वयेदं[1] कर्तव्यमिति समर्पितवन्त इत्यर्थ, क्रतुम् कर्म रसानुप्रदानवृत्रवधादिकम् । किञ्च मम इन्द्रस्य अनीकम् ज्योति विद्युल्लक्षणम् सूर्यस्य इव दुस्तरम् दूराच्छाय(?) दुष्प्रतर वा दुस्सहमित्यर्थ । तम् माम् एवेन्द्रम् आर्यन्ति गच्छन्ति देवा कृतेन अनुष्ठितेन कर्त्वेन कर्तव्येन च कर्मणा हेतुना, "कृत कृत्य च" कर्म विज्ञापयन्तीत्यर्थ ॥ ३ ॥

वेङ्कट० मह्यम् त्वष्टा वज्रम् अकरोत् आयसम् । मयि देवा प्रज्ञानम् अपि अवृञ्जन् निक्षिपन्ति । मम तेजस अनीकम् सूर्यस्य इव दुष्टरम् । माम् एव गच्छन्ति कृतेन कर्तव्येन च कर्मणा रक्षणाय इति ॥ ३

अहमेतं गव्ययमश्व्यं पशुं पुरीषिणं सायकेना हिरण्ययम् ।
पुरू सहस्रा नि शिशामि दाशुषे यन्मा सोमास उक्थिनो अमन्दिषुः ॥ ४ ॥

अहम् । एतम् । गव्ययम् । अश्व्यम् । पशुम् । पुरीषिणम् । सायकेन । हिरण्ययम् ।
पुरु । सहस्रा । नि । शिशामि । दाशुषे । यत् । मा । सोमासः । उक्थिनः । अमन्दिषुः ॥ ४ ॥

उद्गीथ० अहम् एतम् भूमिष्ठम् अन्तरिक्षस्थ दिविष्ठ च गव्ययम् गोसमूहमित्यर्थ, अश्व्यम् अश्वसमूहं च पशुम् हिरण्ययम् हिरण्यालङ्कारोपेतम् अन्यमपि नानाजातीयम् पुरीषिणम् उदकवन्तम् मेघ च सायकेन वज्रेण पराजित्य यजमानाय प्रयच्छामीत्यर्थ । कदा । उच्यते—यत् यदा मा माम् सोमास सोमा उक्थिन उक्थ्यपात्रस्था[3] इत्यर्थ, शस्त्रादिस्तुतिसहिता वा अमन्दिषु तर्पयन्ति, तदा ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अहम् एतम्[4] गोमयम् अश्वमय च पशुम् प्रज्ञायुक्तम् आयुधेन जयामि हिरण्यालङ्कृतम्, पुरूणि च धनसहस्राणि यजमानाय संस्करोमि, यदा मा सोमा शस्त्रिण तर्पयन्ति ॥ ४ ॥

अहमिन्द्रो न परा जिग्य इद्धनं न मृत्यवेऽव तस्थे कदा चन ।
सोममिन्मा सुन्वन्तो याचता वसु न मे पूरवः सख्ये रिषाथन ॥ ५ ॥

अहम् । इन्द्रः । न । परा । जिग्ये । इत् । धनम् । न । मृत्यवे । अव । तस्थे । कदा । चन ।
सोमम् । इत् । मा । सुन्वन्तः । याचत । वसु । न । मे । पूरवः । सख्ये । रिषाथन ॥ ५ ॥

उद्गीथ० अहम् इन्द्र न परा जिग्ये इत् धनम् कदाचिदपि पराजितवान् अपहारितवान् धन शत्रुभि ।

1. तस्योदय मूको २-२. °त तु वि°. ३ उक्थपा° मूको ४. एत तम् वि°.

न मृत्यवे मरणाय अव तस्थे उपस्थितवान् कदा चन कदाचिदपि मरणावस्थः शत्रुभिः न कदाचिदपि कृतपूर्व इत्यर्थः । किञ्च हे पूरवः मनुष्याः[1] सोमम् इत् मा सुन्वन्तः मदर्थं सोममेवाभिषुण्वन्तः सन्तः यूयं मामिन्द्रम् याचत प्रार्थयध्वम् वसु धनम्, नान्येन प्रकारेण । सोम एव प्रियः, तेनैवाहम् आराधितः सन् दृष्टादृष्टफलं प्रयच्छामि, नान्येन प्रकारेणेत्यर्थः । एतस्मिंश्च मे मम सख्ये सखिकर्मणि सोमाभिषवलक्षणे मदर्थं वर्तमानाः सन्तः न रिषाथन न रिष्यथ न कदाचिदपि विनङ्क्ष्यथ यूयम् कर्मक्षयेणेत्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अहम् इन्द्रः न पराजितो भवामि आत्मीयम् धनम्, न च मृत्यवे अव स्थितो भवामि कदा चित्। सोमम् सुन्वन्तः यूयम्[1] माम् धनम् याचत[2]। न मे मनुष्याः[1] सख्ये यूयम् रिष्टा भवथेति ॥ ५ ॥

[1]इति अष्टमाष्टके प्रथमाध्याये पञ्चमो वर्गः[1] ॥

अहमेताञ्छाश्वसतो द्वाद्वेन्द्रं ये वज्रं युधयेऽकृण्वत ।
आह्वयमानाँ अव हन्मनाहनं दृळ्हा वदन्ननमस्युर्नमस्विनः ॥ ६ ॥

अहम् । एतान् । शाश्वसतः । द्वाऽद्वा । इन्द्रम् । ये । वज्रम् । युधये । अकृण्वत ।
आऽह्वयमानान् । अव । हन्मना । अहनम् । दृळ्हा । वदन् । अनमस्युः । नमस्विनः ॥ ६ ॥

उद्गीथ० यच्छब्दयोगाद् द्वितीये पादे व्याख्यारम्भः क्रियते । इन्द्रम् माम् ये शत्रवः वज्रम् अन्तर्णीतमत्वर्थमेतत्[3] । वज्रवन्तम् युधये युद्धाय अकृण्वत[4] कृतवन्तः आत्मना सह योधितवन्त इत्यर्थः, अहम् इन्द्रः तान् एतान् शत्रून् शाश्वसतः 'श्वस प्राणने' । अत्यर्थं श्वसतः[5] प्राणतः[6] अतिप्राणिनः महाबलानित्यर्थः, द्वाद्वा द्वौद्वावपि संयुक्तान् बहूनपि समुदितान् इत्यर्थः, आह्वयमानान् युद्धार्थम् आह्वयतः 'प्रगल्भान् अभीकान् श्वसतः[8] इत्यर्थः, हन्मना[9] हननेन वज्रेणेत्यर्थः, अव अहनम् अवदारयोद्यम्य[10] वज्रं हतवानस्मि दृळ्हा[11] दृढानि निकारहननाद्यभिभवकारवाक्यानि[12] वदन्[13] भाषमाणः अनमस्युः अनमनशीलः अनमनस्वभावः[14] इत्यर्थः, नमनवतः अधिक्षेपवतः[15] इत्यर्थः, अथवा अनमस्युः सन्नित्यर्थम् अनमनशीलः नमस्विनः सन्नित्यर्थं नमनवतः ॥ ६ ॥

उद्गीथ० अहम् एतान् अत्यन्तं श्वसतः द्वन्द्व-द्वन्द्वम्, ये अमी माम् इन्द्रम् वज्रिणं युद्धार्थम् अकुर्वत अभ्यगच्छन्, तान् आह्वयमानान्[16] वज्रेण अव अहनम् दृष्टानि वचनानि वदन् अनमनशीलः नमनवतः ॥ ६ ॥

---

१. नास्ति वि°. २ याचत वि° अ°, याचत वि°. ३ ३ नास्ति मूको ४ °कृण्वत° वि°. ५ श्वसन्तः मूको ६ °न्तः मूको. ७ °न्त वि° अ ८ ८. प्रग मे भीकाः श्वस र मूको ९. हत मना वि°; हन्म मना वि° अ १०. अवदार° मूको ११. दृळ्हा मूको १२. °भिभवादानि मूको १३ वदन् मूको १४. अनमन स्व° मूको १५. अद्भ्रे° वि°. १६. °नान् मूको

अभीऽ३दमेकमेको अस्मि निष्षाळभी द्वा किमु त्रयः करन्ति ।
खले न पर्षान् प्रति हन्मि भूरि किं मा निन्दन्ति शत्रवोऽनिन्द्राः ॥ ७ ॥[1]

अभि । इदम् । एकम् । एकः । अस्मि । निष्षाट् । अभि । द्वा । किम् । ॐ इति । त्रयः । करन्ति ।
खले । न । पर्षान् । प्रति । हन्मि । भूरि । किम् । मा । निन्दन्ति । शत्रवः । अनिन्द्राः ॥७॥

उद्गीथ० अभि अस्मि अभिभवाम्यहम् इदम् सर्वं शत्रुजातम् । कथम् । एकम् शत्रुं तावत् एकः एवाभिभवामि निष्षाट् निश्शब्दोऽत्र[2] प्रकर्षे '[3]निश्शुक्लम् अनीरक्तम्[3]' इति यथा । प्रकर्षेण अभिभविता शत्रूणाम्, अथवा निष्कृष्याभिभविता । अभि द्वा, अस्मीति क्रियापदम् अनुवर्तते । अभिभवामि द्वावपि एक एव । किम् उ त्रयः करन्ति[4] त्रयोऽपि मम किं कुर्वन्ति, त्रीनप्येक एव अभिभवामीत्यर्थः । किञ्च खले न यथा च खलके पर्षान् शीर्षस्य(?) पूरयितॄन् गोधूमादिकणान् बलीवर्दः पादेन हन्ति, एवम् प्रति हन्मि भूरि बहूनपि शत्रून् । ईदृशं सन्तं माम् किम् किमर्थम् निन्दन्ति कुत्सयन्ति शत्रवः अनिन्द्राः अविद्यमान इन्द्रो ज्ञेयतया येषां ते अनिन्द्राः मम इन्द्रस्य स्वरूपतोऽज्ञातारः[5] ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अहम् इदम् एकम् शत्रुम् एकः अभि भवामि निष्षहमाणः, तथा अभि भवामि द्वौ अपि एकः । किमु वा मम[6] त्रयः कुर्वन्ति । सोऽहम् खले इव व्रीहिस्तम्बान् युद्धे परुषवचनान् राक्षसान् बहून् अपि प्रति हन्मि । तं माम् इन्द्रम् अजानन्तः किमु निन्दन्ति शत्रवः ॥ ७ ॥

अहं गुङ्गुभ्यो अतिथिग्वमिष्करमिषं न वृत्रतुरं विक्षु धारयम् ।
यत् पर्णयघ्न उत वा करञ्जहे प्राहं महे वृत्रहत्ये अशुश्रवि ॥ ८ ॥

अहम् । गुङ्गुऽभ्यः । अतिथिऽग्वम् । इष्करम् । इषम् । न । वृत्रऽतुरम् । विक्षु । धारयम् ।
यत् । पर्णयऽघ्ने । उत । वा । करञ्जऽहे । प्र । अहम् । महे । वृत्रऽहत्ये । अशुश्रवि ॥ ८ ॥

उद्गीथ० अहम् इन्द्रः गुङ्गुभ्यः बहुवचनसामर्थ्याद् गुङ्ग्वादिभ्यः 'या गुङ्गूर्या सिनीवाली या राका या सरस्वती । इन्द्राणीमह्व ऊतये वरुणानीं स्वस्तये' (ऋ २,३२,८) इति मन्त्रान्तरे श्रुताभ्यः देवताभ्य इत्यर्थः । तादर्थ्ये चतुर्थ्येषा । गुङ्ग्वादिदेवतानाम् अर्थाय अतिथिग्वम् नाम राजानम् इष्करम् इषः अन्नस्य हविराख्यस्य कर्तारम्, एतदन्नेन[7] कृतवानस्मीति शेषः । किञ्च इषम् न यथा इषम् अन्नं व्रीह्यादिकं वृष्टिप्रदानद्वारेण मनुष्येषु स्थितिप्रदत्वेन स्थितिकरत्वेन अवधारितवानस्मि, एवम् वृत्रतुरम् शत्रूणां तूर्वितारं[8] हिंसितारम् अतिथिग्वं राजानम् विक्षु मनुष्येषु धारयम् धारितवानस्मि पूज्यत्वेन स्थितिकरत्वेन च । कदा । यत् यदा पर्णयघ्ने पर्णयनामासुरस्य हनने वधे उत वा अपि वा करञ्जहे करञ्जनामासुरस्य हनने वधे च महे महति

---

१. या. (३,१०) व्याख्याता द्र. २. निश° मूको. ३-३. निशुक्लमणीर° मूको. ४. किरन्ति मूको. ५. °तार इत्यर्थः मूको. ६. मममम वि°. ७. °दन्नेन मूको. ८. तुर्वि° मूको.

वृत्रहत्ये वृत्रवधे चाहम् प्र अशुश्रवि प्रकर्षेण श्रुतवानसि, तस्य वीर्यशौर्यशस्त्रास्त्रादिसम्पदमिति शेष ॥ ८ ॥

वेङ्कट० अहम् गुङ्गुभ्य जनपदेभ्यो दिवोदासम् निष्कर्तारम् अन्नम् इव सिद्धम् वृत्रतुरम् अस्थापयम् मनुष्येषु। यदा पर्णयस्य[1] हन्तरि अपि च करञ्जस्य हन्तरि महति सङ्ग्रामे अहम् विश्रुतोऽभवम् इति[२] ॥ ८ ॥

प्र मे नमी साप्य इषे भुजे भूद्गवामेषे सख्या कृणुत द्विता ।
दिद्युं यदस्य समिथेषु मंहयमादिदेनं शंस्यमुक्थ्यं करम् ॥ ९ ॥

प्र । मे । नमी । साप्यः । इषे । भुजे । भूत् । गवाम् । एषे । सख्या । कृणुत । द्विता ।
दिद्युम् । यत् । अस्य । सम्ऽइथेषु । मंहयम् । आत् । इत् । एनम् । शंस्यम् । उक्थ्यम् । करम् ॥ ९ ॥

उद्गीथ० य मे मम 'प्र नमी'[1] प्रणमनशील स्तुत्या यागेन च प्रह्वीभवनशील[२] स्तोता यष्टा चेत्यर्थ, स साप्य सपतिरर्चतिकर्मा (तु निघ ३,१४)। सर्वस्य स्तुत्य पुण्यकृद् अयम् इह परत्र च कल्याणफलभागिति प्रशंसनीयो भवतीत्यर्थ। इषे पष्ठ्यर्थे चतुर्थीयम्। इष अन्नस्य भुजे भोजनाय च भूत् भवति भोज्यत्वाद् भोजनशक्तिमांश्च भवतीत्यर्थ। गवाम् कुटिलक्षणानाम् अपाम् गवाम् सास्नादिमतीना[३] वा एषे 'इष[४] गतौ' तुमर्थे सेन्(?)[५] प्रत्यय। एषितु गन्तु गमनाय, प्राप्तये लाभायेत्यर्थ, सख्या सख्यानि सखिकर्माणि स्तुतियागरूपेण द्विता द्विधा, स्थितानि इति शेष, कृणुत[६] कृणुते[७] यथाकालम् सदा करोतीत्यर्थ। किञ्च दिद्युम् आयुधम् यत् यदा अस्य सम्भक्तस्य स्वभूतम् समिथेषु सङ्ग्रामेषु मंहयम् 'मह पूजायाम्' इत्यस्य छान्दसोऽयमनुस्वार। महयम् पूजयामि 'अहो तीक्ष्णम्, अहो विलक्षणम्, अहो दृढप्रहारि च' इति स्तौमीत्यर्थ। आत् तदा। इत् इति पदपूरण। एनम् मञ्जकम्[८] शंस्यम् सम्यै स्तुत्यम् उक्थ्यम् प्रशस्यम् अतीतेऽपि काले करम् करोमि ॥ ९ ॥

वेङ्कट० ▪ भवति मदीय स्तोता समाश्रयणीयो मनुष्यै अन्नाय भोगाय च। स मनुष्या गवाम् अन्वेषणे द्वैधं सख्याय कृण्वन्ति उभयत आश्रयन्ते। अस्य जयार्थम् आयुधम् अह सङ्ग्रामेषु यदा इच्छामि आदातुम्, अनन्तरम् एव एनम् शस्यम् उक्थ्यम् च करोमि ॥ ९ ॥

प्र नेमस्मिन् ददृशे सोमो अन्तर्गोपा नेममाविरस्था कृणोति ।
स तिग्मशृङ्गं वृषभं युयुत्सन् द्रुहस्तस्थौ बहुले बद्धो अन्तः ॥ १० ॥

प्र । नेमस्मिन् । ददृशे । सोमः । अन्तः । गोपाः । नेमम् । आविः । अस्था । कृणोति ।
सः । तिग्मऽशृङ्गम् । वृषभम् । युयुत्सन् । द्रुहः । तस्थौ । बहुले । बद्धः । अन्तरिति ॥ १० ॥

---

१. दर्ग° वि' अ'; पूर्ण° वि'. २ नास्ति वि'°. ३३ मन्थी मूको. ४ 'दिवम' मूको ५ इतु मूको ६ कृत् मूको. ७. अह° मूको. ८. नास्ति वि'. ९ मन्नकाम् मूको

उद्गीथ० नेमस्मिन् [1]'अर्धे यजमानजने'[1] प्र ददृशे मदर्थम् अभिपूयमाणः[2] प्रकर्षेण प्रकृष्टो वा दृश्यते सोमः अन्तः वेदिमध्ये । किञ्च गोपाः मदर्थं[3] यागपशोः गोप्ता यजमानजनः नेमम् प्रथमार्थे द्वितीयैषा । नेमः अर्धः अस्था यागपशोः[4] अस्थीनि आविः कृणोति [5]मदर्थम् मम प्रदानानि[5] गृह्णन् प्रकाशीकरोति । अधिकृतानां जनानाम् [6]अधः यः[6] समृद्धः स मदर्थं सोमयागं करोति, इतरः स्वल्पधनः पशुयागं मदर्थमेव करोतीत्यर्थः । किञ्च सः[7] तिग्मशृङ्गम् वृषभम् तीक्ष्णशृङ्गं[8] वृषभसदृशं माम् युयुत्सन् योद्धुमिच्छन् [9]इह क्षोणधा[9] तस्थौ तिष्ठति[10] बहुले बहूनामादातरि विस्तीर्णे स्थाने लोहपञ्जरभूमिगृहादौ निगलैः बद्धः अन्तः गुप्तिमध्ये न बहिः ॥ १० ॥

वेङ्कट० प्र दृश्यते ममार्थम् अभिषुतः सोमः नेमस्मिन् अन्तः । नेमशब्दोऽर्धपर्यायः[11], युध्यतो अन्यतः रस्मिन्नित्यर्थः[12] । तम् नेमम् अयं गोपायिता इन्द्रः आविः कृणोति अस्था वज्रेण । यः सः[13] तस्य शत्रुः तिग्मशृङ्गम् वृषभम्[14] मां तस्य जयाय युध्यन्तम् युयुत्सन् क्षोणधा बद्धः तमसि अन्तः तिष्ठति । बहुलशब्दः तमोवचन इति ॥ १० ॥

आ॒दि॒त्याना॒ं वसू॑नां रु॒द्रिया॑णां दे॒वो दे॒वानां॒ न मि॑नामि॒ धाम॑ ।
ते मा॑ भ॒द्राय॒ शव॑से ततक्षु॒रप॑राजित॒मस्तृ॑त॒मषा॑ळ्हम् ॥ ११ ॥

आ॒दि॒त्याना॑म् । वसू॑नाम् । रु॒द्रिया॑णाम् । दे॒वः । दे॒वाना॑म् । न । मि॒ना॒मि॒ । धाम॑ ।
ते । मा॒ । भ॒द्राय॑ । शव॑से । त॒त॒क्षुः॒ । अप॑राऽजितम् । अस्तृ॑तम् । अषा॑ळ्हम् ॥ ११ ॥

उद्गीथ० आदित्यानाम् वसूनाम् च रुद्रियाणाम् रुद्रा एव रुद्रियाः, रुद्राणां[15] वा पुत्रा मरुतः रुद्रियाः, तथा च देवानाम् अहम् देवः न मिनामि न हिनस्मि असंवर्धनेन न विनाशयामि, योगक्षेमेण[16] सह संवर्धयामीत्यर्थः । किम् । धाम स्थानं तेजो वा । कस्मात् । ते देवा मा माम् इन्द्रम् भद्राय भजनीयाय रसानुप्रदानवृत्रवधादिकर्मसमर्थाय शवसे बलाय बलसाध्यकर्मकरणाय इत्यर्थः, ततक्षुः कृतवन्तः निरूपितवन्त इत्यर्थः । कीदृशम् । [17]अपराजितम् अस्तृतम् अहिंसितम् अषाळ्हम् अनभिभूतं चेत्यर्थः[17] ॥ ११ ॥

वेङ्कट० आदित्यानाम् वसूनाम् मरुताम् च देवः देवानाम् न हिनस्मि अहं तेजः । ते माम् भजनीयाय बलाय पुरस्कुर्वन्ति अपराजितम् अहिंसितम् अनभिभूतम् ॥ ११ ॥

[1]इति अष्टमाष्टके प्रथमाध्याये षष्ठो वर्गः[1] ॥

१-१. अर्धेयज° मूको. २. °मभिप्रूय° वि[1]. ३. किमर्थं मूको. ४. याग पशो मूको. ५-५. मम मदप्रदा° वि[1] अ. ६. अक्षय स मूको. ७. ये स मूको. ८. नास्ति वि[2]. ९-९. नास्ति मूको. १०. तिष्ठामि वि[2]. ११. न शब्दोत्वप° वि[1] अ[1], नमशब्दोषप° वि[1]. १२. नयस्मि° अ[1]. १३. नास्ति वि[1]. १४. वृषं वि[1] अ[1]. १५. रुद्रियाणां मूको. १६. °क्षेमं मूको. १७-१७. अपरा मूको.

[४९]

[1]वैकुण्ठ इन्द्र ऋषि । इन्द्रो देवता । जगती छन्द , द्वितीयैकादश्यौ त्रिष्टुभौ[1] ।

अहं दां गृणते पूर्व्यं वस्वहं ब्रह्म कृणवं मह्यं वर्धनम् ।
अहं भुवं यजमानस्य चोदितायज्वनः साक्षि विश्वस्मिन् भरे ॥ १ ॥

अहम् । दाम् । गृणते । पूर्व्यम् । वसु । अहम् । ब्रह्म । कृणवम् । मह्यम् । वर्धनम् ।
अहम् । भुवम् । यजमानस्य । चोदिता । अयज्वन । साक्षि । विश्वस्मिन् । भरे ॥ १ ॥

वेङ्कट० अहम्[2] दाम् स्तुवते मुख्यम् धनम्, अहम् एव स्तोतु स्तोत्रम् महाम् वर्धनम् करोमि धन प्रयच्छन् । अहम् भुवम् धनम् अस्य चोदिता यजमानस्य । तथा अयज्वन चाभिभवामि सर्वस्मिन् सङ्ग्रामे ॥ १ ॥

मां धुरिन्द्रं नाम देवता दिवश्च ग्मश्चापां च जन्तवः ।
अहं हरी वृषणा विव्रता रघू अहं वज्रं शवसे धृष्ण्वा ददे ॥ २ ॥

माम् । धु । इन्द्रम् । नाम । देवता । दिव । च । ग्म । च । अपाम् । च । जन्तव ।
अहम् । हरी इति । वृषणा । विऽव्रता । रघू इति । अहम् । वज्रम् । शवसे । धृष्णु । आ । ददे ॥

उद्गीथ० 'दिव च ग्म च द्यावापृथिव्योश्चेत्यर्थ[3], अपाम् च 'आप.' (निघ १,३) इत्यन्तरिक्षनाम । अन्तरिक्षस्य च, स्वामिनम्[4] इति शेष , देवता यागाङ्गदेवत्वेनेत्यर्थ , [5]माम् इन्द्रम् नाम[5] धु यज्ञेषु धारयन्ति जन्तव यजमानमनुष्या बिभ्रति । अहम् एव हरी हरिनामानावश्वौ अन्वर्थसञ्ज्ञकौ वृषणौ वर्षितारौ विव्रता सुरदस्यै मेघविदारणसर्वबहुनादिनानाकर्माणौ रघू शीघ्रगामिनौ, अधितिष्ठामीति शेष । अहम् एव च वज्रम् धृष्णु धर्षणशील शत्रूणाम् अभिभवितृ आ ददे गृह्णामि धारयामि । किमर्थम् । शवसे अस्मज्जन्यबलार्थम्, आत्मन परबलनिवृत्त्यर्थं वा । मशकेभ्यो धूम इति यथा अर्थनिवृत्त्या तादर्थ्य[6] लक्ष्यते ॥ २ ॥

वेङ्कट० इन्द्रनामानम् माम् देवता हविर्भि धारयन्ति त्रिषु[7] लोकेषु जाता । अहम् अश्वौ वृषणौ विविधकर्माणौ[8] लघुगमनौ योजयामि । स्पष्ट शिष्टम् ॥ २ ॥

अहमत्कं कवये शिश्नथं हथैरहं कुत्समावमाभिरूतिभिः ।
अहं शुष्णस्य श्नथिता वधर्यमं न यो रर आर्यं नाम दस्यवे ॥ ३ ॥

अहम् । अत्कम् । कवये । शिश्नथम् । हथैः । अहम् । कुत्सम् । आवम् । आभि । ऊतिऽभिः ।
अहम् । शुष्णस्य । श्नथिता । वधः । यमम् । न । य । ररे । आर्यम् । नाम । दस्यवे ॥ ३ ॥

१-१ नास्ति मूको. २. नास्ति मूको. ३-३. द्योरर्थः मूको. ४. स्थानम् वि[1] अ. ५-५ नास्ति मूको ६. तादर्थ्यम् वि[1] अ ७. त्रिषु वि[1] अ[2] ८. विविधकर्माणौ वि[1].

उद्गीथ० अहम् एव अत्कम् आयुधानाम् अन्यतमं[1] कवचम् कवये कवे मेधाविनोऽपि शस्त्रास्त्रप्रज्ञावतेः[2] प्रहारवञ्चनकुशलस्यापि स्वभूतम् शिश्नथम् ताडयामि छिनद्मि चेत्यर्थ । केन । इत्थं हननै[3] शस्त्रास्त्रप्रहारैरित्यर्थ । अहम् एव कुत्सम् ऋषिम् वज्रम् वा आवम् रक्षामि आभि ऊतिभि. एतै शस्त्रास्त्रप्रज्ञावलविषयै सर्वत पालनै । अहम् एव शुष्णस्य असुरस्य श्नथिता ताडयिता हन्ता सन् वध वज्रम् यमम् शुद्धोऽपि यमिरत्र सामर्थ्याद् उत्पूर्वार्थे द्रष्टव्य । उद्यमम् उद्यतवानस्मि उच्चै क्षिप्तवानस्मि तस्योपरि । कीदृशस्य शुष्णस्य । य शुष्ण न ददे न दातवान् न दत्तवान् । किम् । आर्यम् नाम[4] अर्यस्येदम् 'आर्यम् । अर्यस्य'[5] त्रिभुवनेश्वरस्य मम नाम इन्द्र इत्येतत् । दस्यवे 'दसु उपक्षये' । शत्रूणा उपक्षपयित्रे महाम् । मत्तोऽन्यो न कश्चिदस्ति इन्द्रनामा । अहमेव इन्द्र इति । बलाभिमानेन मम नामापहृतवान् य शुष्ण, तस्य हन्ता सन्नहम् उच्चैस्तस्योपरि वज्र क्षिप्तवान् अस्मीत्यर्थ ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अहम् आच्छादकम् शत्रुपुरम् कवये उशनसे शिश्नथम् 'आयुधै, अहम्'[6] कुत्सम् अरक्षम् एभि रक्षणै, अहम् शुष्णस्य हननार्थम् "आयुधम् उदयच्छम्", य अहम्[7] न दत्तवान् 'अरिम आर्याणा'[8] इयम् उदकम् असुराय इति ॥ ३ ॥

अ॒हं पि॒तेव॑ वे॒तसूँ॑र॒भिष्ट॑ये तु॒ग्रं कुत्सा॑य॒ स्मदि॑भं च रन्धयम् ।
अ॒हं भु॑वं॒ यज॑मानस्य रा॒जनि॒ प्र यद्भरे॒ तुज॑ये॒ न प्रि॒याधृषे॑ ॥ ४ ॥

अ॒हम् । पि॒ताऽइ॑व । वे॒तसू॑न् । अ॒भिष्ट॑ये । तु॒ग्रम् । कुत्सा॑य । स्मत्ऽइ॑भम् । च॒ । र॒न्धय॒म् ।
अ॒हम् । भु॒व॒म् । यज॑मानस्य । रा॒जनि॑ । प्र । यत् । भरे॑ । तुज॑ये । न । प्रि॒या । आ॒ऽधृषे॑ ॥४॥

उद्गीथ० अहम् पिता इव यथा पिता पुत्रान् ससाधयति वशमानयत्यात्मन परिचर्यार्थम्, एवम् अहम् वेतसून् बहुवचनसामर्थ्याद् अत्र पितृशब्देन पुत्रा उच्यन्ते । कार्यकारणयोरभेदोपचारात् । वेतसो राज पुत्रान् रन्धयम्[9] अडभावश्छान्दसत्वात्[10] । अरन्धयम् ससाधितवानस्मि स्ववशे कृतवानस्मि । किमर्थम् । अभिष्टये यागाभिमुख्येन मम यजमानायेत्यर्थ । किञ्च तुग्रम् तुग्रनामान राजानम् कुत्साय कुत्सस्य ऋषे अर्थाय स्मदिभम् च प्रशस्तहस्तिन च राजानम् अन्वर्थसंज्ञिन रन्धयम् ससाधितवानस्मि कुत्सस्य वशमानीतवानस्मीत्यर्थ । किञ्च अहम् भुवम् भवामि यजमानस्य सर्वस्य एव स्वभूते राजनि शुभे दीप्ते यज्ञे । अथवा राजशब्द लुप्तभावप्रत्ययोऽत्र द्रष्टव्य । अहम् भवामि सर्वस्य यजमानस्य राजत्वे ईश्वरत्वे, स्वामी भवामीत्यर्थ । किञ्च यत् यदा प्र भरे प्रहरामि शत्रोरुपरि वज्रम् तुजये हिंसनाय, तदा प्रिया मम प्रियाणि देवसौख्यानि न आधृषे आधर्षणाय अभिभवनाय शत्रुभ्यो न, प्रयच्छामीति शेष ॥ ४ ॥

---

१. अन्य मूको　२ शास्त्रा° मूको　३ नास्ति वि[1].　४. नास्ति मूको.　५-५. आर्यस मूको.
६-६ नास्ति वि[1] अ[1].　७ ७. °ध मुदक्य° वि[1] अ[1].　८-८. °रमार्या° वि[1] अ[1]　९. अन्धयम् वि[1] अ
१० अनभावाच्छान्दस (°च्छान्द वि[1] अ) त्वात् मूको

वेङ्कट० अहम् पिता इव पुत्राय[1] वेतसून् नाम जनपदान्[2] अभीच्छते तत्स्वामिनम् तुग्रम् स्मदिभम्[3] च द्वौ कुत्साय वशम् अनयम्। अहम् भुवम् यजमानस्य विराजनार्थम् प्र हरामि[4] यस्मात् तस्मै यजमानाय पुत्राय इव प्रियाणि धनानि शत्रूणामाधर्षणाय ॥ ४ ॥

अहं रन्धयं मृगयं श्रुतर्वणे यन्माजिहीत वयुना चनानुषक्।
अहं वेशं नम्रमायवेऽकरमहं सव्याय पड्गृभिमरन्धयम् ॥ ५ ॥

अहम्। रन्धयम्। मृगयम्। श्रुतर्वणे। यत्। मा। अजिहीत। वयुना। चन। आनुषक्।
अहम्। वेशम्। नम्रम्। आयवे। अकरम्। अहम्। सव्याय। पड्ऽगृभिम्। अरन्धयम् ॥५॥

उद्गीथ० अहम् रन्धयम् संसाधितवानस्मि मृगयम् नाम राजानम् श्रुतर्वणे श्रुतर्वनाम्नः ऋषेः राज्ञो वा अर्थाय। कस्मात्। यत् यस्मात् मा माम् अजिहीत गतवन्ति सम्भक्तिमत्त्वेन सम्प्राप्तवन्ति। कथम्। आनुषक् "आनुपूर्व्येण निसर्गमारभ्य"[5] अव्यवच्छेदेनेत्यर्थः। वयुना चन वयुनान्यपि। न केवलम् अभिगमनबलशौर्यैश्वर्यादीनि, परानुग्रहप्रज्ञा अपीत्यर्थः। किञ्च अहम् वेशम् प्रतिवेश्यं संयोधितम् नम्रम् नमनशीलं विधेयम् आयवे मनुष्यस्य अर्थाय आयोर्वा राज्ञोऽर्थाय अकरम् कृतवानस्मि। किञ्च अहम् सव्याय सव्यनाम्नो मम पुत्रस्यार्थाय पड्गृभिनामानम् अरन्धयम् साधितवानस्मि सङ्गमितवानस्मीत्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अहम् वशम् अनयम् मृगयम् नाम श्रुतर्वणे, यदा माम् प्राप्तवान् श्रुतर्वा प्रज्ञानेन अनुपक्.[6]। चन इति पूरणम्। अहम् वेशम् नाम प्रणतम् कृतवानस्मि आयवे। अहम् सव्याय ऋषये पड्गृभिम् नाम वशम् अनयम् इति[7] ॥ ५ ॥

'इति अष्टमाष्टके प्रथमाध्याये सप्तमो वर्गः'॥

अहं स यो नववास्त्वं बृहद्रथं सं वृत्रेव दासं वृत्रहारुजम्।
यद्वर्धयन्तं प्रथयन्तमानुषग्दूरे पारे रजसो रोचनाकरम् ॥ ६ ॥

अहम्। सः। यः। नवऽवास्त्वम्। बृहत्ऽरथम्। सम्। वृत्राऽइव। दासम्। वृत्रऽहा। अरुजम्।
यत्। वर्धयन्तम्। प्रथयन्तम्। आनुषक्। दूरे। पारे। रजसः। रोचना। अकरम् ॥ ६ ॥

उद्गीथ० अहम् वृत्रहा वृत्रस्य हन्ता[8] सः य अहम् वृत्रा इव द्वितीयैकवचनस्य आकार आदेशः। यथा वृत्रम् असुरं सञ्चूर्णितवानस्मि[9], एवम् नववास्त्वम् नववास्तुम् अभिनवगृहं नवसङ्ख्यायुक्तगृहं वा बृहद्रथम् महारथम् दासम् उपक्षपयितारम् अन्यधर्मसंश्रितम् असुरम् सम् अरुजम् संरुग्णवानस्मि वज्रेण सञ्चूर्णितवानस्मीत्यर्थः। कदा। यत् यदा वर्धयन्तम् ऐश्वर्याभिवृद्ध्याऽऽत्मानं वृद्धं कुर्वन्तम् प्रथयन्तम् पुत्रपौत्रादिप्रजाविस्तारेण च विस्तारयन्तम् आत्मानम् आनुषक् आनु-

---

१. पुत्रेर वि[1] अ[1]; पुत्रे वि[2]. २. °पदम् मूको. ३. स्मदिम् वि[1] अ[1]. ४. भरा° वि[2]. ५-५. आनुपूर्व्येनिसर्गमारभ्य मूको. ६. °नुषम् वि[1] अ[1]; °नुषक् वि[2]. ७. °ति म.व: अ[1]. ८-८. नास्ति मूको. ९. ऽ। मूको. १०. °संगमितवा° मूको.

पूर्व्येण अव्यवच्छेदेनेत्यर्थ, दूरे विप्रकृष्टे पारे परस्मिन्नर्धे[1] रजस द्युलोकस्य[2] अवयवभूते रोचना द्वितीयैकवचनस्याऽऽकार आदेशः। रोचन दीपनशील देवजनम् अकरम् कृतवानस्मि, तदा ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अहम् स अस्मि, य नववास्त्वम् बृहद्रथम् च वृत्रम् इव असुरम् सम् अहनम् वृत्रहा, यदा[3] वर्धमानम् प्रथमानम् च अनुपक्त[4] नववास्त्वं बृहद्रथ च लोकस्य दूरे पर्यन्ते आत्मीयेन तेजसा अकरम् अपनोदितवान् अस्मि इत्यर्थ ॥ ६ ॥

अहं सूर्यस्य परि याम्याशुभिः प्रैतशेभिर्वहमान ओजसा ।
यन्मा सावो मनुष आह निर्णिज ऋधक् कृषे दासं कृत्व्यं हथैः ॥ ७ ॥

अहम् । सूर्यस्य । परि । यामि । आशुऽभिः । प्र । एतशेभिः । वहमानः । ओजसा ।
यत् । मा । सावः । मनुषः । आह । निःऽनिजे । ऋधक् । कृषे । दासम् । कृत्व्यम् । हथैः ॥७॥

उद्गीथ० अहम् आदित्यात्मना स्थित सन् परि यामि सर्वतो गच्छामि मेरु प्रदक्षिणमावर्त इत्यर्थ । केन उह्यमान । सूर्यस्य स्वभूते आशुभि क्षिप्रगामिभि एतशेभि अश्वै प्र वहमान प्रकर्षेण उह्यमान ओजसा बलेन बलनिमित्तेन महता वेगेनेत्यर्थ । अथवा अह सूर्यात्मना स्थित सन् परियामि सर्वतो गच्छामि मेरु प्रदक्षिणम् आवर्ते मम सूर्यस्य स्वभूते आशुभि अश्वै सह प्रवहमान. प्रकर्षेण वहन्नादित्यरथ बलेन । वायुरज्जुभि किलादित्यमण्डलम्[5] आकृष्यत इत्यथमर्थो व्याख्यात. । किच यत् यदा मा माम् साव सोमस्याभिषोता मनुष मनुष्य स्तुतिभि आह ब्रवीति स्तौति इत्यर्थ, निर्णिजे दशापवित्रेण शोधयित्रा[6] परिपूते मदर्थ सस्कृते सोमे, तदा स्तुत्या सोमपानेन च वृद्धवीर्य सन् ऋधक कृषे प्राणैर्वियोजयामीत्यर्थ, दासम् उपक्षपयितव्यम् क्रूरयम् कर्तनीय छेत्त०य च शत्रुम् हथै हननैर्वज्रप्रहारै ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अहम् सूर्यस्य स्वभूतै "परि यामि"[7] अश्वै एतशै प्रकर्षेण[8] उह्यमानो बलेन। यदा माम् यजमानस्य अभिषव ब्रवीति शत्रो निर्णेजनाय अपनोदितु शत्रुम्, तदा[9] पृथक् करोमि तस्य यजमानस्य छत्तव्यम् दासम् आयुधै ॥ ७ ॥

अहं सप्तहा नहुषो नहुष्टरः प्राश्रावयं शवसा तुर्वशं यदुम् ।
अहं न्यन्यं सहसा सहस्करं नव व्राधतो नवतिं च वक्षयम् ॥ ८ ॥

अहम् । सप्तऽहा । नहुषः । नहुःऽतरः । प्र । अश्रवयम् । शवसा । तुर्वशम् । यदुम् ।
अहम् । नि । अन्यम् । सहसा । सहः । करम् । नव । व्राधतः । नवतिम् । च । वक्षयम् ॥८॥

---

१ 'त्रर्धे वि'　२ सद्युलो' मूको　३ यथा मूको　४ अनुक्रम् मूको.　५ ०ण्डले वि' अ　६ ०मित्र मूको　७ ७. परिर्यम मि वि', पयियाति वि'; पयियामि अ'.　८. प्रकर्षण मूको. ९ तथा मूको.

उद्गीथ० अहम् सप्तहा सप्त नमुच्यादीन्[1] असुरान् हतवान् नहुष नहुषस्य राज्ञोऽर्थाय । तदुक्तम्—'अध्वर्यवो य उरणं जघान' (ऋ २,१४,४) इत्यत्र । नहुष्टरः 'णह बन्धने' । नद्धृतरः अतिशयेन नद्धा शत्रूणां नागपाशैश्च निगडैश्च बन्धनस्य कर्ता । किञ्च प्र अश्रावयम् प्रकर्षेण श्रावितवानस्मि युद्धकाले अभयशब्दम् 'मा भैषीः' इत्युक्तवानस्मि इत्यर्थः, शवसा बलेनार्तप रित्राणसमर्थेन, युक्तत्वादिति शेषः, तुर्वशम् राजानम् यदुम् च । किञ्च अहम् अन्यम् शत्रुम् सह अन्तर्णीतमत्वर्थमेतत्[2] । सहस्वन्तम् महाबलमित्यर्थः, सहसा बलेन नि करम् नीचैः करोमि अभिभवामीत्यर्थः । किञ्च नव नवतिम् च साधत ; 'बाध' (निघ २,९)[3] इति बलनाम । साधत बलवत शत्रून् वशयम् वहामि[4] जीवितान्तं प्रापयामीत्यर्थः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० 'सप्त यत्पुरः शर्म शारदीः' (ऋ १,१७४,२) इत्युक्तम् । अहम् सप्तहा हविर्भिर्मां यजन्तं अत्यन्तं वर्धकं अश्रावयम् जने बलेन तुर्वशम् यदुम् च । अहम् आत्मीयेन सहसा अन्यम् [5]सहस्विनम् नि[5] करोमि, नव च पुरो नवतिम् च वर्धमानाः देशान्तरं प्रापयम् व्यनाशयमिति[6] ॥ ८ ॥

अहं सप्त स्रवतो धारयं वृषा द्रवित्न्वः पृथिव्यां सीरा अधि ।
अहमर्णांसि वि तिरामि सुक्रतुर्युधा विदं मनवे गातुमिष्टये ॥ ९ ॥

अहम् । सप्त । स्रवतः । धारयम् । वृषा । द्रवित्न्वः । पृथिव्याम् । सीराः । अधि ।
अहम् । अर्णांसि । वि । तिरामि । सुऽक्रतुः । युधा । विदम् । मनवे । गातुम् । इष्टये ॥ ९ ॥

उद्गीथ० अहम् सप्त सप्तसंख्याकान् स्रवतः नदीः सिन्धुलौहित्यप्रभृतीन् द्रवित्न्वः द्रवित्नून् द्रवणशीलान् सन्ततवाहिन इत्यर्थः, धारयम्[7] अधारयम् धारितवानस्मि वृषा वर्षिता सन् । अत्र अधारयम्[8] । पृथिव्याम् अधि पृथिव्या मध्ये । कीदृशान् । सीराः सरणशीलान् । नदाभावश्छान्दसः । सुक्रतुः शोभनकर्मा च अहम् अर्णांसि उदकानि वि तिरामि प्रयच्छामि । किञ्च अहम् युधा सम्प्रहारेण असुरान् पराजित्य विदम् लब्धवानस्मि मनवे मनुष्यस्यार्थाय गातुम् देवान् प्रति गन्तारं यज्ञम् इष्टये देवयागाय ॥ ९ ॥

वेङ्कट० अहम् सप्त नदीः अधारयम् ताः द्रवन्तीः पृथिव्याम् सरणशीलाः । अहम् उदकानि प्रयच्छामि सुकर्मा । युद्धेन प्रयच्छामि मनुष्याय मार्गम् यजमानाय ॥ ९ ॥

अहं तदासु धारयं यदासु न देवश्चन त्वष्टाधारयद्रुशत् ।
स्पार्हं गवामूधःसु वक्षणास्वा मधोर्मधु श्वात्र्यं सोममाशिरम् ॥ १० ॥

---

१ साध्या° मूको. २. °न्तर्णी° त्रि°. ३. बध मि° मूको ४ साधत्' इति महद्धाम (निघ ३,३). ५-५. सह°स्विनमि त्रि°; हस्तिनमि अ°, सहस्विन नास्ति त्रि°. ६ व्यनाशमि° मूको. ७. नास्ति मूको ८ °रयन् त्रि°, °रय त्रि° अ ७-९ नास्ति मूको , पूर्ति सायणानुसारिणी द्र

अहम् । तत् । आसु । धारयम् । यत् । आसु । न । देवः । चन । त्वष्टा । अधारयत् । रुशत् । स्पार्हम् ।
गवाम् । ऊधःऽसु । वक्षणासु । आ । मधोः । मधु । श्वात्र्यम् । सोमम् । आऽशिरम् ॥ १० ॥

उद्गीथ० अहम् एव तत् पयः आसु गोषु धारयम् धारयामि वृष्टिप्रदानद्वारेण यवसोदकम् जनयन् । यत् पयः आसु गोषु देवः चन देवोऽपि त्वष्टा आदित्यो वा देवशिल्पी वा प्रजापतिर्वा न अधारयत् धारयितुं न शक्नोति । कीदृशम् पयः । रुशत् रोचिष्णु स्पार्हम् स्पृहणीयम् । गवां केषु प्रदेशेषु धारयसि । गवाम् ऊधःसु इति प्रतिवचनम् । किञ्च वक्षणासु नदीषु च धारयामि मधु उदकम् । कीदृशम् । श्वात्र्यम् क्षिप्रगामीत्यर्थः । कियन्तं कालं धारयसि इति चेत्, [1]आ मधोः मा वृष्ट्युदकात्[1] यावद् आगामिवर्षासु [2]वृष्ट्युदकं पातयिष्यामि[2] तावदित्यर्थः । किञ्च सोमम् आशिरम् सोमं च आशिरं च धारयामि हविष्ट्वेन । क्व । सामर्थ्याद् यज्ञे ॥ १० ॥

वेङ्कट० अहम् तत् आसु गोषु अधारयम्, यत् आसु गोषु त्वष्टा अपि[3] देवः न अधारयत्[4], दीप्तं पयः[5] स्पृहणीयम् गवाम् ऊधस्सु वहनशीलासु मधुनः[?] स्वादु सुखावहम् सोमम् प्रति आशिरम् ॥ १० ॥

एवा देवाँ इन्द्रो विव्ये नॄन् प्र च्यौत्नेन मघवा सत्यराधाः ।
विश्वेत् ता ते हरिवः शचीवोऽभि तुरासः स्वयशो गृणन्ति ॥ ११ ॥

एव । देवान् । इन्द्रः । विव्ये । नॄन् । प्र । च्यौत्नेन । मघऽवा । सत्यऽराधाः ।
विश्वा । इत् । ता । ते । हरिऽवः । शचीऽवः । अभि । तुरासः । स्वऽयशः । गृणन्ति ॥ ११ ॥

उद्गीथ० एव एवम् अनेन उक्तप्रकारेण देवान् प्रति इन्द्रः प्र विव्ये प्रकर्षेण गच्छति अनुग्रहीतुम्[6] नॄन् मनुष्यांश्च प्रति च्यौत्नेन बलेन, शत्रून् अभिभूयेति शेषः, मघवा धनवान् सत्यराधाः सत्यधनः सत्यवादी ऋतधामेत्यर्थः[7] । पूर्वार्धेन स्तुत्वेदानीं प्रत्यक्षीकृत्य स्तौति । अत एव च भिन्नवाक्यताऽनयोः । विश्वा इत् ता यानि मयोक्तानि सामर्थ्यकृतानि कर्माणि तानि सर्वाण्येव ते तव स्वभूतानि हे हरिवः! हर्यश्व! शचीवः! रसानुप्रदानवृत्रवधादिकर्मवन्! प्रज्ञावन्! वा तुरासः तुराः परया भक्त्या योगात् त्वरिताः सन्त [8]आदृताः सन्त[8] इत्यर्थः, स्वयशः तव स्वं[9] यशः तव स्वभूतां कीर्तिं चेत्यर्थः, अभि गृणन्ति अभिष्टुवन्ति स्तोतारः । कर्मकीर्तिस्तुतिद्वारेण तद्वत्स्तुतिरिहोच्यते । रसानुप्रदानवृत्रवधादिकर्मकीर्तिमन्तं च त्वां सर्वे स्तोतारः स्तुवन्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥

वेङ्कट० अथ इन्द्रभावम् अपहायेन्द्रं स्तौति—एवम्[10] देवान् मनुष्यान् च इन्द्रः प्र विव्ये स्वेषु कार्येषु

१-१. वृष्ट्युदका मूको. २-२. °कशानमिष्यामि मूको. ३. अपि वि[1]; नास्ति अ[1]. ४. असाधा° वि[1] अ[1]; साधा° वि[1]. ५. वयं वि[1]. ६. अर्थं ग्रही° मूको. ७. °भावेन्य° मूको. ८-८. नास्ति वि[1] अ. ९. स्वयं मूको. १०. °वम् देवम् मूको.

प्रगमयति। 'तस्मात् पराचीः प्रजाः प्र वीयन्ते प्रतीचीर्जायन्ते' (तै ६,३,१,४-५) इति ब्राह्मणम्। बलेन मघवा धन्यधनः। विश्वानि एव तानि ते हरिवः! शचीवः![1] कर्माणि अभि गृणन्ति स्वरमाणाः हे स्वभूतयशः! इति[2] ॥ ११ ॥

[3]इति अष्टमाष्टके प्रथमाध्याये अष्टमो वर्गः[3] ॥

[५०]

[4]वैकुण्ठ इन्द्र ऋषिः। इन्द्रो देवता। जगती छन्दः, तृतीयाचतुर्थ्यौ अभिसारिण्यौ, पञ्चमी त्रिष्टुप्[4]।

प्र वो॑ म॒हे मन्द॑मानाया॒न्धसोऽर्चा॑ वि॒श्वान॑राय विश्वा॒भुवे॑ ।
इन्द्र॑स्य॒ यस्य॑ सु॒मखं॒ सहो॒ महि॒ श्रवो॑ नृ॒म्णं च॒ रोद॑सी सप॒र्यत॑ः ॥ १ ॥[5]

प्र। वः। म॒हे। मन्द॑मानाय। अन्ध॑सः। अर्च॑। वि॒श्वान॑राय। वि॒श्व॒ऽभुवे॑।
इन्द्र॑स्य। यस्य॑। सु॒ऽमख॑म्। सहः॑। महि॑। श्रवः॑। नृ॒म्णम्। च॒। रोद॑सी॒ इति॑। स॒प॒र्यतः॑ ॥ १ ॥

उद्गीथ० उत्तरं सूक्तम् 'प्र वो महे' इति सप्तर्चम्, ऐन्द्रम्, इन्द्रो वैकुण्ठो ददर्श। प्र वो महे इति ··· कस्मात् कारणात् प्रार्चत यूयं स्तुतिम् इन्द्रार्थमिति ··· ॥ १ ॥

वेङ्कट० प्र उच्चारय स्तवं महते सोमेन मोदमानाय सर्वस्य नेत्रे सर्वस्य भावयित्रे। यस्य इन्द्रस्य सुष्ठु मंहनीयम्[5] बलम् महत् श्रवणीयम् नृम्णम् च द्यावापृथिव्यौ परिचरतः। महोनृम्णयोरल्पो भेदः ॥ १ ॥

सो चि॒न्नु सख्या॒ नर्य॑ इ॒नः स्तु॒तश्च॒र्कृत्य॒ इन्द्रो॒ माव॑ते॒ नरे॑ ।
विश्वा॑सु धू॒र्षु वा॑ज॒कृत्ये॑षु सत्पते वृ॒त्रे वा॒प्स्व१॒॑भि शू॑र मन्दसे ॥ २ ॥

सः। चि॒त्। नु। सख्या॑। नर्यः॑। इ॒नः। स्तु॒तः। च॒र्कृत्यः॑। इन्द्रः॑। माऽव॑ते। नरे॑।
विश्वा॑सु। धूः॒ऽसु। वा॒ज॒ऽकृत्ये॑षु। स॒त्ऽप॒ते॒। वृ॒त्रे। वा॒। अ॒प्ऽसु। अ॒भि। शू॒र॒। म॒न्द॒से॒ ॥ २ ॥

उद्गीथ० यस्मात् स नृभ्यो हितः इनः सर्वेश्वरः। सः चित् निपातानाम् उच्चावचार्थत्वात् चिच्छब्दोऽत्र हेत्वर्थे। नु इति क्षिप्रनाम। ··· ··· ··· ॥ २ ॥

वेङ्कट० स खलु इन्द्रः सख्या नृहितः[6] ईश्वरः स्तुतः पुनःपुनः 'कर्तव्यः कार्येषु'[7] मत्सदृशाय मनुष्याय। स त्वं सर्वेषु योद्धव्येषु अन्नहरणेषु च सत्पते![8] 'मेघे वा'[9] उदकेषु [10]'अभि माद्यसि'[10] शूर![11] तदर्थं स्तोतृभिः स्तूयमानः ॥ २ ॥

के ते॒ नर॑ इन्द्र॒ ये त॑ इ॒षे ये ते॑ सु॒म्नं स॑ध॒न्य१॒॑मिय॑क्षान् ।
के ते॒ वाजा॑यासु॒र्या॑य हिन्विरे॒ के अ॒प्सु स्वासू॒र्वरा॑सु॒ पौंस्ये॑ ॥ ३ ॥

१. °ष वि[1] अ[1], च चिवः वि[1]. २. नास्ति वि[1]?. ३-३. नास्ति मूको. ४. पा. (१२,१) ध्यानयतियमृण् द. ५. मंहीय वि[1] अ[1], महनीयं वि[1]. ६. °तम् मूको. ७-७. °क्कार्ये वि[1]; °पराउ ऽ-ऽः वि[1] अ[1]. ८. सर्वेत वि[1] अ[1]; स०ते वि[1]. ९-९. °धा इव मूको. † = वृत्रवधे इति भावः द. १०-१०. अभि माद्यसि वि[1]; मभा अ[1]. ११. म शूः वि[1].

के । ते । नरः । इन्द्र । ये । ते । इषे । ये । ते । सुम्नम् । सऽधन्यम् । इयक्षान् ।
के । ते । वाजाय । असुर्याय । हिन्विरे । के । अप्ऽसु । स्वासु । उर्वरासु । पौंस्ये ॥ ३ ॥

वेङ्कट० के ते मनुष्याः इन्द्र! यादृशाः तव अन्नाय भवन्ति, ये च त्वदीयम् सुखम् धनयुक्तम् त्वत्तः प्राप्तुमिच्छन्ति । के वा तुभ्यम् बलाय असुरहननिमित्ताय हविः प्रेरयन्ति, के वा उदकार्थम् इति ॥ ३ ॥

भुवस्त्वमिन्द्र ब्रह्मणा महान् भुवो विश्वेषु सवनेषु यज्ञियः ।
भुवो नॄँश्च्यौत्नो विश्वस्मिन् भरे ज्येष्ठश्च मन्त्रो विश्वचर्षणे ॥ ४ ॥

भुवः । त्वम् । इन्द्र । ब्रह्मणा । महान् । भुवः । विश्वेषु । सवनेषु । यज्ञियः ।
भुवः । नॄन् । च्यौत्नः । विश्वस्मिन् । भरे । ज्येष्ठः । च । मन्त्रः । विश्वऽचर्षणे ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अभवः त्वम् इन्द्र! स्तोत्रेण महान् । भुवः च सर्वेषु सवनेषु यष्टव्यः । भुवः च नृणाम् च्यावकः सर्वस्मिन् सङ्ग्रामे, प्रशस्यः च मन्त्रयितव्यः सर्वस्य द्रष्टः! ॥ ४ ॥

अवा नु कं ज्यायान् यज्ञवनसो महीं त ओमात्रां कृष्टयो विदुः ।
असो नु कमजरो वर्धाश्च विश्वेदेता सवना तूतुमा कृषे ॥ ५ ॥

अव । नु । कम् । ज्यायान् । यज्ञऽवनसः । महीम् । ते । ओमात्राम् । कृष्टयः । विदुः ।
असः । नु । कम् । अजरः । वर्धाः । च । विश्वा । इत् । एता । सवना । तूतुमा । कृषे ॥ ५ ॥

उद्गीथ० ······विदुः लभन्ते । किञ्च यः त्वम् अजरः जरारहितः स त्वम् असः [1]भव नु[1] क्षिप्रम् कम् सुखम् । ईप्सितार्थप्रदानेन अस्माकं सुखकरो भवेत्यर्थः । वर्धाः च पुत्रपौत्रादि-वृद्ध्या[2] वर्धयिता च भव । किञ्च विश्वा इत् सर्वाण्येव एता एतानि सवना सवनानि यज्ञान् [3]प्रातःसवनादीनि च[3] तूतुमा तूर्णं क्षिप्रम् कृषे कुरु अङ्गभावप्रतिपत्त्या परिसमापय इत्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० रक्ष क्षिप्रम् प्रशस्ततरः सम्भक्तयज्ञान् । महत्तव रक्षणम् कृष्टयः जानन्तु । भव त्वम् [illegible] अजरः, क्षिप्रं वर्धस्व च । विश्वानि त्वम् एतानि सवनानि तूर्णानि कुरुषे ॥ ५ ॥

एता विश्वा सवना तूतुमा कृषे स्वयं सूनो सहसो यानि दधिषे ।
वराय ते पात्रं धर्मणे तना यज्ञो मन्त्रो ब्रह्मोद्यतं वचः ॥ ६ ॥

[4]एता । विश्वा । सवना । तूतुमा । कृषे । स्वयम् । सूनो इति । सहसः । यानि । दधिषे ।[4]
वराय । ते । पात्रम् । धर्मणे । तना । यज्ञः । मन्त्रः । ब्रह्म । उत्ऽयतम् । वचः ॥ ६ ॥

1-1. °वनु मूको. 2. °त्वामिन्° वि[1]. 3-3. प्रसेसनादीनि न वि[2] अ. 4-4. या. (५,२५) व्याख्यातोऽयमर्धर्चः द्र.

उद्गीथ० कस्मादेवमुच्यते। यस्मात् एता एतानि विद्वा सर्वाणि सवना प्रातःसवनादीनि यज्ञान् वा तूतुमा तूर्णं क्षिप्रम् कृषे करोषि त्वं क्षिप्रम् आगच्छन्। स्वयम् आत्मना हे सूनो! पुत्र! सहस बलस्य यानि सवनानि दधिषे वृष्टिप्रदानद्वारेण अन्नत्वप्रतिपत्त्या वा धारयसि। किञ्च वराय श्रेष्ठाय ते तुभ्यम् पात्रम् इदं सोमस्य पूर्णम् धर्मणे सर्वस्य धारयित्रे, तना धनं च अस्मदीयम् यज्ञ च मन्त्र च कृत. स्तुतिलक्षण ब्रह्म अन्न च सवनीयं पुरोडाशादिकम् उद्यतम्, यच्चेदम् ऋधकृत वच स्तुतिलक्षण तदपि तवैव ॥ ६ ॥

वेङ्कट० एतानि विश्वानि सवनानि[1] तूर्णानि[1] कुरुषे। स्वयम् एव हे[2] सहसः सूनो! यानि धारयसि शत्रूणां निवारणाय। तव रक्षणं भवतु अस्माकम्, धारणाय च धनम्[4]। तुभ्यम् यज्ञ यज्ञाहि[5] महद्य शस्त्रलक्षणम् वच[6] उद्यतम् इति ॥ ६ ॥

ये ते॑ विप्र ब्रह्म॒कृत॑ः सु॒ते सचा॒ वसू॑नां च॒ वसु॑नश्च दा॒वने॑ ।
प्र ते॑ सु॒म्नस्य॒ मन॑सा प॒था भु॑व॒न् मदे॑ सु॒तस्य॑ सो॒म्यस्यान्ध॑सः ॥ ७ ॥

ये । ते॒ । वि॒प्र॒ । ब्र॒ह्म॒ऽकृत॑ः । सु॒ते । सचा॑ । वसू॑नाम् । च॒ । वसु॑नः । च॒ । दा॒वने॑ ।
प्र । ते॒ । सु॒म्नस्य॑ । मन॑सा । प॒था । भु॒व॒न् । मदे॑ । सु॒तस्य॑ । सो॒म्यस्य॑ । अन्ध॑सः ॥ ७ ॥

उद्गीथ० हे विप्र! मेधाविन्[1] इन्द्र[1] ते तव अर्थाय ये ब्रह्मकृत. ब्रह्मणोऽन्नस्य सवनीयपुरोडाशादिकस्य स्तुतेर्वा कर्तारः सुते अभिषुते सति सोमे सचा 'नित्यमिति अत्रार्थ[8]। अथवा सुत इति तृतीयार्थे सप्तमी, सचाशब्दश्च सहार्थे। सुतेन सोमेन सहेत्यर्थ। वसूनाम् च दृष्टधनानां च वसुन च दृष्टधनस्य च दावने दानाय। दानेन च अत्र तत्पूर्वको लाभो लक्ष्यते। त्वत्तो लाभायेत्यर्थ। ते महात्मा सुम्नस्य स्वर्गसुखस्य पथा प्राप्तिमार्गेण प्र भुवन् प्रकर्षेण भवन्तु मनसा, त्वया अनुगृह्यमाणा इति शेष, त्वत्प्रसादात् स्वर्गं प्राप्नुवन्त्वित्यर्थ[9], मदे सति सुतस्य अभिषुतस्य सोम्यस्य सोममयस्य अन्धस अन्नस्य सम्बन्धिनि त्वयि तृप्ते सतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० ये ते[10] मेधाविन्[1] स्तोत्रकृतः सुते सोमे संभूय बहूनाम् वसूनाम् एकस्य च दानार्थम्, ते स्तोतारः सुखस्य पूजनीयेन मार्गेण प्र भवन्तु मदे सञ्जाते तव अभिषुतस्य सोममयस्य अन्नस्य सम्बन्धिनि इति ॥ ७ ॥

[11]इति अष्टमाष्टके प्रथमाध्याये नवमो वर्गः[11] ॥

[५१]

[11]अयुना देवा ऋषय, युना सौचीकोऽग्नि । युवा देवा देवता, अयुनास्त्वग्नि । त्रिष्टुप् छन्द [11] ।

म॒हत् तदु॒ल्बं स्थवि॑रं॒ तदा॑सी॒द् येनावि॑ष्टितः प्रवि॒वेशि॑था॒पः ।
विश्वा॑ अपश्यद्बहु॒धा ते॑ अग्ने॒ जात॑वेद॒स्तन्वो॑ दे॒व एक॑ः ॥ १ ॥

---

१ १. 'कृतत्व मूको. २. नास्ति वि[3] अ[3]; 'एतानि वि[3]. ३. सवनानि वि[3]. ४. नास्ति वि[3]. ५. मायम् वि[3]. ६. यांगि वि[13]; यत्रृद्धि अ[3]. ७. वचन वि[3]. ८ ८. 'नित्यमं वि[3] अ. ९. 'वन्तीत्यर्थ मूको. १०. ये वि[3]. ११-११. नास्ति मूको.

'मह॑त् । तत् । उल्ब॑म् । स्थवि॑रम् । तत् । आसी॒त् । येन॑ । आऽवि॑ष्टित । प्र॒ऽवि॒वेशि॑थ । अ॒पः ।
विश्वा॑ । अ॒प॒श्य॒त् । ब॒हु॒धा । ते । अ॒ग्ने॒ । जात॑ऽवेद । त॒न्वः॑ । दे॒व॒ । एकः॑ ॥ १ ॥

उद्गीथ० उत्तराणि त्रीणि सूक्तानि 'महत्तदुल्बम्' 'विश्वे देवा शास्तन' 'यमैच्छाम मनसा' इत्यादीनि नवर्चैषड्‌चैकादशर्चानि, विश्वेषां च देवाना सौचीकस्य चाग्ने सवादसूक्तानि। प्रथमस्य सूक्तस्यायुज सर्वा वैश्वदेव्य, युज आग्नेय्य। द्वितीय च सूक्तम् आग्नेयम्। उत्तम वैश्वदेवम्। 'तदद्य वाच', 'पञ्च जना मम होत्र जुपन्ताम्' (ऋ १०, ५३, ४, ७) इत्येते च द्वे आग्नेय्यौ। 'सवादेषु च सर्वेषु य[२] ऋषि सैव देवता' (तु. बृदे २,८६-८७) इति वचनाद् ऋषिदेवतयो एकत्वम्। 'महत् तदुल्ब स्थविर तदासीत्, येनाविष्टितो वषट्कार-भयाद् अग्निरप्सु प्रविवेश' इतीतिहास। विश्वे देवा सौचीकमग्निमाहु — महत् परिमाणत तत् उल्बम् जरायुपर्याय[३] गर्भवेष्टनम् स्थविरम् स्थूल च तत् आसीत् अभूत्, "यन उल्बेन[४] आविष्टित आवेष्टित प्रविवेशिथ वषट्कारभयात् प्रविष्टवानसि[५] त्वम् अप। किञ्च विश्वा ऋतुषु अप्सु ओषधीषु च प्रविष्टा अपश्यत् दृष्टवान् बहुधा अनेकप्रकारम् ते तव स्वभूता हे अग्ने! जातवेद! तन्व मूर्ती[६] देव एक ॥ १ ॥

वेङ्कट० 'अग्नेस्त्रयो ज्यायासो भ्रातर आसन्। ते देवेभ्यो हव्य वहन्त प्रामीयन्त। सोऽग्निरबिभेदित्थ वाव स्य आर्तिमारिष्यतीति। स निलायत। सोऽप प्राविशत्। त देवता प्रैषमैच्छन्' (तै २,६,६,१) इति ब्राह्मणम्। तत्र[७] देवाना वचनम्—'महत् तत् उल्बम्' इति। महत् तत् प्रावरणम् स्थूलम् च आसीत्, येन 'आवेष्टित[८] त्वम् अग्ने!' प्रविष्टवानसि उदकम्। तस्य उल्बस्यान्त[९] तव तनूर्व्याप्ता बहुधा एक देव अपश्यत् अग्ने! जातप्रज्ञ[१०] ॥ १ ॥

को मा॑ दद॒र्श क॑त॒मः स दे॒वो यो मे॑ त॒न्वो॑ ब॒हु॒धा प॒र्यप॑श्यत् ।
क्वाह॑ मित्रावरुणा क्षियन्त्य॒ग्नेर्विश्वाः॑ स॒मिधो॑ देव॒यानीः॑ ॥ २ ॥

क । मा॒ । द॒द॒र्श॒ । क॒त॒मः । स । दे॒वः । य । मे॒ । त॒न्वः॑ । ब॒हु॒धा । प॒रि॒ऽअप॑श्यत् ।
क्व॑ । अह॑ । मि॒त्रा॒व॒रु॒णा॒ । क्षि॒य॒न्ति॒ । अ॒ग्नेः । विश्वाः॑ । स॒म्ऽइधः॑ । दे॒व॒ऽयानीः॑ ॥ २ ॥

उद्गीथ० देवैरेवमुक्तोऽग्निस्तान् पृच्छति—क असौ देव य मा मामग्निम् ददर्श दृष्टवान्, एवमिति शेष। कतम स देव य मे मम अग्ने स्वका त व बहुधा बहुप्रकारम् पर्यपश्यत् सर्वतो दृष्टवान्, पश्चादिति शेष। कस्मादेव वाक्यशेषेण व्याख्यायत। 'त यमश्च वरुणश्चान्वपश्यताम्'[११] (शाब्रा १,२) इति शाङ्खायनश्रुते[१२]। अनुपूर्वम् इति व्याख्यायते। क्व अह क्व च हे मित्रावरुणा! मित्रावरुण-ग्रहणमत्र प्राधान्यात्। अथवा सर्वदेवोपप्रदर्शनार्थम्[१३]। हे मित्रावरुणौ! परीक्षितार[१४] विश्व देवा! इत्यर्थ, क्षियन्ति निवसन्ति अनुप्रविष्टास्तिष्ठन्तीत्यर्थ, अग्ने मम स्वभूता विश्वा सर्वा समिध समिद्धा सन्दीप्ता तन्व देवयानी देवान् प्रति गन्त्र्य ॥ २ ॥

---

१ १ या (६,३५) निगमोऽयं द्र. २. च वि[१], नास्ति वि[२] अ. ३ °पर्याय वि[१]. ४-४ तद् ये° वि[१], योनौ तद् उल्बेन वि[२] अ. ५. विप्रवानसि मूको. ६ कनी मूको. ७. तु वि[२] अ[१]. ८-८. आवे वि[२] अ[१]. ९ उखस्या° वि[२] अ[१]. १०. °अ स्वप° वि[१]. ११ शाखान्तरश्रु° मूको. १२. सर्वप्रद° वि[१]. १३ परिक्षित मूको.

वेङ्कट० तद् इदम् अग्नेर्वचनम्—क मा ददर्श। कतमः स देवः, यः मम तनूः[1] बहुधा [2]निविष्टाः† पर्यपश्यत्। क हे मित्रावरुणौ! ता व्यासाः समिद्धाः तन्वो देवयानसाधनभूताः‡ मदीया निवसन्ति इति देवानां मुखतः स्थितौ स प्रश्नं कुर्वाणो मित्रावरुणौ पृच्छति[2]॥२॥

ऐच्छा॑म त्वा बहु॒धा जा॑तवेदः॒ प्रवि॑ष्टमग्ने अ॒प्स्वोष॑धीषु ।
तं त्वा॑ य॒मो अ॑चिकेच्चित्रभानो दशान्त॒रु॒ष्याद॑ति॒रोच॑मानम् ॥ ३ ॥

ऐच्छा॑म । त्वा । ब॒हु॒धा । जा॒त॒ऽवे॒दः॒ । प्रऽवि॑ष्टम् । अ॒ग्ने॒ । अ॒प्ऽसु । ओष॑धीषु ।
तम् । त्वा॒ । य॒मः । अ॒चि॒के॒त् । चित्र॒भा॒नो॒ इति॑ चित्रऽभानो । द॒श॒ऽअ॒न्त॒रु॒ष्यात् । अ॒ति॒ऽरोच॑मानम् ॥३॥

उद्गीथ० देवा आहु—ऐच्छाम अन्विष्टवन्तो[1] वयम् त्वा त्वामग्निम् बहुधा बहुप्रकारम् हे जातवेदः! अग्ने! प्रविष्टम् अप्सु ओषधीषु। ऋतुषु[2] च श्रुतिदर्शनात्। इत्थम् तम् त्वा त्वाम् यमः अचिकेत् दृष्टवान्, वरुणश्च। 'त वरुणश्च "यमश्चान्वपश्यताम्"' (शाब्रा १,२) इति श्रुतेः। हे चित्रभानो विचित्रदीप्ते[3] दशान्तरुष्यात् दशान्तरुष्यादिति विभक्तिवचनव्यत्ययः कार्यः। दशान्तर्निवासान्[4] अतिरोचमानम् अतीत्य एकादशे निवासे उषित्वा दीप्यमानम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० मीचीनं[7] त्वाम् अनु ऐच्छाम[8] जातवेदः! बहुधा निलीनम् प्रविष्टम् अग्ने! अप्सु[9] च ओषधीषु च। तम् त्वा यमः अजानात्[10] चित्रदीप्ते! दशान्तरुष्यान् अतिरोचमानम्। अन्तरुष्य गृहम् आवासस्थानम्। दशत्वविशिष्टं गृहम्[11] आवासस्थानम् अतीत्य रोचमानम्। अग्नेर्हि गृहाणि दशाऽऽवासस्थानानि भवन्ति—पृथिव्यादयस्त्रय अग्न्यादयस्त्रय आपः ओषधयो वनस्पतयः पुरुषशरीरं चेति ॥ ३ ॥

हो॒त्राद॒हं व॑रुण॒ बिभ्य॑दायं॒ नेदे॒व मा॑ यु॒नज॒न्नत्र॑ दे॒वाः ।
तस्य॑ मे त॒न्वो॑ बहु॒धा निवि॑ष्टा ए॒तमर्थं॒ न चि॑केता॒हम॒ग्निः ॥ ४ ॥

हो॒त्रात् । अ॒हम् । व॒रु॒ण॒ । बिभ्य॑त् । आ॒य॒म् । न । इत् । ए॒व । मा॒ । यु॒नज॑न् । अत्र॑ । दे॒वाः ।
तस्य॑ । मे॒ । त॒न्वः॑ । ब॒हु॒धा । निऽवि॑ष्टाः । ए॒तम् । अर्थ॑म् । न । चि॒के॒त॒ । अ॒हम् । अ॒ग्निः ॥ ४ ॥

उद्गीथ० अग्निराह—होत्रात् होतृकर्मणः कर्तव्यात् अहम् हे वरुण! बिभ्यत् आयम् आगतवानस्मि दूरं नष्टोऽस्मीत्यर्थः। न इत् एव न शब्दोऽत्र माङर्थे, युनजन् इत्येतेन सम्बध्यते। इच्छब्दो यस्मादर्थे। एवशब्दस्तस्मादर्थे। एवं च योजना कार्या—यस्मादहं होत्राद्[12] बिभ्यदायम्, तस्मात् मा मा न युनजन् मा नियुञ्जन्त्वित्यर्थः, अत्र अस्मिन्[13] होतृकर्मणि कर्तृत्वेन। तस्य मे योऽहं होत्राद् बिभ्यदायम् तस्य मम तन्वः बहुधा बहुप्रकारम् बहुषु स्थानेषु

1 °नूः वि' अ'; तत्र त्रि' 2 2 नास्ति वि'. † °ष्टा वि' अ'. ‡ °तव्यासा° वि' अ'.
3 भानु दृष्टवन्तो त्रि'. 4 नास्ति त्रि'. 5 5 यच्चान्यपश्यानि वि' अ' 6 °वासतान् मूको.
7 °हि त्रि'. 8 °च्छे° मूको. 9 नास्ति त्रि'. 10 अजाया° वि' अ', अजानां त्रि'. 11. गृहम् त्रि' अ' 12 होतृन् मूको. 13 तस्मिन् मूको.

पूर्वोक्तेषु अबादिषु निविष्टा [1]होतृकर्मकर्तृत्वम् अनिच्छन्त्य[1] सत्य सवृता स्थिता इत्यर्थ । यत एवम् अत एतम् होतृकर्मलक्षणम् अर्थम् प्रयोजनम् न चिकेत न जानामि, कर्तुं न शक्नोमीत्यर्थ[2], अहम् अग्नि ॥ ४ ॥

वेङ्कट० हव्यवहनार्थे वरुण! [3]बिभ्यत् अहम्[3] गतवान् अस्मि। न एव माम् पुनश्च अस्मिन् हौत्रे युञ्जन्तु अमी देवा । तस्य मम तन्व बहुधा[4] निविष्टा । तदिद कार्यम् भवद्भि उच्यमान हव्यवहनम्[5] न बुध्ये अहम् अग्नि कर्तव्यम् इति ॥ ४ ॥

एहि मनुर्देवयुर्यज्ञकामोऽरङ्कृत्या तमसि क्षेष्यग्ने ।
सुगान् पथः कृणुहि देवयानान् वह हव्यानि सुमनस्यमानः ॥ ५ ॥

आ । इहि । मनु । देवऽयु । यज्ञऽकाम । अरम्ऽकृत्य । तमसि । क्षेषि । अग्ने ।
सुऽगान् । पथ । कृणुहि । देवऽयानान् । वह । हव्यानि । सुऽमनस्यमान ॥ ५ ॥

उद्गीथ० देवा आहु —आ इहि आगच्छ होतृकर्म कर्तुम्। कस्मात्। यत मनु अधिकृतमनुष्य देवयु देवान् स्तोतु यष्टु च कामयमान यज्ञकाम यज्ञान् कर्तुं कामयमानश्च आस्ते। एतत् ज्ञात्वा किमर्थम् अरकृत्य अलकृत्य निवार्य होतृकर्म न करोमीति प्रतिषेध कृत्वा तमसि अन्धकारे [6]अपाम् मध्ये[6] क्षेषि निवससि हे अग्ने!। आगत्य च सुगान् सततप्रहतान् पथ कृणुहि कुरु देवयानान् देवान् प्रति गमनसाधनान् स्वर्गमार्गान्। वह प्रापय देवान् प्रति हव्यानि हवींषि सुमनस्यमान सुमनस प्रीतियुक्तमनस अस्मान्[7] कर्तुमिच्छन् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० आ गच्छ। सर्वो मनुष्य देवयु यज्ञकाम च वर्तते[8]। अलङ्कुर्वन् आत्मान निवससि गूढे जले[9] त्वम् अग्ने!। सुगान् मार्गान् कुरु यैर्मनुष्या देवान् प्रति गच्छन्ति । वह इति स्पष्टम् ॥ ५ ॥

[10]इति अष्टमाष्टके प्रथमाध्याये दशमो वर्ग[10] ॥

अग्नेः पूर्वे भ्रातरो अर्थमेतं रथीवाध्वानमन्वावरीवुः ।
तस्माद् भिया वरुण दूरमायं गौरो न क्षेप्नोरविजे ज्यायाः ॥ ६ ॥

अग्ने । पूर्वे । भ्रातर । अर्थम् । एतम् । रथीऽइव । अध्वानम् । अनु । आ । अवरीवुरिति ।
तस्मात् । भिया । वरुण । दूरम् । आयम् । गौर । न । क्षेप्नो । अविजे । ज्याया ॥ ६ ॥

उद्गीथ० अग्ने मम पूर्वे पूर्वकालीया भ्रातर अर्थम् एतम् होतृकर्मलक्षणम् प्रयोजनम् रथी इव यथा[11] रथी अध्वानम् अन्वावृणोति अनुपूर्वं व्याप्नोति गच्छन्, एवम् अनु आ अवरीवु अनुपूर्वम् आवृतवन्त.

१-१. °न्त्येन्° स्य मूको. २ करोमीत्यर्थ मूको. ३-३. बिभ्य ••• वि[2] अ[1]. ४. बहुधना मूको. ५ °वाहनम् वि[2]. ६-६ अपामपि मध्ये मूको. ७. अस्माकम् मूको ८. °तु वि[2]. ९. नास्ति वि[1]. १०-१० नास्ति मूको ११ रथा मूको.

अनुष्ठानेन व्याप्तवन्त, अनुष्ठितवन्त इत्यर्थ । अनुष्ठाय च वषट्कारे मृता इति शेष । तस्मात् कारणात् अहमपि भिया भयेन वषट्कारभयादित्यर्थ, हे वरुण! दूरम् आयम् आगतवानस्मि। किमिव। गौर न यथा गौरमृग क्षेप्तो इषूणा क्षेप्तु धानुष्कस्य भयात् अविज 'ओविजी भयचलनयो'। आकर्षणक्षणे[1] ज्याया धनुर्गुणस्य दूर गच्छति, एवम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० भूपतिर्भुवनपतिर्भूतानापतिरिति त्रय अग्ने ज्यायास भ्रातर तमिमम् अर्थम् 'हौत्रम् अनुक्रमेण'[2] आ-मृतवन्त यथा सारथि अश्वानम् आवृणोति। ते च क्रमेण मृता । तस्मात् मरणाद् भयेन अहम् वरुण! दूरम् गतवान्। यथा गौर मृग शरस्य क्षेप्तु धनुष ज्याया कम्पते, तथा प्रचलितोऽस्मि स्वस्मात् स्थानादिति ॥ ६ ॥

कु॒र्मस्त॒ आयु॑र॒जरं॒ यद॑ग्ने॒ यथा॑ यु॒क्तो जा॑तवेदो॒ न रिष्याः॑ ।
अथा॑ वहासि सुमन॒स्यमा॑नो भा॒गं दे॒वेभ्यो॑ ह॒विषः॑ सुजात ॥ ७ ॥

कु॒र्मः । ते॒ । आयुः॑ । अ॒जर॑म् । यत् । अग्ने॑ । यथा॑ । यु॒क्तः । जा॒त॒ऽवे॒दः॒ । न । रिष्याः॑ ।
अथ॑ । व॒हा॒सि॒ । सु॒ऽम॒न॒स्यमा॑नः । भा॒गम् । दे॒वेभ्यः॑ । ह॒विषः॑ । सु॒ऽजा॒त॒ ॥ ७ ॥

उद्गीथ० देवा आहु —हे अग्ने! जातवेद! मरणात् मा भैषी । कुर्म ते तव आयु जीवितम् अजरम् जरारहितम् विनाशरहितम् यत् तत्, यथा येन प्रकारेण युक्त होतृकर्मणि अस्माभि नियुक्त सन् न रिष्या न हिंस्यसे म्रियस इत्यर्थ । अथ अमरत्वकरणानन्तरम् वहासि वह प्रापय सुमनस्यमान सुमनस अस्मान् कर्तुमिच्छन् स्वय वा सुप्रीतमना सन् भागम् स्वस्वम् अशम् देवेभ्य, दातुमिति शेष, देवाना भागीय हविष सबन्धिनम् हे सुजात! सुजन्मन्! ॥ ७ ॥

वेङ्कट० कुर्म तव वयम् आयु अग्ने! जरारहितम् यत् भवति, यथा हविर्वहने युक्त त्वम् जातवेद न म्रियसे। अथ वह त्व हवि अग्ने! सौमनस्य[3] कुर्वन् हविष भागम् देवेभ्य शोभनजनन! ॥ ७ ॥

प्र॒या॒जान्मे॑ अनुया॒जाँश्च॒ केव॑ला॒नूर्ज॑स्वन्तं ह॒विषो॑ दत्त भा॒गम् ।
घृ॒तं चा॒पां पुरु॑षं॒ चौष॑धीना॒म॒ग्नेश्च॑ दी॒र्घमायु॑रस्तु देवाः ॥ ८ ॥[4]

प्र॒ऽया॒जान् । मे॒ । अ॒नु॒ऽया॒जान् । च॒ । केव॑लान् । ऊर्ज॑स्वन्तम् । ह॒विषः॑ । द॒त्त॒ । भा॒गम् ।
घृ॒तम् । च॒ । अ॒पाम् । पुरु॑षम् । च॒ । ओष॑धीनाम् । अ॒ग्नेः । च॒ । दी॒र्घम् । आयुः॑ । अ॒स्तु॒ । दे॒वाः॒ ॥

उद्गीथ० अग्निराह —प्रयाजान् मे मह्यम् अनुयाजान् च केवलान् असाधारणान् ऊर्जस्वन्तम् रसवन्तम् हविष मध्य दत्त भागम् स्विष्टकृदाख्यम्, घृतम् च पृथक्पृथक् आज्यभागे अग्निहोत्रादिषु च अपाम् सम्बन्धि

---

1. अनाकर्षणक्षणे मधवा न सन्ति, अनाकर्षणे सतीत्यर्थ मूको. 2 2. होत्रानुक्र° वि', होत्र° वि'.
3. सामरस्य वि' अ', सौमनस्य वि'. 4 या (८,२२) द्र.

अद्भ्य उत्पन्नम् इत्यर्थः, पुरुषम् च पुरुषशब्देनात्र पुंल्लिङ्गत्वाद् आग्नेयः सवनीयः पशुरुच्यते। तं च ओषधीनाम् सम्बन्धिनम्। अथवा पुरु बहु कर्म सनोतीति पुरुषः पुरोडाशः[1]। तं च दर्शपूर्णमासादिकर्मसु ओषधीनां विकारत्वेन सम्बन्धिनम्। अग्नेः च मम हवींषि वहतः दीर्घम् आयुः अस्तु हे देवाः! ॥ ८ ॥

वेङ्कट० तर्हि प्रयाजानुयाजान् सर्वान् मह्यम् दत्त। अवत्ते प्रधाने प्रत्यभिघारणात्[2] सारवन्तं च हविषः भागम् सर्वस्व दत्त स्विष्टकृदाख्यम्, घृतम् च अद्भ्यः उत्पन्नम्, पुरुषम् च ओषधीभ्य उत्पन्नं दत्त। तथाऽस्य अग्नेः दीर्घम्[3] च आयुः अस्तु देवाः! इति। अनुमितिहासं[4] प्रकृत्य[5] कौषीतकिनां ब्राह्मणम्—'तस्मादाहुराग्नेयाः प्रयाजा आग्नेया अनुयाजा आग्नेयमाज्यम्' (तु. शाब्रा १,२)। 'आग्नेयः पुरोडाशो भवति' (शब्रा १,५,३,२०;२,४,४,१२) इति। 'शरीरदायादा इ वाऽग्नयो भवन्ति' (आमिगृ ३,६,२,२२) इति च ब्राह्मणम्, 'पुरुषाहुतिर्ह्यस्य प्रियतमा' (तै २,१,२,५) इति च ॥ ८ ॥

तव॑ प्रया॒जा अ॑नुया॒जाश्च॒ केव॑ल॒ ऊर्ज॑स्वन्तो ह॒विषः॑ सन्तु भा॒गाः।
तवा॑ग्ने य॒ज्ञो॒३॒॑ऽयम॑स्तु॒ सर्व॒स्तुभ्यं॑ नमन्तां प्र॒दिश॒श्चत॑स्रः ॥ ९ ॥

तव॑ । प्र॒ऽया॒जाः । अ॒नु॒ऽया॒जाः । च॒ । केव॑ले । ऊर्ज॑स्वन्तः । ह॒विषः॑ । स॒न्तु॒ । भा॒गाः ।
तव॑ । अ॒ग्ने॒ । य॒ज्ञः । अ॒यम् । अ॒स्तु॒ । सर्वः॑ । तुभ्य॑म् । न॒म॒न्ता॒म् । प्र॒ऽदिशः॑ । चत॑स्रः ॥ ९ ॥

उद्गीथ० एवमुक्ता देवा एनं प्रत्यूचुः—तव अग्नेः प्रयाजाः अनुयाजाः च केवले असाधारणे ऊर्जस्वन्तः रसवन्तः हविषः मध्ये सन्तु भवन्तु भागाः भागभूताः। तव एव च हे अग्ने! यज्ञः अयम् अस्तु भवतु[6] सर्वः एव। तुभ्यम् नमन्ताम् प्रणमन्ताम् प्रदिशः प्रकृष्टा दिशः चतस्रः अपि। अथवा [7]प्रगतत्वाद् दिग्भिः[7] सह मिश्रिता[8] प्रदिशोऽवान्तरदिश उच्यन्ते। ताश्च इतराश्च चतस्रो दिशः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० प्रयाजादयः तव सन्तु। यज्ञः[9] च अयम् त्वदीयः सर्वः। तुभ्यम् एव नमन्ताम् मुख्याः चतस्रः दिशः ॥ ९ ॥

[10]इति अष्टमाष्टके प्रथमाध्याये एकादशो वर्गः[10] ॥

[५२]

[10]सौचीकोऽग्निर्ऋषिः। विश्वे देवा देवता। त्रिष्टुप् छन्दः[10]।

विश्वे॑ देवाः शा॒स्तन॑ मा॒ यथे॒ह होता॑ वृ॒तो म॒नवै॒ यन्नि॒षद्य॑।
प्र मे॑ ब्रूत भाग॒धेयं॒ यथा॑ वो॒ येन॑ प॒था ह॒व्यमा वो॒ वहा॑नि ॥ १ ॥

१. °शम् मूको. २. प्रत्यभिजारणात् मूको. ३. दी°म् वि[1] अ[1]. ४. मिति° वि[1] अ[1]. ५. प्रस्तुत्य वि[1]. ६ °वतः मूको. ७-७. °तत्वादि° मूको. ८. °तान् मूको. ९. यः वि[1]. १०-१० नास्ति मूको.

विश्वे । देवाः । शास्तन । मा । यथा । इह । होता । वृतः । मनवै । यत् । निऽसद्य ।
प्र । मे । ब्रूत । भागऽधेयम् । यथा । वः । येन । पथा । हव्यम् । आ । वः । वहानि ॥ १ ॥

उद्गीथ० देवैरेवमुक्तः अग्निराह — हे विश्वे देवाः! यजमानेन युष्माभिश्चाहम्[1] वृतः । इदानीं यूयम् शास्तन एवमिदं त्वया कर्तव्यमिति अनुशाध्वम् मा माम् । अनुशिष्टश्च सन् अहम् होता इह अत्र होतृकर्मणि वेद्यां यज्ञे वा निषद्य उपविश्य यथा येन प्रकारेण मनवै जानासि यत् कर्म कर्तुम्, तथैव करिष्यामीति शेषः । किञ्च मे मह्यम् प्र ब्रूत प्रकथयत यूयम् भागधेयम् हविर्भागम् च युष्माकम् स्वभूतम् यथा येन प्रकारेण वहानि, तं प्रकारमिति योज्यम् । किञ्च येन पथा मार्गेण 'हव्यम् हविः[2] वः युष्मान् प्रति आ वहानि आभिमुख्येन प्रापयाणि[3], त पन्थानं मह्यम् प्र ब्रूत यूयम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० हे विश्वे देवाः! माम् अनु-शास्तन, यथा अस्मिन् यज्ञे भवद्भिः होतृत्वेन वृत भवत[4] स्तौमि, यत्र वा निषद्य । प्र ब्रूत मम भागधेयम् यथा भवद्भिः कल्पितम् । येन च पथा हव्यम् युष्माकम् आ वहानि, तं च प्रब्रूत इति ॥ १ ॥

अहं होता न्यसीदं यजीयान् विश्वे देवा मरुतो मा जुनन्ति ।
अहरहरश्विनाध्वर्यवं वां ब्रह्मा समिद्भवति साहुतिर्वाम् ॥ २ ॥

अहम् । होता । नि । असीदम् । यजीयान् । विश्वे । देवाः । मरुतः । मा । जुनन्ति ।
अहःऽअहः । अश्विना । आध्वर्यवम् । वाम् । ब्रह्मा । सम्ऽइत् । भवति । सा । आऽहुतिः । वाम् ॥

उद्गीथ० एवं च कृते सति अहम् अग्निः होता भूत्वा नि असीदम् निषीदामि वेद्यां होतृकर्म कर्तुम् यजीयान् यष्टृतरः । निषण्णं च सन्तम् विश्वे देवाः भवन्तः मरुतः च ऋत्विजश्चेत्यर्थः, मा माम् अग्निम् जुनन्ति लोडर्थेऽत्र लट् । जुनातिर्गत्यर्थः शुद्धोऽपि अत्र अभिपूर्वार्थो[5] द्रष्टव्यः । अभिजुनन्तु, सम्परिचारार्थस्याभिकारार्थं च अभिगच्छन्तु इत्यर्थः । किञ्च अहरहः दिवसेदिवसे हे अश्विनौ! आध्वर्यवम्, युवयोः कार्यत्वेन भवत्विति शेषः । सा आहुतिः वाम् या मयि होतव्या आहुतिः साऽपि वां युवयोरेव होतव्यत्वेन[6] भवतु । युवाम् अध्वर्यू भवतम् इत्यर्थः । ब्रह्मा च समित् समिद्ध[7] सर्वस्य सन्दीपकः प्रकाशकश्चन्द्रमा भवति भवत्वित्यर्थः ॥ २ ॥

वेङ्कट० अहम् होता भूत्वा होतृषदने[8] निषण्णोऽस्मि यष्टृतम । तस्मात् व्याप्ता देवाः मरुतः माम् होतृषदने प्रेरयन्ति । हे अश्विनौ! अस्मिन् अहरहः युवयोरेव आध्वर्यवम्[9] अस्तु । तद्भवद्भ्याम् अनुष्ठातव्यम् । ब्रह्मा भवतु समिद्धश्चन्द्रमाः । सा युवयोः आहुतिः । सोमात्मको हि चन्द्रमा हूयते[10] इति ॥ २ ॥

---

१. °दनार्थं मूको. २-२ यथा हवि. हव्य वि[1] अ. ३. °यानि मूको. ४ भवत्र वि[1].
५. °र्थितू° मूको. ६. °त्वेन न मूको. ७ °द्धः वि[1] अ; °न्धनः वि[1]. ८ °सदने वि[1].
९. अध्वर्यु° वि[1] अ[1], अध्वर्युवम् वि[1]. १०. हुत वि[1].

अयं यो होता किरु स यमस्य कमप्यूहे यत् समञ्जन्ति देवाः ।
अहरहर्जायते मासिमास्यथा देवा दधिरे हव्यवाहम् ॥ ३ ॥[1]

अयम् । यः । होता । किः । ऊँ इति । सः । यमस्य । कम् । अपि । ऊहे । यत् । सम्ऽअञ्जन्ति । देवाः ।
अहःऽअहः । जायते । मासिऽमासि । अर्थ । देवाः । दधिरे । हव्यऽवाहम् ॥ ३ ॥

उद्गीथ० अयम् यः होता अग्निः सः किः कर्ता यमस्य आदित्यस्य । 'अग्नेर्वा आदित्यो जायते' (ऐब्रा ८,२८) इति श्रुतेः । कम् अपि अन्नमपि हविराख्यम् ऊहे वहति । यत् समञ्जन्ति सम्यग्गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति भक्षणेन भक्षयन्तीत्यर्थः, देवाः । किञ्च अहरहः अहन्यहनि जायते अग्निहोत्रार्थम् उत्पद्यते, मासिमासि[2] मासेमासे च पिण्डपितृयज्ञार्थम् । सर्वयागकालप्रदर्शनार्थं चेदं वचनम् । [3]अर्धमासे वा । अथ देवाः निन्दधिरे हव्यवाहम्[3] ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अयम् यः होता, सः कः भवति मृत्योः । कम् अपि हुतम् अमृतो हि हुतो वहति, यदि आत्मनि संश्लेषयन्ति ऋत्विजः । सोऽयमग्निः सूर्यो भूत्वा अहरहः जायते, चन्द्रमाः मासिमासि । तम् इमम् अग्निम् देवाः दधिरे हविषां वोढारम् ॥ ३ ॥

मां देवा दधिरे हव्यवाहमपम्लुक्तं बहु कृच्छ्रा चरन्तम् ।
अग्निर्विद्वान् यज्ञं नः कल्पयाति पञ्चयामं त्रिवृतं सप्ततन्तुम् ॥ ४ ॥

माम् । देवाः । दधिरे । हव्यऽवाहम् । अपऽम्लुक्तम् । बहु । कृच्छ्रा । चरन्तम् ।
अग्निः । विद्वान् । यज्ञम् । नः । कल्पयाति । पञ्चऽयामम् । त्रिऽवृतम् । सप्तऽतन्तुम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० माम् देवाः दधिरे हविषां वोढारम् हविर्वहनभयात् अपक्रान्तम् बहूनि कृच्छ्राणि स्थानानि चरन्तम् तत्रोपलभ्य अग्निः अयम् विद्वान् यज्ञम् अस्माकम् कल्पयति इति मन्यमानाः पञ्चविधगमनम् । पाङ्क्तो हि यज्ञः । त्रिवृच्च सवनैः । सप्ततन्तुः छन्दोभिः ॥ ४ ॥

आ वो यक्ष्यमृतत्वं सुवीरं यथा वो देवा वरिवः कराणि ।
आ बाह्वोर्वज्रमिन्द्रस्य धेयामथेमा विश्वाः पृतना जयाति ॥ ५ ॥

आ । वः । यक्षि । अमृतऽत्वम् । सुऽवीरम् । यथा । वः । देवाः । वरिवः । कराणि ।
आ । बाह्वोः । वज्रम् । इन्द्रस्य । धेयाम् । अथ । इमाः । विश्वाः । पृतनाः । जयाति ॥ ५ ॥

वेङ्कट० आ याचे[4] युष्मान् अमृतत्वम् सुपुत्रम्, यथा अमृतो बलवान् अहं सन् युष्माकम् देवाः! परिचर्याम् करवाणि । बाह्वोः च इन्द्रस्य वज्रम् आ धेयाम् । अथ स इन्द्रः इमाः विश्वाः

---

१. या. (६,३५) व्याख्याता द्र. २. मासि मूको. ३-३. ···मूको; या. अनु पाठपूर्तिः द्र.
४. याहे वि[1] अ[1]; याचो वि[2].

पृतनाः जयाति इति ॥ ५ ॥ यथा कुर्वन्त आत्मानं पुनश्च होतारम् अकुर्वन् देवाः तथाग्निरेवोत्तरया दर्शयति ॥

त्रीणि॑ श॒ता त्री स॒हस्रा॑ण्य॒ग्निं त्रिं॒शच्च॑ दे॒वा नव॑ चासपर्यन् ।
औक्ष॑न् घृ॒तैरस्तृ॑णन् ब॒र्हिर॑स्मा॒ आदिद्धोता॑रं॒ न्य॑सादयन्त ॥ ६ ॥

त्रीणि॑ । श॒ता । त्री । स॒हस्रा॑णि । अ॒ग्निम् । त्रिं॒शत् । च॒ । दे॒वाः । नव॑ । च॒ । अ॒स॒प॒र्य॒न् ।
औक्ष॑न् । घृ॒तैः । अस्तृ॑णन् । ब॒र्हिः । अ॒स्मै॒ । आत् । इत् । होता॑रम् । नि । अ॒सा॒द॒य॒न्त॒ ॥ ६ ॥

वेङ्कट० पूर्वं (ऋ ३,९,९) व्याख्याता ॥ ६ ॥

[1]इति अष्टमाष्टके प्रथमाध्याये द्वादशो वर्गः[1] ॥

[५३]

[1]वैश्वा ऋषयः, चतुर्थीपञ्चम्यो सौचीकोऽग्निर्ऋषि । अग्निर्देवता, चतुर्थीपञ्चम्योर्देवा ।
आद्या पञ्च अष्टमी च त्रिष्टुभ, शिष्टा जगत्य.[1] ।

यमैच्छा॑म॒ मन॑सा॒ सो॒३॒॑यमागा॑द्य॒ज्ञस्य॑ वि॒द्वान् परु॑षश्चिकि॒त्वान् ।
स नो॑ यक्षद् दे॒वता॑ता॒ यजी॑या॒न् नि हि षत्स॒दन्त॑रः॒ पूर्वो॑ अ॒स्मत् ॥ १ ॥

यम् । ऐच्छा॑म । मन॑सा । सः । अ॒यम् । आ । अ॒गा॒त् । य॒ज्ञस्य॑ । वि॒द्वान् । परु॑षः । चि॒कि॒त्वान् ।
सः । नः॒ । य॒क्ष॒त् । दे॒वऽता॑ता । यजी॑यान् । नि । हि । सत्स॑त् । अन्त॑रः । पूर्वः॑ । अ॒स्मत् ॥ १ ॥

वेङ्कट० यम् अन्विष्टवन्त वयम् मनसा, स अयम् अग्नि आ जगाम यज्ञं जानन्[2] यज्ञस्य पर्वाणि[3] चिकित्वान्, सः अस्मान् यजतु यज्ञे यष्टृतम । नि असीदत् हि प्रागेव अस्मद्गमनात्[4] आगत्य मनुष्याणाम् अस्माकं च अन्तरः मध्ये सम्भरन्निति ॥ १ ॥

अरा॑धि॒ होता॑ नि॒षदा॒ यजी॑यान॒भि प्रयां॑सि॒ सुधि॑तानि॒ हि ख्यत् ।
यजा॑महै य॒ज्ञिया॒न् हन्त॑ दे॒वाँ ईळा॑महा॒ ईड्याँ॒ आज्ये॑न ॥ २ ॥

अरा॑धि । होता॑ । नि॒ऽसदा॑ । यजी॑यान् । अ॒भि । प्रयां॑सि । सुऽधि॑तानि । हि । ख्यत् ।
यजा॑महै । य॒ज्ञिया॑न् । हन्त॑ । दे॒वान् । ईळा॑महै । ईड्या॑न् । आज्ये॑न ॥ २ ॥

वेङ्कट० अभूत् होता निषदनेन यष्टृतम । अभि पश्यति हवींषि सुनिहितानि 'यजामहै यज्ञियान् शीघ्रम् देवान् हविषा, ईडामहै च ईड्यान्[5] स्तोत्रेण प्रयाजानुयाजादीन् केवलेन आज्येन हूयमानान्' इति मन्यमान.[6] ॥ २ ॥

१-१. नास्ति मूको. २ °वन् जनन् वि° अ°. ३. पर ... वि° अ°; परूंषि वि°. ४. °मनन् मूको. ५-५. वेडया वि° अ°, वेड्या वि°. ६. विमन्यमान वि° अ°.

साध्वीमकर्देववीतिं नो अद्य यज्ञस्य जिह्वामविदाम गुह्याम् ।
स आयुरागात् सुरभिर्वसानो भद्रामकर्देवहूतिं नो अद्य ॥ ३ ॥

साध्वीम् । अकः । देवऽवीतिम् । नः । अद्य । यज्ञस्य । जिह्वाम् । अविदाम । गुह्याम् ।
सः । आयुः । आ । अगात् । सुरभिः । वसानः । भद्राम् । अकः । देवऽहूतिम् । नः । अद्य ॥

वेङ्कट० साधुम् [1]अकरोत् यज्ञम् अस्माकम्[1] । अद्य यज्ञस्य गुह्याम् जिह्वाम् वयं लब्धवन्तः । सः देवैः प्रत्तम् आयुः वसानः सुगन्धः आ जगाम । भजनीयम् च अकरोत् अस्माकम् इमं यज्ञम् अद्य इति ॥ ३ ॥

तदद्य वाचः प्रथमं मसीय येनासुराँ अभि देवा असाम ।
ऊर्जाद उत यज्ञियासः पञ्च जना मम होत्रं जुषध्वम् ॥ ४ ॥[2]

तत् । अद्य । वाचः । प्रथमम् । मसीय । येन । असुरान् । अभि । देवाः । असाम ।
ऊर्जऽअदः । उत । यज्ञियासः । पञ्च । जनाः । मम । होत्रम् । जुषध्वम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० तत् इदानीम्[3] वाचः प्रथमम् अहम् मसीय उच्चारयामि, येन वयं स्तोतारः असुरान् अभि भवेम । किं तद्वाचः प्रथममित्याह[4]—ऊर्जादः इति । हे अन्नादः ! अपि च यज्ञियाः ![5] पञ्च जनाः ! देवादयः ! मम होत्रम् सेवध्वम् । एवं[6] हि उच्यमाने अग्निम् अनुमन्यन्ते[7] सर्वे इति ॥ ४ ॥

पञ्च जना मम होत्रं जुषन्तां गोजाता उत ये यज्ञियासः ।
पृथिवी नः पार्थिवात् पात्वंहसोऽन्तरिक्षं दिव्यात् पात्वस्मान् ॥ ५ ॥

पञ्च । जनाः । मम । होत्रम् । जुषन्ताम् । गोऽजाताः । उत । ये । यज्ञियासः ।
पृथिवी । नः । पार्थिवात् । पातु । अंहसः । अन्तरिक्षम् । दिव्यात् । पातु । अस्मान् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० पञ्च जनाः मम होत्रम् सेवन्ताम् भूमेर्जाताः अपि [8]च ये[8] यज्ञार्हाः । पृथिवी अस्मान् पार्थिवात् आहन्तुः परिरक्षतु, अन्तरिक्षम् अन्तरिक्ष्यादिति ॥ ५ ॥

[9]इति अष्टमाष्टके प्रथमाध्याये त्रयोदशो वर्गः[9] ॥

तन्तुं तन्वन् रजसो भानुमन्विहि ज्योतिष्मतः पथो रक्ष धिया कृतान् ।
अनुल्बणं वयत जोगुवामपो मनुर्भव जनया दैव्यं जनम् ॥ ६ ॥

तन्तुम् । तन्वन् । रजसः । भानुम् । अनु । इहि । ज्योतिष्मतः । पथः । रक्ष । धिया । कृतान् ।
अनुल्बणम् । वयत । जोगुवाम् । अपः । मनुः । भव । जनय । दैव्यम् । जनम् ॥ ६ ॥

१-१. °रोन्यज्ञ° मूको. २. या. (३,८) व्याख्यानं द्र. ३. अद्य वि°. ४. °मत्पाह वि[२] अ[२]. ५. यज्ञीयाः मूको. ६. एव मूको. ७. °मनुष्या वि[१] अ[१]. ८-८. ये च वि[१]. ९-९. नास्ति मको.

वेङ्कट० यज्ञम् तन्वन्[1] लोकस्य भासकम् आदित्यम् अनु गच्छ[2]। ज्योतिष्मतः मार्गान्[3] रक्ष कर्मणा कृतान्। 'इमानेवास्मै[4] लोकान्[5] ज्योतिष्मतः करोति' (तै ३,४,३,६ शांब्रा ८,८) इति ब्राह्मणम्। सोऽयम् अग्निः अनुल्बणम् 'करोतु स्तोतॄणाम्[6]' कर्म। 'यदेव यज्ञ उल्बणं क्रियते तस्यैवैषा शान्तिः' (तै ३,४,३,७) इति ब्राह्मणम्। स त्वम् अग्ने! मनुः स्तोता भव, जनय दैव्यम्[7] जनम् इति ॥ ६ ॥

अक्षानहो नह्यतनोत सोम्या इष्कृणुध्वं रशना ओत पिंशत ।
अष्टावन्धुरं वहताभितो रथं येन देवासो अनयन्नभि प्रियम् ॥ ७ ॥

अक्षऽनहः । नह्यतन । उत । सोम्याः । इष्कृणुध्वम् । रशनाः । आ । उत । पिंशत ।
अष्टाऽवन्धुरम् । वहत । अभितः । रथम् । येन । देवासः । अनयन् । अभि । प्रियम् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अक्षेषु नह्यान् अश्वान्[8] नह्यत इदानीं हे देवा.! सोमार्हाः!। निष्कृणुध्वम् च रशनाः, अपि च संश्लिष्टा[9] कुरुत। अष्टावन्धुरम्[10] आदित्यरथम् अभितः वहत यज्ञ प्रति, येन देवाः आत्मानम् प्रियम् अभि प्रापयन्तीति यज्ञं प्रति जिगमिषतां देवानाम् इतरेतरवचनम् इति ॥ ७ ॥

अश्मन्वती रीयते सं रभध्वमुत्तिष्ठत प्र तरता सखायः ।
अत्रा जहाम ये असन्नशेवाः शिवान् वयमुत्तरेमाभि वाजान् ॥ ८ ॥

अश्मन्ऽवती । रीयते । सम् । रभध्वम् । उत् । तिष्ठत । प्र । तरत । सखायः ।
अत्र । जहाम । ये । असन् । अशेवाः । शिवान् । वयम् । उत् । तरेम । अभि । वाजान् ॥८॥

वेङ्कट० अश्मन्वती नाम नदी गच्छति। सम्-रब्धाः भवत, उत् तिष्ठत, प्र तरत च तां नदीं हे सखायः!। अस्यां नद्याम् परित्यजामः, ये अभवन् अस्माकम् असुखाः। अथ शिवान् वाजान् हवींषि अभि उत् तरेम ॥ ८ ॥

त्वष्टा माया वेदपसामपस्तमो बिभ्रत् पात्रा देवपानानि शंतमा ।
शिशीते नूनं परशुं स्वायसं येन वृश्चादेतशो ब्रह्मणस्पतिः ॥ ९ ॥

त्वष्टा । मायाः । वेत् । अपसाम् । अपःऽतमः । बिभ्रत् । पात्रा । देवऽपानानि । शम्ऽतमा ।
शिशीते । नूनम् । परशुम् । सुऽआयसम् । येन । वृश्चात् । एतशः । ब्रह्मणः । पतिः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० त्वष्टा कर्माणि वेत्ति कर्म कुर्वतां देवानाम् अतिशयेन कर्मणः कर्ता धारयन् पात्राणि देवानां

---

१. वयम् मूको. २. °श्छन् मूको. ३. मार्गान् मूको. ४. °वास्मिन् वि°; °वास्माद् अ°; °व तद् तां. (८,८). ५. लोका ज्यो° मूको. ६-६. करोतृणा वि° अ°. ७. दे° मूको. ८. अश्वान् मूको. ९. °ष्टा मूको. १०. अष्टाबन्धुर वि° अ°; अष्टावमुन्धरम् वि°.

सोमपानसाधनभूतानि सुखतमानि । सोऽयं तीक्ष्णीकरोति आयुधम् अयस. सारेण निर्मितम्, येन पात्राणि वृश्चति[1] श्वेतवर्णः कर्मणः स्वामी ॥ ९ ॥

सतो नूनं कवयः सं शिशीत वाशीभिर्याभिरमृताय तक्षथ ।
विद्वांसः पदा गुह्यानि कर्तन येन देवासो अमृतत्वमानशुः ॥ १० ॥

सतः । नूनम् । कवयः । सम् । शिशीत । वाशीभिः । याभिः । अमृताय । तक्षथ ।
विद्वांसः । पदा । गुह्यानि । कर्तन । येन । देवासः । अमृतऽत्वम् । आनशुः ॥ १० ॥

वेङ्कट० प्रशस्ताः सम्प्रति हे कवयः! तीक्ष्णीकुरुत ताः, याभिः वाशीभिः आयुधैः सोमाय पात्राणि तक्षथ[2] । विद्वांसः रश्मिभूताः गुह्यानि स्थानानि कृतवन्त ऋभवः, येन कृतेन देवा ऋभवः अमृतत्वम् प्राप्ताः त्वष्टुः शिष्याः ॥ १० ॥

गर्भे योपामदधुर्वत्समासन्यपीच्येन मनसोत जिह्वया ।
स विश्वाहा सुमना योग्या अभि सिषासनिर्वनते कार इज्जितिम् ॥ ११ ॥

गर्भे । योपाम् । अदधुः । वत्सम् । आसनि । अपीच्येन । मनसा । उत । जिह्वया ।
सः । विश्वाहा । सुऽमनाः । योग्याः । अभि । सिसासनिः । वनते । कारः । इत् । जितिम् ॥ ११ ॥

वेङ्कट० तेऽमी ऋभवः चर्मणोऽन्तः[3] काञ्चन योषाम् अदधुः । 'निश्चर्मण ऋभवो गामपिंशत' (ऋ १, ११०,८) इत्युक्तम् । तस्याश्च आस्ये वत्सम् निहितवन्तः अन्तर्हितेन मनसा । अपि च जिह्वया युक्तां[4] योषां न्यदधुः । सः ऋभूणां गणः सर्वदा सुमनाः योग्याः स्तुतीः अभि वनते[5] सम्भजनशीलः कर्तैव शत्रुजयमिति ॥ ११ ॥

[6]इति अष्टमाष्टके प्रथमाध्याये चतुर्दशो वर्गः[6] ॥

[५४]

[6]बृहदुक्थो वामदेव्य ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः[6] ।

तां सु ते कीर्तिं मघवन् महित्वा यत् त्वा भीते रोदसी अह्वयेताम् ।
प्रावो देवाँ आतिरो दासमोजः प्रजायै त्वस्यै यदशिक्ष इन्द्र ॥ १ ॥

ताम् । सु । ते । कीर्तिम् । मघऽवन् । महिऽत्वा । यत् । त्वा । भीते इति । रोदसी इति । अह्वयेताम् ।
प्र । आवः । देवान् । आ । अतिरः । दासम् । ओजः । प्रऽजायै । त्वस्यै । यत् । अशिक्षः । इन्द्र ॥

---

१. वृश्चति वि[2] अ[1]. २-२. नक्षथ वि[2] अ[1]; रक्षथ वि[1]. ३. °र्म मूको. ४ युक्त मूको.
५. नवते वि[2] अ[1]; मवनते वि[1]. ६-६ नास्ति मूको.

वेङ्कट० बृहदुक्थो वामदेव्य । ताम् सु ते[1] कीर्तयामि तव मघवन्! कीर्तिम् महत्त्वेनाऽऽगताम्, [2]यत् त्वाम्[2] असुरादिभ्यः भीते द्यावापृथिव्यौ अह्वयेताम्। तदानीम् प्र आव देवान्, व्यनाशय[3] च असुरम् बलम्। प्रजायै कस्यैचिद्[4] यजमानलक्षणायै यदा प्रयच्छसि[5] धनमिति ॥ १ ॥

यदचरस्तन्वा वावृधानो बलानीन्द्र प्रब्रुवाणो जनेषु ।
मायेत् सा ते यानि युद्धान्याहुर्नाद्य शत्रुं ननु पुरा विवित्से ॥ २ ॥

यत् । अचरः । तन्वा । वृवृधानः । बलानि । इन्द्र । प्रऽब्रुवाणः । जनेषु ।
माया । इत् । सा । ते । यानि । युद्धानि । आहुः । न । अद्य । शत्रुम् । ननु । पुरा । विवित्से ।

वेङ्कट० यदि त्वम् अचर शरीरेण वर्धमानो वर्धमानशरीर बलानि इन्द्र! युद्धनिधनादीनि[6] प्रब्रुवाण जनपदेषु। सा भवत माया एव, यानि च युद्धानि ऋषय आहुः। कुत इत्याह—न खलु त्वम् अद्य शत्रुम् लभसे कञ्चन। ननु इति प्रश्ने। किम् अलभथाः पुरा शत्रुम् इति। तदपि न उपपन्नम् इति ॥ २ ॥

क उ नु ते महिमनः समस्याऽस्मत् पूर्व ऋषयोऽन्तमापुः ।
यन्मातरं च पितरं च साकमजनयथास्तन्वः स्वायाः ॥ ३ ॥

के । ऊँ इति । नु । ते । महिमनः । समस्य । अस्मत् । पूर्वे । ऋषयः । अन्तम् । आपुः ।
यत् । मातरम् । च । पितरम् । च । साकम् । अजनयथाः । तन्वः । स्वायाः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० के नु खलु ते महिम्न सर्वस्य अस्मत् पूर्व ऋषय अन्तम् आपुः, येन महिम्ना पृथिवीम् द्याम् च सहैव स्वस्मात् शरीरात् अजनयथा इति ॥ ३ ॥

चत्वारि ते असुर्याणि नामादाभ्यानि महिषस्य सन्ति ।
त्वमङ्ग तानि विश्वानि वित्से येभिः कर्माणि मघवञ्चकर्थ ॥ ४ ॥

चत्वारि । ते । असुर्याणि । नाम । अदाभ्यानि । महिषस्य । सन्ति ।
त्वम् । अङ्ग । तानि । विश्वानि । वित्से । येभिः । कर्माणि । मघऽवन् । चकर्थ ॥ ४ ॥

वेङ्कट० चत्वारि ते उत्तरस्मिन् सूक्ते वक्ष्यमाणानि असुराणां हन्तॄणि अहिंसितानि शरीराणि सन्ति महत । त्वम् अङ्ग तानि विश्वानि अङ्ग कार्त्स्न्येन जानासि, यै कर्माणि मघवन्! चकर्थ ॥ ४ ॥

---

1. ती वि[1] अ[1]. २-२ नास्ति वि[1] अ[1]. ३. व्यनाशयन् वि[1] अ[1] ४. कस्य चि° वि[1] अ[1].
५. °च्छसि वि[1] अ[1] ६. युद्धधनानी वि[1] अ[1]; युद्धधनादीनि वि[1]

त्वं विश्वा॑ दधिषे॒ केव॑लानि॒ यान्या॒विर्या च॒ गुहा॒ वसू॑नि ।
काम॒मिन्मे॑ मघव॒न् मा वि ता॑रीस्त्वमा॑ज्ञाता त्वमि॑न्द्रासि दा॒ता ॥ ५ ॥

त्वम् । विश्वा॑ । द॒धि॒षे॒ । केव॑लानि । यानि॑ । आ॒विः । या । च॒ । गुहा॑ । वसू॑नि ।
काम॑म् । इत् । मे॒ । म॒घ॒ऽव॒न् । मा । वि । ता॒रीः॒ । त्वम् । आ॒ऽज्ञा॒ता । त्वम् । इ॒न्द्र॒ । अ॒सि॒ । दा॒ता ॥

वेङ्कट० त्वम् व्याप्तानि धारयसि सर्वाणि, यानि वसूनि आविर्-भूतानि, यानि च गुहायाम् निहितानि तानि[1]। तथा सति मदीयम् कामम् मा हिंसीः मघवन्! । त्वम् आभिमुख्येन जानासि अभिलषितम् । त्वम्[2] इन्द्र! असि दाता च तदिति[3] ॥ ५ ॥

यो अद॑धा॒ज्ज्योति॑षि॒ ज्योति॑र॒न्तर्यो अस॑ृज॒न्मधु॑ना॒ सं मधू॑नि ।
अध॑ प्रि॒यं शू॒षमिन्द्रा॑य॒ मन्म॑ ब्रह्म॒कृतो॑ बृ॒हदु॑क्थादवाचि ॥ ६ ॥

यः । अद॑धात् । ज्योति॑षि । ज्योतिः॑ । अ॒न्तः । [4]यः । अस॑ृजत् । मधु॑ना । सम् । मधू॑नि[4] ।
अध॑ । प्रि॒यम् । शू॒षम् । इन्द्रा॑य । मन्म॑ । ब्र॒ह्म॒ऽकृत॑ः । बृ॒हत्ऽउ॑क्थात् । अ॒वा॒चि॒ ॥ ६ ॥

वेङ्कट० यः इन्द्रः अदधात् आदित्यादिके ज्योतिषि अन्तः ज्योतिः, यः[5] च सम् असृजत् मधुरेण रसेन मधूनि । सम्प्रति तस्मै इन्द्राय प्रियम् बलकरम् स्तोत्रम् ब्रह्मकृतः बृहदुक्थात् अवाचि मत्तः प्रादुर्भूतमिति ॥ ६ ॥

[5]इति अष्टमाष्टके प्रथमाध्याये पञ्चदशो वर्गः[5] ॥

[५५]

[5]बृहदुक्थो वामदेव्य ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः[5] ।

दू॒रे तन्नाम॒ गुह्यं॒ परा॒चैर्यत् त्वा॑ भी॒ते अह्व॑येतां वयो॒धै ।
उद॑स्तभ्नाः पृथि॒वीं द्याम॒भीके॒ भ्रातु॑ः पु॒त्रान् म॑घवन् तित्विषा॒णः ॥ १ ॥

दू॒रे । तत् । नाम॑ । गुह्य॑म् । प॒रा॒चैः । यत् । त्वा॒ । भी॒ते इति॑ । अह्व॑येताम् । व॒यः॒ऽधै ।
उत् । अ॒स्त॒भ्ना॒ः । पृ॒थि॒वीम् । द्याम् । अ॒भीके॑ । भ्रातु॑ः । पु॒त्रान् । म॒घ॒ऽव॒न् । ति॒त्वि॒षा॒णः ॥ १ ॥

वेङ्कट० दूरे तत् शरीरम् गुह्यम् पराचा[6] मनुष्याणाम् । यदा त्वा अनावृष्ट्या भीते द्यावापृथिव्यौ अह्वयेताम् अन्नस्य निधानार्थम्, तदानीं तेन शरीरेण उत् अस्तभ्नाः[7] द्यावापृथिव्यौ तव समीपे

---

१. नास्ति वि[1]. २. च… वि[1] अ[1]. ३. °ति च वि[1]. ४-४. तु. ऋ १०,१२०,३. ५-५. नास्ति मूको. ६. पराचीन वि[1] अ[1]. ७. अस्तभ्नाः सि वि[3]; अस्तभ्नानि अ[1]; अस्तभ्नाति वि[1].

वर्तमाने भ्राद पर्जन्यस्य पुत्रान् हे[1] मघवन्! दीपयन्निति विद्युद्रूपम् इन्द्रमाह। 'विद्युदेवेन्द्र' (तु माश १४,८,७,१) इति च वाजसनेयकम्[2]। यद्वा पर्जन्यम्। तदानीं[3] वायुरस्य भ्रातेति ॥ १ ॥

महत् तन्नाम गुह्यं पुरुस्पृग् येन भूतं जनयो येन भव्यम् ।
प्रत्नं जातं ज्योतिर्यदस्य प्रियं प्रियाः समविशन्त पञ्च ॥ २ ॥

महत् । तत् । नाम । गुह्यम् । पुरुऽस्पृक् । येन । भूतम् । जनयः । येन । भव्यम् ।
प्रत्नम् । जातम् । ज्योतिः । यत् । अस्य । प्रियम् । प्रियाः । सम् । अविशन्त । पञ्च ॥ २ ॥

वेङ्कट० महत् तत् शरीरम् गूढम् बहुस्पृक्[4] आकाशात्मकम्, येन भूतम् अजनय येन च भव्यम्[5]। 'आकाशाद् वायुर्वायोरग्निः' (तैआ ८,२,१) इत्यादि ब्राह्मणम्। पुराणम् जातम् ज्योतिः यत् अस्य स्वभूतम् प्रियम् आदित्याख्यम्[6] अपि बोदक, तत् प्रीयमाणा[7] सम् अविशन्त पञ्च जना ॥ २ ॥

आ रोदसी अपृणादोत मध्यं पञ्च देवाँ ऋतुशः सप्तसप्त ।
चतुस्त्रिंशता पुरुधा वि चष्टे सरूपेण ज्योतिषा विव्रतेन ॥ ३ ॥

आ । रोदसी इति । अपृणात् । आ । उत । मध्यम् । पञ्च । देवान् । ऋतुऽशः । सप्तऽसप्त ।
चतुःऽत्रिंशता । पुरुधा । वि । चष्टे । सऽरूपेण । ज्योतिषा । विऽव्रतेन ॥ ३ ॥

वेङ्कट० तेनसा[8] जीवात्मना वा आ पूरयति द्यावापृथिव्यौ, अपि च अन्तरिक्षम् पञ्च देवान् 'गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसि' (या ३,८) इति पञ्च देवा। कालेकाले सप्त मरुत सप्ताऽऽदित्यरश्मीन्[9] सप्त च इन्द्रियाणि। अयम् चतुस्त्रिंशता दवै सह पुरुधा वि पश्यति समानरूपेण ज्योतिषा उपभाख्येन[10] नानाविधकर्मणेति ॥ ३ ॥

यदुष औच्छः प्रथमा विभानामजनयो येन पुष्टस्य पुष्टम् ।
यत् ते जामित्वमवरं परस्या महन्महत्या असुरत्वमेकम् ॥ ४ ॥

यत् । उषः । औच्छः । प्रथमा । विऽभानाम् । अजनयः । येन । पुष्टस्य । पुष्टम् ।
यत् । ते । जामिऽत्वम् । अवरम् । परस्याः । महत् । महत्याः । असुरऽत्वम् । एकम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० प्रसङ्गाद् उषस स्तुति। यत् उषः[11] औच्छः मुख्या तेजसाम्। अग्रे हि उषा[12] प्रादु-

---

१. हे वि[2], नास्ति वि[1] २. 'कमिति त्रि[1]'[3]. ३. वृत्तान्तानि वि[1] ४. बहुस्पृह वि[2] अ[1]. ५ रम्यम् वि[2] अ[1]. ६ आदित्यम् अ[1], आदित्यस्थाम् वि[3]. ७. प्रियमाणा वि[1] अ[1], प्रीयमाण वि[2]. ८ 'जमा वीरिया अ[1]. ९. सप्तादित्या[3] मूको १० मदास्येन वि[1]. ११. उपस वि[1] अ[1]. १२. उप वि[1] अ[1]; उ वि[2].

भवति ततोऽन्यानि तेजांसि । येन च [1]अजनय पुष्टस्[1] पुष्टम्[2] आदित्यम् यत् च ते [3]चान्धवम् मित्रतोन्मुखम् उपरि[3] स्थिताया, तदिदम् महत् महत्या तव असुरत्वम् बलकृतमिति ॥ ४ ॥

विधुं दद्राणं समने बहूनां युवानं सन्तं पलितो जगार ।
देवस्य पश्य काव्यं महित्वाद्या ममार स ह्यः समान ॥ ५ ॥

विऽधुम् । दद्राणम् । समने । बहूनाम् । युवानम् । सन्तम् । पलित । जगार ।
देवस्य । पश्य । काव्यम् । महिऽत्वा । अद्य । ममार । स । ह्य । सम् । आन ॥ ५ ॥

वेङ्कट० विधातारम् द्रावकम् युद्धे बहूनाम् युवानम् सन्तम् जरा ग्रसति । देवस्य पश्य तस्य महत्त्वेन कृत [4]कर्म । अद्य[4] म्रियते स ह्य जीवति[5] । इन्द्र कालात्मानं स्तौति इति । तदेवम् अस्मिन् सूक्त चत्वारि इन्द्रशरीराणि दर्शितानीति ॥ ५ ॥

[6]इति अष्टमाष्टके प्रथमाध्याये षोडशो वर्ग[6] ॥

शाकमना शाको अरुणः सुपर्ण आ यो महः शूरः सनादनीळः ।
यच्चिकेत सत्यमित् तन्न मोघं वसु स्पार्हमुत जेतोत दाता ॥ ६ ॥

शाकमना । शाक । अरुण । सुऽपर्ण । आ । य. । मह. । शूर । सनात् । अनीळ ।
यत् । चिकेत । सत्यम् । इत् । तत् । न । मोघम् । वसु । स्पार्हम् । उत । जेता । उत । दाता ॥६॥

वेङ्कट० बलेन शाक आरोचमान कश्चन सुपर्ण आ गच्छति, य [7]महान् शूर[7] प्रत्न नीडस्याकर्ता इति इन्द्रम् आह । स यत् कर्तव्यम् उपगच्छति, तत् तथैव[8] भवति, न तु मोघम् । स स्पृहणीयम् वसु जयति, प्रयच्छति च स्तोतृभ्य ॥ ६ ॥

ऐभिर्ददे वृष्ण्या पौंस्यानि येभिरौक्षद्वृत्रहत्याय वज्री ।
ये कर्मणः क्रियमाणस्य मह्न ऋतेकर्ममुदजायन्त देवाः ॥ ७ ॥

आ । एभि । ददे । वृष्ण्या । पौंस्यानि । येभि । औक्षत् । वृत्रऽहत्याय । वज्री ।
ये । कर्मण । क्रियमाणस्य । मह्ना । ऋतेऽकर्मम् । उत्ऽअजायन्त । देवा ॥ ७ ॥

वेङ्कट० आ ददे[9] वर्षणनिमित्तानि बलानि मरुद्भि, यै मरुद्भि मनुष्याणाम् उपद्रवहननाय वर्षति वज्री, ये मरुतो महता इन्द्रेण क्रियमाणस्य कर्मण साहाय्यार्थम् ऋतेकर्मम् अनुक्ता एव प्रादुर्भवन्ति देवा इति ॥ ७ ॥

१-१. अजनयपुष्टस्ये वि[2], अजनन् पुष्टस अ[1], अनय पुष्टस वि[1]. २. पुष्टिमत्वन्त वृष्टम् वि[2] अ[1]. ३-३. °वमित्रोमु° वि[2] अ[1] ४-४. नास्ति वि[1] अ[1]. ५. जजीवे° वि[1], जिजी° वि[2] अ[1]. ६-६. नास्ति मूको. ७-७. महा वि[2] अ[1]. ८. °व न वि[2] अ[1]. ९. दधे अ[1].

युजा कर्माणि जनयन् विश्वौजा अशस्तिहा विश्वमनास्तुराषाट् ।
पीत्वी सोमस्य दिव आ वृधानः शूरो निर्युधाधमद् दस्यून् ॥ ८ ॥

युजा । कर्माणि । जनयन् । विश्वऽओजा । अशस्तिऽहा । विश्वऽमना । तुराषाट् ।
पीत्वी । सोमस्य । दिवः । आ । वृधानः । शूरः । निः । युधा । अधमत् । दस्यून् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० सहायेन मरुद्गणेन कर्माणि जनयन् व्याप्तबलः रक्षोहा व्याप्तमनाः तूर्णम् अभिभविता स दिवः आगत्य सोमम् पीत्वा वर्धमानः शूरः निर् धमति युद्धेन असुरान् अपबाधते इति ॥ ८ ॥

[1]इति अष्टमाष्टके प्रथमाध्याये सप्तदशो वर्गः [1] ॥

[५६]

[2]बृहदुक्थो वामदेव्य ऋषिः । विश्वे देवा देवता । त्रिष्टुप् छन्दः, चतुर्थीपञ्चमीषष्ठ्यो जगत्यः [2] ।

इदं त एकं पर ऊं त एकं तृतीयेन ज्योतिषा सं विशस्व ।
संवेशने तन्वश्चारुरेधि प्रियो देवानां परमे जनित्रे ॥ १ ॥

इदम् । ते । एकम् । परः । ऊँ इति । ते । एकम् । तृतीयेन । ज्योतिषा । सम् । विशस्व ।
सम्ऽवेशनः । तन्वः । चारुः । एधि । प्रियः । देवानाम् । परमे । जनित्रे ॥ १ ॥

वेङ्कट० बृहदुक्थः । वाजिनः[3] नाम स्वः पुत्रः मृतः वदति—इदम् ते एकम् ज्योतिः अग्निः, सम् [3]अनुगच्छ यस्तत्वाग्नेय[3] अङ्गः । परः वायुश्च तव एकम् ज्योतिः, तं प्राणैः प्रविश । अथ तृतीयेन ज्योतिषा सूर्येण आत्मना सम् गच्छस्व । तन्वाः संवेशनः तस्मिन् सूर्ये कल्याणः भव प्रीयमाणः देवानाम् उत्तमे जनके । 'देवानां ह्येतत् परमं जनित्रं यत् सूर्यः' इति ॥ १ ॥

तनूष्टे वाजिन् तन्वं१ नयन्ती वाममस्मभ्यं धातु शर्म तुभ्यम् ।
अह्रुतो महो धरुणाय देवान् दिवीव ज्योतिः स्वमा मिमीयाः ॥ २ ॥

तनूः । ते । वाजिन् । तन्वम् । नयन्ती । वामम् । अस्मभ्यम् । धातु । शर्म । तुभ्यम् ।
अह्रुतः । महः । धरुणाय । देवान् । दिविऽइव । ज्योतिः । स्वम् । आ । मिमीयाः ॥ २ ॥

वेङ्कट० 'तव तनूः [4] इयम् वाजिन्!' पृथिवी [5]स्वकार्यभूता तनुम्[5] आत्मानं प्रापयन्ती वामम् धनम् अस्मभ्यम् प्रयच्छतु, तुभ्यम् च सुखम् । स त्वम् अनवपतितः महतः धारणाय देवान् तव कारणभूतान्[6] [7]दिवि इव[7] स्थितम् ज्योतिः सूर्यं स्वकारणभूतम् आ विश इति ॥ २ ॥

१-१ नास्ति मूको. २ वाजि वि[1]. ३-३ °गच्छत° वि[1] अ[1]. ४-४. नास्ति वि[1].
५-५ °तान् तनुषम् मूको ६ कार° वि[1] अ[1]. ७-७ दिविव वि[1] अ[1]; देवीव वि[1].

वाज्यसि वाजिनेना सुवेनीः सुवितः स्तोमं सुवितो दिवं गाः ।
सुवितो धर्म प्रथमानु सत्या सुवितो देवान्त्सुवितोऽनु पत्म ॥ ३ ॥

वाजी । असि । वाजिनेन । सुऽवेनीः । सुवितः । स्तोमम् । सुवितः । दिवम् । गाः ।
सुवितः । धर्म । प्रथमा । अनु । सत्या । सुवितः । देवान् । सुवितः । अनु । पत्म ॥ ३ ॥

वेङ्कट० पुत्र! त्वम् वाजिनेन सारेण अन्नेन बलेन वा वाजी भवसि नाम्ना सुकान्तः[1] । स त्वं मया प्रसूतः[2] स्तोतव्यम् ज्योतिः गच्छ, सुवितः द्युलोकम्, सुवितः धर्माणि प्रथमानि[3] सत्यफलानि त्वया कृतानि, सुवितः देवान्, सुवितः [4]एव पतत्[4] ज्योतिः इति ॥ ३ ॥

महिम्न एषां पितरश्चनेशिरे देवा देवेष्वदधुरपि क्रतुम् ।
समविव्यचुरुत यान्यत्विषुरैषां तनूषु नि विविशुः पुनः ॥ ४ ॥

महिम्नः । एषाम् । पितरः । चन । ईशिरे । देवाः । देवेषु । अदधुः । अपि । क्रतुम् ।
सम् । अविव्यचुः । उत । यानि । अत्विषुः । आ । एषाम् । तनूषु । नि । विविशुः । पुनरिति ॥ ४ ॥

वेङ्कट० महिम्नः एषाम् देवानाम् अस्मत्-पितरः [5]अपि आसन्[5] ईश्वराः, महिमानम् [6]अलभन्त एषाम्[6] । देवाः एषु [7]देवेषु नि-अदधुः[7] कर्म । सङ्गता आसन् अपि च यानि दीप्यन्ते ज्योतींषि । आ नि विविशुः एषाम् तनूषु पुनः अपि [8]प्राक् सतो[8] जाता अङ्गिरसः ॥ ४ ॥

सहोभिर्विश्वं परि चक्रमू रजः पूर्वा धामान्यमिता मिमानाः ।
तनूषु विश्वा भुवना नि येमिरे प्रासारयन्त पुरुध प्रजा अनु ॥ ५ ॥

सहःऽभिः । विश्वम् । परि । चक्रमुः । रजः । पूर्वा । धामानि । अमिता । मिमानाः ।
तनूषु । विश्वा । भुवना । नि । येमिरे । प्र । असारयन्त । पुरुध । प्रऽजाः । अनु ॥ ५ ॥

वेङ्कट० बलैः विश्वम् परि अक्रामन् लोकम् पूर्वाणि स्थानानि अन्यैः अमितानि परिच्छिन्दन्तः । तनूषु च आत्मीयासु विश्वानि भुवनानि नि यच्छन्ति, प्रसारितवन्तः बहुधा ज्योतींषि प्रजासु ॥ ५ ॥

द्विधा सूनवोऽसुरं स्वर्विदमास्थापयन्त तृतीयेन कर्मणा ।
स्वां प्रजां पितरः पित्र्यं सह आवरेष्वदधुस्तन्तुमाततम् ॥ ६ ॥

---

१. सुकान्ताः वि[1] अ[1]. २. प्रसुत वि[1]. ३. °मा वि[1]. ४-४. नास्ति वि[1]. ५-५. भ्यानि वि[1]. ६-६. भवन्तेदा वि[1]. ७-७. देवा न्यदधुः वि[1]; °वेषु भस मधु° वि[1] अ[1]. ८-८. प्रान्तो वि[1].

द्विधा । सूनवः । असुरम् । स्वःऽविदम् । आ । अस्थापयन्त । तृतीयेन । कर्मणा ।
स्वाम् । प्रऽजाम् । पितरः । पित्र्यम् । सहः । आ । अवरेषु । अदधुः । तन्तुम् । आऽततम् ॥६॥

वेङ्कट० आदित्यं तस्य सूनवः देवाः बलवन्तम् सर्वज्ञम् द्विधा आ स्थापयन्ते, उदितं च कुर्वन्ति, अस्तमितं[1] च तृतीयेन कर्मणा प्रजननाख्येन[2]। तृतीयं हि तत् कर्म। 'ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः' (तै ६,३,१०,५) इति ब्राह्मणम्। 'उद्ग्राभं च [3]निग्राभं च[3] ब्रह्म देवा अवीवृधन्' (तै १,१,१३,१) इति मन्त्रः। तस्य ब्राह्मणम् 'असौ वा आदित्य उद्यन्नुद्ग्राभ[4] एष निम्रोचन् निग्राभः' (तै ५,४,६,६) इति। स्वाम् प्रजाम् पितरः अङ्गिरस आत्मनः पितुरादित्यस्य कर्मद्वारेण बलसाधकम्[5] सहः अपरेषु मनुष्येषु[6] एव अदधुः तन्तुम् आततम्। 'अयं हि आततः तन्तुर्यत् प्रजाः' इति। तथा च अनुशासनम्— 'प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीः' (तैआ ७,११,१) इति ॥ ६ ॥

नावा न क्षोदः प्रदिशः पृथिव्याः स्वस्तिभिरति दुर्गाणि विश्वा ।
स्वां प्रजां बृहदुक्थो महित्वावरेष्वदधादा परेषु ॥ ७ ॥

नावा । न । क्षोदः । प्रऽदिशः । पृथिव्याः । स्वस्तिऽभिः । अति । दुःऽगानि । विश्वा ।
स्वाम् । प्रऽजाम् । बृहत्ऽउक्थः । महिऽत्वा । आ । अवरेषु । अदधात् । आ । परेषु ॥ ७ ॥

वेङ्कट० नावा इव [7]उदकम् मुख्याश्वतरो[7] दिशः पृथिव्याः स्वस्तिभिः अति गच्छ दुर्गाणि च सर्वाणि। स्वाम् प्रजाम् इत्थम् बृहदुक्थः महत्त्वेन[8] अपरेषु अग्न्यादिषु आ अधत्त। अथ परेषु दिव्येषु यतोयतोऽयं सम्भूत:, तेषु विन्यदधात्[9]। तत्र मन्त्रः— 'सूर्यं चक्षुर्गच्छतु वातमात्मा' (ऋ १०,१६,३) इति ॥ ७ ॥

[10]इति अष्टमाष्टके प्रथमाध्याये अष्टादशो वर्गः[10] ॥

[५७]

[10]बन्धुः श्रुतबन्धुर्विप्रबन्धुर्गौपायना ऋषयः। विश्वे देवा देवता। गायत्री छन्दः[10]।

मा प्र गाम पथो वयं मा यज्ञादिन्द्र सोमिनः। मान्तः स्थुर्नो अरातयः ॥१॥
मा । प्र । गाम । पथः । वयम् । मा । यज्ञात् । इन्द्र । सोमिनः । मा । अन्तः । स्थुः । नः । अरातयः ॥१॥

वेङ्कट० कात्यायन.— "अथ हैक्ष्वाको राजाऽसमातिर्गौपायनान् बन्ध्वादीन् पुरोहितांस्त्यक्त्वान्यौ

---

१. अस्तमितं वि[1] अ[1]; अमितं वि[2]. २. प्रजननाख्यशाख्यमानुषेष्वदधुस्तन्तु वि[1]. ३-३. नास्ति वि[1]; निग्रहं च वि[3] अ[1]. ४. उपन घ्राम वि[2]; उपन्नुद्ग्राह वि[3] अ[1]. ५. बल° वि[1] अ[1]. ६. मानुषेषु वि[1]. ७-७. °वसु° वि[1,3]; °योधु° अ[1]. ८. हेतुत्वेन वि[3] अ[1]. ९. विन्यधात् वि[1]. १०-१०. नास्ति मूको.

मायाविनौ श्रेष्ठतमौ मत्वा पुरोदधे। तम् इतरे क्रुद्धा अभिचेरुः। अथ तौ मायाविनौ सुबन्धोः प्राणानाचिक्षिपतुः। अथ ह्यस्य भ्रातरस्त्रयो 'मा प्र गाम' इति पञ्च गायत्रं स्वस्त्ययनं जप्त्वा 'यत्ते यमम्' इति द्वादशर्चम् आनुष्टुभं मनआवर्तनं जेपुः" (ऋअ २,१०,५७,५८) इति। तत्र शाट्यायनकम्—'असमातिं राथप्रौष्ठं गौपायना अभ्यदासन्। ते खाण्डवे सत्रमासत। अथ हाऽसमातौ राथप्रौष्ठे किलाताकुली ऊषतुरसुरमायौ। तौ ह स्माऽनश्नावधिषायौदनं पचतोऽनग्नौ मासम्। अथासुराशनं जग्ध्वेक्ष्वाकवः पराबभूवुः। तमसमातिं राथप्रौष्ठं गौपायनानामाहुतयोऽभ्यतपन्। सोऽब्रवीद् इमौ किलाताकुली इमा वै मा गौपायनानामाहुतयोऽभितपन्तीति। तावब्रूतां तस्य वा आवमेव भिषजौ स्वः। आव प्रायश्चित्तिः। आव तथा करिष्यावो यथा त्वैता नाभितप्स्यन्तीति। तौ परेत्य सुबन्धोर्गौपायनस्य स्वपतः प्रमत्तस्यासुमाहृत्यान्तः परिधि न्यधत्ताम्' (जैब्रा ३,१६८) इत्यादि। त सुबन्धोरसुमादातुं खाण्डवादसमातिं प्रति गच्छन्तो गौपायना वदन्ति—समीचीनात् मार्गात् वयम् असमातिगृहमेव गच्छाम, मा च यज्ञात्[1] इन्द्र! सोमिनः। मा च अस्माकम् मार्गे तिष्ठन्तु परिपन्थिनः। अत्र शाट्यायनकम्—'यच्चेदमिमौ यत्र सत्रम् आस्महे, तस्मादुभयस्माद् मा प्रगामेति' (जैब्रा ३,१६८) ॥ १ ॥

यो य॒ज्ञस्य॑ प्र॒साध॑न॒स्तन्तु॑र्दे॒वेष्वात॑तः। तमाहु॑तं नशीमहि ॥ २ ॥

यः। य॒ज्ञस्य॑। प्र॒ऽसाध॑नः। तन्तुः॑। दे॒वेषु॑। आऽत॑तः। तम्। आऽहु॑तम्। न॒शी॒म॒हि॒ ॥ २ ॥

वेङ्कट० यः अयम् अभ्यात्म्य यज्ञस्य प्रसाधनः[2] तन्तुः देवेषु आततः[3], तम् असमातिगृहे[4] आहुतम् प्राप्नुम ॥ २ ॥

मनो॒ न्वा हु॑वामहे नाराशं॒सेन॒ सोमे॑न। पि॒तॄ॒णां च॒ मन्म॑भिः ॥ ३ ॥

मनः॑। नु। आ। हु॒वा॒म॒हे॒। ना॒रा॒श॒सेन॑। सोमे॑न। पि॒तॄ॒णाम्। च॒। मन्म॑ऽभिः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० सुबन्धोः मनः[5] क्षिप्रम् आ ह्वयामहे अनुप्रकल्प्यमानेन नाराशंसेन सोमेन पितॄणाम् च स्तुतिभिः ॥ ३ ॥

आ त॑ एतु॒ मनः॒ पुनः॒ क्रत्वे॒ दक्षा॑य जी॒वसे॑। ज्योक् च॒ सूर्यं॑ दृ॒शे ॥ ४ ॥

आ। ते॒। ए॒तु॒। मनः॑। पुन॒रिति॑। क्रत्वे॑। दक्षा॑य। जी॒वसे॑। ज्योक्। च॒। सूर्य॑म्। दृ॒शे ॥ ४ ॥

वेङ्कट० आ गच्छतु पुनः अपि ते सुबन्धो! मनः प्राणितुम् अपानितुम् जीवितुम् चिरम् सूर्यम् च द्रष्टुम् इति ॥ ४ ॥

पुन॑र्नः पि॒तरो॒ मनो॒ ददा॑तु॒ दैव्यो॒ जनः॑। जी॒वं व्रातं॑ सचेमहि ॥ ५ ॥

पुनः॑। नः॒। पि॒त॒रः॒। मनः॑। ददा॑तु। दैव्यः॑। जनः॑। जी॒वम्। व्रात॑म्। स॒चे॒म॒हि॒ ॥ ५ ॥

---

1 प्रज्ञात् मूको. 2 प्रधान वि॰ अ॰. 3 °तम नमेन वि॰. 4 असमतिगृ° मूको. 5. नास्ति वि॰.

वेङ्कट० हे पितर ! पुनः अपि[1] अस्माकम् मनः ददातु दैव्यः [2]जनः। ततः[2] वयं जीवन्तः प्राणसंघातं प्राप्नुमः[3] ॥ ५ ॥

वयं सोम व्रते तव मनस्तनूषु बिभ्रतः । प्रजावन्तः सचेमहि ॥ ६ ॥

वयम् । सोम । व्रते । तव । मनः । तनूषु । बिभ्रतः । प्रजाऽवन्तः । सचेमहि ॥ ६ ॥

वेङ्कट० वयम् सोम! कर्मणि तव मनः अङ्गेषु धारयन्तः प्रजावन्तः जीवं प्राणम् सचेमहि इति ॥ ६ ॥

[4]इति अष्टमाष्टके प्रथमाध्याये एकोनविंशो वर्गः[4] ॥

[५८]

[5]बन्धुः श्रुतबन्धुर्विप्रबन्धुर्गौपायना ऋषयः । मनआवर्तनं देवता । अनुष्टुप् छन्दः[5] ।

यत् ते यमं वैवस्वतं मनो जगाम दूरकम् ।
तत् त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ १ ॥

यत् । ते । यमम् । वैवस्वतम् । मनः । जगाम । दूरकम् । तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥

वेङ्कट० 'यत्' इति द्वादशर्चं सूक्तं निगदसिद्धम्। पुरुषस्य म्रियमाणस्य मनो नाम महद् भूतं बहुधा विशीर्णं भवति तस्य मनसः ततस्ततः पुनः सम्भरणम्। दूरकम् इति क्रियाविशेषणम्। यत् तव मनः विवस्वतः पुत्रम् यमम्[6] दूरम्[7] जगाम, तत् तव मनः आ वर्तयामः अस्मिन् लोके निवासाय जीवनाय चेति ॥ १ ॥

यत् ते दिवं यत् पृथिवीं मनो जगाम दूरकम् ।
तत् त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ २ ॥

यत् । ते । दिवम् । यत् । पृथिवीम् । मनः । जगाम । दूरकम् ।
तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ २ ॥

यत् ते भूमिं चतुर्भृष्टिं मनो जगाम दूरकम् ।
तत् त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ ३ ॥

यत् । ते । भूमिम् । चतुःऽभृष्टिम् । मनः । जगाम । दूरकम् ।
तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ ३ ॥

१. °पि वि॰ अ॰. २-२. नास्ति वि॰. ३. °म पुत्रं यम दूरं जगाम वि॰. ४-४. नास्ति मूको. ५-५. द्वार्ज वि॰. ६. ° वि॰; यम वि॰ अ॰. ७. दूरम् वि॰.

वेङ्कट० चतुर्भृष्टि[1] पृथिवी चतसृषु दिक्षु चतुर्धा अश्नुवतीति ॥ ३ ॥

यत् ते चतस्रः प्रदिशो मनो जगाम दूरकम् ।
तत् त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ ४ ॥

यत् । ते । चतस्रः । प्रऽदिशः । मनः । जगाम । दूरकम् ।
तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ ४ ॥

यत् ते समुद्रमर्णवं मनो जगाम दूरकम् ।
तत् त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ ५ ॥

यत् । ते । समुद्रम् । अर्णवम् । मनः । जगाम । दूरकम् ।
तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अर्णवं उदकवन्तम् ॥ ५ ॥

यत् ते मरीचीः प्रवतो मनो जगाम दूरकम् ।
तत् त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ ६ ॥

यत् । ते । मरीचीः । प्रऽवतः । मनः । जगाम । दूरकम् ।
तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ ६ ॥

वेङ्कट० प्रवत प्रगच्छन्त्य[2] इति ॥ ६ ॥

[3]इति अष्टमाष्टके प्रथमाध्याये विंशो वर्गः[3] ॥

यत् ते अपो यदोषधीर्मनो जगाम दूरकम् ।
तत् त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ ७ ॥

यत् । ते । अपः । यत् । ओषधीः । मनः । जगाम । दूरकम् ।
तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ ७ ॥

यत् ते सूर्यं यदुषसं मनो जगाम दूरकम् ।
तत् त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ ८ ॥

यत् । ते । सूर्यम् । यत् । उषसम् । मनः । जगाम । दूरकम् ।
तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ ८ ॥

---

१ चतुर्भृष्टि वि[१] अ[१], चतुर्भृष्टि वि[१]. २. °च्छन्त वि[१] अ[१]. ३-३. नास्ति मूको.

यत् ते पर्वतान् बृहतो मनो जगाम दूरकम् ।
तत् त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ ९ ॥

यत् । ते । पर्वतान् । बृहतः । मनः । जगाम । दूरकम् ।
तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ ९ ॥

यत् ते विश्वमिदं जगन्मनो जगाम दूरकम् ।
तत् त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ १० ॥

यत् । ते । विश्वम् । इदम् । जगत् । मनः । जगाम । दूरकम् ।
तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ १० ॥

यत् ते पराः परावतो मनो जगाम दूरकम् ।
तत् त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ ११ ॥

यत् । ते । पराः । पराऽवतः । मनः । जगाम । दूरकम् ।
तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ ११ ॥

यत् ते भूतं च भव्यं च मनो जगाम दूरकम् ।
तत् त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ १२ ॥

यत् । ते । भूतम् । च । भव्यम् । च । मनः । जगाम । दूरकम् ।
तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ १२ ॥

[1]इति अष्टमाष्टके प्रथमाध्याये एकविंशो वर्गः[1] ॥

[५९]

[1]बन्धु श्रुतबन्धुर्विप्रबन्धुर्गौपायना ऋषयः । १-३ निर्ऋतिर्देवता, ४ निर्ऋतिः सोमश्च, ५-६ असुनीतिः, ७ पृथिवी-द्यौरन्तरिक्ष-सोम-पूष-पथ्या-स्वस्तयः, ८-१० द्यावापृथिव्यौ, १० (पूर्वार्धस्य) इन्द्र-द्यावापृथिव्यः । त्रिष्टुप् छन्दः, ८ पङ्क्तिः, ९ महापङ्क्तिः, १० पङ्क्त्युत्तरा[1] ।

प्र तार्यायुः प्रतरं नवीयः स्थातारेव क्रतुमता रथस्य ।
अध च्यवान उत् तवीत्यर्थं परातरं सु निर्ऋतिर्जिहीताम् ॥ १ ॥

१-१. नास्ति मूको.

प्र । तारि । आयुः । प्रऽतरम् । नवीयः । स्थातारा॑ऽइव । क्रतुऽमता । रथस्य ।
अध । च्यवानः । उत् । तवीति । अर्थम् । पराऽतरम् । सु । निःऽऋतिः । जिहीताम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० आदितश्चतस्रो निर्ऋत्यपनोदनार्थाः । प्र वर्धताम् अत्यन्तम् अस्माकं नवतरम् आयुः, यथा कर्मवता सारथिना[1] रथस्य स्थातारौ क्रियेते, सव्येष्ठः[2] सारथि च । अथ प्रच्यवमानः जीविताद् अयं सुबन्धुः अभिलषितं वर्धयतु । दूरतरम्[3] [4]सुबन्धुम् आश्रितेयम् निर्ऋति[4] गच्छतु ॥ १ ॥

सामन्नु राये निधिमन्न्वन्नं करामहे सु पुरुध श्रवांसि ।
ता नो विश्वानि जरिता ममत्तु परातरं सु निर्ऋतिर्जिहीताम् ॥ २ ॥

सामन् । नु । राये । निधिऽमत् । नु । अन्नम् । करामहे । सु । पुरुध । श्रवांसि ।
ता । नः । विश्वानि । जरिता । ममत्तु । पराऽतरम् । सु । निःऽऋतिः । जिहीताम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० साम्नि गीयमाने धनार्थम् निधानवद् अन्नम् [5]हविश्च निर्ऋत्यै[5] 'कुर्मः । तदेवाह[6]—करामहे सुष्ठु बहुधा हवींषि [6]इति । तानि च हवींषि[7] सर्वाणि अस्मदीयानि जीर्णा स्तुता वा स्वदताम्[8] इति ॥ २ ॥

अभी ष्व१र्यः पौंस्यैर्भवेम द्यौर्न भूमिं गिरयो नाज्रान् ।
ता नो विश्वानि जरिता चिकेत परातरं सु निर्ऋतिर्जिहीताम् ॥ ३ ॥

अभि । सु । अर्यः । पौंस्यैः । भवेम । द्यौः । न । भूमिम् । गिरयः । न । अज्रान् ।
ता । नः । विश्वानि । जरिता । चिकेत । पराऽतरम् । सु । निःऽऋतिः । जिहीताम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अभि भवेम शत्रून् बलैः[9], यथा[10] द्यौ भूमिम्[11] अभिभवति[11], यथा वा [12]मेघान् अश्मानः । तानि[13] अस्माकम् विश्वानि[13] हवींषि जरिता निर्ऋतिः जानातु इति ॥ ३ ॥

मो षु णः सोम मृत्यवे परा दाः पश्येम नु सूर्यमुच्चरन्तम् ।
द्युभिर्हितो जरिमा सू नो अस्तु परातरं सु निर्ऋतिर्जिहीताम् ॥ ४ ॥

मो इति । सु । नः । सोम । मृत्यवे । परा । दाः । पश्येम । नु । सूर्यम् । उत्ऽचरन्तम् ।
द्युऽभिः । हितः । जरिमा । सु । नः । अस्तु । पराऽतरम् । सु । निःऽऋतिः । जिहीताम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० पूर्वा निगदसिद्धा ॥ ४ ॥

---

१. रथिना मूको. २. सव्येषु वि'. ३. दूरं वि' अ'. ४-४. °सुबन्धुमित्येव [illegible] वि'; [illegible] अ'; [illegible] वि'. ५-५. [illegible] वि' अ'. ६-६. [illegible] वि'; [illegible] वि' अ'. ७-७. नास्ति वि'. ८. स्वाद° मूको. ९. [illegible] वि'. १०. यथा मूको. ११. भूमी वि' अ'. १२. [illegible] मूको. १३-१३. [illegible] वि' अ'; [illegible] वि'. १४. °नि [illegible] वि'.

असुनीते मनो अस्मासु धारय जीवातवे सु प्र तिरा न आयुः ।
रारन्धि नः सूर्यस्य संदृशि घृतेन त्वं तन्वं वर्धयस्व ॥ ५ ॥

असुऽनीते । मनः । अस्मासु । धारय । जीवातवे । सु । प्र । तिर । नः । आयुः ।
ररन्धि । नः । सूर्यस्य । सम्ऽदृशि । घृतेन । त्वम् । तन्वम् । वर्धयस्व ॥ ५ ॥

वेङ्कट० या मनुष्याणाम् असुं शरीरतो नयति सा असुनीतिर्नाम । 'असुनीते! अस्मासु' मनः धारय । चिरं जीवनाय प्र वर्धय च अस्माकम् आयुः । स्थापय च अस्मान् सूर्यस्य सन्दर्शने । घृतेन च त्वम् आत्मनः तन्वम् वर्धयस्व इति ॥ ५ ॥

[1]इति अष्टमाष्टके प्रथमाध्याये द्वाविंशो वर्गः[1] ॥

असुनीते पुनरस्मासु चक्षुः पुनः प्राणमिह नो धेहि भोगम् ।
ज्योक् पश्येम सूर्यमुच्चरन्तमनुमते मृळया नः स्वस्ति ॥ ६ ॥

असुऽनीते । पुनः । अस्मासु । चक्षुः । पुनरिति । प्राणम् । इह । नः । धेहि । भोगम् ।
ज्योक् । पश्येम । सूर्यम् । उत्ऽचरन्तम् । अनुऽमते । मृळय । नः । स्वस्ति ॥ ६ ॥

वेङ्कट० निगदसिद्धा ॥ ६ ॥

पुनर्नो असुं पृथिवी ददातु पुनर्द्यौर्देवी पुनरन्तरिक्षम् ।
पुनर्नः सोमस्तन्वं ददातु पुनः पूषा पथ्यां या स्वस्तिः ॥ ७ ॥

पुनः । नः । असुम् । पृथिवी । ददातु । पुनः । द्यौः । देवी । पुनः । अन्तरिक्षम् ।
पुनः । नः । सोमः । तन्वम् । ददातु । पुनरिति । पूषा । पथ्याम् । या । स्वस्तिः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० पुनः अस्मभ्यम् 'असुम् इयम्' पृथिवी ददातु, पुनः द्यौः च देवी, तथा अन्तरिक्षम् । पुनः[2] नः सोमः च शरीरम् प्रयच्छतु । तथा पुनः पूषा पथ्याम् वाचं च[3] या मार्गे स्वस्तिः । 'वाग्वै पथ्या स्वस्तिः' (माश ३,२,३,८) इति ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

शं रोदसी सुबन्धवे यह्वी ऋतस्य मातरा ।
भरतामप यद्रपो द्यौः पृथिवि क्षमा रपो मो षु ते किं चनाममत् ॥ ८ ॥

शम् । रोदसी इति । सुऽबन्धवे । यह्वी इति । ऋतस्य । मातरा ।
भरताम् । अप । यत् । रपः । द्यौः । पृथिवि । क्षमा । रपः । मो इति । सु । ते । किम् । चन । आममत् ॥

१-१. नास्ति वि° अ°; इतिर्न वि°. २. नो वि°. ३-३. नास्ति मूको. ४-४. मनुर्माय मूको.
५. नास्ति वि° अ°.

वे॰,ट॰ अथ उत्तराभिः द्यावापृथिव्योः स्तवः। शम् सुखं[1] प्रयच्छताम् द्यावापृथिव्यौ सुबन्धवे महत्यौ यज्ञस्य मातरौ, रपः च अस्मात् अप हरताम्[2]। 'रप इत्यभिधानं ▮ गदितं पापकृच्छ्रयोः' (बृदे ७,९४)। हे द्यावापृथिव्यौ! क्षमायां यत्पापम्[3] तदपहरतम् इत्युक्त्वा सुबन्धुमाहुः— मैवं त्वाम् किम्-चिदपि कृच्छ्रम् हिनस्तु इति ॥ ८ ॥

अवं द्वके अवं त्रिका दिवश्चरन्ति भेषजा ।

क्षमा चरिष्ण्वेककं भरतामप यद्रपो द्यौः पृथिवि क्षमा रपो मो षु ते किं चनाममत् ॥९॥

अवं । द्वके इति । अवं । त्रिका । दिवः । चरन्ति । भेषजा । क्षमा । चरिष्णु । एककम् । भरताम् । अपं । यत् । रपः । द्यौः । पृथिवि । क्षमा । रपः । मो इति । सु । ते । किम् । चन । आममत् ॥९॥

वेङ्कट॰ 'द्युलोकात् भेषजानि'[4] [5]द्विकं त्रिकं[5] च अव चरन्ति। तत्राश्विनौ द्विकम् अवचरतः, इडा सरस्वती भारती इति[6] त्रिकमिति। क्षमायाम् चरति एकम् इति अग्निमाह ॥ ९ ॥

समिन्द्रेरय गामनड्वाहं य आवहदुशीनराण्या अनः ।

भरतामप यद्रपो द्यौः पृथिवि क्षमा रपो मो षु ते किं चनाममत् ॥ १० ॥

सम् । इन्द्र । ईरय । गाम् । अनड्वाहम् । यः । आ । अवहत् । उशीनराण्याः । अनः । भरताम् । अपं । यत् । रपः । द्यौः । पृथिवि । क्षमा । रपः । मो इति । ▮ । ते । किम् । चन । आममत् ॥

वेङ्कट॰ सम्-प्र-ईरय इन्द्र! गन्तारम्[7] 'अनड्वाहम्, यः अनड्वान् आ वहति उशीनराण्याः पूर्णम् अनः। उशीनराणिः ओषधी यथाऽऽर्तम् अनुलिम्पन्ति'[8] ॥ १० ॥

[9]इति अष्टमाष्टके प्रथमाध्याये त्रयोविंशो वर्गः[9] ॥

[६०]

[9]बन्धुः श्रुतबन्धुर्विप्रबन्धुर्गौपायना ऋषयः, पञ्चम्या अगस्त्यस्वसा एषां माता ऋषिका। आदितश्चतसृणां पञ्चानां असमातिर्देवता, षष्ठ्या इन्द्रः, सप्तम्याद्येकादश्यन्तानां जीवः, द्वादश्या हस्तः। आद्याः पञ्च गायत्र्यः, अष्टमीनवम्यौ पङ्क्ती, शिष्टा अनुष्टुभः[9]।

आ जनं त्वेषसंदृशं माहीनानामुपस्तुतम् । अगन्म बिभ्रतो नमः ॥ १ ॥

आ । जनम् । त्वेषऽसंदृशम् । माहीनानाम् । उपऽस्तुतम् । अगन्म । बिभ्रतः । नमः ॥ १ ॥

---

१. नास्ति वि[1] अ[1]; सं वि[2]. २. भरतां वि[1]. ३. यत्पापं वि[2] अ[2]. ४-४. °कात् भेषजान् वि[1] अ[1]. ५-५. °द्विकं त्रिकं वि[2] अ[2]. ६. नास्ति वि[1] अ[1]. ७. गन्ता° वि[1] अ[1]. ८. नास्ति वि[1]. ९-९. नास्ति मूको.

वेङ्कट० 'धनस्पृधि असमातिम्' स्तुवन्ति। आ गमा जनपदम् दीप्तमन्दर्शनम् महताम् नृपाम् उपस्तुतम् नमस्कारम् कुर्वन्त ॥ १ ॥

असमातिं नितोशनं त्वेषं निययिनं रथम्। भजेरथस्य सत्पतिम् ॥ २ ॥

असमातिम्। निऽतोशनम्। त्वेषम्। निऽययिनम्। रथम्। भजेऽरथस्य। सत्ऽपतिम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० 'असमातिम् शत्रूणां हन्तारम् दीप्तम् निययिनम् रथम् इति औपमिकम्', रथो हि शत्रून् अभिगच्छति, भजेरथस्य वशे गतम् अपि वा भजेरथो नाम अस्य शत्रुः कश्चित् तस्य नियन्तारम् सताम् पतिम् इति ॥ २ ॥

यो जनान् महिषाँ इवातितस्थौ पवीरवान्। उतापवीरवान् युधा ॥ ३ ॥

यः। जनान्। महिषान्ऽइव। अतिऽतस्थौ। पवीरवान्। उत। अपवीरवान्। युधा ॥ ३ ॥

वेङ्कट० यः, शत्रून् अत्यतिष्ठत्, यथा सिंहो 'महिषान् अतितिष्ठति', खड्गवान् अपि च अखड्गः योधनेनेति ॥ ३ ॥

यस्येक्ष्वाकुरुप व्रते रेवान् मराय्येधते। दिवीव पञ्च कृष्टयः ॥ ४ ॥

यस्य। इक्ष्वाकुः। उप। व्रते। रेवान्। मराय्यी। एधते। दिविऽइव। पञ्च। कृष्टयः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० यस्य इक्ष्वाकुः राजा जनपदस्य पालनकर्मणि उप भवति धनवान् शत्रूणां मारकः, तस्मिन् निषादपञ्चमाश्चत्वारो वर्णा दिवि इव सुखं निवसन्ति ॥ ४ ॥

इन्द्र क्षत्रासमातिषु रथप्रोष्ठेषु धारय। दिवीव सूर्यं दृशे ॥ ५ ॥

इन्द्र। क्षत्रा। असमातिषु। रथऽप्रोष्ठेषु। धारय। दिविऽइव। सूर्यम्। दृशे ॥ ५ ॥

वेङ्कट० इन्द्र! बलानि अस्मिन् रथप्रोष्ठपुत्रे असमातौ धारय दिवि [illegible] सूर्यम् दर्शनाय इति इन्द्रम् आशास्ते ॥ ५ ॥

अगस्त्यस्य नद्भ्यः सप्ती युनक्षि रोहिता।
पणीन् न्यक्रमीरभि विश्वान् राजन्नराधसः ॥ ६ ॥

अगस्त्यस्य। नत्ऽभ्यः। सप्ती इति। युनक्षि। रोहिता।
पणीन्। नि। अक्रमीः। अभि। विश्वान्। राजन्। अराधसः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अनया अगस्त्यस्य स्वसा एषा माता राजानं स्तौति। अगस्त्यस्य नप्तृभ्यो

१ १. नास्ति वि'. † असमाति वि' अ'. २-२ नास्ति वि'. ३ °रथोऽपि वि'. ४-४ या (१२,१०) एव विग्रह द्र. ५ महिषान् अ'. ६. त वि' अ'. ७. °इति वि' अ'. ८. रथ° वि' अ'. ९. °वा वि'.

भागिनेयेभ्य[1] विनयार्थम् अश्वौ[2] योजय रोहितवर्णौ, पणीन् च नि अभि भव सर्वान् राजन्। अयजमानान् इति ॥ ६ ॥

[3]इति अष्टमाष्टके प्रथमाध्याये चतुर्विंशो वर्गः[3] ॥

अयं मातायं पितायं जीवातुरागमत्। इदं तवं प्रसर्पणं सुबन्धवेहि निरिहि ॥७॥

अयम्। माता। अयम्। पिता। अयम्। जीवातुः। आ। अगमत्।
इदम्। तवं। प्रऽसर्पणम्। सुबन्धो इति सुऽबन्धो। आ। इहि। निः। इहि ॥ ७ ॥

वेङ्क० "अथाग्निं द्वैपदेन सूक्तेनास्तुवन्। अग्निः स्तुत आजगाम। आगत्य चाऽऽह — 'किंकामा आगच्छतेति। सुबन्धोरेवाऽसु पुनर्वयामेत्यब्रुवन्। एषोऽन्तः परिधीत्यब्रवीत्। तमाद्रुमिति। तं निराहयन्[4] — 'अयं माताय पिता०'" इति शाट्यायनकम् (सु जैब्रा ३,१६९)। अयम् अग्निः माता अयम् एव पिता सञ्जीवयिता आ जगाम। इदम् तव, शरीरम् प्रसर्पणम् इति निर्दिशति, सुबन्धो। आ इहि। इत परितः स्थितस्त्वम् निर् गच्छ।

शौनक — "स्तुत स राजा सुप्रीतस्तस्थौ[5] गौपायनानभि[6] ॥
सूक्तेन ते स्तुवन्नग्निं द्वैपदेन यथाविधि।
अथाग्निरब्रवीदेतान् अयमन्तः परिध्यसुः ॥
सुबन्धोरस्य चैक्ष्वाकोर्मया गुप्ता हितार्थिना।
सुबन्धवे प्रदाय असुः जीवेत्युक्त्वा च पावकः ॥
स्तुतो गौपायनैः प्रीतो जगाम त्रिदिवं प्रति।
'अयं मात(ता' इ)'ति द्वाभ्यां ते सुबन्धोरसुमाह्वयन् ॥
शरीरमभिनिर्दिश्य सुबन्धो पतितं भुवि।
सूक्तशेष जगुश्चास्य चेतसो धारणाय ते ॥
१ स्वासु चायमन्यस्यां पृथक् पाणिभिरस्पृशन्।" (बृदे ७,९७-१०१) इति ॥ ७ ॥

यथा युगं वरत्रया नह्यन्ति धरुणाय कम्।
एवा दाधार ते मनो जीवातवे न मृत्यवेऽथो अरिष्टतातये ॥ ८ ॥

यथा। युगम्। वरत्रया। नह्यन्ति। धरुणाय। कम्।
एव। दाधार। ते। मनः। जीवातवे। न। मृत्यवे। अथो इति। अरिष्टऽतातये ॥ ८ ॥

वेङ्क० यथा युगम् वरत्रया बध्नन्ति रथस्य धारणार्थम्, एवमेव[7] अहं त्वदीयम् मनः धारयामि 'जीवनाय, न[8] मृत्यवे अपि च अविनाशायेति ॥ ८ ॥

---

१. भागिन वि[1]. २ 'श्वौ वि[2] अ'. ३-३. नास्ति मूको. ४. निराह मूको. ५ स्त[?]°
६. °पनानि मूको ७ एव वि'. ८ ८. जीवनाय न ··· वि' अ'

यथेयं पृ॑थि॒वी म॒ही दा॒धारे॒मान् वन॒स्पती॑न् ।
ए॒वा दा॑धार ते॒ मनो॑ जी॒वात॑वे॒ न मृ॒त्यवेऽथो॑ अरि॒ष्टता॑तये ॥ ९ ॥

यथा॑ । इ॒यम् । पृ॒थि॒वी । म॒ही । दा॒धार॑ । इ॒मान् । वन॒स्पती॑न् ।
ए॒व । दा॒धा॒र॒ । ते॒ । मनः॑ । जी॒वात॑वे । न । मृ॒त्यवे॑ । अथो॒ इति॑ । अ॒रि॒ष्टऽता॑तये ॥ ९ ॥

वेङ्कट० निगदसिद्धा ॥ ९ ॥

य॒माद॒हं वै॑वस्व॒तात् सु॒बन्धो॒र्मन॒ आभ॑रम् । जी॒वात॑वे॒ न मृ॒त्यवेऽथो॑ अरि॒ष्टता॑तये ॥१०॥

य॒मात् । अ॒हम् । वै॒व॒स्व॒तात् । सु॒ऽब॒न्धोः । मनः॑ । आ । अ॒भ॒र॒म् ।
जी॒वात॑वे । न । मृ॒त्यवे॑ । अथो॒ इति॑ । अ॒रि॒ष्टऽता॑तये ॥ १० ॥

वेङ्कट० निगदसिद्धा ॥ १० ॥

न्य१॒ग्वातोऽव॑ वाति॒ न्य॑क् तपति॒ सूर्यः॑ । नी॒चीन॑म॒घ्न्या दु॑हे॒ न्य॑ग्भवतु ते॒ रपः॑ ॥११॥

न्य॑क् । वातः॑ । अव॑ । वा॒ति॒ । न्य॑क् । त॒प॒ति॒ । सूर्यः॑ ।
नी॒चीन॑म् । अ॒घ्न्या । दु॒हे॒ । न्य॑क् । भ॒व॒तु॒ । ते॒ । रपः॑ ॥ ११ ॥

वेङ्कट० द्युलोकाद् वात निचीनम् गच्छति । न्यक् च तपति सूर्य । गौ च निचीनम् पय क्षरति । तद्वद् न्यक् भवतु तव पापम् इति ॥ ११ ॥

अ॒यं मे॒ हस्तो॒ भग॑वान॒यं मे॒ भग॑वत्तरः । अ॒यं मे॑ वि॒श्वभे॑षजो॒ऽयं शि॒वाभि॑मर्शनः ॥१२॥

अ॒यम् । मे॒ । हस्तः॑ । भग॑ऽवान् । अ॒यम् । मे॒ । भग॑वत्ऽतरः ।
अ॒यम् । मे॒ । वि॒श्वऽभे॑षजः । अ॒यम् । शि॒वऽअ॑भिमर्शनः ॥ १२ ॥

वेङ्कट० निगदसिद्धेति । 'त सुबन्धुम् असु. पुन प्राविशत् । स यथापुरम् अभवत् । तदाभ्या किलातामुली भ्याम् 'आवसनेमे ऋषयोऽसु निराहयन्'' (नैमा ३,१६०) इत्यादि शाट्यायनकम् ॥ १२ ॥

[१]इति अष्टमाष्टके प्रथमाध्याये पञ्चविंशो वर्गः[१] ॥

[६१]

[१]नाभानेदिष्ठो मानव ऋषि । विश्वे देवा देवता । त्रिष्टुप् छन्दः[१] ॥

इ॒दमि॒त्था रौद्रं॑ गू॒र्तव॑चा॒ ब्रह्म॒ क्रत्वा॒ शच्या॑म॒न्तरा॒जौ ।
क्रा॒णा यद॑स्य पि॒तरा॑ मंहने॒ष्ठाः पर्ष॑त् प॒क्थे अह॒न्ना स॒प्त होतॄ॑न् ॥ १ ॥

---

१. तदंत वि॰ २-२ नास्ति मूको

इदम् । इत्था । रौद्रम् । गूर्तऽवचाः । ब्रह्म । क्रत्वा । शच्याम् । अन्तः । आजौ ।
क्राणा । यत् । अस्य । पितरा । मंहनेऽस्थाः । पर्षत् । पक्थे । अहन् । आ । सप्त । होतॄन् ॥१॥

वेङ्कट० नाभानेदिष्ठो मानवः। तत्र 'नाभानेदिष्ठं वै मानवम्' (ऐब्रा ५,१४) इत्यादिकं ब्राह्मण-मनुसन्धेयम्। 'मनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभजत्। स नाभानेदिष्ठम्' (तै ३,१,९,४) इत्यादिकं चाध्वर्युभ्यः[1] श्रोतव्यम्। इदम् स्तोत्रम् इत्थम् उद्युक्तवचनः अयमृषिः प्रीणनं रुद्रस्य प्रज्ञानेन अङ्गिरसां सत्रकर्मणि[2] अन्तः तेषां सङ्घे यज्ञ इत्यर्थः, तत्र करोति। यत् ब्रह्म दायविभागं कुर्वाणौ अस्य पितरौ अन्ये च महनेष्ठाः भागप्रदाने स्थिता भ्रातरश्चाकल्पयन्, सोऽयम् अस्मिन् यज्ञे पक्तव्ये षष्ठेऽहनि तत्रस्यैर्मुग्धै[3] अप्रज्ञाते सप्त वषट्कर्तॄन् अन्वितान् पारयतु[4] इति ॥ १ ॥

स इद् दानाय दभ्याय वन्वञ्च्यवानः सूदैरमिमीत वेदिम् ।
तूर्वयाणो गूर्तवचस्तमः क्षोदो न रेत इतऊति सिञ्चत् ॥ २ ॥

सः । इत् । दानाय । दभ्याय । वन्वन् । च्यवानः । सूदैः । अमिमीत । वेदिम् ।
तूर्वयाणः । गूर्तवचःऽतमः । क्षोदः । न । रेतः । इतःऽऊति । सिञ्चत् ॥ २ ॥

वेङ्कट० सः रुद्रः स्तोतॄणां धनप्रदानाय तच्छत्रूणां वधाय च तान्[5] सम्भजन्[5] च्यावयन्[6] रक्षांसि प्रेर्यमाणैः शरैः अभिमन्यते यज्ञवास्तु। तूर्णगमनः सोऽयम् अत्यन्तम् उद्युक्तवचाः[7] रुद्रः उदकम् इव आत्मीयम् रेतः इतऊति असिञ्चत्, जनयामास अश्विनौ इत्यर्थः ॥ २ ॥

मनो न येषु हवनेषु तिग्मं विपः शच्या वनुथो द्रवन्ता ।
आ यः शर्याभिस्तुविनृम्णो अस्याश्रीणीतादिशं गभस्तौ ॥ ३ ॥

मनः । न । येषु । हवनेषु । तिग्मम् । विपः । शच्या । वनुथः । द्रवन्ता ।
आ । यः । शर्याभिः । तुविऽनृम्णः । अस्य । अश्रीणीत । आऽदिशम् । गभस्तौ ॥ ३ ॥

वेङ्कट० 'प्रसङ्गाद् द्वाभ्याम् अश्विनोः[8] स्तुतिः। यथा तीक्ष्णाग्रम् मनः शीघ्रं दूरं गच्छति, एवम् येषु ह्वानेषु युवाम् विपः[9] स्तोतॄन् ऋत्विजः प्रज्ञानेन वनुथः द्रवन्तौ। आभिमुख्येन यः अध्वर्युः अङ्गुलीभिः बहुधनः अस्य मम स्वभूतो युवाभ्याम् आदिश्यं सोमं श्रीणाति हस्ते स्थितं गृहीतं च। येषु हवनेषु[10] वनुथस्तस्य हस्तात् तं सोमं पातुम् उत्तरत्र सम्बन्धः ॥ ३ ॥

कृष्णा यद्गोष्वरुणीषु सीदद् दिवो नपाताश्विना हुवे वाम् ।
वीतं मे यज्ञमा गतं मे अन्नं ववन्वांसा नेषमस्मृतध्रू ॥ ४ ॥

---

1. °र्युभिः वि[1]. 2. तत्र° वि[2] अ[1]. 3. °यनि वि[1]. 4. तत् वि[1]. 5-5. °भ्यं त्रि[2] अ[1]. 6. चापतयन् वि[2] अ[1]. 7. °वचनाः वि[1]. 8-8. गद्याभ्यामश्विनो वि[1]. 9. अपि वन वि[1]; भजे मनुः अ[1]. 10. भुवनेषु वि[1] अ[1].

कृष्णा । यत् । गोषु । अरुणीषु । सीदत् । दिवः । नपाता । अश्विना । हुवे । वाम् ।
वीतम् । मे । यज्ञम् । आ । गतम् । मे । अन्नम् । ववन्वांसा । न । इषम् । अस्मृतध्रू इत्यस्मृतऽध्रू ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अरुण्यो गाव उषसाम् अश्वा (तु निघ १,१५)। यदा रात्रिः अरुणीषु गोषु[1] सीदति व्युच्छतीत्यर्थः, तदानीं पूर्वोक्तस्थाने• वाम् अश्विनौ[1] हुवे[2] दिवः नपातौ। तथा[3] सति कामयेथाम् मे यज्ञम्। आ गच्छतम् च मे सोमम् यथा धार्मं भजमानौ अश्वौ शीघ्रम् आगच्छतः अस्मृतद्रोहौ[4] ॥ ४ ॥ यथा स्वाशेन भगवान् रुद्रः प्रजापतिर्वास्तोष्पतिं रुद्रम् असृजत् तद् उत्तराभिः तिसृभिर्ऋग्भिः वदति ॥

प्रथिष्ट यस्य वीरकर्ममिष्णदनुष्ठितं नु नर्यो अपौहत् ।
पुनस्तदा वृहति यत् कनाया दुहितुरा अनुभृतमनर्वा ॥ ५ ॥

प्रथिष्ट । यस्य । वीरऽकर्मम् । इष्णत् । अनुऽस्थितम् । नु । नर्यः । अप । औहत् ।
पुनरिति । तत् । आ । वृहति । यत् । कनायाः । दुहितुः । आ । अनुऽभृतम् । अनर्वा ॥ ५ ॥

वेङ्कट० प्रथितमासीत्[5] तस्य[6] प्रजापतेः इष्णत् वीरकर्म रेतः, क्रियमाणा वीरा यस्य रेतसः सन्ति। प्रजापतेर्हि रेतसः सर्वे वीरा क्रियन्ते। तेन प्रजापतिना निषिक्तम् नुदितः रुद्रः अप औहत्। तदेवाह[7]—पुनः तत् आ वृहति इति, 'यद् रेतः[8] कमनीयायाः दुहितुः आसीत् अनुभृतम् प्रजापतिना अप्रायृतः अन्यस्मिन् रुद्रः इति ॥ ५ ॥

[9]इति अष्टमाष्टके प्रथमाध्याये षड्विंशो वर्गः[9] ॥

मध्या यत् कर्त्वमभवदभीके कामं कृण्वाने पितरि युवत्याम् ।
मनानग्रेतो जहतुर्वियन्ता सानौ निषिक्तं सुकृतस्य योनौ ॥ ६ ॥

मध्या । यत् । कर्त्वम् । अभवत् । अभीके । कामम् । कृण्वाने । पितरि । युवत्याम् ।
मनानक् । रेतः । जहतुः । विऽयन्ता । सानौ । निऽसिक्तम् । सुऽकृतस्य । योनौ ॥ ६ ॥

वेङ्कट० मध्ये यत् कर्म अभवत् मिथुनीभावाख्यम्[10] अन्तिके कामम् कृण्वाने पितरि प्रजापतौ युवत्याम्, तदानीम् अल्पम् रेतः जहतुः तौ "इतरेतरम् अभिगच्छन्तौ"[11] समुच्छ्रिते स्थाने निषिक्तम्[11] प्रजापतिना रेतो यज्ञस्य योनौ दुहितुः इति ॥ ६ ॥

पिता यत् स्वां दुहितरमधिष्कन् क्ष्मया रेतः संजग्मानो नि षिञ्चत् ।
स्वाध्योऽजनयन् ब्रह्म देवा वास्तोष्पतिं व्रतपां निरतक्षन् ॥ ७ ॥

---

१. नास्ति वि[1]. २. हुवते वि[1] अ[1]. ३. यथा वि[1]. ४. °द्रोहौ प्रविष्ट वि[1] ५. प्रथमासी° वि[1] अ[1]; तदासी° वि[1]. ६. अस्य वि[1] अ[1]. ७. नास्ति वि[1] अ[1]. ८-८. येन वि[1]. ९-९. नास्ति मूको. १०. °भावाख्य वि[1]. ११-११. इतरेतरसौ यदं पुनः समुच्छ्रयमाने वि[1]. १२. विवि° वि[1].

पिता । यत् । स्वाम् । दुहितरम् । अधिऽस्कन् । क्ष्मया । रेतः । सम्ऽजग्मानः । नि । सिञ्चत् ।
सुऽआध्यः । अजनयन् । ब्रह्म । देवाः । वास्तोः । पतिम् । व्रतऽपाम् । नि । अतक्षन् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० पिता यत्[1] स्वाम् दुहितरम् दिवम् उषसं वा अध्यस्कन्दत्, तदानीम् अनया पृथिव्या सङ्गच्छमान अस्मिन् लोके आगत । 'तामृश्यो भूत्वा रोहितं भूतामभ्यैत्'[2] (ऐब्रा ३,३३) इति ब्राह्मणम् । तस्याम् रेत नि असिञ्चत् । ततो रेतसो रुद्रं पुरस्कृत्य सुकर्माण सर्वे देवाः ब्रह्म अजनयन् । किं तद् ब्रह्म इति आह—वास्तो पतिम् व्रतस्य पालयितारम् तत निर्-अगमयन् इति ॥ ७ ॥

स ईं वृषा न फेनमस्यदाजौ स्मदा परैदप दभ्रचेताः ।
सरत् पदा न दक्षिणा पराक्वृङ् न ता नु मे पृशन्यो जगृभ्रे ॥ ८ ॥

स । ईम् । वृषा । न । फेनम् । अस्यत् । आजौ । स्मत् । आ । परा । ऐत् । अप । दभ्रऽचेताः ।
सरत् । पदा । न । दक्षिणा । पराऽवृक् । न । ता । नु । मे । पृशन्यः । जगृभ्रे ॥ ८ ॥

वेङ्कट० उत्तरत स्थित स 'वास्तोष्पति एतद् आयुधमस्यति' इति निरस्यमानम् आयुधं प्रत्यक्षं पश्यन् वदति—सङ्ग्रामे यथा वृषा इन्द्रो नमुचेर्वधाय अपाम्[3] फेनम् अस्यत् । अथ असस्त अप परा गच्छति दभ्रचेता राक्षसादि[4] । सरति न पदानि स्थापानि दक्षिणाना गवाम् परावृक् परावर्जयिता[5] । दक्षिणा मह्यम् अङ्गिरोभिर्दत्ता 'पृशन्य राक्षस न गृह्णाति'[6] । पथिकानामभिस्पर्शने कुशल पृशन्य । 'मह्रे यत् पित्र ईं रस दिवे करव त्सरत् पृशन्य' (ऋ १,७१,५) इति मन्त्र ॥ ८ ॥

मक्षू न वह्निः प्रजाया उपब्दिरग्निं न नग्न उप सीददूधः ।
सनितेध्मं सनितोत वाजं स धर्ता जज्ञे सहसा यवीयुत् ॥ ९ ॥

मक्षु । न । वह्निः । प्रऽजायाः । उपब्दिः । अग्निम् । न । नग्नः । उप । सीदत् । ऊधः ।
सनिता । इध्मम् । सनिता । उत । वाजम् । स । धर्ता । जज्ञे । सहसा । यविऽयुत् ॥ ९ ॥

वेङ्कट० *वास्तोष्पतिना रुद्रेण गम्यमानेऽस्मिन् यज्ञे शीघ्रम् न[7] आगच्छति अग्नि, य प्रजाया उपपीडक ।* राक्षस[8] आगच्छति[9] यज्ञे प्रज्वलति । अग्निम् च हव्यवाहनम् न[10] नग्न राक्षस उप सीदति रात्रौ । सोऽयम् अग्नि सनिता भवति इध्मम्, सनिता अपि च हवि । स धर्ता च जात यज्ञस्य बलेन रक्षसो याढेति ॥ ९ ॥

मक्षू कनायाः सख्यं नवग्वा ऋतं वदन्त ऋतयुक्तिमग्मन् ।
द्विबर्हसो य उप गोपमागुरदक्षिणासो अच्युता दुदुक्षन् ॥ १० ॥

---

1 यदा वि[2] अ[2]. 2 °तामभिगच्छम् वि[2] अ[1], °मभिगच्छ वि[1] 3 वा वि[2] अ[2]
4 रदश्वरः मूको 5 °वर्जनात् राक्षसोनन्तात् मूको. 6 6 पृशन्य राक्षसो गृह्णाति स्पर्शने मूको
7. नास्ति वि[2] अ[2] 8 राक्षसाम् मूको 9 °छतो ऽमतो वि[1]. 10. नास्ति मूको

मृक्षु । कुनायाः । सुख्यम् । नवैऽग्वाः । ऋतम् । वदन्तः । ऋतऽयुक्तिम् । अग्मन् ।
द्विऽबर्हसः । ये । उप । गोपम् । आ । अगुः । अदक्षिणासः । अच्युता । दुधुक्षन् ॥ १० ॥

वेङ्कट० 'शीघ्रम् कमनीयाया पृश्न्या सख्यम् अगच्छन् अङ्गिरस , ऋतम् वदन्त यज्ञयोगम् अगच्छन्। द्वयो स्थानयो अनयोर्द्यावापृथिव्यो परिवृढा य अङ्गिरस उपप्रासवन्त यज्ञस्य गोपायितारम् इन्द्रम् ते दक्षिणावर्जिता । नहि सत्रिणा सन्ति दक्षिणा । उदकानि दिवम् दुधुक्षन्। सख्यम् अभवद् अनया पृश्न्या इति' ॥ १० ॥

'इति अष्टमाष्टके प्रथमाध्याये सप्तविंशो वर्ग ' ॥

मृक्षु कुनायाः सुख्यं नवीयो राधो न रेत ऋतमित् तुरण्यन् ।
शुचि यत् ते रेक्ण आयजन्त सबर्दुघायाः पय उस्रियायाः ॥ ११ ॥

मृक्षु । कुनायाः । सुख्यम् । नवीयः । राधः । न । रेतः । ऋतम् । इत् । तुरण्यन् ।
शुचि । यत् । ते । रेक्णः । आ । अयजन्त । सबःऽदुघायाः । पयः । उस्रियायाः ॥ ११ ॥

वेङ्कट० शीघ्रम् कमनीयाया पृश्न्या सख्यम् नवतरम् अगच्छन्[१]। धनम् इव रेत सिच्यमानम्[२] उदकम् दिव प्रेरितवन्त शुद्धम् यत् इन्द्र[१] तुभ्यम् रेक्ण ,पयोलक्षण[१] धनम् आ प्रायच्छन् अमृतस्य दोग्ध्र्या उस्रियाया पय इति। तत्र ब्राह्मणम्— 'अङ्गिरसो वै सत्रमासत। तेषां पृश्नि घर्मधुगासीत्। सर्जीषेणाजीवन्। तेऽब्रुवन् कस्मै नु सत्रमास्महे यऽस्या ओषधीर्न जनयाम इति। ते दिवो वृष्टिमसृजन्त' (तैब्रा २,१,१,१) इति ॥ ११ ॥

पृश्वा यत् पृश्वा नियुता बुधन्तेति ब्रवीति वक्तरी रराणः ।
वसोर्वसुत्वा कारवोऽनेहा विश्वं विवेष्टि द्रविणमुप क्षु ॥ १२ ॥

पृश्वा । यत् । पृश्वा । निऽयुता । बुधन्ते । इति । ब्रवीति । वक्तरि । रराणः ।
वसोः । वसुऽत्वा । कारवः । अनेहा । विश्वम् । विवेष्टि । द्रविणम् । उप । क्षु ॥ १२ ॥

वेङ्कट० यदा इन्द्रस्य स्वामार असुरै अपहृतम् आत्मीय धन जानन्ति प्रागेव तत आगत्य इन्द्रः सखिरगदीति[१] समुदायार्थं । यदा यदा विपुलानि वस्त्थानानि पश्चाद् अजानन्[२], तदानीम् अयम् इन्द्र इत्थं ■ ब्रवाणि स्तोतरि रममाण । कथम् इत्याह वसोरिति। वसो सद्भाव कारव कारो स्यात् अनेहा अपाप इन्द्र विश्वम् च धनम् असुरै अपहृत शीघ्रम् उप विवेष्टि उपव्याप्नोति, यथा न तत् हरन्ति असुरा इति। वसुत्वा इति समूहे त्वा नामकरण । पुनरिन्द्रः क्षिप्रवचन इति ॥ १२ ॥

१-१ नास्ति वि[१]. † इति-न्द्र वि[२] अ[१]. २-२ नास्ति मूको. ३. अङ्ग° वि[१].
४ कद्य° वि[१] अ[१]; काव्य° वि[१] ५ पयोऽ° वि[१]. ६ तदिद° वि[१]. ७ अजायन् वि[१].

तदिन्न्वस्य परिषद्वानो अग्मन् पुरू सदन्तो नार्षदं बिभित्सन् ।
वि शुष्णस्य संग्रथितमनर्वा विदत् पुरुप्रजातस्य गुहा यत् ॥ १३ ॥

तत् । इत् । नु । अस्य । परिऽसद्वानः । अग्मन् । पुरु । सदन्तः । नार्सदम् । बिभित्सन् ।
वि । शुष्णस्य । सम्ऽग्रथितम् । अनर्वा । विदत् । पुरुऽप्रजातस्य । गुहा । यत् ॥ १३ ॥

वेङ्कट० तत्रैव शीघ्रम् अस्य इन्द्रस्य परिचारका रश्मयः प्रकाशनार्थम् अगच्छन् । पुरूणि कृत्रिमाणि [1]'सीदन्तः सिद्धन्तोऽसुरा'[1] यत्र नार्षदम् कण्वं भेत्तुमैच्छन्निति । अत्र शाट्यायनकम्—'सा होवाच पुनर्वाव त्वा परोक्षेणैव जिघांसन्ति । अश्रौषं वा एषां संवदमानानाम् । आसन्दीं वै ते हिरण्मयीं प्रच्छाये निधास्यन्ति । तस्या मोपवेशीरिति । ते ह प्रययुः । तस्मै ह हिरण्मयीम् आसन्दीं प्रच्छाये निदधुः । तस्या ह प्रमत्त उपविवेश' (जैब्रा ३, ७२) इत्यादि । किञ्चायम् [2]'वि विदत् शुष्णासुरस्य'[2] बहुप्रादुर्भावस्य [3]'स्नायुभिः सङ्ग्रथितम्'[3] मर्म गुहायाम् अन्तःशरीरे यत् तद् निगूढम् अनर्वा अप्रत्यृत इति ॥ १३ ॥

भर्गो ह नामोत यस्य देवाः स्व१र्ण ये त्रिषधस्थे निषेदुः ।
अग्निर्ह नामोत जातवेदाः श्रुधी नो होतर्ऋतस्य होताध्रुक् ॥ १४ ॥

भर्गः । ह । नाम । उत । यस्य । देवाः । स्वः । न । ये । त्रिऽसधस्थे । निऽसेदुः ।
अग्निः । ह । नाम । उत । जातऽवेदाः । श्रुधि । नः । होतः । ऋतस्य । होता । अध्रुक् ॥ १४ ॥

वेङ्कट० अपि च भर्गः ह नाम तत् तेजः, यस्य सर्वे देवाः वशवर्तिनः, स्वर्गं इव ये देवाः त्रिषधस्थे बर्हिषि निषीदन्ति । किं तत् तेज इत्याह—अग्निः ह नाम अपि च जातवेदाः च । अथ प्रत्यक्षः । शृणु अस्माकम् स्तुतिम् होतः! यज्ञस्य ह्वाता देवानाम् द्रोहवर्जितः ॥ १४ ॥

उत त्या मे रौद्रावर्चिमन्ता नासत्याविन्द्र गूर्तये यजध्यै ।
मनुष्वद् वृक्तबर्हिषे रराणा मन्दू हितप्रयसा विक्षु यज्यू ॥ १५ ॥

उत । त्या । मे । रौद्रौ । अर्चिऽमन्ता । नासत्यौ । इन्द्र । गूर्तये । यजध्यै ।
मनुष्वत् । वृक्तऽबर्हिषे । रराणा । मन्दू इति । हितऽप्रयसा । विक्षु । यज्यू इति ॥ १५ ॥

वेङ्कट० अपि च तौ मे रुद्रस्य पुत्रौ दीप्तिमन्तौ नासत्यौ इन्द्र! स्तोत्राय यज्ञाय[4] च भवेताम् मम पितुः मनोरिव मह्यं स्तीर्णबर्हिषे रममाणौ मदिष्णू[5] दत्तान्नौ मनुष्येषु यष्टव्यौ ॥ १५ ॥

[6]इति अष्टमाष्टके प्रथमाध्याये अष्टात्रिंशो वर्गः[6] ॥

१-१. °दन्तो निष्कनासुरा वि° अ°; °दन्तोसुराः वि°. २-२. विविधशुष्णा° वि°. ३-३. स्नादि-समामरिषतं वि°. ४. नास्ति वि°. ५. महिष्णू वि° अ°. ६-६. नास्ति मूको.

अ॒यं स्तु॒तो राजा॑ वन्दि वे॒धा अ॒पश्च॒ विप्र॑स्तरति॒ स्वसे॑तुः ।
स क॒क्षीव॑न्तं रेजय॒त् सो अ॒ग्निं ने॒मिं न च॒क्रमर्व॑तो रघु॒द्रु ॥ १६ ॥

अ॒यम् । स्तु॒तः । राजा॑ । वन्दि । वे॒धाः । अ॒पः । च॒ । विप्रः॑ । त॒र॒ति॒ । स्वऽसे॑तुः ।
सः । क॒क्षीव॑न्तम् । रे॒ज॒य॒त् । सः । अ॒ग्निम् । ने॒मिम् । न । च॒क्रम् । अर्व॑तः । र॒घु॒ऽद्रु ॥ १६ ॥

वेङ्कट० अयम् स्तुतः सोमः राजा वन्द्यते अस्माभिः विधाता। अन्तरिक्षम् च मेधावी तरति यस्य[1] स्वभूता[2] रश्मयो बन्धका नियन्ते। सः अयम् कक्षीवन्तम् पर्वतमध्ये वाणिज्यार्थं गतं ततः रेजयत्, तथा अग्निम् च देवेभ्यो निलीनम् अप्सु प्रविष्टम्, यथा नमनशीलः लघुगमनम् चक्रम् अर्वतः रेजयन्ति। नुमभावश्छान्दसः ॥ १६ ॥

स द्वि॒बन्धु॑र्वैतर॒णो यष्टा॑ सब॒र्धुं धे॒नुम॒स्वं॑ दु॒हध्यै॑ ।
सं यन्मि॒त्रावरु॑णा वृ॒ञ्ज उ॒क्थैर्ज्येष्ठे॑भिरर्य॒मणं॒ वरू॑थैः ॥ १७ ॥

सः । द्वि॒ऽबन्धुः॑ । वै॒त॒र॒णः । यष्टा॑ । स॒ब॒ःऽधुम् । धे॒नुम् । अ॒स्व॑म् । दु॒हध्यै॑ ।
सम् । यत् । मि॒त्रावरु॑णा । वृ॒ञ्जे । उ॒क्थैः । ज्येष्ठे॑भिः । अ॒र्य॒मण॑म् । वरू॑थैः ॥ १७ ॥

वेङ्कट० सः द्वयोर्लोकयोः बन्धुः[3] वितरणकुशलो[4] हविषाम्[5] यष्टा अपि पयसो दोग्ध्रीम् धेनुम् अस्वम् अप्रसूता निवृत्तप्रसवा शयवे पुनः दोहाय अकरोत् यदा सः शयुः मित्रावरुणौ सम् वृङ्क्ते समगमयत् आत्मनि शस्त्रैः प्रशस्तैः अर्यमणम् च देवं वरणीयैः। तदानीम् अपि ताम् यज्ञस्थितम् अकरोत् इति। 'ते देवा अकामयन्तोभयं सं वीमहि ब्रह्म चान्नं च' (तै ७, २,९,१) इति ब्राह्मणम् ॥ १७ ॥

तद्ब॑न्धुः सू॒रिर्दि॒वि ते॑ धियं॒धा नाभा॒नेदि॑ष्ठो रपति॒ प्र वेन॑न् ।
सा नो॒ नाभि॑ः पर॒मास्य वा॑ घा॒हं तत् प॒श्चा क॑ति॒थश्चि॑दास ॥ १८ ॥

तत्ऽब॑न्धुः । सू॒रिः । दि॒वि । ते॒ । धि॒य॒म्ऽधाः । नाभा॒नेदि॑ष्ठः । र॒प॒ति॒ । प्र । वेन॑न् ।
सा । नः॒ । नाभिः॑ । प॒र॒मा । अ॒स्य । वा॒ । घ॒ । अ॒हम् । तत् । प॒श्चा । क॒ति॒थः । चि॒त् । आ॒स॒ ॥

वेङ्कट० द्यावापृथिव्यौ स्तूयेते। तद्बन्धुः तन्मातृकः सूरिः दिवि स्थितस्य तवादित्यस्य स्वभूतः तव लब्धबीजः[6] कर्मणो धारकः नाभानेदिष्ठः प्र रपति कामयमानः अङ्गिरोभ्यो धनम्। सा अस्माकम् नाभिः परमा अस्य आदित्यस्य। अहम् तस्य पश्चात् कतिपयानाम् अभवम् पूरणः। अनेन सन्निकृष्टो ममादित्येन जन्यजनकसम्बन्ध इति ॥ १८ ॥

इ॒यं मे॒ नाभि॑रि॒ह मे॑ स॒धस्थ॑मि॒मे मे॑ दे॒वा अ॒यम॑स्मि॒ सर्वः॑ ।
द्वि॒जा अह॑ प्रथम॒जा ऋ॒तस्ये॒दं धे॒नुर॑दुह॒ज्जाय॑माना ॥ १९ ॥

---

१. यस्य वि[1]. २. भूता वि[1]. ३. विव[°] मूको. ४. वितरणकु[°] वि[1] अ[1]. ५ [°]विषा वि[1]. ६. लब्धवी[°] वि[1].

इयम् । मे । नाभिः । इह । मे । सधऽस्थंम् । इमे । मे । देवाः । अयम् । अस्मि । सर्वः ।
द्विऽजाः । अहं । प्रथमऽजाः । ऋतस्य । इदम् । धेनुः । अदुहत् । जायमाना ॥ १९ ॥

वेङ्कट० इयम् माध्यमिका वाक् मे नाभिः सन्नाहिनी । "सा या[1] सा वागसौ स आदित्यः' (माश १०, ५,१,४) इति ब्राह्मणम् । इह एतस्मिन् मण्डले मे स्थानम् । इमे मे रश्मयः स्वभूताः । [2]अयम् अहम्[2] अस्मि सर्वः प्राणात्मना च । द्विजाः परस्य आत्मनः[3] प्रथमं जाता । इदम् सर्वम् अदुहत् माध्यमिका वाक् जायमाना एवेति ॥ १९ ॥

अधासु मन्द्रो अरतिर्विभावाव स्यति द्विवर्तनिर्वनेपाट् ।
ऊर्ध्वा यच्छ्रेणिर्न शिशुर्दन् मक्षू स्थिरं शेवृधं सूत माता ॥ २० ॥

अधं । आसु । मन्द्रः । अरतिः । विभाऽवां । अवं । स्यति । द्विऽवर्तनिः । वनेषाट् ।
ऊर्ध्वा । यत् । श्रेणिः । न । शिशुः । दन् । मक्षु । स्थिरम् । शेऽवृधम् । सून । माता ॥ २० ॥

वेङ्कट० अध आसु दिक्षु मोदमानः गन्ता दीप्तिमान् परि अव स्यति द्वयोर्लोकयोः गन्ता वने काष्ठानि अभिभवन् । ऊर्ध्वा उद्युक्ता जनानाम् श्रेणिः सेना इव यदा अयम् शिशुः अग्निः अरण्यं दमयति, तम् इम शीघ्रम् [4]स्थिरम् सुखस्य[4] वर्धकं यज्ञे[5] जनयामास अरणिरिति ॥ २० ॥

[6]इति अष्टमाष्टके प्रथमाध्याये एकोनत्रिंशो वर्गः[6] ॥

अधा गाव उपमातिं कनाया अनु श्वान्तस्य कस्य चित् परेयुः ।
श्रुधि त्वं सुद्रविणो नस्त्वं याळाश्वघ्नस्य वावृधे सूनृताभिः ॥ २१ ॥

अधं । गावः । उपऽमातिम् । कनायाः । अनु । श्वान्तस्य । कस्य । चित् । परा । ईयुः ।
श्रुधि । त्वम् । सुऽद्रविणः । नः । त्वम् । याट् । आश्वऽघ्नस्य । ववृधे । सूनृताभि ॥ २१ ॥

वेङ्कट० सम्प्रति स्तुतिवाच कमनीयायाः स्तुतेः उपगन्तारम् इन्द्रम् अनु परा गच्छन्ति प्रवृद्धस्य कस्य चित् स्तोतुः इत्यात्मनो निर्देशः । [7]श्रुधि त्वम्[7] हे सुधन! अग्ने! अस्माकम् अभिलषितम् । त्वम्[8] इमम् इन्द्रं यजेति अभिलषितं निर्दिशति । सोऽयम् आश्वघ्नमाह[9] ऋषेः[10] स्तुतिभिः ववृधे इति ॥ २१ ॥

अध त्वमिन्द्र विद्ध्य१स्मान् महो राये नृपते वज्रबाहुः ।
रक्षा च नो मघोनः पाहि सूरीननेहसस्ते हरिवो अभिष्टौ ॥ २२ ॥

१-१. या सा त्रि[2] अ[1]; सा वि[1]. २-२. अहम् अयम् वि[2] अ[1]. ३. °रण्यात्म° त्रि[2] अ[1]. ४-४. सुख-स्य स्थिरं अ[1]. ५. यज्ञेन त्रि[2] अ[1]. ६-६. नास्ति मूको ७-७. नास्ति वि[2] अ[1]. ८. दे त्रि[2] अ[1], ९. अश्व° वि[2] अ[1]. १०. ऋष वि[1].

अध । त्वम् । इन्द्र । विद्धि । अस्मान् । महे । राये । नृऽपते । वज्रऽबाहो ।
रक्ष । च । नः । मघोनः । पाहि । सूरीन् । अनेहसः । ते । हरिऽवः । अभिष्टौ ॥ २२ ॥

वेङ्कट० सम्प्रति त्वम् इन्द्र! जानीहि अस्मान् महते धनाय 'नृणां पते' वज्रबाहो[१], रक्ष[१] च अस्मान् हविष्मतः, पाहि स्तोतॄन्, अपापाः तव हरिवः! अभ्येषणे वयं स्याम इति ॥ २२ ॥

अध यद्राजाना गविष्टौ सरत् सरण्युः कारवे जरण्युः ।
विप्रः प्रेष्ठः स ह्येषां बभूव परा च वक्षदुत पर्षदेनान् ॥ २३ ॥

अध । यत् । राजाना । गोऽइष्टौ । सरत् । सरण्युः । कारवे । जरण्युः ।
विप्रः । प्रेष्ठः । सः । हि । एषाम् । बभूव । परा । च । वक्षत् । उत । पर्षत् । एनान् ॥ २३ ॥

वेङ्कट० सम्प्रति यत् हे राजानौ! मित्रावरुणौ! गवाम् इच्छायाम् सरत् सरणशीलः यत्र प्रति कारवे कर्म कुर्वते[१] अङ्गिरसां गणाय स्तोत्रम् इच्छन्। सः अयम् विप्रः एषाम् अङ्गिरसां प्रियतमः भवतु, परा च प्रवीतु तेषां कर्तव्यम्, अपि च पारयतु एनान् इति ॥ २३ ॥

अधा न्वस्य जेन्यस्य पुष्टौ वृथा रेभन्त ईमहे तदू नु ।
सरण्युरस्य सूनुरश्वो विप्रश्चासि श्रवसश्च सातौ ॥ २४ ॥

अध । नु । अस्य । जेन्यस्य । पुष्टौ । वृथा । रेभन्तः । ईमहे । तत् । ऊँ इति । नु ।
सरण्युः । अस्य । सूनुः । अश्वः । विप्रः । च । असि । श्रवसः । च । सातौ ॥ २४ ॥

वेङ्कट० पृथक्कृत्य वरुणं स्तौति। अध[१] क्षिप्रम् अस्य वरुणस्य पुष्ट्यर्थम्, स्तुतिभिर्जेतव्यस्य तत्[१] स्वभूतं याचनम् अनायासेन तं स्तुवन्तः याचामहे। सरणशीलः अस्य पुत्रभूतः[४] अश्वः। वरुणाद्ध्यश्वो जातः। अथ प्रत्यक्षः। स त्वं वरुण! मेधावी च भवसि, स्तोतॄणाम् अन्नस्य 'दातौ च' प्रवृत्तः ॥ २४ ॥

युवोर्यदि सख्यायास्मे शर्धाय स्तोमं जुजुषे नमस्वान् ।
विश्वत्र यस्मिन्ना गिरः समीचीः पूर्वीव गातुर्दाशत् सूनृतायै ॥ २५ ॥

युवोः । यदि । सख्याय । अस्मे इति । शर्धाय । स्तोमम् । जुजुषे । नमस्वान् ।
विश्वत्र । यस्मिन् । आ । गिरः । सम्ऽईचीः । पूर्वीऽइव । गातुः । दाशत् । सूनृतायै ॥ २५ ॥

वेङ्कट० युवोः यदि सख्याय अस्माकं बलाय स्तोमम् सेवते हविष्मान्, अध्वर्युणा सह गृहीतेन हविषा सह्वान् होता। यस्मिन् सख्ये सिद्धे सति सर्वस्मिन् जनपदे गिरः समीच्यः आ

1-1. नास्ति वि[१] अ[१]. २ नास्ति वि[१]. ३. कुर्वते वि[१]. ४. तव वि[१]. ५. पुत्र वि[१]

गच्छन्ति उदाराणाम् इदं गृहाण इदं गृहाण इत्यादिका उदिताः, प्राची इव दिक्, प्रयच्छन्ति। उदारः सूनृतायै वाचे देवानां स्तुतिं श्रुत्वा प्रयच्छतीति ॥ २५ ॥

स गृ॒णा॒नो अ॒द्भिर्दे॒ववा॒निति॑ सु॒बन्धु॒र्नम॑सा सू॒क्तैः ।
वर्ध॑दु॒क्थैर्वचो॑भि॒रा हि नू॒नं व्यध्वै॑ति॒ पय॑स उ॒स्रिया॑याः ॥ २६ ॥

सः । गृ॒णा॒नः । अ॒त्ऽभिः । दे॒वऽवा॑न् । इति॑ । सु॒ऽबन्धुः॑ । नम॑सा । सु॒ऽउ॒क्तैः ।
वर्ध॑त् । उ॒क्थैः । वचः॑ऽभिः । आ । हि । नू॒नम् । वि । अध्वा॑ । ए॒ति॒ । पय॑सः । उ॒स्रिया॑याः ॥

वेङ्कट० सः वरुणः स्तूयमानः अद्भिः देवताभिस्तद्वान् इति शोभनबन्धुः नमस्कारेण सूक्तैः च सोऽयं वर्धताम्[1] । उक्थैः[2] उच्यमानैः आ गच्छतु । इदानीम्[3] तस्य यागार्थं गोपयसः मार्गः वि एति स्तनामाणि क्षरन्तीति ॥ २६ ॥

त ऊ॒ षु णो॑ म॒हो य॑जत्रा भू॒त दे॑वास ऊ॒तये॑ स॒जोषाः॑ ।
ये वाजाँ॒ अन॑यता वि॒यन्तो॒ ये स्था नि॑चे॒तारो॒ अमू॑राः ॥ २७ ॥

ते । ऊँ॒ इति॑ । सु । नः॒ । म॒हः । य॒ज॒त्राः॒ । भू॒त । दे॒वा॒सः॒ । ऊ॒तये॑ । स॒ऽजोषाः॑ ।
ये । वाजा॑न् । अन॑यत । वि॒ऽयन्तः॑ । ये । स्थ । नि॒ऽचे॒तारः॑ । अमू॑राः ॥ २७ ॥

वेङ्कट० ते अस्माकम् सुष्ठु महते हे यष्टव्याः! भवत देवाः! रक्षणाय सङ्गताः, ये च यूयं मह्यं पशून् अनयत सम्राड् विविधं गच्छन्तः अङ्गिरसः, ये च भवथ निचेतारः विवेक्तारोऽर्थानाम् अमूढाः इति अङ्गिरस आशास्त इति ॥ २७ ॥

"इति अष्टमाष्टके प्रथमाध्याये त्रिंशो वर्गः" ॥

व्याख्यत् प्रथममध्यायम् अष्टमस्याष्टकस्य सः ।
जज्ञान यो अङ्कुले लौहित्यो माधवाह्वयः ॥

इति वेङ्कटमाधवाचार्यविरचिते ऋक्संहिताव्याख्याने अष्टमाऽष्टके प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

—*—

इति ऋग्वेदे सभाष्ये अष्टमाष्टके प्रथमोऽध्यायः ॥

---

१. °ताद् वि[१] अ[२]. २. उक्थैरव वि[१] अ[१]. ३. तदा° वि[१] अ. ४-४. नास्ति मूको.

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

वेङ्कट०

‘ये यज्ञेन दक्षिणया’ व्याचिख्यासति माधवः ।
मन्त्रब्राह्मणयोरर्थं वक्तव्यं सम्प्रदर्शयन् ॥ १ ॥

मन्त्रे-मन्त्रे[1] ऋषीन् ब्रूते भगवांस्त्विह शौनकः ।
छन्दांसि देवताश्चैव किं तथार्थं न भाषते ॥ २ ॥

तेष्विहार्थे[2] न तात्पर्यम् इति वक्तुं न युज्यते ।
पदे क्रमे च कुरुते यस्माद् यत्नम् अतन्द्रितः ॥ ३ ॥

छन्दोदैवतयोः[3] दृष्ट्वा सामान्याल्लक्षणं पुनः ।
प्रतिमन्त्रं च वदति[4] किमर्थं न तथाऽवदत्[5] ॥ ४ ॥

सुज्ञानोऽर्थस्ततो[6] नोक्त इति कश्चिदभाषत[7] ।
दुर्ज्ञानोऽर्थस्ततो[8] नोक्त इति [9]केचिद् व्यवस्थिता[9] ॥ ५ ॥

ननु च ब्राह्मणार्थश्च[10] दुर्ज्ञानः कथ्यते कथम् ।
कथयन्ति हि कर्माणि कल्पसूत्रैः समञ्जसम् ॥ ६ ॥

अत्र ब्रूमो ब्राह्मणार्थम् अपि मध्यमबुद्धयः ।
अपरे चानुधावन्ति केवलादपि पाठतः ॥ ७ ॥

समाना बहवो वेदाः सन्ति न्यायाश्च लौकिकाः ।
ब्राह्मणार्थो[11] बहुविधो[12] शक्यो ज्ञातुं प्रयत्नतः ॥ ८ ॥

[13]न्यायशब्दौ ब्राह्मणेषु भवेतां विशयौ यदि ।
वदन्ति बहुधा तत्र कल्पसूत्रकृतोऽपि च[13] ॥ ९ ॥

इन्द्राण्येन्द्रस्य संवादो ‘वि हि सोतोरसृक्षत’[14] ।
न तस्मिन् गहने सूक्ते विवेकं शौनकोऽब्रवीत् ॥ १० ॥

न दोषा बहुधा वादे[15] ब्राह्मणे दर्शनात् तथा ।
ब्राह्मणार्थो हि बहुधा कल्पसूत्रैरुदीर्यते[16] ॥ ११ ॥

---

१. मन्त्रेम अ[1]. २. तेष्विवार्थे मूको. ३. °दैव° वि[1,2] अ[1]. ४. भवति वि[2] अ[1] ५. तथाव° वि[1]. ६. सुज्ञानोऽ° वेङ्कट. ७. काचिद्व्यवस्थिता अ[1]; केचिद्व्यवस्थिता वेङ्कट. ८. दुर्मनो° वि[2] अ[1]. ९-९. कश्चिदभाषत अ[1]; केचिदभाषत वेङ्कट, कश्चिद्व्यवस्थिता वि[1]. १०. °णार्थोऽपि वेङ्कट. ११. °णार्थे वि[1]. १२. °विधा अ[1]. १३-१३. नास्ति वि[2] अ[1]; आरम्भे द्वितीयश्लोकोऽयम् वि[1]. १४. ऋ १०,८६,१. १५. नास्ति वि[1] अ[1]. १६. °रुदेर वि[1].

ननु शाखा बहुविधा कल्पसूत्रकृतोऽपि च ।
एकैकामाश्रिता शाखाम् अन्याश्चान्याशयात् पुनः ॥ १२ ॥

न युक्त परिहारोऽय जैमिनि सर्ववेदवित् ।
अर्थंस्त्विराकृतं तेन कार्यं बौधायनोऽब्रवीत् ॥ १३ ॥

एव बहून्युपादाय ब्राह्मणानीह भाषते ।
वैकल्पिकान् बहूनर्थान् एव कात्यायनादय ॥ १४ ॥

मा प्राक्षीरित्यत्र न वय जानीमोऽत्र विनिर्णयम् ।
ब्रूते यास्कस्तु मन्त्रार्थं शाकल्यश्चानुधावति ॥ १५ ॥

[६२]

[1]नाभानेदिष्ठो मानव ऋषि । विश्वे देवा देवता, १-६ अङ्गिरसो वा, ८-११ सावर्णेर्दानम् । जगती छन्द , ५,८,९ अनुष्टुभ , ६-७ प्रगाथ (=६ बृहती, ७ सतोबृहती) १० गायत्री, ११ त्रिष्टुप[1] ।

ये य॒ज्ञेन॒ दक्षि॑णया॒ सम॑क्ता॒ इन्द्र॑स्य स॒ख्यम॑मृत॒त्वमा॑न॒श ।
तेभ्यो॑ भ॒द्रम॑ङ्गिरसो वो अस्तु॒ प्रति॑ गृभ्णीत मान॒वं सु॑मेधसः ॥ १ ॥

ये । य॒ज्ञेन॑ । दक्षि॑णया । सम्ऽअ॑क्ता । इन्द्र॑स्य । स॒ख्यम् । अ॒मृ॒त॒ऽत्वम् । आ॒न॒श ।
तेभ्य॑ । भ॒द्रम् । अ॒ङ्गि॒र॒स॒ । व॒ । अ॒स्तु॒ । प्रति॑ । गृ॒भ्णी॒त॒ । मा॒न॒वम् । सु॒ऽमे॒ध॒स॒ ॥ १ ॥

वेङ्कट० नाभानेदिष्ठ । य यूयम् अहीनैकाहसत्राणि कुर्वन्त यज्ञेन[2] दक्षिणया च सङ्गता इन्द्रस्य सख्यम् अमृतत्वम् च आनशिध्वे, तेभ्य युष्मभ्यम् कल्याणम् अस्तु अङ्गिरस ! । ते इदानीम् मागतम् प्रति-गृह्णीत मनो पुत्र मा सुप्रज्ञा[3] ॥ १ ॥

य उ॒दाज॑न् पि॒तरो॑ गो॒मयं॒ वस्वृ॒तेनाभि॑न्दन् परिवत्स॒रे व॒लम् ।
दी॒र्घा॒यु॒त्वम॑ङ्गिरसो वो अस्तु॒ प्रति॑ गृभ्णीत मान॒वं सु॑मेधसः ॥ २ ॥

ये । उ॒त्ऽआज॑न् । पि॒तर॒ । गो॒ऽमय॑म् । वसु॑ । ऋ॒तेन॑ । अभि॑न्दन् । प॒रि॒व॒त्स॒रे । व॒लम् ।
दी॒र्घा॒यु॒ऽत्वम् । अ॒ङ्गि॒र॒स॒ । व॒ । अ॒स्तु॒ । प्रति॑ । गृ॒भ्णी॒त॒ । मा॒न॒वम् । सु॒ऽमे॒ध॒स॒ ॥ २ ॥

वेङ्कट० पणिभिरपहृतम् गोमयम् वसु ये[4] उदाजन् पितर अङ्गिरसः, ये च यज्ञेन अभिन्दन् सवत्सरे पर्यागते सत्रान्ते वलम् असुरम्, तेभ्यो युष्मभ्यम् दीर्घायुष्ट्वम् अस्तु अङ्गिरस ! इति ॥ २ ॥

१-१. नास्ति मूको   २. यज्ञे वि° अ°.   ३ °प्रज्ञाम् वि°.   ४ यदा वि° अ°.

य ऋतेन सूर्यमारोहयन् दिव्यप्रथयन् पृथिवीं मातरं वि ।
सुप्रजास्त्वमङ्गिरसो वो अस्तु प्रति गृभ्णीत मानवं सुमेधसः ॥ ३ ॥

ये । ऋतेन । सूर्यम् । आ । अरोहयन् । दिवि । अप्रथयन् । पृथिवीम् । मातरम् । वि ।
सुप्रजाऽत्वम् । अङ्गिरस । व । अस्तु । प्रति । गृभ्णीत । मानवम् । सुऽमेधस ॥ ३ ॥

वेङ्कट० ये यज्ञेन[1] दिवि सूर्यम् आ अरोहयन्, पृथिवीम् च मातरम् वि अप्रथयन्, तेभ्यो युष्मभ्यम् सुपुत्रत्वम् अस्तु अङ्गिरस[2] इति ॥ ३ ॥

अयं नाभा वदति वल्गु वो गृहे देवपुत्रा ऋषयस्तच्छृणोतन ।
सुब्रह्मण्यमङ्गिरसो वो अस्तु प्रति गृभ्णीत मानवं सुमेधसः ॥ ४ ॥

अयम् । नाभा । वदति । वल्गु । व । गृहे । देवऽपुत्रा । ऋषय । तत् । शृणोतन ।
सुऽब्रह्मण्यम् । अङ्गिरस । व । अस्तु । प्रति । गृभ्णीत । मानवम् । सुऽमेधस ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अयम् नाभानेदिष्ठ वदति कल्याणम् युष्माकम् यज्ञे । हे देवाना पुत्रा[1] ऋषय ! तत् यूय शृणुत । [2]तेभ्यो युष्मभ्यम् ब्रह्मवर्चसम्[2] अस्तु अङ्गिरसः ! इति ॥ ४ ॥

विरूपास इदृषयस्त इद्गम्भीरवेपसः । ते अङ्गिरसः सूनवस्ते अग्नेः परि जज्ञिरे ॥५॥

विऽरूपास । इत् । ऋषय । ते । इत् । गम्भीरऽवेपस ।
ते । अङ्गिरस । सूनव । ते । अग्ने । परि । जज्ञिरे ॥ ५ ॥[3]

वेङ्कट० प्रमाणतो रूपतश्च नानारूपा ऋषय ते अमी गम्भीरकर्माण, ते इमे अङ्गिरस पुत्रा, ते इमेऽङ्गिरस अग्ने जाता[4] । अङ्गारेभ्योऽङ्गिरा जातस्ततोऽङ्गिरसो जाता इति ॥ ५ ॥

[5]इति अष्टमाष्टके द्वितीयाध्याये प्रथमो वर्गः[5] ॥

ये अग्नेः परि जज्ञिरे विरूपासो दिवस्परि ।
नवग्वो नु दशग्वो अङ्गिरस्तमः सचा देवेषु मंहते ॥ ६ ॥

ये । अग्ने । परि । जज्ञिरे । विऽरूपास । दिव । परि ।
नवऽग्व । नु । दशऽग्व । अङ्गिरऽतम । सचा । देवेषु । मंहते ॥ ६ ॥

वेङ्कट० ये[6] अग्ने परि जाता विविधरूपा द्युलोकात्, तेषा[7] मध्ये अङ्गिरसा वरिष्ठ अयमग्नि नवग्व च [8]दशग्व च[8] सह देवेषु स्थितो [9]मह्य प्रयच्छति । अङ्गिरसा सत्रमासीनाना केचन नवसु मास्सु उदतिष्ठन् केचन दशसु मास्सु इत्यङ्गिरसामयनम् उक्तम् । तेषामग्निर्नवग्वश्च[9] दशग्वश्चोक्त ॥ ६ ॥

---

१. यज्ञेन त्रि[२]; यज्ञेग अ[१], यजन वि[१]. २ २ °भ्यो वो यज्ञ° वि[१]. ३ या. (११,१७) व्याख्यान द्र. ४ °ता य त्रि[१]. ५ ५ नास्ति मूको. ६. नास्ति वि[१]. ७. तेषामेषां वि[१] अ[१]. ८-८. नास्ति वि[१] अ[१] ९ ९ नास्ति अ[१].

इन्द्रेण युजा निः सृजन्त वाघतो व्रजं गोमन्तमश्विनम् ।
सहस्रं मे ददतो अष्टकर्ण्य१ः श्रवो देवेष्वक्रत ॥ ७ ॥

इन्द्रेण । युजा । निः । सृजन्त । वाघतः । व्रजम् । गोऽमन्तम् । अश्विनम् ।
सहस्रम् । मे । ददतः । अष्टऽकर्ण्यः । श्रवः । देवेषु । अक्रत ॥ ७ ॥

वेङ्कट० इन्द्रेण सहायेन निर्-अगमयन् वोढार अङ्गिरस पणिभिरवरुद्धम् व्रजम् गवाश्वयुक्तम् । तेऽमी सम्प्रति मह्यम् सहस्रम् अष्टकर्णी विस्तृतकर्णी गा प्रयच्छन्त कीर्तिम् देवेषु अकुर्वन्निति । सप्तभिरङ्गिरस स्तुता । तत्र देवतानुक्रमण्या शौनक —

"ऋषयोऽङ्गिरसस्तुष्टा यद्दुर्मानवाय तु ।
स्वपुण्यानि च कर्माणि 'ये यज्ञेने(न' इ)त्यकीर्तयत् ॥
सावर्णिना च यद् दत्त मानवाय महद्वसु ।
तदुक्त सूक्तशेषेण 'प्र नून जायतामयम्'" ॥

एव च सर्वानुक्रमण्याम् 'ये यज्ञेनैकादशाद्या षडङ्गिरसा 'स्तुतिर्वा' (ऋअ २,१०,६२) इत्यादि । अथवा सप्त अङ्गिरसां स्तुतिर्वेति समीचीनम् इति प्रतिभाति ॥ ७ ॥

प्र नूनं जायतामयं मनुस्तोक्मेव रोहतु ।
यः सहस्रं शताश्वं सद्यो दानाय मंहते ॥ ८ ॥

प्र । नूनम् । जायताम् । अयम् । मनुः । तोक्मऽइव । रोहतु ।
यः । सहस्रम् । शतऽअश्वम् । सद्यः । दानाय । मंहते ॥ ८ ॥

वेङ्कट० प्र जातो भवतु, अयम् क्षिप्रम् मनु तोक्म इव रोहतु बीजम् यथा जलक्लिन्न[1] रोहति, य अय मनु गवाम् सहस्रम् बह्वश्वम् सद्य एव दानाय प्रेरयति ॥ ८ ॥

न तमश्नोति कश्चन दिवइव सान्वारभम् ।
सावर्ण्यस्य दक्षिणा वि सिन्धुरिव पप्रथे ॥ ९ ॥

न । तम् । अश्नोति । कः । चन । दिवःऽइव । सानु । आऽरभम् ।
सावर्ण्यस्य । दक्षिणा । वि । सिन्धुःऽइव । पप्रथे ॥ ९ ॥

उद्गीथ० 'यम् माम् अङ्गिरस सकाश प्रेषयति मनु[3], तम् माम् अङ्गिरस सकाश येनेन

1 1. स्तुतिर्वा इत्यनादि रथवा सप्त अङ्गिरसां मूको. 2. जल° वि°. 3 3. ममाङ्गिरस्सकाशं प्रेषति मन्त्र मूको.

गच्छन्तम् न अश्नोति न प्राप्नोति विधारयितुम् क चन कश्चिदपि, वेगेनापीत्यर्थः । किमिव । दिव इव सानु आरभम् यथा द्युलोकस्य सानु समुच्छ्रितं देशम् आरभम् सम्प्रब्धु न प्राप्नोति कश्चिद् अपुण्यकृत्, एवम् । त्वया प्रेषित सन् अहमङ्गिरसः सकाशं शीघ्रं गच्छामीत्यर्थः । कस्मात् । यत सावर्ण्यस्य मनो । सवर्ण एव सावर्ण्यः । सवर्णास्तु दक्षकन्यायाः[1] दक्षेण ब्रह्मलोके देवधर्मेण स्वयमुत्पादिताश्चत्वारो मनवः । सावर्ण्यस्य मनोरपदेश्यत्वेन[2] सम्बन्धिनी दक्षिणा अङ्गिरःसत्रोपयोज्या गोसहस्रदक्षिणा[3] वि पप्रथे मे एकधव्यत्वेन मम मनसि त्रिविधं विस्तीर्यते । किमिव । सिन्धुः इव यथा सिन्धुर्नदी विविधं विस्तीर्यते, एवम् ॥ ९ ॥

वेङ्कट० न तम्[4] आरब्धुम् कश्चिद् आप्नोति दिव इव समुच्छ्रितम् आदित्यम् । यथा मनुः प्रयच्छति, तथा[5] नान्य आप्नोति दातुमित्यर्थः । तस्य सावर्ण्यस्य इयम् [6]दक्षिणा नदी इव[6] पृथिव्याम् वि प्रथते ॥ ९ ॥

उत द्रासा परिविषे स्मदिष्टी गोपरीणसा । यदुस्तुर्वश्च मामहे ॥ १० ॥

उत । दासा । परिऽविषे । स्मदिष्टी इति स्मत्ऽदिष्टी । गोऽपरीणसा ।
यदुः । तुर्वः । च । ममहे ॥ १० ॥

उद्गीथ० उपचयं दर्शयति—उत अपि दासा दासौ 'दासृ दाने', 'दसु उपक्षये' वा । दातारौ वा धनानाम्, उपक्षपयितारौ वा शत्रूणाम् यदुतुर्वशौ राजानौ स्मदिष्टी स्मच्छब्दः प्रशस्तवचनः । दिष्टिर्दानम् । प्रशस्तदानौ गोपरीणसा "परीणसा' (निघ ३, १) इति[7] बहुनाम । "बहवो गावो ययोरिति" बहुव्रीहौ समासे पूर्वनिपातश्चास्य छान्दसत्वात् प्रयोगस्य । बहुगू । यदुः तुर्वः[8] च पदद्वयवचने पदैकदेशावचनम् एतत्, 'अव नाभा वदति' (ऋ १०,६१,४) इतिवत् । तुर्वशश्च परिविषे परिवेषणाय । परिवेषणेन चात्र तत्पूर्वको भोगो लक्ष्यते । मम भोगायेत्यर्थः । मामहे महते दानार्थस्य, 'मह पूजायाम्' इत्यस्य वा एतद्रूपम् । गोसहस्रं मह्य दत्तवान् गोसहस्रप्रदानेन मा पूजितवान् वा ॥ १० ॥

वेङ्कट० अपि च सावर्णेः दासा मनो भोजनाय प्रशस्तदेशानौ परिणद्धपशू परिवृतौ गोभिः[9] यदुः च तुर्वः[10] च प्रयच्छत प्रैषयत[11] पशून् । [12]प्रत्येकमन्वयाद् एकवचनमिति[12] ॥ १० ॥

सहस्रदा ग्रामणीर्मा रिषन्मनुः सूर्येणास्य यतमानैतु दक्षिणा ।
सावर्णेर्देवाः प्र तिरन्त्वायुर्यस्मिन्नश्रान्ता असनाम वाजम् ॥ ११ ॥

सहस्रऽदाः । ग्रामऽनीः । मा । रिषत् । मनुः । सूर्येण । अस्य । यतमाना । एतु । दक्षिणा ।
सावर्णेः । देवाः । प्र । तिरन्तु । आयुः । यस्मिन् । अश्रान्ताः । असनाम । वाजम् ॥ ११ ॥

---

१. °न्यायाः मूको. २. °देश्यत्वेन मूको. ३. °सार° मूको. ४. नास्ति वि[1] अ[1]. ५-५. °दिवा दिवः वि[1] अ[1]. ६-६. नास्ति मूको. ७-७. यतो मूको. ८. तुर्वशः मूको. ९. गोभिः वि[1] अ[1]. १०. तुर्वः वि[1]. ११. प्रेषितौ वि[1]. १२-१२. °मन्वयादेकम वचनादेक° वि[1] अ[1].

उद्गीथ० गोसहस्रप्राप्त्युपायप्रदर्शनेन परितुष्टस्य आशीर्वचनमेतत् । सहस्रदाः प्राप्त्युपायप्रदर्शनेन गोसहस्रस्य दाता ग्रामणीः पुत्रादिसङ्घातस्य दानेन नेता मा रिषत् मा हिंसिष्ट केनचित् मनुः मम पिता । किञ्च अस्य मनोरुपदेश्यत्वेन सम्बन्धिनी दक्षिणा अङ्गिरस्सत्रोपयोज्या गोसहस्रलक्षणा सूर्येण सह यतमाना दातुः फलप्रदानाय सङ्गच्छमाना सूर्यप्राप्तिलक्षणं फलं प्रयच्छन्ती सतीत्यर्थः, एतु मां प्रति स्वत्वेन आगच्छतु । किञ्च सावर्णेः सवर्ण एव सावर्णिः[1] । सावर्ण्यस्य मनोः अस्मत्पितुः आयुः जीवितम् देवाः सर्वे प्र तिरन्तु प्रवर्धयन्तु, यस्मिन् मनौ सति, यस्य मनोः प्रसादादित्यर्थः, अश्रान्ताः उपार्जनखेदेन अखिन्नाः सन्तः वयम् असनाम सम्भक्तवन्तः वयं लब्धवन्तः इत्यर्थः, वाजम् अन्नं बलं सङ्घातं वा गोसहस्रलक्षणम् ॥ ११ ॥

वेङ्कट० सहस्रस्य दाताऽयं गवां[2] ग्रामस्य नेता मनुः मा रिष्टो भवतु । सूर्येण च अस्य दक्षिणा गच्छन्ती[3] सङ्गच्छताम् । परस्मिँल्लोके[4] तस्यास्य सवर्णपुत्रस्य मनोः देवाः वर्धयन्तु जीवितम्, यस्मिन् अश्रान्ता वयं भजेमहि अन्नं गोलक्षणमिति ॥ ११ ॥

[5]इति अष्टमाष्टके द्वितीयाध्याये द्वितीयो वर्गः[5] ॥

[६३]

[4]गय. प्लात ऋषिः । विश्वे देवा देवता, पञ्चदशीषोडश्योः पथ्या स्वस्तिः ।
जगती छन्दः, पञ्चदशी त्रिष्टुब्वा, अन्त्ये त्रिष्टुभौ[4] ।

प॒रा॒वतो॒ ये दिधि॑षन्त॒ आप्यं॒ मनु॑प्रीतासो॒ जनि॑मा वि॒वस्व॑तः ।
य॒याते॒र्ये नहु॒ष्य॑स्य ब॒र्हिषि॑ दे॒वा आस॑ते॒ ते अधि॑ ब्रुवन्तु नः ॥ १ ॥

प॒रा॒ऽवतः॑ । ये । दिधि॑षन्ते । आप्य॑म् । मनु॑ऽप्रीतासः । जनि॑म । वि॒वस्व॑तः ।
य॒याते॑ः । ये । न॒हु॒ष्य॑स्य । ब॒र्हिषि॑ । दे॒वाः । आस॑ते । ते । अधि॑ । ब्रु॒व॒न्तु॒ । न॒ः ॥ १ ॥

उद्गीथ० उत्तरे सूक्ते द्वे 'परावतः', 'कथा देवानाम्' इत्येते सप्तदशके वैश्वदेवे गयो ददर्श । परावतः दूरात्, आगत्येति शेषः, ये देवाः दिधिषन्ते धारयन्ति कुर्वन्ति अस्माभिः सह आप्यम् आपित्वं स्तुत्यस्तोतृत्वेज्यत्वयष्टृत्वलक्षणम् मनुप्रीतासः मनुना तर्पिताः, येषां च देवानाम् जनिम जन्म विवस्वतः आदित्यस्य सकाशात्[6] स्थितिकरणद्वारेण, ये च देवाः ययातेः राज्ञः नहुष्यस्य नहुषपुत्रस्य बर्हिषि वेदिस्तरणे आसते यागाङ्गत्वेन तिष्ठन्ति, ते[7] देवाः अधि ब्रुवन्तु नः । 'अधीत्युपरिभावम् ऐश्वर्यं वा' (या १,३) । उपरि भूत्वा वदन्तु आदिशन्तु अस्मान्, इदं दृष्टादृष्टफलं शुभं कर्म कुरुतेति ईश्वरा भूत्वा अस्मान् वदन्त्वित्यर्थः[8] ॥ १ ॥

---

१. सावर्णः वि[1]; सावर्ण्यः वि[2] अ २. नास्ति वि[1]. ३. °च्छन्ति वि[2] अ[1]. ४. अपरा° वि[2]
५-५. नास्ति मूको ६. सकाशात् यजमानस्य सकाशात् वि[2] अ ७. नास्ति मूको. ८. °वन्त्वित्य° मूको.

वेङ्कट० गय प्लात ! दूराद् आगत्य ये धारयन्ति ज्ञातेयम्। तदेवाह — मनुष्यै प्रीता धारयन्ति विवस्वत जन्म मनुष्यान् इति, ययाते च ये नहुषपुत्रस्य यज्ञे देवा आसते, ते देवा अधि[2] ब्रुवन्तु अस्मानिति ॥ १ ॥

विश्वा हि वो नमस्यानि वन्द्या नामानि देवा उत यज्ञियानि वः ।
ये स्थ जाता अदितेरद्भ्यस्परि ये पृथिव्यास्ते म इह श्रुता हवम् ॥ २ ॥

विश्वा । हि । वः । नमस्यानि । वन्द्या । नामानि । देवाः । उत । यज्ञियानि । वः ।
ये । स्थ । जाताः । अदितेः । अत्ऽभ्यः । परि । ये । पृथिव्याः । ते । मे । इह । श्रुत । हवम् ॥

उद्गीथ० हि यस्मात् विश्वा सर्वाणि[1] व युष्माकम् नामानि रूढानि गौणानि क्रियाजानि च नमस्यानि नमस्कारार्हाणि स्तुत्यर्हाणि चेत्यर्थ, हे देवा ! उत अपि यज्ञियानि यज्ञार्हाणि चेत्यर्थ, व युष्माक सम्बन्धीनि। अत कारणात् ये यूयम् स्थ भवथ जाता उत्पन्ना अदित देवमातु [2]सकाशाद्, द्विवीति[3] शेष । अद्भ्य परि 'आप' (निघ १,३) इत्यन्तरिक्षनाम । अन्तरिक्षस्य चोपरि ये जाता । ये पृथिव्या उपरि जाता । ते सर्वेऽपि देवा म मम इह अस्मिन् यज्ञे वर्तमानस्य हवम् यागार्थम् आह्वानम् श्रुत शृणुत यूयम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० विश्वानि हि व नमस्कार्याणि स्तोतव्यानि च शरीराणि, अपि च देवा ! तानि यज्ञियानि युष्माकम् । ये यूय दिव अन्तरिक्षात् पृथिव्या च जाता, ते मे इह आगत्य शृणुत हवम् इति ॥ २ ॥

येभ्यो माता मधुमत् पिन्वते पयः पीयूषं द्यौरदितिरद्रिबर्हाः ।
उक्थशुष्मान् वृषभरान्त्स्वप्नसस्ताँ आदित्याँ अनु मदा स्वस्तये ॥ ३ ॥

येभ्यः । माता । मधुऽमत् । पिन्वते । पयः । पीयूषम् । द्यौः । अदितिः । अद्रिऽबर्हाः ।
उक्थऽशुष्मान् । वृषऽभरान् । सुऽअप्नसः । तान् । आदित्यान् । अनु । मद । स्वस्तये ॥ ३ ॥

उद्गीथ० येभ्य आदित्येभ्य माता जनना मधुमत् मधुस्वादुमत् पिन्वते सिञ्चते ददातीत्यर्थ, पय वृष्ट्युदक क्षार वा स्तन्यलक्षणम् । कीदृशम् । पीयूषम् आप्याययितृ । द्यौ दीप्ता स्तुत्या वा अदिति देवमाता अद्रिबर्हा अद्रिभि मेघै परिवृद्धा, उक्थशुष्मान् उक्थानि शस्त्राणि तदुपलक्षितसर्वस्तुतिबलान् वृषभरान् वृष्टिनिमित्तसङ्ग्रामान् वा स्वप्नस सुकर्मण[4] सुरूपान् वा सुप्रज्ञान् वा तान् आदित्यान् अनु मद अनुपूर्वम्[5] स्तुहि तर्पय वा हे मम कर्मात्मन्[1] । किमर्थम् । स्वस्तये अविनाशाय आत्मन वृद्ध्यर्थमित्यर्थ ॥ ३ ॥

वेङ्कट० येभ्यः देवेभ्यः माता मधुमन्त सारम् पिन्वते पीयूषम् द्यौ च अदीना रिवृद्धमेघा।

---

१. नास्ति त्रि[1] अ[1]. २. कर्माणि मूको ३ ३ °आदिति वि[1]. ४. °कर्मण: मूको ५ मनुपूर्वम् मूको

द्यावापृथिव्यौ हविरुत्पादयतः तान् स्तुतिबलान् वृष्टेराहर्तॄन् सुकर्मणः आदित्यान् अनु[1] स्तुहि[2] अविनाशायेति ॥ ३ ॥

नृचक्षसो अनिमिषन्तो अर्हणा बृहद् देवासो अमृतत्वमानशुः ।
ज्योतीरथा अहिमाया अनागसो दिवो वर्ष्माणं वसते स्वस्तये ॥ ४ ॥

नृऽचक्षसः । अनिऽमिषन्तः । अर्हणा । बृहत् । देवासः । अमृतऽत्वम् । आनशुः ।
ज्योतिःऽरथाः । अहिऽमायाः । अनागसः । दिवः । वर्ष्माणम् । वसते । स्वस्तये ॥ ४ ॥

उद्गीथ० नृचक्षसः कृताकृतप्रत्यवेक्षणार्थम् अनुग्रहबुद्ध्या वा नराणां द्रष्टारः । कथम् । अनिमिषन्तः अक्षिनिमेषम् अकुर्वन्तः सन्तः अर्हणा अर्हणेन पूजया च, युक्ता इति शेषः । बृहत् महच्च अमृतत्वम् मरणवर्जितत्वम् देवासः देवा आदित्याः आनशुः प्राप्तवन्तः । किञ्च ज्योतीरथाः दीप्तिमण्डलरथाः अहिमायाः अहीनप्रज्ञा वा अहेर्वा मेघस्य असुरस्य वा मायाभिः परवञ्चनप्रज्ञाभिः प्रज्ञावन्तः अनागसः अनपराधाः निर्दोषा इत्यर्थः, दिवः द्युलोकस्यापि सकाशात् वर्ष्माणम् परिवृद्धताम्[3] वसते आत्मन्याच्छादयन्ति धारयन्तीत्यर्थः, अथवा दिवः द्युलोकस्यापि वर्ष्माणं वृद्धत्वं महत्त्वं वसते आच्छादयन्ति स्वेन तेजसा । किमर्थम् । स्वस्तये सर्वस्याऽविनाशाय वृद्धय इत्यर्थः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० नृचक्षसः नृणां द्रष्टारः [4]निमेषम् अकुर्वाणाः[4] लोकस्य परिचारणार्थम् बृंहितम् अमृतत्वम् देवाः प्राप्ताः । दीप्तरथाः अहन्तव्यप्रज्ञाः अनागसः आदित्याः लोकस्य समुच्छ्रितं देशम् अधिवसन्ति लोकस्याऽविनाशायेति ॥ ४ ॥

सम्राजो ये सुवृधो यज्ञमाययुरपरिह्वृता दधिरे दिवि क्षयम् ।
ताँ आ विवास नमसा सुवृक्तिभिर्महो आदित्याँ अदितिं स्वस्तये ॥ ५ ॥

सम्ऽराजः । ये । सुऽवृधः । यज्ञम् । आऽययुः । अपरिऽह्वृताः । दधिरे । दिवि । क्षयम् ।
तान् । आ । विवास । नमसा । सुवृक्तिऽभिः । महः । आदित्यान् । अदितिम् । स्वस्तये ॥ ५ ॥

उद्गीथ० सम्राजः सम्यग् दीप्ताः ये आदित्याः सुवृधः सुष्ठु वृद्धाश्च यज्ञम् आययुः आगताः अङ्गभावाय अपरिह्वृताः अहिंसिताः केनचिदपि दधिरे धारयन्ति कुर्वन्तीत्यर्थः, दिवि द्युलोके क्षयम् निवासम्, तान् आ विवास परिचर हे मम कर्मात्मन् ! नमसा हविरन्नेन सुवृक्तिभिः दोषैः सुष्ठु वर्जिताभिः स्तुतिभिश्च महः महतः[5] आदित्यान् अदितिपुत्रान् अदितिम् च स्वस्तये अविनाशाय आत्मनः वृद्ध्यर्थमित्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० सर्वेषां राजानः ये सुप्रवृद्धाः[6] यज्ञम् आयान्ति अहिंसिताः धारयन्ति च द्युलोके निवासम् ।

---

१. नास्ति वि॰ अ॰. २ तुष्ट्वं वि॰ अ॰; स्तु वि॰. ३. °तराम् मूको. ४-४. निमेषं कु॰ वि॰; °षाणः वि॰; निमेषां कु॰ अ॰. ५. महान्तः मूको. ६. सु वि॰.

तान् परिचर हविषा स्तुतिभिश्च महत[1] आदित्यान् अदितिम् च स्वस्तये ॥ ५ ॥

[2]इति अष्टमाष्टके द्वितीयाध्याये तृतीयो वर्गः.[2] ॥

को वः स्तोमं राधति यं जुजोषथ विश्वे देवासो मनुषो यति ष्ठन ।
को वोऽध्वरं तुविजाता अरं करद् यो नः पर्षदत्यंहः स्वस्तये ॥ ६ ॥

कः । वः । स्तोमम् । राधति । यम् । जुजोषथ । विश्वे । देवासः । मनुषः । यति । स्थन ।
कः । वः । अध्वरम् । तुविऽजाताः । अरम् । करत् । यः । नः । पर्षत् । अति । अंहः । स्वस्तये ॥ ६ ॥

उद्गीथ० कः मनुषः मनुष्यः वः युष्माकम् स्तोमम् स्तुतिम् राधति राधयति[3] संसाधयति करोतीत्यर्थः, यम् मनुष्यम् जुजोषथ स्तुतिश्रवणेन सेवध्वे सततं यूयम्, येनास्मत्स्तुतिश्रवणाय चिरात् आगतवन्तः इत्युपालम्भवचनमेतत्[4] । किञ्च हे विश्वे देवासः ! यति परिमाणतः स्थन[5] ॥ भवथ यूयम् । किम् अल्पपरिमाणा येन कियन्तोऽपि अस्मत्स्तुतिश्रवणाय शीघ्रा नाऽऽयाथ[6] इत्यभिप्रायः । किञ्च कः वा स मनुष्यः वः युष्मदर्थम् अध्वरम् यज्ञं हे तुविजाताः ! बहुभूताः ! अरम् पर्याप्तम् करत् करोति, यः यजमानमनुष्यः अग्निचित्सन्यादिकः नः अस्मानपि दृष्टमात्र एव पर्षत् पारयति अति अंहः पापम् स्वस्तये अविनाशाय । उपालम्भवचनम्[7] एतदपि । एतदुक्तं भवति — को वाऽन्यो[8] मत्तः विशिष्टतरः युष्माकं स्तोता यष्टा च अस्ति, येन 'यद्दूरं स्तोतृश्रामात्[9]' प्रति शीघ्रं नाऽऽगतवन्तः स्थ यूयमिति ॥ ६ ॥

वेङ्कट० कः स्तोता युष्माकम् स्तोमम् संराधयति[10], यम् यूयं सेवध्वे । हे विश्वे देवाः ! यावन्तः यूयं यत्सङ्ख्याः भवथ । छान्दसो दतिः[11] । कः च वः यज्ञम् हे बहुजननाः ! अलङ्करोति, यः यज्ञः अस्मान् अंहः अति[12] पारयति स्वस्तये ॥ ६ ॥

येभ्यो होत्रां प्रथमामायेजे मनुः समिद्धाग्निर्मनसा सप्त होतृभिः ।
त आदित्या अभयं शर्म यच्छत सुगा नः कर्त सुपथा स्वस्तये ॥ ७ ॥

येभ्यः । होत्राम् । प्रथमाम् । आऽयेजे । मनुः । समिद्धऽअग्निः । मनसा । सप्त । होतृऽभिः ।
ते । आदित्याः । अभयम् । शर्म । यच्छत । सुऽगा । नः । कर्त । सुऽपथा । स्वस्तये ॥ ७ ॥

उद्गीथ० येभ्यः युष्मभ्यम् आदित्येभ्यः होत्राम् स्तुतिम् प्रथमाम् प्रकृष्टाम् आयजे आभिमुख्येन मर्यादया वा ददाति मनुः मनुष्यो यजमानः समिद्धाग्निः सन्दीप्ताहवनीयाद्यग्निः मनसा अत्र वाक्यशेषोऽध्याहार्यः । वषट्करिष्यन् देवानां मनसा, ध्यायतीति शेषः, सप्त होतृभिः सप्तभिः ऋत्विग्भिः होत्रादिभिः सह, ॥ यूयं हे आदित्याः ! अदितेः पुत्राः ! विश्वे देवाः !

1. महत वि॰ अ॰. 2-2 नास्ति मूको. 3 राधयति वि॰ अ. 4. °लम्भवचन° वि॰ अ. 5 स्थान मूको. 6. नाया वि॰ अ, नेया वि॰. 7 अवचनम् मूको. 8 नोऽन्यो वि॰. 9 अस्म स्तोतृश्रवन मूको. 10. °यति मूको. 11. दतिः वि॰ अ॰; यतिः वि॰. 12 बति मति वि॰; अतिमति वि॰ अ॰.

अभयम् विनाशभयरहितम् शर्म विमानगृह स्वर्गसुखं वा यच्छत दत्त अस्मभ्यम्। स्वर्गं गच्छता न अस्माकम् सुगा सुगमान् सुपथा स्वर्गमार्गान् कर्त कुरुत यूयम् स्वस्तय असुरादिपरिपन्थिसकाशाद अस्माकम् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० येभ्य युष्मभ्य मनुष्याणामग्रे प्रथमम् यज्ञम् आभिमुख्येन इष्टवान्[१] मनु समिद्धाग्निः श्रद्धानेन मनसा सप्तभिश्च वषट्कर्तृभि सह ते यूयम् आदित्या ! अभयम् सुखम् च प्र यच्छत, सुगानि सुपथानि च अस्माकम् स्वस्तये गन्तव्यानि कुरुतेति ॥ ७ ॥

य ईशि॒रे भुव॑नस्य॒ प्रचे॑तसो॒ विश्व॑स्य स्था॒तुर्जग॑तश्च॒ मन्त॑वः ।
ते नः॑ कृ॒ताद॑कृ॒ता॒देन॑स॒स्पर्य॒द्या दे॑वासः पिपृता स्व॒स्तये॑ ॥ ८ ॥

ये । ई॒शि॒रे । भुव॑नस्य । प्रऽचे॑तसः । विश्व॑स्य । स्था॒तुः । जग॑तः । च॒ । मन्त॑वः ।
ते । नः॒ । कृ॒तात् । अकृ॑तात् । एन॑सः । परि॑ । अ॒द्य । दे॒वा॒सः॒ । पि॒पृ॒त॒ । स्व॒स्तये॑ ॥ ८ ॥

उद्गीथ० ये यूय भवन्त. ईशिरे सदा ईशते भुवनस्य भूतजातस्य वृष्ट्युदकस्य वा स्वर्गादिलोकजातस्य वा प्रचेतस प्रवृद्धप्रज्ञा विश्वस्य सर्वस्य स्थातु स्थावरस्य जगत च जङ्गमस्य मन्तव स्वरूपतो ज्ञातार सर्वज्ञा इत्यर्थ, ते यूयम् न अस्मान् कृतात् प्रतिषिद्धसेवनेन जनितात् अकृतात् विकृताद्[२] विहिताकरणेन [३]च कृतादित्यर्थ[३], एनस पापात् परि सर्वत· अद्य वर्तमाने अहनि देवास ! पिपृत पारयत स्वस्तये अविनाशायास्माकम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० ये ईशते जगत. सुमतय. विश्वस्य[४] स्थावरस्य जङ्गमस्य च वेदितार, ते अस्मान् कृतात् कायिकात् अकृतात् मानसजात् च पापात् अद्य देवा ! परि पारयत स्वस्तये ॥ ८ ॥

भरे॒ष्विन्द्रं॑ सु॒हवं॑ हवामहेंऽहो॒मुचं॑ सु॒कृतं॒ दैव्यं॒ जन॑म् ।
अ॒ग्निं मि॒त्रं वरु॑णं सा॒तये॒ भगं॒ द्यावा॑पृथि॒वी म॒रुतः॑ स्व॒स्तये॑ ॥ ९ ॥

भरे॑षु । इन्द्र॑म् । सु॒ऽहव॑म् । ह॒वा॒म॒हे॒ । अं॒ह॒ःऽमुच॑म् । सु॒ऽकृत॑म् । दैव्य॑म् । जन॑म् ।
अ॒ग्निम् । मि॒त्रम् । वरु॑णम् । सा॒तये॑ । भग॑म् । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । म॒रुतः॑ । स्व॒स्तये॑ ॥ ९ ॥

उद्गीथ० भरेषु सङ्ग्रामेषु इन्द्रम् सुहवम् स्वाह्वानम् हवामहे आह्वयामो वयम्, आत्मन पालनार्थमिति शेष । किञ्च अंहोमुचम् अहस पापाद् मोचयितार भक्तजनस्य सुकृतम् पुण्यकृतम् दैव्यम् देवेषु भवम् जनम् उक्तव्यतिरिक्त च आह्वयाम । अग्निम् मित्रम् वरुणम् च आह्वयाम सातये शत्रुधनलाभाय। भगम् द्यावापृथिवी मरुत च आह्वयाम स्वस्तये सर्वप्रकाराविनाशाय च ॥ ९ ॥

वेङ्कट० सङ्ग्रामेषु इन्द्रम् स्वाह्वानम् हवामहे अहसो मोचकम्, अन्य च सुकर्माणम् दैव्यम् जनम् इत्युक्त्वा[५] त जनम् उद्दिशति—अग्निम् इति ॥ ९ ॥

---

१ इष्टवान् वि' अ'. २. नास्ति वि'. ३ ३ नास्ति° वि'. ४. यज्ञस्य वि'. ५ °[illegible] वि'.

सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेहसं सुशर्माणमदितिं सुप्रणीतिम् ।
दैवीं नावं स्वरित्रामनागसमस्रवन्तीमा रुहेमा स्वस्तये ॥ १० ॥

सुऽत्रामाणम् । पृथिवीम् । द्याम् । अनेहसम् । सुऽशर्माणम् । अदितिम् । सुऽप्रनीतिम् ।
दैवीम् । नावम् । सुऽअरित्राम् । अनागसम् । अस्रवन्तीम् । आ । रुहेम । स्वस्तये ॥ १० ॥

उद्गीथ० सुत्रामाणम् सुष्ठु त्रात्रीं[1] भक्तजनस्य पालयित्रीम् पृथिवीम् विस्तीर्णां प्रख्याता वा द्याम् दीप्ता स्तुत्या वा अनेहसम् क्रोधरहिताम् प्रसन्नचेतसमित्यर्थं, सुशर्माणम् सुसुखां[2] स्वाश्रया वा अदितिम् अदीनाम् अनुपक्षीणाम् सुप्रणीतिम् सुष्ठु प्रणीतिम् स्तोतॄणा यष्टॄणा च ईप्सितान् कामान् प्रति प्रापयित्रीमित्यर्थं, नावम् स्वरित्राम् नौ अर्यते[3] प्रणुद्यते येन तद् अरित्रम्। अवर्णक केन्द्रपालमिति च अपभ्रंशेन नाविकानां[4] प्रसिद्धम्। शोभनस्तुतियागप्रणोदनामित्यर्थं[5], अनागसम् पापरहिताम् अस्रवन्तीम् आ रुहेम अधितिष्ठेम प्राप्नुयामेत्यर्थं, स्वस्तये अविनाशाय। अथवा एवगुणविशिष्टाम् स्तुतिनाव यज्ञनावं वा दैवीं देवसम्बन्धिनीं देवार्थां शोभनर्त्विग्यजमानारित्राम्[6] अस्रवन्तीं विच्छेदम् अगच्छन्तीम्[7] देव प्रसादात् सदा कुर्याम इत्याशास्मह इत्यर्थ। 'किमर्थम्। अस्माकम्' अविनाशाय अमृतत्वप्राप्तय इत्यर्थं ॥ १० ॥

वेङ्कट० सुष्ठु त्रायन्तीम् विस्तृताम् द्याम् अपापाम् सुसुखाम् अदीनाम् सुष्ठु प्रणेत्रीम् देवसम्बन्धिनीम् नावम् शोभनारित्राम् निर्दोषाम् अस्रवन्तीम् आ रुहेम स्वस्तये इति[10] द्याम् अभिप्रेत्य आहेति ॥ ० ॥

[11]इति अष्टमाष्टके द्वितीयाध्याये चतुर्थो वर्ग [11] ॥

विश्वे यजत्रा अधि वोचतोतये त्रायध्वं नो दुरेवाया अभिह्रुतः ।
सत्यया वो देवहूत्या हुवेम शृण्वतो देवा अवसे स्वस्तये ॥ ११ ॥

विश्वे । यजत्राः । अधि । वोचत । ऊतये । त्रायध्वम् । नः । दुःऽएवायाः । अभिऽह्रुतः ।
सत्यया । वः । देवऽहूत्या । हुवेम । शृण्वतः । देवाः । अवसे । स्वस्तये ॥ ११ ॥

उद्गीथ० हे यजत्रा ! यष्टव्या ! देवा ! विश्वे सर्वे यूयम् अधि वोचत अधिष्ठाय ब्रूत अस्मान् ऊतये अवनाय, सर्वकामप्राप्तय भवत यूयम् इति सर्वान् कामान् अवाप्नुतेति ब्रूतेत्यर्थं[12]। किञ्च त्रायध्वम् न पालयतास्मान् दुरेवाया दुस्तर्याया अभिह्रुत अभिहिंसित्र्या राक्षसजाते सकाशात्। किञ्च सत्यया सद्गुणप्राहिण्या देवहूत्या देवा आहूयन्ते यया सा देवहूति, तया देवहूत्या स्तुत्या व युष्मान् शृण्वत स्तुतीराकर्णयत हुवेम सदा आह्वयेमेत्याशास्महे वय हे देवा !। किमर्थम्। अवसे हविषा युष्माक तर्पणाय, स्वस्तये अस्माक च अविनाशाय ॥ ११ ॥

वेङ्कट० हे विश्वे देवा ! अधि ब्रूत रक्षणार्थम्। [13]त्रायध्वम् अस्मान्[13] दुरेवाया अभिहिंसित्र्या। दुरेवा

1. त्रातारम् वि[8] अ. 2. °खम् मूको. 3. नास्ति मूको 4 नाव° मूको 5. °णोदना° मूको
6. °त्रम् मूको 7 °गच्छन्° मूको 8 °र्थो मूको 9 9 किमस्माक मूको 10. °ति द्वय वि[1]
11 11. नास्ति मूको. 12. ब्रूते° मूको. 13 13. त्रायस्व अस्मात् वि[8].

दुर्गति । सयथा युष्मान् स्तुत्या आह्वयाम शृण्वत[1] उक्त हे देवा ! रक्षणायाविनाशाय च ॥११॥

अपामीवामप विश्वामनाहुतिमपारातिं दुर्विदत्रामघायतः ।
आरे देवा द्वेषो अस्मद्युयोतनोरु णः शर्म यच्छता स्वस्तये ॥ १२ ॥

अप । अमीवाम् । अप । विश्वाम् । अनाहुतिम् । अप । अरातिम् । दुःऽविदत्राम् । अघऽयत । आरे । देवा । द्वेषः । अस्मत् । युयोतन । उरु । नः । शर्म । यच्छत । स्वस्तये ॥ १२ ॥

उद्गीथ० हे देवा ! अर युयोतन अपनयतेत्यर्थः[2], अस्मत् अस्मत्त आरे दूरे दूरमित्यर्थः, अमीवाम् रोगजातिम्[3] । अप नयत च यूयम् विश्वाम् सर्वाम् अनाहुतिम् । अनाहुत्या अत्रायज्ञो[4] लक्ष्यते । अयज्ञशीलता चेत्यर्थः । अप नयत च अरातिम् अदानशीलता चेत्यर्थः । अपनयत दुर्विदत्राम् दुर्ज्ञानम्[5] कुत्सिता द्रोहबुद्धिमित्यर्थः अघायत अस्माकं पापं कर्तुमिच्छत सम्बन्धिनीम् । किञ्च आरे दूरे अस्मत् अस्मत्त द्वेषः द्वेष्टॄन् अप युयोतन अपनयत । एवं सर्वं यथोक्तं कृत्वा उरु बहु नः अस्मभ्यम् शर्म विमानगृहं स्वर्गसुखं वा यच्छत दत्त स्वस्तये अविनाशाय ॥ १२ ॥

वेङ्कट० अस्मत्त अमीवादिकम् दूरे पृथक् कुरुत । अमीवा रक्षः । अनाहुतिः अहोता । अदाता 'अरातिः । दुर्विदत्रा' दुष्टां बुद्धिं पापमिच्छत । इत्थं[6] द्वेष्टॄन् सर्वान् अस्मत्तो दूरे पृथक् कुरुत । विस्तीर्णम् सुखम् अस्मभ्यम् यच्छत स्वस्तये ॥ १२ ॥

अरिष्टः स मर्तो विश्व एधते प्र प्रजाभिर्जायते धर्मणस्परि ।
यमादित्यासो नयथा सुनीतिभिरति विश्वानि दुरिता स्वस्तये ॥ १३ ॥

अरिष्टः । सः । मर्तः । विश्वः । एधते । प्र । प्रऽजाभिः । जायते । धर्मणः । परि । यम् । आदित्यासः । नयथ । सुनीतिऽभिः । अति । विश्वानि । दुःऽइता । स्वस्तये ॥ १३ ॥

उद्गीथ० अरिष्टः अहिंसितः केनचित् सः मर्तः मनुष्यः विश्वः सर्वः एधते वर्धते वृद्ध्या सर्वप्रकारया, प्रजाभिः च पुत्रपौत्रादिभिः[7] प्र जायते प्रवृद्धो भवति धर्मणः परि यज्ञकर्मणः उपरि, देवयागार्थमित्यर्थः[8], यम् मनुष्यम् हे आदित्यासः ! अदितेः पुत्राः[9] नयथ प्रापयथ सर्वत्र प्रवर्तयथ सुनीतिभिः सुनयैः अति विश्वानि दुरिता अतीत्य सर्वाणि पापानि स्वस्तये अविनाशाय ॥ १३ ॥

वेङ्कट० अविनष्टः सः मर्तः विश्वः वर्धते, प्र जायते च प्रजाभिः कर्मणः अनन्तरम्, यम्[10] आदित्याः ! अति नयथ सुनयनैः विश्वानि दुरितानि स्वस्तये ॥ १३ ॥

---

१ शृणुत वि' अ' २ °पयात मूको ३ रोगेजा° मूको ४. अत्र य° मूको ५ दुर्विज्ञा° वि'. ६ ६ °राता राकरोनिदु° वि' ७ इष्टन् वि' ८ °त्राधाभि वि' ९. देव यं वि' अ देवय योमित्यर्थं वि'. १० यदा वि'.

यं दे॑वासोऽव॑थ॒ वाज॑सातौ॒ यं शूर॑साता मरुतो हि॒ते धने॑ ।
प्रा॒त॒र्यावा॑णं॒ रथ॑मिन्द्र सान॒सिमरि॑ष्यन्त॒मा रु॑हेमा स्व॒स्तये॑ ॥ १४ ॥

यम् । दे॒वा॒स॒ । अव॑थ । वाज॑ऽसातौ । यम् । शूर॑ऽसाता । म॒रु॒त॒ । हि॒ते । धने॑ ।
प्रा॒त॒ऽयावा॑नम् । रथ॑म् । इ॒न्द्र॒ । सा॒न॒सिम् । अरि॑ष्यन्तम् । आ । रु॒हे॒म॒ । स्व॒स्तये॑ ॥ १४ ॥

उद्गीथ० हे देवास ! विश्वे देवा ! हे मरुत ! हे इन्द्र ! सर्वे यूयम् यम्[1] रथम् आत्मीयम् अवथ[2] गमयथ वाजसातौ राक्षसम सङ्ग्रामे, यम् च रथम् अवथ शूरसाता शूरसातौ असुरसङ्ग्राम हित प्रिये शत्रु धने प्राप्तव्यत्वेन निमित्तभूते प्रिय शत्रुधन प्राप्तुमित्यर्थः, तम् रथम् प्रातर्यावाणम् प्रात प्रात यज्ञान् प्रति गन्तारम् सानसिम् अत्यर्थं[3] सम्भक्तार शत्रुधनानाम् अरिष्यन्तम् अहिंस्यमानम् अविनाशिनमित्यर्थः, आ रुहेम युष्माभि सह सायुज्य प्राप्य अधितिष्ठेमेति आशास्महे वयम् स्वस्तय अविनाशायात्मन ॥ १४ ॥

वेङ्कट० यम् देवा ! रक्षथ अन्नभजने, यम् च युद्धे हे मरुत ! निहित धनमुद्दिश्य, त प्रातरेव युद्ध प्रति गन्तारम् रथम् भजनीयम् इन्द्र ! अरिष्यन्तम् आ रुहेम अविनाशाय ॥ १४ ॥

स्व॒स्ति नः॑ प॒थ्या॑सु॒ धन्व॑सु स्व॒स्त्य१॒॑प्सु वृ॒जने॒ स्व॑र्वति ।
स्व॒स्ति नः॑ पुत्रकृ॒थेषु॒ योनि॑षु स्व॒स्ति रा॒ये म॑रुतो दधातन ॥ १५ ॥

स्व॒स्ति । न॒ । प॒थ्या॑सु । धन्व॑ऽसु । स्व॒स्ति । अ॒प्ऽसु । वृ॒जने॑ । स्व॑ऽवति ।
स्व॒स्ति । न॒ । पु॒त्र॒ऽकृ॒थेषु॑ । योनि॑षु । स्व॒स्ति । रा॒ये । म॒रु॒त॒ । द॒धा॒त॒न॒ ॥ १५ ॥

उद्गीथ० स्वस्ति अविनाशम्[4] न अस्मभ्यम् पथ्यासु गृहेषु धन्वसु च मरुदेशेषु निरुदकासु । स्वस्ति अविनाशम् अप्सु च उदकेषु सामुद्रनाद्येयादिषु वृजने च सङ्ग्रामे । कीदृशे । स्ववति सर्वयुद्धोपकरणवति । स्वस्ति अविनाशम् न अस्माकम् पुत्रकृथेषु पुत्राणा कर्तृषु जनयित्रीषु योनिषु स्त्रीयोनिषु । स्वस्ति अविनाशमेव राये धनाय च हे मरुत ! दधातन धत्त दत्तेत्यर्थः ॥ १५ ॥

वेङ्कट० स्वस्ति अस्माकम् मार्गयोग्येषु सोदकेषु देशेषु निरुदकेषु च धन्वसु[5] । स्वस्ति च उदकेषु बले च सेनालक्षणे स्वःशब्दयुधैर्युक्ते[6] । स्वस्ति अस्माकम् पुत्राणा कर्तृभूतपादकेषु स्त्रीणाम् योनिषु । स्वस्ति धनाय मरुत ! कुरुतेति ॥ १५ ॥

स्व॒स्तिरिद्धि प्रप॑थे॒ श्रेष्ठा॒ रेक्ण॑स्वत्य॒भि या वा॒ममेति॑ ।
मा नो॑ अ॒मा सो अर॑णे॒ नि पा॑तु स्वावे॒शा भ॑वतु दे॒वगो॑पा ॥ १६ ॥

---

1. नास्ति मूको. 2. भव मूको. 3. इत्यर्थं मूको. 4. ॰नाशाय मूको. 5. ॰न्दे॒षु मू॰. 6. ॰ष्वै मूको.

स्वस्ति । इत् । हि । प्रऽपथे । श्रेष्ठा । रेक्णस्वती । अभि । या । वामम् । एति ।
सा । न । अमा । सो इति । अरणे । नि । पातु । सुऽआवेशा । भवतु । देवऽगोपा ॥ १६ ॥

उद्गीथ० इत् इत्यवधारणे। हि इति पदपूरण । मध्यस्थाना स्त्री स्वस्तिरित्युच्यते। स्वस्ति इत् स्वस्तिरेव नान्या काचित् देवता प्रपथे श्रेष्ठा प्रकृष्टे पथि अन्तरिक्षलक्षणे अतिशयेन प्रशस्या रेक्णस्वती वृष्टयुदकधनन धनवती, एति गच्छति च या वामम् अभि वननीय प्रशस्य वा स्व प्रायणीयादिहवि प्रति, सा स्वस्ति न अस्मान् नि पातु नियमेन रक्षतु। क्व। अमा गृहे स्थिता। सो अरणे अथारण्ये नि पातु। अथवा निसो एपोऽत्र द्रष्टव्य। निररणे गृहान्निर्गमने 'गृहाद् बहिश्चेत्यर्थ'। किञ्च स्वावेशा भवतु सूपसर्पा वा अस्तु देवगोपा देवी चासौ गोपा गोप्त्री च सर्वस्य वृष्टिद्वारेणेति देवगोपा। देवाना वा गोपा गोप्त्री देवगोपा। देवा गोपा गोप्तारो यस्या सा वा[१] देवगोपा[१] ॥ १६ ॥

वेङ्कट० स्वस्तिकरी भवतु गन्तुमुद्युक्तानाम् प्रपथे। श्रेष्ठा धनवती पृथिवी या 'अभि गच्छति[२] वननीय[२] यज्ञम्, सा अस्मान्[३] गृहे रक्षतु, सैव अरमणे अरण्यादिके। स्वावेशा अस्माक भवतु देवा यस्या गोप्तार ॥ १६ ॥

एवा प्लतेः सूनुरवीवृधद्वो विश्व आदित्या अदिते मनीषी ।
ईशानासो नरो अमर्त्येनास्तावि जनो दिव्यो गयेन ॥ १७ ॥

एव । प्लते । सूनु । अवीवृधत् । व । विश्वे । आदित्या । अदिते । मनीषी ।
ईशानास । नर । अमर्त्येन । अस्तावि । जन । दिव्य । गयेन ॥ १७ ॥

उद्गीथ० एव एवम् अनेन प्रकारेण प्लते ऋषे सूनु पुत्र गयो नाम मनीषी मेधावी अवीवृधत् वर्धितवान् वीर्येण च युष्मान् हे विश्वे सर्वे आदित्या । अदिते पुत्रा । हे अदिते। हे (?) ईशानास सर्वस्येश्वरा हे(?) नर मनुष्याकारा शूरा वेत्यर्थ । कथ वर्धितवान्। यत अमर्त्येन अमर्त्यसदृशेन गुणै देवतुल्येनेत्यर्थ । अथवा 'देवो भूत्वा देवानप्येति' (बृउ ४,१०) इति वचनात् अमर्त्येन सता, देवेनेत्यर्थ । अमर्त्येन[४] गयेन अस्तावि स्तुत जन दिव्य दिवि भव, सर्वदेवजन इत्यर्थ । स्तूयमानस्य च वीर्य वर्धत इत्यत एवमुच्यते— वर्धितवान् वीर्येणेति ॥ १७ ॥

वेङ्कट० 'एवम् प्लते[५] पुत्र अवीवृधत् युष्मान् हे विश्वे आदित्याः। अदिते। स्तोता प्रज्ञ। ईश्वरा[६] धनस्य भवन्ति मनुष्या अमर्त्येन देवजनेन[७] स्तुतेन। स दैव्य जन गयेन मया अस्तावि इति ॥ १७ ॥

[११]इति अष्टमाष्टके द्वितीयाध्याये पञ्चमो वर्ग[११] ॥

१-१ नास्ति वि[१]. २. नास्ति मूको. ३ नास्ति वि[१]. ४-४ वि गच्छती वि[३] अ[१]. ५ वन्द्-नीयं वि[१] ६ अस्माद् वि[३] अ[१]. ७. यदा अमर्त्येन वि[१], अम यन ह्यमर्त्येन वि[३] अ ८-८. नास्ति वि[१]. ९ प्लर वि[३] अ[१]. १० 'वयजनेन वि[३] अ[१]. ११-११ नास्ति मूको.

[६४]

[1]गय प्लात ऋषिः। विश्वे देवा देवता। जगती छन्दः, द्वादशी अन्त्ये च त्रिष्टुभः[1]।

कथा देवानां कतमस्य यामनि सुमन्तु नाम शृण्वतां मनामहे।
को मृळाति कतमो नो मयस्करत् कतम ऊती अभ्या ववर्तति ॥ १ ॥

कथा। देवानाम्। कतमस्य। यामनि। सुऽमन्तु। नाम। शृण्वताम्। मनामहे।
कः। मृळाति। कतमः। नः। मयः। करत्। कतमः। ऊती। अभि। आ। ववर्तति ॥ १ ॥

उद्गीथ० देवानाम् स्तुती[2] शृण्वताम् मध्ये कतमस्य देवस्य सुमन्तु सुज्ञानम् सुबोधं सर्वजनप्रकाशं प्रसिद्धं रुदम् नाम आदित्यचन्द्रेन्द्राग्न्यादि यामनि यान्ति यजमानाः अनेन स्वर्गापवर्गौ प्रति, याति[3] वा स्वयं देवान् प्रतीति यामा यज्ञः तस्मिन् यामनि यज्ञे कथा कथं केन प्रकारेण मनामहे मन्यते. अर्चतिकर्मणः एतद्रूपम् (तु. निघ ३,१४)। मन्यामहे स्तुम इत्यर्थः। नामस्तुत्या चाऽत्र नामवत एव स्तुतिः लक्ष्यते। स्तुतिभाजां[4] सर्वदेवानां मध्ये कतमं देवम् अमन्यन्त स्तुतिभाजम्, केन प्रकारेण वयं यज्ञे स्तुम इत्यर्थः। स्तुतश्च सन् कः देवः मृळाति मृडयति सुखयति अस्मान् दृष्टफलप्रदानेन। कतम वा देवः नः अस्माकम् मय स्वर्गापवर्गसुखम् करत् करोति। कतम देवः ऊती [5]"ऊत्या गत्या अस्माकं[5] यज्ञगमनमार्गेण इत्यर्थः, अभि आ ववर्तति [6]'अस्मदभिमुखम् आवर्तते[6] [7]"यागाङ्गतया वा यागं[7] गच्छतीत्यर्थं ॥ १ ॥

वेङ्कट० कथम् देवानाम् मध्ये कतमस्य वा यामनि[8] सुष्ठु स्तुत्यम् नाम शृण्वताम् उच्चारयामः। कः अस्मान् मृडयति[9] 'मृळतिरुपदयाकर्मा' इति यास्कः (१०,१०)। कतमः अस्माकम् सुखम् करोति। कतमः [10]"रक्षणाय अभि आ गच्छति[10] ॥ १ ॥

क्रतूयन्ति क्रतवो हृत्सु धीतयो वेनन्ति वेनाः पतयन्त्या दिशः।
न मर्डिता विद्यते अन्य एभ्यो देवेषु मे अधि कामा अयंसत ॥ २ ॥

क्रतुऽयन्ति। क्रतवः। हृत्ऽसु। धीतयः। वेनन्ति। वेनाः। पतयन्ति। आ। दिशः।
न। मर्डिता। विद्यते। अन्यः। एभ्यः। देवेषु। मे। अधि। कामाः। अयंसत ॥ २ ॥

उद्गीथ० क्रतूयन्ति देवार्थं [11]"सर्वे यज्ञं[11] कर्तुमिच्छन्तीत्यर्थः, क्रतवः सङ्कल्पाः मम मनोवृत्तय इत्यर्थः। क्व स्थिताः। हृत्सु हृदयेषु, स्थिता इति शेषः, धीतयः बुद्धयश्च। मनोबुद्ध्याख्येन अन्तःकरणद्वयेन सङ्कल्पाध्यवसायलक्षणेन अहं देवयागं कर्तुमिच्छामीत्यर्थः। किञ्च वेनन्ति कामयन्ते वेनाः मेधाविनः ऋत्विजो वा। पतयन्ति पतन्ति च गच्छन्ति च आ दिशः प्रतिदेवं,

1-1. नास्ति मूको. 2. °तिः मूको. 3 या मूको. 4. भाजं मूको. 5-5. गत्य ··· अस्मा मूको. 6-6. °दा मा माद° मूको. 7-7. र्गा गता वा यागा मूको. 8. यने मूको. 9. मृडयति वि° अ°. 10-10. 'रक्षणा° रि°. 11-11. सर्वतः मूको.

यजमानजोपणादौ वर्तन्ते चेत्यर्थः । कस्माद्देवयागमहम्[2] ऋत्विक्सहित इच्छामि । यस्मात्[2] मर्डिता दृष्टादृष्टफलदानेन सुखयिता न विद्यते नास्ते अन्यः कश्चित् एभ्यः देवेभ्यः सकाशात् । यतश्च देवेषु अधि[3] देवानामुपरि मे मम कामाः इच्छा भक्तिरूपाः अयंमत नियता निबद्धा अनुपरता वा अवस्थिता इत्यर्थः, यतश्च सदा देवभक्तोऽहमित्यर्थः ॥ २ ॥

वेङ्कट० कर्म कर्तुमिच्छन्ति[4] इन्तु[5] निहिताः । तदेवाह — कामयन्ते प्रज्ञाः, आ गच्छन्ति दिश दिश्यमानाः [6]कामाः, यतः न मर्डिता[6] विद्यते अन्यः एभ्यः देवेभ्यः । किं बहुना । देवेषु मदीयाः कामाः नियम्यन्ते ॥ २ ॥

नरा वा शंसं पूषणमगोह्यमग्निं देवेद्धमभ्यर्चसे गिरा ।
सूर्यामासा चन्द्रमसा यमं दिवि त्रितं वातमुषसमक्तुमश्विना ॥ ३ ॥

नराशंसम् । वा । पूषणम् । अगोह्यम् । अग्निम् । देवऽइद्धम् । अभि । अर्चसे । गिरा ।
सूर्यामासा । चन्द्रमसा । यमम् । दिवि । त्रितम् । वातम् । उषसम् । अक्तुम् । अश्विना ॥ ३ ॥

उद्गीथ० नराशंसम् वा नराशंसोऽत्र यज्ञ उच्यते । वेति समुच्चयार्थे । यज्ञं च पूषणम् च आदित्यम् । कीदृशम् । अगोह्यम् अगूहनीयं सर्वजनप्रकाशमित्यर्थः । अग्निम् च । कीदृशम् देवेद्धम् देवैः इन्द्रादिभिः ऋत्विग्भिर्वा हविषां दातृभिः [7]कर्मार्थं सन्दीपितम्[7] अभि अर्चसे उत्तमस्य स्थाने मध्यमोऽयं व्यत्ययेन । अभ्यर्चामि अभिष्टौमीत्यर्थः । केन । गिरा स्तुत्या । सूर्यामासा चन्द्रमसा सह यमम् च दिवि, स्थितमिति शेषः, त्रितम् त्रिस्थानम् इन्द्रं च वातम् च उपसम् च अक्तुम् रात्रिं च अश्विनौ च ॥ ३ ॥

वेङ्कट० नराशंसम् वा पूषणम् वा गूहितुमशक्यम् अग्निम् वा देवैरिद्धम्[8] अभि-ष्टुहि स्तुत्या, सूर्याचन्द्रमसौ च । चन्द्रमसो विशेषणम् मासेति । माः हि चन्द्रमा[9] । यमम् च दिवि स्थितं त्रिस्थानमिन्द्रं वायुम् उषसम् रात्रिम् अश्विनौ चेति ॥ ३ ॥

कथा कविस्तुवीरवान् कया गिरा बृहस्पतिर्वावृधते सुवृक्तिभिः ।
अज एकपात् सुहवेभिर्ऋक्वभिरहिः शृणोतु बुध्न्यो हवीमनि ॥ ४ ॥

कथा । कविः । तुविऽरवान् । कया । गिरा । बृहस्पतिः । ववृधते । सुवृक्तिऽभिः ।
अजः । एकऽपात् । सुऽहवेभिः । ऋक्वऽभिः । अहिः । शृणोतु । बुध्न्यः । हवीमनि ॥ ४ ॥

उद्गीथ० कथा कथं केन प्रकारेण कविः मेधावी मनुः गमनामा तुवीरवान् 'तुवि' (निघ ३,१) इति बहुनाम । रव-शब्दे[10] च वकारे लुप्ते रशब्दोऽत्र शिष्टो द्रष्टव्यः । तुविरववान्[11] बहुशब्दवान्

1. कस्माद्देव° वि[1]. 2-2. नास्ति मूको. 3 3. अपि मूको. 4. °मिच्छया वि[1] अ[1]; °च्छन्ति प्रज्ञाया हन् वि[1]. 5. सु वि[1]; मृमु वि[1] अ[1]. 6 6. कामयनमर्दिता वि[1] अ[1]; कामानन् भिना वि[1]. 7-7. °र्थंमन्दीपनं मूको. 8. देवै° वि[1]. 9. द्र. या ११,५; SEY १६५-६. 10. °वा च शब्देन मूको. 11. तुवीराम् मूको.

बहुस्तुतिरित्यर्थः. कया कतमया वेत्यर्थः, गिरा स्तुत्या स्तोत्रशस्त्रलक्षणया बृहस्पतिः बृहत्याः स्तुतेः ईश्वरः वावृधते अत्यर्थं वर्धयति देवान् वीर्येण सुवृक्तिभिः सुष्टु दोषैर्वर्जिताभिः स्तुतिभिः याज्यापुरोनुवाक्यालक्षणाभिश्च । किञ्च अजः अजातः सततगमनः आदित्यः एकपात् 'ब्रह्मणः एकः पादः' इत्यादिनिर्वचनः । अहिः अयनशीलः सततगामी वायुश्च बुध्न्यः बुध्ने अन्तरिक्षे भवः सुहवेभिः शोभनाह्वानैः अस्माभिः ऋत्विग्भिः ऋक्भिः स्तुतिमद्भिश्चेत्यर्थः[1], आहूयमानः स्तूयमानश्चेत्यर्थः, शृणोतु । किम् । सामर्थ्याद् आह्वानं स्तुतिश्चेति शेषः । क्व । हवीमनि आह्वयन्ति देवान्, जुह्वति वा हविरस्मिन्निति हविमा यज्ञः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० कथम् भ्रान्तप्रज्ञोऽस्मि बहुमान् कया वा स्तुत्या बृहस्पतिः वावृधते[2], तथा[3] स्तुतिभिः[4] अजः च एकपात् स्वाह्वानैः स्तोत्रैः । अहिः बुध्न्यः च शृणोतु अस्मान् आह्वाने ॥ ४ ॥

दक्षस्य वादिते जन्मनि व्रते राजाना मित्रावरुणा विवासिस ।
अतूर्तपन्थाः पुरुरथो अर्यमा सप्तहोता विषुरूपेषु जन्मसु ॥ ५ ॥[5]

दक्षस्य । वा । अदिते । जन्मनि । व्रते । राजाना । मित्रावरुणा । आ । विवाससि ।
अतूर्तऽपन्थाः । पुरुऽरथः । अर्यमा । सप्तऽहोता । विषुऽरूपेषु । जन्मऽसु ॥ ५ ॥

उद्गीथ० अत्र एकवाक्यतार्थं यच्छब्दमध्याहृत्य उत्तरार्धं पूर्वं व्याचक्षते, इ(?) पश्चात् तच्छब्दमध्याहृत्य पूर्वार्धम् । यः[6] दक्षः अतूर्तपन्थाः त्वरावर्जितमार्गः अविहतगतित्वात्[7] प्रसक्तगतिरित्यर्थः, नियतगतिश्च सदा । पुरुरथः बहुरहणो महागतिरित्यर्थः । अर्यमा अराणां तमसाम् असुराणां च नियन्ता । सप्तहोता सप्त रश्मयो यस्य रसान् जुह्वति प्रक्षिपन्ति सः, सप्तर्षयो वा भरद्वाजादयो च ह्वयन्ति स्तुवन्ति स सप्तहोता । विषुरूपेषु प्रत्यहम् अन्यत्र चान्यत्र च आकाशप्रदेशे '[8]उदयनाद् अतुल्यरूपेषु[8] जन्मसु उत्पत्तिषु उदयलक्षणासु, वर्तत इति शेषः । तस्य[9] दक्षस्य वा अदिते! अदितिरत्र नैरुक्तपक्षे प्रातस्तनी सन्ध्या । [10]मा पुनरवश्यायस्मोतुमदान-मवश्यायाद् अध्यस्यानानुगच्छदोत्यते[10] । हे अदिते! प्रातस्तनि सन्ध्ये! दक्षस्य वा दक्षनाम्न आदित्यस्य [11]वा उदयतः[11] जन्मनि व्रते जन्माख्ये कर्मणि उदयरक्षणे सति । वाशब्दाद् दक्षाद्वा तव जन्मनि सति त्वत्तो जायमाने दक्षे त्वयि जायमाने सतीत्यर्थः । राजानौ सर्वस्येश्वरौ दीप्तौ वा[12] मित्रावरुणा आ विवाससि । 'अहर्वै मित्रो रात्रिर्वरुणः' (ऐब्रा ४, १०) इति श्रुतेः अहोरात्रावत्र मित्रावरुणावुच्येते । तौ त्वं परिचरसि अनुप्रविशती सती । अर्धं हि सन्ध्यायाः अहरनुप्रविशति अर्धं रात्रिम् ।

---

1. बहुर्थ ... स्तुति॰ मूको. 2. वावृधते वि॰ अ॰; तथा वावर्धते वि॰. 3. नास्ति वि॰. 4. स्तुतिः वि॰. 5 पा. (१,१,२१) व्याख्यावसरी द्र. 6. यद् मूको. 7. हविर्दितत्वात् वि॰ अ॰. 8-8. ॰मनतुल्य॰ मूको. 9. तस्य वि॰. 10-10. मा शोतत्यावस्माद्नुतदानक्याद्यस्यनात्मन् वा न संक्रोश्यते मूको. 11-11. वन्तत॰ वि॰ अ॰, वाप्यतो वि॰. 12. नास्ति मूको.

ऐतिहासिकपक्षे अदितिर्देवता सम्बोध्योच्यते—हे अदिते[1] देवमात[1] यो दक्ष अतूर्त्तपन्था इत्यादिगुण तस्य दक्षस्य जन्मनि सति त्वच्च उत्पत्तौ सत्याम् उदये 'व्रते कर्मणि' च, दृष्टे सति इति शेष, जगदनुग्रहलक्षण[2] दक्षस्य कर्म दृष्ट्वेत्यर्थ[3], राजानौ दीप्तौ सर्वलोकेश्वरौ वा मित्रावरुणावपि मम पुत्रावेव जगत[4] कर्म कुर्यातां इति आ विवाससि आशास्से[5] इत्यर्थ ॥ ५ ॥

वेङ्कट० हे अदिते! यथा दक्षस्य जन्मनि तस्मिन्[6] जाते तस्य यज्ञकर्मणि मित्रावरुणौ पर्यचर वेदिभूता, एवम् इदानीम् अपि कुरु इति पृथिवीम् आशास्ते। वा-शब्द उपमार्थ। अहिंसितमार्ग बहुरथ[7] अयम् अर्यमा भवति सप्तर्तवो यस्य होतारो नानारूपेषु जन्मसु अन्वहम् उद्यन् इति। 'आदित्यो दक्ष' इत्यादिक निरुक्त (११,२३) द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥

[8]इति अष्टमाष्टके द्वितीयाध्याये षष्ठो वर्ग[8] ॥

ते नो अर्वन्तो हवनश्रुतो हवं विश्वे शृण्वन्तु वाजिनो मितद्रवः ।
सहस्रसा मेधसाताविव त्मना महो ये धनं समिथेषु जभ्रिरे ॥ ६ ॥

ते । नः । अर्वन्तः । हवनऽश्रुतः । हवम् । विश्वे । शृण्वन्तु । वाजिनः । मितऽद्रवः ।
सहस्रऽसाः । मेधसातौऽइव । त्मना । महः । ये । धनम् । समिथेषु । जभ्रिरे ॥ ६ ॥

उद्गीथ० यच्छन्दसम्बन्धाद् उत्तरोऽर्धः पूर्वं व्याख्ययः। सहस्रसा मेधसातौ इव हवींषि सहस्राणि सम्भजते[9] इति [10]अथ सहस्रसा[10] अग्नि। स यथा मेधसातौ यज्ञे हवि सहस्राणि देवान् प्रति आहरति त्मना आत्मना स्वयमेव, एवम्[11] ये मह महत् शत्रुधनम् समिथेषु देवासुरसङ्ग्रामेषु जभ्रिरे शत्रुं जित्वा आहरन्ति आत्मान प्रति, स्वीकुर्वन्तीत्यर्थ ते विश्वे देवा अर्वन्त अरणवन्तो यज्ञ प्रति गमनवन्त अर अर्त्तारो वा सर्वत्र गन्तार इत्यर्थ, हवनश्रुत स्तोतृणा यष्टृणा च आह्वानस्य श्रोतार न अस्माकम् हवम् आह्वानम् शृण्वन्तु वाजिनः हविरन्नवन्तो बलवन्तो वा वेगवन्त इत्यर्थ, मितद्रव मित परिच्छिन्न महान्तमपि अध्वानम् अप्रतिबन्धेन गन्तार। अथवा अत्र [12]वाजिन देवाश्वा रश्मयो[12] वा ॥ ६ ॥

वेङ्कट० ते अस्माकम् अश्वा ह्वानश्रुत ह्वानम् विश्वे शृण्वन्तु बलिन मितमार्गा परिच्छिन्दन्तोऽध्वानम् सहस्रस्य दातार यज्ञे इव आत्मनैव ये सङ्ग्रामेषु महत् धनम् हरन्ति शत्रुभ्य ॥ ६ ॥

प्र वो वायुं रथयुजं पुरंधिं स्तोमैः कृणुध्वं सख्याय पूषणम् ।
ते हि देवस्य सवितुः सवीमनि क्रतुं सचन्ते सचितः सचेतसः ॥ ७ ॥

१-१ व्रतकर्मणि मूको. २. भगवदनु° त्रि[1], भगदनु° वि[2] अ ३. दृष्ट्वेत्यर्थ मूको. ४ जगत त्रि[1] अ ५ आशास्से वि[2]. ६. तस्मात् वि[2] अ[1]. ७. °बहुवन त्रि[2] अ[1]. ८-८ नास्ति मूको. ९. सम्भजते मूको १०-१० अतह° मूको. ११. हिर्द मूको. १२-१२. वाजिनश्चारश्म° वि[1], वाजिनो देवाश्चा रश्म° वि[2]

प्र । नु । वायुम् । रथऽयुजम् । पुरम्ऽधिम् । स्तोमैः । कृणुध्वम् । सख्याय । पूषणम् ।
ते । हि । देवस्य । सवितुः । सवीमनि । क्रतुम् । सचन्ते । सऽचितः । सऽचेतसः ॥ ७ ॥

उद्गीथ० व इति प्रथमार्थे द्वितीया । हे ऋत्विजः[1] व यूयम् वायुम् । कीदृशम् । रथयुजम् स्वरथे अश्वानाम् नियुदाख्यानाम् सदागमनाय नियोक्तारम् । अविशिष्टं वा देवानाम् रथयुजम् स्वरथे अश्वानाम् प्रतिगमनाय नियोक्तारम्[2] पुरंधिम् बहुप्रज्ञं बहुकर्माणं वा पूषणम् च आदित्यं च स्तोमैः स्तुतिभिः प्र कृणुध्वम् प्रकर्षेण स्तुतिं कुरुध्वम् । किमर्थम् । सख्याय सखिभावाय स्तुत्यस्तोतृत्वसख्यत्वलक्षणाय । कस्मादेवमुच्यध्वे । हि यस्मात् ते यथोक्ताः सर्वे देवाः देवस्य सवितुः सवीमनि प्रसवे[3] अभ्यनुज्ञायाम्, वर्तमाना इति शेषः, देवेन सवित्रा अभ्यनुज्ञाताः सन्त इत्यर्थः, क्रतुम् अस्मद्यागकर्म सचन्ते सेवन्ते अङ्गभावप्रतिपत्त्या सचितः सचेतना विशिष्टविज्ञानापन्ना[4] इत्यर्थः, सचेतसः समानचित्ताः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० प्र कृणुध्वम् यूयम्[5] वायुम् रथस्य योक्तारम्[6] इन्द्रं बहुकर्माणं भगम् स्तोमैः सख्याय पूषणम् च । ते हि देवस्य सवितुः प्रसवे यज्ञं सेवन्ते चित्तयुक्ता एकहृदयः ॥ ७ ॥

त्रिः सप्त सस्रा नद्यो॑ म॒हीर॒पो वन॒स्पती॒न् पर्व॑ताँ अ॒ग्निमू॒तये॑ ।
कृ॒शानु॒मस्तॄ॒न् ति॒ष्यं॑ स॒धस्थ॒ आ रु॒द्रं रु॒द्रेषु॑ रु॒द्रियं॑ हवामहे ॥ ८ ॥

त्रिः । सप्त । सु॒स्राः । नद्यः॑ । म॒हीः । अ॒पः । वन॒स्पती॑न् । पर्व॑तान् । अ॒ग्निम् । ऊ॒तये॑ ।
कृ॒शानु॑म् । अस्तॄ॑न् । ति॒ष्य॑म् । स॒धऽस्थे॑ । आ । रु॒द्रम् । रु॒द्रेषु॑ । रु॒द्रिय॑म् । ह॒वा॒म॒हे॒ ॥ ८ ॥

उद्गीथ० त्रि सप्त त्रीन् वारान्[7] "सप्त एकविंशतिमित्यर्थः[8]", सस्राः स्रवन्तीः समुद्रं प्रति गन्त्रीः नद्यः नदीः महीः महतीः अपः च वनस्पतीन् च पर्वतान् च अग्निम् च ऊतये अस्माकम् अवनाय रक्षणाय[9] यज्ञं प्रत्यागमनाय तर्पणाय वा कृशानुम् च सोमपालम्[10] अस्तॄन् शत्रुवधाय[11] आयुधानां क्षेप्तॄन् अन्यांश्च देवान् तिष्यम् च नक्षत्रम् अन्यं वा "देवविशेषं कश्चित्[11]" सधस्थे सहस्थाने वेद्याख्ये स्थाने स्थितेषु सत्सु रुद्रेषु शब्दकारिषु ऋत्विक्षु रुद्रम् च रुद्रियम् शब्दकारिणम् आ हवामहे आह्वयामहे ॥ ८ ॥

वेङ्कट० एकविंशतिसंख्याकाः सरस्वती नदीः महान्ति[12] च उदकानि वनस्पतीन् शिलोच्चयान् अग्निम् च रक्षणाय कृशानुम् सोमपाल[13] तदनुचरान् इषूणां क्षेप्तॄन् तिष्यम् च नक्षत्रं यज्ञे रुद्रम् च स्तोतारम्[14] स्तोतृषु आ हवामहे ॥ ८ ॥

सर॑स्वती स॒रयुः॒ सिन्धु॑रू॒र्मिभि॑र्म॒हो म॒हीरव॒सा य॑न्तु॒ वक्ष॑णीः ।
दे॒वीरापो॑ मा॒तरः॑ सूदयि॒त्न्वो॑ घृ॒तव॒त् पयो॒ मधु॑मन्नो अर्चत ॥ ९ ॥

---

१ ऋत्विज॰ मूको. २. प्रसवे प्रसवे वि॰ अ. ३ विशिष्टविज्ञानेन विशिष्ट॰ वि॰; नास्ति वि॰ ४ नास्ति वि॰ अ॰. ५ यात्रा॰ वि॰ अ॰ ६ यजन् मूको. ७ ७ एकविंश॰ वि॰. ८. नास्ति वि॰ ९ रक्षणा॰ मूको १० सप्त बहु॰ वि॰. ११ ११ "विशेष कश्चित् मूको १२. नास्ति वि॰ १३ सप्त॰ वि॰. १४. स्तवम॰ वि॰.

सरस्वती । सरयुः । सिन्धुः । ऊर्मिऽभिः । महः । महीः । अवसा । आ । यन्तु । वक्षणीः ।
देवीः । आपः । मातरः । सूदयित्न्वः । घृतऽवत् । पयः । मधुऽमत् । नः । अर्चत ॥ ९ ॥

उद्गीथ० [1]सरस्वती सरयु[1] सिन्धु इत्येता तिस्रो[2] नद्य मही महत्य ऊर्मिभि [3]सह महः महत्[3] उदकम् वक्षणी वहन्त्य अवसा तर्पणहेतुना[4] हविषा आत्मनस्तर्पणार्थम् इत्यर्थ, आ यन्तु आगच्छन्तु अस्मद्यज्ञ प्रति रवत्य । आगत्य च तृप्ता सत्य देवी[5] देव्य आप सर्वस्य पान्य मातर सर्वस्य मातृभूता निर्मात्र्यो[6] वा सूदयित्न्व क्षरिन्य घृतवत् क्षरणवद् दीप्तिमद् वा प्रभूत शुद्ध वेत्यर्थ, पय उदकम् मधुमत् मधुस्वादुयुक्तम्[7] न अस्मभ्यम् अर्चत अनेकार्थत्वाद् धातूना दत्तेत्यर्थ ॥ ९ ॥

वेङ्कट० तिस्र इमा ऊर्मिभि महतोऽपि महत्योऽत्यन्त[8] महत्यो रक्षणेन आ गच्छन्तु नद्य । देव्यः तासाम् आप मातृभूता प्रेरयिन्त्य घृतयुक्तम् आत्मीयम् पय मधुमत् अस्मभ्यम् प्रयच्छन्तु ॥ ९ ॥

उत माता बृहद्दिवा शृणोतु नस्त्वष्टा देवेभिर्जनिभिः पिता वचः ।
ऋभुक्षा वाजो रथस्पतिर्भगो रण्वः शंसः शशमानस्य पातु नः ॥ १० ॥

उत । माता । बृहत्ऽदिवा । शृणोतु । नः । त्वष्टा । देवेभिः । जनिऽभिः । पिता । वचः ।
ऋभुक्षाः । वाजः । रथःऽपतिः । भगः । रण्वः । शंसः । शशमानस्य । पातु । नः ॥ १० ॥

उद्गीथ० [1]उत अपि च बृहद्दिवा महादीप्ति माता देवमाता शृणोतु न अस्माकम् वच स्तुतिवचनम्, त्वष्टा च शृणोतु, तथा देवेभि देवै जनिभि देवपत्नीभिश्च[9] सह शृणोतु पिता सर्वस्य पितृभूता द्यौ । ऋभुक्षा महान् वाज च शृणोतु सौधन्वन । कीदृश । रथस्पति रथाना करणात् स्वामी, रथकार इत्यर्थ । भग च शृणोतु रण्व रमणीयो मरुद्गण[10] शंस शंसनीय स्तुत्य । सर्व एव यथोक्त शशमानस्य शंसमानस्य स्तुवतो मम वच इति सम्बन्ध कार्य । श्रुत्वा च पातु रक्षतु न[11] अस्मान् ॥ १० ॥

वेङ्कट० अपि च माता बृहद्दिवा नाम अस्माकम् शृणोतु । त्वष्टा च देवै देवपत्नीभि [12]च पिता वचः शृणोतु, तथा ऋभुक्षा[12] वाज च कनीयान् मध्यम रथस्य पति विभ्वा च । भग रमणीय स्तुत्य भवतु स्तोतु । मरुद्गणश्च अस्मान् रक्षतु ॥ १० ॥

[1]इति अष्टमाष्टके द्वितीयाध्याये सप्तमो वर्ग[1] ॥

रण्वः संदृष्टौ पितुमाँ इव क्षयो भद्रा रुद्राणां मरुतामुपस्तुतिः ।
गोभिः ष्याम यशसो जनेष्वा सदा देवास इळया सचेमहि ॥ ११ ॥

---

१. सरयु सरस्वती वि[1]. २. एतास्तिस्रो वि[3] अ ३-३. स्यामहे मूको ४ तर्पणेन हेतुना वि[1]. ५ हे देवी मूको ६ निमन्त्र्यो मूको. ७ °स्वादुयु° मूको ८ महतोत्यन्त वि[3] अ[1] ९ ९ नास्ति मूको. १० °गणोत्र वि[1] अ ११ नास्ति वि[1]. १२-१२ त्रुटितम् वि[3] अ[1].

रण्व. । सम्ऽदृष्टौ । पितुमान्ऽइव । क्षयं । भद्रा । रुद्राणाम् । मरुताम् । उपऽस्तुति ।
गोभिं । स्याम । यशसं । जनेषु । आ । सदा । देवास । इळया । सचेमहि ॥ ११ ॥

उद्गीथ० रण्व रमणीय शोभन सदृष्टौ सन्दर्शने सति पितुमान् अन्नवांश्च क्षय इव निवास इव भद्रा । एतदुक्त भवति — यथा सन्दर्शने रमणीय[1] बहुमृष्टान्नश्च ईश्वरगृहलक्षणनिवासो[2] भद्रो भजनीय, एव भद्रा भजनीया सेवनीया श्रोत्रेन्द्रियोपभोगार्हा रुद्राणाम् मरुताम् च अन्येषाञ्च देवानाम् अर्थाय उपस्तुति, अस्माभि कृतेति शेष । यत एवम् अत गोभि, युक्ता इति शेष, स्याम देवप्रसादाद् भवेमेत्याशास्महे वयम् । यशस बहुवचनस्य स्थाने व्यत्ययेनेदमेकवचनम् । यशसा यशस्विनश्च जनेषु आ लोकेषु मर्यादया स्याम । किञ्च हे देवास ! इळया हविरन्नेन युष्मान् सदा सचेमहि नित्य सेवेमहीत्याशास्महे[3] वयम् ॥ ११ ॥

वेङ्कट० रमणीय सन्दर्शने अन्नवान् इव निवास भवति[4] तेषाम् मरुद्गण । कल्याणी[5] भवति रुद्रपुत्राणाम् मरुताम् उपस्तुति । गोभि स्याम यशस्विन जनाना मध्ये । सदा देवा ! अन्नेन च सङ्गच्छेमहि ॥ ११ ॥

यां मे धियं मरुत इन्द्र देवा अददात वरुण मित्र यूयम् ।
तां पीपयत पयसेव धेनुं कुविद्गिरो अधि रथे वहाथ ॥ १२ ॥

याम् । मे । धियम् । मरुत । इन्द्र । देवा । अददात । वरुण । मित्र । यूयम् ।
ताम् । पीपयत । पयसाऽइव । धेनुम् । कुवित् । गिर । अधि । रथे । वहाथ ॥ १२ ॥

उद्गीथ० याम् धियम् प्रज्ञा स्तुतिविषयाम् मे मह्यम् अददात दत्तवन्तो यूयम् हे मरुत ! इन्द्र ! देवा ! वरुण ! मित्र !, ताम् धियम् पीपयत वर्धयत यूयम् । किमिव । पयसा इव धेनुम् यथा पयसा क्षीरेण धेनुम् वर्धयति कश्चित् दोग्धा प्रस्नापयन्, एवम् । वर्धयित्वा च कुवित् नामरूपकर्मसम्बन्धा गिर स्तुती युष्मद्वर्धितमद्बुद्धिजनिता अधि रथे रथस्योपरि स्थितम्, स्वं स्वम् आत्मान प्रतीति शेष, वहाथ लोडर्थे लेट्[6] । वहथ प्रापयथ यूयम् ॥ १२ ॥

वेङ्कट० यत् कर्म मह्यम् हे मरुत्प्रभृतय: ! दत्तवन्त, तत् फलेन आप्याययत पयसा इव धेनुम् । बहीश्च अस्मदीया स्तुती आत्मीय रथम्[7] प्रापयतेति[8] ॥ १२ ॥

कुविदङ्ग प्रति यथा चिदस्य नः सजात्यस्य मरुतो बुबोधथ ।
नाभा यत्र प्रथमं संनसामहे तत्र जामित्वमदितिर्दधातु नः ॥ १३ ॥

कुवित् । अङ्ग । प्रति । यथा । चित् । अस्य । न । सऽजात्यस्य । मरुत । बुबोधथ ।
नाभा । यत्र । प्रथमम । सम्ऽनसामहे । तत्र । जामिऽत्वम् । अदिति । दधातु । न ॥ १३ ॥

---

१ °मनी: मूको. २ °कणानिवो मूको. ३. सेवमेत्या° मूको ४. °वतु वि' ल'. ५. °स्याणे वि'. ६ लट् मूको. ७ नास्ति वि°. ८. °पयेति वि'.

उद्गीथ० कुवित् चित् बह्वपि। किम्। सामर्थ्यात् स्तुतिजातम्। अस्य यजमानस्य नः अस्माकम् ऋत्विजाम् सजात्यस्य समानजातीयस्य सम्बन्धि हे मरुतः! अङ्ग यथा प्रति बुबोधथ क्षिप्रं यथा प्रतिबुध्यध्वे अवगच्छथ शृणुथ[1], तथा शृणुध्वमिति शेषः। एतदुक्तं भवति—अस्य यजमानस्य ब्राह्मणजातीयस्य सम्बन्धिभिः अस्माभिः ऋत्विग्भिः कृताः[2] बह्वीरपि स्तुतीः शृणुतेत्यर्थः। श्रुत्वा च नाभा नाभौ पृथिव्यां नाभिभूतायाम् उत्तरवेद्याम् यत्र प्रथमम् पूर्वम् अन्ययजमानेभ्यः संनसामहे सम्यग् व्याप्नुयामः देवान् स्तुत्या यागेन च, तत्र स्थिताः सन्तः जामित्वम् समानजातीयत्वम् आत्मना सह दत्त यूयम् नः अस्मभ्यम्, अदितिः च दधातु ददातु। सर्वे देवाः! यूयम् अस्मान् सदेव[3] प्रापयतेत्यर्थः ॥ १३ ॥

वेङ्कट० बहु अङ्ग मरुतः! प्रति बुध्यध्वम्[4]। सजात्यम् बान्धवम्। यथा अस्य सजात्यस्य अस्मान् विषयभूतान् कुरुध्व[5]। नाभ्याः यस्मिन् देशे पृथिव्याः प्रथमम् एव संनसामहे सङ्गच्छेमहि, तत्र एव बान्धवम् मनुष्यैः अस्माकम् अदितिः च करोतु ॥ १३ ॥

ते हि द्यावा॑पृथि॒वी मा॒तरा॑ म॒ही दे॒वी दे॒वाञ्जन्म॑ना य॒ज्ञिये॑ इ॒तः ।
उ॒भे बि॑भृत उ॒भयं॒ भरी॑मभिः पु॒रू रेतां॑सि पि॒तृभि॑श्च सिञ्चतः ॥ १४ ॥

ते इति॑ । हि । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । मा॒तरा॑ । म॒ही इति॑ । दे॒वी इति॑ । दे॒वान् । जन्म॑ना । य॒ज्ञिये॒ इति॑ । इ॒तः ।
उ॒भे इति॑ । बि॒भृ॒तः । उ॒भय॑म् । भरी॑मऽभिः । पु॒रु । रेतां॑सि । पि॒तृऽभिः॑ । च॒ । सि॒ञ्च॒तः ॥ १४ ॥

उद्गीथ० हि यस्मात् ते द्यावापृथिवी मातरा सर्वस्य मातृभूते मही महत्यौ देवी देव्यौ यज्ञिये यज्ञार्हे सहाऽऽदित्ये[6] देवान् विश्वान् प्रति जन्मना निसर्गेणैव उत्पत्तिकाल एवेत्यर्थः इतः भूते लट्। धारणाय पोषणाय वा गतवत्यौ। तस्मात्[7] कारणाद् एते उभे अपि द्यावापृथिव्यौ बिभृतः धारयतः पुष्णीतः उभयम् देवजनं[8] मर्त्यजनं च। केन बिभृतः। भरीमभिः किरणैः हवैः हवैर्धारणैः[9] पोषणैर्वा[10]। पुरु पुरूणि बहूनि रेतांसि वृष्ट्युदकानि पितृभिः सर्वस्य पातृभिः[11] देवैः सह सिञ्चतः च क्षरतश्च, वृष्टिं जगतः स्थित्यर्थं पातयत इत्यर्थः ॥ १४ ॥

वेङ्कट० ते हि द्यावापृथिव्यौ मातरौ महत्यौ देव्यौ देवान् जन्मना एव यज्ञार्हे गच्छतः। उभे बिभृतः उभयम् देवान् मनुष्यांश्च भरणैः[12], पुरूणि आत्मीयानि उदकानि देवैः सहते च सिञ्चतः प्रत्यक्षेण धारयतश्चेति ॥ १४ ॥

वि षा होत्रा॒ विश्व॑मश्नोति॒ वार्यं॒ बृह॒स्पति॑र॒रम॑तिः॒ पनी॑यसी ।
ग्रावा॒ यत्र॑ मधु॒षुदु॒च्यते॑ बृ॒हदवी॑वशन्त म॒तिभि॑र्मनी॒षिणः॑ ॥ १५ ॥

वि । सा । होत्रा॑ । विश्व॑म् । अ॒श्नो॒ति॒ । वार्य॑म् । बृह॒स्पतिः॑ । अ॒रम॑तिः । पनी॑यसी ।
ग्रावा॑ । यत्र॑ । म॒धु॒ऽसुत् । उ॒च्यते॑ । बृ॒हत् । अवी॑वशन्त । म॒तिऽभिः॑ । म॒नी॒षिणः॑ ॥ १५ ॥

---

१. क्तु॰ मूको. २. नास्ति मूको. ३. देव मूको. ४. बुध्यध्वं वि॰ अ॰. ५ °ध्व वि॰ अ॰. ६. सहादित्ये मूको. ७. तस्माद् मूको. ८. देवजनं मूको. ९. °र्धारणै° मूको. १०. [illegible] ११. मातृभिः मूको. १२. भरणैः वि॰ अ॰.

उद्गीथ० सा होत्रा वाग् अस्मदीया स्तुतिलक्षणा विश्वम् सर्वम् वार्यम् वरणीयं देवजातम् वि अश्नोति गुणग्रहणद्वारेण व्याप्नोति। कीदृशी सा। या बृहस्पतिं बृहतो देवजातस्य वीर्यवर्धनद्वारेण पालयित्री अरमतिः अलमतिः[1] पर्याप्ता मतिः अस्मदीया यस्याः[2] कर्तृत्वेन सम्बन्धिनी। पर्याप्तया सर्वगुणग्रहणसमर्थया अस्मत्प्रज्ञया कृतेत्यर्थः, पनीयसी पनतिरर्चतिकर्मा। पनितृतरा अन्ययजमानस्तुतित[3] अतिशयेन स्तोत्री देवानामित्यर्थः व्याप्नुवती[4] च सती। यत्र यस्मिन्[5] ज्योतिष्टोमादौ क्रतौ ग्रावा सोमाभिषवग्रावा मधुषुत् मधुनः सोमस्य अभिषोता उच्यते स्तुत्यः स्तूयत इत्यर्थः। कथम्। बृहत् महत् सुष्ठु[6] नित्यर्थः[6]। "तत्र क्रतौ अवीवशन्त" आशिष्यर्थेऽत्र लुङ्। कामयन्ताम् स्तोतुं मतिभिः सामर्थ्यान् प्रमयाभिः मनीषिणः मेधाविनो देवाः ॥ १५ ॥

वेङ्कट० 'वि अश्नोति' सा वाक् विश्वम् धनम् बृहस्पतिं पर्याप्तस्तुतिः अत्यन्तं देवानां स्तोत्री। यस्याम् होत्रायां सोमसुत् ग्रावा महान् अभिधीयते स्तूयते इत्यर्थः, तं यज्ञं कामयन्ते स्तुतिभिः देवा इति ॥ १५ ॥

एवा कुविस्तुंवीरवाँ ऋतुज्ञा द्रविणस्युर्द्रविणसश्चकानः ।
उक्थेभिरत्रं मतिभिंश्च विप्रोऽपीपयुद्गयो दिव्यानि जन्मं ॥ १६ ॥

एव । कुविः । तुविऽरवान् । ऋतऽज्ञाः । द्रविणस्युः । द्रविणसः । चकानः ।
उक्थेभिः । अत्रं । मतिऽभिः । च । विप्रः । अपीपयत् । गयः । दिव्यानि । जन्मं ॥ १६ ॥

उद्गीथ० एव एवम् अनेनोक्तेन प्रकारेण कविः मेधावी तुवीरवान् तुविरववान्[9] बहुस्तुतिरित्यर्थः, ऋतज्ञाः बहुवचनस्य व्यत्ययोऽत्र कार्यः। ऋतज्ञः यज्ञस्य सम्यग्ज्ञाता[10] द्रविणस्युः धनकामः द्रविणसः अन्तर्णीतमत्वर्थमेतत्[11]। द्रविणस्विनः धनवतो देवान् चकानः तेषां स्तुतिं कामयमानः उक्थेभिः उक्थैः शस्त्रैः मतिभिः च मन्यतेरर्चतिकर्मत्वात् मतयः स्तुतयः[12], स्तुतिभिः आप्याभिरपि स्तोत्रगाथाभिः विप्रः समानार्थशब्दाभ्यासः भूयस्त्वमर्थं मन्यन्ते। अत्यन्तं मेधावीत्यर्थः, अत्र अस्मिन् यज्ञे अपीपयत् वर्धितवान् गयः नाम ऋषिः दिव्यानि दिवि भवानि जन्म जन्मानि देवजातानीत्यर्थः ॥ १६ ॥

वेङ्कट० तुवीरवान्[13] इति मत्वर्थीया वृत्तिः। एवम् कविः बहुकामः यजन[14] द्रविणस्युः धनकामः। तस्यैव विवादवचनम् द्रविणसः चकानः इति। धनं कामयमान इत्यर्थः, उक्थेभिः अत्र स्तुतिभिः च विप्रः वर्धितवान् गयः दिव्यानि जातानि देवानिति ॥ १६ ॥

---

१. अल्पमतिः मूको. २. यस्य मूको. ३. °स्तुतिन वि°, स्तुतिन वि° अ. ४. °व्नुवती मूको. ५. तस्मिन् मूको. ६. °नित्यर्थं वि°, सुष्ठ्वीत्यर्थं वि° अ. ७-७. अवीवश त वि°, अवीवशन्त ... वि° अ. ८-८. नास्ति वि° अ°. ९. तुवीरवान् मूको. १०. °ज्ञानता मूको. ११. अ गर्हित° वि°. १२. नास्ति मूको. १३. तुविरवान् मूको. १४. यजनो वि°.

एवा प्लतेः सूनुरवीवृधद्वो विश्व आदित्या अदिते मनीषी ।
ईशानासो नरो अमर्त्येनास्तावि जनो दिव्यो गयेन ॥ १७ ॥

एव । प्लतेः । सूनुः । अवीवृधत् । वः । विश्वे । आदित्याः । अदिते । मनीषी ।
ईशानासः । नरः । अमर्त्येन । अस्तावि । जनः । दिव्यः । गयेन ॥ १७ ॥

उद्गीथ० पूर्ववद् (ऋ १०,६३,१७) योज्या ॥ १७ ॥

[1]इति अष्टमाष्टके द्वितीयाध्याये अष्टमो वर्गः[1] ॥

[६५]

[1]वसुकर्णो वासुक्र ऋषिः । विश्वे देवा देवता । जगती छन्दः, पञ्चदशी त्रिष्टुप्[1] ।

अग्निरिन्द्रो वरुणो मित्रो अर्यमा वायुः पूषा सरस्वती सजोषसः ।
आदित्या विष्णुर्मरुतः स्वर्बृहत् सोमो रुद्रो अदितिर्ब्रह्मणस्पतिः ॥ १ ॥

अग्निः । इन्द्रः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । वायुः । पूषा । सरस्वती । सऽजोषसः ।
आदित्याः । विष्णुः । मरुतः । स्वः । बृहत् । सोमः । रुद्रः । अदितिः । ब्रह्मणः । पतिः ॥१॥

उद्गीथ० उत्तरे द्वे सूक्ते 'अग्निरिन्द्र', 'देवान् हुवे' इत्येते पञ्चदशर्चके वैश्वदेवे वासुक्रो[2] वसुकर्णो ददर्श । ऋज्वर्थेयमृक्[3] देवतानामनिर्देशार्थत्वात् । सजोषसः समानप्रीतयः समानसेवा वा[4] । स्वः बृहत् द्यौः[5] महतीत्यर्थः । सोम अत्र चन्द्रमा ॥ १ ॥

वेङ्कट० वसुकर्णो वासुक्रः । अग्न्यादयः सङ्गताः आदित्याः विष्णुः मरुतः द्यौः च बृहती सोमादयश्च अन्तरिक्षम् आपूरयन्तीति ॥ १ ॥

इन्द्राग्नी वृत्रहत्येषु सत्पती मिथो हिन्वाना तन्वा समोकसा ।
अन्तरिक्षं मह्या पप्रुरोजसा सोमो घृतश्रीर्महिमानमीरयन् ॥ २ ॥

इन्द्राग्नी इति । वृत्रऽहत्येषु । सत्पती इति सत्ऽपती । मिथः । हिन्वाना । तन्वा । समऽओकसा ।
अन्तरिक्षम् । महि । आ । पप्रुः । ओजसा । सोमः । घृतऽश्रीः । महिमानम् । ईरयन् ॥ २ ॥

उद्गीथ० इन्द्राग्नी सत्पती सतां पातारौ वृत्रहत्येषु वृत्रहननेषु[6] शत्रुवधेषु निमित्तभूतेषु मिथः परस्परेण सहितौ हिन्वाना शत्रुवधाय गच्छन्तौ तन्वा शरीरेण स्वयमेवेत्यर्थः, समोकसा सङ्गतनिवासौ अन्तरिक्षपृथिव्यन्तरिक्षस्थानौ । सोमः च घृतश्रीः उदकलक्ष्मीः उदकसेवनो वा

१-१. नास्ति मूको. २. वा वासु° मूको. ३. °र्थेयाद्र° मूको ४. व मूको ५. यो मूको ६. हनने मूको

उदकाश्रयो वा महिमानम् महान्तम्[1] आत्मानम् ईरयन् सर्वत्र सदा गमयन् वर्तते। य एते यथोक्ता देवा अन्तरिक्षम् आकाशम् महि महत् आ पप्रु आपूरयन्ति[2] ओजसा स्वेन बलेन महत्त्वलक्षणेन ॥ २ ॥

वेङ्कट० इन्द्राग्नी युद्धेषु सपती परस्परम् प्रेरयन्तौ शत्रून् शरीरेण समानस्थानौ। सोम च उदक श्रयन्[3] महिमानम् उद् ईरयन् महत् अन्तरिक्षम् आ पूरयन्ति बलेनेति ॥ २ ॥

तेषां हि मह्ना महतामनर्वणां स्तोमाँ इयर्म्यृतज्ञा ऋतावृधाम् ।
ये अप्सवमर्णवं चित्रराधसस्ते नो रासन्तां महये सुमित्र्याः ॥ ३ ॥

तेषाम् । हि । मह्ना । महताम् । अनर्वणाम् । स्तोमान् । इयर्मि । ऋतऽज्ञाः । ऋतऽवृधाम् ।
ये । अप्सवम् । अर्णवम् । चित्रऽराधसः । ते । नः । रासन्ताम् । महये । सुऽमित्र्याः ॥ ३ ॥

उद्गीथ० हि यस्मात् तेषाम् देवानाम् महताम् सर्वप्रकारवृद्धियुक्तानाम् अनर्वणाम् अप्रत्यृतानाम् अन्य प्रति अाश्रितत्वेन, स्वतन्त्राणामित्यर्थः, ऋतावृधाम् यज्ञस्य उदकस्य सत्यस्य वा वर्धयितॄणाम् अर्थाय मह्ना प्रज्ञामहत्त्वेन महत्या स्वया प्रज्ञयेत्यर्थः स्तोमान् स्तुती हि यस्माद् इयर्मि प्रेरयामि उच्चारयामि ऋतज्ञाः "यज्ञस्य सम्यक् ज्ञाता" अहं च वसुकर्णः। ये प्रेरितस्तोमा देवा चित्रराधसः विचित्रधनाः सुमित्र्याः सुमित्रा एव सुमित्र्याः। शोभनेन मया मित्रेण सुमित्राः। सुमित्रे मयि अनुग्राहकत्वेन भवा वा सुमित्राः, तस्मात् ते[4] देवा अप्सवम् अप्सो रूपम्। वकारोऽत्र मत्वर्थीयः[5]। रूपवत् शोभनमित्यर्थः। अर्णवम् अरणवत्[6] सर्वोपभोगसाधनाशसाधनार्थं[7] गमनवत् प्रभूतमित्यर्थः। किम्। सामर्थ्याद् धनम्। नः अस्मभ्यम् रासन्ताम् ददतु। किमर्थम्। महये अस्माकम् उपभोगमहत्त्वाय पूजार्थं वा ॥ ३ ॥

वेङ्कट० तेषाम् हि महत्त्वेन महताम् अन्यस्मिन् अप्रत्यृतानाम् स्तोमान् प्रेरयामि यज्ञविद् अहं यज्ञेन वृद्धानाम्। ये रूपवन्तम् मेघम् चित्रधनाः वर्षन्ति, ते अस्मभ्यम् प्रयच्छन्तु जनेषु पूजनार्थं धनं शोभनमैत्र्याः ॥ ३ ॥

स्वर्णरमन्तरिक्षाणि रोचना द्यावाभूमी पृथिवीं स्कम्भुरोजसा ।
पृक्षा इव महयन्तः सुरातयो देवाः स्तवन्ते मनुषाय सूरयः ॥ ४ ॥

स्वःऽनरम् । अन्तरिक्षाणि । रोचना । द्यावाभूमी इति । पृथिवीम् । स्कम्भुः । ओजसा ।
पृक्षाःऽइव । महयन्तः । सुऽरातयः । देवाः । स्तवन्ते । मनुषाय । सूरयः ॥ ४ ॥

उद्गीथ० स्वर्णरम् स्वःशब्दोऽत्र सर्वपर्यायः। सर्वे नरा यस्मिन् अङ्गपर्यायभावं प्रतिपद्यन्ते स स्वर्णरो यज्ञः तं स्वर्णरम् सर्वमनुष्यसाधनं यज्ञमित्यर्थः, अन्तरिक्षाणि विशेषणत्वाद्

---

1. महान्तम् मूको. 2. °पूर्यन्ति मूको. 3. श्रय[न्] रि° अ°. 4-4. यज्ञस्य सम्यक् मूको. 5. ते मूको. 6. °र्थाय मूको. 7. अरणवन्तः मूको. 8. °साधनं भागसाधनाय मूको.

अन्तरिक्षाणि अन्तरिक्षे भवानि रोचना रोचनानि ग्रहनक्षत्रतारकादीनि ज्योतींषि द्यावाभूमी द्यावापृथिव्यौ पृथिवीम् अन्तरिक्ष चेत्यर्थः। स्कम्भु 'ष्टभि स्कभि प्रतिबन्धे'। स्कभितवन्त प्रतिबद्धवन्त स्वे-स्वे व्यापारे व्यवस्थापितवन्त इत्यर्थ। केन। आनसा स्वेन बलेन। किञ्च पृक्षा इव 'पृक्ष' (निघ २,७) इत्यन्ननाम, अकारो मत्वर्थीय। अन्नवन्त ईश्वरा इव केचित् सुरातय शोभनान्नादिदाना॰ महयन्त अन्नादिदानेन ब्राह्मणान् पूजयन्त स्तवन्ते स्तूयन्ते सर्वैर्जनै। एव देवा स्तूयन्ते सर्वयजमानै मनुषाय सूरय॰ सुष्ठु ईरयितार ईप्सितानामर्थाना दातार इत्यर्थ ॥ ४ ॥

वेङ्कट० आदित्यम् अन्तरा निवसन्ति तेपांसि द्यावापृथिवी[1] अन्तरिक्ष च धारयन्ति देवा बलेन[2]। सम्पर्चयन्त[3] इव दरिद्रेषु धनानि पूजयन्तः सुदाना देवा स्तूयन्ते मनुष्याय[4] धनाना प्रेरका ॥ ४ ॥

मि॒त्राय॑ शिक्ष॒ वरु॑णाय दा॒शुषे॒ या स॒म्राजा॒ मन॑सा॒ न प्र॒युच्छ॑तः ।
य॒योर्धाम॒ धर्म॑णा॒ रोच॑ते बृ॒हद् य॒योरु॒भे रोद॑सी॒ नाध॑सी॒ वृतौ॑ ॥ ५ ॥

मि॒त्राय॑ । शि॒क्ष॒ । वरु॑णाय । दा॒शुषे॑ । या । स॒म्ऽराजा॑ । मन॑सा । न । प्र॒ऽयुच्छ॑त ।
य॒योः॑ । धाम॑ । धर्म॑णा । रोच॑ते । बृ॒हत् । य॒योः॑ । उ॒भे इति॑ । रोद॑सी॒ इति॑ । नाध॑सी॒ इति॑ । वृतौ॑ ॥

उद्गीथ० अत्र यच्छब्दश्रुतेः तच्छब्दोऽध्याहार्य.। तस्मै मित्राय वरुणाय च दाशुषे उभयविशेषण मेतत्। ईप्सितान् अर्थान् यजमानेभ्यो दत्तवते शिक्ष हवींषि देहि हे यजमान[1] मदीयकर्मास्मिन्[1] वा, [5]या यौ मित्रावरुणौ[5] सम्राजा सम्यग्दीप्तौ[6] ईश्वरौ वा सर्वस्य मनसा चित्तन [7]न प्रयुच्छत 'युच्छ[7] प्रमादे'। प्रमाद्यत[8] स्वे कर्मकरणे[8] प्रमादवर्जितौ असम्मूढावित्यर्थ, ययो मित्रावरुणयो धाम स्थान मण्डललक्षण बृहत् महत् धर्मणा जगदुपकारकर्मणा, युक्त सदिति शेष, रोचत दीप्यते, ययो च मित्रावरुणयो उभे द्वे अपि रोदसा द्यावापृथिव्यौ नाधसी याचमाने प्रमादम् अनुग्रहम् अभय पान वा प्रार्थयमाने सती इत्यर्थ, वृतौ मर्यादाया च वर्तेते इति शेष व्यवस्था न त्यजत इत्यर्थ। यावीदृशौ मित्रावरुणौ ताभ्या शिक्षेति सम्बन्ध कार्य ॥ ५ ॥

वेङ्कट० मित्रावरुणाभ्यां प्रयच्छ हवि: धनानि प्रयच्छद्भ्याम्, यौ सम्राजौ मनसा अपि न प्रमाद्यत, ययो महच्छरीरम् कर्मणा रोचत, ययो च धनम् द्यावापृथिव्यौ याचमाने वर्तेत इति ॥ ५ ॥

[10]इति अष्टमाष्टके द्वितीयाध्याये नवमो वर्ग[10] ॥

---

१. द्यावाभूमी वि॰ २ बलं वि॰. ३ सम्पर्चयन्त वि॰ अ॰. ४. मनुषाय वि॰ अ॰. ५-५. ययो मित्रावरुणयो मूको. ६ सम्यग्दीप्तौ वि॰, सम्यग्दीप्तौ वि॰ अ ७-७. नियच्छत। यच्छ मूको ८ प्रमाद्य मूको ९ कर्मकरण मूको. १०-१०. नास्ति मूको.

या गौर्वर्तनिं पर्येति निष्कृतं पयो दुहाना व्रतनीरवारतः ।
सा प्रब्रुवाणा वरुणाय दाशुषे देवेभ्यो दाशद्धविषा विवस्वते ॥ ६ ॥

या । गौः । वर्तनिम् । परिऽएति । निःऽकृतम् । पयः । दुहाना । व्रतऽनीः । अवारतः ।
सा । प्रऽब्रुवाणा । वरुणाय । दाशुषे । देवेभ्यः । दाशत् । हविषा । विवस्वते ॥ ६ ॥

उद्गीथ० या गौः अस्मदीया वाक् स्तुतिलक्षणा वर्तनिम् देवकर्णमार्गम् देवश्रवणपथमित्यर्थः, पर्येति सर्वतो गच्छति निष्कृतम् पयः दुहाना व्रतनी अवारतः । लुप्तोपममेतद् वाक्यम् । व्रतना इव इति यथा व्रतस्य यागकर्मणः पयोव्रतकर्मणो वा नीः[1] नेत्री हेतुकर्तृत्वेन प्रापयित्री गौः काचित् निष्कृतम् संस्कृतं परिपक्वम् 'अत्यन्तम् प्रचितम्'[2] पयः क्षीरं दुहाना दुह्यमाना अवारतः अर्वाक् स्वाभिमुखं सर्वतो गच्छति, एवं या गौः वर्तनिम् पर्येति, सा स्तुतिः प्रब्रुवाणा प्रकथयन्ती देवगुणान् व्यावर्णयन्ती सती वरुणाय दाशुषे यजमानेभ्यः कामान् दत्तवते देवेभ्यः च अन्येभ्यः विवस्वते च दाशत् ददातु । किम् । सामर्थ्याद् आत्मानम् हविषा सह । अस्मत्स्तुतिः हविश्चास्माकं सर्वकामावाप्तये देवोपभोगयोग्यं[3] भवत्वित्यर्थः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० या इयं मदीया गौः वासस्थाने परिगच्छति संस्कृतम् पयः दुहाना कर्मणो नेत्री अवारतः प्रार्थनमेव, सा मया प्रस्तूयमाना वरुणाय दाशुषे देवेभ्यः च पयः प्रयच्छतु हविषा देवान् परिचरते[4] मह्यं मा रक्षितुमिति ॥ ६ ॥

दिवक्षसो अग्निजिह्वा ऋतावृधं ऋतस्य योनिं विमृशन्त आसते ।
द्यां स्कभित्व्यप आ चक्रुरोजसा यज्ञं जनित्वी तन्वी नि मामृजुः ॥ ७ ॥

दिवक्षसः । अग्निऽजिह्वाः । ऋतऽवृधः । ऋतस्य । योनिम् । विऽमृशन्तः । आसते ।
द्याम् । स्कभित्वी । अपः । आ । चक्रुः । ओजसा । यज्ञम् । जनित्वी । तन्वि । नि । ममृजुः ॥

उद्गीथ० दिवक्षसः द्युनिवासाः दीप्तविमाननिवासाद् दीप्तनिवासाः[5] वा अग्निजिह्वाः 'अग्निना जिह्वा स्थानीयेन'[6] हविरशनवन्तः इत्यर्थः, ऋतावृधः ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य उदकस्य वा वर्धयितारः ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य उदकस्य वा योनिम् परं कारणं परमात्मानम् विमृशन्तः मनसा पर्यालोचयन्तः सदा ध्यायन्तः[7] इत्यर्थः, आसते तिष्ठन्ति । किञ्च द्याम् दिवम् स्कभित्वी स्कम्भित्वा अवष्टभ्य अधिष्ठायेत्यर्थः, अपः वृष्ट्युदकानि कर्म वा लौकिकं वैदिकं च वृष्टिप्रदानद्वारेण अनु 'प्रतिसरया वा'[8] आ चक्रुः मर्यादया कुर्वन्ति जनयन्ति ओजसा स्वबलेन[8] । यज्ञम् च जनित्वी जनयित्वा तान्वे स्वात्मनि नि ममृजुः नियमेन मृजन्ति शोधयन्ति संस्कुर्वन्ति फलप्रदानयोग्यं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥

---

१. नी° मूको. २-२. °न्तर्चित° मूको. ३. देवोपयोग्यम् भ. ४. प्रयच्छते वि°. ५. दीप्त दीप्त° मूको. ६-६. भक्तिस्थानी° वि°; अग्निजिह्वस्थानी° वि° भ. ७. ध्यायन्त मूको. ८-८. °प्रचार वि° भ; °स्वस्य वर वि°. ९. नास्ति वि°.

वेङ्कट० दिवो वोढारः अग्न्याख्याः यज्ञवृद्धाः यज्ञस्य स्थानं प्रतीक्षमाणाः आसते। त इमे द्याम् स्कभित्वा[1] अपेक्षितानि उदकानि कृण्वन्ति बलेन हविश्च जनयित्वा आत्मशरीरे नि मृजन्ति भक्षयन्ति[2] हविः ॥ ७ ॥

परिक्षिता पितरा पूर्वजावरी ऋतस्य योना क्षयतः समोकसा ।
द्यावापृथिवी वरुणाय सव्रते घृतवत् पयो महिषाय पिन्वतः ॥ ८ ॥

परिऽक्षिता । पितरा । पूर्वजावरी इति पूर्वऽजावरी । ऋतस्य । योना । क्षयतः । सम्ऽओकसा ।
द्यावापृथिवी इति । वरुणाय । सव्रते इति सऽव्रते । घृतऽवत् । पयः । महिषाय । पिन्वतः ॥ ८ ॥

उद्गीथ० परिक्षिता [3]सर्वत्र उषिते[3] गते वा पितरा सर्वस्य पितृस्थानीये पूर्वजावरी सर्वस्य पूर्वजाते ऋतस्य यज्ञस्य सत्यस्योदकस्य वा योना योनौ स्थाने अपारे परमात्मनि। अथवा 'ऋतम् । योनिः । ऋतस्य योनिः' (निघ १, १२) इत्युदकनामसु पाठाद् ऋतस्य योनौ उदके अण्डावरणे क्षयतः निवसतः आधेयत्वेन तिष्ठतः समोकसा सङ्गतनिवासे संयुक्ताण्डकपाललक्षणात्मस्थाने[4] इत्यर्थ, द्यावापृथिवी वरुणाय यजमानाय सव्रते समानकर्माणौ समानम् एकं तुल्यं वा स्थावरजङ्गमाधारलक्षणं कर्म ययोस्ते इत्यर्थः, घृतवत् क्षरणवत् दीप्तिमद् वा पयः वृष्ट्युदकम् महिषाय महते पिन्वतः सिञ्चतः, सर्वयजमानानाम् अर्थाय वृष्टिं दत्त इत्यर्थः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० परितो निवसन्त्यौ पितृमातृभूते पूर्वजाते[5] यज्ञस्य स्थाने वसतः समाननिवासस्थाने द्यावापृथिव्यौ, वरुणं यष्टुं समानकर्माणौ क्षरणवद्[6] उदकं महते सिञ्चत[7] ॥ ८ ॥

पर्जन्यावाता वृषभा पुरीषिणेन्द्रवायू वरुणो मित्रो अर्यमा ।
देवाँ आदित्याँ अदितिं हवामहे ये पार्थिवासो दिव्यासो अप्सु ये ॥ ९ ॥

पर्जन्यावाता । वृषभा । पुरीषिणा । इन्द्रवायू इति । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।
देवान् । आदित्यान् । अदितिम् । हवामहे । ये । पार्थिवासः । दिव्यासः । अप्ऽसु । ये ॥ ९ ॥

उद्गीथ० पर्जन्यावाता पर्जन्यावातौ वृषभा वर्षितारौ पुरीषिणा उदकवन्तौ। कौ तौ। इन्द्रवायू। वरुणः मित्रः अर्यमा इत्येतान् अन्यांश्च देवान् आदित्यान् अदितेः पुत्रान् अदितिम् च देवमातरम् हवामहे आह्वयामो वयं यागार्थम्। ये देवाः पार्थिवासः पृथिव्यां भवाः दिव्यासः दिवि भवाः, अप्सु 'आपः'[8] (निघ १,३) इत्यन्तरिक्षनाम, तत्र भवाः ये देवाः, तानिति योज्यम् ॥ ९ ॥

वेङ्कट० [9]'पर्जन्यवायू वृषभौ उदकवन्तौ'[9] इन्द्रवायू वरुणादिश्च तानिमान् आदित्यान् अदितिम् च

---

१. स्कन्दभित्वा वि[1]. २. नास्ति वि[1]. ३-३. सर्वस्योषिते मूको. ४. °थाने लक्षणकपालात्म° मूको. ५. नास्ति वि[1] अ[1]. ६. करणवद् वि[1] अ[1], क्षमपद् वि[1]. ७. °तं वि[1]; °त वि[1] अ[1]. ८. अपः वि[1] अ. ९-९. पर्जन्य भवा आवृषभादुदवन्तौ वि[1] अ[1].

हवामहे, ये पार्थिवा ये च देवा[१] दिव्या ये चाऽन्तरिक्ष्या । वायोः पर्जन्येनेन्द्रेण च सहोपादानम् । पूर्वार्धर्चे प्रथमान्तानि पदानि ॥ ९ ॥

त्वष्टारं वायुमृभवो य ओहते दैव्या होतारा उषसं स्वस्तये ।
बृहस्पतिं वृत्रखादं सुमेधसमिन्द्रियं सोमं धनसा उ ईमहे ॥ १० ॥

त्वष्टारम् । वायुम् । ऋभवः । यः । ओहते । दैव्या । होतारा । उषसम् । स्वस्तये ।
बृहस्पतिम् । वृत्रऽखादम् । सुऽमेधसम् । इन्द्रियम् । सोमम् । धनऽसाः । ऊँ इति । ईमहे ॥ १० ॥

उद्गीथ० त्वष्टारम् आदित्यं च दैव्या होतारा वह्निवायू [२]उषसम् च[२] बृहस्पतिम् च । कीदृशम् । वृत्रखादम् वृत्रस्य असुरस्य मेघस्य वा खादितारं भक्षयितारम् हन्तारमित्यर्थः, सुमेधसम् सुप्रज्ञं च सोमम् च । यं यजमानं च ओहते वहति यज्ञं प्रति प्रापयति यागाय । स चाहं[३] यूयं च हे ऋभवः । मेधाविनः! सर्वे वयम् धनसाः धनस्य सम्भक्तारः सन्तः इन्द्रियम् धनम् ईमहे याचामहे विश्वान् देवान् । उ इति पदपूरणः ॥ १० ॥

वेङ्कट० हे मेधाविनः! यः सोमः त्वष्टृप्रभृतीन् आवहति स्वस्तये वृत्राणां खादितारमिन्द्रं च सुप्रज्ञम्, तम् इन्द्रजुष्टम् सोमम् धनं भजमाना याचामहे ॥ १० ॥

[४]इति अष्टमाष्टके द्वितीयाध्याये दशमो वर्गः[४] ॥

ब्रह्म गामश्वं जनयन्त ओषधीर्वनस्पतीन्पृथिवीं पर्वताँ अपः ।
सूर्यं दिवि रोहयन्तः सुदानव आर्या व्रता विसृजन्तो अधि क्षमि ॥ ११ ॥

ब्रह्म । गाम् । अश्वम् । जनयन्त । ओषधीः । वनस्पतीन् । पृथिवीम् । पर्वतान् । अपः ।
सूर्यम् । दिवि । रोहयन्तः । सुऽदानवः । आर्या । व्रता । विऽसृजन्तः । अधि । क्षमि ॥ ११ ॥

उद्गीथ० ब्रह्म ब्राह्मणम् गाम् च अश्वम् च जनयन्त वृष्टिप्रदानद्वारेण उत्पादयन्तः, ओषधीः च वनस्पतीन् च पृथिवीम् च पर्वतान् च अपः च सूर्यम् च दिवि रोहयन्तः स्थापयन्तः सुदानवः शोभनदाना देवाः आर्या[५] आर्याणि । आर्या ईश्वराः साधनवन्तः अधिकृतमनुष्याः, तेषां सम्बन्धीनि आर्याणि ईश्वरसाध्यानि व्रता व्रतानि कर्माणि अग्निहोत्रादीनि विसृजन्तः[६] विविधान्युत्पादयन्तः अधि क्षमि पृथिव्या वेदिलक्षणाया उपरि तिष्ठन्ति[७], कर्मान्तरत्वेनेति शेषः ॥ ११ ॥

वेङ्कट० [८]ब्रह्म गाम् अश्वम् जनयन्त[८] ओषधीः वनस्पतीन् च तथा पृथिवीम् पर्वतान् अन्तरिक्षम्, सूर्यम्[८] च दिवि रोहयन्तः सुदानाः[९] कल्याणानि च कर्माणि पृथिव्याम् विसृजन्तः अमी देवा इति ॥ ११ ॥

---

१. नास्ति वि॰ अ॰. २-२. °ष्मदस वि॰. ३. चाहं वि॰. ४-४. नास्ति मूको. ५. नास्ति मूको. ६. °न्ती मूको. ७-७. °भवन्तो च नवमः अ॰, भवो च नवमः वि॰. ८. नास्ति वि॰. ९. सुदाना वि॰, सुदानवि अ॰

भुज्युमंहसः पिपृथो निरश्विना श्यावं पुत्रं वध्रिमत्या अजिन्वतम् ।
कमद्युवं विमदायोहथुर्युवं विष्णाप्वं१ विश्वकायाव सृजथः ॥ १२ ॥

भुज्युम् । अंहसः । पिपृथः । निः । अश्विना । श्यावम् । पुत्रम् । वध्रिऽमत्याः । अजिन्वतम् ।
कमऽद्युवम् । विऽमदाय । ऊहथुः । युवम् । विष्णाप्वम् । विश्वकाय । अव । सृजथः ॥ १२ ॥

उद्गीथ० भुज्युम् नाम राजानं तुग्रपुत्रं समुद्रे विपन्ननावं सखिभिः परित्यक्तं मुमूर्षुम् अंहसः पापात्, पापकार्यमरणादित्यर्थः, निः पिपृथः समुद्रान्निष्कृष्य पालितवन्तौ स्थो युवां हे अश्विनौ[1]। किञ्च श्यावम् कुष्ठित्वात् श्याववर्णम् पुत्रम् वध्रिमत्याः वध्रिमतीनाम्न्याः स्त्रियाः[2] आजिन्वतम् जिन्वतिः[2] प्रीतिकर्मा। प्रीतवन्तौ स्थो युवाम्, कुष्ठापनयेन सन्तर्पितवन्तौ इत्यर्थः। किञ्च कमद्युवम् कामयितव्यां युवतिं भार्याम् विमदाय ऋषये ऊहथुः ऊढवन्तौ दत्तवन्तौ स्थ युवम् युवाम् विष्णाप्वम् च विश्वकाय विश्वकनाम्ने अव सृजथः दत्तवन्तौ स्थ ॥ १२ ॥

वेङ्कट० तौग्रम् भुज्युम् 'अश्विनौ' उपद्रवात् निः पिपृथः[3]। श्याववर्णं हिरण्यहस्तं नाम पुत्रम् वध्रिमत्याः[4] ददथुः। तथा कामस्य दीपनीं जायाम्[5] विमदाय ऊहथुः युवाम्। तथा विष्णाप्वम् नाम विनष्टं पुत्रम् विश्वकाय आनीय अव सृजथः[6] ॥ १२ ॥

पावीरवी तन्यतुरेकपादजो दिवो धर्ता सिन्धुरापः समुद्रियः ।
विश्वे देवासः शृणवन् वचांसि मे सरस्वती सह धीभिः पुरन्ध्या ॥ १३ ॥

पावीरवी । तन्यतुः । एकऽपात् । अजः । दिवः । धर्ता । सिन्धुः । आपः । समुद्रियः ।
विश्वे । देवासः । शृणवन् । वचांसि । मे । सरस्वती । सह । धीभिः । पुरम्ऽध्या ॥ १३ ॥[7]

उद्गीथ० पावीरवी 'पावीरम् आयुधम्, तद्वान्[8] इन्द्रः पावीरवान् तस्य स्वभूता वाक् माध्यमिका स्तनयित्नुलक्षणा तन्यतुः तनित्री वाचोऽवस्या सवरया सार्वलौकिक्याश्च[9]। एकपात् अजः [10]इति द्विविशेषणविशिष्टः[10] आदित्यश्च दिवः द्युलोकस्य धर्ता स्वेन उपकारेण धारयिता। सिन्धुः च नदी। आपः च सर्वत्रस्थाः, समुद्रियः समुद्रे भवो वरुणश्च विश्वे देवाः शृणवन् शृण्वन्तु वचांसि वचनानि स्तुतिलक्षणानि मे मम स्वभूतानि धीभिः यागकर्मभिः, युक्तानीति शेषः, सरस्वती च सह पुरन्ध्या बहुप्रज्ञया उषसा[11] ॥ १३ ॥

वेङ्कट० आयुधवती [12]शोधयित्री वाक्[12] माध्यमिका तथा अजः एकपात् दिवः धर्ता [13]सिन्धुः आपः[13] अन्तरिक्ष्याः विश्वे देवाः शृण्वन्तु वचांसि मे सरस्वती च सह कर्मभिर्युक्तानि पुरन्ध्या प्रज्ञयेति ॥ १३ ॥

---

१ स्त्रियः मूको. २ जिन्वति मूको. ३-३ त्रुटितम् वि[२] अ[१]. ४ वध्रिमत्या वि[१]. ५ दायां वि[२] अ[१], जाया वि[१]. ६. °ज्यु॰ वि[१]. ७. या (१२,३०) व्याख्यानं द्र. ८-८ °रमायुधं ददवान् मूको. ९ सर्वलौ° मूको. १०-१०. इति द्विविशेषण आदित्यस्य विशि° मूको. ११ उषसाम् मूको. १२-१२ °यित्री वा वाक् वि[१], शोध यित्री वा वि[२] अ[१]. १३-१३ नास्ति वि[१] अ[१].

विश्वे॑ दे॒वाः स॒ह धी॒भिः पुर॑न्ध्या मनो॒र्यज॑त्रा अ॒मृता॑ ऋत॒ज्ञाः ।
रा॒ति॒षाचो॑ अ॒भि॒षाचः॑ स्व॒र्विदः॒ स्व१॒॑र्गिरो॒ ब्रह्म॑ सू॒क्तं जु॑षेरत ॥ १४ ॥

विश्वे॑ । दे॒वाः । स॒ह । धी॒भिः । पुर॑म्ऽध्या । मनोः॑ । यज॑त्राः । अ॒मृताः॑ । ऋ॒त॒ऽज्ञाः ।
रा॒ति॒ऽसाचः॑ । अ॒भि॒ऽसाचः॑ । स्वः॒ऽविदः॑ । स्वः॑ । गिरः॑ । ब्रह्म॑ । सु॒ऽउ॒क्तम् । जु॒षे॒र॒त ॥ १४ ॥

उद्गीथ० विश्वे देवा सह पुरन्ध्या बहुप्रज्ञया उपसा[1] मनो मनुष्यस्य यजत्रा यष्टव्या अमृता मरणवर्जिता ऋतज्ञा यज्ञस्य[2] सत्यस्य ज्ञातार रातिषाच ज्ञानयो यजमानानाम् अभिषाच विद्वांसश्च स्वर्विद दिव आदित्यस्य सर्वस्य वा ज्ञातार धीभि यागकर्मभि, युक्ता इति शेष, स्व सर्वा गिर स्तुती ब्रह्म हविरन्नम् सूक्तम् चेदम् जुषेरत प्रीयन्तां सेवन्ता वा ॥ १४ ॥

वेङ्कट० विश्वे देवा सह कर्मभि प्रज्ञानेन च[3] मनुष्यस्य यष्टव्या[4] अमृता सत्यज्ञा हविर्दीयमान सेवन्त आभिमुख्येन सेवन्त सर्वज्ञा सर्वा गिर महद्यासम् [5]सूक्तम् सेवन्तामिति[5] ॥ १४ ॥

दे॒वान्व॑सि॑ष्ठो अ॒मृता॑न्व॒न्दे ये विश्वा॒ भुव॑ना॒भि प्र॑त॒स्थुः ।
ते नो॑ रासन्तामुरुगा॒यम॒द्य यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभिः॒ सदा॑ नः ॥ १५ ॥

दे॒वान् । वसि॑ष्ठः । अ॒मृता॑न् । व॒न्दे॒ । ये । विश्वा॑ । भुव॑ना । अ॒भि । प्र॒ऽत॒स्थुः ।
ते । नः॒ । रा॒स॒न्ता॒म् । उ॒रु॒ऽगा॒यम् । अ॒द्य । यू॒यम् । पा॒त॒ । स्व॒स्तिऽभिः॑ । सदा॑ । नः॒ ॥१५॥

उद्गीथ० ये देवा विश्वा भुवना सर्वान् लोकान् पृथिव्यादीन् अभि प्रतस्थु[6] प्रकर्षेण गता व्याप्तवन्त, तान् देवान् अमृतान् मरणवर्जितान् वसिष्ठ वसुतम[7] स्तुतिभि हविर्भिश्च आच्छादयितृतम वसिष्ठमहर्षो वा वसुकर्णं वन्दे स्तुतवानहम्। स्तुताश्च[8] सन्त ते देवा न अस्मभ्यम् रासन्ताम् ददतु उरुगायम् महागतिं स्वर्गापवर्गलक्षणाम् अद्य अस्मिन्नहनि। पर पाद प्रत्यक्षकृतत्वाद् भिन्न वाक्यम्। हे देवा ! यूयम् पात रक्षत स्वस्तिभि अविनाशै सदा नित्यम् न अस्मान् ॥ १५ ॥

वेङ्कट० देवान् अय वसिष्ठकुलज अमृतान् अस्तौषीन्[9], ये विश्वानि[10] भुवनानि अभि प्रतिष्ठन्ति । 'ते न' इति गतमिति (ऋ ७,३५,१५ द्र) ॥ १५ ॥

[11]इति अष्टमाष्टके द्वितीयाध्याये एकादशो वर्ग[11] ॥

---

१ उपसाम् वि[1]. २ यज्ञस्य मूको. ३ नास्ति वि[1]. ४ °व्यस्य वि[1] ५-५ सूक्तमिति भ[1] ६. प्रतिष्ठन्तु वि[1] अ ७ वसुतमः वि[1]. ८ स्तुताश्च मूको ९ अस्तौषीत् वि[1]. १० विश्वे विश्वा° भ[1]. ११-११ नास्ति मूको

[६६]

'वसुकर्णो वासुक्र ऋषि । विश्वे देवा देवता । जगती छन्द , पञ्चदशी त्रिष्टुप्' ।

देवान् हुवे बृहच्छ्रवसः स्वस्तये ज्योतिष्कृतो अध्वरस्य प्रचेतसः ।
ये वावृधुः प्रतरं विश्ववेदस इन्द्रज्येष्ठासो अमृता ऋतावृधः ॥ १ ॥

देवान् । हुवे । बृहत्ऽश्रवस । स्वस्तये । ज्योतिःऽकृत । अध्वरस्य । प्रऽचेतस ।
ये । ववृधु. । प्रऽतरम् । विश्वऽवेदस । इन्द्रऽज्येष्ठास । अमृता । ऋतऽवृध ॥ १ ॥

उद्गीथ० तान् देवान् हुवे यागार्थम् आह्वयामि । अथवा 'ह्वयति' (निघ ३,१४) इत्यर्चतिकर्मा । हुवे स्तौमीत्यर्थ । कीदृशान् । बृहच्छ्रवस महाकीर्तीन् महाहविरन्नान् वा ज्योतिष्कृत दीप्ते कर्तॄन् अध्वरस्य यज्ञस्य प्रचेतसः प्रकर्षेण ज्ञातॄन् । किमर्थं हुवे । स्वस्तये अविनाशाय । ये देवा ववृधु सर्वप्रकारया वृद्ध्या प्रतिदिन वर्धन्ते[1] प्रतरम् प्रकृष्टतरम् अत्यर्थमित्यर्थ । विश्ववेदस सर्वज्ञा सर्वधना वा इन्द्रज्येष्ठास॰ इन्द्र॰ अधिपतित्वाद् अतिशयेन प्रशस्यो वृद्धो वा येषां ते इन्द्रज्येष्ठा अमृता॰ मरणवर्जिता ऋतावृध यज्ञस्य सत्यस्य उदकस्य वा वर्धयितार ॥ १ ॥

वेङ्कट० देवान् हुवे वृद्धदन्नान्[1] स्वस्तये तेजस कर्तॄन् यज्ञस्य सुमतीन्, ये[1] वर्धन्ते अत्यन्तम् सर्वधना इन्द्रनेतृका अमृता यज्ञेन वृद्धा ॥ १ ॥

इन्द्रप्रसूता वरुणप्रशिष्टा ये सूर्यस्य ज्योतिषो भागमानशुः ।
मरुद्गणे वृजने मन्म धीमहि माघोने यज्ञं जनयन्त सूरयः ॥ २ ॥

इन्द्रऽप्रसूता । वरुणऽप्रशिष्टा॰ । ये । सूर्यस्य । ज्योतिष । भागम् । आनशु ।
मरुत्ऽगणे । वृजने । मन्म । धीमहि । माघोने । यज्ञम् । जनयन्त । सूरय ॥ २ ॥

उद्गीथ० इन्द्रप्रसूता इन्द्रेण अनुज्ञाता वरुणप्रशिष्टा॰ वरुणेन च अनुज्ञाता य मरुत सूर्यस्य, उपरि वर्तमानस्येति शेष , ज्योतिष ज्योतीरूपस्य दीप्तस्य द्युलोकस्य भागम् एकदेश[4] सप्तवायुस्कन्धलक्षणम् आनशु स्वामित्वेन[6] प्राप्ता । उक्तश्चायमर्थो मन्त्रान्तरेऽपि—'ये नाकस्याधि रोचने दिवि देवास आसते' (ऋ १,१९,६) इति । मरुद्गणे तेषां मरुतां गणे वृजने वृजनवति बलवति शत्रुप्राणानां वा वर्जयितरि मन्म मननीय स्तुतिजातम् धीमहि कर्तुं ध्यायाम चिन्तयाम कुर्म इत्यर्थ । कस्मात्[7] । यतस्ते माघोने मघोने मघवते हविर्धनेन धनवते[8] यजमानाय यज्ञम् यज्ञम् जनयन्त 'वृष्टिप्रदानद्वारेण अङ्कुरप्रतिपत्त्या च[9] जनयन्ति[10] सूरय मेधाविन ॥ २ ॥

१-१. नास्ति मूको २. वर्धयन्ते मूको. ३ °न्नान् वि[2] अ[2]. ४. नास्ति वि[1] अ[1]. ५. एकदेशं मूको. ६. स्वामित्वेन वि[2] अ. ७. तस्मात् वि[2] अ ८ °ते यज्ञम् मूको. ९ ९. नास्ति वि[1]. १०. जनयन्त वि[1]; जनयन्त वि[2] अ.

वेङ्कट० इन्द्रेण कार्येषु प्रसूता वरुणेनानुशिष्टा ये अमुष्य सूर्यस्य द्योतमानस्य भजनीयम्[1] आनशु[1] सूर्यमधिष्ठाय वर्तन्त, तेषां मरुतां गणे शत्रूणां छेदके स्तोत्रम् निदध्म.। मघवत सम्बन्धिनि मरुद्गण तन्निमित्तं[2] यज्ञं जनयन्ति प्राज्ञा[3] ॥ २ ॥

इन्द्रो वसुभिः परि पातु नो गयमादित्यैर्नो अदितिः शर्म यच्छतु ।
रुद्रो रुद्रेभिर्देवो मृळयाति नस्त्वष्टा नो ग्नाभिः सुवितार्य जिन्वतु ॥ ३ ॥

इन्द्रः । वसुऽभिः । परि । पातु । नः । गयम् । आदित्यैः । नः । अदितिः । शर्म । यच्छतु ।
रुद्रः । रुद्रेभिः । देवः । मृळयाति । नः । त्वष्टा । नः । ग्नाभिः । सुवितार्य । जिन्वतु ॥ ३ ॥

उद्गीथ० इन्द्र वसुभिः वृष्ट्या सर्वस्याऽऽच्छादयितृभिः निवासयितृभिर्वा मरुद्भिः सह परि पातु नः अस्माकम् गयम् यज्ञगृहम्। आदित्यैः सह नः अस्मभ्यम् अदितिः देवमाता शर्म विमानगृहं स्वर्गसुखं वा यच्छतु। रुद्रः देवः रुद्रेभिः रुद्रैः अनुचरैः सह मृळयाति मृडयतु[4] सुखयतु नः अस्मान्। त्वष्टा प्रजापतिः ग्नाभिः देवपत्नीभिः सह नः अस्मान् सुविताय सुगताय स्वर्गगमनाय सूताय वा प्रजार्थमित्यर्थः, जिन्वतु प्रीणयतु तर्पयतु पुष्णा- त्वित्यर्थः[5] ॥ ३ ॥

वेङ्कट० इन्द्र वसुभिः परि रक्षतु अस्माकम् गृहम्। अदितिः च आदित्यैः अस्मभ्यम् सुखम् प्र यच्छतु। रुद्र च मरुद्भिः देव अस्मान् सुखयतु। त्वष्टा अस्मान्[6] देवपत्नीभिः अभ्युदयाय प्रीणयतु ॥ ३ ॥

अदितिर्द्यावापृथिवी ऋतं महदिन्द्राविष्णू मरुतः स्वर्बृहत् ।
देवाँ आदित्याँ अवसे हवामहे वसून् रुद्रान्त्सवितारं सुदंससम् ॥ ४ ॥

अदितिः । द्यावापृथिवी इति । ऋतम् । महत् । इन्द्राविष्णू इति । मरुतः । स्वः । बृहत् ।
देवान् । आदित्यान् । अवसे । हवामहे । वसून् । रुद्रान् । सवितारम् । सुऽदंससम् ॥ ४ ॥

उद्गीथ० अदितिः द्यावापृथिवी च ऋतम् च यज्ञ उदकं सत्यं वा महत् इन्द्राविष्णू मरुतः च स्वः[1] बृहत् सर्वं बृहत् अन्यदपि देवजातम् अस्मान् निन्वत्वित्यर्थः । देवान् आदित्यान् अवसे इत्यादि अनुवर्त्यम्। अदितिरित्येवमादि देवजातं च देवान् आदित्यांश्च अवसे हविषा तर्पणाय तेषां ममास्माकं वा रक्षणाय हवामहे आह्वयाम वसून् च रुद्रान् च सवितारम् च सुदंससम् सुकर्माणम् । ४ ॥

वेङ्कट० ऋतम् अग्निः । स्वः आदित्यः । एतान् देवांश्च आदित्यादीन् रक्षणाय हवामहे इति ॥ ४ ॥

सरस्वान् धीभिर्वरुणो धृतव्रतः पूषा विष्णुर्महिमा वायुरश्विना ।
ब्रह्मकृतो अमृता विश्ववेदसः शर्म नो यंसन् त्रिवरूथमंहसः ॥ ५ ॥

---

१. मजम् मूको. २. भग नि° वि° ३ °यज्ञ मूको ४. °तीत्यर्थः वि°. ५-५ नास्ति वि°. ६ नास्ति मूको.

सर॑स्वान् । धीभि । वरु॑ण । धृतऽव्र॑त । पूषा । विष्णु॑ । महिमा । वायु । अश्विना॑ ।
ब्रह्मऽकृत॑ । अमृता॑ । विश्वऽवे॑दस । शर्म॑ । न । यसन । त्रिऽवरू॑थम् । अंह॑स ॥ ५ ॥

उद्गीथ० सरस्वान् मध्यस्थानो देव धीभि प्रज्ञाभि कर्मभिर्वा, स्वै विशिष्टैरिति शेष, वरुण च धृतव्रत अपरित्यक्तस्वकर्मा पूषा विष्णु च महिमा 'महिमवान् महत्त्ववान् वेत्यर्थ'[1], वायु च अश्विनौ च ब्रह्मकृतः ब्रह्मणोऽन्नस्य स्तुतेर्वा हेतुकर्तार अमृता मरणरहिता विश्ववेदस बहुधना बहुज्ञाना[2] वा शर्म विमानगृह स्वर्गसुखं वा न अस्मभ्यम् यसन् सम्प्रयच्छन्तु[3]। कीदृशम्। त्रिवरूथम् त्रिभिरश्विवाय्वादित्यै आदित्यचन्द्रग्न्दैर्वा[4] ब्रह्मविष्णुमहेश्वरैर्वा वरणीयम्[5]। अंहस पापात्, प्रमोक्ष्येति[6] शेष ॥ ५ ॥

वेङ्कट० सरस्वान् प्रज्ञाभियुक्त वरुण च धृतव्रत पूषा च 'विष्णु च'[7] महत्त्वेन युक्त वायु अश्विनौ च कर्मकृत अमृता विश्वधना गृहम् अस्मभ्य प्रयच्छन्तु त्रिच्छदिष्कम् आहन्तार शत्रूणाम् ॥ ५ ॥

'इति अष्टमाष्टके द्वितीयाध्याये द्वादशो वर्ग'[8] ॥

वृषा॑ यज्ञो वृष॑णः सन्तु यज्ञिया॒ वृष॑णो देवा वृष॑णो हविष्कृत॑ः ।
वृष॑णा द्यावा॑पृथिवी ऋतावरी वृषा॑ पर्जन्यो वृष॑णो वृषस्तुभ॑ः ॥ ६ ॥

वृषा॑ । यज्ञ । वृष॑ण । सन्तु । यज्ञिया॑ । वृष॑ण । देवा । वृष॑णः । हविःऽकृत॑ ।
वृष॑णा । द्यावा॑पृथिवी इति॑ । ऋतव॑री इत्यृतऽव॑री । वृषा॑ । पर्जन्य॑ । वृष॑ण । वृषऽस्तुभ ॥६॥

उद्गीथ० वृषा वर्षिता यज्ञ च, वृषण वर्षितार सन्तु भवन्तु यज्ञिया च यज्ञसम्पादिन ऋत्विग्यजमाना[9], वृषण वर्षितार देवा च वृषण हविष्कृत च हविषा कर्तार अध्वर्यव उलूखलमुसलादयश्च, वृषणा द्यावापृथिवी ऋतावरी वृष्ट्युदकवत्यौ, वृषा पर्जन्य च, वृषण सन्तु वृषस्तुभ च वृषस्य वर्धितारो यजमाना माध्यमिका देवगणा ॥ ६ ॥

वेङ्कट० वर्षिता कामानाम् यज्ञ अस्तु। वृषण सन्तु[10] देवा च, तथा[11] वृषण स्तोतार, वृषण हविषा कर्तार, वृषणा द्यावापृथिव्यौ यज्ञवत्यौ[12], वृषा पर्जन्य वृषण वृषस्तुभ ऋत्विजा स्तुतय ॥ ६ ॥

अ॒ग्नीषोमा॒ वृष॑णा॒ वाज॑सातये पुरुप्रश॒स्ता वृष॑णा॒ उप॑ ब्रुवे ।
यावी॑जि॒रे वृष॑णो देवय॒ज्यया॒ ता न॒ः शर्म॑ त्रि॒वरू॑थं॒ वि यं॑सतः ॥ ७ ॥

---

१ १. महिमावाम स्वाशायेर्थं वि; महिमावाम इत्व वेत्यर्थं वि॑ अ. २. बहुप्रज्ञा वि॑ अ ३ °च्छतु मूको ४ °चन्द्रै मूको. ५ °णीय मूको. ६. प्रमुञ्चोथ्येत वि॑ प्रमुञ्चने अ ७-७ विष्णुश्च मूको. ८-८. नास्ति मूको ९ °मान मूको. १० सन्त वि॑ अ॑ ११ ता वि॑ अ॑. १२ °वन्तौ वि॑ अ॑.

अग्नीषोमा । वृषणा । वाजऽसातये । पुरुऽप्रशस्ता । वृषणौ । उप । ब्रुवे ।
यौ । ईजिरे । वृषण । देवऽयज्यया । ता । नः । शर्म । त्रिऽवरूथम् । वि । यंसत ॥ ७ ॥

उद्गीथ० अग्नीषोमा वृषणा वाजसातये पुरुप्रशस्ता बहुस्तोत्रौ[1] वृषणौ वर्षितारौ कामानां च उप ब्रुवे उपगम्य ब्रवीमि स्तुतिभिः स्तौमीत्यर्थः । किंच यौ अग्नीषोमौ ईजिरे इष्टवन्तः[2] वृषणः वर्षितारः यजमानाः देवयज्यया देवार्हेण यागेन, ता तौ अग्नीषोमौ अस्माभिः [3]इष्टौ सन्तौ[3] नः अस्मभ्यम् शर्म त्रिवरूथम् वि यंसत विशेषेण प्रयच्छतामित्यर्थः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अग्नीषोमौ[4] वृषणौ अन्नलाभाय बहुभिः प्रशस्तौ उप स्तौमि । पुनः वृषणौ इति पूरणम् । यौ[5] यजन्ते वृषणः[6] यज्ञेन, तौ नः गृहम् त्रिवरूथम् दत्ताम् ॥ ७ ॥

धृतव्रताः क्षत्रिया यज्ञनिष्कृतो बृहद्दिवा अध्वराणामभिश्रियः ।
अग्निहोतार ऋतसापो अद्रुहोऽपो असृजन्ननु वृत्रतूर्ये ॥ ८ ॥

धृतऽव्रताः । क्षत्रियाः । यज्ञनिःऽकृतः । बृहत्ऽदिवाः । अध्वराणाम् । अभिऽश्रियः ।
अग्निऽहोतारः । ऋतऽसापः । अद्रुहः । अपः । असृजन् । अनु । वृत्रऽतूर्ये ॥ ८ ॥

उद्गीथ० धृतव्रताः अपरित्यक्तस्वकर्माणः देवाः क्षत्रियाः क्षतत्राणसमर्थाः यज्ञनिष्कृतः यज्ञस्य संस्कर्तारः, बृहद्दिवाः महादीप्तयः अध्वराणाम् यज्ञानाम् अभिश्रियः आभिमुख्येन सेवितारः अग्निहोतारः अग्निहोतृकाः[7] अग्न्याह्वातृकाः वा ऋतसापः यज्ञेनार्चितारः[8] उदकेन सर्वस्यार्चयितारो वा अद्रुहः परस्य यजमानानां चाऽद्रोग्धारः अपः वृष्ट्युदकानि असृजन् विसृजन्ति विक्षिपन्ति वर्षन्तीत्यर्थः । कदा । अनु वृत्रतूर्ये [9]वृत्रवधे निवृत्ते[9] पश्चाद् मेघवधानन्तरमित्यर्थः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० धृतकर्माणः[10] जात्या क्षत्रियाः यज्ञनिष्कृतः निः यज्ञं प्रति निर्गमनं तस्य कर्तारः, महातेजसः यज्ञानाम् सेवितारः अग्निह्वातृकाः सत्यभाजः[11] अद्रोग्धारः उदकानि अनु असृजन् वृत्रवधे ॥ ८ ॥

द्यावापृथिवी जनयन्नभि व्रताप ओषधीर्वनिनानि यज्ञिया ।
अन्तरिक्षं स्व१रा पप्रुरूतये वशं देवासस्तन्वी३ नि मामृजुः ॥ ९ ॥

द्यावापृथिवी इति । जनयन् । अभि । व्रता । आपः । ओषधीः । वनिनानि । यज्ञिया ।
अन्तरिक्षम् । स्वः । आ । पप्रुः । ऊतये । वशम् । देवासः । तन्वि । नि । ममृजुः ॥ ९ ॥

उद्गीथ० द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ जनयन् अभि आभिमुख्येन महता यत्नेन जनयन्ति विश्वे देवाः, व्रता व्रतानि च कर्माणि लौकिकानि वैदिकानि च जनयन्ति, आपः उदकानि[12] च ओषधीः च

---

१. बहुस्तोत्रा वि', बहुस्थाना वि' अ. २ इष्ट' वि'. ३-३. इष्टा सन्तो मूको. ४. °षोमा वि' अ' ५. तौ वि'. ६ वृषणा वि' अ'. ७. नास्ति मूको. ८. °नार्चिता मूको ९-९. °वधेन वृत्रे मूको. १०. °कर्मण वि'. ११ °भाजा वि' अ'. १२. धानि मूको.

वनिनानि च वृक्षाश्चेत्यर्थः[1], यज्ञिया यज्ञार्हाण्यन्यानि[2] च भूतानि[3]। केन प्रकारेण जनयन्ति। उच्यते—यत अन्तरिक्षम् च स्व दिव च आ पप्रु आपूरयन्ति। केन। सामर्थ्याद् वृष्ट्या। ऊतये सव सर्वस्य तर्पणाय। अत वृष्ट्या जनयन्ति। जनयित्वा च वशम् काम जगदनुग्रहेच्छा सर्वोपभोगेच्छा च देवास विश्वे देवा॰ तन्वि स्वशरीरे आत्मनि नि ममृजु निमृष्टवन्तो निश्चयेन शोधितवन्त सस्तुतवन्त अवाप्तकामा सवृत्ता इत्यर्थ ॥ ९ ॥

वेङ्कट॰ द्यावापृथिव्यौ अभि अजनयन् कर्मणा आप ओषधी॰ वृक्षाश्च [4]यज्ञियान्। स्व [4]अन्तरिक्षम् तेजसा आ पूरयन्ति रक्षणाय। यज्ञश्च[5] देवा स्वशरीरे नि सृजन्ति कान्तम् ॥ ९ ॥

धर्तारो दिव ऋभवः सुहस्ता वातापर्जन्या महिषस्य तन्यतोः ।
आप ओषधीः प्र तिरन्तु नो गिरो भगो रातिर्वाजिनो यन्तु मे हवम् ॥ १० ॥

धर्तार । दिव । ऋभव । सुऽहस्ता । वातापर्जन्या । महिषस्य । तन्यतो ।
आप । ओषधी । प्र । तिरन्तु । न । गिर । भग । राति । वाजिन । यन्तु । मे । हवम् ॥

उद्गीथ॰ धर्तार स्वेनोपकारेण वृष्ट्यादिना[6] वा दिव द्युलोकस्य ऋभव रश्मय सौधन्वना वा देवरथकारा सुहस्ता शोभनहस्ता वातापर्जन्या वातापर्जन्यौ च [7]महिषस्य महत[7] तन्यतो स्तनितशब्दस्य धारयितारौ धर्त्तारौ आप च ओषधी ओषधय च प्र तिरन्तु प्रापयन्तु प्रार्थितार्थप्रदानेन[8] न अस्माकम् गिर स्तुती। भग च राति 'रा दाने' दातेप्सितार्थानाम् वाजिन च देवा च आ यन्तु आगच्छन्तु च शृण्वन्त्वित्यर्थ, मे मम हवम् आह्वानम् ॥ १० ॥

वेङ्कट॰ धर्तार द्युलोकस्य ऋभव शोभनहस्ता पर्जन्यवातौ च महत शब्दस्य कर्तारौ भवत। आप ओषधयश्च प्र वर्धयन्तु[9] अस्माकम् स्तुती[10]। तथा भग दाता अर्यमा[11] च वाजिन च आगच्छन्तु मम आहवम्। 'अग्निर्वायु सूर्य। ते वै वाजिन' (तैब्रा १,६,३,९) इति ब्राह्मणम् ॥१०॥

[12]इति अष्टमाष्टके द्वितीयाध्याये त्रयोदशो वर्ग[12] ॥

समुद्रः सिन्धू रजो अन्तरिक्षमज एकपात् तनयित्नुरर्णवः ।
अहिर्बुध्न्यः शृणवद्वचांसि मे विश्वे देवास उत सूरयो मम ॥ ११ ॥

समुद्र । सिन्धु । रज । अन्तरिक्षम् । अज । एकऽपात् । तनयित्नु । अर्णव ।
अहि । बुध्न्य । शृणवत् । वचांसि । मे । विश्वे । देवास । उत । सूरय । मम ॥ ११ ॥

---

१. वृक्षाश्च॰ मूको. २. ॰र्ह्याणि मूको ३. भूतेन वि[२] अ. ४-४. यज्ञिया तस्य वि[१] ५. यज्ञश्च वि[२] अ[१], ॰ज्ञे च च वि[१] ६. दिना त्रि[१], दिवा वि[२] अ ७-७. महतो महिषस्य त्रि[२] अ. ८. ॰दान मूको ९. 'वर्धय' वि[२] अ[१] १०. ॰ति त्रि[१]. ११. यथा वि[१]. १२-१२. नास्ति मूको.

उद्गीथ० समुद्र च सिन्धु च रज लोकश्च पृथिवीद्युलक्षण अन्तरिक्षम् च अज एकपात् चादित्य तनयित्नु स्तनयित्नुश्च पर्जन्यश्चत्यथ, अर्णव उदकवान् अहिर्बुध्न्य अन्तरिक्ष्य[1] शृण्वन् शृणोतु वचांसि स्तुतिवचनानि मे मम सम्बन्धीनि। उत अपि विश्वे देवास सूरय च[2] मेधाविन मम, हवींषि भक्षयन्त्विति शेष ॥ ११ ॥

वेङ्कट० समुद्रादयो मम वचनम् शृण्वन्तु। समु० स्यन्दमानोदक सिन्धु रज च अन्तरा [3]क्षान्तम् अन्तरिक्षमिति[3] (तु या २,१) अज च देव एकपात् मेघश्चोदकवान् अहि च बुध्न्य देव अपि च विश्वे देवा प्राज्ञा इति। ११ ॥

स्याम॑ वो॒ मन॑वो दे॒ववी॑तये॒ प्राञ्चं॑ नो य॒ज्ञं प्र ण॑यत साधु॒या ।
आदि॑त्या॒ रुद्रा॒ वस॑वः॒ सुदा॑नव इ॒मा ब्रह्म॑ श॒स्यमा॑नानि जिन्वत ॥ १२ ॥

स्याम॑ । व॒ । मन॑व । दे॒वऽवी॑तये । प्राञ्च॑म् । न॒ । य॒ज्ञम् । प्र । न॒य॒त । सा॒धु॒ऽया ।
आदि॑त्या । रुद्रा॑ । वस॑व । सु॒ऽदा॑नव । इ॒मा । ब्रह्म॑ । श॒स्यमा॑नानि । जि॒न्व॒त ॥ १२ ॥

उद्गीथ० स्याम भवेम वयम् व युष्माक देवानाम् मनव[4] मन्तार स्वरूपतो ज्ञातार। क[5]। देववानय देवा [6]वियन्ति गच्छन्ति[6] भक्षभावाय, भक्षयन्ति हवींषि अस्मिन्निति वा[7] देववीतिर्यज्ञ। तत्र देववीतौ[8] यज्ञ। सप्तम्यर्थे चतुर्थी। किञ्च प्राञ्चम् प्राचीनदिशम् अञ्चित गत प्राङ्मुखम् न अस्माकम् यज्ञम् प्र नयत प्रापयत प्रोत्सर्पयत साधुया साधु शोभनम् सम्यगित्यर्थ। प्रणीय च हे आदित्या। रुद्रा[1] वसव। सुदानव। इमा इमानि ब्रह्म शब्दलक्षणानि ब्रह्माणि अस्माकम्[9] युष्मदर्थम् शस्यमानानि जिन्वत श्रवणेन प्रीणयत शृणुतेत्यर्थ ॥ १२ ॥

वेङ्कट० भवेम देवा[1] युष्माकम् वय मननाय। प्राचीनम् अस्माकम् यज्ञम् प्र नयत कल्याणम्। आदित्यादय[1] सुदाना[1] इमानि स्तोत्राणि शस्यमानानि प्रीणयत[10] ॥ १२ ॥

दैव्या॒ होता॑रा प्रथ॒मा पु॒रोहि॑त ऋ॒तस्य॒ पन्था॒मन्वे॑मि साधु॒या ।
क्षेत्र॑स्य॒ पतिं॑ प्रति॑वेशमीमहे॒ विश्वा॑न्दे॒वाँ अ॒मृताँ॒ अप्र॑युच्छतः ॥ १३ ॥

दैव्या॑ । होता॑रा । प्र॒थ॒मा । पु॒रःऽहि॑ता । ऋ॒तस्य॑ । पन्था॑म् । अनु॑ । ए॒मि॒ । सा॒धु॒ऽया ।
क्षेत्र॑स्य । पति॑म् । प्रति॑ऽवेशम् । ई॒म॒हे॒ । विश्वा॑न् । दे॒वान् । अ॒मृता॑न् । अप्र॑ऽयुच्छत ॥ १३ ॥

उद्गीथ० दैव्या देवस्य भवौ होतारा होतारौ देवानाम् आह्वातारौ प्रथमा आनुपूर्व्यात्[11] पूर्वौ पुरोहिता

---

१ अन्तरिक्ष वि॰. २ नास्ति वि॰ अ. ३-३ °क्षान्तम् अन्तरि° वि॰; °क्षान्तमन्तरि° अ॰; [illegible] वि॰. ४ मुनयो मनवा वि॰ अ. ५ कं वि॰; क वि॰ अ. ६-६ यन्ति गच्छन्ति वि॰ अ; यन्ति ग॰ वि॰. ७ नास्ति मूको. ८ °वीतय मूको. ९ अस्माकम् मूको. १० °त वि॰. ११ °पूर्व्या मूको.

देवानां पुरोहितौ अग्निवायू ऋतस्य यज्ञस्य पन्थाम् मनुष्ययानमार्गं[1] साधनसम्पल्लक्षणम् अनु एमि अनुगच्छामि अनुपूर्वं याचामीत्यर्थः[2], साधुया साधु शोभनम्। [3]तथा क्षत्रस्य पतिम् प्रतिवेशम्, अन्यांश्च[3] अमृतान् मरणवर्जितान् अप्रयुच्छतः अप्रमाद्यत स्वाधिकारं प्रति प्रमादमकुर्वतः [3]विश्वान् देवान् ईमहे याचामहे[3] ॥ १३ ॥

वेङ्कट० दैव्यौ होतारौ प्रथमौ पुरोहितौ भवतः। यज्ञस्य पन्थानम् अनु गच्छामि साधु। क्षेत्रस्य पतिम् समीपस्थम् याचामहे विश्वान् च देवान् अमृतान् अप्रमाद्यतः ॥ १३ ॥

वसिष्ठासः पितृवद्वाचमक्रत देवाँ ईळाना ऋषिवत् स्वस्तये।
प्रीता इव ज्ञातयः काममेत्याऽस्मे देवासोऽव धूनुता वसु ॥ १४ ॥

वसिष्ठास । पितृऽवत् । वाचम् । अक्रत । देवान् । ईळानाः । ऋषिऽवत् । स्वस्तये ।
प्रीताःऽइव । ज्ञातयः । कामम् । आऽइत्य । अस्मे इति । देवासः । अव । धूनुत । वसु ॥१४॥

उद्गीथ० वसिष्ठासः वसिष्ठसदृशा वक्तारो वा स्तुतिभिः हविर्भिश्च आच्छादयितारो देवानां [4]वसुकर्णनामानो मह्लक्षणाः[4] पितृवत् वसुक्रनाममस्पितृतुल्यम् ऋषिवत् गौतमभरद्वाजादिमहर्षितुल्यं च वाचम् स्तुतिलक्षणाम् अक्रत देवार्थं कृतवन्तः देवान् ईळानाः स्तुवन्तः। किमर्थम्। स्वस्तये अविनाशायात्मनः। एतद् ज्ञात्वा प्रीताः इव ज्ञातयः कामम् एत्य यथा प्रीताः परितुष्टाः ज्ञातयः स्वजनाः मित्रभ्रात्रादय कामं प्रार्थितमर्थम् एत्य प्राप्य लब्ध्वा प्रत्युपकारार्थं धनं प्रयच्छन्ति, एवं स्तुती हविर्लक्षणं प्रार्थितमर्थं च प्राप्य परितुष्टाः सन्तो यूय हे देवास! अस्मे अस्मभ्यम् अव धूनुत अवकम्पयत दत्तेत्यर्थः, वसु धनम् ॥ १४ ॥

वेङ्कट० वसिष्ठकुलजाताः वदन्त् स्तोत्रम् कुर्वन्ति देवान् स्तुवन्तः ऋषय इव पूर्वे अविनाशाय। प्रीता इव ज्ञातयः यथाकामम् आगत्य अस्मासु[5] हे देवाः! प्रेरयत धनम् ॥ १४ ॥

देवान् वसिष्ठो अमृतान् ववन्दे ये विश्वा भुवनाभि प्रतस्थुः।
ते नो रासन्तामुरुगायमद्य यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १५ ॥

देवान् । वसिष्ठः । अमृतान् । ववन्दे । ये । विश्वा । भुवना । अभि । प्रऽतस्थुः ।
ते । नः । रासन्ताम् । उरुऽगायम् । अद्य । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ १५ ॥

उद्गीथ० देवान् वसिष्ठः इति व्याख्यातार्थम् (ऋ १०,६५,१५ द्र) ॥ १५ ॥

[6]इति अष्टमाष्टके द्वितीयाध्याये चतुर्दशो वर्गः[6] ॥

---

१. मनुष्यानुमार्गं वि[1]; मनुष्यानमार्ग वि[2] अ. २. याचया° वि[1] अ. ३-३. नास्ति मूको. ४-४. वसुवर्णाना समानलक्षणाः वि[1]; वसुकर्णाना अमानो[मक्ष]णा वि[2] अ. ५. अथ वा° वि[1]. ६-६. नास्ति मूको.

[६७]

[1]अयास्य आङ्गिरस ऋषिः । बृहस्पतिर्देवता । त्रिष्टुप् छन्दः[1] ।

इ॒मां धियं॑ स॒प्तशी॑र्ष्णीं पि॒ता न॑ ऋ॒तप्र॑जातां बृह॒तीम॑विन्दत् ।
तु॒रीयं॑ स्विज्जनयद्वि॒श्वज॑न्यो॒ऽयास्य॑ उ॒क्थमिन्द्रा॑य॒ शंस॑न् ॥ १ ॥

इ॒माम् । धिय॑म् । स॒प्तऽशी॑र्ष्णीम् । पि॒ता । न॒ । ऋ॒तऽप्र॑जाताम् । बृ॒ह॒तीम् । अ॒वि॒न्द॒त् ।
तु॒रीय॑म् । स्वि॒त् । ज॒न॒य॒त् । वि॒श्वऽज॑न्यः । अ॒यास्यः॑ । उ॒क्थम् । इन्द्रा॑य । शंस॑न् ॥ १ ॥

उद्गीथ० उत्तरे सूक्ते द्वादशर्चे 'इमां धियम्', 'उदप्रुतो न वयः' इत्येते बृहस्पतिदेवते अयास्य[1] आङ्गिरसो ददर्श । इमाम् धियम् धीः प्रज्ञा । तज्जन्या स्तुतिरित्यर्थः । सप्तशीर्ष्णीम् सप्तच्छन्दः-शिरस्काम् पिता नः अस्माकम् ऋतप्रजाताम् यज्ञार्थं[2] समुत्पन्नाम् बृहतीम् महतीम् अविन्दत् बृहस्पत्यर्थं लब्धवान् मदशान्तरे [3]दृष्टवान् । अनया[4] स्तुत्या सप्तच्छन्दोयुक्तया महत्या मम पिता अङ्गिराः यज्ञे बृहस्पतिं स्तुतवानित्यर्थः[5] । अस्याः स्तुतेः मत्पितृदृष्टायाः तुरीयम् स्वित् चतुर्थं वा न वा चतुर्भागयुक्तं वा कृतं वेत्यर्थः, जनयत् आत्मानं परोक्षीकृत्य ब्रवीति मन्त्रदृक् । पुरुषव्यत्ययो वा कर्तव्यः । अहम् अजनयं जनितवानस्मि दृष्टवानस्मीत्यर्थः, विश्वजन्यः सर्वजनाय हितः अयास्यः अयास्यनामाऽहम् उक्थम् स्तुतिजातम् इन्द्राय शंसन् इन्द्रस्य परमेश्वरस्य बृहस्पतेरर्थाय उच्चारयन्नित्यर्थः ॥ १ ॥

वेङ्कट० अयास्य आङ्गिरसः । इमाम् धात्रीं कर्मणा तनुवं[6] सप्तशिरस्काम् पिता अस्माकम् यज्ञार्थं प्रजातानाम् महतीम् लब्धवान्[7] । व्यापारं[8] कर्मणा बृहस्पतिं पुत्रमलभतेत्यर्थः । "सप्तास्यस्तुविजातो रवेण' (तैब्रा २,८,२ ७) इत्युक्तम् । तुरीयम् नक्षारमपि जनयतु अयम् अयास्यः पाङ्क्तस्य उक्थम् ईश्वराय बृहस्पतये शंसन् इति ॥ १ ॥

ऋ॒तं शंस॑न्त ऋ॒जु दीध्या॑ना दि॒वस्पु॒त्रासो॒ असु॑रस्य वी॒राः ।
विप्रं॑ प॒दमङ्गि॑रसो॒ दधा॑ना य॒ज्ञस्य॒ धाम॑ प्रथ॒मं म॑नन्त ॥ २ ॥

ऋ॒तम् । शंस॑न्तः । ऋ॒जु । दीध्या॑नाः । दि॒वः । पु॒त्रासः॑ । असु॑रस्य । वी॒राः ।
विप्र॑म् । प॒दम् । अङ्गि॑रसः । दधा॑नाः । य॒ज्ञस्य॑ । धाम॑ । प्र॒थ॒मम् । म॒न॒न्त॒ ॥ २ ॥

उद्गीथ० ऋतम् शंसन्तः सदा स्तुवन्तः ऋजु अजिह्मम् अकुटिलम् दीध्यानाः ध्यायन्तः सदा चिन्तयन्तः दिवः दीप्तस्याग्नेः द्युलोकस्य वा असुरस्य प्राणवतः प्रज्ञावतो वा पुत्रासः पुत्राः वीराः विक्रान्ताः विप्रम् मेधाविनं सर्वज्ञम् पदम् स्थानम् अमर्त्याख्यम्[1] अङ्गिरसः दधानाः मनसा धारयन्तः ध्यायन्त इत्यर्थः, यज्ञस्य धाम स्थानम् प्रथमम् आम्नाख्यम् मनन्त ज्ञातवन्तः साक्षात्कृतवन्त इत्यर्थः ॥ २ ॥

१-१. नास्ति मूको. २. अ. व. मूको. ३. वमः ग वि[1] अ[1]; य न वि[2]. ४. दृष्टवान् वि[1] अ, दृष्टा नवा वि[2]. ५. कृन्ता[2] वि[1] अ ६. मनुव वि[1] अ[1], तनुवा वि[2] ७. लब्धवान् वि[2]. ८. भार्या वि[1] अ[1]; भार्या वि[2]. ९. अदर्श्यम् मूको.

वेङ्कट० सत्यम् वदन्त कल्याण ध्यायन्त दीप्तस्य प्रज्ञावत अङ्गिरस पुत्रा वीरा प्रज्ञापकम् स्थानम् अङ्गिरस कर्मणा धारयन्त यज्ञस्य धारक बृहस्पत्याख्यम् प्रथमम् स्तुवन्ति। प्रज्ञापक 'ह्येतत् स्थान'[1] यद् बृहस्पतिरिति ॥ २ ॥

हंसैरिव सखिभिर्वावदद्भिरश्मन्मयानि नहना व्यस्यन् ।
बृहस्पतिरभिकनिक्रदद्गा उत प्रास्तौदुच्च विद्वाँ अगायत् ॥ ३ ॥

हंसैःऽइव । सखिऽभिः । वावदत्ऽभिः । अश्मन्ऽमयानि । नहना । विऽअस्यन् ।
बृहस्पतिः । अभिऽकनिक्रदत् । गाः । उत । प्र । अस्तौत् । उत् । च । विद्वान् । अगायत् ॥

उद्गीथ० तै[1] अङ्गिरोभि सखिभि हंसै इव वावदद्भि यथा हंसा वदन्ति अत्यर्थं शब्दमुच्चारयन्ति, एवम् अत्यर्थं स्तुती वदद्भि सहे यथे, अश्म`मयानि[1] मेघमयानि पाषाणमयानि वा मेघसम्बन्धीनि वा पाषाणवद् दृढानि वेत्यर्थं, नहना महनानि मेघस्य सर्वाङ्गसन्धिबन्धनानि व्यस्यन् विक्षिपन् वज्रेण छिन्दन् बृहस्पति अभिकनिक्रदत् अभिक्रन्दति उच्चारयति होतृत्वेन[४] गा वाच शब्दलक्षणा स्तुतीरित्यर्थं। उत प्र अस्तौत् अपि प्रस्तौति। उत् च विद्वान् अगायत् उद्गायति च विद्वान् सर्वज्ञ ॥ ३ ॥

वेङ्कट० हंसै इव मधुवाग्भि साखिभि स्तुवद्भि अत्यन्तम् असुराणाम् अश्मन्मयानि नहनानि शिथिलयन्[५] स[६] बृहस्पति अभिशब्दयन् पशून् पणिभिरपहृतान् आजिहीर्षुरित्यर्थं, कर्मणि "प्रवृत्तो यज्ञे" सखिभि 'सहासीन साम' गातुमपि च प्र अस्तौत्, उत् अगायत् च च उद्गाता भूत्वेति ॥३॥

अवो द्वाभ्यां पर एकया गा गुहा तिष्ठन्तीरनृतस्य सेतौ ।
बृहस्पतिस्तमसि ज्योतिरिच्छन्नुदुस्रा आकर्वि हि तिस्र आवः ॥ ४ ॥

अव । द्वाभ्याम् । परः । एकया । गाः । गुहा । तिष्ठन्तीः । अनृतस्य । सेतौ ।
बृहस्पतिः । तमसि । ज्योतिः । इच्छन् । उत् । उस्राः । आ । अकः । वि । हि । तिस्रः । आवरित्यावः ॥

उद्गीथ० द्वाभ्याम् स्तुतिभ्याम् एकया वा स्तुत्या, स्तुत इति शेष, पर प्रकृष्ट परस्ताद्वा स्थित सन् अव अवस्तात् अधस्तात् गा अप गुहा गूढ सवृते तिष्ठन्ती अनृतस्य असत्यस्य अविद्यमानसदृशस्य उत्पन्नप्रध्वंसिनो मायाविनो मेघस्य 'सेतौ अपावृर्वन्' इत्यर्थं। [10]बृहस्पति तस्मिन् तमसि ज्योति कर्तुम् इच्छन्[10] वि हि तिस्र आव। हीति पदपूरण। तिस्र त्रिसङ्ख्यायुक्ता[11] बह्वीरित्यर्थं, [12]वि आव[12] मघ हत्वा व्युद्घाटयति। विवृत्य च उत्

१ १. या त्रि[२] अ[१]. २ कै मूको ३. ॰यानि यानि त्रि[२]. ४ हेतिकत्र्॰ मूको ५ ॰लन् वि[१] अ[१]. ६ नास्ति वि[१] ७ ७. 'वृचे' यज्ञे त्रि[२] अ[१]. ८ ८. भुटितम् त्रि[२] अ[१]. ९ ९ सेतौ अपा कु॰ वि[१]; सतोरपाकु॰ त्रि[२] अ १०-१० नास्ति मूको. ११. तिसस॰ मूको १२-१२ नास्ति वि[१], वि आवो त्रि[२] अ.

उस्रा आ अक । 'उस्रा' (निघ २,११) इति गोनाम । उस्रा गोसदृशीरित्यर्थः, तद्वद्[1] जगदुपकारिणीरित्यर्थः । उत् आ अक उद्गता[2] करोति[3] मर्यादया । मेघस्याधःस्थितस्य उपरितने भागे उदकधारा ऊर्ध्वं गच्छन्ति । गत्वा च संस्कारक्षये गुरुत्वाद् अधः पतन्ति[4] वृष्टिभावेन ॥ ४ ॥

वेङ्कट० पणयः गाः आहृत्य त्रिषु स्थानेषु न्यदधुः । तत्र अवस्तात् स्थिताः उस्राः सः[5] द्वाभ्याम् स्तोत्रियाभ्याम् उदाजत् परस्ताम् स्थिताः पुनः एकया एव । अथ गुहायाम् निष्टीः अनृतस्य तमसः सतो बृहस्पतिः तस्मिन् तमसि ज्योतिः कर्तुम् इच्छन् तत्र स्थिताः उस्राः उत् आ अकरोत् इत्थम् अयम् तिस्रः असुराणां द्वारः विवृतवानिति ॥ ४ ॥

विभिद्या पुरं शयथेमपाचीं निस्त्रीणि साकमुदधेरकृन्तत् ।
बृहस्पतिरुषसं सूर्यं गामर्कं विवेद स्तनयन्निव द्यौः ॥ ५ ॥

विऽभिद्य । पुरम् । शयथा । ईम् । अपाचीम् । निः । त्रीणि । साकम् । उदऽधेः । अकृन्तत् ।
बृहस्पतिः । उषसम् । सूर्यम् । गाम् । अर्कम् । विवेद । स्तनयन्ऽइव । द्यौः ॥ ५ ॥

उद्गीथ० विभिद्य विदार्य वज्रेण पुरम् मेघमूर्तिम् अपाचीम् अधोगामिनीम् शयथा । ईम् इति पदपूरणः । शयनेन सम्मूर्च्छितत्वलक्षणेन[6] संयोज्येति शेषः । त्रीणि जघनोरःशिरांसि[7] उदधेः उदकनिधानस्य उदमेघस्य सम्बन्धीनि साकम् सह युगपत् निः अकृन्तत् निष्कृत्तवान्[8] 'निश्छिन्नवान् निश्छिनत्ति'[9] । [10]'निष्कृत्ते च'[10] सर्वस्याऽऽच्छादके मेघे विनष्टे बृहस्पतिः उषसम् सूर्यम् च गाम् पृथिवीं च अर्कम् च अर्चनीयग्रहनक्षत्रतारादिजातम् विवेद वेदयति ज्ञापयति प्रकाशयति । किमिव । स्तनयन् इव द्यौः यथा स्तनितशब्दं कुर्वन् द्यौः दीप्तविद्युद्रूपः पर्जन्यः सर्वं प्रकाशयति, एवम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० विभिद्य इमाम् असुरपुरीम् उपशयेन[11] पराङ्मुखीम्[12] निः अकृन्तत् त्रीणि साकम् उदधेः बलाद् मेघरूपाद् असुरात् बृहस्पतिः उषसम् सूर्यम् उस्राम् च तानि त्रीणि । सोऽयं मन्त्रम् प्रकाशयति यथा स्तनयन् द्यौः शब्दमिति ॥ ५ ॥

इन्द्रो बलं रक्षितारं दुघानां करेणेव वि चकर्ता रवेण ।
स्वेदाञ्जिभिराशिरमिच्छमानोऽरोदयत् पणिमा गा अमुष्णात् ॥ ६ ॥

इन्द्रः । बलम् । रक्षितारम् । दुघानाम् । करेणऽइव । वि । चकर्त । रवेण ।
स्वेदाञ्जिऽभिः । आऽशिरम् । इच्छमानः । अरोदयत् । पणिम् । आ । गाः । अमुष्णात् ॥ ६ ॥

---

१. उ वि[1] अ, तद् वि[2] २. उद्गता मूको ३. करोमि मूको ४. पतति वि[1] अ ५. नास्ति वि[1]. ६. सम्मूर्छित[o] वि[1] अ ७. [o]जानो[o] वि[1] अ ८. [o]कृत्तवान् मूको ९. ९. विच्छिन्न वाम छिनत्ति वि[1]; [o]वानिच्छिनत्ति वि[1] अ १०-१०. निष्कृ च वि[1]; निष्कृत्य वि[1] अ ११. [o]पशम । वि[1] अ[1]; [o]पशयेन वि[1]. १२. [o]मुखी वि[1], [o]मुखो अ[1].

उद्गीथ० इन्द्रः परमेश्वरो बृहस्पतिः वलम् मेघम् रक्षितारम् परिपालयितारं परिवेष्टयितारम् दुधानाम् सर्वस्य प्रपूरयित्रीणाम् अपाम् करेण इव हस्तेनेव सामर्थ्याद् वज्रेण[1] वा केवलेन चकर्त कृन्तति छिनत्ति वि रवेण हाङ्कारहनहनादिविविधशब्देन[2] । छित्वा च[3] स्वेदाञ्जिभिः स्वेदस्य स्वेदितु.[4] क्षरितुरुदकस्य अञ्जिभिः अभिव्यक्तिभिः उत्पादनैः [5]अथवा क्षरितुरुदकस्य[5] अभिव्यञ्जकैः अङ्गिरोभिः सह आशिरम् सोमम् इच्छमानः कामयमानः अरोदयत् रोदयति अश्रुस्थानीयां वृष्टिं विमोचयति । पणिम् पणिसदृशं[6] मितदायिनं मेघं रोदयित्वा ■ तस्य आ गाः अपः अमुष्णात् मर्यादया मुष्णाति अपहरति स्वीकृत्य भूमौ क्षिपतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० ईश्वरो बृहस्पतिः अभिनत् वलम् रक्षितारम् गवाम् । करेण इव सायुधेन शब्देनैव वलम् वि चकर्त । स्वेदाञ्जयो मरुतः क्षरदाभरणा[7] इति । तैः सह आशिरम् इच्छमानः पणिम् अरोदयत् आ अमुष्णात् च तं पणिं तेनापहृताः गाः इति ॥ ६ ॥

[8]इति अष्टमाष्टके द्वितीयाध्याये पञ्चदशो वर्ग.[8] ॥

स ईं सत्येभिः सखिभिः शुचद्भिर्गोधायसं वि धनसैरदर्दः ।
ब्रह्मणस्पतिर्वृषभिर्वराहैर्घर्मस्वेदेभिर्द्रविणं व्यानट् ॥ ७ ॥

सः । ईम् । सत्येभिः । सखिऽभिः । शुचत्ऽभिः । गोऽधायसम् । वि । धनऽसैः । अदर्दरित्यदर्दः ।
ब्रह्मणः । पतिः । वृषऽभिः । वराहैः[9] । घर्मऽस्वेदेभिः । द्रविणम् । वि । आनट् ॥ ७ ॥

उद्गीथ० ईम् इति पदपूरण. । सः [8]प्रकृत. ब्रह्मणः पतिः[8] बृहस्पतिः सत्येभिः सत्यैरविसंवादिभिः सखिभिः अङ्गिरोभिः सह शुचद्भिः दीप्यमानैः गोधायसम् गवाम् अपां धातारं मातरं वा मेघम् धनसैः धनस्य नानाजातीयस्य विशिष्टस्य सम्भक्तृभिरित्यर्थ., [8]वृषभिः वर्षितृभिः वराहैः वराहारै. वरस्य उदकस्य आहर्तृभिः[8] घर्मस्वेदेभि. घर्मं च प्रति क्षरितृभिः गन्तृभिरित्यर्थः, [8]वि अदर्दः व्यदारयत्[8] । विदार्य च द्रविणम् धनम् उदकाख्यं तत्रस्थम् वि आनट् विविधं प्राप्तवान् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० सः एनं वलं सत्यैः सखिभिः ज्वलद्भिः धृतपशुम् वि अदारयत् धनस्य सम्भक्तृभिः । ब्रह्मण. पतिः वर्षितृभिः वराहारैः मरुद्भिः क्षरदुदकैः[10] गोधनम्[11] [12]वि आनट् व्याप्नोति[12] ॥ ७ ॥

ते सत्येन मनसा गोपतिं गा इयानास इषणयन्त धीभिः ।
बृहस्पतिर्मिथो अवद्यपेभिरुदुस्रिया असृजत स्वयुग्भिः ॥ ८ ॥

---

१. वज्र मूको. २. हाउकार° वि[2]; हाकार° अ. ३. नास्ति वि[1]. ४. स्वेदितुं वि[1] अ
५-५. एवं रक्षितुरु° वि[2]; °वा रक्षितरु° वि[3] अ. ६. वाणिजं स° वि[2] अ; पणिज स° वि[1]. ७. क्षरणा° वि[1].
८-८. नास्ति मूको. ९. वराहाः=अङ्गिरस इति या. (५,४). १०. °दुदकं वि[1]. ११ °ऽनैः वि[1].
१२-१२. व्याप्नदिति वि[1]; नद्वेति वि[3] अ[1].

ते । सुऽयेन । मनसा । गोऽपतिम् । गाः । इयानासः । इषणयन्त । धीभिः ।
बृहस्पतिः । मिथःऽअवद्यपेभिः । उत् । उस्रियाः । असृजत । स्वयुक्ऽभिः ॥ ८ ॥

उद्गीथ० ते प्रकृता अङ्गिरसः सत्येन अविसंवादिना सदा भक्तियुक्तेन मनसा धीभिः च यागकर्मभिः इयानासः शुद्धोऽप्ययमेविरत्रोपपूर्वार्थो[1] द्रष्टव्यः । [2]उपगच्छन्तः उपसर्पन्त[3] इत्यर्थः, गोपतिम् गवाम् अपां मेघोदरगतानां स्वामिनं बृहस्पतिम् गाः अपः वृष्टिलक्षणाः इषणयन्त कामितवन्तः प्रार्थितवन्त इत्यर्थः । प्रार्थितश्च सन् बृहस्पतिः मिथोऽवद्यपेभिः [4]परस्परम् अवद्यात् पापात् पालयितृभिः[5] वर्धितृभिः [6]स्वयुग्भिः स्वसयुग्वभिः[7] अङ्गिरोभिः सह उस्रियाः गोसदृशीः उपभोग्याः अपः मेघोदरगताः उत् असृजन उदसृष्टवान् उत्क्रमितवान् मेघं हत्वा ॥ ८ ॥

वेङ्कट० ते सत्यानेन मनसा गोपतिम् पशून् पणिभिरपहृतान् अभिगच्छन्तः[8] ऐच्छन् स्तुतिकर्मभिः । बृहस्पतिः [9]च तैः[1] मिथोऽवद्यपेभिः । अवद्यात् रक्षितव्याः येषु परस्परं सङ्गच्छन्ते ते तथोक्ताः । उत् असृजन पशून् स्वयुग्भिर्मरुद्भिरिति[2] ॥ ८ ॥

तं वर्धयन्तो मतिभिः शिवाभिः सिंहमिव नानदतं सधस्थे ।
बृहस्पतिं वृषणं शूरसातौ भरेभरे अनु मदेम जिष्णुम् ॥ ९ ॥

तम् । वर्धयन्तः । मतिऽभिः । शिवाभिः । सिंहम्ऽइव । नानदतम् । सधऽस्थे ।
बृहस्पतिम् । वृषणम् । शूरऽसातौ । भरेऽभरे । अनु । मदेम । जिष्णुम् ॥ ९ ॥

उद्गीथ० तम् प्रकृतम् उक्तं वक्ष्यमाणगुणम् बृहस्पतिम् वीर्येण वर्धयन्तः वयम् मतिभिः स्तुतिभिः शिवाभिः सुखकरीभिः सिंहम् इव अत्यर्थम् नानदतम् शत्रुविद्रावणार्थं सिंहनादं कुर्वाणमित्यर्थः । वृषणम् वर्षितारं कामानाम् अपां च शत्रुवृष्टिं च । कं तं वर्धयन्त । शूरसातौ शूराः परस्परं युद्धेन सम्भजन्त वधाय ददति वा यत्र तस्मिन् भरे भरे सङ्ग्रामे-सङ्ग्रामे सधस्थे[3] महस्थाने वेद्याख्ये स्थिताः सन्तो वयम् जिष्णुम् जयशीलम् अनु मदेम अनुतृप्येम तत्तृप्त्यनन्तर सोमेन सदा तृप्यामेत्याशास्महे इत्यर्थः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० तम् वर्धयन्तः स्तुतिभिः कल्याणीभिः सिंहम् इव शब्दयन्तम् अन्तरिक्षे बृहस्पतिम् वृषणम् शूरैः सम्भजनीये सङ्ग्रामे अनुमदेम जिष्णुम् ॥ ९ ॥

यदा वाजमसनद्विश्वरूपमा द्यामरुक्षदुत्तराणि सद्म ।
बृहस्पतिं वृषणं वर्धयन्तो नाना सन्तो बिभ्रतो ज्योतिरासा ॥ १० ॥

---

१ °निरत पूर्वो° वि°, °रिनेरापूर्वा° वि° अ. २ २. °च्छन्तुपसर्पन्तु मूको. ३ ३ परस्पर° पुमि वि°, पारेऽधिनृभि वि°, प्रमेवरक्षिभि अ. ४ ४ स्वयुग्भिः स्वसयुग्भियुँभि मूको. ५. अगग° वि° अ°. ६ १ मनो. वि° अ°. ७ °रिन्दर्थे अ°. ८ ददाति मूको. ९. नास्ति वि°.

यदा । वाजम् । असनत् । विश्वऽरूपम् । आ । द्याम् । अरुक्षत् । उत्ऽतराणि । सद्म ।
बृहस्पतिम् । वृषणम् । वर्धयन्त । नाना । सन्तः । बिभ्रत. । ज्योतिः । आसा ॥ १० ॥

उद्गीथ० यदा यस्मिन् यागकाले वाजम् अन्नं हविराख्यम् विश्वरूपम् पुरोडाशसोमधानारूपम्[1] असनत् सनितवान्[2] सम्भक्तवान् भुक्तवान् भवति अस्माकम्[3], द्याम् दिवं च यदा आ अरुक्षत् आरोहति उत्तराणि च सद्म 'सद्मानि स्थानानि'[4], यानि[5] पुराणे प्रोक्तानि—आदित्यलोकाच्चन्द्रलोकं चन्द्रलोकान्नक्षत्रलोकं नक्षत्रलोकाद् बृहस्पतिलोकम् इति। तानि च यदा आरोहति, तदा बृहस्पतिम् वृषणम् वर्षितारं वीर्येण वर्धयन्त. अङ्गिरस[6], अन्वारोहन्तीति शेष.। कथं वर्धयन्त. अन्वारोहन्ति[7]। उच्यते—नाना सन्त[8] पृथक् पृथक् भवन्त एकैकश इत्यर्थः, बिभ्रत धारयन्त ज्योति गुणानां प्रकाशयितृ स्तुतिजातम् आसा आस्येन, पृथक्-पृथक् स्तुतिभिरित्यर्थं ॥ १० ॥

वेङ्कट० यदा नानारूपम् हवि भजते, यदा वा आ रोहति द्याम् उत्तराणि वा स्थानानि, तदानीं तम् बृहस्पतिम् वृषणम् आस्येन[9] वर्धयन्त भवन्ति, स्तुवन्ति च नाना दिक्षु भवन्त ज्योतिः धारयन्त. ॥ १० ॥

सत्यामाशिषं कृणुता वयोधै कीरिं चिद्ध्यवथ स्वेभिरेवैः ।
पश्चा मृधो अप भवन्तु विश्वास्तद्रोदसी शृणुतं विश्वमिन्वे ॥ ११ ॥

सत्याम् । आऽशिषम् । कृणुत । वयःऽधै । कीरिम् । चित् । हि । अवथ । स्वेभिः । एवैः ।
पश्चा । मृधः । अप । भवन्तु । विश्वाः । तत् । रोदसी इति । शृणुतम् । विश्वमिन्वे इति विश्वम्ऽइन्वे ॥ ११ ॥

उद्गीथ० कृणुत अवथ इति उभयत्रापि पूजनार्थं बहुवचनम्। एकवचनस्य वा स्थाने व्यत्ययेनेदं बहुवचनं बृहस्पतेरेकस्योच्यमानत्वात्। सखिभिरङ्गिरोभि उपसर्जनीभूतैर्वा स बृहस्पतिरुच्यते। द्वितीये पादे व्याख्यामारम्भः, हेतूपादानात्। कीरिम् चित् 'कीरि' (निघ ३,१६) इति स्तोतृनाम। चिच्छब्दश्चार्थे। तच्छ्रुतेश्च यच्छब्दाध्याहार कार्य। हि हेतौ। यस्मात्[10] कीरिं च स्तोतारं च यष्टारं च अवथ सदा रक्षथ तर्पयथ वा यूयम् [11]स्वेभि एवे स्वै भवनै[11], तस्मात् सत्याम् अवितथाम् सफलामित्यर्थं, आशिषम् अस्मत्प्रार्थनाम् कृणुत कुरुत यूयम्। कथम्। वयोधै। छान्दसत्वात् अत्र विसर्जनीयाभाव। वय अन्नम्। दधातिरत्र दानार्थः, कप्रत्ययश्चात्र भावे। वयोधै अस्मभ्यमन्नदानैरित्यर्थं। सफलायां च कृतायाम् आशिषि पश्चा पश्चात् मृध सङ्ग्रामकारिण्य[12] अस्मच्छत्रुजातय[13] विश्वा सर्वा अप भवन्तु अस्मदपहता सन्तु[14] युष्मत्प्रसादात्। तत् चैकं मम वचो यथोक्तं बृहस्पत्यनुज्ञाया साक्षिभूते[1] शृणुतम् युवां रोदसी! द्यावापृथिव्यौ[1] विश्वमिन्वे सर्वंगते सर्वव्यापिन्यौ वा ॥ ११ ॥

---

१. 'धानानुरू' मूको. २. सहित' वि[1]. ३ अस्मान् वि[1], मस्मान् वि[1] अ. ४-४. सद्मस्थानानि वि[1] अ ५ यानानि मूको. ६. आङ्गि' मूको. ७. आरो' वि[1]. ८. नास्ति वि[1]. ९. आस्ये वि[1]. १०. किं तस्मात् मूको. ११-११. मूको. अय भाग अनन्तरमन्त्रभाष्ये सन्निविष्ट द्र. १२ 'कारिणीः मूको. १३. 'जाती मूको १४. सन्त मूको.

वेङ्कट० सत्याम् आशिषम् कृणुत अन्नस्याऽऽधानाय[1] हे देवाः[1] बृहस्पते[1], स्तोतारम् हि यूयम् अवथ स्वे गमने । अस्माकं सर्वाः मृधः पश्चात् अप भवन्तु नश्यन्त्वित्यर्थः । तत् इदं वचनं हे द्यावापृथिव्यौ[1] शृणुतम् विश्वस्य प्रीणयित्र्यौ[2] ॥ ११ ॥

इन्द्रो॑ म॒ह्ना म॑ह॒तो अ॑र्ण॒वस्य॒ वि मू॒र्धान॑मभिनदर्बु॒दस्य॑ ।
अह॒न्नहि॒मरि॑णात् स॒प्त सिन्धू॑न् दे॒वैर्द्या॑वापृथिवी॒ प्राव॑तं नः ॥ १२ ॥

इन्द्रः॑ । म॒ह्ना । म॒ह॒तः । अ॒र्ण॒वस्य॑ । वि । मू॒र्धान॑म् । अ॒भि॒न॒त् । अ॒र्बु॒दस्य॑ ।
अह॑न् । अहि॑म् । अरि॑णात् । स॒प्त । सिन्धू॑न् । दे॒वैः । द्या॒वा॒पृ॒थि॒वी॒ इति॑ । प्र । अ॒व॒त॒म् । नः॒ ॥

उद्गीथ० इन्द्रः परमेश्वरो बृहस्पतिः मह्ना वीर्येण महत्त्वेन महता वज्रेण वा महतः अर्णवस्य उदकवतः 'अर्बुदस्य बहूदकत्वाद् बहुरूपत्वाच्च अर्बुदसङ्ख्यायुक्तस्येत्यर्थः'[3], मेघस्य मूर्धानम् शिरः[4] वि अभिनत् विविधं भिन्नवान् । 'विभिद्य च अहन् हतवान्'[5] अहिम्, सप्त सिन्धून् सप्तसङ्ख्याका[6] गङ्गाद्याः प्रधाननदीः सर्पणशीला[7] वा 'सर्वाः नदीः'[8] 'अरिणात् अगमयत् अस्रावयद्वा'[6] । एवगुणविशिष्टः बृहस्पतिः अस्मान् ईप्सितार्थप्रदानेन सदा रक्षतु इत्याशीष्ट्वसामर्थ्यात् तदादेशेन च सर्वैः देवैः सह हे द्यावापृथिव्यौ[1] प्र अवतम् प्रकर्षेण रक्षतं युवाम् नः अस्मान् ॥ १२ ॥

वेङ्कट० महान्[9] ईश्वरः महत्त्वेन [10]महतः उदकवतः[10] वि अभिनत् मूर्धानम्[11] अर्बुदस्य । अहन् अहिम् इति गतम् (ऋ १,३१,८; ४,२८,१ द्र.) ॥ १२ ॥

'इति अष्टमाष्टके द्वितीयाध्याये षोडशो वर्गः' ॥

[६८]

'अयास्य आङ्गिरस ऋषिः । बृहस्पतिर्देवता । त्रिष्टुप् छन्दः' ।

उ॒द॒प्रुतो॒ न वयो॒ रक्ष॑माणा॒ वाव॑दतो अ॒भ्रिय॑स्येव॒ घोषाः॑ ।
गि॒रि॒भ्रजो॒ नोर्मयो॒ मद॑न्तो॒ बृह॒स्पति॑म॒भ्य१॒॑र्का अ॑नावन् ॥ १ ॥

उ॒द॒ऽप्रुतः॑ । न । वयः॑ । रक्ष॑माणाः । वाव॑दतः । अ॒भ्रिय॑स्यऽइव । घोषाः॑ ।
गि॒रि॒ऽभ्रजः॑ । न । ऊ॒र्मयः॑ । मद॑न्तः । बृह॒स्पति॑म् । अ॒भि । अ॒र्काः । अ॒ना॒व॒न् ॥ १ ॥

उद्गीथ० उदप्रुतः न यथा उदकाद् उत्तरन्तः वयः पक्षिणः केचित् जलचराः[12] रक्षमाणाः पोषणपक्षपातादिना रक्षन्तः[13] स्वाप्यपत्यानि हर्षयन्ति एवं च, वावदतः अत्यर्थं वदतः गर्जतः अभ्रियस्य इव अभ्रे भवस्य मेघस्य यथा घोषाः गर्जितशब्दाः वृष्टिकामं जनं हर्षयन्ति । एवं च गिरिभ्रजः न

1 °स्य धानाय वि'. 2 प्रा° मूको 3-3. मूको एष भाग पूर्वमन्त्रभाष्ये निविष्ट द्र 4 शिर मूको. 5 °न्यान् मूको. 6 सर्व° मूको. 7-7 गमयित्री वि' अ. 8-8. नास्ति मूको 9. म वि' अ'. 10-10. °हत न अ° वि' अ'. 11 नास्ति मूको. 12. जलचरा मूको 13. रक्षन्ति मूको

ऊर्मय यथा च गिरिभ्रजो गिरे मेघादवभ्रज्यमाना वृष्टिभावेन अध पतन्त उदकोर्मय वृष्टिकाम जन हर्षयन्ति। एवं च मदन्न हर्षयन्त बृहस्पतिम् अर्का अस्मदादिस्तोतृणा स्तुतिमन्त्रा अभि अनावन् स्वार्थे णिच्। अभिवदन्ति। अथवा अर्कशब्दोऽत्र अन्तर्णीतमत्वर्थो द्रष्टव्यः। अर्किण स्तुतिमन्त्रवन्त स्तोतार अस्मदादय सदा अभिष्टुवन्ति ॥ १ ॥

वेङ्कट० उदकस्योद्गमयितार कृषीवला[1] इव पक्षिणम् पक्कात् सस्यात् रक्षमाणा वावदत [2]अभ्रसमूहस्य इव[2] च शब्दा[3] गिरेः भ्रष्टा[4] इव च ऊर्मय शब्दयन्त बृहस्पतिम् अभि ष्टुवन्ति स्तोतार ॥ १ ॥

सं गोभि॑राङ्गि॒रसो॒ नक्ष॑माणो॒ भग॑ इ॒वेद॑र्य॒मणं॑ निनाय ।
जने॑ मि॒त्रो न दम्प॑ती अनक्ति॒ बृह॑स्पते वा॒जया॒शूँरि॑वा॒जौ ॥ २ ॥

सम् । गोभिः॑ । आ॒ङ्गि॒रसः॑ । नक्ष॑माणः । भगः॑ऽइव । इत् । अ॒र्य॒मण॑म् । नि॒नाय॒ ।
जने॑ । मि॒त्रः । न । दम्प॑ती॒ इति॑ दम्ऽप॑ती । अ॒न॒क्ति॒ । बृह॑स्पते । वा॒जय॑ । आ॒शून्ऽइ॑व । आ॒जौ ॥

उद्गीथ० गोभि वाग्भि स्तुतिलक्षणाभि आङ्गिरस [5]अङ्गिरस पुत्र अहम् अयास्य सम् नक्षमाण उपगच्छन् बृहस्पति त्वाम् निनाय नीतवान् अस्मि [6]वेदिं यज्ञ[6] वा प्रतियागम्। किमिव। भग इव इत् अर्यमणम्। [7]इदिति पदपूरण। भगनामाऽऽदित्य यथा अर्यमनामादित्य सह गच्छन्नयति आगाय[†] यज्ञ प्रति, एवम्। अथवा यथा भग स्वाधिकारक्षय मण्डले सङ्क्रामयन् अर्यमण नयति मण्डलं प्रति, एवम्। एतद् ज्ञात्वा जने मित्र न [‡]लोकेऽतिविश्वासाद्[‡] यथा दम्पती भार्याभर्तारौ आत्मन स्निग्ध अनक्ति [¶]उपकारकरणेन तौ उपगच्छति[¶], एवम् भावा[7] पत्नीयजमानौ ईप्सितार्थप्रदानेन उपगच्छेति योज्यम् दृष्टान्तसामर्थ्यात्। किञ्च हे बृहस्पते! वाजय प्रेरयास्मान्, स्वर्ग प्रतीति शेष। किमिव। आशून् इव आजौ यथा शीघ्रान् अश्वान् कश्चित् सङ्ग्रामे प्रेरयति, एव शीघ्रमस्मान् प्रेरय स्वर्गायेत्यर्थ ॥ २ ॥

वेङ्कट० सम् नयति गोभि सह व्याप्नुवन् बृहस्पति भग इव देव[8] प्रेरक स्तुते स्तोतारम्। जनपदे मित्र इव देवो जायापती सङ्गमयति। बृहस्पते! गमय [9]रश्मीन् अश्वान् इव[9] सङ्ग्रामे ॥ २ ॥

सा॒ध्व॒र्या अ॑ति॒थिनी॑रिषि॒राः स्पा॒र्हाः सु॒वर्णा॑ अनव॒द्यरू॑पाः ।
बृह॒स्पतिः॒ पर्व॑तेभ्यो वि॒तूर्या॒ निर्गा ऊ॑पे॒ यव॑मिव स्थि॒विभ्यः॑ ॥ ३ ॥

सा॒धु॒ऽअ॒र्याः । अ॒ति॒थिनीः॑ । इ॒षि॒राः । स्पा॒र्हाः । सु॒ऽवर्णाः॑ । अ॒न॒व॒द्यऽरू॑पाः ।
बृह॒स्पतिः॑ । पर्व॑तेभ्यः । वि॒ऽतूर्य॑ । निः । गाः । ऊ॒पे॒ । यव॑म्ऽइव । स्थि॒विऽभ्यः॑ ॥ ३ ॥

उद्गीथ० साध्वर्या साध्वीरीश्वरीश्चेत्यर्थ[10], अतिथिनी सर्वस्यातिथिभूता इषिरा अन्नवती स्पार्हा

1 कृषक[1] वि[1], कृषक[1] वि[2] अ[2]. २ २ [2]स्येव वि[1] अ[1] ३ [3]न्दे वि[2] ४. दृष्टा मूको.
५ नास्ति मूको ६ ६ वेदियेन वि[1]; वेदियज्ञं वि[3] अ ७ ७ नास्ति वि[1] अ † यागाय वि[1].
‡ ‡ लोकेऽस्ति वि वा वि[1]. ¶ ¶ [2]ल्पेन दुपग[2] वि[1] ८ देव वि[1] अ[1] ९ ९. अश्वान् रश्मीनिव अ[2].
१० साध्वीश्वरीश्चेरच वि[1]; साध्वीश्वरीय[0] वि[1] अ.

स्पृहणीया सुवर्णा शोभनवर्णा शुक्लरूपा इत्यर्थः, अनवद्यरूपा प्रशस्तरूपा बृहस्पति वितूर्य विविध हत्वा[1]। किम्। सामर्थ्याद् मेघान्। एभ्य पर्वतेभ्य[2] मेघेभ्य सकाशात् गा अपो मेघोदरगता नि ऊपे निर्वपति प्रक्षिपति भूमौ वृष्टिभावेन। किमिव। [3]यवम् इव[3] स्थिविभ्य यथा यव कश्चित् कर्षक स्थिविभ्य जिह्वास्थानेभ्यो[4] हलसम्बन्धिभ्य[4] सकाशाद् भूमौ [5]प्रक्षिपति, एवम्[5] ॥ ३ ॥

वेङ्कट० साधुना नेत्री अतिथिमती एषणीया स्पृहणीया[6] सुवर्णा अनवद्यरूपा बृहस्पति मेघेभ्य निर्गमय्य गा नि ऊपे देवसमीप प्रापयति, यथा कुसीदृभ्यो[7] यवम्[7] आदाय निर्वपति ॥ ३ ॥

आप्रुषायन् मधुन ऋतस्य योनिमवक्षिपन्नर्क उल्कामिव द्योः ।
बृहस्पतिरुद्धरन्नश्मनो गा भूम्या उद्नेव वि त्वचं बिभेद ॥ ४ ॥

आऽप्रुषायन् । मधुना । ऋतस्य । योनिम् । अवऽक्षिपन् । अर्कः । उल्काम्ऽइव । द्योः ।
बृहस्पतिः । उत्ऽहरन् । अश्मनः । गाः । भूम्याः । उद्नाऽइव । वि । त्वचम् । बिभेद ॥ ४ ॥

उद्गीथ० आप्रुषायन् मधुना [10]आसिञ्चन् माध्यमिकान्[10] देवगणान् मरुदादीन् वृष्ट्युदकेन, स्वयमपि ऋतस्य योनिम् वृष्ट्युदकम् अवक्षिपन् अधः प्रेरयन् अर्कः देवो बृहस्पतिः। कुत अवक्षिपन्। द्योः दिवः सकाशात् स्वदीप्त्या वा [11]दीप्तात् मेघात्[11]। किमिवावक्षिपन्[12]। उल्काम् इव यथा उल्काम् अधः क्षिपति दीप्ताम्, एवं स्वदीप्त्या विद्युद्दीप्त्या च दीप्ता वृष्टिम् अधः क्षिपन्नित्यर्थः, बृहस्पति उद्धरन् ऊर्ध्वं धारयन् गा अपः मेघोदरगता अश्मन मेघस्य त्वचम् अपि वि बिभेद विविध भिन्नवान् वज्रेण। किमिव। भूम्या [13]उद्ना इव यथा उद्ना उदकेन[13] निमित्तेन कश्चित् कूपखानक कूप खनन् भूम्या पृथिव्या त्वक्स्थानीयम् उपरि खनति, एवम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० आभिमुख्येन दहन् मादकम्य(?) उदकस्य स्थान मेघम् अवक्षिपन् अर्चनीय[14] उल्काम् इव द्युलोकात् बृहस्पति उद्धरन् शिलोच्चयात् पणिभिरपहृतान् पशून् भूम्या त्वचम् गवा शर्वे वि बिभेद वृष्ट्युदकेन इव इति ॥ ४ ॥

अप ज्योतिषा तमो अन्तरिक्षादुद्नः शीपालमिव वात आजत् ।
बृहस्पतिरनुमृश्या वलस्याभ्रमिव वात आ चक्र आ गाः ॥ ५ ॥

अप । ज्योतिषा । तमः । अन्तरिक्षात् । उद्नः । शीपालम्ऽइव । वातः । आजत् ।
बृहस्पतिः । अनुऽमृश्य । वलस्य । अभ्रम्ऽइव । वातः । आ । चक्रे । आ । गाः ॥ ५ ॥

---

१. हिला वि॰. २. नास्ति मूको. ३-३ यविव वि॰ अ. ४ जीह्वा॰ मूको. ५ हस्त॰ मूको. ६ ६ ॰क्षिपेयम् वि॰; ॰क्षेपम् वि॰ अ. ७. नास्ति वि॰; यद वि॰ अ॰. ८ कुसीदिभ्यः वि॰ अ॰. ९ व वि॰ अ॰. १०-१० आसिञ्चन् मध्यमकान् मूको. ११-११. दीप्तान् मेघान् मूको. १२ वि अ. १३-१३ उदन नव उदा उन्नी उदवन वि॰ अ. १४ ॰यो बृहस्पति मूको.

उद्गीथ० [1]स बृहस्पति ज्योतिषा सूर्येण अन्तरिक्षात् तम अप आजत् अपगमयति। किमिव। उद्र शीपालम् इव वात यथा वात उदकात् शैवालम्[2] अपाजत् अपगमयति अपक्षिपति वा, एवम्। किञ्च बृहस्पति अनुमृश्य पर्यालोच्य, अस्मिन् मेघे इयदुदकमस्तीति ज्ञात्वेत्यर्थ, वलस्य मेघस्य [3]स्वभूता गा[3] अप आ आ चक्र एक आकारो मर्यादायाम् अभिविधौ वा, अपरोऽर्वागर्थे। मर्यादया अभिविधिना वा अर्वाकरोति भूमिं, प्रति वृष्टिभावेन अध क्षिपतीत्यर्थ। किमिव। अभ्रम् इव वात यथा अभ्र वातो मर्यादया अभिविधिना[4] वा अर्वाकरोति अध क्षिपति, एवम्॥ ५॥

वेङ्कट० अप अजति[5] ज्योतिषा तम अन्तरिक्षात् यथा उदकाद् वायु शीपालम्। बृहस्पति अनुमृश्य वलस्य अन्तर्गता गा आ चके, यथा अन्तरिक्ष स्थितम् अभ्रम् वात [6]आ करोति[6]॥ ५॥

[7]इति अष्टमाष्टके द्वितीयाध्याये सप्तदशो वर्ग[7]॥

यदा वलस्य पीयतो जसुं भेद् बृहस्पतिरग्नितपोभिरर्कैः।
दद्भिर्न जिह्वा परिविष्टमाददाविर्निधीँरकृणोदुस्रियाणाम्॥ ६॥

यदा। वलस्य। पीयत। जसुम्। भेत्। बृहस्पति। अग्नितपःऽभि। अर्कै।
दतऽभि। न। जिह्वा। परिऽविष्टम्। आदत्। आवि। निऽधीन्। अकृणोत्। उस्रियाणाम्॥

उद्गीथ० यदा वलस्य मेघस्य पीयत[8] हिंसत प्रतिप्रहरत जसुम् [9]जसि ताडने। ताडनसाधन[9] शरीरमित्यर्थ, भेत् भिनत्ति बृहस्पति अग्नितपोभि अग्निवत् सन्तापयितृभि अर्कै वज्रै करणभूतै दवैर्वा मरुदादिभि सह, तदा दद्भि न जिह्वा परिविष्टम् आदत् यथा दन्तै जिह्वा परिविष्ट परिप्रवेष्टित मुखे प्रक्षिप्त ग्रसति भक्षयति चूर्णयति, एव मेघशरीरम् आदत् अत्ति सञ्चूर्णयतीत्यर्थ। सञ्चूर्ण्य च आवि अकृणोत् आविष्करोति प्रकाशीकरोति निधीन् निधिस्थानीयान्युदकानि[1] मेघोदरगतानि उस्रियाणाम् उत्स्राविणीना गोसदृशीना वृष्टिलक्षणानाम् अपा कारणत्वेन[10] सम्बन्धीनि। ६॥

वेङ्कट० यदा वलस्य हिंसत[11] हिंसकमायुधम् भेत्[12] बृहस्पति अग्निना तपद्भी रश्मिभिरर्चनीयै अपि वा मन्त्रै, यदा च दन्तै इव जिह्वा परिविष्टम् भक्ष वल्म् अभक्षयत्, तदानीं पणिभिरपहृताना गवाम् निधीन् आवि [13]अकृणोत् इति[13]॥ ६॥

बृहस्पतिरमत हि त्यदासां नाम स्वरीणां सदने गुहा यत्।
आण्डेव भित्त्वा शकुनस्य गर्भमुदुस्रियाः पर्वतस्य त्मनाजत्॥ ७॥

---

१ १. नास्ति मूको, पूर्ति सायणानुसारिणी द्र　२ २ °भूताथा मूको　३ °विध्या मूको. ४ नास्ति अ[1]　५ ५ नास्ति वि[1].　६ ६. नास्ति मूको　७ नास्ति मूको　८ ८ जसि ताडने नर्ट जसितान्ने ताभन° वि[1]　९ °यानायुद° मूको　१०. करण° मूको　११ °हिंसित वि[1]　१२ अंहेद् वि[1] अ　१३-१३ कृणोमीति वि[1] अ

बृहस्पतिः । अमंत । हि । त्यत् । आसाम् । नामं । स्वरीणाम् । सदने । गुहां । यत् ।
आण्डाऽईव । भित्वा । शकुनस्यं । गर्भम् । उत् । उस्रियाः । पर्वतस्य । त्मनां । आजत् ॥७॥

उद्गीथ० बृहस्पतिः अमत ज्ञातवान् त्यत् तत् नाम नमनं निर्गमनं बिलम् आसाम् अपां मेघोदरगतानाम् स्वरीणाम् शब्दवतीनाम् सदने गुहा गूढे[1] संवृते मेघबिलप्रदेशे । [2]शकुनस्य पक्षिण आण्डा इव अण्डजातानीव[2] मेघम् भित्वा[3] तस्य पर्वतस्य मेघस्य गर्भम् उस्रिया गर्भभूता अप इत्यर्थः, त्मना आत्मना उत् आजत्[4] उदक्षिप्तवान् उत्क्षिप्तवान् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० बृहस्पतिः ज्ञातवान् हि तद् गवां नामधेयं शब्दायमानानाम्, स्थाने[5] गुहायाम् यत्र[6] गाव स्थिता । आण्डानि इव भित्वा पक्षिणः गर्भम् उत् आजत् पशून् पर्वतस्य मध्ये स्थितान् आत्मनैव ॥ ७ ॥

अश्नापिनद्धं मधु पर्यपश्यन्मत्स्यं न दीन उदनि क्षियन्तम् ।
निष्टज्जभार चमसं न वृक्षाद् बृहस्पतिर्विरवेणा विकृत्य ॥ ८ ॥

अश्ना । अपिऽनद्धम् । मधुं । परि । अपश्यत् । मत्स्यम् । न । दीने । उदनि । क्षियन्तम् ।
नि । तत् । जभार । चमसम् । न । वृक्षात् । बृहस्पतिः । विऽरवेण । विऽकृत्य ॥ ८ ॥

उद्गीथ० [7]बृहस्पतिः अश्ना अश्मना मेघेन अपिनद्धम् आच्छादितम् मधु मधुलक्षणम् परि अपश्यत् सर्वतो दृष्टवान् । किमिव । मत्स्यम् न[7] [8]यथा कश्चित्[8] मत्स्यघातको मत्स्यम्[8] दीने क्षीणे उदनि उदके क्षियन्तम् निवसन्तं सर्वत्र[9] पश्यति, एवम् । दृष्ट्वा च तत् मेघात् नि जभार निर्हृतवान् निष्कासितवान् । किमिव । चमसम् न वृक्षात् यथा चमसपात्रं वृक्षान्निर्हरति कश्चित् तक्षा एवम् बृहस्पतिः निर्हृतवान् । केन प्रकारेण । उच्यते । विरवेण विविधेन शब्देन वज्रेण विकृत्य विविधं छित्वा[10] मेघम्[11] ॥ ८ ॥

वेङ्कट० शिलया अपिनद्धम् मधु परि अपश्यत् इति गवाभिप्रायम् । मत्स्यम् इव शुष्के[12] उदके निवसन्तम् । दृष्ट्वा च तत्[13] मधु नि जभार चमसम् इव वृक्षात् बृहस्पतिः विविधेन शब्देन [14]बलं छित्वा[14] ॥ ८ ॥

सोषामविन्दत् स स्वः सो अग्निं सो अर्केण वि बबाधे तमांसि ।
बृहस्पतिर्गोवपुषो वलस्य निर्मज्जानं न पर्वणो जभार ॥ ९ ॥

१-१. गूढे वि[?], गूढे अ. २-२. नास्ति मूको. ३ छित्वा मूको. ४ मुनत् मूको. ५ स्थानेन वि[?] अ[?]. ६ यत्र मूको. ७-७. नास्ति मूको. ८ नास्ति मूको. ९. सर्वत्र सर्वत्र वि[?] अ. १०. छित्वा मूको. ११. मेघ मूको. १२ शुष्के वि[?] अ[?]. १३. त मूको. १४-१४. त्रुटितम् वि[?] अ[?]; बलं छित्वा वि[?].

स । उपाम् । अविन्दत् । स । स्वऽरिति स्वं । स । अग्निम् । स । अर्केण । वि । बबाधे । तमांसि ।
बृहस्पति । गोऽवपुष । वलस्य । नि । मज्जानम् । न । पर्वण । जभार ॥ ९ ॥

उद्गीथ० ज्योतिषाम् आच्छादके 'तस्मिन् वले[1] विकृत्ते सति स बृहस्पति उषाम् उषसं नष्टकल्पा सतीम् अविन्दत् लब्धवान् । 'स स्व सूर्यम् अविन्दत्, स अग्निम्[1] । स एव च अर्केण अर्चनीयेन आदित्येन[2] ज्योतिषा [3]वि बबाधे[3] विबाधितवान् तमांसि मेघजनितानि । किञ्च अन्यत् । बृहस्पतिः गोवपुष[4] 'गोरूपशरीरस्य वलस्य पर्वतात् ता गा निः जभार बलेन निर्जहार । किमिव । मज्जानम् न पर्वण, यथा कश्चिद् अस्थ्न मज्जानम् अतिक्लेशेन निर्हरति, एवम्[1] ॥ ९ ॥

वेङ्कट० बृहस्पति उषसम् अविन्दत्, स आदित्यम्, स अग्निम् । स तेजसा विबाधितवान् तमांसि । बृहस्पति गोरूपस्य पशुभि परिवृतस्य वलस्य निः जभार[5] ता गा, यथा मज्जानम् अस्थ्न निर्हरन्ति ॥ ९ ॥

हिमेव पर्णा मुषिता वनानि बृहस्पतिनाकृपयद्वलो गाः ।
अनानुकृत्यमपुनश्चकार यात् सूर्यामासा मिथ उच्चरातः ॥ १० ॥

हिमाऽइव । पर्णा । मुषिता । वनानि । बृहस्पतिना । अकृपयत् । वल । गा ।
अननुऽकृत्यम् । अपुनरिति । चकार । यात् । सूर्यामासा । मिथ । उत्ऽचरात ॥ १० ॥

उद्गीथ० 'हिमा इव पर्णा मुषिता[6] यथा हिमेन पद्मिन्यादिपर्णानि[7] अपहृतानि 'कक्षे पर्जन्यो वर्षन्[8] पुन प्ररोहयति उदकदानेन, एवम् वनानि उदकानि मेघोदरगतानि बलेन[6] हिमस्थानीयेन अपहृतानि बृहस्पतिना अकृपयत् कल्पितवान् समर्थितवान् बृहस्पत्यादेशात्[10] प्रस्तुतवानित्यर्थ, वल मेघ गा उदकानि । एतच्च कर्म अननुकृत्यम् अननुकरणीयम् निर्विशिष्टे[11] सति न पश्चात् करणार्हमित्यर्थ[12], [13]अपुन पुन यथा तत् करणीय न भवति तथा चकार बृहस्पतेरादेशात्[13] । 'किं तदित्याह — यात् यत् सूर्यामासा सूर्याचन्द्रमसौ मिथ परस्परम् अहोरात्रयो उच्चरातः उच्चरत इति[1] ॥ १० ॥

वेङ्कट० हिमेन इव पुष्करपर्णानि मुषितानि वननीयानि गोधनानि, अथ ता वलेन मुषिता गा बृहस्पतिना[14] आगतेन वल अकृपयत् प्रायच्छदिति । बृहस्पति अननुकर्तव्यम्[15] अपुन[16] कर्तव्य तत्कर्म कृतवान् । किं तदित्याह — यत् सूर्याचन्द्रमसौ परस्परम् उच्चरात अहोरात्रयो । यात् इति दीर्घश्छान्दस ॥ १० ॥

१-१ नास्ति मूको, पूर्ति सायणानुसारिणी द्र. २. °दित्यात् मूको. ३-३. विबाधे मूको ४ गो मूको. ५ जहार वि[2] अ[1]. ६-६. नास्ति मूको ७. °-याकादि° वि[2] अ. ८ ८. कक्षी पर्जेयवता मूको. ९. बृहस्पतिना मूको १०. बृहस्पत्यादिदेशान् मूको ११ निवि° वि[1]. १२. करणमित्यर्थ वि[2] अ १३-१३. अपुनो देशात् मूको. १४. नास्ति वि[1]. १५. अनुक वि[1]. १६. पुन मूको.

अभि श्यावं न कृशनेभिरश्वं नक्षत्रेभिः पितरो द्यामपिंशन् ।
राम्या तमो अदधुर्ज्योतिरहन् बृहस्पतिर्भिनदद्रिं विदद्गाः ॥ ११ ॥

अभि । श्यावम् । न । कृशनेभि । अश्वम् । नक्षत्रेभि । पितरः । द्याम् । अपिंशन् ।
राम्याम् । तम । अदधु । ज्योति । अहन् । बृहस्पति । भिनत् । अद्रिम् । विदत् । गा ॥११॥

उद्गीथ० पदेस्पध्याहृत्य चतुर्थं पाद पूर्वं व्याख्यायते। यदा बृहस्पति अभिनत् भिन्नवान् वज्रेण अद्रिम् मेघम्, विदत् लब्धवान् च गा अपो मेघोदरगता, तदा मेघे विनष्टे श्यावम् न यथा श्याववर्णम् अश्वम् कश्चिद् अश्वमर्दं कृशनेभि सुवर्णमयमण्डनै अभिमण्डयति एवम्, नक्षत्रेभि सुवर्णमण्डनस्थानीयै[1] नक्षत्रै 'अस्मत्पितर[2] अङ्गिरस बृहस्पत्यादेशाद् द्याम् 'दिवम् अभि अपिंशन्' अभिमण्डितवन्त इत्यर्थ । किञ्चान्यत्। राम्याम् रात्रौ सर्वतम कारणभूतायाम् तम मेघजन्यम् अदधु निहितवन्त, ज्योति च विद्युज्जनितम् अहन् अहनि सर्वज्योतिषामाधारे अदधु, वृष्टिलिङ्गानि उपसहृतवन्त इत्यर्थ ॥ ११ ॥

वेङ्कट० 'अभि अपिंशन्' श्याववर्णम् इव अश्वम् सौवर्णैराभरणै नक्षत्रै अङ्गिरस द्युलोकम्। तत्र राम्याम् तम अदधु ज्योति च अह्नि। बृहस्पति अभिनत् शिलोच्चयम् अविन्दत् पशून् यदा[4] ॥ ११ ॥

इदमकर्म नमो अभ्रियाय यः पूर्वीरन्वानोनवीति ।
बृहस्पतिः स हि गोभिः सो अश्वैः स वीरेभिः स नृभिर्नो वयो धात् ॥ १२ ॥

इदम् । अकर्म । नम । अभ्रियाय । य । पूर्वी । अनु । आऽनोनवीति ।
बृहस्पति । स । हि । गोभि । स । अश्वै । स । वीरेभि । स । नृऽभि । न । वय । धात् ॥

उद्गीथ० तस्मै बृहस्पतये इदम् यदुक्तम् अकर्म कृतवन्त वयम् नम स्तोत्र हविरन्न वा अभ्रियाय अभ्र मेघे हन्तव्ये हन्तृत्वेन भवाय, निष्कृते य पूर्वी पूर्वकालीना[5] बह्वी वा स्तोतृमती अनु अनुपूर्वम् आनोनवीति आभिमुख्येन मर्यादया वा अत्यर्थं स्तावयत्यात्मानम्[6]। हि यस्मादेव तस्मात् बृहस्पति स गोभि स एव अश्वैः स एव च वीरेभि वीरै पुत्रै स एव च नृभि परिचारकै मनुष्यैश्च सहितम् न अस्मभ्यम् वय अन्नम् धात् ददातु परितुष्ट सन् ॥ १२ ॥

वेङ्कट० इदम् कृतवन्तः स्तोत्रम् अभ्रेषु भवाय अन्तरिक्षाय, य बृहस्पति बह्वीः स्वधाः[8] आभिमुख्येन

---

१ °मण्डनस्थानीयै° मूको. २. अस्मिन् पितर मूको. ३ ३ °मपिंशन् °...मूको. ४ ४ नास्ति वि° अ°. ५. नास्ति वि°. ६. °कालीनाः मूको. ७ °स्तावय° मूको. ८ °स्वधाः वि°.

प्रवीति । बृहस्पति सः हि गोभि॰ युक्तम्[१] अश्वै च, तथा [२]सः हि[२] पुत्रै दासैश्च सह अस्मभ्यम् अन्नम् प्रयच्छत्विति ॥ १२ ॥

[३]इति अष्टमाष्टके द्वितीयाध्याये अष्टादशो वर्ग[३] ॥

[६९]

[४]सुमित्रो वाध्र्यश्व ऋषि । अग्निर्देवता । त्रिष्टुप् छन्द, आद्ये जगत्यौ[४] ।

भद्रा अग्नेर्वध्र्यश्वस्य संदृशो वामी प्रणीतिः सुरणा उपेतयः ।
यदीं सुमित्रा विशो अग्र इन्धते घृतेनाहुतो जरते दविद्युतत् ॥ १ ॥

भद्रा । अग्ने । वध्रिऽअश्वस्य । सम्ऽदृशः । वामी । प्रऽनीतिः । सुऽरणाः । उपऽइतयः ।
यत् । ईम् । सुऽमित्राः । विशः । अग्रे । इन्धते । घृतेन । आऽहुतः । जरते । दविद्युतत् ॥ १ ॥

उद्गीथ॰ उत्तर सूक्त 'भद्रा अग्ने' इति द्वादशर्चम् आग्नेय वाध्र्यश्व सुमित्रो ददर्श । भद्रा कल्याण्य फलप्रदान इत्यर्थ, अग्ने वध्र्यश्वस्य ऋषे[५] स्तुत्यत्वेन सम्बन्धिन, वध्र्यश्वेन ऋषिणा महताऽऽदरेण स्तुतस्येत्यर्थ, सदृश सन्दर्शनानि । सन्दर्शनमात्रेणैव अग्नि फल प्रयच्छतीत्यर्थ । वामी वननीया संभजनीया प्रणीति प्रणयनम् आराधन च फलव-दित्यर्थ । सुरणा सुष्ठु रमणीया फलवत्य इत्यर्थ, उपेतय उपगमनानि उपसदानि चेत्यर्थ । यत् यत सन्दर्शमाराधनोपगमनै ईप्सितार्थप्रदस्तस्मात् येषाम्[६] ईम् एनम् अग्निम् सुमित्रा सुमित्रादयो मत्प्रभृतय इत्यर्थ, विश यजमानमनुष्या अग्रे उपरि । कस्य । सामर्थ्याद् उभयसन्ध्ययो सायप्रात सन्ध्याकाल इत्यर्थ, इन्धते सन्दीपयन्ति समिद्भि॰ । तदा घृतेन आज्येन आहुत॰ 'मर्यादया हुत[८] तर्पित इत्यर्थ, जरते कर्मणि प्रत्यय कार्य । जीर्यते गीयते[७] स्तूयत[८] इत्यर्थ, दविद्युतत् अत्यर्थं दीप्यते च हविर्भि ॥ १ ॥

वेङ्कट॰ सुमित्रो[९] वाध्र्यश्व । भजनीया अग्ने वध्र्यश्वस्य[१०] तद्विषया सन्दृष्टय सन्तु, कल्याणी च प्रणीति[११], शोभनरमणाश्च उपगतय, यदि एनम् सुमित्रनामधेया मनुष्या प्रथमम् इन्धते, घृतेन आहुत[१२] स्तूयते च द्योतमान ॥ १ ॥

घृतमग्नेर्वध्र्यश्वस्य वर्धनं घृतमन्नं घृतम्वस्य मेदनम् ।
घृतेनाहुत उर्विया वि पप्रथे सूर्य इव रोचते सर्पिरासुतिः ॥ २ ॥

घृतम् । अग्ने । वध्रिऽअश्वस्य । वर्धनम् । घृतम् । अन्नम् । घृतम् । ऊँ इति । अस्य । मेदनम् ।
घृतेन । आऽहुतः । उर्विया । वि । पप्रथे । सूर्यःऽइव । रोचते । सर्पिःऽआसुतिः ॥ २ ॥

---

१. 'युक्त मूको २-२. सनि मूको. ३-३. नास्ति मूको. ४. नास्ति वि[१]. ५ वेदा वि[१], भेधा वि[१] अ ६ 'दर्शनस्तत वि[१] अ. ७. नीयते वि[१]. ८ हूयते वि[१] अ ९ सुमन्त्र वि[१] अ[१], सुमन्त्र वि[१]. १० वध्रिय[१] मूको. ११ नास्ति वि[१] अ[१]. १२. हुतय वि[१] अ[१].

उद्गीथ० घृतम् ऊमे व वश्वस्य 'वध्यश्वसम्बन्धिन अमे दीयमानम् घृतम् वर्धनम् वृद्धिकर भवतु, घृतम् अन्नम् अदनीय भवतु, घृतम् उ घृतमेव अस्य अमे मेदनम् पुष्टिकर भवतु। तेन घृतेन आहुत [1] आतर्पित अग्नि उर्विया उरशब्दादन्वर्हितातिशयार्थात्[2] छान्दस इयादेश । क्रियाविशेषण तत्। उरुतरम्[3] विस्तीर्णतर वि प्रथे विविध विस्तीर्यते। सूर्य इव रोचते दीप्यते च सर्पिरासुति घृताशन घृतरसो वा ॥ २ ॥

वेङ्कट० अस्य वध्र्यश्वस्य अमे वर्धनम् "घृतम् भवति"। घृतम् अन्नम् घृतम् अग्ने मेदनम्। येनाग्नि पुष्टो भवति तन्मेदनम्। घृतेन आहुत अत्यन्तम् अग्नि विप्रथितो[5] भवति। सूर्य इव च[6] रोचते यस्मिन् सर्पिरासूयतेऽसाविति ॥ २ ॥

यत् ते मनुर्यदनीकं सुमित्रः समीधे अग्ने तदिदं नवीयः ।
स रेवच्छोच स गिरो जुषस्व स वाजं दर्षि स इह श्रवो धाः ॥ ३ ॥

यत् । ते । मनु । यत् । अनीकम् । सुऽमित्र । सम्ऽईधे । अग्ने । तत् । इदम् । नवीय ।
स । रेवत् । शोच । स । गिर । जुपस्व । स । वाजम् । दर्षि । स । इह । श्रव । धा ॥३॥

उद्गीथ० ते तव अग्ने "स्वभूतम् यत् अनीकम्" ज्वालि मुख वा ज्वालान्लक्षणम् मनु समीधे सन्दीपितवान् हविर्भि, यत् च सुमित्र समीध, हे अग्ने! तत् इदम् अनीकम् 'नवीय नवतर सद्योजातम्, अह सुमित्र पुनरिदानीं हविर्भि सन्दीपयामि इति शेष । एतद् ज्ञात्वा यस्त्वमुक्तगुण स त्वम् रेवत् शोच असाकम् दातव्यन धनेन धनवत् शोच[8] धनम् अस्मभ्य ददद् दीप्यस्वेत्यर्थ । स एव त्वम् गिर स्तुती अस्मदीया जुषस्व सेवस्व शृणु। स एव त्वम् वाजम् अन्नम् दर्षि विदारय ददीत्यर्थ । स एव च त्वम्[10] इह अस्मिन् यज्ञे लोके वा वर्तमानस्य अस्मभ्यम् श्रव यश धा देहि ॥ ३ ॥

वेङ्कट० यत् त्वदीयम् अनीकम्[10] रश्मिसङ्घम् मनु समैध, यत् चायम् सुमित्र, तत् अग्ने! इदम् नवतर भवति। स त्व धनयुक्तम् प्रज्वल[11] स्तुती सेवस्व, स्वशत्रुबलम्[12] विदारय। स मयि[13] अन्नम् धेहि ॥ ३ ॥

यं त्वा पूर्वमीळितो वध्र्यश्वः समीधे अग्ने स इदं जुषस्व ।
स नः स्तिपा उत भवा तनूपा दात्रं रक्षस्व यदिदं ते अस्मे ॥ ४ ॥

यम् । त्वा । पूर्वम् । ईळित । वध्रिऽअश्व । सम्ऽईधे । अग्ने । स । इदम् । जुषस्व ।
स । न । स्तिऽपा । उत । भव । तनूऽपा । दात्रम् । रक्षस्व । यत् । इदम् । ते । अस्मे इति ॥

१-१. नास्ति मूको २ °न्नानीना° वि[२] अ ३ नास्ति वि[१] ४ ४ नास्ति वि[१]
५ °प्रथवि° वि[१] अ[१] ६ नास्ति वि[१] ७ ७ स्वभूतम् आनीत वि[१], स्वभूतमानीक वि[२] अ
८-८ नास्ति वि[१]; °दीप्यस्व वि[२] अ ९ शोचनं शोच मूको. १० नास्ति मूको ११ °ज्वल वि[२] अ[१]; °ज्वल स वि[१]. १२ स्वशत्रु° वि[२] अ[१] १३. नास्ति वि[२] अ[१].

उद्गीथ० यम् त्वा त्वामग्निम् पूर्वम् पूर्वस्मिन्नपि काले ईळित कर्तरि क्तप्रत्ययो द्रष्टव्य । ईडितवान्[1] स्तुतवान् वध्र्यश्व वाध्र्यश्व इत्यर्थ, सुमित्रो नाम महर्षि समीधे सन्दीपितवाश्च, हे अग्ने! स त्वम् इदम् हवि स्तोत्र वा जुषस्व सेवस्व। स एव च त्वम् न अस्माकम् तिपा क्षपा पालयिता भव, उत अपि तनूपा शरीराणां पालयिता भव, दात्रम् दान च रक्षस्व रक्ष। तद् धनम्[2] यद् इदम् त तव स्वभूतम् अस्मे अस्मदर्थम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० यम् त्वा पूर्वम् सजात स्तुत वध्र्यश्व समीधे अग्ने!, स इदम् स्तोत्र सेवस्व, स अस्माकम् [3]गृहस्य रक्षक भव, अपि च अङ्गानाम्, धनम् च रक्षस्व, यत् इदम् दात्रम् तव स्वभूतेषु अस्मासु स्थितमिति[3] ॥ ४ ॥

भवा॑ द्यु॒म्नी वा॑ध्र्यश्वो॒त गो॒पा मा त्वा॑ तारीद॒भिमा॑ति॒र्जना॑नाम् ।
शूर॑इव धृ॒ष्णुश्च्यव॑नः सुमि॒त्रः प्र नु वो॑चं॒ वाध्र्य॑श्वस्य॒ नाम॑ ॥ ५ ॥

भव॑ । द्यु॒म्नी । वा॒ध्रि॒ऽअ॒श्व॒ । उ॒त । गो॒पाः । मा । त्वा॒ । ता॒री॒त् । अ॒भिऽमा॑तिः । जना॑नाम् ।
शूरः॑ऽइव । धृ॒ष्णुः । च्यव॑नः । सु॒ऽमि॒त्रः । प्र । नु । वो॒च॒म् । वा॒ध्रि॒ऽअ॒श्व॒स्य॒ । नाम॑ ॥ ५ ॥

उद्गीथ० भव त्वम् द्युम्नी अस्माक[4] दातव्येन [5]अन्नेन यशसा[5] वा तद्वान् ह अग्ने! वाध्र्यश्व! वाध्र्यश्वस्तुत![6], उत गोपा गोप्ता भव। एवञ्च कुर्वन्त त्वामग्निम् मा तारीत् मा प्राप्नोदित्यर्थ, अभिमाति अभिभव[7] जनानाम् सम्बन्धी[8] शत्रुजनजनित इत्यर्थ । न व्यासक्त्तन क्षिप्रमेतत् यथोक्तं कुर्विरित्यर्थ । अहमपि प्रत्युपकारार्थम् शूर इव धृष्णु यथा शूर कश्चित् शत्रूणाम् अभिभवनशील, एव यागकर्मणा धृष्णु धर्षणशील अभिभवनशील करणशील च्यवन च्यावयिता च स्तोमाना कर्ता च सखिरित्यर्थ, सुमित्र अहम् नु क्षिप्रम् प्र वोचम् प्रब्रवीमि, प्रकर्षेण च स्तौमीत्यर्थ । वध्र्यश्वस्य च वाध्र्यश्वस्तुतस्य[9] तवाग्ने नाम नामस्तुत्या च अत्र नामवत एव स्तुतिर्लक्ष्यते । त्वामग्निं स्तौमीत्यर्थ ॥ ५ ॥

वेङ्कट० भव अन्नवान् ह वध्र्यश्वकुल जात!, अपि च गोपायिता। मा त्वा हिनस्तु शत्रूणाम् अभिगमनम्। शूर इव धृष्णु च्यावक सुमित्रनामा प्र अवोचम् क्षिप्रम् अस्याग्ने नाम[10] ॥५॥

सम॒ज्र्या॑ पर्व॒त्या॒३॒॑ वसू॑नि॒ दासा॑ वृ॒त्राण्यार्या॑ जिगेथ ।
शूर॑ इव धृ॒ष्णुश्च्यव॑नो॒ जना॑नां॒ त्वम॑ग्ने पृतना॒यूँर॒भि ष्याः ॥ ६ ॥

सम् । अ॒ज्र्या॑ । पर्व॒त्या॑ । वसू॑नि । दासा॑ । वृ॒त्राणि॑ । आर्या॑ । जि॒गे॒थ॒ ।
शूरः॑ऽइव । धृ॒ष्णुः । च्यव॑नः । जना॑नाम् । त्वम् । अ॒ग्ने॒ । पृ॒त॒ना॒ऽयून् । अ॒भि । स्याः॒ ॥ ६ ॥

---

१ इध्मान मूको　२ अन्नम् मूको.　३-३ नास्ति वि[2] अ[3].　४ अस्मान् मूको　५-५ यशानान्न वि[2] अ[3].　६ वध्यद्य सु उत वि[2].　७ नास्ति मूको　८. सम्बधि मूक.　९ °वसुतस्य मूको　१०. नास्ति वि[2] अ[2]

उद्गीथ० अजया शत्रून् प्रति गन्त्र्या पर्वतैश्च दृष्वा[1] गन्त्र्या वा वसूनि शत्रुधनानि दासा दासानि उपक्षय-यितव्यानि वृत्राणि शत्रुजातानि च आर्या आर्याणि च वधार्थं [2]निर्गमय्य तानि[2] सम् निरोध सन्नि-रुद्धवानसि। न केवलम् अतीत एव काले। किं तर्हि इदानीमपि शूर इव धृष्णु अभिभवनशील च्यवन स्वस्थानात् प्रच्यावयिता च शत्रुजनानाम् त्वम् हे अग्ने! पृतनायून् सङ्ग्रामान् कर्तुमिच्छतश्च[3] शत्रून् अभि स्या अभिभवसि ॥ ६ ॥

वेङ्कट० 'सम् निरोध' धनादीनि पर्वतभवानि गोवसूनि। तथा[4] दासकृतान्यार्यकृतानि च उपक्षयान्। शूर इव धृष्णु च्यवन जनानाम् त्वम् अग्ने! पृतनाकामान् अभि भव ॥ ६ ॥

[5]इति अष्टमाष्टके द्वितीयाध्याये एकोनविंशो वर्गः[5] ॥

दीर्घतन्तुर्बृहदुक्षायमग्निः सहस्रस्तरीः शतनीथ ऋभ्वा ।
द्युमान् द्युमत्सु नृभिर्मृज्यमानः सुमित्रेषु दीदयो देवयत्सु ॥ ७ ॥

दीर्घऽतन्तुः । बृहत्ऽउक्षा । अयम् । अग्निः । सहस्रऽस्तरीः । शतऽनीथः । ऋभ्वा ।
द्युऽमान् । द्युमत्ऽसु । नृऽभिः । मृज्यमानः । सुऽमित्रेषु । दीदयः । देवयत्ऽसु ॥ ७ ॥

उद्गीथ० दीर्घतन्तुः दीर्घमन्तति बृहदुक्षा महतो धनस्य वृष्ट्युदकस्य वा सेक्ता दाता चेत्यर्थः, [6]स अयम्[6] त्वमग्निः सहस्रस्तरीः 'स्तृञ् आच्छादने' हिंसायाम् वा। बहूनां शत्रूणाम् सन्त्रे आच्छादयिता हिंसिता वा शतनीथ बहुस्तुतिश्च ऋभ्वा उरुभूतश्च आहवनीयादिना भावेन बहुभूतश्चेत्यर्थः, द्युमान् दीप्तिमांश्च[7] द्युमत्सु दीप्त्याऽभिजनादिदीप्तिमत्सु सुमित्रेषु देवयत्सु देवान् स्तुतु यष्टुं च कामयमानेषु नृभिः मनुष्यैः ऋत्विगाख्यैः [8]यजमानमनुष्यैः मृज्यमानः स्तुतिभिः[8] हविर्भिश्च सत्क्रियमाणः इत्यर्थः, दीदयः दीप्यस्व ॥ ७ ॥

वेङ्कट० [9]दीर्घ यत[9] सन्तनोतीति स तन्तुः। दीर्घतन्तुः बृहदुक्षा च अयम् अग्निः बृहत्[10] सेचको रश्मिरथो यस्य सः, बहूनाच्छादनः बहुनयनः महान् दीप्तिमान् दीप्तिमत्सु[11] मध्ये नृभिः[12] मृज्यमानः सुमित्रेषु दीप्यस्व देवकामेषु ॥ ७ ॥

त्वे धेनुः सुदुघा जातवेदोऽसश्चतेव समना सबर्धुक् ।
त्वं नृभिर्दक्षिणावद्भिरग्ने सुमित्रेभिरिध्यसे देवयद्भिः ॥ ८ ॥

त्वे इति । धेनुः । सुऽदुघा । जातऽवेदः । असश्चताऽइव । समना । सबःऽधुक् ।
त्वम् । नृऽभिः । दक्षिणावत्ऽभिः । अग्ने । सुऽमित्रेभिः । इध्यसे । देवयत्ऽभिः ॥ ८ ॥

---

१ दृष्ट्वा वि॰ अ॰. २-२. निर्गमय्य नि वि॰, निगमय्य नि वि॰ अ॰. ३. ॰च्छत वि॰. ४-४. नास्ति वि॰ अ॰. ५. तथा वि॰ अ॰. ६-६. नास्ति मूको. ७-७. स च मूको. ८-८. मृ दान्ते वि॰, मृ ज्यन्ते वि॰ अ॰. ९. ॰माश्वेर वि॰ अ॰. १०-१०. 'यजमान्' मूको. ११-११. देवैः मूको. १२. नास्ति मूको. १३. 'मत्' वि॰ अ॰. १४. निर्निर्देन मूको.

उद्गीथ० त्वे तव अग्ने स्वभूता धेनु सुदुघा सुदोहना हे जातवेद ! असश्चना इव सम्प्रत्यर्थेऽत्र इवशब्द, इहेव निधेहीति यथा (तु या ७,३१)। असश्चता अनुपक्षीणा समना समानेन प्राणेन अथवा असश्चता असक्ता, [1]त्वत्तोऽन्यत्र न सजतीत्यर्थ[1], समना[2] समाना तुल्या तवानुरूपेत्यर्थ । अथवा असश्चता इव यथा असक्ते परस्परेण असश्लिष्ट द्यावापृथिव्यौ यथा समना समाने परस्परेण तुल्य, एव तव समाना सवर्धुक अमृतस्य दोग्ध्री। किञ्च त्वम् नृभि यजमानमनुष्यै दक्षिणावद्भि यथोक्तदक्षिणै हे अग्ने! सुमित्रेभि अस्माभि देवयद्भि देवान् स्तोतु यष्टु चेच्छद्भि इध्यसे सन्दीप्यसे हविर्भि ॥ ८ ॥

वेङ्कट० त्वयि च काचित् धेनु अस्ति सुदुघा जातवेद ! । सङ्गवर्जितन निस्सङ्ग गच्छताऽऽदित्येन सङ्गता अमृतस्य दोग्ध्री[1] दीप्ति इव । त्वम् नृभि इति स्पष्टम् ॥ ८ ॥

देवाश्चित् ते अमृता जातवेदो महिमानं वाध्र्यश्व प्र वोचन् ।
यत् संपृच्छं मानुषीर्विश आयन् त्वं नृभिरजयस्त्वावृधेभिः ॥ ९ ॥

देवा । चित् । ते । अमृता । जातऽवेद । महिमानम् । वाध्रिऽअश्व । प्र । वोचन् ।
यत् । सम्ऽपृच्छम् । मानुषी । विश । आयन् । त्वम् । नृऽभि । अजय । त्वाऽवृधेभि ॥ ९ ॥

उद्गीथ० देवा चित् देवा अपि अमृता मरणवर्जिता हे जातवेद ! वाध्र्यश्व ! ते तव महिमानम् महत्त्वम् प्र वोचन् प्रकर्षेणोक्तवन्त 'महत्तदुल्बम्' (ऋ १०,५१,१) इत्यादिसवादन सूक्तेन स्तुवन्त इत्यर्थ । कदा । यत् यदा सपृच्छम् सम्प्रश्न सजल्प त्वया सह सवादम्, कर्तुमिति शेष, मानुषी विश मनुष्यजाती[3], प्रतीति शेष, मनुष्यलोक प्रतीत्यर्थ, आयन् आग तवन्तो देवा, तदेति सामर्थ्याद् अध्याहार्यम्। त्वम् तदैव च नृभि ऋत्विग्यजमानमनुष्यै त्वावृधेभि स्तुतिभि हविर्भिश्च तव वर्धयितृभि सह अजय जितवानसि देवशत्रून् असुरान् । तदेतदुक्तम् 'तदद्य वाच प्रथम मसीय' (ऋ १०,५३,४) इत्यत्रापि ॥ ९ ॥

वेङ्कट० देवा च तव महिमानम् अमृता[5] जातवेद ! प्र वोचन्[6], यदा मानुषी विश देवै सपृच्छम्[7] सम्प्रश्नम् आयन्। त्वं नृभिर्देवै सहासुरान् अजय त्वया वर्धितै[8] ॥ ९ ॥

पितेव पुत्रमबिभरुपस्थे त्वामग्ने वध्र्यश्वः सपर्यन् ।
जुषाणो अस्य समिधं यविष्ठोत पूर्वाँ अवनोर्व्राधतश्चित् ॥ १० ॥

पिताऽइव । पुत्रम् । अबिभ । उपऽस्थे । त्वाम् । अग्ने । वध्रिऽअश्व । सपर्यन् ।
जुषाण । अस्य । सम्ऽइधम् । यविष्ठ । उत । पूर्वान् । अवनो । व्राधत । चित् ॥ १० ॥

१-१ त्वत्तोऽन्यत्र नैरत्य वि¹; तत्तऽन्य तीत्यर्थ वि² अ. २ सममना मूको. ३. नास्ति वि² अ¹, दर्भ वि¹. ४ °जाति वि² अ ५ ऋता वि² अ¹. ६ अवो° वि¹. ७ सं°पृच्छ वि² अ¹. ८. °इते मूको

उद्गीथ० पिता इव यथा पिता पुत्रम् बालकम् उत्सङ्गे[1] बिभर्ति परया प्रीत्या, एवम् अबिभः भृतवान्[2] परया प्रीत्या धारितवान् आहवनीयाद्यात्मना उपस्थे उपस्थाने वेद्याख्ये त्वाम् हे अग्ने! वध्र्यश्वः सपर्यन् स्तुतिभिः हविर्भिश्च परिचरन्, एवम् अहमपि परया प्रीत्या धारयामि त्वाम् आहवनीयाद्यात्मना वेदिस्थाने परिचरन्निति शेषः। एतद् ज्ञात्वा जुषाणः सेवमानः अस्य मम सुमित्रस्य स्वभूताम् समिधम् हे यविष्ठ! युवतम! हविषा स्तुतीनां च मिश्रयितृतम! वा। साकाङ्क्षत्वाद् मदीप्सितार्थप्रदानेन[3] सम्भजस्वेति[4] शेषः। कस्मादेवं ब्रवीमि। यस्मात् उत पूर्वान् अस्मत्पूर्वानपि अस्मत्पित्रादीन् अवनो वनितवानसि सम्भक्तवानसि ईप्सितार्थप्रदानेन सेवितवानसीत्यर्थः, व्राधतः चित् 'व्राधत्' (निघ ३,३) इति महन्नाम। महतोऽपि निःस्पृहत्वेश्वरत्वादिगुणोपेतान् अपि सतः इत्यर्थः ॥ १० ॥

वेङ्कट० पिता इव पुत्रम् त्वाम् अग्ने! धृतवान् उपस्थे वध्र्यश्वः[5] परिचरन्[6]। सेवमानः वध्र्यश्वस्य[7] समिधम् युवतम! अपि च प्रवृद्धानपि तस्य[8] शत्रून् वर्धमानान् अवधीः ॥ १० ॥

शश्वदग्निर्वध्र्यश्वस्य शत्रून् नृभिर्जिगाय सुतसोमवद्भिः ।
समनं चिददहश्चित्रभानोऽव व्राधन्तमभिनद्वृधश्चित् ॥ ११ ॥

शश्वत् । अग्निः । वध्रिऽअश्वस्य । शत्रून् । नृऽभिः । जिगाय । सुतसोमवत्ऽभिः ।
समनम् । चित् । अदहः । चित्रभानो इति चित्रऽभानो । अव । व्राधन्तम् । अभिनत् । वृधः । चित् ॥ ११ ॥

उद्गीथ० शश्वत् बहून् क्षिप्रं वा भवान् अग्निः वध्र्यश्वस्य शत्रून् नृभिः मनुष्यैः सह जिगाय जितवान्। कीदृशैर्नृभिः। सुतसोमवद्भिः अभिषुतसोमवद्भिः ऋत्विग्यजमानैः सहेत्यर्थः। समनम् चित् अन्ययनमानशत्रुसङ्ग्राममपि अदहः दग्धवानसि त्वम् हे चित्रभानो! विचित्रदीप्ते[1]! व्राधन्तम् महान्तम् अन्यमपि 'रक्षसो ग्रामम् अव अभिनत् सङ्गृह्य' भिन्नवानसि। वृधः चित् वीर्यैश्वर्यादिना वृद्धानन्यान् अपि भिन्नवानसि ॥ ११ ॥

वेङ्कट० सदा अग्निः वध्र्यश्वस्य शत्रून् नृभिः जिगाय सुतसोमैः। मत्वर्थीयः पूरणः। सङ्ग्रामम् अपि अदहः चित्रभानो!। अथ सः वध्र्यश्वः[9] अव अभिनत् वर्धमानं शत्रुम् स्वयं वृद्धः। 'व्राध' प्राधतिर्हिंसाकर्मेति ॥ ११ ॥

अयमग्निर्वध्र्यश्वस्य वृत्रहा सनकात् प्रेद्धो नमसोपवाक्यः ।
स नो अजामीँरुत वा विजामीनभि तिष्ठ शर्धतो वाध्र्यश्व ॥ १२ ॥

अयम् । अग्निः । वध्रिऽअश्वस्य । वृत्रऽहा । सनकात् । प्रऽइद्धः । नमसा । उपऽवाक्यः ।
सः । नः । अजामीन् । उत । वा । विऽजामीन् । अभि । तिष्ठ । शर्धतः । वाध्रिऽअश्व ॥ १२ ॥

१ उत्सङ्गे वि॰ २. हतवान् मूको ३ मदीप्सि॰ मूको ४ सेवस्व॰ मूको ५ वध्रियश्व मूको. ६. 'चरन् तस्य मूको ७. वध्रिय॰ मूको. ८. नास्ति वि॰ अ॰ ९ ९. राक्षसो • ग्राम भिनत्ति वृध वि॰, राक्षसोग्राम अभिनत् भिनत्ति वृध वि॰ अ.

उद्गीथ० य अयम् अग्नि वाध्र्यश्वस्य अर्याय वृत्रहा शत्रूणा हन्ता सनकात् चिरम् प्रेद्ध प्रकर्षेण सन्दीपितो हविर्भि अस्माभि नमसा स्तुत्या उपवाक्य 'उपगम्य वक्तव्यश्चेत्यर्थ[1]। स अथ त्वं हे अग्ने! न अस्मान् अजामीन् 'जाम्यतिरेकनाम, बालिशस्य वा समानजातीयस्य वा। (या ४,२०) अपुनरुक्तस्तुतीन्[2] उत वा अपि वा विजामीन् विद्यमानपुनरुक्तस्तुतीन्[3] विविधपुनरुक्तस्तुतीन्[4] वा। अथवा अजामीन् अविद्यमानबालिशस्तुतीन् उत वा विजामीन् विद्यमानबालिशस्तुतीन् विविधबालिशस्तुतीन् वा। अथवा अजामीन् तत्त्वतोऽन्वितया[5] स्तुत्या अविद्यमानसमानजातीयस्तुतीन् उत वा विजामीन् विद्यमानसमानजातीयस्तुतीन् विविधसमानजातीय- स्तुतीन् वा। सर्वथाऽपि सुष्टुतान् दुष्टुतीन् वेत्यर्थ। शर्धत शर्धितॄन्[6]। 'शृधु उन्दने'[7]। उन्दितॄन् स्तुतिभिर्हविर्भिश्च क्लेदयितॄन् स्तोतॄन् यष्टॄंश्चेत्यर्थ, अभि तिष्ठ ईप्सितमर्थं ददत् प्रतितिष्ठ अस्मदभिमुखो भवेत्यर्थ, हे वाध्र्यश्व! वाध्र्यश्वस्तुत[8] ॥ १२ ॥

वेङ्कट० अयम् अग्नि वाध्र्यश्वस्य शत्रुहा[9] चिरादारभ्य प्रकर्षेणेद्धो नमस्कारेण सह उपस्तोतव्य.। स त्वम् अस्माकम् अज्ञातीन्[10] अपि वा विविधान् ज्ञातीन् अभि तिष्ठ हिंसन् वाध्र्यश्व! इति ॥ १२ ॥

[11]इति अष्टमाष्टके द्वितीयाध्याये विंशो वर्ग[11] ॥

[७०]

[12]सुमित्रो वाध्र्यश्व ऋषि। आप्रीसूक्तम् (=प्रथमाया इध्म समिद्धोऽग्निर्वा देवता, द्वितीयस्या नराशंस, तृतीयस्या इळ, चतुर्थ्यां बर्हि, पञ्चम्या देवीर्द्वार, षष्ठ्या उषासानक्ता, सप्तम्या दैव्यौ होतारौ प्रचेतसौ, अष्टम्या तिस्रो देव्य सरस्वतीळाभारत्य, नवम्या त्वष्टा, दशम्या वनस्पति, एकादश्या स्वाहाकृतय)। त्रिष्टुप् छन्द[12]।

इमां मे अग्ने सुमिधं जुषस्वेळस्पदे प्रति हर्या घृताचीम् ।
वर्ष्मन् पृथिव्याः सुदिनत्वे अह्नामूर्ध्वो भव सुक्रतो देवयज्या ॥ १ ॥

इमाम्। मे। अग्ने। सम्ऽइधम्। जुषस्व। इळः। पदे। प्रति। हर्य। घृताचीम्।
वर्ष्मन्। पृथिव्याः। सुदिनऽत्वे। अह्नाम्। ऊर्ध्वः। भव। सुक्रतो इति सुऽक्रतो। देवऽयज्या ॥ १ ॥

उद्गीथ० उत्तर सूक्तम् 'इमां मे अग्ने' इति एकादशर्चम् आप्रीदैवत वाध्र्यश्व सुमित्रो ददर्श। इमाम् समिधम् ॥ मम स्वभूताम् घृताचीम् घृतेन अञ्चिताम् सङ्गताम् आज्याभ्यक्ताम् हे अग्ने! जुषस्व सेवस्व भक्षयेत्यर्थ, इळ पदे पृथिव्या अवयवभूते स्थाने उत्तरवेद्याख्ये[1], स्थित इति शेष। तदर्थं च [2]प्रति हर्य कामयस्व[2]। वर्ष्मन् वर्ष्मणि वृद्धतरे स्थाने महावेद्याख्ये च पृथिव्या अवयवभूते, स्थित इति शेष, सुदिनत्वे शोभनदिनत्वे प्रधानयागदिवस इत्यर्थ,

१-१. °नम्योकारत्वे° मूको. २. °कपुनरि° वि° अ ३. °ध्यतन् स्तुती मूको. ४. °स्तुती मूको. ५. तत्तोऽन्वितया मूको. ६. शर्धितॄन् मूको ७. उन्दे मूको. ८. °स्तुत मूको ९. °शुग्रा वि° अ°. १०. ज्ञाती° वि° अ° ११-११ नास्ति मूको १२ °रे वै° मूको.

अद्याम् गुणयागादिप्रसाधाम् ऊर्ध्वः भव ज्वलन्नूर्ध्वं तिष्ठ हे सुक्रतो! सुकर्मन्! सुप्रज्ञ! वा देवयज्या देवयज्यायै देवयागार्थम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० इमाम् मे अग्ने! समिधम् सेवस्व इडायाः पदे उत्तरवेद्याम्। प्रतिकामयस्व स्रुचम्। पृथिव्याः वर्ष्मन्ते देशे अह्नाम् सुदिनत्वाय ऊर्ध्वः भव सुप्रज्ञ! देवयागार्थमिति ॥ १ ॥

आ देवानामग्रयावेह यातु नराशंसो विश्वरूपेभिरश्वैः ।
ऋतस्य पथा नमसा मियेधो देवेभ्यो देवतमः सुषूदत् ॥ २ ॥

आ । देवानाम् । अग्रऽयावा । इह । यातु । नराशंसः । विश्वऽरूपेभिः । अश्वैः ।
ऋतस्य । पथा । नमसा । मियेधः । देवेभ्यः । देवऽतमः । सुसूदत् ॥ २ ॥

उद्गीथ० देवानाम् अग्रयावा सर्वार्थेष्वग्रतो याता गन्ता इह यज्ञे आ यातु आगच्छतु नराशंसः यज्ञ अग्निर्वा विश्वरूपेभिः बहुरूपैः अश्वैः ऋतस्य पथा यज्ञस्यागमनमार्गेण नमसा स्तुत्या, स्तूयमान इति शेषः, हविरन्नेन वा उपभोक्तव्यत्वेन हेतुना मियेधः मेध्यो यागार्हः। आगत्य च देवेभ्यः सुषूदत् सुष्ठु सूदतु रक्षतु हवींषि ददातु इत्यर्थः, देवतमः देवस्थितिहेतुत्वाद् अतिशयेन देवः ॥ २ ॥

वेङ्कट० आ यातु देवानाम् अग्रगन्ता अस्मिन् यज्ञे नराशंसः नानारूपैः अश्वैः यज्ञस्य पथा हविर्लक्षणयोग्येन। नमस्कारं कुर्वन् सारभूतेभ्यः देवेभ्यः देवतमः हविः प्रेरयतु ॥ २ ॥

शश्वत्तममीळते दूत्याय हविष्मन्तो मनुष्यासो अग्निम् ।
वहिष्ठैरश्वैः सुवृता रथेना देवान् वक्षि नि षदेह होता ॥ ३ ॥

शश्वत्ऽतमम् । ईळते । दूत्याय । हविष्मन्तः । मनुष्यासः । अग्निम् ।
वहिष्ठैः । अश्वैः । सुऽवृता । रथेन । आ । देवान् । वक्षि । नि । सद । इह । होता ॥ ३ ॥

उद्गीथ० शश्वत्तमम् बहुतमम् महानुभावमित्यर्थः, नित्यतमं वा ईळते स्तुवन्ति अभ्यर्थयन्ते वा दूत्याय दूतकर्मणे कर्तव्याय देवनिमन्त्रणाह्वानहविर्वहनलक्षणाय हविष्मन्तः उपकल्पितहविष्का मनुष्यासः ऋत्विग्यजमानाः त्वाम् अग्निम्। एतद् ज्ञात्वा वहिष्ठैः वोढृतमैः अश्वैः सुवृता सुष्ठु वर्तिना गन्त्रा रथेन च, गत्वेति शेषः, आ वक्षि आवह देवान्। आहूय च नि षीद निषीद इह वेद्याम् होता सन् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अत्यन्तं नित्यम् स्तुवन्ति दूत्याय हविष्मन्तः मनुष्याः अग्निम्। स त्वं वोढृतमैः अश्वैः सुवर्तनेन च रथेन आ वह देवान्, नि षीद चात्र होता भवेति ॥ ३ ॥

---

१. ॰वमाश्र मूको. २. अर्वं वि॰. ३. गन्ता मूको. ४. वह्नैः अ॰. ५. कुर्वं वि॰. ६-६. वर्तिना गन्ता मूको.

वि प्र॑थतां दे॒वजु॑ष्टं तिर॒श्चा दी॒र्घं द्रा॒घ्मा सु॑र॒भि भू॑त्व॒स्मे ।
अहे॑ळता मन॑सा देव ब॒र्हि॒रिन्द्र॑ज्येष्ठाँ उश॒तो य॑क्षि दे॒वान् ॥ ४ ॥

वि । प्र॒थ॒ता॒म् । दे॒व॒ऽजु॑ष्टम् । ति॒र॒श्चा । दी॒र्घम् । द्रा॒घ्मा । सु॒र॒भि । भू॒तु । अ॒स्मे इति॑ ।
अहे॑ळता । मन॑सा । दे॒व । ब॒र्हि॒ः । इन्द्र॑ऽज्येष्ठान् । उ॒श॒त । य॒क्षि॒ । दे॒वान् ॥ ४ ॥

उद्गीथ० अस्मे अस्माकम् बर्हिः देवजुष्टम् देवसेवित देवप्रीत वा वि प्रथताम् विस्तीर्यताम् । कथम् । तिरश्चा तिरश्चीनम्[1] । दीर्घम् च द्राघ्मा दीर्घतरं च सुरभि आज्यगन्धसुगन्ध च भूतु भवतु । उत्तरोऽर्धर्चे प्रत्यक्षकृतत्वाद् भिन्नं वाक्यम् । अहेळता अकुध्यता मनसा, युक्तः सन्निति शेषः, हे देव । बर्हिः । इन्द्रज्येष्ठान् उशतः याग कामयमानान् यक्षि यज देवान् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० वि प्रथताम् देवैः सेवितम् तिरश्चीनम्, तथा दीर्घम् द्राघिम्ना युक्तम् सुरभि च भवत्वस्मासु सुगन्ध[2] बर्हिः । अक्रुध्यता मनसा हे देव! बर्हिः ! इन्द्रप्रधानान्[3] कामयमानान् यज[4] देवान् ॥ ४ ॥

दि॒वो वा॒ सानु॑ स्पृ॒शता॒ वरी॑यः पृथि॒व्या वा॒ मात्र॑या॒ वि श्र॑यध्वम् ।
उ॒श॒तीर्द्वा॑रो महि॒ना म॒हद्भि॑र्दे॒वं रथं॑ रथ॒युर्धा॑रयध्वम् ॥ ५ ॥

दि॒वः । वा॒ । सानु॑ । स्पृ॒शत॑ । वरी॑य । पृ॒थि॒व्या(?)[5] । वा॒ । मात्र॑या । वि । श्र॒य॒ध्व॒म् ।
उ॒श॒तीः । द्वा॒र॒ः । म॒हि॒ना । म॒हत्ऽभिः॑ । दे॒वम् । रथ॑म् । र॒थ॒ऽयुः । धा॒र॒य॒ध्व॒म् ॥ ५ ॥

उद्गीथ० पृथिव्या वा मात्रया वि श्रयध्वम्, दिवः वा द्युलोकस्य च सानु वरीयः वरतरम्[6] उच्छ्रिततरम् इत्यर्थः, स्पृशत यूयम् उच्छ्रितत्वेन । पृथिव्या वा मात्रया[7] । इत्थम्भूतलक्षणे तृतीयैषा । पृथिव्या परिमाणभूतया वोपलक्षिता[8] सत्यो[9] यूयं विश्रयध्व विशिष्टा विस्तीर्णा भवतेत्यर्थः । दिवः उच्छ्रायेण उच्छ्रिता, पृथिव्या विस्तारेण विस्तीर्य चानन्तरम् उशती स्तुतिं कामयमाना यूयं हे द्वार ! महिना महत्त्वेन महद्भिरस्माभिः, स्तूयमाना इति शेषः, देवम् रथम् रथिनार देवान् प्रति गन्तार यज्ञम् रथयु । वचनव्यत्ययः कार्यः । रथयव रथेच्छा रथकामाः सत्यो यूयम् धारयध्वम् निर्वर्तयतेत्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० दिवः च समुच्छ्रित देशम् स्पृशत उन्नतम् । पृथिव्याः च यावती मात्रा तावत्या[10] मात्रया विस्तृता भवत । कामयमाना हे द्वार ! महिम्ना महद्भिर्देवैः अधिष्ठितम् देवम् रथम् रथकामा धारयध्वम् । छान्दसो वचनव्यत्ययः ॥ ५ ॥

[11]इति अष्टमाष्टके द्वितीयाध्याये एकविंशो वर्गः[11] ॥

---

१ °रश्च°क वि° अ; °श्चि° वि°. २. °न्धं के वि वि°. ३. इन्द्रप्रधा° वि°. ४. य.॰ वि°. ५. तु ऋ° १,११०० j. ६ स्वतरं मूको. ७. °या वा मूको. ८. °ता° मूको. ९. सत्या मूको. १०. तावता वि°. ११-११. नास्ति मूको.

देवी दिवो दुहितरा सुशिल्पे उषासानक्ता सदतां नि योनौ ।
आ वां देवास उशती उशन्त उरौ सीदन्तु सुभगे उपस्थे ॥ ६ ॥

देवी इति । दिवः । दुहितरा । सुशिल्पे इति सुऽशिल्पे । उषसानक्ता । सदताम् । नि । योनौ ।
आ । वाम् । देवासः । उशती इति । उशन्तः । उरौ । सीदन्तु । सुभगे इति सुऽभगे । उपस्थे ॥

उद्गीथ० देवी देव्यौ दिवि जायमानत्वात् दिवः दुहितरा दुहितरौ सुशिल्पे सुकर्माणौ उषसानक्ता उषोरात्र्यौ भवन्त्यौ नि सदताम् निषीदताम् योनौ वेदिस्थाने । निषण्णे सत्यौ[1] वा युवाम् उशती! देवान् कामयमाने! सुभगे! देवासः देवाः उशन्तः प्रतिकामयन्तः उरौ विस्तीर्णे सीदन्तु उपविशन्तु उपस्थे युवयोः समीपस्थाने[2] वेद्याख्ये ॥ ६ ॥

वेङ्कट० देवी दिवः दुहितरौ सुरूपे नक्तोषसौ नि-षीदताम् स्थाने[3] । आ सीदन्तु युवयोः देवाः हे[4] कामयमाने! कामयमानाः '[5]विस्तीर्णे स्थाने[5] हे सुधने! इति ॥ ६ ॥

ऊर्ध्वो ग्रावा बृहदग्निः समिद्धः प्रिया धामान्यदितेरुपस्थे ।
पुरोहितावृत्विजा यज्ञे अस्मिन् विदुष्टरा द्रविणमा यजेथाम् ॥ ७ ॥

ऊर्ध्वः । ग्रावा । बृहत् । अग्निः । सम्ऽइद्धः । प्रिया । धामानि । अदितेः । उपस्थे ।
पुरःऽहितौ । ऋत्विजा । यज्ञे । अस्मिन् । विदुःऽतरा । द्रविणम् । आ । यजेथाम् ॥ ७ ॥

उद्गीथ० ऊर्ध्वः उद्यतः सोमाभिषवाय ग्रावा बृहत् महत् सुष्ठित्वत्यर्थः, अग्निः च कर्मार्थम् समिद्धः सन्दीप्तः । किं प्रति समिद्धः । उच्यते— प्रिया प्रियाणि अभीष्टानि, आहवनीयादिस्थानानि अदितेः वेदिलक्षणायाः पृथिव्याः उपस्थे समीपस्थाने उपरि स्थितानि, प्रतीति शेषः । वेदिस्थेषु आहवनीयादिस्थानेषु प्रियेषु समिद्ध इत्यर्थः । एतद् ज्ञात्वा हे पुरोहितौ(!) देवानां यजमानानां च ऋत्विजा! च दैव्यौ![6] होतारौ! अग्निवायू! यज्ञे अस्मिन्, आगत्येति शेषः, हे विदुष्टरा(!) विद्वत्तरौ(!) स्वस्याधिकारस्य उद्युक्ततया[7] ज्ञातारौ(!) द्रविणम् धनम् आ यजेथाम् मर्यादया दत्तम् अस्मभ्यम् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० ऊर्ध्वः ग्रावा भवति अभिषवाय, बृहन् अग्निः च समिद्धः, प्रियाणि च धारकाणि यज्ञगृहाणि अदितेः उपस्थे '[8]सन्ति । तदानीम् पुरोहितौ हे ऋत्विजौ![8] दैव्यौ होतारौ! अस्मिन् यज्ञे प्राज्ञतमौ धनम्[9] आ प्रयच्छतम् ॥ ७ ॥

तिस्रो देवीर्बर्हिरिदं वरीय आ सीदत चकृमा वः स्योनम् ।
मनुष्वद्यज्ञं सुधिता हवींषीळा देवी घृतपदी जुषन्त ॥ ८ ॥

---

१. सत्यौ मूको. २. समीपस्थाने वि° अ°. ३. स्थाने वि° अ°. ४. [illegible] वि°. ५-५. [illegible] वि°. ६. दैव्य वि°; दैव्यौ वि° अ°. ७. उद्युक्ततया वि° अ°. ८-८. [illegible] वि°; [illegible] अ°. ९. [illegible] वि° अ°; [illegible] वि°.

तिस्रः । देवीः । बर्हिः । इदम् । वरीयः । आ । सीदत । चकृम । वः । स्योनम् ।
मनुष्वत् । यज्ञम् । सुऽधिता । हवींषि । इळा । देवी । घृतऽपदी । जुषन्त ॥ ८ ॥

उद्गीथ० तिस्रः देवीः । हे तिस्रो देव्यः ! बर्हिः इदम् वेदिस्तरणलक्षणम् वरीयः वरतरम् उरुतरं वा चकृम कृतवन्तः वयं प्रस्तारितवन्त इत्यर्थः, वः युष्माकम् स्योनम् सुखम्, आसनायेति शेषः । एतद् ज्ञात्वा आ सीदत मनुष्वत् यज्ञम् आङ् यज्ञेन सह सम्बन्धः कार्यः । सच्छुतेश्च तद्योग्यक्रियाशब्दाध्याहारः कार्यः । यज्ञमागत्य सीदत उपविशत । कथम् । मनुष्वत् मनुष्यवत् । उपविश्य च सुधिता सुहितानि सुस्थापितानि हविर्धानादिषु हवींषि इळा च पृथिवीस्थाना देवी दीप्ता भारती च द्युस्थाना घृतपदी उदकस्थानाऽन्तरिक्षस्थाना[1] सरस्वती च जुषन्त सेवन्ताम् भक्षयन्तु भवत्यः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० तिस्रः देव्यः ! बर्हिः इदम् उरुतरम् आ सीदत । कृतवन्तः युष्माकम् विस्तीर्णम् इव मनोरिव यज्ञम् । सुहितानि च हवींषि इळा सरस्वती भारती च सेवन्ताम्[2] ॥ ८ ॥

देवं त्वष्टर्यद्ध चारुत्वमानड्यदङ्गिरसामभवः सचाभूः ।
स देवानां पाथ उप प्र विद्वानुशन्यक्षि द्रविणोदः सुरत्नः ॥ ९ ॥

देवं । त्वष्ट । यत् । ह । चारुऽत्वम् । आनट् । यत् । अङ्गिरसाम् । अभवः । सचाऽभूः ।
सः । देवानाम् । पाथः । उप । प्र । विद्वान् । उशन् । यक्षि । द्रविणःऽदः । सुऽरत्नः ॥९॥

उद्गीथ० हे देव ! त्वष्टः ! अग्ने ! यत् विभक्तेः लुगत्र द्रष्टव्यः । ह इति पदपूरणः । यः चारुत्वम् आनट् प्राप्तवानसि निसर्गत एव यत् प्रजापतेः सकाशात् लब्धवानसि इत्यर्थः । यत् यश्च त्वम् अङ्गिरसाम् ऋषीणाम् अभवः भूतवानसि सचाभूः उत्पत्तिकारणत्वेन सहभविता । उक्तं च 'अङ्गारेष्वङ्गिरा' (या ३,१७) इति । यश्च त्वम् सुरत्नः शोभनधनः । सः त्वं हे द्रविणोदः ! द्रविणस्य बलस्य धनस्य वा[3] दातः ! देवानाम् अर्थाय पाथः हविरन्नम् विद्वान् उप प्र यक्षि उपगम्य प्रकर्षेण देहि ॥ ९ ॥

वेङ्कट० देव ! त्वष्टः ! [4]यत् त्वम्[4] चारुत्वम् प्राप्तवानसि, यत् च अङ्गिरसाम् अस्माकम् अभवः सहभावी[5] सहायः, सः त्वम् देवानाम् अन्नम् प्रकर्षेण जानन् उप यज कामयमानः हे धनस्य दातः ![6] सुधन[7] इति ॥ ९ ॥

वनस्पते रशनया नियूया देवानां पाथ उप वक्षि विद्वान् ।
स्वदाति देवः कृणवद्धवींष्यवतां द्यावापृथिवी हवं मे ॥ १० ॥

1. उदकदाना° मूको. 2 °वन्त वि° अ°. 3 3 °नस्य मूको 4-4 नास्ति वि° अ°.
5 सहद्रावी वि° अ°, सभावी वि. 6 दाना वि°. 7 7. °नस्त्वम् मको

वन॑स्पते । र॒श॒नया॑ । नि॒ऽयूय॑ । दे॒वाना॑म् । पाथ॑ । उप॑ । व॒क्षि॒ । वि॒द्वान्॑ ।
स्वदा॑ति । दे॒व । कृ॒णव॑त् । ह॒वींषि॑ । अव॑ताम् । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । हव॑म् । मे॒ ॥ १० ॥

उद्गीथ० [1]हे वनस्पते! वनस्पतिविकार[1] यूप! रशनया रज्ज्वा नियूय बद्ध्वा पाथ अन्नम् देवानाम् इन्द्रादीनाम् उप वक्षि उपवह प्रापय[2] विद्वान् अस्मद्भक्तता सेवाधिकार वा [3]जानन् अन्नानि कामयमानांश्च[3] देवान् यष्टुम् अस्मद्भक्तता वा। यत स्वदाति आस्वादयति परया प्रीत्या भक्षयति सर्वः देव, कृणवत् कृतवांश्च देवार्थं यजमान हवींषि। अवताम् गच्छता च तवानुज्ञया शृणुता[4] चेत्यर्थं, द्यावापृथिव्यौ हवम् आह्वानम् मे मम स्वभूतम् ॥ १० ॥

वेङ्कट० वनस्पते! रशनया नियूय बद्ध्वा देवानाम् अन्नम् उप वह विद्वान्। स्वादयति च देव कृणोति हवींषि वनस्पति । अवताम् द्यावापृथिव्यौ[5] च हवम् मे इति ॥ १० ॥

आग्ने॑ वह॒ वरु॑णमि॒ष्टये॑ न॒ इन्द्रं॑ दि॒वो म॒रुतो॑ अ॒न्तरि॑क्षात् ।
सीद॑न्तु ब॒र्हिर्विश्व॒ आ यज॑त्राः स्वाहा॑ दे॒वा अ॒मृता॑ मादयन्ताम् ॥ ११ ॥

आ । अ॒ग्ने॒ । व॒ह॒ । वरु॑णम् । इ॒ष्टये॑ । नः॒ । इन्द्र॑म् । दि॒वः । म॒रुतः॑ । अ॒न्तरि॑क्षात् ।
सीद॑न्तु । ब॒र्हिः । विश्वे॑ । आ । यज॑त्राः । स्वाहा॑ । दे॒वाः । अ॒मृताः॑ । मा॒द॒य॒न्ता॒म् ॥ ११ ॥

उद्गीथ० हे अग्ने! आ वह वरुणम् इष्टये यागाय न अस्माकम्, इन्द्रम् च दिव[6]। तथा मरुत च अन्तरिक्षात् आवह। आहूताश्च सन्त आ सीदन्तु आगच्छन्तु बर्हि वेदिस्तरण प्रत्युपविष्टा[7] विश्वे सर्वे यजत्रा यष्टव्या। आसद्य च स्वाहा स्वाहाकृतय उत्तमप्रधानदेवा[8] अमृता अमरणधर्माण मादयन्ताम् हविषा ॥ ११ ॥

वेङ्कट० आ वह अग्ने! [9]वरुणम् यागाय अस्माकम्[9], इन्द्रम् च दिव, मरुत च अन्तरिक्षात्। आ सीदन्तु बर्हि विश्वे देवा। स्वाहाकारेण देवा अमृता मादयन्ताम् इति ॥ ११ ॥

[10]इति अष्टमाष्टके द्वितीयाध्याये द्वाविंशो वर्ग[10] ॥

[७१]

[10]बृहस्पतिराङ्गिरस ऋषि । ज्ञानं देवता। त्रिष्टुप् छन्द, नवमी जगती[10]।

बृह॑स्पते प्रथ॒मं वा॒चो अग्रं॒ यत्प्रैर॑त नाम॒धेयं॑ दधा॑नाः ।
यदे॑षां॒ श्रेष्ठं॒ यद॑रि॒प्रमासी॑त्प्रे॒णा तदे॑षां॒ निहि॑तं॒ गुहा॒विः ॥ १ ॥

1-1 एष निगम या (६,७) द्र. 2-2 नास्ति मूको, पूर्ति सायणानुसारिणी द्र. 3-3. जानन् अन्नानि कामयमानांश्च वि[1], जानन् कामयमानश्च वि[1] अ. 4 शृण्वतां मूको. 5. °थिव्या वि[1] अ[1]. 6 दिवोऽन्तरिक्षात् वि[1] अ; °वो चौरव वि[1] 7. प्रत्युपेष्टे वि[1] अ. 8 °वता मूको 9-9 वरुणाद्यन्तारम° वि[1] अ[1], वरुणायोम यागा° वि[1]. 10-10. नास्ति मूको

बृह॑स्पते । प्रथ॒मम् । वा॒च । अग्र॑म् । यत् । प्र । ऐर॑त । ना॒म॒ऽधेय॑म् । दधा॑ना ।
यत् । ए॒षा॒म् । श्रेष्ठ॑म् । यत् । अ॒रि॒प्रम् । आसी॑त् । प्रे॒णा । तत् । ए॒षा॒म् । नि॒ऽहि॑तम् । गुहा॑ । आ॒विः ॥

उद्गीथ० उत्तर सूक्तम् 'बृहस्पते प्रथमम्' इत्येकादशर्चं ज्ञानस्तावकं बृहस्पतिराङ्गिरसो ददर्श। उक्तं च देवतानुक्रमण्याम् 'तज्ज्ञानमभितुष्टाव सूक्तेनाथ बृहस्पतिः' (बृदे ७,१०९) इति। बृहस्पति[1] शरीरात्मना[2] स्थित्वाऽन्तरात्मानम् आमन्त्रयते मन्त्रदृक्—बृहस्पते! मदीयाऽन्तरात्मन्! प्रथमम् मुख्यं प्रधानम् अर्थज्ञानम् वाच[3] ऋग्यजुःसामादिलक्षणाया अर्थज्ञानशून्यायाः सकाशात्। यच्च अग्रम् अग्रशब्दोऽत्र आदिवचनः। आदिभूतं च 'वाचः प्रवृत्तौ'[4] निमित्तभूतं चेत्यर्थः। यत् च प्र ऐरत प्रेरयन्ति शब्दोच्चारणकाले येन सहोच्चारयन्ति ब्राह्मणादयः पुरुषाः शब्दार्थ-ज्ञानयोः नित्यसम्बन्धत्वात् नामधेयम् ऋग्यजुःसामादिलक्षणं नाम दधानाः स्वमुखे मनसि वा धारयन्तः, उच्चारयन्त इत्यर्थः। यत् च एषाम् नाम्नां सकाशात् श्रेष्ठम् अतिशयेन प्रशस्यम्। यत् च अरिप्रम् आसीत् अपापं सदा भवति पापापनोदमित्यर्थः[5]। उक्तं च भगवता वासुदेवेन—'नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते' (गी ४,३८) इति। प्रेणा प्रेम्णाऽतिप्रियत्वेन हेतुना तत् कार्यकारणस्वरूपज्ञानम् एषाम् नाम्नां सम्बन्धिनि गुहा गूढे संवृते मध्यदेशे निहितम् अभिधेयत्वेन अवस्थापितम्, कारणात्मना आविः प्रकाशितं भवतु इति शेषः। उक्तविशेषणविशिष्टं कार्यकारणविषयं[6] सम्यग्ज्ञानं तवोत्पद्यताम् इत्यर्थः ॥ १ ॥

वेङ्कट० 'बृहस्पतिर्ज्ञानं तुष्टाव' (ऋअ २,१०,७१)। हे बृहस्पते! प्रथमम् वाचः अग्रम् यत् असौ प्रेरितवन्तः नामधेयम् पदार्थेषु निदधाना बालाः। तेषां हि वचनं वाचः अग्रं भवति, यां ते यावज्जीवं वदिष्यन्ति[7] ततताततेत्यादिकमित्युक्तम्[8]। तथा एषाम् इदानीम् यत् श्रेष्ठम् यत् च अपापं वेदार्थज्ञानम् आसीत्, प्रेम्णा तत् ज्ञानम् एषाम् गुहायाम् निहितम् आविर्-भवति सरस्वती अभ्यासे प्रेम्णा स्वार्थं प्रकाशयतीति। बृहस्पतिर्बालान् विदितवेदार्थान् दृष्ट्वा विस्मयते इति ॥ १ ॥

सक्तु॑मिव॒ तित॑उना पु॒नन्तो॒ यत्र॒ धीरा॒ मन॑सा॒ वाच॒मक्र॑त ।
अत्रा॒ सखा॑यः स॒ख्यानि॑ जानते भ॒द्रैषां॑ ल॒क्ष्मीर्निहि॒ताधि॑ वा॒चि ॥ २ ॥

सक्तु॑म्ऽइव । तित॑ऽउना । पु॒नन्तः॑ । यत्र॑ । धीराः॑ । मन॑सा । वाच॑म् । अक्र॑त ।
अत्र॑ । सखा॑यः । स॒ख्यानि॑ । जा॒न॒ते॒ । भ॒द्रा । ए॒षा॒म् । ल॒क्ष्मीः । नि॒ऽहि॑ता । अधि॑ । वा॒चि ॥२॥

उद्गीथ० सक्तुम् इव यथा सक्तुं सतुषम् तितउना परिपवनेन चालनकेन पुनन्तः शोधयन्तः केचित् निस्तुषं ससार[10] कुर्वन्ति, एवम् यत्र समाजे यज्ञे वा धीराः प्रज्ञावन्तः पण्डिताः मनसा शास्त्रसंस्कृतया बुद्ध्या चालनकस्थानीयया ऋग्यजुःसामादिलक्षणाम् अर्थापरिज्ञानतुषप्रच्छन्ना[11]

---

१. °स्पते मूको. २ शरीरात्मना मूको. ३ नास्ति मूको. ४ ४ वाच आवृत्तौ वि[1]; वाचो वृत्तौ वि[1] अ. ५ पापनोद° मूको ६. कार्यकरण° मूको ७. वदन्ति अ. ८ तत तातेे° अ.[1] ९. द्र निगम या. (४ १०) द्र १०. ससा° वि[1] अ ११. °तुषापरिच्छा° वि[1]; °तुषप° वि[1] अ.

सतुषसक्तुस्थानीयाम् वाचम् व्याख्यानकाले शोधयन्त अर्थापरिज्ञानतुषम् अपनयन्त अकृत अकृषत कुर्वन्ति । किम् । सामर्थ्याद् वागर्थज्ञान ससारसक्तुस्थानीयम् । अत्र तत्र समाजे यज्ञे वा सखाय समानख्याना तुल्यदर्शना , समानशास्त्रपरिनिष्ठितज्ञाना , यच्छास्त्र व्याख्यायते तस्यैव शास्त्रस्य अर्थंत सम्यग् ज्ञातार इत्यर्थ , सख्यानि जानते । खलु समानख्यानेषु तुल्यदर्शनेषु व्याख्यातृषु भवानि ज्ञानानि जानन्ति, यत भद्रा कल्याणी[1] एषाम् लक्ष्मी, श्रीः कार्यकारण स्वरूपपरिज्ञानलक्षणा[2] निहिता स्थापिता अधि उपरि वाचि वाच ॥ २ ॥

वेङ्कट० सक्तुम् इव तितउना शूर्पेण पुनन्त यत्र धीमन्त मनसा प्रज्ञायुक्तेन वाचम् अक्षतम्[1] आवि ष्कुर्वन्ति प्रकृतित प्रत्ययतश्च । अत्र काले वाचा बहुसख्या तस्या वाच सख्यानि जानन्ति वाक्प्रयुक्तान् अभ्युदयान् लभन्ते । कल्याणी च लक्ष्मी एषाम् वाचि निहिता, यो पदया-मोऽर्थज्ञाना[3] वाचीति ॥ २ ॥

यज्ञेन वाचः पदवीयमायन् तामन्वविन्दन्नृषिषु प्रविष्टाम् ।
तामाभृत्या व्यदधुः पुरुत्रा तां सप्त रेभा अभि सं नवन्ते ॥ ३ ॥

यज्ञेन । वाच । पदऽवीयम् । आयन् । ताम् । अनु । अविन्दन् । ऋषिषु । प्रऽविष्टाम् ।
ताम् । आऽभृत्य । वि । अदधु । पुरुऽत्रा । ताम् । सप्त । रेभा । अभि । सम् । नवन्ते ॥३॥

उद्गीथ० यज्ञेन हेतुना ज्ञानार्थया[4] वाचा ऋग्यजुस्सामादिलक्षणया यज्ञ कर्तव्य इत्यनेन कारणे नेत्यर्थः वाच ऋग्यजुस्सामादिलक्षणाया अर्थापरिज्ञानेन स्पष्टकल्पाया[5] पदवीयम् पदगतिम् आयन् अनुगतवन्तो मनुष्या अधिकृता । अनुगम्य च ताम् वाचम् ऋषिभि विज्ञातार्थाम् अनु अविन्दन् अन्वेषमाणा लब्धवन्त ऋषिषु मन्त्रद्रष्टृषु वसिष्ठादिषु प्रविष्टाम् अवस्थितामित्यर्थं । लब्ध्वा च ऋषय तदर्थं श्रुत्वा ताम् विज्ञातार्थां वाचम् आभृत्य आहृत्य वि अदधुः विहितवन्त पुरुत्रा बहुषु यज्ञेषु । ताम् वाच विज्ञातार्थाम् सप्त कर्मानुष्ठानाय यज्ञ सदा सर्पणशीला[6] रेभाः[7] स्तोतार यजमानादय अभि सम् नवन्ते आभिमुख्येन सस्तुवन्ति तया[8] विज्ञातार्थया कर्म कुर्वन्तीत्यर्थः । एव च [10]विज्ञातार्थाया वाच.[10] स्तुतिद्वारेण विज्ञानमेव स्तूयते ॥ ३ ॥

वेङ्कट० यज्ञम् कुर्वाणा धीरा वाचः पदवीयम् आयन् । पदेन यातव्य पन्था पदवीय । मार्गम् अन्वायन् । ताम् च अनु अविन्दन् ऋषिषु प्रविष्टाम् । ताम् आभृत्य[11] बहुषु देशेषु वि अदधुः अध्यापयामासु सर्वान्मनुष्यान् । ताम् सप्त छन्दांसि अभि सम् गच्छन्ति । रेभा पक्षिण । पक्षिरूपाणि[12] हि छन्दांसि इति ॥ ३ ॥

---

१. [illegible] मूको. २ कार्यकारण° मूको. ३ या (४, ०) स्कन्दभाष्य द्र. ४ °ज्ञाने वि°. ५ °र्थंप मूको. ६. °रिज्ञानो द्र° मूको. ७ [illegible] मूको. ८ भो मूको. ९. या मूको. १०-१०. °तार्थया वि°; °र्थं वा वि° अ. ११. आहृत्य वि°. १२ °स्ता वि°.

उत त्वः पश्यन् न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन् न शृणोत्येनाम् ।
उतो त्वस्मै तन्वं१ वि सस्रे जायेव पत्य उशती सुवासाः ॥ ४ ॥

उत । त्वः । पश्यन् । न । ददर्श । वाचम् । उत । त्वः । शृण्वन् । न । शृणोति । एनाम् ।
उतो इति । त्वस्मै । तन्वम् । वि । सस्रे । जायाऽइव । पत्ये । उशती । सुऽवासाः ॥ ४ ॥

उद्गीथ० उत त्व. अप्येक. अविज्ञातवागर्थः पश्यन् मनसा पर्यालोचयन्नपीत्यर्थः, न ददर्श दर्शन फलाभावाद् न पश्यति वाचम् ऋग्यजुस्सामादिलक्षणाम् । उत त्व. अप्येक. अविज्ञातवागर्थ एव तु शृण्वन् सुमुखेनोच्चार्यमाणा वाचं शृण्वन्नपि श्रवणफलाभावात् न शृणोति एनाम् वाचम् । उतो त्वस्मै अप्येकस्मै विज्ञातवागर्थाय तन्वम् शरीर सबाह्याभ्यन्तरम्[1] वि सस्रे सर्तेः गत्यर्थस्य अन्तर्णीतण्यर्थस्येद[2] रूपम् । विगमयति उद्घटयति विदर्शयति प्रकाशयति वा । कथम् । जाया इव पत्ये उशती सुवासा. यथा जाया भार्या उशती सम्भोगम् अपत्य[3] भर्तारं च कामयमाना सुवासा शोभनवासा[4] ऋतुकाले [4]चतुर्थेऽहनि निर्णिक्तवस्त्रा सती सम्भोगकाले[4] भर्त्रे स्वशरीर सबाह्याभ्यन्तर दर्शयति, एवम् । एवम् अर्थज्ञप्रशंसाद्वारेण अर्थज्ञान प्रशस्यते ॥ ४ ॥

वेङ्कट० यास्क (१, १९)—'अप्येक पश्यन् न पश्यति वाचम् । अपि च शृण्वन् न शृणोत्येनाम् । इत्यविद्वांसमाहार्धम् । अप्येकस्मै तन्व विसस्र इति स्वमात्मान विवृणुते । ज्ञान प्रकाशनमर्थस्याह अनया वाचा उपमोत्तमया वाचा । जायेव पत्ये कामयमाना सुवासा ऋतुकालेषु यथा स एना पश्यति स शृणोति । इत्यर्थज्ञप्रशंसा' इति ॥ ४ ॥

उत त्वं सख्ये स्थिरपीतमाहुर्नैनं हिन्वन्त्यपि वाजिनेषु ।
अधेन्वा चरति माययैष वाचं शुश्रुवाँ अफलामपुष्पाम् ॥ ५ ॥

उत । त्वम् । सख्ये । स्थिरऽपीतम् । आहुः । न । एनम् । हिन्वन्ति । अपि । वाजिनेषु ।
अधेन्वा । चरति । मायया । एषः । वाचम् । शुश्रुऽवान् । अफलाम् । अपुष्पाम् ॥ ५ ॥

उद्गीथ० उत त्वम् अप्येकं विज्ञातवागभिधेयार्थम् सख्ये वाचा सह सखिभावे स्थिरपीतम् आहु । स्थिरपीत इति वा अनेन[5] प्राप्तिर्लक्ष्यते । स्थप्राप्तं वदन्ति ऋषयो यो यत् पिबति स तद् प्राप्नोति इति वा अनेन प्राप्तिर्लक्ष्यते । यो वागभिधेयमर्थं जानाति स वाच भिन्नवीति[6] । तेन 'यां यां ब्राह्मणा वा विद्वांस । यो वागभिधेयमर्थं जानाति स वाच निर्ब्रवीति' । तेन 'यां यां देवता निराह, तस्यास्तस्या ताद्भाव्यमनुभवति' (या १३,१३) इत्यागमाद् वाचस्ताद्भाव्यमप्यय[7] प्राप्नोतीत्येवमाहुरित्यर्थं । अथवा वागभिधेयदेवैस्सह सख्ये स्थिरपीतमाहु वागभिधेयार्थज्ञम् । अथवा वाक्सख्ये वाचा क्रियमाण सखिकर्मणि विद्वत्सखिसङ्कथनलक्षणे स्थिरपीत स्थिरज्ञान परिनिष्ठितविद्यमाहु प्रशसन्ति विद्वांस । अथवा अप्येक वाक्सख्ये वाच ऋग्यजुस्सामादि-

---

१ सवाह्य' वि'; बाह्य° वि' अ २. °न्तर्हितण्य° वि'. ३. अपत्य त्रि'. ४-४. नास्ति वि'.
५ अनेना मूको ६. निब्रवीति मूको. ७. °मप्यमपत्यं मूको.

लक्षणाया सम्बन्धिनि सखिकर्मणि समानख्यानैः समानदर्शनैः तुल्यज्ञानैः व्याख्यातृभिः क्रियमाणे व्याख्यानकर्मणि स्थिरपीतं सुगृहीतज्ञानमाहुः प्रशसन्ति विद्वांसः, नेतरं ग्रन्थमात्राध्येतारं चतुर्वेदिनमपि । अथवा अप्येकं देवसख्ये सखिकर्मणि सखिभिः[1] [2]समानख्यानैः ऋत्विग्यजमानैः[2] क्रियमाणे यज्ञकर्मणि स्थिरज्ञानम् आपत्स्वपि प्रायश्चित्तनिमित्तासु अमूढम् नित्यनैमित्तिककर्मणि विधिज्ञं[3] वागर्थज्ञं प्रशसन्ति नेतरं ग्रन्थमात्राध्यायिनं चतुर्वेदमपि । न अपि न च एनम् वागर्थज्ञम् हिन्वन्ति 'हि गतौ' । अनुगच्छन्ति प्राप्नुवन्ति अतिशेरते वाजिनेषु वाग् इना ईश्वरा अभिधानत्वेन येषामर्थानाम् अभिधेयानां[4] तेऽर्था वाजिनाः तेषु वाजिनेषु, वाजिनेषु वागज्ञेयेषु[5] अर्थेषु । एवमियं ज्ञानप्रशंसा । परार्धेऽज्ञाननिन्दा[6] । अधेन्वा अधेनुस्थानीयया कामानाम् अदोग्ध्र्या वाचा मायया मायामय्या अर्थपरिज्ञानरहितत्वाद् वाक्प्रतिरूपया सह उपलक्षितो वा चरति प्रवर्तते [7]पठनगर्वात् । एष[7] वाचम् शुश्रुवान् उपाध्यायेन[8] निगद्यमानाम्[9] श्रुत्वा चाधीतवानित्यर्थं । कीदृशीम् । अफलाम् फलरहिताम् अपुष्पाम् पुष्परहितां च । किं तत् वाचः फलं पुष्पं च । अर्थो वाचः फलं पुष्पं च । अर्थज्ञानरहिताम् इत्यर्थं । अथवा याज्ञदैवते पुष्पफले उच्येते । दैवताध्यात्मे वा । यथा हि पूर्वं पुष्पं भवति पश्चात् फलम्, एवम् याज्ञं पूर्वं ज्ञायते पश्चाद् दैवतम्, दैवतं[10] वा पूर्वं ज्ञायते पश्चाद् अध्यात्मम् । यथा च पुष्पफले हेतुहेतुमद्भूते एव याज्ञदैवते देवताध्यात्मे वा हेतुहेतुमद्भूते[11] । अतस्ते[11] अत्र पुष्पफले उच्येते । तद्रहितामित्यर्थं । अथवा पुष्पफलस्थानीयदृष्टादृष्टफलरहिताम् । अथवा नञ् ईषदर्थे । ग्रन्थाध्ययनधारणमात्रेण जनितेषद्दृष्टादृष्टफलां वा इत्यर्थं ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अपि एकम् वाक्सख्ये स्थिरपीतम् आहुः । यस्य स्थिरं [12]हृदये पीतं[12] मधु स स्थिरपीतः, न च एनम् हिन्वन्ति विज्ञातार्थम् वाग्ज्ञेयेषु बल्वत्स्वपि अर्थेष्विति यास्कः (तु. या १,२०) । यद्वा सारभूतेषु निरूपणीयेष्वर्थेषु नैनं बहिष्कुर्वन्ति । अधेन्वा चरति मायया एष यथा वन्ध्या पीना गौः क्रिमिव द्रोणदुघेति मायामुत्पादयन्ती चरति, एवं पाठं प्रभुवाणश्चरति । यथा वा [13]"वन्ध्यो वृक्षोऽनृतौ[14]" सङ्गनोपेतः पुष्प्यतीति फलतीति च बुद्धिमुत्पादयन्निष्ठति, तथा च चरतीत्याह — वाचम् शुश्रुवान् अफलाम् अपुष्पाम् इति । अर्थं वाचः पुष्पफलमाह ॥ ५ ॥

[15]इति अष्टमाष्टके द्वितीयाध्याये त्रयोविंशो वर्गः[15] ॥

यस्तित्याज सचिविदं सखायं न तस्य वाच्यपि भागो अस्ति ।
यदीं शृणोत्यलकं शृणोति नहि प्रवेद सुकृतस्य पन्थाम् ॥ ६ ॥

---

१. नास्ति वि[1]. २ °व्यातृभि° वि[1], °नमा या ऋत्वि° वि[2] अ ३. विधिज्ञं वि[1]; विविज्ञं वि[2] अ. ४ नास्ति वि[1]. ५. वा ज्ञायेषु वि[2] अ, वाजायेषु वि[1]. ६ परार्धेऽज्ञान° मूको. ७-७. पठने ग° वि[1], पठनगर्वात्... वि[2] अ ८ उपाध्या वि[1] अ; उपाध्यायो° वि[1]. ९. निगद्यमाना वि[1] अ. १०. नास्ति मूको. ११. °ते भूत वि[1]. १२. मात° मूको. १३-१३. °दर्शी° वि[1]. १४-१४. °नृतौ° वि[1] अ[1], १५-१५ नास्ति मूको.

यः । तित्याज॑ । स॒चि॒ऽविद॑म् । सखा॑यम् । न । तस्य॑ । वा॒चि । अपि॑ । भा॒ग । अ॒स्ति॒ ।
यत् । ई॒म् । शृ॒णोति॑ । अल॑कम् । शृ॒णो॒ति॒ । न॒हि । प्र॒ऽवेद॑ । सु॒ऽकृ॒तस्य॑ । पन्था॑म् ॥ ६ ॥

उद्गीथ० ॥[1] ग्रन्थमात्राध्यायी सः तित्याज परित्यजति वाच अर्थम् गुरुमुखान्न शृणोतीत्यर्थः । कीदृशं वागर्थम् । सचिविदम् 'षच सेवायाम्' । [2]सचिः सवा, तया[2] सच्या 'गुरुसेवया वेदितव्य[3] ज्ञातव्यम्[4], पुन पुन श्रवणलक्षणया वा सेवया ज्ञातव्यम् सखायम् वाचः[5] सखिभूतम् साहचर्यात्, तस्य ग्रन्थमात्राध्यायिन अविज्ञातवागभिधेयार्थस्य वाचि ऋग्यजुस्सामादिलक्षणाया महता यत्नेन अधीतायाः धारितायाः च सत्यामपि भाग अपि[6] न अस्ति फलांशोऽपि न विद्यते । यत् यदपि ईम् एना स्वमुखेन परमुखेन वोच्चार्यमाणाम् शृणोति तदपि अलकम् कुत्सित वाऽपर्यासम् अलीक वा शृणोति मायामयत्वात् तस्या अविज्ञातार्थाया[7] वाच । न हि न च प्रवेद प्रजानाति सुकृतस्य पुण्यस्य कर्मण पन्थाम् पन्थानम् मार्गं स्वर्गादिगतिं वा ॥ ६ ॥

वेङ्कट० य परित्यजति सखिविदम् सखायम् वेदम्, न तस्य सर्वस्याम् अपि वाचि लौकिक्या भजनीय कश्चिदर्थ अस्ति । यत् अयम् वेदव्यतिरिक्तम् शृणोति तद् अलीकम् शृणोति । नहि प्रवेत्ति तेन सुकृतस्य पन्थानमिति । 'त योऽनूत्सृजत्यभागो वाचि भवत्यभागो नाके' (तैआ २, १५,१) इत्यादिकमध्वर्यूणा श्रोतव्यमिति ॥ ६ ॥

अ॒क्षण्व॑न्तः॒ कर्ण॑वन्तः॒ सखा॑यो मनोज॒वेष्व॑स॒मा ब॑भूवुः ।
आ॒द॒घ्नास॒ उप॒क॒क्षास॒ उ त्वे ह्र॒दा इ॑व॒ स्नात्वा॑ उ त्वे ददृश्रे ॥ ७ ॥

अ॒क्षण्ऽव॑न्तः । कर्ण॑ऽवन्तः । सखा॑यः । म॒नः॒ऽज॒वेषु॑ । अस॑माः । ब॒भू॒वुः॒ ।
आ॒द॒घ्नासः॑ । उ॒प॒ऽक॒क्षासः॑ । ऊ॒ इति॑ । त्वे॒ । ह्र॒दाःऽइ॑व । स्नात्वा॑ः । ऊँ इति॑ । त्वे॒ । द॒दृ॒श्रे॒ ॥ ७ ॥

उद्गीथ० अक्षण्वन्त अक्षिमन्त कर्णवन्त सखाय समानख्यानाश्च सन्त तुल्येषु बाह्येषु इन्द्रियवर्गेषु सत्सु तुल्येषु च वेदार्थव्याकरणादिज्ञानेषु च सत्सु इत्यर्थः, मनोजवेषु मनोगम्येषु सूक्ष्मेष्वर्थेषु असमा अतुल्या बभूवु भवन्ति मनुष्या । किमिव । ह्रदा इव यथा ह्रदाः आदघ्नास आस्यदघ्ना मुखप्रमाणा उपकक्षास कक्षसमीपपरिमाणाश्च स्यशब्दलोपोऽत्र द्रष्टव्य । असमा त्वे एके मध्यमाधमोदका असमा भवन्ति, एवम् एके मनुष्या मध्यमाधमप्रज्ञा असमा भवन्ति । यथा च स्नात्वा स्नानार्हा अक्षोभ्योदका उत्तमा ह्रदा त्वे ददृश्रे दृश्यन्ते, एवम् एके महाप्रज्ञा अक्षोभ्यज्ञाना भवन्ति । तस्मात् अक्षोभ्यज्ञानार्थं महता यत्नेन वागर्थो ज्ञातव्य इति ज्ञान स्तूयते ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अक्षण्वन्तः अक्षिमन्तः[10] कर्णवन्त लौकिकेषु च कार्येषु समानख्याना अपि सन्तो मनुष्याः

1. वो यो मूको 2-2. सचि सेवनाया वि[3] अ, सचिः सेवावान् वि[1]. 3-3. 'वयाऽत्र विदितव्यं मूको 4. ज्ञा व्यम् वि[1]; ज्ञाप्य वि[3] अ 5. वाचा वि[1]. 6. नास्ति वि[1]. 7. अवि ज्ञाताया वि[1]. 8. °ज्ञस्या न मूको. 9. या (१,९) व्याख्याने द्र. 10. अक्षीमंत वि[1], °मन्तः वि[3] अ.

मनोवेगेषु असमा भवन्ति । तत्र केचिद् आस्यदघ्ना 'हृदा इव' दृश्यन्ते इति मध्यमप्रज्ञानाद् । अथ पर उपकक्षास कक्षदघ्ना हृदा इव दृश्यन्ते इत्यल्पप्रज्ञानाद् । हृदा इव स्नानार्हा हस्तिदघ्ना अक्षोभ्या [1]अपर इत्युत्तरप्रज्ञानाद्[2] ॥ ७ ॥

हृदा तष्टेषु मनसो जवेषु यद्ब्राह्मणाः संयजन्ते सखायः ।
अत्राह त्वं वि जहुर्वेद्याभिरोहब्रह्माणो वि चरन्त्यु त्वे ॥ ८ ॥

हृदा । तष्टेषु । मनसः । जवेषु । यत् । ब्राह्मणाः । सम्ऽयजन्ते । सखायः ।
अत्र । अह । त्वम् । वि । जहुः । वेद्याभिः । ओहऽब्रह्माणः । वि । चरन्ति । ऊँ इति । त्वे ॥८॥

उद्गीथ० हृदा हृदयेन बुद्ध्या तष्टेषु तनूकृतेषु संस्कृतेषु निश्चितेषु सत्सु इत्यर्थः । केषु[3] । उच्यते[4]— मनसः जवेषु हवेन मनसा ऊहापोहाभ्यां येऽर्थाः सम्यक् ऊह्यन्ते श्रूयन्ते गम्यन्ते नोपदेशमात्रेण तेषु सूक्ष्मेष्वर्थेषु, तद्गम्यानर्थान् स्वयं मनसालोच्य बुद्ध्या परिच्छिद्येत्यर्थः । यत् यत्र समाने[5] यदा वा काले ब्राह्मणाः संयन्ते सङ्गच्छन्ति सखायः समानख्यानाः ऋत्विजः अन्ये च शास्त्रार्थज्ञाः । अत्र समाने[6] काले वा त्वम् एकं मन्दप्रज्ञम् ऊहापोहासमर्थम् वि जहुः विविधं त्यजन्ति वेद्याभिः बाहुलकात् 'स्नानाय चूर्णम्' इत्यादिवत् करणेऽत्र यत्[7] प्रत्ययः । सप्तम्यर्थे च तृतीया । वेद्यते ज्ञायते तत्त्वं याभिस्ता वेद्याः प्रश्नप्रतिवचनप्रवृत्तयः, तासु नैनं किञ्चित् पृच्छन्ति नाप्यस्मै प्रतिब्रुवन्तीत्यर्थः । के । ये ओहब्रह्माणः ओहम् ऊहमाना ब्रह्म परा विद्या येषां ते, ऊहापोहसमर्था इत्यर्थः । उ त्वे उशब्द एवार्थे । त्वशब्द एकार्थे । त एवैकेऽत्र वि चरन्ति विविधं चरन्ति प्रवर्तन्ते परस्परं पृच्छन्ति प्रतिब्रुवन्ति चेत्यर्थः । एवम् अप्राविद्वन्निन्दया विद्वत्स्तुत्या च ज्ञानं प्रशस्यते ॥ ८ ॥

वेङ्कट० हृदा तष्टेषु बुद्धिमता हृदयेन[8] परिकल्पितेषु मनसः गन्तव्येषु वेदार्थेषु[9] गुणदोषनिरूपणा[10] यदा ब्राह्मणाः सङ्गच्छन्ते समानख्यानाः, तस्मिन् सह कञ्चनाज्ञं परित्यजन्ति वेदितव्येभ्यो वेदार्थेभ्यः । अथान्य[11] ओहब्रह्माण ऊहमाना येषां ब्रह्म ते यथाकामम् वि चरन्ति ॥ ८ ॥

इमे ये नार्वाङ् न परश्चरन्ति न ब्राह्मणासो न सुतेकरासः ।
त एते वाचमभिपद्य पापया सिरीस्तन्त्रं तन्वते अप्रजज्ञयः ॥ ९ ॥

इमे । ये । न । अर्वाक् । न । परः । चरन्ति । न । ब्राह्मणासः । न । सुतेऽकरासः ।
ते । एते । वाचम् । अभिऽपद्य । पापया । सिरीः । तन्त्रम् । तन्वते । अप्रऽजज्ञयः ॥ ९ ॥

---

१. नास्ति वि॰ अ॰ २. °पर···ज्ञान° मूको ३. क मूको ४. उच्यते वि॰ ५. °नौ मूको ६. °त्र मूको ७. ॰ना वि॰ नास्ति वि॰ अ॰ ८. ॰न वि॰ अ॰ ९. नास्ति वि॰ १०. गुणदोषनिरूपणाय वि॰ अ॰ ११. अथान्यम् मूको

उद्गीथ० इमे ये य इमे मनुष्याः अर्वाक् अर्वाग्ज्ञानं देवताज्ञानं वा न चरन्ति नात्रगच्छन्ति न प्रबुध्यन्ते, परः परं वाऽऽत्मज्ञानम् न चरन्ति नावगच्छन्ति, न ब्राह्मणासः नापि ब्राह्मणाः समर्थाः[1] गुरुमुखाज्ज्ञात्वाऽपि प्रतिवचनाऽक्षमा इत्यर्थः, न सुतेकरासः नाप्यभिषुते सति सोमे कर्मणां कर्तारः, ते एते यथोक्ताः सर्वप्रकारा अपि वाचम् अभिज्ञातार्थाम् अभिपद्य वेदाध्ययनमेव श्रेयस्करं को वा वेदार्थं विजानाति इत्येवं मन्यमाना इत्यर्थः, तया वाचा ऋगर्थज्ञानरहितया पापया पापफलहेतुभूतया अफलम् तन्त्रम् अतिदुर्बलम् असारम् उत्पन्नप्रध्वंसि च तन्वते विस्तारयन्ति जनयन्तीत्यर्थः अप्रजज्ञयः अप्रज्ञातारः वागर्थस्य। किमिव तन्त्रं तन्वते। उच्यते — सिरीः लुप्तोपममेतत् पदम्। सिरी. ऊर्णनाभि. कीटक अतिदुर्बलम् असारम् उत्पन्नप्रध्वंसि च तन्त्रं यथा[1] तनोति, एवम्। तस्मात् शोभनानन्तफलप्रेप्सुभिः वेदार्थो वेदितव्यः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० इमे ये अविद्वांसः न अर्वाक् अस्मिन् लोके ब्राह्मणैः सह चरन्ति, न अपि परस्ताद् देवैः, ते न ब्राह्मणाः भवन्ति न 'चर्त्विजः। सुते कुर्वन्तीति[2] सुतेकरा ऋत्विजः। ते एते अज्ञा[3] लौकिकीम् वाचम् अभिपद्य तया पापया वाचा युक्ताः सीरिणो भूत्वा कृषिं[4] कुर्वन्ति अविद्वांसः। मत्वर्थीय ईकारः ॥ ९ ॥

सर्वे नन्दन्ति यशसागतेन सभासाहेन सख्या सखायः ।
किल्बिषस्पृत् पितुषणिर्ह्येषामरं हितो भवति वाजिनाय ॥ १० ॥

सर्वे । नन्दन्ति । यशसा । आऽगतेन । सभाऽसहेन । सख्या । सखायः ।
किल्बिषऽस्पृत् । पितुऽसनिः । हि । एषाम् । अरम् । हितः । भवति । वाजिनाय ॥ १० ॥

उद्गीथ० सर्वे नन्दन्ति सुखिनो भवन्ति यशसा यशोनिमित्तेन वेदार्थविज्ञानेन आगतेन जातेन। सख्या[5] सहचारित्वाद् विद्वत्त्वेन। सभासाहेन विद्वत्सभाया हेतुकर्तृत्वेन अभिभवित्रा। सखायः समानख्याना ऋत्विजः। हि यस्मात् एषाम् ऋत्विजाम् किल्बिषस्पृत् किल्बिषभूतेन वा सखायः ... किल्बिषस्पृत् कर्मवैगुण्यजनितपापस्य आत्मनि विनाशयिताऽस्य ज्ञानबलेन निर्बीजीकर्ता ब्रह्मा पितुषणिः अन्नस्य सम्भक्ता विविधमुपभोक्ता[6] वा अरम् अलं पर्याप्तम् हितः च भवति वाजिनाय ऋत्विजाम् अन्नस्य ... उपदेष्टव्याय वाग्जेयाशाय[7]। यस्माच्चैषाम् ऋत्विजां वागभिधेयस्यार्थं च सम्यगुपदेष्टा भवति ब्रह्मा तस्माच्च कारणात् सर्वे नन्दन्ति ऋत्विजः इत्यर्थः। ऋत्विग्यजमानैः ब्रह्मणा च विशेषेण वागर्थो ज्ञातव्य इति वाक्यार्थः। एवं ह विज्ञानं स्तूयते ॥ १० ॥

वेङ्कट० सर्वे सख्याः नन्दन्ति यशस्विना आगतेन सभां सोढुं[8] शक्नुवता सख्या सखायः। सः हि एषाम् किल्बिषस्पृत् भवति यः स्वस्माद् 'अन्यः पुण्यो[9]' भवति। यः श्रेष्ठतामश्नुते स किल्बिषं भवति (तु. ऐब्रा १,११), तं यो बाधते स हि[9] किल्बिषस्पृत्। अन्नदाता पितुषणिः इति।

---

१. नास्ति मूको. २२. 'ज्ञः सुकुर्वन्ति सुते कु' मूको ३. नास्ति वि' अ'; सा वि'. ४ नास्ति वि' अ'. ५. नास्ति मूको. ६. नास्ति वि'. ७. वाजेया' मूको. ८. सोढुं मूको. ९-९. अन्यपु' वि अ'.

'अत्र वै पितुः दक्षिणा वै पितुः तामेवेन मनोत्वचसनिर्मवन तं करोति' (एत्रा १,१३) इत्यादि ब्राह्मणम्[1] ॥ १० ॥

ऋचां त्वः पोषमास्ते पुपुष्वान् गायत्रं त्वो गायति शक्वरीषु ।
ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां यज्ञस्य मात्रां वि मिमीत उ त्वः ॥ ११ ॥

ऋचाम् । त्वः । पोषम् । आस्ते । पुपुष्वान् । गायत्रम् । त्वः । गायति । शक्वरीषु ।
ब्रह्मा । त्वः । वदति । जातऽविद्याम् । यज्ञस्य । मात्राम् । वि । मिमीते । ऊँ इति । त्वः ॥११॥

उद्गीथ० ऋचाम् पोषम् पुष्टिं कर्मणि सम्यक् प्रयोग कुर्वाण आस्त तिष्ठति यज्ञे[2] त्व एक[3] पुपुष्वान् पोष्टा कामर्थस्य सम्यग् ज्ञाता होतेत्यर्थ । गायत्रम् साम त्व एक विदितवेदार्थ उद्गाता गायति शक्वरीषु ऋक्षु । ब्रह्मा नाम सर्वविद् त्व एक ऋत्विक् वदति कथयति ज्ञानविद्याम् जातस्य उत्पन्नस्य प्रायश्चित्तस्य विद्यां निष्कृत्ययाम् इतिकर्तव्यताम् इत्यर्थ । यज्ञस्य मात्राम् निर्मात्रीं निष्पादयित्रीम् अभिषवग्रहणहवनादिका क्रियाम् वि मिमीते निर्मिमीते निर्वर्तयति उ त्व । उशब्द एवार्थे । एक एव विदितवेदार्थोऽध्वर्यु । एवमत्र ज्ञात्वा कर्तव्यमिति स्तूयते[4] ॥ ११ ॥

इति वनवासोविनिर्गताचार्योद्गीथस्य कृतावृग्वेदभाष्येऽष्टपञ्चाशोऽध्याय समाप्त ॥

वेङ्कट० ऋचाम् एक होता[5] पोषम् पुपुष्वान् बह्वी ऋच शसन् आस्ते । गायत्रम् साम एक उद्गाता गायति शक्वरीषु । 'शक्वर्य ऋच' इति यास्क (१,८) । ब्रह्मा भूत्वा एक वदति जाते[6] काले[7] कर्तव्ये वेदविद्यां वाचम् । यज्ञस्य मात्राम् शरीर निर्मिमीते एक अध्वर्युरिति ॥ ११ ॥

[8]इति अष्टमाष्टके द्वितीयाध्याये चतुर्विंशो वर्ग[9] ॥

अध्यायमष्टपञ्चाश व्याख्यदार्येषु कश्चन ।
दक्षिणापथमाश्रित्य वर्तमानेषु माधव ॥

इति वेङ्कटमाधवाचार्यविरचिते ऋक्संहिताव्याख्याने अष्टमाष्टके द्वितीयोऽध्याय

—*—

इति ऋग्वेदे सभाष्ये अष्टमाष्टके द्वितीयोऽध्याय ॥

१ 'नम इ वर्षे अ'. २ °ञे ति मूको ३ नास्ति मूको ४ श्रूयते वि' अ ५ नास्ति वि'. ६६ नास्ति मूको

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

वेङ्कट०

'देवानां नु वयं जाना' व्याचिख्यासति माधवः ।
अपरैरपि वेदार्थो वक्तव्य इति दर्शयन् ॥ १ ॥

तत्र केचन मन्यन्ते[१] समस्तश्रुत्यदर्शनात् ।
[२]'गूढत्वान्मतिमान्द्याच्च नार्थो वाच्योऽपरैरिति'[२] ॥ २ ॥

[३]विस्तृतः शाट्यायनके ताण्डकार्थस्य निर्णयः ।
तथा शतपथेनाम्या यजुश्शाखाः प्रपञ्चिता †[३] ॥ ३ ॥

अध्यवस्यन्ति मन्त्रार्थान् एवं मन्त्रान्तरैरपि ।
शाखास्वन्यासु पठितैर्विस्पष्टार्थैर्मनीषिणः ॥ ४ ॥

आश्विनार्भवसूक्तानाम् आश्विनैरार्भवैस्तथा[४] ।
स्थितैर्देशान्तरे कुर्म इतिहासविनिर्णयम् ॥ ५ ॥

गूढाः पदार्थवाक्यार्थाः सृण्येव(व[५] इ)त्यादिके तथा ।
तस्मात्सर्वश्रुतैर्मन्त्रैः[६] कार्यो वेदार्थनिर्णयः ॥ ६ ॥

तथा च[७] याज्ञिका विप्राः कल्पैरेवार्थनिर्णयम् ।
कुर्वन्ति न त्वपेक्षन्ते मन्त्रं वा ब्राह्मणानि वा ॥ ७ ॥

अत्र ब्रूमः कल्पकाराः सर्वा जानन्ति न[८] श्रुतीः ।
तदापस्तम्बवचनाद् अस्माभिरवसीयते ॥ ८ ॥

अत्रापस्तम्ब — 'ब्राह्मणोक्ता विधयस्तेषामुत्सन्नाः[९] पाठाः प्रयोगादनुमीयन्ते' इति ।

उत्सन्नेष्वपि[१०] पाठेषु[११] स्मार्ताः धर्माः प्रयोगतः ।
इदानीमनुमीयन्ते ननु श्रौतास्तथाविधाः ॥ ९ ॥

[१२]अदृष्टसर्वशाखाश्च[१२] कुर्वन्त्यर्थविनिर्णयम् ।
कल्पसूत्रकृतः सर्वे स्वदृष्टाभिरिति स्थितिः ॥ १० ॥

कश्यपार्षाणि सूक्तानि मह्यं शौनकोऽब्रवीत् ।
त्रैष्टुभान्येकभूयांसि 'आग्नेयैरस(से)'[१३] इत्यतः ॥ ११ ॥

---

१. कुर्वन्ते वि[१] अ[१]. २-२. °मतिमान्द्येनार्थोऽपरै° वि[१]; °मान्द्योऽनर्थो° वि[१] अ[१]. ३-३. विस्तृताः शाखाः प्रपञ्चिताः वि[१]. † नास्ति वि[१] अ[१]. ४. मनिर° वि[१]. ५. ऋ १०,१०६,१. ६. °सत्त्वप्रधुनीनै° वि[१]. ७. नास्ति मूको. ८. न. वि[१] अ[१]. ९. °मुन्नताः वि[१] अ[१]. १०. उत्तरेषु वि[१] अ[१]. ११. पाठेषु वि[१] अ[१]. १२-१२ °दृष्टाः सर्व° वि[१] अ[१]. १३. ऋ १,११,१.

आत्मना चाप्यदृष्टानि कथं[1] तत्राश्वलायन. ।
निश्चित्योवाच वेदार्थं कथं वा शौनकादयः ॥ १२ ॥

यत्र[2] गूढार्थता तत्र तेषामप्यविनिर्णयः[3] ।
ब्रह्मविद्यां[4] वदन्तीति [5]श्रुतिस्तत्र निदर्शनम्[5] ॥ १३ ॥

वदन्ति बहुधा तत्र स्याच्छब्दो विनाशो यदि ।
न्यायांश्च परिगृह्णन्ति विद्वांसानितरेतरान्[6] ॥ १४ ॥

अवदानं स्विष्टकृतो[7] नाज्याज्जैमिनिरिच्छति[8] ।
बौधायनस्त्वाज्यादपि सकृद् ग्रहणमिच्छति ॥ १५ ॥

अङ्गोपाङ्गविदा तस्माद् यथाशक्त्यर्थनिर्णयः ।
कार्यो वेदस्य रक्षार्थम् इति वृद्धेभ्य आगमः ॥ १६ ॥

प्रयोगवृत्तिभिः शक्य. कार्योर्थस्य विनिर्णयः ।
[9]नैतावता विनिर्णय[9] कल्प्यार्थो भवतोऽपि च ॥ १७ ॥

परिषद् यस्य वचने न दोषमधिगच्छति ।
तमबुद्धिं कथं ब्रूम प्रब्रवीति स एव यः ॥ १८ ॥

निर्णयं कल्पसूत्राणां श्रुतिस्मृत्योस्तथैव च ।
इतिहासपुराणानां परिचयेव तिष्ठति ॥ १९ ॥ इति ।

[७२]

[10]लौक्यो बृहस्पतिः, बृहस्पतिराङ्गिरसो वा, दाक्षायणी अदितिर्वा ऋषिः ।
देवा देवता । अनुष्टुप् छन्दः[10] ।

देवानां नु वयं जाना प्र वोचाम विपन्यया ।
उक्थेषु शस्यमानेषु यः पश्यादुत्तरे युगे ॥ १ ॥

देवानाम् । नु । वयम् । जाना । प्र । वोचाम । विपन्यया ।
उक्थेषु । शस्यमानेषु । यः । पश्यात् । उत्ऽतरे । युगे ॥ १ ॥

---

१. नास्ति वि[1]. २. यत्र वि[1]. ३ °मप्यविनिर्ण वि[3] अ[1]. ४ ब्रह्मार्थं वि[1]; ब्रह्मार्थं वि[3] अ[1]. ५-५ श्रुति° वि[1]. ६. °रान् वि[3] अ[1]. ७ °हि वि[3] अ[1]. ८. जैमिनिः वि[3] अ[1]. ९-९. नास्ति वि[3] अ[1]. १०-१० नास्ति मूको.

उद्गीथ० उत्तरं सूक्तम् 'देवानां नु वयम्' इति नवर्चं देवदेवत्यं दाक्षायणी 'अदितिर्बृहस्पतिर्वा ददर्श'[1]। देवानाम् सम्बन्धीनि जाना जानानि जन्मानि प्रादुर्भावान् नु क्षिप्रम् प्र वोचाम वयम् प्रब्रवाम। केन। विपन्यया प्रज्ञया धियेत्यभिप्रायः[2]। उक्थेषु शस्त्रादिषु स्तुतिमन्त्रेष्वित्यर्थः, शस्यमानेषु देवतास्तुतित्वेन उच्चार्यमाणेषु इत्यर्थः, उद्गतानि देवजन्मानि यः पश्यात्। पुरुषवचनव्यत्ययः[3] कार्यः। लिङ् चाऽत्र[4] भविष्यति कालेऽपि। ये[5] वय द्रक्ष्यामः उत्तरे युगे आगामिनि काले इत्यर्थः। ते वयं देवानां जन्मानि प्रब्रूम इति योज्यम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० अदितिर्दाक्षायणी यथाऽऽदित्यान अजनयत् तत् स्वयं ब्रवीति—देवानाम् वयम् क्षिप्रम् आदित्यानां जन्मानि प्र वोचाम विस्पष्टया वाचा। अथैकवद्दाह। यः देवगण. पूर्वस्मिन् युगे जातम् उक्थेषु शस्यमानेषु स्तोतार पश्यति उत्तरे युगे जातम् ॥ १ ॥

ब्रह्म॑ण॒स्पति॑रे॒ता सं क॒र्मार॑इवाधमत् । दे॒वानां॒ पू॒र्व्ये यु॒गेऽस॑तः॒ सद॑जायत ॥२॥

ब्रह्म॑णः । पतिः॑ । ए॒ता । सम् । क॒र्मार॑ऽइव । अ॒ध॒म॒त् ।
दे॒वाना॑म् । पू॒र्व्ये । यु॒गे । अस॑तः । सत् । अ॒जा॒य॒त॒ ॥ २ ॥

उद्गीथ० केनैतानि देवजातानि जनितानीति चेत्, उच्यते— ब्रह्मणः पतिः ब्रह्मणः परिवृढस्य परिवृढस्य अभिधानाभिधेयलक्षणस्य जगतः पतिः स्वामी कारणात्मा। एता एतानि देवजातानि[6] आध्मायमानधातुस्थानीयानि[7] आकरस्थानीये अव्यक्ते स्थितानि सम् अधमत् सम्यगेकीभावेन वा ध्मातवान् सम्पादितवानित्यर्थ। किमिव। कर्मारः इव यथा कर्मारः लोहकारः धातून् आकरे धमति, एवं धमतीव। तस्मिन् ब्रह्मणस्पतौ कारणात्मनि सति देवानाम् जन्मान्तरेण सम्बन्धिनि[8] पूर्व्ये पूर्वस्मिन् युगे काले सृष्टिकाले इत्यर्थ., असतः अनुपलभ्यमानत्वात् असत्शब्दवाच्यात् अव्यक्ताख्यात् सत् व्यक्तं महापुरुषो हिरण्यगर्भाख्यः यः परत्र उत्तानपादिति वक्ष्यमाण अजायत जातः ॥ २ ॥

वेङ्कट० ब्रह्मणः पतिः अन्नस्य पतिः इयमदितिः एतानि देवानां जन्मानि तिरोहितानि सम् धमति, यथा कर्मारो भस्त्रया अग्निमुपधमति। देवानाम् कारणभूतम् सत् प्रथमे युगे असतः ब्रह्मणः अजायत ॥ २ ॥ अस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय।

दे॒वानां॑ यु॒गे प्र॑थ॒मेऽस॑तः॒ सद॑जायत । तदाशा॒ अन्व॑जायन्त॒ तदु॑त्ता॒नप॑द॒स्परि॑ ॥३॥

दे॒वाना॑म् । यु॒गे । प्र॒थ॒मे । अस॑तः । सत् । अ॒जा॒य॒त॒ ।
तत् । आशाः॑ । अनु॑ । अ॒जा॒य॒न्त॒ । तत् । उ॒त्ता॒नऽप॑दः । परि॑ ॥ ३ ॥

उद्गीथ० इदानीम् उक्तमन्त्रमनूद्य ततोऽप्यादित्यस्योत्पत्तिरुच्यते—तच्छब्दश्रुतेरत्र यच्छब्दोऽध्याहार्यः। यत् पुरस्तादुक्तम्[9] देवानाम् जन्मान्तरेण सम्बन्धिनि युगे काले सृष्टिकाले इत्यर्थः,

---

१-१. °तिर्वा बृहस्पतिर्ददर्श मूको. २. तया धिये° मूको. ३. °व्यत्ययः मूको. ४. वाऽत्र मूको. ५. यानि मूको. ६. °तानि° मूको. ७. °स्थानी° मूको. ८. °बन्धीनि मूको. ९. °स्तादुक्तं वि° अ.

असतः अव्यक्तात् सत्[1] व्यक्तं पुरुषाख्यम् अजायत जातम्। तत् अनु पश्चात् आशाः सर्वव्याप्ता[2] बुद्धितन्मात्रजातय अजायन्त जाताः। [3]तत् ताश्च[3] जायमानाः सत्तश्च[4] उत्तानपदः प्रजापतेः हिरण्यगर्भस्य, तत्कृतत्वात् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० [5]देवानाम् कारणभूतम् सत् प्रथमे युगे असतः अजायत। ततः सतः[5] दिशः[6] अनु अजायन्त, ततः एव उत्तानपदः वृक्षाः ॥ ३ ॥

भूर्जज्ञ उत्तानपदो भुव आशा अजायन्त।
अदितेर्दक्षो अजायत दक्षाद्वदितिः परि ॥ ४ ॥

भूः। जज्ञे। उत्तानऽपदः। भुवः। आशाः। अजायन्त।
अदितेः। दक्षः। अजायत। दक्षात्। ऊँ इति। अदितिः। परि ॥ ४ ॥

उद्गीथ० अनन्तरं च आसु विप्रत्युत्पत्तिक्रमेण [7]भूः उत्तानपदः सकाशात् जज्ञे जाता। भुवः सकाशाच्च आशाः अजायन्त जाताः। तथा[7] अदितेः देवमातुः सकाशात् दक्षः आदित्यः अजायत जातः। दक्षात् उ[8] अदितिः परि उकारश्चार्थे। दक्षाच्च प्रजापतेः परि सकाशादित्यर्थः, अदितिरजायत ॥ ४ ॥

वेङ्कट० तत्र भूः अजनयत् वृक्षान्। भुवः लोकात् आशाः अजायन्त। अथ अदितेः दक्षः आदित्यः अजायत। पुनश्च तस्मादादित्यात् सा अदितिः अजायत ॥ ४ ॥

अदितिर्ह्यजनिष्ट दक्ष या दुहिता तव। तां देवा अन्वजायन्त भद्रा अमृतबन्धवः ॥५॥

अदितिः। हि। अजनिष्ट। दक्ष। या। दुहिता। तव।
ताम्। देवाः। अनु। अजायन्त। भद्राः। अमृतऽबन्धवः ॥ ५ ॥

उद्गीथ० हि इति पदपूरणः। हे दक्ष! प्रजापते! या तव दुहिता अदितिः स्वसा अजनिष्ट जाता, ताम् अनु तज्जन्मानन्तरम् देवाः अजायन्त। तस्या एव सकाशाद् जाताः भद्राः कल्याणाः शोभनाः अमृतबन्धवः अमृतत्वबन्धनाः अमृतोपजीविनः अमरणधर्माणश्चेत्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अदितिः हि पुत्रान् अजनयत् आदित्यान्। दक्ष! या तव दुहिता अभूत्, ताम् [9]अदितिम् देवाः आदित्याः अनु अजायन्त भजनीयाः अमरणबन्धनाः[9] ॥ ५ ॥

[10]इति अष्टमाष्टके तृतीयाध्याये प्रथमो वर्गः[10] ॥

यद्देवा अदः सलिले सुसंरब्धा अतिष्ठत।
अत्रा वो नृत्यतामिव तीव्रो रेणुरपायत ॥ ६ ॥

1. नास्ति मूको. 2. °प्ता वि[1] अ, °प्य वि[2]. 3-3 तजातश्च वि[2]; तजाश्चतश्च वि[1] अ 4 सत्तश्च मूको 5-5 नास्ति वि[1] अ[1]. 6 दिशोऽस्य वि[1]. 7-7 नास्ति मूको 8. उन् वि[2]. 9-9 अदिति (°ते वि[1]) देवान् आदित्यान् अन्वजायन्त मूको.

यत् । देवा । अदः । सलिले । सुऽसंरब्धा । अतिष्ठत ।
अत्र । वः । नृत्यताम्ऽइव । तीव्रः । रेणुः । अप । आयत ॥ ६ ॥

उद्गीथ० यत् यदा इत्यर्थः, अतिष्ठत स्थितवन्तो यूयम् अत्र अमुष्मिन् सृष्टिकाले 'हे देवाः ! आदित्याः[1] अदः अमुष्मिन् सलिले सुसरब्धाः सुष्ठु सरब्धात्मानः[2] प्रजासृष्टौ, वः युष्माकं सुष्ठु सरब्धात्मनां[2] सतां पादाभिघातानां समत्वेन सम्बन्धी तीव्रः वेगवान् रेणुः धूलिशब्दपर्यायवाची पार्थिवो धातुः अप आयत अपगतः युष्मत्पादतः[3] समुत्थितः[4] इत्यर्थः । कथमिव । नृत्यताम् इव यथा नृत्यतां कथाचित् पादतलीवो[5] रेणुरुत्तिष्ठति, एवम् । देवा अपि प्रजासर्गे आदरेण व्याप्रियन्त इत्यर्थः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० द्वाभ्यामादित्यान् स्तौति । यदा हे देवाः ! अमुष्मिन् सलिले यूयं सुष्ठु लब्धात्मानः स्थितवन्तः, अस्मिन् सलिले नृत्यताम् इव देवेभ्यः तीव्रः रेणुः अप अगच्छत् इति सूर्याभिप्रायम्[6] ॥ ६ ॥

यद्देवा यतयो यथा भुवनान्यपिन्वत ।
अत्रा समुद्र आ गूळ्हमा सूर्यमजभर्तन ॥ ७ ॥

यत् । देवाः । यतयः । यथा । भुवनानि । अपिन्वत ।
अत्र । समुद्रे । आ । गूळ्हम् । आ । सूर्यम् । अजभर्तन ॥ ७ ॥

उद्गीथ० यत् यदा देवाः, यतयः प्रयतमानाः लौकिकवैदिककर्मसु प्रवर्तमानाः पुरुषाः यथा[7] दृष्टादृष्टफलं जनयन्ति, एवम् भुवनानि भूतानि प्रजाः[8] अपिन्वत सिक्तवन्तः वर्धितवन्तः जनितवन्तः इत्यर्थः यूयमित्यर्थः । अत्र अस्मिन् भूतसर्गकाले[9] समुद्रे उदके आ गूळ्हम् आवृतम् सूर्यम् आ अजभर्तन आजभर्त समुद्रादाहृतवन्तः यूयम् उत्तारितवन्तः स्थेत्यर्थः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० यत् देवाः, मघा इव उदकैः, स्वतेजोभिः पूरयथ लोकान्, अत्र समुद्रे गूढम् सूर्यम् सलिलाद् आ हृतवन्तः प्रातरिति[8] ॥ ७ ॥

अष्टौ पुत्रासो अदितेर्ये जातास्तन्व१स्परि ।
देवाँ उप प्रैत् सप्तभिः परा मार्ताण्डमास्यत् ॥ ८ ॥

अष्टौ । पुत्रासः । अदितेः । ये । जाताः । तन्वः । परि ।
देवान् । उप । प्र । ऐत् । सप्तऽभिः । परा । मार्ताण्डम् । आस्यत् ॥ ८ ॥

उद्गीथ० अदितेः देवमातुः अष्टौ पुत्रासः पुत्राः ये जाताः उत्पन्नाः तन्वः परि अदितिशरीरस्योपरि, सहोदरा इत्यर्थः, तथा मध्ये सप्तभिः पुत्रैः गृहीतैः[10] देवान् इन्द्रादीन् अदितिः उप प्र ऐत्

1 1. नास्ति वि[1] अ. 2 सलब्धता वि[1]; संरब्धाना वि[1] अ. 3. °पादगत वि[1][2][3], नास्ति अ. 4 समथित मूको. 5 °रस्ती° मूको. 6 °प्रायम् इति मूको. 7 नास्ति मूको. 8. नास्ति वि[1]. 9 °सर्गे काले मूको. 10 गृहीते वि[1].

प्रकर्षेणोपगतवती, 'धात्रादीन् इन्द्रादिषु' देवेषु निक्षिप्तवतीत्यर्थः । मार्ताण्डम् नाम पुत्रम् परा आस्यत् पराक्षिप्तवती । त्रयाणां लोकानां तापाय पृथक् निरूपितवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० अष्टौ 'पुत्राः अदितेः' भवन्ति, अदितेः ये जाताः शरीरात् । तेषु सप्तभिः देवान् उप अगच्छत् । अथाष्टमम् मार्ताण्डम् परा आस्यत् आदित्यम् ॥ ८ ॥ अस्योत्तरा भूयसे निर्वचनायेति ।

सप्तभिः पुत्रैरदितिरुप प्रैत् पूर्व्यं युगम् ।
प्रजायै मृत्यवे त्वत् पुनर्मार्ताण्डमाभरत् ॥ ९ ॥

सप्तऽभिः । पुत्रैः । अदितिः । उप । प्र । ऐत् । पूर्व्यम् । युगम् ।
प्रऽजायै । मृत्यवे । त्वत् । पुनः । मार्ताण्डम् । आ । अभरत् ॥ ९ ॥

उद्गीथ० सप्तभिः पुत्रैः धात्रादिभिः सह, मार्ताण्डः गृहीत्वेति शेषः । अदितिः उप प्र ऐत् प्रकर्षेण उपगतवती प्रजानां सर्गार्थं स्थित्यर्थं च पूर्व्यम् युगम् पूर्वकालम्, सृष्टिकाले स्थितिकाले चेत्यर्थः । प्रजायै षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । प्रजायाः मृत्यवे मरणाय प्रलयार्थमित्यर्थः, त्वच्छब्दपर्यायोऽत्र[1] त्वच्छब्दः । त्वत् एकम् मार्ताण्डम् नाम सूर्यम् पुनः आ अभरत् पश्चादाहृतवती सृष्टिस्थित्यनन्तरं प्रजोपसंहाराय निरूपितवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० सप्तभिः पुत्रैः सह अदितिः उप प्र ऐत् पूर्व्यम् युगम् । अथाष्टमं विवस्वन्तं प्रजननाय[4] मरणाय च तम् पुनः मार्ताण्डम् आ-हृतवती । मृताद् व्यृद्धादण्डाज्जातो मार्ताण्डः । 'तस्मै व्यृद्धमाण्डमजायत' (तै ६,५,६,१) इत्यादिकमध्वर्युब्राह्मणमिति ॥ ९ ॥

[5]इति अष्टमाष्टके तृतीयाध्याये द्वितीयो वर्गः[5] ॥

[७३]

[6]गौरिवीतिः शाक्त्यः ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः[6] ॥

जनिष्ठा उग्रः सहसे तुराय मन्द्र ओजिष्ठो बहुलाभिमानः ।
अवर्धन्निन्द्रं मरुतश्चिदत्र माता यद्वीरं दधनद्धनिष्ठा ॥ १ ॥

जनिष्ठाः । उग्रः । सहसे । तुराय । मन्द्रः । ओजिष्ठः । बहुलऽअभिमानः ।
अवर्धन् । इन्द्रम् । मरुतः । चित् । अत्र । माता । यत् । वीरम् । दधनत् । धनिष्ठा ॥ १ ॥

उद्गीथ० उत्तरं सूक्तं 'जनिष्ठा उग्रः' इति एकादशर्चं शक्तिपुत्रो गौरिवीतिरपश्यत् । 'मातेरया-देव्यानमायाः' प्रारभ्य क्रियते अर्थस्य सुखप्रतिपत्त्यर्थम् । यदित्यत्र लिङ्गव्यत्ययो[7] वा कार्यः,

---

१-१. धात्रेन्द्रादीन् मूको. २-२. पुत्रानय वि॰ अ॰. ३. त्वच्छब्द॰ मूको. ४. प्रजनाय वि॰ अ॰. ५-५. नास्ति मूको. ६-६. १…देव्यानमायाः भा॰ वि॰, …देव्या॰ वि॰ अ॰. ७. यो मूको.

'सुपां सुलुक्' (पा ७,१,३९) इति अमो वा लुग् द्रष्टव्य । यत् यं[1] त्वाम् इन्द्रम् वीरम् विक्रान्तम् माता देवमाता अदितिः दधनत् गर्भभूतम्[2] उदरे धारितवती धनिष्ठा धात्रितमा[3] अतिशयेन धात्री महता यत्नेन धारयन्ती सतीत्यर्थ । यश्च त्वं मात्रा कियन्तमपि कालम् उदरे धारित सन् जनिष्ठा जातोऽसि अदितेः सकाशाद् उत्पन्नोऽसि । किमर्थम्, कीदृशो वा । सहसे देवाना बलार्थम् तुराय शत्रूणा हिंसनाय च शत्रुवधाय त्वरणाय वा[4] उग्र क्रूर शत्रूणाम् उपरि अप्रसह्यो वा शत्रुभि मद्र च सदा स्तुत्य मोदमानो हर्षणो वा ओजिष्ठ अतिशयेन ओजस्वी बलवाश्चेत्यर्थ, बहुलाभिमान बहुगर्वश्च । त त्वाम् इन्द्रम् अवर्धन् वीर्यैश्वर्यादिभि सदा वर्धयन्ति स्तुवन्त सन्त मरुत चित् चार्थेऽत्र चिच्छब्द । मरुतश्च विश्वे देवाश्च ऋत्वयश्चेत्यर्थ । अत्र अस्मिन् असुरै सह सङ्ग्रामे त्रैलोक्ये वा । अथवा 'मरुत' (निघ ३,१८) इति ऋत्विङ्नाम, ऋत्विजश्च यजमानाश्च अत्र यज्ञे स्तुतिभि हविर्भिश्च त त्वामिन्द्र सर्वप्रकारया स्तुत्या वर्धयन्तीत्यर्थ ॥ १ ॥

वेङ्कट० गौरिवीति । अजायथा उद्‌गूर्ण बलाय शत्रूणा तादृशम् हर्तुं[5] स्तुत्य 'बलवत्तर' भूयिष्ठाभिमान[6] । अवर्धयन् इन्द्रम् मरुत अपि अस्मिन् काले, माता यदा[7] वीरम् इन्द्रम् अधारयत् अत्यन्त धारयित्री ॥ १ ॥

द्रुहो निषत्ता पृशनी चिदेवैः पुरू शंसेन वावृधुष्ट इन्द्रम् ।
अभीवृतेव ता महापदेन ध्वान्तात् प्रपित्वादुदरन्त गर्भाः ॥ २ ॥

द्रुह । निऽसत्ता । पृशनी । चित् । एवैः । पुरु । शंसेन । ववृधु । ते । इन्द्रम् ।
अभिवृताऽइव । ता । महाऽपदेन । ध्वान्तात् । प्रऽपित्वात् । उत् । अरन्त । गर्भाः ॥ २ ॥

उद्गीथ० द्रुह द्रोग्धार देवाना जिघांसितार असुरा[8] इन्द्र योद्धु सदा निषत्ता निषण्णा उपस्थिता[9], [10]भवन्तीति शेष[10] । पृशनी चित् पृशनी प्रकृति । चिच्छब्दोऽप्यर्थे । जगत प्रकृतिरपि स्थितिविपा-लयिषया[11] इन्द्रस्योपरि पक्षपातेन च कारणन एवै अवनै नानारक्षणै इन्द्र रक्षितु सदा निषत्ता निषण्णा उपस्थिता, [12]भवति इति शेष[12] । किञ्च पुरु तृतीयार्थेऽत्र द्रष्टव्य । पुरुणा शसेन बहुना स्तुत्या, स्तुत्या इति शेष, ववृधु वर्धयन्ति [13]ते[?] इन्द्रम् ते मरुत सहस्र यथा[13] माहात्म्यमुच्यते । अभिवृता इव ता यथा अभिवृतानि परिवृतानि परिवेष्टितानि महापदेन महापृथिवीस्थानीयेन उपमानसामर्थ्याच्च उत्सृष्टेनान्धकूपेन[14] यान्युदकानि तानि यथा ध्वान्तात् तमोरूपात् तस्मात् अन्धकूपात्[15] प्रपित्वात्[16] प्राप्तात् खनित्रैः स्कन्धात्[17] खातादित्यर्थ, उद्गच्छन्ति, एव महापदे महान्तरिक्षस्थाने मेघेन[18] परिवृतात्[19] परिवेष्टितात् ध्वान्तात् तमोरूपात्

---

१ यद् मूको २ गर्भम् वि[2]. ३ धातृतमा मूको ४ च वि[2] अ ५ कर्तुं मूको. ६ ६ त्रुटितम् वि[2] अ[1]. ७ सदा वि[2] अ[1] ८ सुरा वि[2] अ ९ उपरिस्थिता वि[2]. १० १०. °न्तीत्यर्थे वि[2] अ ११ °तिविचाल° वि[2] अ १२ १२ भवन्तीति मूको १३ १३ °णेन्द्र न सहस्रया वि[2]; °णेन्द्रेण सह वि[2] अ १४ °टेनान्धकूपेन मूको १५ अन्धकूपात् मूको. १६ °पित्वा मूको १७ स्कन्धा मूको १८ मेघेन मूको १९ नास्ति वि[2] अ

तस्मात् मेघात् अपिहितान् प्राप्तान् इन्द्रस्य वज्रेण लब्धान् उत् अरन्त उद्गच्छन्ति गर्भाः गर्भभूता आपः ॥ २ ॥

वेङ्कट० द्रोग्धुरिन्द्रस्य निषण्णाऽऽसीत् सेना मरुद्भिः सह । तदानीम् बहुना स्तोत्रेण अवर्धयन्[1] मरुतः इन्द्रम् 'वृत्रं जिघांसन्तम्[2]' । अथ व्रजेन महता परिवृतानि इव गवादीनि, महान्धकारभूतात्[3] वृत्राद् गर्भभूता अपः उत् अगच्छन्निति ॥ २ ॥

ऋष्वा ते पादा प्र यज्जिगास्यवर्धन् वाजा उत ये चिदत्र ।
त्वमिन्द्र सालावृकान्त्सहस्रमासन् दधिषे अश्विना ववृत्याः ॥ ३ ॥

ऋष्वा । ते । पादा । प्र । यत् । जिगासि । अवर्धन् । वाजाः । उत । ये । चित् । अत्र ।
त्वम् । इन्द्र । सालावृकान् । सहस्रम् । आसन् । दधिषे । अश्विना । आ । ववृत्याः ॥ ३ ॥

उद्गीथ० ऋष्वा ऋष्वौ महान्तौ ते तव इन्द्रस्य पादा पादौ यत् तृतीयाद्विवचनस्य लुक् । याभ्याम् प्र जिगासि प्रकर्षेण गच्छसि शत्रुवधाय । किञ्च अवर्धन् सदा वर्धयन्ति त्वाम् इन्द्रं वीर्येण शरीरेण प्रज्ञया च वाजाः उत हवींष्यपि(?) । ये चित् येऽपि स्तोमाः अत्र अस्मिन् यज्ञे तेऽपि त्वामेवेन्द्रं सदा वर्धयन्ति । किञ्च त्वम् हे इन्द्र ! सालावृकान् मर्कटाद्याकारान् अनेकरूपान् मायाविनः राक्षसान् सहस्रम् बहूनित्यर्थः, आसन् आस्ये दधिषे धारयसि । तथा अश्विना अश्विनावपि आ ववृत्याः आवर्तये[4] ॥ ३ ॥

वेङ्कट० महान्तौ ते पादौ । प्र गच्छसि यदा, तदानीं त्वाम् अवर्धयन् न भव, उत ये हि अत्र देवाः । स त्वम् इन्द्र ! सहस्रम् सालावृकान् आस्ये करोषि । स त्वम् इदानीम् अश्विनौ च तव सहायाय आ वर्तयेः इति ॥ ३ ॥

समना तूर्णिरुप यासि यज्ञमा नासत्या सख्याय वक्षि ।
वसाव्यामिन्द्र धारयः सहस्राश्विना शूर ददतुर्मघानि ॥ ४ ॥

समना । तूर्णिः । उप । यासि । यज्ञम् । आ । नासत्या । सख्याय । वक्षि ।
वसाव्याम् । इन्द्र । धारयः । सहस्रा । अश्विना । शूर । ददतुः । मघानि ॥ ४ ॥

उद्गीथ० समना समानया स्तुत्या भवद्गुणानुरूपया, स्तुत्या स्तूयमान इति शेषः, तूर्णिः क्षिप्रम् उप यासि उपगच्छसि यज्ञम् । उपगच्छंश्च नासत्या अश्विनौ सख्याय सखिभावाय सखिकर्मणे वा यज्ञम् प्रति सहगमनलक्षणाय यज्ञाङ्गभावलक्षणाय[5] वा आ वक्षि आवहसि[6] । किञ्च वसाव्याम् वसुमयूहं धनसंघातं हे इन्द्र ! धारयः त्वे धारयसि यजमानाय दातुम् ।

1. वर्धय° वि° अ°. 2-2. नास्ति वि°. 3. भूता वि° अ°. 4-4. मूको. नास्ति । पूर्तिः सायणानुसारिणी द्र. 5. नास्ति वि°. 6. आवहन् मूको.

किञ्च हे शूर! तव सखायौ अश्विनौ च यज्ञमुपगम्य यजमानाय ददतु दत्तवन्तौ सहसा सहस्राणि 'बहूनि मघानि धनानि' ॥ ४ ॥

वेङ्कट० सङ्ग्रामे त्वरमाण उप गच्छसि यज्ञम्। आ वह च नासत्यौ सख्याय। वसुसमूहं[2] च[3] बहुसङ्ख्यम्[4] अस्मासु धेहि। अश्विनौ च तवानुचरौ शूर![5] प्रयच्छत धनानि ॥ ४ ॥

मन्दमान ऋतादधि प्रजायै सखिभिरिन्द्र इषिरेभिरर्थम् ।
आभिर्हि माया उप दस्युमागान्मिहः प्र तम्रा अवपत् तमांसि ॥ ५ ॥

मन्दमान । ऋतात् । अधि । प्रऽजायै । सखिऽभि । इन्द्र । इषिरेभि । अर्थम् ।
आ । आभि । हि । माया । उप । दस्युम् । आ । अगात् । मिहं । प्र । तम्राः । अवपत् । तमांसि ॥

उद्गीथ० मन्दमान स्तूयमान इन्द्र[6] ऋतात् अधि ऋतादिति षष्ठ्यर्थे पञ्चमी। यज्ञस्योपरि यज्ञ इत्यर्थ। प्रजायै प्रजार्थम् अर्थम्[7] वृष्टिलक्षणम् इषिरेभि एषितृभि प्रार्थयितृभि सखिभि समानख्यानै[8] स्तोतृभि प्रजास्त्वित्यर्थे[9] वृष्टिं प्रार्थयमानै स्तोतृभि यज्ञे स्तूयमान इन्द्र इत्येतदुक्त भवति साकाङ्क्षत्वाद् वाक्यस्य। तत किम्। उच्यते—आ आभि आकार अवपत् इत्यनेन सह सम्बन्धयितव्य। हि इति पदपूरण। माया इति तृतीयार्थे प्रथमा। आभि एताभि मायाभि दस्युम् उपक्षपयितव्य मघम् उप आ अगात् उपागतवान्। स्वाभि प्रज्ञाभि विशिष्टाभि युक्त सन् उपक्षपयितव्यस्य मघस्य समीपम् आभिमुख्येन गतवान् हन्तुम्। एवमर्थं गत्वा च स मेघ हत्वा मिह 'मिह सेचने'। पृथिवीसेक्त्री वृष्टिलक्षणा अप तम्रा 'तमु काङ्क्षायाम्'[10]। अभिकाङ्क्षिता स्तोतृभि प्रजास्त्वित्यर्थं प्रार्थिता इत्यर्थ, प्र अवपत् प्रकर्षेण मर्यादया उप्तवान् [10]भूमौ प्रक्षिप्तवान्[10] तमांसि क्षुत्पिपासाजनितानि प्रजाना मूर्च्छामरणलक्षणानि अन्धकाराणि, अपनेतुमिति शेष ॥ ५ ॥

वेङ्कट० माद्यन् यज्ञात् प्रजायै यजमानाय मरुद्भि [11]इन्द्र गमनशीलै[11] अर्थम् प्रयच्छति[11]। ■ आभि प्रज्ञाभि दस्यो माया उप आ अगच्छत् तम् दस्युम् निर्माय कर्तुम्[12]। स दस्युर्वृष्टी प्र अवपत् प्लापयित्री, तमांसि च। शाम्बरस्य माया ॥ ५ ॥

[13]इति अष्टमाष्टके तृतीयाध्याये तृतीयो वर्ग[13] ॥

सनामाना चिद् ध्वसयो न्यस्मा अवाहन्निन्द्र उषसो यथानः ।
ऋष्वैरगच्छः सखिभिर्निकामैः साकं प्रतिष्ठा हृद्या जघन्थ ॥ ६ ॥

सऽनामाना । चित् । ध्वसय । नि । अस्मै । अव । अहन् । इन्द्र । उषसः । यथा । अनः ।
ऋष्वै । अगच्छ । सखिऽभि । निऽकामै । साकम् । प्रतिऽस्था । हृद्या । जघन्थ ॥ ६ ॥

---

१ १ बहुधनानि मूको २ च सुम° वि° अ°. ३ चेति अ° ४ °सम्य वि° अ° ५ शूरौ वि° अ° ६ °इस्वम् मूको ७ नास्ति मूका ८ सम्यमाने मूको ९ प्रजास्त्वित्य मूका १० १० नास्ति वि° ११ ११ इन्द्रगमनशीलम् वि° अ°. १२ °र्तुमि मूको १३ १३ नास्ति मूको.

उद्गीथ० सनामाना चित् समाननामानौ अश्विनौ अपि, किमुत अन्य देवमित्यर्थ । 'सर्वान् ध्वसय' नि अग्मै नियमेन ध्वसयसि गमयसि प्रेषयसीत्यर्थ, अस्य स्तोतृजनस्य शत्रुजनस्य उपकर्तुम् अपकर्तुं वेति शेष । किञ्च अवस्थित इति शेष, अहन् हतवान् भवान् इन्द्र अन शकटसदृश मेघमित्यर्थ । किमिव । उषस यथा[1] यथा माध्यमिका (तु या ११,४७, १२,५) वाचो मेघमात्मनोऽधस्तात् स्थित[1] प्रजानामुपकर्तुं घ्नन्ति, एवम् । "किञ्च ऋष्वे सखिभि मरुदादिभि निकामै प्रभूतै साकम् सह अगच्छ गच्छसि शत्रुवधाय । गत्वा च प्रतिष्ठा प्रतिष्ठानानि युद्धाय प्रत्य वस्थातॄणि हृद्या हृद्यानि हृदयस्य प्रियाणि रूपवीर्यशौर्यादिगुणयुक्तानि च शत्रुबलानि जघन्थ सदा हसि[2] ॥ ६ ॥

वेङ्कट० असु वृत्र हन्तुम् इन्द्र[3] सनामानौ अश्विनौ[4] नि अगमयत् । अथ तम् अव अहन्, यथा उषम । शकटम् अवाहन् । दर्शनीये सखिभि अगच्छः नितरा कमनीये साकम् । आगत्य[5] च वृत्रस्य प्रतिष्ठानानि पुराणि हृद्यानि जघन्थ ॥ ६ ॥

त्वं ज॑घन्थ॒ नमु॑चिं मख॒स्युं दासं॑ कृण्वा॒न ऋष॑ये॒ विमा॑यम् ।
त्वं च॑कर्थ॒ मन॑वे स्यो॒नान् प॒थो दे॑व॒त्राञ्ज॑सेव॒ याना॑न् ॥ ७ ॥

त्वम् । ज॒घ॒न्थ॒ । नमु॑चिम् । म॒ख॒स्युम् । दास॑म् । कृ॒ण्वा॒नः । ऋष॑ये । विऽमा॑यम् ।
त्वम् । च॒क॒र्थ॒ । मन॑वे । स्यो॒नान् । प॒थः । दे॒व॒ऽत्रा । अञ्ज॑साऽइव । याना॑न् ॥ ७ ॥

उद्गीथ० "हे इन्द्र ! त्वम् जघन्थ" "हतवानसि नमुचिम् नामासुरम् मखस्युम्" मख यज्ञ महान्त वा अर्थम्[6] इच्छन्तम् दासम् उपक्षपयितव्यमप्यसुरम् कृण्वानः हिंसन विमायम् विविधवञ्चनाप्रज्ञम् । ऋषिमर्थम् हतवानसि । ऋषये ऋष्यर्थम् ऋष्यादिप्रजासरक्षणार्थमित्यर्थ । त्वम् चकर्थ कृतवानसि मनवे मनुनाम्नो राज्ञोऽर्थाय स्योनान् सुखान् सुखगमनानित्यथ, पथ स्वर्गमार्गान् देवत्रा देवान् प्रति, गन्तुमिति शेष । किमिव । अञ्जसा इव यानान् यथा कश्चित् देशज्ञ अदेशज्ञ-स्यार्थाय अञ्जसा ऋजून्[7] प्रगुणान् यानान् ग्रामनगरादे मार्गानुपदिशन्[8] करोति, एवम् ॥७॥

वेङ्कट० त्वम् जघन्थ नमुचिम् नाम त्वदीय धनमिच्छन्तम् असुरम् कुर्वन् ऋषये विगतमायम् । त्वम् कृतवानसि मनवे सुखतरान मार्गान् देवेषु अञ्जसा इव गच्छत[10] ॥ ७ ॥

त्वमे॒तानि॑ पप्रिषे॒ वि नामेशा॑न इन्द्र दधिषे॒ गभ॑स्तौ ।
अनु॑ त्वा दे॒वाः शव॑सा मदन्त्यु॒परि॑बुध्नान् व॒निन॑श्चकर्थ ॥ ८ ॥

त्वम् । ए॒तानि॑ । प॒प्रि॒षे॒ । वि । नाम॑ । ईशा॑नः । इ॒न्द्र॒ । द॒धि॒षे॒ । गभ॑स्तौ ।
अनु॑ । त्वा॒ । दे॒वाः । शव॑सा । म॒द॒न्ति॒ । उ॒परि॑ऽबुध्नान् । व॒निनः॑ । च॒क॒र्थ॒ ॥ ८ ॥

१-१ त्वरमव वि'; सर्वान्व वि' अ २ नास्ति मूको ३ स्थित वि' अ ४-४ नास्ति वि' अ ५. हृद्ध वि' ६. समानौ अ' वि' अ'. ७-७ नास्ति मूको ८ प्रगुणान् मूको ९ °पदिशन् मूको १० गच्छ वि वि'; गच्छत वि' अ'.

उद्गीथ० त्वम् एतानि पप्रिषे पालयसि वि नाम विविधानि नामानि नमयन्ति भूतानीत्यर्थः। किञ्च यस्त्वम् ईशान सर्वस्य जगत स्वामी, स त्व हे इन्द्र! दधिषे धारयसि। किम्। सामर्थ्याद् वज्रम्। गभस्तौ हस्ते। किञ्च त्वा त्वामिन्द्रम् अनु मदन्ति सोमेन तृप्यन्तम् अनु तृप्यन्ति देवा. मरुदादय। केन निमित्तेन तृप्यन्ति। शवसा निमित्तेन शत्रुबलाय योग्यबलार्थमित्यर्थः[1]। किञ्च उपरिबुध्नान् ऊर्ध्वबुध्नान् स्वर्गे निबद्धान् अवस्थितान् देवान् इत्यर्थः, वनिन वनितॄन् सत सम्भक्तॄन् समवितॄन् चकर्थ कृतवानसि निर्गत एव ॥ ८ ॥

वेङ्कट० त्वम् एतानि उदकानि वि पूरयसि। ईश्वरस्त्वम् इन्द्र! करोषि धन हस्ते। देवा[2] त्वाम् शवसा[2] अनु स्तुवन्ति। स त्वम् उदकवतो रश्मीन् उपरिबुध्नान् चकर्थ इति ॥ ८ ॥

चक्रं यदस्याप्स्वा निषत्तमुतो तदस्मै मध्विच्चच्छद्यात्।
पृथिव्यामतिषितं यदूधः पयो गोष्वदधा ओषधीषु ॥ ९ ॥

चक्रम्। यत्। अस्य। अप्ऽसु। आ। निऽसत्तम्। उतो इति। तत्। अस्मै। मधु। इत्। चच्छद्यात्। पृथिव्याम्। अतिऽसितम्। यत्। ऊधः। पयः। गोषु। अदधाः। ओषधीषु ॥ ९ ॥

उद्गीथ० अस्य तवेन्द्रस्य यत् चक्रम् चक्राद्यायुधम् इत्यर्थः, अप्सु तच्छब्दस्वेन निमित्तभूतासु आ निषत्तम् उता मर्यादया [3]मेघे निषण्णमपि[3] अनुप्रविष्ट चेत्यर्थः, तत् चक्राद्यायुधम् अस्मै तुभ्यमिन्द्राय मधु उदक मेघोदरगतम् इत् चच्छद्यात् इदित्येवार्थे। चच्छद्यादिति कान्तिकर्मा। कामयत एव, दातुमिति शेष। तवायुधचेष्टित निष्फल न भवति। तदन्तर्गत मुदकम् अवश्य[4] तुभ्यं ददाति तवायुधम् इत्यर्थः। दत्त च सत् तदुदक त्वम् पृथिव्याम् अदधा दधासि। पर्यायेण ओषधीषु ओषध्यादिस्थावरेषु च दधासि। यत् च अतिषितम् अतिशुद्धम् पय पयोरूपम् उदकम् [5]ऊध, प्रतीति शेष, ऊध प्रदेश इत्यर्थः[5], गोषु धारयसि त्वम् ॥ ९ ॥

वेङ्कट० आयुधम् [6]यत् अस्य[6] इन्द्रस्य[7] अन्तरिक्षे[8] निषण्णम् अपि तत् आयुधम् अस्मै इन्द्राय मधु उदक वश नयति। पृथिव्याम् अभिलषितं विमुक्तम् यत् ऊधसो मेघात्, तदुदकम् गोषु ओषधिषु च अदधा इति ॥ ९ ॥

अश्वादियायेति यद्वदन्त्योजसो जातमुत मन्य एनम्।
मन्योरियाय हर्म्येषु तस्थौ यतः प्रजज्ञ इन्द्रो अस्य वेद ॥ १० ॥

अश्वात्। इयाय। इति। यत्। वदन्ति। [9]ओजसः। जातम्। उत। मन्ये। एनम्[9]।
मन्योः। इयाय। हर्म्येषु। तस्थौ। यतः। प्रऽजज्ञे। इन्द्रः। अस्य। वेद ॥ १० ॥

उद्गीथ० अश्वादियायेति यद् वदन्तीत्यादि कारणधर्माणां कार्ये दर्शनाद् अश्व बल-क्रोधादिभ्य

---

1 योग्य बल° मूको. 2 नास्ति मूको. 3-3. मेघनिष° मूको. 4. अपश्यन् मूको.
5-5. ऊध प्रदेशेष्वित्यर्थं वि[2] अ. 6 6 नास्ति वि[2] अ[1]. 7 नास्ति वि[1]. 8 नास्ति वि[2] अ[1].
9 9 निगमोऽयं या (८,२) द्र.

तद्धर्मोपेतत्वाद् इन्द्रो जात इति। अत इन्द्रस्य गुणानाम् आनन्त्याद् अमुतो 'जात इत्यवधारयितुम्[1] अशक्यत्वाद्[2] यत कुतश्चित् जात इति। स एव इन्द्रोऽस्य स्वस्य जन्मनस्तत्त्व जानाति नान्य इत्यादीति समस्तार्थ । अश्वस्य धर्मो वेगवत्ता। तामिन्द्रे दृष्ट्वा वेगवत अश्वात् अयम् इन्द्र 'इयाय एति[3] अत्र शुद्धोपि उत्पूर्वार्थो' द्रष्टव्य । उदियाय उद्गत उत्पन्नो जात इति एवम् यद् वदन्ति यदिति छान्दसत्वात् 'सुपा सुलुक्' (पा ७, १,३९) इति अमो लोप, लिङ्गस्य व्यत्ययो वा। यमिन्द्र वदन्ति दर्शयन्ति तत्त्वदर्शिनो मुनय, तमिन्द्रम् ओजस जातम् उत बलादप्युत्पन्नम् अहम् मन्ये वितर्कयामि महतो बलराशेरप्यस्मिन्निन्द्रे दर्शनात्। मन्यो वा शत्रुविषयात् क्रोधात् उद्गत उत्पन्नो जात इत्येव शत्रुविषयस्य महत क्रोधस्यापि तत्र इन्द्रे दर्शनात्। हर्म्येषु च यज्ञगृहेषु कर्माङ्गत्वेन नित्यम् तस्थौ निर्भय तिष्ठति। शत्रुगृहेषु हत्वा नित्य निर्भय तिष्ठति। त्रिभुवनगृहेषु वा स्वामित्वेन तिष्ठति। अनयोपपत्त्या ततो वा जात इन्द्र । किं बहुना। इन्द्रस्य जन्मन कारणत्वेन सर्वगुणोपेतस्यात् सर्वस्माज्जात इत्युपपत्तिमाश्रित्योक्तम्—यतः कुतश्चित् कारणात् प्रपञ्चे प्रकर्षेण तत्त्वतो जात इन्द्र, स[4] एव अस्य स्वस्य जन्मन 'कारणम् एवम्[5] तत्त्वतो जानाति, नान्य । अयमत्र वाक्यार्थ ॥ १० ॥

वेङ्कट० इन्द्रस्य गुणान् दृष्ट्वा केचित् एतम् अश्वात जातम् वदन्ति। तमेवाहम् ओजस० जातम् मन्य। अथवा पुनरयं क्रोधात् इयाय, युद्धेषु च तिष्ठति। सोऽयम् इन्द्र० अश्वादोजस मन्यो० अन्यस्मात् वा उपादानात् यत जात स्वयमेव तद् जानाति ॥ १० ॥

वयः॑ सु॒प॒र्णा उप॑ सेदु॒रिन्द्रं॑ प्रि॒यमे॑धा॒ ऋष॑यो॒ नाध॑मानाः ।
अप॑ ध्वा॒न्तमू॑र्णु॒हि पू॒र्धि चक्षु॑र्मुमु॒ग्ध्य१॒॑स्मान् नि॒धये॑व ब॒द्धान् ॥ ११ ॥

वयः॑ । सु॒ऽप॒र्णाः । उप॑ । से॒दुः॒ । इन्द्र॑म् । प्रि॒यऽमे॑धाः । ऋष॑यः । नाध॑मानाः ।
अप॑ । ध्वा॒न्तम् । ऊ॒र्णु॒हि । पू॒र्धि । चक्षुः॑ । मु॒मु॒ग्धि । अ॒स्मान् । नि॒धया॑ऽइव । ब॒द्धान् ॥ ११ ॥

उद्गीथ० वय[6] पक्षिसदृशा[7] निरालम्बने अन्तरिक्षे सदा गन्तारो वा सुपर्णा सुपतना [8]शोभनगमना आदित्या इत्यर्थ[9], उप सेदुः उपसीदन्ति उपगच्छन्ति इन्द्रम् प्रियमेधा प्रिययज्ञा ऋषय सर्वार्थाना द्रष्टार लोकपालत्वात् कृताकृतस्य प्रत्यवेक्षितारः नाधमाना याचमाना। किम्। उच्यते—अप ऊर्णुहि अपच्छादय अपवारय वा रज्जुरूपो भूत्वा अस्मान् व्याकर्षेन्[10] हेतुकर्तृत्वेन वर्तनीयेत्यर्थ । किम्। ध्वान्तम् तम रात्रिकृतम्। तमोऽपनयनद्वारेण च यदेतल्लोकस्य चक्षु आवरणे... ज्योतिषा अनुगृहीतत्वाद् घटपटादिवस्तुदर्शनायासमर्थं तमसा हृतमिव[11] तत्[12] पूर्धि पूरय[13] देहीत्यर्थ । तदर्थम् मुमुग्धि मुञ्च अस्मान् उद्गमनाय प्रयेत्यर्थ । किमिव। निधया इव बद्धान् यथा निधया पाशया[14] पाशसमूहेन बद्धान् पक्षिण कश्चित् उद्गमनाय मुञ्चति, एवम्। यायोश्च स्वदर्शनत्वात्। अथवा अभेदवचनाद् 'वायुर्वा त्वो वातरिश्वान' (या ७,५) इति वायुरूप

1-1. °त्यवधा° मूको २. °क्यत्वा मूको ३ ३. स्यादेति मूको ४. 'वार्थे रि' अ. ५ अत्र रि°. ६ ६ °ग ए२° रि° अ. ७ या (४,३) व्याख्यानं द्र ८ भवता वर मूको. ९ नास्ति मूको. १० १० °ना इत्यर्थ रि° अ ११ व्यार° मूको १२. ए१° अ १३. °यत् रि° अ. १४ °दय मूको.

एव त्वम्। अथवा सर्वैश्वर्यत्वात् तव इन्द्रस्य सर्वात्मभाविना वायुना रज्जुभूतेन सवितुर्मण्डलं सदा आकृष्यत इति। जगद्धेतो लोकानुग्रहार्थं वायुरज्जुभिः आकर्षेत्यर्थः ॥ ११ ॥

वेङ्कट० पक्षिणः सुपतना उप सेदुः इन्द्रम् प्रियमेधाः ऋषयः याचमानाः मेधाम्। अप ऊर्णुहि अन्धकारम्, पूरय च चक्षुः, मुमुग्धि च अस्मान् तन्त्रिना इव अज्ञानेन 'बद्धान्' इति ॥ ११ ॥

[1]इति अष्टमाष्टके तृतीयाध्याये चतुर्थो वर्गः[2] ॥

[७४]

[1]गौरिवीतिः शाक्त्य ऋषिः। इन्द्रो देवता। त्रिष्टुप् छन्दः[2]।

वसू॑नां वा चर्कृष॒ इय॑क्षन् धि॒या वा॑ य॒ज्ञैर्वा॒ रोद॑स्योः ।
अर्व॑न्तो वा॒ ये र॑यि॒मन्तः॑ सा॒तौ व॒नुं वा॒ ये सु॒श्रुणं॑ सु॒श्रुतो॒ धुः ॥ १ ॥

वसू॑नाम्। वा॒। च॒र्कृ॒षे॒। इय॑क्षन्। धि॒या। वा॒। य॒ज्ञैः। वा॒। रोद॑स्योः।
अर्व॑न्तः। वा॒। ये। र॒यि॒ऽमन्तः॑। सा॒तौ। व॒नुम्। वा॒। ये। सु॒ऽश्रुण॑म्। सु॒ऽश्रुतः॑। धु॒रिति॑ धुः ॥

उद्गीथ० उत्तरं सूक्तम् 'वसूनां वा' इति षडृचम् ऐन्द्रं शाक्त्यो गौरिवीतिर्ददर्श।

अत्रेतिहासमाचक्षते ब्राह्मणपरिपठितं[1] (द्र. ऐब्रा ३, २१-२२) विद्वांसः — इन्द्रः किमिव निष्केवल्यं शस्त्रम् असाधारणं ममास्तु इत्यब्रवीत् देवान्[2]। ते तमूचुः — अस्माकमपि अत्र[3] भागोऽस्तु इति। स तं भागं नानुज्ञातवान्। तत्रैव सति ते देवाः इन्द्रस्य भार्यां प्रियां प्रासहां नामाब्रुवन्[4] — अस्माकं भागे[5] निष्केवल्ये भावयेन्द्रमिति। साऽब्रवीत् — रात्राविन्द्रमुक्त्वा प्रातर्वः प्रतिवक्ष्यामीति। सा एवं प्रतिज्ञाय सूक्तस्यास्याभिः[6] ऋग्भिः पञ्चभिः इन्द्रं रात्रावुक्त्वा अन्यया देवान् प्रातः प्रत्युवाचेति। वसूनाम् वा वाशब्दः अत्र चार्थे। वसूनां च, चशब्दश्रुतिसामर्थ्यात्, अन्येषां च देवानामिति शेषः, चकृषे अत्यर्थं सदा करोषि त्वम्। किम्। सामर्थ्यात्, स्तुतिभागं हविर्भागं चेति शेषः। इयक्षन् यष्टुमिच्छन् देवान् पूजयितुमिच्छन्। केन। धिया वा धीः प्रज्ञा। तज्जन्यत्वात् अत्र तच्छब्देन स्तुतिरुच्यते, 'इमां ते धियं प्रभरे महो महीम्' (ऋ १,१०२,१) इति यथा। स्तुत्या च यज्ञैः वा यज्ञैश्च रोदस्योः द्यावापृथिव्योर्मध्ये, तत्र भूयस्त्वेन वर्तमानानामिति शेषः। ये वस्वादयो देवाः अर्वन्तः वा अरणवन्तश्च[7] अनुगमका रयिमन्तः च धनवन्तः ईश्वरा इत्यर्थः, सातौ यजमानानाम् ईप्सितार्थप्रदाने[10] च, प्रवृत्ता[11] इति शेषः, वनुम् वा वननीयं वा वस्वादयः सुश्रुणम् सुष्ठु श्रवणीयम् सुश्रुतः सुष्ठु च श्रोतारः धुः धारयन्ति, स्वकर्णेषु शृण्वन्तीत्यर्थः। तेषां वस्वादि-देवानां स्तुतिभागं हविर्भागं च सदा त्वं करोषीति सम्बन्धः कार्यः ॥ १ ॥

वेङ्कट० धनान्युद्दिश्य वा आकृष्यते वसूनि दातुमिच्छन् कर्मार्थम् वा। युद्धादिकं कर्म। यज्ञार्थम् वा

---

१ १. नास्ति वि[2] अ[1], वदन्तानिति वि[1]. २ २. नास्ति मूको. ३ °पठि° वि[1]. ४ देवा वि[1], एवा वि[2] अ. ५ नास्ति मूको. ६ नाम ब्रवन् मूको. ७. भोगे मूको. ८ सूक्तस्य यस्य (यत वि[2] अ) सूक्त° मूको. ९ अनु° वि[2] अ, अण° वि[1]. १० °नेन मूको. ११ °त्त वि[2] अ.

दिवि च पृथिव्या च देवमनुष्यैः । गच्छन्त वा ये धनवन्तो भवन्ति, युद्धे हिंसाम् वा ये सुश्रवणा 'प्रसिद्धा सुश्रवस' कुर्वन्ति, तैश्चाकृष्यत इति ॥ १ ॥

हर्वे एषामसुरो नक्षत द्यां श्रवस्यता मनसा निंसत क्षाम् ।
चक्षाणा यत्रं सुवितायं देवा द्यौर्न वारेभिः कृणवन्त स्वैः ॥ २ ॥

हर्वे । एषाम् । असुर । नक्षत । द्याम् । श्रवस्यता । मनसा । निंसन । क्षाम् ।
चक्षाणा । यत्र । सुवितायं । देवा । द्यौ । न । वारेभि । कृणवन्त । स्वै ॥ २ ॥

उद्गीथ० हव' शब्द स्वच्छत्रुभि सह युद्धकाले हाकार हनहमादिघोष' इत्यर्थं, एषाम् देवाना स्वभूत । कीदश हव । असुरः प्राणवान् महानित्यर्थं । नक्षत व्याप्नोति द्याम् दिवम् । किञ्च श्रवस्यता श्रवोऽन्न हविरात्थ यशो वा स्तुतिलक्षणम् इच्छता मनसा, युक्ता इति शेष, निंसत 'निसि चुम्बने'। चुम्बन्ति उपजीवन्ति देवा क्षाम्' क्ष्माम् पृथिवीम्। उक्त च श्रुतौ— 'इत प्रदान देवा उप जीवन्ति ××× अमुत प्रदान मनुष्या' (तै ३,२,९,७) इति । कदा। उच्यते— यत्र यस्मिन् देवासुरसङ्ग्रामकाले' चक्षाणा असुरान् हन्तव्यत्वेन पश्यन्त' देवा सुविताय तव इन्द्रस्य सुविताय सुगताय निर्व्यासङ्गेन त्रैलोक्याधिपत्यप्राप्तये इत्यर्थ, द्यौ न द्यौरिव यथा द्यौ वरणाया, एवम् वारेभि वरणीयै स्वै आत्मीये सामर्थ्याद् बलै, शारीरै सेना लक्षणैश्च कृणवन्त हिंसन्ति तवेन्द्रस्य शत्रून्। तदा हव एषाम् असुर नक्षत द्या श्रवस्यता मनसा "निंसत क्षाम्" इति योज्यम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० आह्वानशब्द एषाम् इन्द्रस्य प्रेरक द्युलोके नक्षत। अथ अन्नमिच्छता मनसा प्राप्नुवन्त पृथिवीम्' अङ्गिरस । यत्र पणिभिर्गा' निहिता पश्यन्त देवा आत्मनोऽभ्युदयार्थम् आदित्य इव स्वै वरणीयैस्तेजोभि प्रकाशम् अकुर्वन्। गवा प्रदानाय अन्धकारम् अपनेतुमिति ॥ २ ॥

इयमेषाममृतानां गीः सर्वताता ये कृपणन्त रत्नम् ।
धियं च यज्ञं च साधन्तस्ते नो धान्तु वसव्य१मसामि ॥३॥

इयम् । एषाम् । अमृतानाम् । गी । सर्वऽताता । ये । कृपणन्त । रत्नम् ।
धियम् । च । यज्ञम् । च । साधन्त । ते । न । धान्तु । वसव्यम् । असामि ॥ ३ ॥

उद्गीथ० स्वमवस्थित सति यथोक्ते वस्तुनि स्वत्कार्यप्रवृत्तानाम्' एषाम् अमृतानाम् देवानाम् अर्थाय इयम् विराट्छन्दोयुक्ताऽऽचाल्लक्षणा ब्राह्मणेन प्रदर्शिता' गी स्तुति निष्केवल्यशस्त्रमध्यगता', दीयता त्वया मम इति शेष, सर्वनाना सर्वताता सङ्ग्रामकाले सर्वशत्रुसमूहे ये देवा कृपणन्त स्तुवन्ति रत्नम् रमणीय भवन्तमिन्द्र नीलादिरत्नसदृश वा। धियम् च यज्ञम् च साधन्त

१ १. 'भिकयक त्रि', 'दो मुमदस वि' अ'. २. हननादि' वि'. ३ नास्ति मूको ४. 'म बाऽऽे मूको. ५ ५. निश्चयम् वि' अ, निश्चा त्रि. ६. तिस्र त्रि'. ७. वनिमित्र मूको. ८ 'वैप गुन्नम् वि' अ ९. प्रदर्शिता वि' अ, प्रकाशिता त्रि' १०. 'मध्यगता मूको.

अङ्गभावापत्त्या निष्पादयन्त ते अपि देवा न अस्मभ्यम् धान्तु वमव्यम् निष्केवल्यशस्त्रा-दिस्तुतिधनसमूहम्[1] असामि ॥ ३ ॥

वेङ्कट० इयम् एषाम् देवानाम् गी यज्ञे ये प्रयच्छन्ति धनम् अपि वा याच्यन्ते। कर्म लौकिकम् यज्ञम् च साधयन्त ते अस्मभ्यम् प्रयच्छन्तु [2]वसुसमूहम् असाधारणम्[2] ॥ ३ ॥

आ तत् तं इन्द्रायवः पनन्ताभि य ऊर्वं गोमन्तं तितृत्सान् ।
सकृत्स्वं१ ये पुरुपुत्रां महीं सहस्रधारा बृहतीं दुदुक्षन् ॥ ४ ॥

आ। तत्। ते। इन्द्र। आयवं। पनन्त। अभि। ये। ऊर्वम्। गोऽमन्तम्। तितृत्सान्।
सकृत्ऽस्वम्। ये। पुरुऽपुत्राम्। महीम्। सहस्रऽधाराम्। बृहतीम्। दुदुक्षन् ॥ ४ ॥

उद्गीथ० हे इन्द्र! तत् ते तव, स्वभूतम् इति शेष, आयव आयवो मनुष्याकारा देवा आ पनन्त आभिमुख्येन मर्यादया वा स्तुवन्ति, ये देवा ऊर्वम् मेघसङ्घातम् गोमन्तम् उदकवन्तम् अभि तितृत्सान् अभिहिंसन्ति त्वदादेशेन सर्वदा घ्नन्ति, किञ्च सकृत्स्वम् सदा कामाना प्रसवित्रीं त्रैलोक्यधेनुम् ये देवा पुरुपुत्राम् बहुप्रजाम् महीम् महतीम् सहस्र-धाराम् बहुभोगक्षीरधाराम् बृहतीम् महतीं नित्याम् अनपायिनीमित्यर्थ, दुदुक्षन् दुधुक्षन् [3]त्वदर्थं सर्वकामक्षीर[3] दुहन्ति त्वच्छत्रुजयद्वारणेत्यर्थ ॥ ४ ॥

वेङ्कट० आ पनन्त तव इन्द्र! आयव मनुष्या अङ्गिरस, ये गोमन्तम् सङ्घम् ऐच्छन् अभितर्दि-तुम् असुरैरपहृतमिति[4]। तत् इति तत्रभ्यम् असुरवध[4] निर्दिशति। सकृत्प्रजाताम् ये बहुपुत्राम्। ओषधिवनस्पतयो बहव पुत्रा। सहस्रधाराम् बहूना कामाना उत्पादयित्रीं विस्तृता महतीम् दिवम् दुदुक्षन्। 'सकृद्ध द्यौरजायत' (ऋ ६,४८,२२) इत्युक्तम् ॥ ४ ॥

शचींव इन्द्रमवसे कृणुध्वमनानतं दमयन्तं पृतन्यून् ।
ऋभुक्षणं मघवानं सुवृक्तिं भर्ता यो वज्रं नर्यं पुरुक्षुः ॥ ५ ॥

शचीऽव। इन्द्रम्। अवसे। कृणुध्वम्। अनानतम्। दमयन्तम्। पृतन्यून्।
ऋभुक्षणम्। मघऽवानम्। सुऽवृक्तिम्। भर्ता। य। वज्रम्। नर्यम्। पुरुऽक्षु ॥ ५ ॥

उद्गीथ० शचीव इति व्यत्ययेनेदमेकवचनं बहुवचनस्य स्थाने। हे शचीवन्त! प्रज्ञावन्त! शत्रुवधादिस्वाधिकारयुक्तकर्मवन्तो देवा! इन्द्रम् अवसे रक्षणाय [5]'निष्केवल्यस्य शस्त्रस्य' असाधारणीकरणेन[5] त्रैलोक्यपालनार्थमित्यर्थः, कृणुध्वम् कुरुत यूयम्। कीदृशम्। अनानतम् शत्रून् प्रति अप्रणतम् दमयन्तम् उपशमयन्तम् पृतन्यून् पृतना सङ्ग्रामं कर्तुमिच्छत शत्रून् ऋभुक्षणम् महान्तम् मघवानम् धनवन्तम् सुवृक्तिम् सुष्ठु दोषैर्वर्जितस्तुतिकम्, भर्ता

1. °वल्य शस्त्रादि° मूको 2-2 °इसाधा° वि° 3-3 °र्थसर्व° मूको 4. °दतमिति त्रि° अ°. 5 'सुर वि°. 6 6. °त्यविदारहितव्य वि°, °त्यविरारहितव्य° त्रि° अ 7 °धारणक° मूको.

धारयिता च य इन्द्र वज्रम्। कीदृशम्। नर्यम् नृभ्यो हितम्। पुरुक्षु बहुनिवासश्च बहुनीतिर्वा। तमिन्द्रम् अवसे कृणुध्वम् इति योज्यम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० प्रज्ञावन्तो यूयम् इन्द्रम् रक्षणाय कृणुध्वम्, यो न अन्यम् आनमति दमयति च पृतनाकामान्, महान्तम् धनवन्तम् सुष्टुतिम्, बिभर्ति य वज्रम् नृहितम् बहुशब्द[२] ॥ ५ ॥

यद्वावानं पुरुतमं पुराषाळा वृत्रहेन्द्रो नामान्यप्राः ।
अचेति प्रासहस्पतिस्तुविष्मान् यदीमुश्मसि कर्तवे करत् तत् ॥ ६ ॥

यत् । ववानं । पुरुऽतमम् । पुराषाट् । आ । वृत्रऽहा । इन्द्रः । नामानि । अप्राः ।
अचेति । प्रऽसहः । पतिः । तुविष्मान् । यत् । ईम् । उश्मसि । कर्तवे । करत् । तत् ॥ ६ ॥

उद्गीथ० यत् निष्केवल्यशस्त्रम् पुरुतमम् बहुतमम् समग्रम् इत्यर्थः, ववान याचितवान् पुराषाट् पूर्वमभिभविता शत्रूणाम् वृत्रहा वृत्रस्य हन्ता इन्द्र तस्य निष्केवल्यस्य शस्त्रस्य अवयवभूतत्रयस्त्रिंशदक्षरविराट्छन्दोयुक्तया[१] याज्यया युष्माकं त्रयस्त्रिंशतां देवानां सम्बन्धीनि त्रयस्त्रिंशत नामानि आ अप्राः प्रत्येकम् एकैकेन अक्षरेण पूरयति[४] तस्या एकैकमक्षरं प्रत्येकं युष्मभ्यं प्रयच्छतीत्यर्थः[५]। यत अचेति रात्रौ मया विज्ञापितो युष्मदर्थं भागं देहि इति प्रासह पतिः प्रकर्षेण सोढ्रा[६] सम्भोगकाले अभिभवत्या[७] मम प्रासहनाम्न्या[८] भर्ता इन्द्र तुविष्मान् धनतुगुण इत्यर्थः, यत् ईम् निश्चितार्थोऽत्र ईंशब्दः करत् इत्यनेन च सम्बध्यते। यत् निष्केवल्यशस्त्रभागवस्तु उश्मसि कामयामहे वयम् कर्तवे स्वीकर्तुम्, तत् करत् निश्चयेन करोति इन्द्र नाऽत्र संशयः कार्यः इत्यर्थः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० यत् हिनस्ति बहूनां स्पर्धितारं वृत्रं पुराणामभिभविता[९], आ पूरयति इन्द्र वृत्रहा उदकानि। सोऽयम् अभिभविता[१०] बहुधनश्च प्रज्ञातः पातः। यत् वयम् एनम् कामयामहे [११]कर्तुम् करोति अयम्[११] तत् इति। 'गौरिव प्रत्यवन् यद्वावान पुरुतमम्' (ऐब्रा ३, २२) इत्यादिकं ब्राह्मणम्। 'नर्दन्ति यदाSSगतेन' (ऐब्रा १, १३) [१२]इत्यादिकं च समानमिति[१२] ॥ ६ ॥

[१३]इति अष्टमाष्टके तृतीयाध्याये पञ्चमो वर्गः[१३] ॥

[७५]

[१]सिन्धुक्षित् प्रैयमेध ऋषिः । नद्यो देवता । जगती छन्दः[१] ।

प्र सु व आपो महिमानमुत्तमं कारुर्वोचाति सदने विवस्वतः ।
प्र सप्तसप्त त्रेधा हि चक्रमुः प्र सृत्वरीणामति सिन्धुरोजसा ॥ १ ॥

---

१. निर्दे मूको. २. °शब्द मूको. ३. °भूत वय° मूको. ४. °पूर्यो मूको. ५. °ष्ठ° नी° मूको. ६. सोढ्रा मूको. ७. °भवत्या मूको. ८. प्रासहनाम्न्या मूको. ९. भि °वि°; °भिभविता° मूको. १०. °भवि° नि वि°. ११-११. नास्ति मूको. १२-१२. नास्ति वि° अ°. १३-१३. नास्ति मूको.

प्र । सु । वः । आपः । महिमानम् । उत्ऽतमम् । कारुः । वोचाति । सदने । विवस्वतः ।
प्र । सप्तऽसप्त । त्रेधा । हि । चक्रमुः । प्र । सृत्वरीणाम् । अति । सिन्धुः । ओजसा ॥ १ ॥

उद्गीथ० उत्तर सूक्त 'प्र सु व' इति नवर्चं नदीस्थानाम् अपां स्तावकं सिन्धुक्षित् प्रियमेधपुत्र[1] ददर्श। [2]'आप । व [2] युष्माकम् महिमानम् महत्त्वम् उत्तमम् उत्कृष्टम् कारु स्तोता सिन्धुक्षिन्नामा मदुपलक्षित प्र [illegible] वोचाति सुष्ठु प्रब्रवीति व्यावर्णयतीत्यर्थः, सदने स्थाने वेद्याख्ये विवस्वत यजमानस्य स्वभूते, स्थित इति शेष । प्रतिज्ञायेदानीं व्यावर्णयति महत्त्वम्— सप्तसप्त नद्यः समुदिता सत्य त्रेधा त्रिधा प्राचीं प्रतीचीं दक्षिणां च दिशम् प्र चक्रमु प्रक्रान्तवत्य[3] प्रतिबद्धवत्य[4] वा, तासाम् प्र सृत्वरीणाम् प्रसर्पिणीनाम्[5] प्रसर्पणशीलाना नदीना मध्ये अति अभिपूजित सिन्धु ओजसा बलेन अनेकधा[6] भूमिं विदार्य प्रवर्तते ॥ १ ॥

वेङ्कट० *सिन्धुक्षित् प्रैयमेध । हे आप ! युष्माकम् सुष्ठु प्र ब्रवीति महिमानम् उत्तमम् स्तोता* यजमानस्य गृहे। ता इमा नद्य सप्तसप्त भूत्वा प्रतिक्रमन्ते[7] त्रेधा हि[8] पृथिव्याम् अन्तरिक्षे दिवि च सप्तसप्त भवन्तीत्यर्थ । सरणशीलानामासा नदीना 'मध्ये बलेन' यत्राह सिन्धुक्षित् निवसामीति ॥ १ ॥

प्र तेऽरदद्वरुणो यातवे पथः सिन्धो यद्वाजाँ अभ्यद्रवस्त्वम् ।
भूम्या अधि प्रवता यासि सानुना यदेषामग्रं जगतामिरज्यसि ॥ २ ॥

प्र । ते । अरदत् । वरुणः । यातवे । पथः । सिन्धो इति । यत् । वाजान् । अभि । अद्रवः । त्वम् ।
भूम्याः । अधि । प्रऽवता । यासि । सानुना । यत् । एषाम् । अग्रम् । जगताम् । इरज्यसि ॥२॥

उद्गीथ० हे सिन्धो! ते तव यातवे यातु समुद्र प्रति गन्तुम् पथ मार्गान् [illegible] अरदत्[9] प्रादरत् प्रदलितवान् प्रखातवान् वृष्टिप्रदानद्वारेण विदारितवान् वरुण उत्तमो मध्यमो वा। कदा[10] प्रारदत्— उच्यते। हे सिन्धो! यत् यदा वाजान् सस्यलक्षणानि अन्नानि अभि प्रति अद्रव द्रुतवान् निष्पादनार्थं कुल्यात्मना गतवान् त्वम्। कुत्र च। भूम्या अधि उपरि प्रवता प्रवणेन निम्नेन प्रदेशेन यासि गच्छसि त्वम् सानुना समुच्छ्रितेन उदकेन च। कदा। यत् यदा एषाम् त्वदुभयतोनिवासिनाम् जगताम् जङ्गमाना सामर्थ्यात्[11] स्थावराणां च अग्रम् वर्षकालात् प्रथमम् ग्रीष्मकाल इत्यर्थ, इरज्यसि ऐषा जीवितस्य त्वदधीनत्वाद् ईशिषे। तदेति योऽयम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० *प्राचीनम् हि अलिखत् तव गमनाय वरुणः मार्गान्[12] सिन्धो!, यत्र त्वम् अन्नानि प्रति अभि द्रवसि,*

---

१. प्रैय° मूको २-२ व आप वि', व आपो वो वि' अ. ३ चक्रा° मूको ४ °बध्व° वि'. ५. °र्पिणाम् त्रि' अ; °त्रिणाम् वि'. ६ नास्ति अ, वाने° वि. ७ प्रतिक्रम° वि' अ' ८ नास्ति वि' अ', वि वि'. ९ ९. नास्ति वि' अ'. १० अदेरन् मूको ११ जान् कदा मूको १२ सामर्थ्य मूको १३ °र्गान् वि' अ'

भूम्या अधि त्वम् प्रवता सानुना उच्छ्रितेन देशेन[1] यासि, येन समुच्छ्रितेन देशेन[2] गच्छन्ती सर्वेषां जङ्गमानाम् अग्रम् प्रत्यक्षम् ईश्वरा भवसीति ॥ २ ॥

दि॒वि स्व॒नो य॑तते॒ भूम्यो॒पर्य॑न॒न्तं शुष्म॒मुदि॑यर्ति भा॒नुना॑ ।
अ॒भ्रादि॑व॒ प्र स्त॒नय॑न्ति वृ॒ष्टयः॒ सिन्धु॒र्यदेति॑ वृष॒भो न रोरु॑वत् ॥ ३ ॥

दि॒वि । स्व॒नः । य॒त॒ते॒ । भूम्या॑ । उ॒परि॑ । अ॒न॒न्तम् । शुष्म॑म् । उत् । इ॒य॒र्ति॒ । भा॒नुना॑ ।
अ॒भ्रात्ऽइ॑व । प्र । स्त॒नय॑न्ति । वृ॒ष्टयः॑ । सिन्धुः॑ । यत् । एति॑ । वृ॒ष॒भः । न । रोरु॑वत् ॥ ३ ॥

उद्गीथ० दिवि द्युलोके, आत्मानं कर्तुमिति शेषः, स्वनः सिन्धोः ऊर्मिध्वनिः यतते प्रयतते दिवं व्याप्नोतीत्यर्थः । कदा । उच्यते—यदा भूम्या उपरि भूम्येति पष्ठ्या आकार आदेशः । भूम्या उपरि अनन्तम् अपरिमितम् शुष्मम् ऊर्मिणं बलम् उत् इयर्ति उद्गमयति सिन्धुः भानुना स्वदीप्त्या, युक्तमिति शेषः । किञ्च अभ्रात् इव यथा अभ्राद् मेघाद् आगच्छन्त्यः वृष्टयः प्र स्तनयन्ति प्रकर्षेण शब्दं कुर्वन्ति एवम् यत् यदा एति समुद्रं प्रति गच्छति, तदा[3] प्रस्तनयति । किमिव । वृषभः न यथा वृषभः प्रतिवृषभं प्रति युद्धाय गच्छन् रोरुवत् अत्यर्थं रौति, एवं वा अत्यर्थं शब्दं करोति ॥ ३ ॥

वेङ्कट० भूमेः उपरि दिवि शब्दः गच्छति स्वयम् अपर्यन्तम् वेगम् प्रेरयति[4] भासमानेनोर्मिणा । यथा अभ्रात् वृष्टयः प्र स्तनयन्ति, तथा शब्दाः प्रादुर्भवन्ति । सिन्धुः [5]यत् आगच्छति[6], वृषभ इव शब्दं करोति[7] ॥ ३ ॥

अ॒भि त्वा॑ सिन्धो॒ शिशु॒मिन्न मा॒तरो॑ वा॒श्रा अ॑र्षन्ति॒ पय॑सेव धे॒नवः॑ ।
राजे॑व॒ युध्वा॑ नयसि॒ त्वमित् सि॒चौ यदा॑सा॒मग्र॑ं प्र॒वता॒मिन॑क्षसि ॥ ४ ॥

अ॒भि । त्वा॒ । सि॒न्धो॒ इति॑ । शिशु॑म् । इत् । न । मा॒तरः॑ । वा॒श्राः । अ॒र्ष॒न्ति॒ । पय॑साऽइव । धे॒नवः॑ ।
राजा॑ऽइव । युध्वा॑ । न॒य॒सि॒ । त्वम् । इत् । सि॒चौ॑ । यत् । आ॒सा॒म् । अग्र॑म् । प्र॒ऽवता॑म् । इन॑क्षसि ॥

उद्गीथ० हे सिन्धो ! त्वा त्वाम् वाश्राः वाशनशीला शब्दकारिण्यः नद्यः अभि अर्षन्ति स्नेहेनाभिगच्छन्ति पयसा इव उदकेन, आप्यायितुम् इति शेषः । किमिव । शिशुम् इत् न मातरः इदिति पदपूरणः । शिशुम् न यथा शिशुं बालकं वत्समातरो धेनवो वाशनशीला स्नेहेन अभिगच्छन्ति पयसा क्षीरेण आप्यायितुम्, एवम् । किञ्च राजा इव यथा राजा कश्चित् सङ्ग्रामे शत्रुभिः सह युध्वा प्रहृत्य तान् जित्वा तदीयानि धनानि स्वीकृत्य च नयति स्थानं प्रति, एवं सर्वनदीनाम् आत्मना सह सङ्गतानाम् उदकानि स्वीकृत्य नयसि त्वम् इत् त्वमेव प्रापयसि । कः । सिचौ सेचनेन सिक्ते परिगते समुद्रे । कदा नयसि । उच्यते—यत् यदा आसाम् नदीनां च त्वया सह सङ्गतानाम् प्रवताम् प्रवणवतीनां निम्नगामिनीनां[7] सम्बन्धि अग्रम् श्रेष्ठम् उदकम् इनक्षसि व्याप्नोषि[8] ॥ ४ ॥

---

1 नास्ति वि[१] २ नास्ति मूको ३. तदा वि[१] अ. ४. °यति वि[१] अ[१] ५-५. यदा° वि[१] अ[१]. ६ नास्ति वि[१] अ[१]. ७ °नीनां मूको.

वेङ्कट० अभि गच्छन्ति त्वा सिन्धो! पुत्रम् इव मातरः वाश्राः[1] इतरा नद्यः, पयसा युक्ताः इव च वत्सम् धेनवः। राजा इव युद्धकृत् सेनाः त्वम् सिच्यमानौ तटौ ताः[2] नयसि, यदा त्वम् आसाम् त्वया सह प्रगच्छन्तीनाम्[3] अग्रम् इक्षनसि सर्वासामग्रे गच्छसीति ॥ ४ ॥

इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि स्तोमं सचता परुष्ण्या।
असिक्न्या मरुद्वृधे वितस्तयाऽऽर्जीकीये शृणुह्या सुषोमया ॥ ५ ॥

इमम्। मे। गङ्गे। यमुने। सरस्वति। शुतुद्रि। स्तोमम्। सचत। परुष्णि। आ।
असिक्न्या। मरुत्ऽवृधे। वितस्तया। आर्जीकीये। शृणुहि। आ। सुऽसोमया ॥ ५ ॥[4]

उद्गीथ० इमम् मे इमं स्वभूतम् स्तोमम् स्तवम् गङ्गे! यमुने! सरस्वति! शुतुद्रि! परुष्णि! आ सचत आभिमुख्येन मर्यादया वा सेवध्वं यूयम्, शृणुतेत्यर्थः। असिक्न्या सह वितस्तया च सह हे मरुद्वृधे! वृष्टिद्वारेण मरुद्वर्धिते! आर्जीकीये! त्वमपि शृणुहि आभिमुख्येन शृणु सुषोमया च सह ॥ ५ ॥

वेङ्कट० हे प्रधानभूताः सप्त नद्यः! गुणभूताभिस्तिसृभिः[5] मदीयम् स्तोत्रम् सेवध्वम् शृणुत चेति। तत्रासिक्नी मरुद्वृधाया अवयवभूता, वितस्ता सुषोमा च आर्जीकीयायाः ॥ ५ ॥

[6]इति अष्टमाष्टके तृतीयाध्याये षष्ठो वर्गः[6] ॥

तृष्टामया प्रथमं यातवे सजूः सुसर्त्वा रसया श्वेत्या त्या।
त्वं सिन्धो कुभया गोमतीं क्रुमुं मेहत्न्वा सरथं याभिरीयसे ॥ ६ ॥

तृष्टऽअमया। प्रथमम्। यातवे। सऽजूः। सुऽसर्त्वा। रसया। श्वेत्या। त्या।
त्वम्। सिन्धो इति। कुभया। गोऽमतीम्। क्रुमुम्। मेहत्न्वा। सऽरथम्। याभिः। ईयसे ॥ ६ ॥

उद्गीथ० तृष्टामया [7]तृष्टामा नाम नदी तया सह[7] प्रथमम् पूर्वम् यातवे यातुम् अस्मद्यज्ञं प्रति गन्तुम् सजूः समानप्रीतिः, भवेति शेषः, सुसर्त्वा[8] च नद्या शोभनगत्या सह, रसया च नद्या सह, श्वेत्या त्या इत्येतया च अन्ययाऽपि नद्या च सह त्वम् हे सिन्धो! कुभया च नद्या च सह, गोमतीम् [9]क्रुमुम् इत्युभयत्र[9] तृतीयास्थाने व्यत्ययेनेयं[10] द्वितीया। गोमत्या च नद्या सह, क्रुम्वा[11] च नद्या सह, मेहत्न्वा च नद्या सह, अन्याभिश्च याभिः नदीभिः सरथम् समानेन रथेन ईयसे गच्छसि यज्ञान् प्रति। ताभिश्च नदीभिः सह अस्मद्यज्ञं प्रथमं गन्तुं समानप्रीतिर्भवेति योज्यम्। एतदुक्तं भवति—एताभिर्नदीभिः यथोपदिष्टाभिः सह समानप्रीतिर्भूत्वा समानेन रथेन अस्मद्यज्ञं प्रति प्रथमम् आगच्छेति ॥ ६ ॥

---

1. वाः॰॰ वि[1] अ[1]. 2. तट् वि[1] अ[1]. 3. प्रगच्छन्तीनाम् वि[1] अ[1]. 4. पा. (९,२६) व्याख्याने द्र. 5. ॰भिस्त्रिभिरिति वि[1] अ[1]. 6-6. नास्ति मूको. 7-7. तृष्टामया नदीना मूको. 8. सुस॰र्त्वा मूको. 9-9. ॰मुं मेत्युम॰ मूको. 10. ॰नेदं मूको. 11. क्रुम्वा कुभया वि[1], क्रुम्वा कुभया वि[1] अ.

वेङ्कट० त्वम् हे सिन्धो![1] गोमतीम् नदीं प्रति यदा[2] त्वं पर्वतादवरूढा, प्रथमम्[3] तृष्टामया नद्या सङ्गताऽऽसीः। अथ क्रमेणान्याभिः पञ्चभिः, याभिः त्वम् सरथम् गच्छसीति। क्रमणकर्मा क्रमिः[4] ॥ ६ ॥

ऋजीत्येनी रुशती महित्वा परि ज्रयांसि भरते रजांसि ।
अदब्धा सिन्धुरपसामपस्तमाश्वा न चित्रा वपुषीव दर्शता ॥ ७ ॥

ऋजीती । एनी । रुशती । महिऽत्वा । परि । ज्रयांसि । भरते । रजांसि ।
अदब्धा । सिन्धुः । अपसाम् । अपःऽतमा । अश्वा । न । चित्रा । वपुषीऽइव । दर्शता ॥ ७ ॥

उद्गीथ० ऋजीती नाम नदी, एनी च नाम नदी, रुशती च नाम नदी महित्वा महत्त्वेन, युक्तेति शेषः, परि भरते उभयतः पूरणेन[5] सर्वतो धारयति एकैकमाहरति वा, समुद्रं प्रतिपादयतीत्यर्थः। किम्। ज्रयांसि वेगेन[6] गन्तॄणि रजांसि उदकानि अदब्धा अहिंसिता महत्त्वादिगुणैरनभिभूता सिन्धुः अपसाम् अपस्तमा उभयमेतदन्तर्णीतमत्वर्थम्[7]। अपसां अपस्वतीनां स्वाधिकारकर्मवतीनां नदीनां मध्ये अपस्तमा अपस्वितमा अतिशयेन स्वाधिकारकर्मवती[8] अश्वा न चित्रा अश्वेव चायनीया शीघ्रगामित्वात् पूजनीया दर्शनीया वा, किञ्च वपुषी इव दर्शता यथा वपुषी रूपवती काचित् स्त्री दर्शता दर्शनीया, एवं च दर्शनीया ॥ ७ ॥

वेङ्कट० ऋजुगामिनी श्वेतवर्णा दीप्यमाना महत्त्वेन वेगवन्ति उदकानि परितो हरति अहिंसिता सिन्धुः इयम् अत्यन्तं[9] वेगवती वेगवतीभ्यः वडवा इव चित्रा, वपुष्मती इव युवतिः दर्शनीया ॥ ७ ॥

स्वश्वा सिन्धुः सुरथा सुवासा हिरण्ययी सुकृता वाजिनीवती ।
ऊर्णावती युवतिः सीलमावत्युताधि वस्ते सुभगा मधुवृधम् ॥ ८ ॥

सुऽअश्वा । सिन्धुः । सुऽरथा । सुऽवासाः । हिरण्ययी । सुऽकृता । वाजिनीऽवती ।
ऊर्णाऽवती । युवतिः । सीलमाऽवती । उत । अधि । वस्ते । सुऽभगा । मधुऽवृधम् ॥ ८ ॥

उद्गीथ० स्वश्वा शोभनाश्वा सिन्धुः सुरथा शोभनरथा च सुवासाः शोभनवस्त्रा च हिरण्ययी हिरण्मयी सुकृता सिधात्रा अतिशोभना कृता निर्मिता वाजिनीवती अन्नवती[10] च अथवा[11] वाजिनी हविरन्नवती यागक्रिया तया तद्वती ऊर्णावती उदकेन सर्वस्य आच्छादनवती च युवतिः यौवनान्विता च सीलमावती दीर्घवती च उत अपि सुभगा शोभनधना सर्वजनप्रिया वा अधि वस्ते उपरिभावेनैश्वर्येण आच्छादयति[12] मधुवृधम् उदकस्य च वर्धयितारं समुद्रं प्रति ॥ ८ ॥

वेङ्कट० स्वश्वा शोभनरथा शोभनवस्त्रा हिरण्मयैराभरणैरलङ्कृता सुष्ठुकृता अन्नवती ऊर्णावती सिन्धुः ।

---

१. नास्ति वि॰ अ॰. २. यथा वि॰. ३. नास्ति वि॰. ४. क्रमुः वि॰. ५. °णे मूको. ६. °गे । ग मूको. ७. °न्तर्णीत° वि॰; °न्तर्नीत° वि॰ अ. ८. °स्वधिकार° मूको. ९. °न्त म° वि॰. १०. नास्ति मूको. ११. अथ मूको. १२. °आच्छाद° वि॰ अ.

सिन्धुदेशे[1] हि सन्त्यूर्णा.[2] यासां रोमभिः कम्बलकरणम्। युवति सीलमावती सीराणि ययौषध्या रज्जुभूतया बध्यन्ते तामोषधिं[3] सीलमा मन्यन्ते। तद्वती आच्छादयति मधुवृधम् निर्गुण्ड्यादिकम्[4] ओषधिजातमिति ॥ ८ ॥

सुखं रथं युयुजे सिन्धुरश्विनं तेन वाजं सनिषदस्मिन्नाजौ ।
महान् ह्यस्य महिमा पनस्यतेऽदब्धस्य स्वयशसो विरप्शिनः ॥ ९ ॥

[5]सुऽखम् । रथम् । युयुजे । सिन्धुः । अश्विनम्[6] । तेन । वाजम् । सनिषत् । अस्मिन् । आजौ ।
महान् । हि । अस्य । महिमा । पनस्यते । अदब्धस्य । स्वऽयशसः । विऽरप्शिनः ॥ ९ ॥

उद्गीथ० सुखम् सुखयानम् रथम्[7] स्वरथम्[8] युयुजे युक्तवान् शत्रून् प्रति गमनाय सिन्धु[9] सिन्धुर्नाम नदीविशेष[6]। अश्विनम् अश्ववन्तम्। 'अश्वविशिष्ट रथ' सिन्धुर्नदी युक्तवतीत्यर्थः। युक्त्वा च तेन रथेन गत्वा शत्रून् जित्वा तदीयम् वाजम् अन्नादिधनम् सनिषत् सम्भक्तवान् स्वीकृतवानित्यर्थः, अस्मिन् आजौ सङ्ग्रामे। हि यस्मादेवम्, तस्मात् कारणात् अस्य सिन्धो सम्बन्धी महान् महिमा महन्महत्त्वम् पनस्यते संस्तूयते स्तोतृभि अदब्धस्य अहिंसितस्य शत्रुभि स्वयशस. [10]'स्ववशयशस, वशलोपोऽत्र'[10] कर्तव्य, विरप्शिन विरमणशीलस्य महतो वा ॥ ९ ॥

वेङ्कट० सुद्वारम् रथम् युयुजे सिन्धु अश्ववन्तम्। तेन[11] रथेन अन्नम् प्रयच्छतु अस्मिन् सङ्ग्रामे। महान् हि अस्य रथस्य महिमा स्तूयते शत्रुभिरहिंसितस्य स्वभूतकीर्तेः महत इति ॥ ९ ॥

[12]इति अष्टमाष्टके तृतीयाध्याये सप्तमो वर्ग.[12] ॥

[७६]

[13]सर्प ऐरावतो जरत्कर्ण ऋषि.। ग्रावाणो देवता। जगती छन्द[13]।

आ व ऋञ्जस ऊर्जां व्युष्टिष्विन्द्रं मरुतो रोदसी अनक्तन ।
उभे यथा नो अहनी सचाभुवा सदःसदो वरिवस्यात उद्भिदा ॥ १ ॥

आ । वः । ऋञ्जसे । ऊर्जाम् । विऽउष्टिषु । इन्द्रम् । मरुतः । रोदसी इति । अनक्तन ।
उभे इति । यथा । नः । अहनी इति । सचाऽभुवा । सदःऽसदः । वरिवस्यातः । उद्ऽभिदा ॥१॥

उद्गीथ० उत्तर सूक्तम् अष्टर्चम् अभिषवग्रावदेवतम् ऐरावत सर्प ऋषिर्ददर्श। व युष्मान् सोमाभिषवग्राव्ण आ ऋञ्जसे व्यत्ययेनाऽयम् उत्तमस्य स्थाने मध्यम.। आऋञ्जे[14] आराधयामि, स्तुत्येति शेष। कस्मिन् काले। उच्यते—ऊर्जाम् व्युष्टिषु ऊर्जाम् इति

---

१. वेदे मूको. २ स्सू॰ वि॰ अ॰. ३. तामूर्णा मूको. ४ निर्गुण्ड्यादि॰ मूको. ५-५ निगमोऽयं या (७,७) द्र. ६ नास्ति मूको ७ द्रष्ट वि॰ अ ८. नदीनि देश मूको ९-९. विशिष्टवे मूको. १०-१०. स्ववशोऽस्र मूको. ११. तो वि॰. १२-१२. नास्ति मूको १३ आ ऋञ्जसे मूको.

अन्तर्णीतमत्वर्थमेतत्[1]। ऊर्वतीना हविरन्नवतीनां बलवतीनां वा उषसाम् व्युष्टिषु व्युच्छनवेलासु तमोविवासनकालेषु[2], उषःकाल इत्यर्थः। आराध्यमानाश्च यूयम् इन्द्रम् मरुत रोदसी द्यावापृथिवी च अनक्तन सवत हेतुकर्तृत्वेन सोम पाययतेत्यर्थः, अथवा यज्ञाङ्गभावाय व्यञ्जयत गमयत वा। किञ्च उभे अहनी राज्यहनी सचाभुवा सहभुवौ सहभूते सती यथा न अस्माकं स्वभूत कालभेदेन भिन्नम् सदंसदः देवाना[3] सदस्थानं वेदिमध्यगतम्, प्रत्यागतयेति शेष, वरिवस्यात 'वरिव' (निघ २,१०) इति धननाम। 'सुप आत्मन क्यच्' (पा ३,१,८)। वरिवो धन सोमलक्षणम्[4] 'इच्छत अस्माकम्'[5] देवेभ्यो दातु पातुश्च तथा कुरुतेति शेष। कथम्। उद्भिदा सोमस्य उद्भेदनेन विदारणेन कुरुतेत्यर्थः ॥ १ ॥

वेङ्कट० जरत्कर्ण सर्प ऋषि। आ प्रसाधयामि युष्मान् सारभूतानाम् उषसाम् व्युष्टिषु। हे ग्रावाण! इन्द्रादीन् सोमेन अनक्तन। यथाऽस्मान् सहभूते अहोरात्रे गृहेगृहे परिचरत उद्भेदकेन धनेन, तथा यूयम् 'तान् सोमेन मृक्षयतेति' ॥ १ ॥

तदु श्रेष्ठं सर्वनं सुनोतनात्यो न हस्तयतो अद्रिः सोतरि ।
विदद्ध्य१र्यो अभिभूति पौंस्यं महो राये चित् तरुते यदर्वतः ॥ २ ॥

तत्। ऊँ इति। श्रेष्ठम्। सर्वनम्। सुनोतन। अत्यः। न। हस्तऽयतः। अद्रिः। सोतरि।
विदत्। हि। अर्यः। अभिऽभूति। पौंस्यम्। महः। राये। चित्। तरुते। यत्। अर्वतः ॥

उद्गीथ० "तत् श्रेष्ठम् सवनम् सुनोतन"। कस्मादेव ब्रवीमि। हि यस्मात् अद्रिः ग्रावसमूहो भवान् सोतरि सोमस्य अभिषोतरि अध्वर्यौ, स्थितमिति शेष, विदत् वेत्ति जानाति अर्यः स्तुतीनाम् अभिषवणकर्मणा च कर्तॄणां[6] स्वामी अभिभूति पर 'सोमस्याभिभवितृ संस्कर्तृ'[7] पौंस्यम् बल संस्करणसामर्थ्यम्। किमिव वेत्ति भवान् अद्रिसमूहः। अत्यः न हस्तयत हस्तम् आरोहणार्थम् आत्मन उपरि कुर्वन् हस्तयन् [8]"अश्ववार, तस्य"[8] अभिभूति आत्मन अभिभवितृ पौंस्यम् बलम् आरोहणसामर्थ्यं "यथा अश्व" वेत्ति जानाति, एवम्। एतदुक्त भवति — यत अध्वर्यौ सोम संस्करणसामर्थ्यं जानीथ यूयम्, अत तस्मादपि सकाशात् सु स्तुत सोम कुरुतेति। किञ्च महः राये चित् तरुते यत् अर्वत चिदित्युपमार्थे। यत् अर्वतः अश्वस्य योग्यमशनम्[11] तदर्थं चित् तरते। यथा त्वरयत्यश्व[12], एव भवानिन्द्र महो राये महाधनस्य सोमलक्षणस्य अभिषवाय त्वरतामित्यर्थः ॥ २ ॥

वेङ्कट० तम् श्रेष्ठम् सोमम् सुनोतन। अश्व इव हस्ताभ्या प्रगृहीत सोतरि ग्रावा भवति। लभते हि ग्राव्णा[13] प्रेरक देवेभ्य अभिभावुकम् बलम्[14], महते च धनाय तरते[15] वितनोति युगपद् गच्छतोऽश्वान् ॥ २ ॥

---

१. अन्तर्हितम° वि°. २. °वासनास्° मूको ३ देवा मूको. ४. सामल° मूको. ५-५. इच्छतार्क मूको. ६-६. नया तव सोमेन्गुषयन्ति मूको. ७-७ नास्ति मूको ८. कर्तेण मूको. ९-९ सोमाभिभवितृ संस्कर्तृ मूको. १०-१०. अश्ववारस्य मूको ११-११. योग्यमशनम् मूको. १२. त्वरयत्य वि°. १३. ग्राव्णः वि° अ°. १४. बलं वि°. १५. तरुते मूको

तदिद्ध्यस्य सवनं विवेरपो यथा पुरा मनवे गातुमश्रेत् ।
गोअर्णसि त्वाष्ट्रे अश्वनिर्णिजि प्रेमध्वरेष्वध्वराँ अशिश्रयुः ॥ ३ ॥

तत् । इत् । हि । अस्य । सवनम् । विवेः । अपः । यथा । पुरा । मनवे । गातुम् । अश्रेत् ।
गोऽअर्णसि । त्वाष्ट्रे । अश्वऽनिर्निजि । प्र । ईम् । अध्वरेषु । अध्वरान् । अशिश्रयुः ॥ ३ ॥

उद्गीथ० तत् इत् तदेव हि यस्मात् अस्य सोमस्य सवनम् अभिषवण कुट्टनम् विवे विशेषेण वेत्सि जानासि त्व हे ग्राव्णा[1] समूह[1] अप कर्म च अभिषवशब्देन देवतादिलक्षणम्, अत एतदुभयम्, अस्माक कुर्विति शेष । किञ्च यथा येन प्रकारेण[2] पुरा पूर्वस्मिन् काले मनवे मनो राज्ञोऽर्थाय गातुम् देवान् प्रति गन्तार सोमम् अश्रेत श्रितवान् अभिषवार्थम् अभिगतवान् ग्रावसमूह, एवम् अस्माकमपि सोमम् अभिषोतुम् आश्रयस्वेति शेष । किञ्च गोअर्णसि गावोऽर्णव इव समुद्रोदकमिव प्रभूता यस्य तस्मिन् बहुगवादिधनानाम्[3] ईश्वर इत्यर्थ, त्वाष्ट्रे त्वष्टृपुत्रे अग्निनाम्नि अश्वनिर्णिजि अश्वरूपे अश्वाकृतियुक्ते यजमान अध्वरेषु यज्ञेषु वर्तमानान् अध्वरान् अहिंसितान् रक्षोभि अविहतान्[4] सोमान् प्र ईम् अशिश्रयु ईम् इत्युपमार्थे । यथा प्रकर्षेण आश्रितवन्त अभिषवाय उपगतवन्तो भवन्त ग्रावाण, एवम् अस्मद्यज्ञे वर्तमानान् सोमान् अभिषवाय प्रकर्षेण आश्रयन्त्वित्यर्थ ॥ ३ ॥

वेङ्कट० तम् इत् खलु अस्य अद्रे[5] सवनम् 'अभिषवम् अस्मदीयम्'[6] अप कर्म यज्ञ व्याप्नोतु, यथा पुरा मनवे राज्ञे गमनम् अश्रेत् आजगाम । गोरूपे[7] अपहृते गोभि परिवृते त्वष्टु पुत्रे अश्वरूपे[8] च सति गवाश्वैरपहृते परीत विश्वरूप दृष्ट्वा प्र अशिश्रयु एतान् ग्राव्ण रक्षोभिरन्वित[9] देवानां यज्ञेषु त्वाष्ट्र जेतुम् ॥ ३ ॥

अप हत रक्षसो भङ्गुरावतः स्कभायत निर्ऋतिं सेधतामतिम् ।
आ नो रयिं सर्ववीरं सुनोतन देवाव्यं भरत श्लोकमद्रयः ॥ ४ ॥

अप । हत । रक्षसः । भङ्गुरऽवतः । स्कभायत । निःऽऋतिम् । सेधत । अमतिम् ।
आ । नः । रयिम् । सर्वऽवीरम् । सुनोतन । देवऽअव्यम् । भरत । श्लोकम् । अद्रयः ॥ ४ ॥

उद्गीथ० अप हत अपगमयत अभिषवेण महता भीषयन्त यूय अस्मद्यज्ञात् रक्षस राक्षसान् भङ्गुरावतः भञ्जनशीलान्[10] नित्य[1] भञ्जनशीलमेनावतो[12] वा, स्कभायत प्रतिबध्नीत निर्ऋतिम् मृत्युदेवताम्, सेधत अपगमयत अमतिम् अविद्यमानमतिमित्यर्थ, न अस्माकम् रयिम् धन सोमलक्षणम् सर्ववीरम् सर्वै वीरै ऋत्विगादिभि उपेतम् आ सुनोतन आभिमुख्येन मर्यादया वा अभिषुणुत, किञ्च देवाव्यम् देवान् प्रति गन्तारम् भरत हरत प्रतिपादयत श्लोकम् अभिषवशब्द हे अद्रय । अभिषवग्रावाण[1] ॥ ४ ॥

---

१ ग्रा। गा मूको २ उपकारेण मूको ३. °धनन् मूको ४ अभिहतान् मूको. ५ अद्रे वि° ६-६ यवनरीयम् मूको. ७. गोरूप ते वि°, गोरूपे अ°. ८. विश्व° मूको ९ °भिरान्वत् मूको. १०. °शीला मूको ११. नित्य वि°. १२ °त्व तो मूको

वेङ्कट० अप हत राक्षसान् मज्जकेन कर्मणा तद्दत, स्कमायत निर्ऋतिम् यथा निर्ऋति[1] नेह गच्छति, निषेधत च अमतिम् दुर्मतिम् रक्षसाम्, आ सुनोतन अस्माकम् रयिम् च सर्वपुत्रम्, देवप्रीणनम् शब्दम् च भरत अद्य ॥ ४ ॥

दिवश्चिदा वोऽमवत्तरेभ्यो विभ्वना चिदाश्वपस्तरेभ्यः ।
वायोश्चिदा सोमरभस्तरेभ्योऽग्नेश्चिदर्च पितुकृत्तरेभ्यः ॥ ५ ॥

दिव । चित् । आ । व । अमवत्ऽतरेभ्य । विऽभ्वना । चित् । आश्वपःऽतरेभ्य ।
वायो । चित् । आ । सोमरभःऽतरेभ्य । अग्ने । चित् । अर्च । पितुकृत्ऽतरेभ्य ॥ ५ ॥

उद्गीथ० दिव चित् दिवोऽपि सकाशात् व युष्मभ्य ग्रावभ्य अमवत्तरेभ्य आत्मवत्तरेभ्य अतिशयेन आत्मवद्भ्य नित्येन्द्रियेभ्य व्यवस्थितेभ्य इत्यर्थ, विभ्वना चित् तृतीयैषा पञ्चम्यर्थे । विभ्वोरपि सकाशात् आश्वपस्तरेभ्य अतिशयेन क्षिप्रकारिभ्य इत्यर्थ, वायो चित् वायोरपि सकाशात् सोमरभस्तरेभ्य सोमाभिषवाय वेगवत्तरेभ्य, अग्ने चित् अग्नेरपि सकाशात् पितुकृत्तरेभ्य सोमलक्षणस्यान्नस्य अतिशयेन कर्तृभ्य आ अर्च आभिमुख्येन महताऽऽदरेण स्तुतिम् उच्चारयेत्यर्थ ॥ ५ ॥

वेङ्कट० आदित्याद् अपि अतिशयेन यूयम् बलवत्तरा, सौधन्वनात्[2] विभ्वना अपि शीघ्रकर्मभ्य, वायो अपि अत्यन्त सोमाभिषवार्थे वेगेन युक्तेभ्य । वायोरपि ग्रावाणो वेगवन्तो भवन्ति । तथा अग्ने अपि अत्यन्तम् अन्नकृद्भ्य स्तुतिम् कुरुत[3] ॥ ५ ॥

"इति अष्टमाष्टके तृतीयाध्याये अष्टमो वर्गः" ॥

भुरन्तु नो यशसः सोत्वन्धसो ग्रावाणो वाचा दिविता दिवित्मता ।
नरो यत्र दुहते काम्यं मध्वाघोषयन्तो अभितो मिथस्तुरः ॥ ६ ॥

भुरन्तु । नु । यशसे । सोतु । अन्धस । ग्रावाण । वाचा । दिविता । दिवित्मता ।
नर । यत्र । दुहते । काम्यम् । मधु । आऽघोषयन्त । अभित । मिथःऽतुर ॥ ६ ॥

उद्गीथ० भुरन्तु भरन्तु[4] भरणद्वारेण सम्पादयन्तु[4] कुर्वन्तु इत्यर्थ, न अस्माकम् यशस कीर्ते, निमित्तभूतस्येति शेष सोतु अभिषवण कुट्टनम् अन्धस अन्नस्य सोमाख्यस्य ग्रावाण वाचा स्तुतिलक्षणया, स्तूयमाना इति शेष । कीदृश्या । दिविता दीप्त्या आत्मनो विस्तारयित्र्या महत्त्वकर्त्र्या, दिवित्मता दीप्तिमत्या, शोभनया चेत्यर्थ । क सोमाभिषव कुर्वन्तु स्तुत्या सर्वगुणोपेतया स्तूयमाना । उच्यते—नर मनुष्या ऋत्विगाख्या यत्र यस्मिन् वेदिस्थाने स्थिता सन्त दुहते प्रपूरयन्ति काम्यम् कमनीयम् मधु सोमाख्यम् आघोषयन्त मर्यादया अभिषवणशब्दं कुर्वन्त अभित सर्वत मिथस्तुर परस्परेण सहकर्म कर्तुं त्वरिता इत्यर्थः ॥ ६ ॥

---

१ निर्ऋति वि॰. २ सुधन्वनात् वि॰ ३ कुरुत मूको ४-४ नास्ति मूको ५ नास्ति मूको ६ ष्ट्व वि॰; वन्तु वि॰ अ.

वेङ्कट० भरध्वम् अस्मभ्यम् । उकारश्छान्दस । यशस्विन ग्रावाण सुतम् सोमस्य रसम् । ग्रावाण[१] स्तुतिवाचा दिवित्मता दीप्तिमत्या[१] दिवितायां[३] चास्मान् कुर्वन्तु । दिविता दीप्तिमत्ता । नेतार ऋत्विज यत्र दुहते कमनीयम् सोमम् अभिषवणवेलायाम् आभिमुख्येन शब्द कुर्वन्त परस्पर त्वरमाणा ॥ ६ ॥

सुन्वन्ति सोमं रथिरासो अद्रयो निरस्य रसं गविषो दुहन्ति ते ।
दुहन्त्यूधरुपसेचनाय कं नरो हव्या न मर्जयन्त आसभिः ॥ ७ ॥

सुन्वन्ति । सोमम् । रथिरासः । अद्रयः । निः । अस्य । रसम् । गोऽइषः । दुहन्ति । ते ।
दुहन्ति । ऊधः । उपऽसेचनाय । कम् । नरः । हव्या । न । मर्जयन्ते । आसऽभिः ॥ ७ ॥

उद्गीथ० सुन्वन्ति अभिषुण्वन्ति ये सोमम् रथिरास रथवन्तो हविर्धानशकटसमीपस्थिता इत्यर्थ, ते अद्रय ग्रावाण अस्य सोमस्य रसम् नि दुहन्ति निःशेष[४] दुहन्ति प्रपूरयन्ति ऊध प्रक्षारयन्ति गविष गो वाच स्तुतिलक्षणाया इष एषितार कामयमाना । किञ्च दुहन्ति सामेन प्रपूरयन्ति ऊध ऊधस्थानीय दशापवित्रम् उपसेचनाय प्रक्षरणाय । किञ्च कम् सुख सुखकरम् सोममित्यर्थ, मर्जयन्ते शोधयन्ति सस्कुर्वन्ति आसभि आस्यै । किमिव । नर हव्या न यथा नरो मनुष्या ऋत्विग्यजमाना हव्या हवींषि हस्तै सस्कुर्वन्ति, एवम् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० सुन्वन्ति सोमस्य रसम्[५] रहणवन्त ग्रावाण स्तुतिवाचमिच्छन्त । दुहन्ति सोमम् अग्ने उपसेचनाय । नेतारो ग्रावाण हवींषि[६] चाऽभिषुतान् सोमान् "प्रथममेव स्वास्यै मर्जयन्ते" ॥ ७ ॥

एते नरः स्वपसो अभूतन य इन्द्राय सुनुथ सोममद्रयः ।
वामंवामं वो दिव्याय धाम्ने वसुवसु वः पार्थिवाय सुन्वते ॥ ८ ॥

एते । नरः । सुऽअपसः । अभूतन । ये । इन्द्राय । सुनुथ । सोमम । अद्रयः ।
वामम्ऽवामम् । वः । दिव्याय । धाम्ने । वसुऽवसु । वः । पार्थिवाय । सुन्वते ॥ ८ ॥

उद्गीथ० एते यूय हे नर ! स्वकर्मसु नर्तितार अद्रय ! ग्रावाण ! विक्षेप्तार ! पुल्लिङ्गशब्दयोगाद्वरना-मात ! वा स्वपस शोभनकर्माण अभूतन भूता सवृत्ता शोभनमभिषवकर्म निर्वर्तितवन्त इत्यर्थ, ये यूयम् इन्द्राय इन्द्रार्थं सदा सर्वयज्ञेषु सुनुथ सोमम् हे अद्रय ! ग्रावाण !। अथ इदानीम् वामवामम् वननीयंवननीयम् व युष्माक देवत्वेन[९] सम्बन्धि दिव्याय धाम्ने उभयत्राऽपि द्वितीयार्थे चतुर्थी। दिव्य दिवि भव धाम स्थान चन्द्रेन्द्ररुद्रलोकादिकम्[९] नानारूप ददातीति शेष । वसुवसु धनम् च इष्टलक्षणम् व युष्माक देवत्वेन सम्बन्धि पार्थिवाय पृथिव्या भवाय सुन्वते यजमानाय मह्यम् ददातेति शेष ॥ ८ ॥

वेङ्कट० एते यूय हे नेतार सुकर्माण भवत, ये इन्द्राय सोमम् सुनुथ अद्रय !। कल्याणंकल्याणमेव यूय

---

१ मत्र मूको २ नास्ति वि॰. ३ दीप्तितायां मूको. ४. निश्व मूको ५ रस वि॰ अ॰ ६ °वींषि चा वि॰ अ॰ ७-७. °ममेव स्वास्य मार्जे° वि॰ ८. दोत्वेन मूको ९. °दिकमे मूको

दिवि भवाय धाम्ने कुरुत। धनधनमेव च यूयम् पार्थिवाय सुन्वते यजमानाय कुरुतेति ॥ ८ ॥

[1]इति अष्टमाष्टके तृतीयाध्याये नवमो वर्ग[1] ॥

[७७]

[1]स्यूमरश्मिर्भार्गव ऋषि । मरुतो देवता। त्रिष्टुप् छन्द पञ्चमी जगती[1]।

अभ्रप्रुषो न वाचा प्रुषा वसु हविष्मन्तो न यज्ञा विजानुषः ।
सुमारुतं न ब्रह्माणमर्हसे गणमस्तोष्येषां न शोभसे ॥ १ ॥

अभ्रऽप्रुषः । न । वाचा । प्रुष । वसु । हविष्मन्त । न । यज्ञा । विऽजानुषः ।
सुऽमारुतम् । न । ब्रह्माणम् । अर्हसे । गणम् । अस्तोषि । एषाम् । न । शोभसे ॥ १ ॥

उद्गीथ० उत्तरे द्वे सूक्ते 'अभ्रप्रुषो न' 'विप्रासो न' इति च अष्टर्चे मारुते भार्गव स्यूमरश्मि ददर्श। अभ्रप्रुष न अभ्राणा मेघाना सम्बन्धिन्य. प्रुषो विप्रुषो वृष्टिबिन्दवो[2] यथा भूमिं प्रुषन्ति सिञ्चन्ति, एव त्व हे मम कर्मात्मन्[1] वाचा स्तुतिलक्षणया प्रुष सिञ्च युगपत् स्तुहीत्यर्थ, वसु अन्तर्हितमत्वर्थमेतत्[3] पदम्। वसुमन्त धनवन्तम् ईश्वरमित्यर्थ। किञ्च हविष्मन्त न यथा हविरादिसाधनसम्पन्ना यज्ञा विजानुष विविधस्य जगतो जनयितार, एव विजानुष विविधस्य जगतो जनयितारम् सुमारुतम् शोभनमरुद्गणम्। किञ्च न ब्रह्माणम् अर्हसे पुरस्तादुपचारोऽपि अत्र सामर्थ्याद् उपमार्थे नकार। ब्रह्माण न यथा ब्रह्माण[4] प्रजापत्याख्यम्[5] अर्हसे पूजयसि त्व हे मम कर्मात्मन्[1], एव पूजय हविर्भि। एवमुक्तोऽपि स त्व यदि एषाम् मरुताम् गणम् अस्तोषि न स्तोषिता (?) हविर्भि, तत न शोभसे इह परत्र च दृष्टादृष्टफलप्राप्तिलक्षणया शोभया[1] न युज्यसे इत्यर्थ ॥ १ ॥

वेङ्कट० स्यूमरश्मि भार्गव। मेघात्पतत उदकबिन्दून् इव वाचा 'प्रीता मरुत सिञ्चन्ति' वसु यजमानान्। तथा हविष्मन्त इव यज्ञा जगतो विजनयितारो भवन्ति। तेषाम् एषाम् मरुतां शोभनम् महान्तम् गणम् इत पूर्वम् न अहम् अस्तोषि अर्हणार्थम्, नापि तेषां शोभनार्थमिति तुष्टूष वंचनमित पूर्वं नास्तौषमिति[7] ॥ १ ॥

श्रिये मर्यासो अञ्जीँरकृण्वत सुमारुतं न पूर्वीरति क्षपः ।
दिवस्पुत्रास एता न येतिर आदित्यासस्ते अक्रा न वावृधुः ॥ २ ॥

श्रिये । मर्यास । अञ्जीन् । अकृण्वत । सुऽमारुतम् । न । पूर्वी । अति । क्षप ।
दिव । पुत्रास । एता । न । येतिरे । आदित्यास । ते । अक्रा । न । ववृधु ॥ २ ॥

१-१. नास्ति मूको. २. वृष्टिशो मूको ३. अन्तर्नीत° वि° अ ४. ब्राह्म° वि° अ. ५. प्रज° मूको ६. नास्ति मूको. ७. °स्तोष° वि° अ°.

उद्गीथ० श्रिये सर्वसस्यनिष्पत्तिलक्षणश्रियोऽर्थम्[1] मर्यासः मनुष्याकारा मरुतः अञ्जीन् वृष्ट्याभ्यक्तॄन्[2] अकृण्वत[3] यथाकालं कुर्वन्ति। अथवा यज्वनां विभूत्यर्थं यज्ञान् प्रति गतिं कुर्वन्ति, अथवा श्रिये आत्मनः शोभालक्षणश्रियोऽर्थम्[4] अञ्जीन् रूपाभिव्यक्तिकरान् अलङ्करणविशेषान् स्वाङ्गेषु सदा कुर्वन्तीत्यर्थः। किञ्च सुमारुतम् न शोभनमरुद्गणं यथा पूर्वाः चिरन्तनाः अनादिकालप्रवृत्ताः क्षपः अपो वृष्टिलक्षणाः अति 'अति सु इत्यभिपूजितार्थे' (या १,३)। वशवर्तित्वेन अभिपूजयन्ति, एवं सर्वाः प्रजाः अभिपूजयन्ति शोभनं मरुतां गणम्। किञ्च दिवः द्युलोकस्य पुत्रासः पुत्रभूताः सद्गाश्रयत्वात्, पुराणा[5] वा द्युभयत्रातारः ये मरुतः एताः प्रजाः न येतिरे न यातयन्ति न दुःखयन्ति स्थितिनिमित्तवृष्टिप्रदानेन न क्लेशयन्ति, प्रजानां सुखार्थं वृष्टिं प्रयच्छन्तीत्यर्थः। किञ्च आदित्यासः अदितेः पुत्राः ते मरुतः अक्राः न वावृधुः यथा अतिमहार्घस्य पण्यस्य क्रेतारः ऐश्वर्येण वर्धन्ते, एवं सर्वप्रकारया वृद्ध्या वावृधुः सदा वर्धन्ते मरुतः ॥ २ ॥

वेङ्कट० शोभनार्थम् मरुतः 'अञ्जकान्याभरणानि कुर्वन्ति शोभनानां[6] मरुतां[6] गणं बहुशोऽपि क्षपयिष्यः सेनाः न अति क्रामन्ति। ते इमे दिवः पुत्राः च एताः न निर्गच्छन्ति। अदितेः पुत्रः ते शत्रूणामाक्रमणशीला[7] न वर्धन्ते। यस्मादेतानहं न स्तौमीति ॥ २ ॥

प्र ये द्विवः पृ॑थि॒व्या न ब॒र्हणा॒ त्मना॑ रिरि॒च्रे अ॒भ्रान्न सूर्यः॑ ।
पाज॑स्वन्तो॒ न वी॒राः प॑न॒स्यवो॑ रि॒शाद॑सो॒ न मर्या॑ अ॒भिद्य॑वः ॥ ३ ॥

प्र । ये । दि॒वः । पृ॒थि॒व्याः । न । ब॒र्हणा॑ । त्मना॑ । रि॒रि॒च्रे । अ॒भ्रात् । न । सूर्यः॑ ।
पाज॑स्वन्तः । न । वी॒राः । प॒न॒स्यवः॑ । रि॒शाद॑सः । न । मर्याः॑ । अ॒भिऽद्य॑वः ॥ ३ ॥

उद्गीथ० ये मरुतः दिवः सकाशात् पृथिव्याः न पृथिव्याः च सकाशात् बर्हणा परिवृद्धेन त्मना 'आत्मना आत्मीयेन[8] शरीरेण प्र रिरिच्रे व्यतिरिच्यन्त इव महाकाया इत्यर्थः। किञ्च अभ्रात् न सूर्यः यथा मेघात् आदित्यो व्यतिरिच्यते, एवं सर्वस्मात् व्यतिरिच्यन्ते मरुतो महत्वेन। किञ्च पाजस्वन्तः[9] न पाजः[10] अन्नं बलं वा। यथा अन्नवन्तः बलवन्तो वर्धितारः वीराः पुत्राः शूरा वा पनस्यवः स्तुत्याः, एवं मरुतः सर्वस्य स्तुत्याः। किञ्च रिशादसः न यथा रिशतां हिंसतां शत्रूणां हिंसितारः पार्ष्णिप्रहारैः शिरश्छेदादिना प्रकारेण भूमौ क्षेप्तारः। अथवा रेशयदारिण. रेशयदासिनो देवाः (नु. या ६,१४) मर्याः मनुष्याः अभिद्यवः अभिगतदीप्तयो भवन्ति, एवं मरुतः प्राप्तयशोदीप्तय इत्यर्थ. ॥ ३ ॥

वेङ्कट० दिवः च पृथिव्याः च ये महत्त्वेन आत्मना प्र रिरिच्रे[11] अतिरिक्ता अभवन् शरीरेण

---

१. °श्रियर्थम् वि[1]; °श्रियार्थम् वि[3] अ. २. °भ्यक्तॄन् वि[1] अ; °भ्यक्तीन् वि[3]. ३. रकृण्वत वि[1]; कृण्वत वि[3] अ. ४. °श्रियर्थम् मूको. ५. पुराणे मूको. ६-६. त्रुटितम् वि[3] अ; मा मरानि वि[1]. ७. °रता शरणं मूको. ८-८. °त्मनात्मेन मूको. ९. वाज° मूको. १०. वाजम् मूको. ११. रिरिचे मूको.

अभ्रात् इव सूर्ये । प्रथमो नकार समुच्चयार्थीय । ते बलवन्त इव वीरा स्तुतिकामा भवन्ति । रिशादामसितार इव मनुष्या अभिगवदीप्तयश्च भवन्तीति ॥ ३ ॥

युष्माकं बुध्ने अपां न यामनि विथुर्यति न मही श्रथर्यति ।
विश्वप्सुर्यज्ञो अर्वागयं सु वः प्रयस्वन्तो न सत्राच आ गत ॥ ४ ॥

युष्माकम् । बुध्ने । अपाम् । न । यामनि । विथुर्यति । न । मही । श्रथर्यति ।
विश्वऽप्सुः । यज्ञः । अर्वाक् । अयम् । सु । वः । प्रयस्वन्तः । न । सत्राचः । आ । गत ॥ ४ ॥

उद्गीथ० यागार्थम् अनागतेषु[2] मरुत्सु तेषु उपालम्भवचनमेतत् । युष्माकम् मरुतां स्थानत्वेन[3] सम्बन्धिनि बुध्ने अन्तरिक्षे अपाम् वृष्टिलक्षणानाम् यामनि याने गमनमार्गे न विथुर्यति विथुर विह्वलम् आत्मानं नेच्छति, कर्तुमिति शेष, आगच्छन्ती सती न विह्वलीभवतीत्यर्थ । न च श्रथर्यति श्रथ श्लथवन्तम् आत्मानं कर्तुं न इच्छति न च श्लथीभवति न च शीर्यत इत्यर्थ, मही महती । का सा । सामर्थ्याद् युष्मत्सेना सहतिर्वा । यत एवम् अत विश्वप्सु सर्वरूप सर्वसाधनसम्पन्न इत्यर्थ, यज्ञ अयम् अस्मदीय व युष्माकम् अर्थाय, अस्माभि कृत इति शेष । एतज्ज्ञात्वा अर्वाक् अस्मदभिमुखम् सु "आ गत" सुष्ठु आगत शीघ्रम् आगच्छतेत्यर्थ । किमिव । प्रयस्वन्त न सत्राच यथा योग्याशनलक्षणान्नवन्त सत्राच सदागामिन अश्वा योग्याशनार्थं शीघ्रम् आगच्छन्ति, एव हविरन्नार्थं शीघ्रमागच्छतेत्यर्थ ॥ ४ ॥

वेङ्कट० युष्माकम् सङ्घाते प्रवृद्धानाम् अपाम् इव गमने न इयं पृथिवी विथुर्यति न विश्लथयति[4] न व्यथते न च शीर्णा भवति । वेगवन्तो यूय न एना बाधध्वे[6] इति । विश्वरूप अयम् यज्ञ अभिमुख युष्माकं गच्छति[7] । ते यूयम् अन्नवन्त इव परिवेष्टार सूदा बहुतममन्नं आ गच्छत गणश आगच्छतेति ॥ ४ ॥

यूयं धूर्षु प्रयुजो न रश्मिभिर्ज्योतिष्मन्तो न भासा व्युष्टिषु ।
श्येनासो न स्वयशसो रिशादसः प्रवासो न प्रसितासः परिप्रुषः ॥ ५ ॥

यूयम् । धूःऽसु । प्रऽयुजः । न । रश्मिऽभिः । ज्योतिष्मन्तः । न । भासा । विऽउष्टिषु ।
श्येनासः । न । स्वऽयशसः । रिशादसः । प्रवासः । न । प्रऽसितासः । परिऽप्रुषः ॥ ५ ॥

उद्गीथ० हे मरुत "यूयम् धूर्षु" यागधूर्षु नियुक्ता सन्त, प्रयुज न "रथधूर्षु प्रबद्धा अश्वा यथा" रश्मिभि प्रग्रहै आकृष्यन्त[10], स्तुतिभि आकृष्यध्वं एवम् । किञ्च ज्योतिष्मन्त न यथा दीप्तिमन्त रविरश्मय भासा स्वदीप्त्या दीप्यन्ते व्युष्टिषु तमोविवासनकालेषु[11], एव यूय स्वदीप्त्या, सन्दीप्यध्व इति शेष । किञ्च श्येनास न यथा श्येना सुपर्णा सोमाहरणादिकर्मणा स्वयशस स्वकीयोपात्तकीर्तय रिशादस हिंसक प्रतिहिंसितारश्च, एव यूय वृत्रवधादिकर्मणा स्वकीयोपात्तकीर्तय हिंसक प्रतिहिंसितार-

१. मरुत्[वि॰ अ॰. २. आगतेषु मूको. ३ नेषु वि॰ अ, -- नु वि॰. ४-४ भवन्ति वि॰; भवंत अ ५ ॰स्थानेन वि॰. ६. ॰बाध वि॰ अ॰ ७. ॰च्छन्ति मूको. ८ नास्ति मूको ९-९. नास्ति मूको १०. ॰न्त मूको ११ तमोवा॰ मूको.

श्रेत्यर्थः । किञ्च प्रवासे न यथा विप्रकृष्टदेशनिवासे प्रवासिना क्लेशपाशैः बन्धिता भार्यापुत्रादिवियोगाग्निना सर्वदा दग्धा, एवं यूयम्[1] प्रासतासः क्तप्रत्ययोऽत्र कर्तरि द्रष्टव्यः । प्रसिताः प्रसितारः शत्रूणां नागपाशैः आदापाशैर्वा बन्धितारः परिप्रुषः 'प्रुष दाहे' । भार्यापुत्रादिवियोगाग्निना सर्वतो दग्धारः[2] चेत्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० यूयम् रथधूर्षु रश्मिभिः अश्वा इव परिप्रुषः परितो गन्तारः । तथा ज्योतिष्मन्तः इव आदित्या इव[3] तेजसा उपरस्तुदितासु । श्येना इव च स्वकीर्तय रिशतामसितारः । प्रवासिनः इव पथिकाः प्रसिद्धयाना[4] परितो गन्तारः इति ॥ ५ ॥

[5]इति अष्टमाष्टके तृतीयाध्याये दशमो वर्गः[5] ॥

प्र यद्वहध्वे मरुतः पराकाद् यूयं महः संवरणस्य वस्वः ।
विदानासो वसवो राध्यस्याराच्चिद् द्वेषः सनुतर्युयोत ॥ ६ ॥

प्र । यत् । वहध्वे । मरुतः । पराकात् । यूयम् । महः । सम्ऽवरणस्य । वस्वः ।
विदानासः । वसवः । राध्यस्य । आरात् । चित् । द्वेषः । सनुतः । युयोत ॥ ६ ॥

उद्गीथ० हे मरुतः ! यूयम् यत् यदा प्र वहध्वं प्रवहथ प्राप्नुथ अस्मान् प्रत्यागच्छथ पराकात् दूरात् दिवः सकाशाद् इत्यर्थः, महः महतः संवरणस्य संवरणीयस्य प्रार्थनीयस्य वा वस्वः वसुनो धनस्य दृष्टादृष्टफललक्षणस्य, दानायेति शेषः । तदा विदानासः जानन्तः यूयं हे वसवः ! भक्तानाम् ईप्सितार्थैः आच्छादयितारः[6] राध्यस्य स्तुतिभिः हविर्भिश्च अस्माभिः युष्मदाराधनस्य, स्वरूपमिति शेषः, आरात् चित् दूरादपि, दूरम् इति शेषः, द्वेषः अस्मद्द्वेष्टॄन् [7]सनुतः अन्तर्हितान्[7] अज्ञातचरितानित्यर्थः[8], युयोत अपनयतेत्यर्थः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० प्र गच्छत यूयम् हे मरुतः ! यदा दूरात् तदानीं[9] महत् संवरणीयम् वसु प्रयच्छन्तः हे वासयितारः ! साधनीयम् दूरे एव अस्माकं द्वेष्टॄन् अन्तर्हितान् पृथक् कुरुत ॥ ६ ॥

य उदृचि यज्ञे अध्वरेष्ठा मरुद्भ्यो न मानुषो ददाशत् ।
रेवत् स वयो दधते सुवीरं स देवानामपि गोपीथे अस्तु ॥ ७ ॥

यः । उत्ऽऋचि । यज्ञे । अध्वरेऽस्थाः । मरुत्ऽभ्यः । न । मानुषः । ददाशत् ।
रेवत् । सः । वयः । दधते । सुऽवीरम् । सः । देवानाम् । अपि । गोऽपीथे । अस्तु ॥ ७ ॥

उद्गीथ० यः मानुषः मनुष्यः उदृचि परिसमाप्ते यज्ञे अध्वरेष्ठाः पुनः[8] यज्ञे स्थाता सन् अव्यवच्छिन्नयज्ञसन्तानः[9] भवितव्य, मरुद्भ्यः न उपरिष्टादुपचारत्वाद् उपमार्थीयो नकारः । 'अस्त्युपमानस्य सम्प्रत्यर्थे प्रयोगः[10] (या ७,३१) इति पदपूरणः । मरुद्भ्यः ददाशत् ददाति हवींषि । रेवत्

---

1. य वि[1], य वि[1] अ २. दग्धा मूको ३ °त्यर्था र वि[1] ४ प्रदस्थानाया वि[1] अ[1] ५-५ नास्ति मूको ६ °इयन्त° मूको ७ °दाभि यूयं वि[1], °च्छाभि यूय अ[1]. ८ पुन वि[1]. ९ मद्यो ध्यद[1] वि[1]. १० येन मूको

धनवन्तं स मनुष्य वय अन्नम् सुवीरम् शोभनपुत्रसहित च दधते धारयति आत्मनि हवे मरुत्प्रसादात् स्वीकरोतीत्यर्थ । स एव मनुष्य देवानाम् स्वभूते गोपीथे अपि सोमपानेऽपि अस्तु । सोऽत्र स्वर्थे । अस्ति पातृत्वम्[१] भवति । देहपातोत्तरकाले देवो भूत्वा सोम च पास्यति, देवश्च भविष्यति इत्यर्थ ॥ ७ ॥

वेङ्कट० य सस्थिते यज्ञे अध्वरे स्थित मरुद्भ्य च हवि मनुष्यः प्रयच्छति । समुच्चयार्थीयो नकार । धनयुक्तम् स अन्नम् धारयति सुपुत्रम् । एवं सति स. अथ मरुद्गणोऽन्येषाम् देवानाम् [२]सोमपाने अपि[२] भवत्विति ॥ ७ ॥

ते हि य॒ज्ञेषु॑ य॒ज्ञिया॑स॒ ऊमा॑ आ॒दि॒त्येन॒ नाम्ना॒ शंभ॑विष्ठाः ।
ते नोऽवन्तु रथ॒तूर्म॑नी॒षां म॒हश्च॒ याम॑न्नध्व॒रे च॑का॒नाः ॥ ८ ॥

ते । हि । य॒ज्ञेषु॑ । य॒ज्ञिया॑स । ऊमा॑ । आ॒दि॒त्येन॑ । नाम्ना॑ । शम्ऽभ॑विष्ठा ।
ते । न॒ । अ॒व॒न्तु॒ । र॒थ॒ऽतूः । म॒नी॒षाम् । म॒हः । च॒ । याम॑न् । अ॒ध्व॒रे । च॒का॒ना ॥ ८ ॥

उद्गीथ० ते मरुत हि यस्मात् यज्ञेषु निर्धारणे सप्तम्येषा । यष्टव्यानां मध्ये यज्ञियास यज्ञार्हा यज्ञसम्पादिनो वा ऊमा अवितार स्वभक्तजनस्य आदित्येन नाम्ना, युक्ता इति शेष, अदितिपुत्रा इत्यनया चाऽऽदित्यया समाख्याता इत्यर्थ, शम्भविष्ठा भक्तजनस्य शं भवन्तीति शम्भवा देवा, तेषां मध्ये अतिशयेन शम्भवाश्च, ईप्सितार्थप्रदानेन सुखकराश्चेत्यर्थ । तस्माद्[१] उक्तगुणयोगकारणात् त मरुत न अस्मान् ईप्सितार्थप्रदानेन अवन्तु रक्षन्तु रथतूः बहुवचनस्य स्थाने व्यत्ययेनेदमेकवचनम् । रथतुर रथेन गत्वा शत्रूणां हिंसितार मनीषाम् स्तुतिम् अस्मदीयाम् मह च[२] महश्च[२] यामन् प्रथमैकवचने परत. छान्दसत्वात् नलोपाभाव । याति देवान् प्रतीति याम हवि, तच्च अध्वरे अस्मदीये यज्ञे चकाना कामयमाना ॥ ८ ॥

वेङ्कट० ते यज्ञेषु यष्टव्याः अवितार[३] आदित्याख्येन नाम्ना अत्यन्त सुखस्य भावयितार । ते अस्मान्[४] [५]अवन्तु रथस्य प्रेरका[५] स्तुतिम्[६] मह च हवि अध्वरे कामयमाना गमने ॥ ८ ॥

[७]इति अष्टमाष्टके तृतीयाध्याये एकादशो वर्ग.[७] ॥

[७८]

[८]स्यूमरश्मिर्भार्गव ऋषि । मरुतो देवता । त्रिष्टुप् छन्द, द्वितीयापञ्चमीषष्ठीसप्तम्यो जगत्य:[८] ।

विप्रा॑सो॒ न मन्म॑भिः स्वा॒ध्यो॑ देवा॒व्यो॒३॒॑ न य॒ज्ञैः स्वप्न॑सः ।
राजा॑नो॒ न चि॒त्राः सु॑सं॒दृशः॑ क्षिती॒नां न मर्या॑ अरे॒पसः॑ ॥ १ ॥

---

१ पात्र° वि[१]. २-२. सोमपाः वि[१]. ३ रक्षा° वि[१]. ४. नास्ति वि[१] अ[१]. ५ °रव मूको. ६ °स्तुति° अ[१]; स्तुतिम° वि[१] ७. °एव ई वि[१] अ[१], °ष्मार्तां वि[१]. ८-८. नास्ति वि[१]. ९. स्तुति वि[१] अ[१], स्तुते वि[१]. १०-१०. नास्ति मूको.

विप्रा॑स । न । मन्म॑ऽभि । सुऽआ॒ध्य॑ । देव॒ऽअ॒व्य॑ । न । य॒ज्ञै । सुऽअप्न॑स ।
राजा॑न । न । चि॒त्रा । सऽसदृ॑श । क्षि॒ती॒नाम् । न । मर्या॑ । अ॒रे॒पस॑ ॥ १ ॥

उद्गीथ० विप्रास न मेधाविन इव यथा मेधाविन स्तोतार वसिष्ठादय ऋषय मन्मभि मननीयै स्तोमै आत्मकर्तृकै सदा युक्ता स्वाध्य च शोभना आधी[1] चिन्तन येषा ते स्वाध्य 'भूतानाम् उपकर्तव्यम्' इत्यव शोभनध्यानयुक्ताश्चेत्यर्थ, एव मरुतो मेधाभि स्तोतृकर्तृकाभि सदा युक्ता । किञ्च देवाव्य न देवान् अवन्ति तर्पयन्ति हविर्भिरिति देवाव्यो यजमाना, ते यथा यज्ञै स्वप्नस शोभनकर्माण, एव ये मरुत । किञ्च राजान न यथा राजान चित्रा नानामण्डनमण्डितत्वाच्चायनीया वा पूजनीया वा चेत्यर्थ, सुसदृश सुष्ठु सन्दर्शनी याश्च, एव मरुत चित्रा मण्डिता पूजनीया सुष्ठु दर्शनीयाश्च । किञ्च क्षितीनाम् न निवासानामिव यथा स्वनिवासानामुपरि मर्या मनुष्या अरपस अरेपा अपापा, एव मरुतोऽपापा ॥ १ ॥

वेङ्कट० ब्राह्मणा इव स्तुतिभि स्वाध्य देवाना तर्पयितार इव यज्ञै[2] सुकर्माण, राजान इव चित्रवर्णा सुसदर्शना[3], निवासाना स्वामिनो मनुष्या इव अरेपस मरुता विराजन्तीति ॥ १ ॥

अ॒ग्निर्न ये भ्राज॑सा रु॒क्मव॑क्षसो॒ वाता॑सो॒ न स्व॒युज॑: स॒द्यऊ॑तयः ।
प्र॒ज्ञा॒तारो॒ न ज्येष्ठा॑: सु॒नीत॑यः सु॒शर्मा॑णो॒ न सोमा॑ ऋ॒तं य॒ते ॥ २ ॥

अ॒ग्नि । न । ये । भ्राज॑सा । रु॒क्मऽव॑क्षस । वाता॑स । न । स्व॒ऽयुज॑ । स॒द्य॒ऽऊ॑तय ।
प्र॒ऽज्ञा॒तार॑ । न । ज्येष्ठा॑ । सु॒ऽनी॒तय॑ । सु॒ऽशर्मा॑ण । न । सोमा॑ । ऋ॒तम् । य॒ते ॥ २ ॥

उद्गीथ० अग्नि न यथा अग्नि भ्राजसा[4] दीप्त्या रुक्मवक्षा[5], एवम् ये मरुत भ्राजसा दीप्त्या रुक्मवक्षस रोचिष्णव । अथवा अग्निरिव मरुत य दीप्त्या युक्ता रुक्माख्याभरणो रस्का, वातास न वायव इव च ये मरुत स्वयुज आत्मनैवाऽऽत्मन सर्वकार्येषु नियोक्तार स्वतन्त्रा इत्यर्थ, सद्यऊतय क्षिप्रगतयश्च, प्रज्ञातार न यथा च प्रज्ञातार ज्येष्ठा अतिशयन वृद्धाश्च पुरुषा सुनीतयो भवन्ति, एव ये मरुत सुनीतय भवन्ति, ते मरुत सुशर्माण सुसुखा । किमिव । सोमा न सोमा इव । कस्मै सुसुखा । ऋतम् यते यज्ञ कर्तुं गच्छत कुर्वत इत्यर्थ ॥ २ ॥

वेङ्कट० अग्नि इव ये दीप्त्या रुक्मालङ्कारकृतवक्षस प्रत्यक्षवाता इव च स्वय युज्यमाना सद्योगमना, प्रज्ञातार इव श्रेष्ठा सुनयना, सुसुखा इव च सोमा यूय यज्ञ गच्छत यजमानाय ॥ २ ॥

वा॒तासो॒ न ये धुन॑यो जिग॒त्नवो॑ऽग्नी॒नां न जि॒ह्वा वि॑रो॒किण॑: ।
वर्म॑ण्वन्तो॒ न यो॒धाः शिमी॑वन्तः पितॄ॒णां न शंसा॑: सुरा॒तय॑: ॥ ३ ॥

---

१ आधी आध्य मूको   २ यज्ञै वि[1] अ[1]   ३ सुसंदृशाना मूको   ४ °जसो वि[1], °जसो व वि[1] अ[1]   ५ °क्षस मूको

वातासः । न । ये । धुनयः । जिगत्नवः । अग्नीनाम् । न । जिह्वाः । विऽरोकिणः ।
वर्मण्ऽवन्तः । न । योधाः । शिमीऽवन्तः । पितॄणाम् । न । शंसाः । सुऽरातयः ॥ ३ ॥

उद्गीथ० वातासः न वाता इव ये मरुतः धुनयः कम्पयितारः सर्वस्य जिगत्नवः गन्तारश्च सर्वत्र, अग्नीनाम् न यथा अग्नीनाम् जिह्वाः ज्वालालक्षणाः विरोकिणः विरोचनशीलाः, एवं ये मरुतो विरोचनशीलाः, वर्मण्वन्तः न यथा वर्मण्वन्तः सन्नद्धकवचाः योधाः योद्धारः शिमीवन्तः शत्रुवध कर्मवन्तः, एवं ये मरुतः ते सुरातयः शोभनदानाः । किमिव । पितॄणाम् न शंसाः यथा अस्मत्पितॄणां स्तुतयः शोभनदानाः, एवम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० वाताः इव ये कम्पयितारः गन्तारः, अग्नीनाम् इव च ज्वालाः विरोचनशीलाः, कवचवन्त इव योधाः कर्मवन्तः, जनकानाम् इव वाचः सुदानाः ॥ ३ ॥

रथानां न येऽराः सनाभयो जिगीवांसो न शूरा अभिद्यवः ।
वरेयवो न मर्या घृतप्रुषोऽभिस्वर्तारो अर्कं न सुष्टुभः ॥ ४ ॥

रथानाम् । न । ये । अराः । सऽनाभयः । जिगीवांसः । न । शूराः । अभिऽद्यवः ।
वरेऽयवः । न । मर्याः । घृतऽप्रुषः । अभिऽस्वर्तारः । अर्कम् । न । सुऽस्तुभः ॥ ४ ॥

उद्गीथ० रथानाम् न यथा रथानाम् अराः सनाभयः समाननहनाः समानबन्धनाः एकेन नाभिकाष्ठेन एकेन प्रतिकाष्ठेन बद्धाः, एवम् ये मरुतः समानबन्धनाः पृश्निपुत्रकाश्रयत्वं । किञ्च जिगीवांसः न यथा शत्रून् जितवन्तः केचित् राजानः शूराः अभिद्यवः अभिगतदीप्तयश्च भवन्ति, एवं ये मरुतः । किञ्च वरेयवः न यथा कन्यायाः वरयितारः मर्याः मनुष्याः कचित् घृतप्रुषः घृतस्योदकस्य सेक्तारः भवन्ति, एवं ये मरुतः वृष्ट्युदकसेक्तारः ते मरुतः अभिस्वर्तारः 'स्वृ शब्दोपतापयोः' । युद्धार्थं शत्रूणाम् अभिशब्दयितारः । किमिव । अर्कम् न यथा अर्कं देवम् सुष्टुभः सुष्टुतयः स्तोतारः स्तुतिभिः अभिष्टुवन्ति, एवम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० रथचक्राणाम् इव अराः ये सनाभयः[1] भवन्ति जयशीलाः इव शूराः अभिगतदीप्तयः, वरं वरयितुमिच्छन्त इव मनुष्याः उदकेन सिञ्चन्तः । उदकपूर्वाणि[2] हि भवन्ति दानानि । अर्कम् स्तोत्रम् अभिस्वर्तारः वन्दिनः इव सुष्टुभः ॥ ४ ॥

अश्वासो न ये ज्येष्ठास आशवो दिधिषवो न रथ्यः सुदानवः ।
आपो न निम्नैरुदभिर्जिगत्नवो विश्वरूपा अङ्गिरसो न सामभिः ॥ ५ ॥

अश्वासः । न । ये । ज्येष्ठासः । आशवः । दिधिषवः । न । रथ्यः । सुऽदानवः ।
आपः । न । निम्नैः । उदऽभिः । जिगत्नवः । विश्वऽरूपाः । अङ्गिरसः । न । सामऽभिः ॥ ५ ॥

उद्गीथ० अश्वासः न यथा इव ये मरुतः ज्येष्ठासः अतिशयेन प्रशस्याः आशवः शीघ्राश्च । किञ्च

1 समय वि° 2 °पू° वि° अ°.

दिधिषव न रथ्य सुदानव नशब्द रथ्य शब्दाद्[1] उत्तरो द्रष्टव्य । रथ्यो न यथा रथस्य वोढार अश्वा दिधिषव धारयितार रथस्य सुदानव शोभनयोग्याशनदानाश्च, एव ये मरुत सर्वस्य स्थावरजङ्गमस्य वृष्टिद्वारेण धारयितार शोभनहविर्दानाश्च शोभनधनदाना वा । किञ्च आप न यथा आप वृष्टिलक्षणा निम्नै अन्तरिक्षप्रदेशै उदभि उदकै नद्यादिगतै निमित्तभूतै मेघ प्रति [2]गच्छन्ति, एवम्[2] जिगत्नव गन्तारस्ते मरुत । तथा[3] विश्वरूपा अङ्गिरस न [2]सामभि नानारूपास्ते मरुत[2] अङ्गिरस इव सामगा ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अश्वा इव ये प्रशस्यतमा शीघ्रगमना[4], धारका इव च[5] धनानाम् रथ्य सुदाना, आप इव च प्रवणैरुदकै सह गच्छन्त, नानारूपा सामानि गायन्त अङ्गिरस इव स्वनै ॥ ५ ॥

[2]इति अष्टमाष्टके तृतीयाध्याये द्वादशो वर्ग[2] ॥

ग्रावा॑णो॒ न सू॒रय॒ः सिन्धु॑मातर आदर्दि॒रासो॒ अद्र॑यो॒ न वि॒श्वहा॑ ।
शि॒शू॒ला न क्री॒ळय॑ः सु॒मा॒तरो॑ महाग्रा॒मो न याम॑न्नु॒त त्वि॒षा ॥ ६ ॥

ग्रावा॑ण । न । सू॒रय॑ । सिन्धु॑ऽमातर । आ॒ऽद॒र्दि॒रास॑ । अद्र॑य । न । वि॒श्वहा॑ ।
शि॒शू॒ला॑ । न । क्री॒ळय॑ । सु॒ऽमा॒तर॑ । म॒हा॒ऽग्रा॒म । न । याम॑न् । उ॒त । त्वि॒षा ॥ ६ ॥

उद्गीथ० ग्रावाण न सोमाभिषवणपाषाणा इव मरुत सूरय सूरि स्तोता । कृत्प्रत्ययोऽत्र कर्मणि द्रष्टव्य । स्तुत्या इत्यर्थ । सिन्धुमातर स्यन्दनस्य सोमस्य निर्मातारश्च वृष्ट्यादिद्वारेण । अथवा सूरिशब्दोऽत्र मेधाविवचन मेधाविन एव[1] स्तोतारो भवन्तीति । एव च योजना कार्या—यथा ग्रावाण सिन्धुमातर, एव च सूरयो मेधाविनो मरुत सिन्धुमातर इति । किञ्च आदर्दिरास शत्रूणाम् आदरयितार[6] मरुत विश्वहा सर्वदा । किमिव । अद्रय न वज्रा इव । किञ्च शिशूला न यथा शिशुमरण शिशूनामादाभ्यो गृहीतबालका सुमातर शोभन मातर स्नेहवत्य शिशुभि सह क्रीडनशीला, एव मरुत क्रीळय क्रीडनशीला मित्रत्वात्[7] । किञ्च महाग्राम न यथा महानग्निसघात यामन् यामनि देवान् प्रति यातरि गन्तरि यज्ञ दीप्त्या युक्त, एव मरुत उत त्विषा दीप्त्याऽपि, युक्ता इति शेष ॥ ६ ॥

वेङ्कट० ग्रावाण इव अभिषवप्रवृत्ता शब्दयन्त सूरय नदीमातृका । अद्भ्यो हि मरुत उत्पद्यन्ते । आदरणशीला आयुधानि इव सर्वदा[8] । शिशव इव क्रीडनशीला सुमातृका इत्युक्तम् । महासङ्घ इव गमनेऽपि दीप्त्या ॥ ६ ॥

उ॒षसा॒ं न के॒तवो॑ऽध्व॒रश्रिय॑ः शुभं॒यवो॒ नाञ्जिभि॒र्व्य॑श्वितन् ।
सिन्ध॑वो॒ न य॒यियो॒ भ्राज॑दृष्टयः परा॒वतो॒ न योज॑नानि ममिरे ॥ ७ ॥

उ॒षसा॑म् । न । के॒तव॑ । अ॒ध्व॒र॒ऽश्रिय॑ । शु॒भ॒म्ऽयव॑ । न । अ॒ञ्जिऽभि॑ । वि । अ॒श्वि॒त॒न् ।
सिन्ध॑व । न । य॒यिय॑ । भ्राज॑त्ऽऋष्टय । प॒रा॒ऽवत॑ । न । योज॑नानि । म॒मि॒रे ॥ ७ ॥

---

1 रथ्यत्[3] मूको　२-२ नास्ति मूको　३. नास्ति मूको　४ शीघ्रा वि[1]　५ नास्ति वि[1].　६ षव मूको　७ निमित्त्वात् मूको　८ [2]वंशा वि[1] अ[1].

उद्गीथ० उषसाम् न यथा उषसाम् केतव प्रज्ञा अध्वरश्रिय यज्ञाना सेवित्र्य, एव मरुत[1] यज्ञाना सेवितार । किञ्च शुभयव न 'शुभम्' (निघ १,१२) इत्युदकनाम। यथा 'उदककामा जलाशयान् प्रति गच्छन्ति, एव मरुत अञ्जिभि वि अश्वितन्[2] विविध विशेषेण वा गच्छन्ति यज्ञान् प्रति। किंच सिन्धव न यथा सिन्धुनामानो[3] नदीविशेषा ययिय समुद्र प्रति यानशीला, एवं मरुत ययिय "यज्ञ प्रति यानशीला"। किञ्च भ्राजदृष्टय दीप्तायुधा दीप्ता लङ्कारा वा। किञ्च परावत न 'परावत' (निघ ३,२६) इति दूरनाम। दूरगामिनश्चात्र दूरशब्देनोच्यन्ते। यथा परावत दूरगामिन केचित् ऐरम्मार्यादय गन्तव्यस्याध्वन योजनानि मिन्वन्ति सदा निवृत्त्यर्थम्, एव मरुत यज्ञाध्वन योजनानि मिन्वन्ति[5] सदा निवृत्त्यर्थम्। हविरादानार्थं[6] यज्ञान् प्रति सदा गच्छन्तीति ॥ ७ ॥

वेङ्कट० उषसाम् इव रश्मय यज्ञस्य सेवितार। कल्याणकामा इव वराद्य आभरणै दीप्यन्त। सिन्धव इव गमनशीला दीप्यमानायुधा वडया इव अध्वन[7] परिच्छिन्दन्ति ॥ ७ ॥

सुभागान्नो देवाः कृणुता सुरत्नानस्मान्त्स्तोतॄन् मरुतो वावृधानाः ।
अधि स्तोत्रस्य सख्यस्य गात सनाद्धि वो रत्नधेयानि सन्ति ॥ ८ ॥

सुऽभागान् । नः । देवाः । कृणुत । सुऽरत्नान् । अस्मान् । स्तोतॄन् । मरुतः । ववृधानाः ।
अधि । स्तोत्रस्य । सख्यस्य । गात । सनात् । हि । वः । रत्नऽधेयानि । सन्ति ॥ ८ ॥

उद्गीथ० तृतीये पाद व्याख्यामारम्भ क्रियते अर्थस्य सुखप्रतिपत्त्यर्थम्। अधि स्तोत्रस्य सख्यस्य गात द्वितीयार्थे षष्ठी। अधि गात अधिगच्छत शृणुतेत्यर्थ, स्तोत्रम् अस्मदीय सख्य सखिकर्मभूत सखिभि अस्माभि कृतमित्यर्थ॰। श्रुत्वा च ववृधाना सन्त सुभागान् शोभनस्य गविभागान्[8] स्वर्गभाज इत्यर्थ, सुरत्नान् सुधनान् न अस्मान् स्तोतॄन् कृणुत कुरुत यूयं हे देवा! मरुत !। कस्मादेव[9] ब्रूम। हि यस्मात् सनात् चिरन्तनाद् निसर्गत एव प्रवृत्तानीत्यर्थ, व युष्माक मरुताम् रत्नधेयानि रमणीयदृष्टादृष्टफलदानानि सन्ति विद्यन्ते देवत्वेन, अत एव ब्रूम ॥ ८ ॥

वेङ्कट० सुधनान् अस्मान् देवा ! कृणुत, सुरत्नान् च अस्मान् मरुत[10]। वर्धमाना। अधि गच्छत स्तोत्रस्यार्थं[11] सख्यार्थं च। चिरादेवास्य व रत्नदानानि[12] सन्ति इति ॥ ८ ॥

[13]इति अष्टमाष्टके तृतीयाध्याये त्रयोदशो वर्ग[13] ॥

[७९]

[13]सौचीकोऽग्निर्वैश्वानरो वा सप्तिर्वाजम्भरो वा ऋषि। अग्निर्देवता। त्रिष्टुप् छन्द[13]।

अपश्यमस्य महतो महित्वममर्त्यस्य मर्त्यासु विक्षु ।
नाना हनू विभृते सं भरेते असिन्वती बप्सती भूर्यत्तः ॥ १ ॥

---

१. मरुतो वि॰ अ, मरुता वि॰. २-२ °कामा स्वन्तगानि मूको ३ °नामा मूको ४-४ यज्ञयानशीला मूको ५ मन्वन्ति मूको ६. °दाना° वि॰, नास्ति अ ७ °ध्वान वि॰. ८. °भिमन् मूको ९ तस्मा° वि॰ अ १० °रुतो वा वि॰ अ॰. ११. °र्थं वि॰ १२ °दाराति वि॰. १३-१३ नास्ति मूको

अपश्यम् । अस्य । महत । महिऽत्वम् । अमर्त्यस्य । मर्त्यासु । विक्षु ।
नाना । हनू इति । विभृत इति विऽभृते । सम् । भरेते इति । [1]असिन्वती इति । बप्सती इति । भूरि । अत्त [1] ॥

उद्गीथ० उत्तर सूक्ते 'अपश्यमस्य', 'अग्नि सप्तिम्' इत्येते सप्तर्चे आग्नेय अग्निर्वैश्वानरो वा, सौचीको वा, अग्निरेव वा, सप्तिर्वाजम्भरो वा ददर्श । अपश्यम् अह दृष्टवानस्मि अस्य अग्ने महत महित्वम् माहात्म्यम् अमर्त्यस्य अमरणधर्मण मर्त्यासु मरणधर्मसु विक्षु मनुष्यजातिषु, वर्तमानस्येति शेष । ततोऽमर्त्य उच्यते । नाना नानाभूते पृथग्भूत हनू ज्वालाख्ये[2] विभृते विहृत दूर भीते च सत्याविस्यर्थं[3], सम् भरेते संहरेते एकीभवत इत्यर्थं । किञ्च असिन्वती असहखादन्त्यौ चेत्यर्थ, बप्सती भक्षयन्त्यौ भूरि बहु हविर्जातम् अत्त भक्षयत ॥ १ ॥

वेङ्कट० अग्नि सौचीक, अग्निर्वा वैश्वानर, सप्तिर्वा वाजम्भर । अपश्यम् अस्य अग्ने महत दावभूतस्य महित्वम् अमर्त्यस्य मर्त्यासु विक्षु [4]वैश्वानररूपेण वर्तमानस्य[4] । नाना विभृत पृथग्भूते[5] हनू सम् भरत दग्तै । असहखादन्त्यौ भक्षयन्त्यौ भूरि काष्ठम् अरण्यस्थ भक्षयत इत्यरण्यस्थ काष्ठम् उपभतो ज्वालया परिवेष्टयन्तमाह ॥ १ ॥

गुहा शिरो निहितमृधगक्षी असिन्वन्नत्ति जिह्वया वनानि ।
अत्राण्यस्मै पड्भिः सं भरन्त्युत्तानहस्ता नमसाधि विक्षु ॥ २ ॥

गुहा । शिर । निऽहितम् । ऋधक् । अक्षी इति । असिन्वन् । अत्ति । जिह्वया । वनानि ।
अत्राणि । अस्मै । पट्ऽभि । सम् । भरन्ति । उत्तानऽहस्ता । नमसा । अधि । विक्षु ॥ २ ॥

उद्गीथ० गुहा गुहाया गूढे संवृते आहवनीयकुण्ड शिर आहवनीयलक्षणम् अस्य अग्न स्वभूतम् निहितम् अवस्थापित सर्वयजमाने कर्मार्थम् । ऋधक अग्नी, अक्षी अक्षिणी च अस्याग्न स्वभूते गार्हपत्यान्वाहार्यपचनलक्षण स्वकुण्डयो गूढयो निहित कमार्थं सर्वयजमानै इति योज्यम् अत्रापि पूर्ववत् । किञ्च एवमुक्तेन प्रकारेण निहितशिरोऽक्ष सन् असिन्वन् असह्खादन् अवैरचर्वयन् अत्ति भक्षयति जिह्वया ज्वालाख्यया वनानि काष्ठानि समिदादीनि । किञ्च अत्राणि सोमपात्राणि ग्रहचमसादीनि अस्मै अस्याग्न अर्थाय पड्भि सोमपानै, युक्तानीति शेष, स्पार्हैर्वा[6] (नि या ५, ३) स्तुतिवचनैर्वा[7] युक्तानीत्यर्थ, सम् भरन्ति संहरन्ति प्रापयन्ति आहवनीय प्रति होतृ यजमाना । कीदृशा । उत्तानहस्ता ऊर्ध्वमुखहस्ता कृताञ्जलिपुटा इत्यर्थं । नमसा सवनीयपुरोडाशाख्येन स्तुत्या वा सह अधि विक्षु आधिपत्येन मनुष्येषु [8]वर्तमान स्वाम्या इत्यर्थ[8] ॥ २ ॥

वेङ्कट० गुहायाम् शिर निहितम् मनुष्योदरेषु 'वर्तत अग्न'। [9]अस्य अक्षिणी[9] पृथक निहित चन्द्रसूर्यौ ।

---

१ १ निगमोऽयं या (६४) द्र २ ज्वालाख्ये मूको ३. गती चच मूको. ४ ४ नास्ति वि[1] अ[1], वैश्वानरवर्तमानस्य वि[2] ५. तस्वने वि[1] अ[1] ६ स्पार्हा° वि[1][2]. ७ स्तुतिव° वि[1] अ ८-८ °स्वाम्येन मूको ९ ९ वर्मनेन वि[1][2]; वत्रमानेन अ. १० १०. ते मूको

सोऽय दन्तै असिन्वन् अत्ति जिह्वया काष्ठानि दावभूत । अस्मै हवींषि पादैरभिगत्य[1] ऋत्विज सम् भरन्ति पात्रधारणार्थम् उत्तानहस्ता॰ नमस्कारेण सह यज्ञे मनुष्येषु वर्तमानायेति ॥ २ ॥

प्र मातुः प्रतरं गुह्यमिच्छन् कुमारो न वीरुधः सर्पदुर्वीः ।
सस्मं न पक्वमविदच्छुचन्तं रिरिह्वांसं रिप उपस्थे अन्तः ॥ ३ ॥

प्र । मातुः । प्रऽतरम् । गुह्यम् । इच्छन् । कुमारः । न । वीरुधः । सर्पत् । उर्वीः ।
[2]ससम् । न । पक्वम् । अविदत् । शुचन्तम्[3] । रिरिह्वांसम् । रिपः । उपऽस्थे । अन्तरिति ॥३॥

उद्गीथ॰ स्वस्य मातुः प्रतरम् प्रकृष्टतरम् गुह्यम् गूहनीय 'संवरणार्हं स्तनप्रदेशं'[3] स्तन्य पातुम् इच्छन् कुमारः न यथा कुमारः प्र सर्पन् उपसर्पति, एव दावरूप[4] अग्नि कुमारस्थानीय पृथिव्य वयवनिर्झरादिगुह्यप्रदेशस्था॰ वीरुध ओषधीर्दग्धुम् इच्छन् उपसर्पति उर्वी[5]। तत्र निर्झरादि-प्रदेशे ओषधीर्दग्धुम् उपसृतम् ससम् न पक्वम्[6] यथैकदा अनित्यदर्शनत्वात् स्वपन शीलम् अष्टौ मासान्[7] निष्पापार[8] माध्यमिक ज्योति विद्युदाख्य पक्व सत्[9] वर्षास्वभिव्यक्त सत् अन्तरिक्षस्य मध्ये विद्योतमानं सन्दिश्यर्थं, अविदत् सर्वो जनो वेत्ति चक्षुषा जानाति पश्यतीत्यर्थ, तथा शुचन्तम् दीप्यमान दावरूपमग्निम् रिरिह्वांसम् ओषधीरास्वादयन्त च सर्वो जन पश्यति । क । उच्यते — रिप उपस्थे रिप[8] पृथिव्यवयवभूतस्य उपस्थे षष्ठ्यर्थे सप्तमीयम् । उपस्थस्य । उपगम्य[10] ओषधयो[11] वनस्पत्यादयश्च यत्र निर्झरादिप्रदेशे[12] तिष्ठन्ति[13] स उपस्थ[14] । निर्झरादिप्रदेशस्य अन्त॰ मध्ये ॥ ३ ॥

वेङ्कट॰ प्र सर्पति पृथिव्या अत्यन्तम् गुह्यम् वीरुध॰ मूलम् उर्वी वीरुध । सोऽयम् अन्नम् इव पक्वम् विन्दति[15] शुष्क वृक्षम् पृथिव्या उपस्थे अन्त रिरिह्वांसम् आस्वादयन्त मूलै पृथिवीम् ॥ ३ ॥

तदद्यामृतं रोदसी प्र ब्रवीमि जायमानो मातरा गर्भो अत्ति ।
नाहं देवस्य मर्त्यश्चिकेताग्निरङ्ग विचेताः स प्रचेताः ॥ ४ ॥

तत् । वाम् । ऋतम् । रोदसी इति । प्र । ब्रवीमि । जायमान । मातरा । गर्भः । अत्ति ।
न । अहम् । देवस्य । मर्त्यः । चिकेत । अग्निः । अङ्ग । निऽचेता । स । प्रऽचेता ॥ ४ ॥

उद्गीथ॰ रोदसी[1] द्यावापृथिव्यौ[1] वाम् युवाम् अहम् प्र ब्रवीमि कथयामि तत् सामर्थ्यम् अग्नेस्सम्बन्धि । कीदृशम् । ऋतम् सत्यम् अविसंवादि । तदुच्यते — जायमान अरणीभ्याम् उत्पद्यमान[16] गर्भ [17]तद्गर्भभूतो य[17] मातरा स्वमातृभूते अरणी अत्ति भक्षयति दहतीत्यर्थ । किञ्च 'नाह देवस्य' इत्यादि । न चिकेत अहम् मर्त्य तत्त्वतो न जानामि अह मनुष्य देवस्य अग्ने, स्वरूपम्

---

१. वन्देर॰ वि॰ अ॰, ॰रभिगम्य वि॰. २-२. या (५,३) व्याख्यान द्र ३-३. तवहरणार्हस्तन॰ मूको. ४. ॰रूपम् मूको. ५. ॰र्वी उद्यानग्नि मूको. ६. पसम् मूको. ७. मासा मूको. ८. निष्पा॰ मूको. ९. सं मूको. १०. ॰गम्या मूको. ११. ओषधी मूको. १२. ॰रा प्र॰ मूको. १३. निष्ठति मूको. १४. नास्ति मूको. १५. ॰न्दन्ति वि॰ अ॰. १६. उत्पा॰ वि॰ अ. १७-१७. ॰र्भभूता वि॰, ॰भूतयोः वि॰ अ

इति शेषः। कस्तर्हि जानाति। उच्यते—अग्निः अङ्ग विचेताः अग्निरेव क्षिप्रं स्वरूपस्य विज्ञाता, स्वरूपं जानातीत्यर्थः। कस्मात्। यतः सः अग्निः प्रचेताः प्रकृष्टज्ञानः सर्वज्ञ इत्यर्थः॥ ४॥

वेङ्कट० तत् वाम् सत्यम् हे द्यावापृथिव्यौ! प्र ब्रवीमि—जायमानः एव कश्चित् पुत्रः मातरौ भक्षयतीति काष्ठयोर्जायमानं दात्राग्निमाह। न अहम् देवस्य[1] मर्त्यः जानामि वैश्वानरमित्थं बहुधा निविष्टम्। सोऽयम् अग्निः अङ्ग विविधज्ञान[2], मः प्रकृष्टज्ञानश्च[3]॥ ४॥

यो अ॑स्मा अन्नं॑ तृ॒ष्व्रा॒३॑दधा॒त्याज्यै॑र्घृ॒तैर्जु॒होति॒ पुष्य॑ति ।
तस्मै॑ स॒हस्र॑म॒क्षभि॒र्वि च॒क्षेऽग्ने॑ वि॒श्वतः॑ प्र॒त्यङ्ङ॑सि॒ त्वम् ॥ ५ ॥

यः। अ॒स्मै॒। अन्न॑म्। तृ॒षु। आ॒ऽदधा॑ति। आज्यैः॑। घृ॒तैः। जु॒होति॑। पुष्य॑ति।
तस्मै॑। स॒हस्र॑म्। अ॒क्षऽभिः॑। वि। च॒क्षे॒। अग्ने॑। वि॒श्वतः॑। प्र॒त्यङ्। अ॒सि॒। त्वम् ॥ ५ ॥

उद्गीथ० यः यजमानमनुष्यः अस्मै तुभ्यम् अग्नये अन्नम् हविराख्यम् तृषु क्षिप्रं सततम् यथाकालमित्यर्थः, आ दधाति मर्यादया विविधं वा ददाति, आज्यैः इष्टिपशुकर्माङ्गभूतैः घृतैः च सोमयागाङ्गभूतैः जुहोति च, एनमग्निम् पुष्यति पुष्णाति च[4] स्तुतिभिः, तस्मै यजमानाय, फलं दातुमिति शेषः, सहस्रम् अक्षभिः सहस्रेण अक्षिभिरित्यर्थः, वि चक्षे विविधं पश्यसि पर्यालोचयसि, मनसा महताऽऽदरेण दृष्टादृष्टफलं दातुं प्रयतसे त्वमित्यर्थः[5]। कस्माद्[6] एवमुच्यसे। यतः हे अग्ने! विश्वतः विश्वान् सर्वान् यजमानमनुष्यान् प्रति[7] प्रत्यङ् प्रत्यञ्चिता[8] अनुग्रहबुद्धया प्रतिपत्ता असि भवसि त्वम्॥ ५॥

वेङ्कट० यः अस्मै[9] अन्नम् क्षिप्रम् आ दधाति आज्यैः विलीनैः अविलीनैश्च घृतैः जुहोति, पुष्णाति चैनं काष्ठैः, तम् सहस्रैः तेजोभिः अग्निः वि पश्यति। सः त्वम् अग्ने! दीप्तः[10] सर्वतः [10]प्रत्यङ् असि[10] छायावर्जितः॥ ५॥

किं दे॒वेषु॒ त्यज॒ एन॑श्चक॒र्थाग्ने॑ पृ॒च्छामि॒ नु त्वामवि॑द्वान् ।
अक्री॑ळ॒न् क्रीळ॒न् हरि॒रत्त॑वे॒ऽदन् वि प॑र्व॒शश्च॑कर्त॒ गामि॑वा॒सिः ॥ ६ ॥

किम्। दे॒वेषु॑। त्यजः॑। एनः॑। च॒कर्थ॑। अग्ने॑। पृ॒च्छामि॑। नु। त्वाम्। अवि॑द्वान्।
अक्री॑ळन्। क्रीळ॑न्। हरिः॑। अत्त॑वे। अ॒दन्। वि। प॒र्व॒ऽशः। च॒कर्त॑। गाम्ऽइ॑व। अ॒सिः ॥ ६ ॥

उद्गीथ० [11]सौचीकोऽग्नीनामन्यतमः, तदभिप्रायेण[11] अयं प्रश्नः, देवयागार्थं चिरादागतस्य अग्नेः उपालम्भनाभिप्रायेण[12] वा। किम् किमर्थम् देवेषु त्यजः क्रोधम् एनः एनोनिमित्तं पापनिमित्तं[13] चकर्थ कृतवानसि

---

१. देव वि[1] अ[2]. २. °ज्ञानश्च वि[2]. ३. नास्ति मूको. ४. इत्यमि° मूको. ५. तस्माद् मूको. ६. नास्ति वि[1]. ७. त्वञ्चिता वि[1]; प्रुटितम् वि[2] अ. ८. °ध्या[?] वि[1] अ[1]. ९. °र्न वि[1] अ[1]; दीप्त वि[1]. १०-१०. नास्ति वि[1] अ[1]; प्रत्याङ्गवसि वि[1]. ११-११. °ग्नीनामभि° मूको. १२. °म्भाभि° वि[1]. १३. °त्ते कर्म मूको.

त्वम्, येन कारणेन देवाना हविर्वहन परित्यज्य नष्टवानसीत्यभिप्रायः । हे[1] अग्ने! एतदहम् त्वाम् पृच्छामि नु क्षिप्रम् महता आदरेणेत्यर्थ, अविद्वान् अजानन् यथाहृयेनेत्यर्थ । कस्मादेव पृच्छामि । यस्मात् अक्रीळन् विषयेन्द्रियक्रीडनवर्जित जितेन्द्रिय सन्नित्यर्थ, क्रीळन् देवयाग कर्मणि क्रीडन् परया प्रीत्या देवयागकर्माणि कुर्वंश्च सन्नित्यर्थ, हरि[2] हविर्हरणशीलश्च 'सन् देवान् प्रति हवि प्रापणशीलश्च' सन्नित्यर्थ, अत्तेव अत्तु देवाना भक्षार्थम् अदन् भक्षयन् देवपितृमनुष्यभोजी च सन्नित्यर्थ । वि चकर्त विकृत्तवानह विच्छिन्नवानस्म्यह सोमम्। कथम्। पर्वश पर्वणि-पर्वणि। सिमिव। गाम् इव असि यथा "गवादिपशून् असयाद्यायुध" छिनत्ति, एवम्। यत सोमाभिषव देवार्थं कृतवान् अस्मि, अत कारणात् एव पृच्छामीत्यर्थ ॥ ६ ॥

वेङ्कट० किमर्थम् त्वम् देवेषु पापम् क्रोधम् चकर्थ अग्ने। पृच्छामि क्षिप्रम् अहम् त्वाम् अजानन्निति दाण्डव दहन्तमग्निं पृच्छामि। सोऽयम् अग्नि अगच्छन् गच्छश्च हरितवर्णः[5] अत्तत्यम् अदन् काष्ठानि पर्वश वि कृन्तति गाम् इव असि ॥ ६ ॥

विपूचो अश्वान् युयुजे वनेजा ऋजीतिभी रशनाभिर्गृभीतान् ।
चक्षदे मित्रो वसुभिः सुजातः समानृधे पर्वभिर्वावृधानः ॥ ७ ॥

निपूच । अश्वान् । युयुजे । वनेऽजा । ऋजीतिऽभि । रशनाभि । गृभीतान् ।
चक्षदे । मित्र । वसुऽभि । सुऽजात । सम् । आनृधे । पर्वऽभि । वावृधान ॥ ७ ॥

उद्गीथ० विपूच विविधगमनान् अश्वान् रोहिदाख्यान् युयुजे स्वरथे सन्ना नियुङ्क्ते वनेना वन काष्ठम् उदक मेघोदरगत तत्र पार्थिवविद्युदात्मना जायते इति वनेजाः अग्नि उदककाष्ठनामा ऋजीतिभि ऋजुगमयित्रीभि रशनाभि प्रग्रहरज्जुभि गृभीतान् गृहीतान्। युक्त्वाऽश्वान् रथे तेन अश्वयुक्तेन रथेन गत्वा चक्षदे वदिर्हिंसार्थं । हिनस्ति देवशत्रून् असुरादीन् मित्र भक्तजनस्निग्ध अग्नि। अथवा मित्र आदित्य, तत्सदृशोऽग्नि । वसुभि देवै सुजात सुष्ठु शोभनजन्मा वा अग्नि । हिंसित्वा च शत्रून् सम् आनृधे सर्वप्रकारया वृद्धया सवर्धते पर्वभि पर्वादियागकालेष्वित्यर्थ, वावृधान स्तुतिभि हविर्भिश्च सवर्धमाने[6] वर्ध्यमान[7] इत्यर्थ ॥ ७ ॥

वेङ्कट० विष्वगञ्चनान् अश्वान् युङ्क्ते अरण्ये प्रादुर्भूत ऋज्वीभि रशनाभि सङ्गृहीतान्। शकली-करोति मित्रभूत वसुभि रश्मिभि सुजात, समृद्धश्च भवति काष्ठपर्वभि[8] वर्धमान ॥ ७ ॥

[9]इति अष्टमाष्टके तृतीयाध्याये चतुर्दशो वर्ग[9] ॥

[८०]

[1]सौचीकोऽग्निर्वैश्वानरो वा सप्तिर्वाजम्भरो वा ऋषि । अग्निर्देवता । त्रिष्टुप् छन्द[1] ।

अग्निः सप्तिं वाजंभरं ददात्यग्निर्वीरं श्रुत्यं कर्मनिःष्ठाम् ।
अग्नी रोदसी वि चरत् समञ्जन्नग्निर्नारीं वीरकुक्षिं पुरंधिम् ॥ १ ॥

१-१ मद वि[1][1]; मद अ   २. नास्ति मूको   ३-३. नास्ति वि[1].   ४-४. °दिवस्थानस्याद्यायुधान् वि[1] अ; °दिपस्वांनस्या° वि[1].   ५. हरिवर्ण° मूको   ६. सर्व वाजय° वि[1], सर्व वाजमाने वि[1] अ   ७. मध्यमान मूको   ८. काष्ठा सवमि वि[1].   ९-९. नास्ति मूको

अ॒ग्नि । स॒प्तिम् । वा॒ज॒म्ऽभ॒रम् । द॒दा॒ति॒ । अ॒ग्नि । वी॒रम् । श्रु॒त्य॑म् । क॒र्म॒नि॒ऽस्थाम् ।
अ॒ग्नि । रोद॑सी॒ इति॑ । वि । च॒र॒त् । स॒म्ऽअ॒ञ्जन् । अ॒ग्नि । नारी॑म् । वी॒रऽकु॑क्षिम् । पुर॑म्ऽधिम् ॥

उद्गीथ० अग्नि सप्तिम् अश्वम् । कीदृशम् । वाजभरम् बलस्य धारयितारं बलवन्तमित्यर्थः । ददाति भक्तजनाय । अग्नि एव वीरम् पुत्रं च ददाति । कीदृशम् । श्रुत्यम् श्रवणीय कीर्तिमन्तमित्यर्थः, कर्मनि ष्ठाम् कर्मणि कर्तव्य कर्तृत्वेन नियमेन स्थातारम् विहितानुष्ठायिनमित्यर्थः । अग्नि एव नारीम् स्त्रियं च भार्यार्थं ददाति । कीदृशीम् । वीरकुक्षिम् पुत्रजननीमित्यर्थः, पुरन्धिम् च बहुप्रज्ञां बहुकर्माणं वा । किञ्च अग्नि रोदसी द्यावापृथिव्यौ वि चरत् हविर्वहनदेवाह्वानार्थं सदा प्रवर्तत इत्यर्थः, समञ्जन् प्रकाशयन्नित्यर्थः दवै सङ्गच्छमानो वा ॥१॥

वेङ्कट० अग्नि अश्वम् अन्नस्याहर्तारम् प्रयच्छति, [1]अग्नि पुत्रम् पितुर्व्यपदेशकम् यज्ञनिष्ठम् । अग्नि द्यावापृथिव्यौ वि चरति† कामैः समञ्जन् । अग्नि नारीम् वीरप्रसावककुक्षिम् पुरन्धिम् च करोति । पुरन्धिर्बहुधिर्बहुप्रज्ञेति[1] ॥ १ ॥

अ॒ग्नेर॑प्न॑सः स॒मिद॑स्तु भ॒द्राग्निर्म॒ही रोद॑सी॒ आ वि॑वेश ।
अ॒ग्निरेकं॑ चोदयत् स॒मत्स्व॒ग्निर्वृ॒त्राणि॑ दयते पु॒रूणि॑ ॥ २ ॥

अ॒ग्ने । अप्न॑सः । स॒म्ऽइत् । अ॒स्तु॒ । भ॒द्रा । अ॒ग्निः । म॒ही इति॑ । रोद॑सी॒ इति॑ । आ । वि॒वे॒श॒ ।
अ॒ग्निः । एक॑म् । चो॒द॒य॒त् । स॒मत्ऽसु॑ । अ॒ग्निः । वृ॒त्राणि॑ । द॒य॒ते॒ । पु॒रूणि॑ ॥ २ ॥

उद्गीथ० अग्ने अप्नस हविर्वहनदेवाह्वानादिकर्मवत समित् अस्तु भवतु भद्रा भजनीया यथोक्तलक्षण युक्तत्वात् सम्भजनीया । अग्नि मही महत्यौ रोदसी द्यावापृथिव्यौ आ विवेश आविशति [2]'सह ते' व्याप्नोति इत्यर्थः । अग्नि एकम् अपि मनुष्यम् अनुग्राह्य शौर्यवीर्यविज्ञानादिवर्धनेन [3]अनुगृह्णन्[3] चोदयत् चोदयति शत्रुजये प्रेरयति समत्सु सङ्ग्रामेषु । प्रचोद्य च अग्नि तस्य सहायो भूत्वा वृत्राणि शत्रुजनान् दयते हिनस्ति पुरूणि बहूनि ॥ २ ॥

वेङ्कट० अग्ने [4]कर्मवत समित् अस्तु भद्रा । अग्नि [4] महत्यौ द्यावापृथिव्यौ आ विवेश । अग्नि असहायमपि चोदयति सङ्ग्रामेषु अग्नि शत्रून् हन्ति बहून् ॥ २ ॥

अ॒ग्निर्ह॒ त्यं जर॑तः॒ कर्ण॑मावा॒ग्निर॒द्भ्यो निर॑दहज्जरू॑थम् ।
अ॒ग्निरत्रिं॑ घ॒र्मे उ॑रुष्यद॒न्तर॒ग्निर्नृ॒मेधं॑ प्र॒जयासृजत् सम् ॥ ३ ॥

अ॒ग्निः । ह॒ । त्यम् । जर॑तः । कर्ण॑म् । आ॒व॒ । अ॒ग्निः । अ॒त्ऽभ्यः । निः । अ॒द॒ह॒त् । जरू॑थम् ।
अ॒ग्निः । अत्रि॑म् । घ॒र्मे । उ॒रु॒ष्य॒त् । अ॒न्तः । अ॒ग्निः । नृ॒ऽमेध॑म् । प्र॒ऽजया॑ । अ॒सृ॒ज॒त् । सम् ॥३॥

उद्गीथ० अग्नि ह अग्निरेव [5]त्यम् तम् कर्णम् जरत्कर्णम् ऋषिम्[5] जरत जरात [6]जराया[6] सकाशात् आव

---

१ १. १०,७९,६ द्र. वि[1] अ[1] † °चन्ति मूको. २ २ महने मूको ३ अनुगृह्णन् मूको.
४ ४ द्र १०,७९,६ द्र वि[1] अ[1]. ५-५. अष्वनं कर्मनुमिरम् मूको ६ जराम मूको.

रक्षितवान् । अग्नि सौचीकाख्य अद्भ्य , उत्तीर्येति शेष , नि अदहत् निर्दग्धवान् जरूथम्[1] जरायु उल्बम् येनावेष्टित[2] सन्नप प्रविष्टवानग्नि तदित्यर्थ । अग्नि अत्रिम् ऋषिम् घर्मे घर्मस्य यज्ञस्य अन्त मध्य अर्थकृते यज्ञ इत्यर्थ , उरुष्यत् असुरराक्षसेभ्य रक्षितवान् । अग्नि नृमेधम् ऋषिम् प्रजया सम् असृजत् ससृष्टवान् समानितवान् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अग्नि खलु तम् जरत्कर्णम् नाम ऋर्षि ररक्ष । तथा अग्नि अद्भ्य [3]नि अदहत् जरूथम्[3] नाम राक्षसम् । अग्नि अत्रिम् ऋबीस अवस्थित ररक्ष । अग्नि सम् असृजत् पुत्रेण नृमेधम् ऋषिम् ॥ ३ ॥

अ॒ग्निर्दा॒द् द्रवि॑णं वी॒रपे॑शा अ॒ग्निॠषिं॒ यः स॒हस्रा॑ स॒नोति॑ ।
अ॒ग्निर्दि॒वि ह॒व्यमा त॑ताना॒ग्नेर्धामा॑नि॒ विभृ॑ता पुरु॒त्रा ॥ ४ ॥

अ॒ग्नि । दात् । द्रवि॑णम् । वी॒रऽपे॑शा । अ॒ग्नि । ऋषि॑म् । य । स॒हस्रा॑ । सनोति॑ ।
अ॒ग्नि । दि॒वि । ह॒व्यम् । आ । त॒ता॒न॒ । अ॒ग्ने । धामा॑नि । विऽभृ॑ता । पु॒रु॒ऽत्रा ॥ ४ ॥

उद्गीथ० अग्नि दात् अग्नि ददाति द्रविणम् धन भक्तजनेभ्य । कीदृशोऽग्नि । वीरपेशा वीररूप शूराकार , शूर इत्यर्थ । अग्नि य[4] ऋषिम् भृग्वादिकम् सहस्रा ईप्सितकामसहस्रै सनोति सम्भजते, स अग्नि दिवि द्युलोक देवार्थम् हव्यम् हवि आ ततान तनोति विस्तारयति देवेभ्यो ददातीत्यर्थ । अग्ने धामानि स्थानानि विमानलक्षणानि आहवनीयकुण्डलक्षणानि च विभृता[5] विभृतानि विधारितानि विविध कल्पितानि इत्यर्थ , पुरुत्रा[1] पुरषु बहुलोकेषु पृथिव्यादिषु यज्ञेषु च ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अग्नि ददाति धनम् प्रेरकज्वालारूप । अग्नि ऋषिम् पुत्र प्रयच्छति य सहस्राणि गवा तत्क्षण[6] भजते । अग्नि द्युलोके[6] हुत हवि आ तनोति । अग्ने शरीराणि विभृतानि[7] बहुषु स्थानेषु ॥ ४ ॥

अ॒ग्निमु॒क्थैॠष॑यो॒ वि ह्व॑यन्ते॒ऽग्निं नरो॒ याम॑नि बाधि॒तासः॑ ।
अ॒ग्निं वयो॑ अ॒न्तरि॑क्षे॒ पत॑न्तो॒ऽग्निः स॒हस्रा॒ परि॑ याति॒ गोना॑म् ॥ ५ ॥

अ॒ग्निम् । उ॒क्थै । ऋष॑य । वि । ह्व॒य॒न्ते॒ । अ॒ग्निम् । नर॑ । याम॑नि । बा॒धि॒तास॑ ।
अ॒ग्निम् । वय॑ । अ॒न्तरि॑क्षे । पत॑न्त । अ॒ग्नि । स॒हस्रा॑ । परि॑ । या॒ति॒ । गोना॑म् ॥ ५ ॥

उद्गीथ० अग्निम् उक्थैः शस्त्रादिभि स्तुतिभिरित्यर्थ , ऋषय भृग्वादय वि ह्वयन्ते विविधमा ह्वयन्ति कर्मार्थम् । अग्निम् नर मनुष्या अपि शस्त्रादिभि स्तुतिभिः विविधमाह्वयन्ति । क । उच्यत — यामनि यज्ञे । बाधितास: जरामरणे बाधिताः पीडिता । अग्निम् एव वय पक्षिण सुपर्णादय अन्तरिक्ष आकाशे प त गच्छन्तः सन्तो विविधमाह्वयन्ति आकाश

1. नास्ति मूको २ वेष्टितः मूको. ३-३ पुरितम् वि[?] अ[?] ४ यत मूको ५ भृतः वि[?] अ[?]. ६ लोके वि[?] अ[?]. ७ शरीराणि वि[?].

गमनसामर्थ्याऽऽधानार्थम् । किञ्च अग्नि सहसा सहस्राणि गोनाम् गत्रा सम्बन्धीनि परि याति सर्वत प्राप्नोति प्रापयति वा स्तोतॄन् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अग्निम् दास्यै ऋपय नानाविधम् ह्वयन्ते । अग्निम् मनुष्या युद्धे बाधिता । यातिर्वधकर्मसु पठित । अग्निम् पक्षिण अन्तरिक्षे पतन्तः पश्यन्ति रात्रिषु । 'तस्मादिमा वयासि नक्त नाध्यासते' (तै ५,६,४,४) इति ब्राह्मणम् । यद्वा दात्रभूतमग्निम् अभिपतन्ति इति । अग्नि सहस्राणि गवाम् परि गच्छति रक्षणार्थम्[१] ॥ ५ ॥

अ॒ग्निं विशं॑ ईळते॒ मानु॑षी॒र्या अ॒ग्निं मनु॑षो॒ नहु॑षो॒ वि जा॒ताः ।
अ॒ग्निर्गान्ध॑र्वीं प॒थ्या॑मृ॒तस्या॒ग्नेर्गव्यू॑तिर्घृ॒त आ निष॑त्ता ॥ ६ ॥

अ॒ग्निम् । विशः॑ । ई॒ळ॒ते॒ । मानु॑षीः । याः । अ॒ग्निम् । मनु॑षः । नहु॑षः । वि । जा॒ताः ।
अ॒ग्निः । गान्ध॑र्वीम् । प॒थ्या॑म् । ऋ॒तस्य॑ । अ॒ग्नेः । गव्यू॑तिः । घृ॒ते । आ । निऽस॑त्ता ॥ ६ ॥

उद्गीथ० अग्निम् विश मनुष्यजातय ईळते स्तुवन्ति सदा सर्वत्र मानुषी या मनुष्य इत्यनेन पर्यायशब्देन वाच्या या ता इत्यर्थ । अग्निम् मनुष मनुष्या नहुष इत्यनेन पर्यायशब्देन 'युक्ता वि जाता जनितवन्तश्च[२] कर्मार्थम् । अग्नि गान्धर्वीम् वाच स्तुतिलक्षणाम् पथ्याम् पथिपथे भवा कर्ममार्गवर्तिनीम् ऋतस्य सत्यस्य अविसंवादिन स्तोतु स्वभूताम्[३], शृणोतीति शेष । किञ्च अग्ने स्वभूता गव्यूति आहुति घृते आज्ये[४] आ आभिमुख्येन मर्यादया वा निपत्ता तन्मयत्वेन अवस्थिता[५] घृतमयीत्यर्थ[६] ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अग्निम् प्रजा स्तुवन्ति या मनुषो जाता । अग्निम् एव मनुष्या नहुष राज्ञ जाता विविध स्तुवन्ति । अग्नि वाचम् यज्ञस्य पथ्याम् यज्ञमार्गे जाता शृणोति । 'गान्धर्वी' (निघ १,११) इति वाङ्नामसु पठ्यते[७] । अग्ने मार्गे घृते[८] 'सर्वत निषण्णो भवति'[९] ॥ ६ ॥

अ॒ग्नये॒ ब्रह्म॑ ऋ॒भव॑स्ततक्षुर॒ग्निं म॒हाम॑वोचामा सुवृ॒क्तिम् ।
अग्ने॒ प्राव॑ जरि॒तारं॑ यविष्ठ॒ाग्ने॒ महि॒ द्रवि॑ण॒मा य॑जस्व ॥ ७ ॥

अ॒ग्नये॑ । ब्रह्म॑ । ऋ॒भवः॑ । त॒त॒क्षुः॒ । अ॒ग्निम् । म॒हाम् । अ॒वो॒चा॒म॒ । सु॒ऽवृ॒क्तिम् ।
अग्ने॑ । प्र । अ॒व॒ । ज॒रि॒तार॑म् । य॒वि॒ष्ठ॒ । अग्ने॑ । महि॑ । द्रवि॑णम् । आ । य॒ज॒स्व॒ ॥ ७ ॥

उद्गीथ० अग्नय आग्न्यर्थम् ब्रह्म स्तुतिलक्षणम् ऋभव मेधाविनोऽस्मल्लक्षणा ततक्षु कृतवन्त । अग्नेरर्थाय स्तुतिं मेधाविन[१०] स्तोतारो मनसा पर्यालोचितवन्त इत्यर्थ । पर्यालोच्य च अग्निम् महान्तम् अवोचाम स्तुत्योक्तवन्तो[११] वयम्, स्तुतवन्त इत्यर्थ, सुवृक्तिम्[१२] स्तुतिम् । यज्ञावा हे अग्ने । प्र अव प्रकर्षेण रक्ष सर्वत जरितार[१३] तव स्तोतारम्[११] यविष्ठ । युवतम[१] । किञ्च

---

१ रक्षणा वि[१] २ २ युक्ता° मूको. ३ °ताना मूको ४ आज्येषु मूको. ५. चावस्थिता वि[२] अ ६ °मयीमित्यर्थं मूको ७ पठति वि[२] अ[१] ८ श्रुटितम् वि[२] अ[१]. ९ ९ नास्ति मूको १० नो याव वि[१], नो वोय वि[२] अ ११ स्तुत्युक्त° मूको. १२ °क्तमे मूको. १३ °तारो मूको.

हे अग्ने ! महि महत् द्रविणम् धनं दृष्टादृष्टफललक्षणम् आ यजस्व आभिमुख्येन मर्यादया वा देहि मह्यं तव स्तोत्रे इत्यर्थः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अग्नये स्तोत्रम् मेधाविनः अकुर्वन् । वयं च अग्निम् महान्तं प्रति अवोचाम स्तुतिम् । अग्ने ! रक्ष स्तोतारम् युवतम ! । अग्ने ! महद् धनम् आ प्रयच्छेति[1] ॥ ७ ॥

[2]इति अष्टमाष्टके तृतीयाध्याये पञ्चदशो वर्गः[2] ॥

[८१]

[3]विश्वकर्मा भौवन ऋषिः । विश्वकर्मा देवता । त्रिष्टुप् छन्दः, द्वितीया विराड्रूपा[3] ।

य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वदृषिर्होता न्यसीदत् पिता नः ।
स आशिषा द्रविणमिच्छमानः प्रथमच्छदवराँ आ विवेश ॥ १ ॥

[1]यः । इमा । विश्वा । भुवनानि । जुह्वत्[1] । ऋषिः । होता । नि । असीदत् । पिता । नः ।
सः । आऽशिषा । द्रविणम् । इच्छमानः । प्रथमऽच्छत् । अवरान् । आ । विवेश ॥ १ ॥

उद्गीथ० उत्तरे सूक्ते 'य इमा विश्वा', 'चक्षुषः पिता' इति सप्तर्चे विश्वकर्मदेवते विश्वकर्मा भौवनो ददर्श । यः विश्वकर्मा प्रजापतिः हिरण्यगर्भाख्यः आदिशरीरः इमा इमानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि जुह्वत् परस्मिन्नात्मनि प्रक्षिपन् उपसंहारकाले उपसंहरन्नित्यर्थः, ऋषिः उत्पत्तिस्थितिप्रलयकालानाम्[4] द्रष्टा परमात्मा होता असौ प्रलयकाले सर्वभूतहविर्होमस्य कर्ता नि असीदत् निषण्णवान् परमात्मनि स्वयमपि विशीर्णत्वात् प्रलीनवानित्यर्थः, पिता जनयिता नः अस्माकं सर्वभूतानाम् । एवमुक्तेन प्रकारेण सर्वभूतानि आत्मानं च परमात्मनि स्वाधिकारे प्रलयं नीत्वा ततोऽनन्तरं सृष्टिकाले प्राप्ते सः एव[5] प्रजापतिः हिरण्यगर्भो विश्वकर्माख्यः आशिषा आशीः शरीरेन्द्रियविषयाणां[6] सुखसाधनानामविभागेन अवस्थितानां विभागकरणेच्छा, तया हेतुभूतया तैः स्रष्टुमिच्छयेत्यर्थः, अथवा आशिषा मनसा प्रार्थनया, अथवा भोगाभिमुखत्वस्येच्छया द्रविणम् धनं शब्दादिविषयजनितं सुखलक्षणम् इच्छमानः अनुभवितुमिच्छन् प्रथमच्छत्[7] प्रथमम् अन्यस्मात् विज्ञानात्मनः 'पूर्वं छन्[8] लिङ्गशरीरेण च आत्मनः छादयिता आद्यं शरीरम् अवरान् अस्मान् अर्वाग्वर्तिनः प्राणिनः आ विवेश जीवभावेन आविष्टवान्, तदीयशरीरविधारणार्थं[9] तदीयसुखभारानुभवार्थं च तान् गृध्नुया अनुप्रविष्टवानित्यर्थः । पूर्वार्धेन प्रलयम् उक्त्वा उत्तरेण सृष्टिरुक्ता[10] अनयोक्त्या ॥ १ ॥

वेङ्कट० अत्र वाजसनेयकम्—'ब्रह्म वै स्वयंभु तपोऽतप्यत । तदैक्षत न वै तपस्यानन्त्यमस्ति हन्ताहं भूतेष्वात्मानं जुहवानि भूतानि चात्मनीति तत्सर्वेषु भूतेष्वात्मानं हुत्वा' (माश १३,७,१,१) इत्यादि । 'विश्वकर्मा भौवनः सर्वमेधे सर्वाणि भूतानि जुहवांचकार [11]स आत्मानमप्यन्ततो जुहवांचकार । तदभिवादिन्येषर्ग्भवति'[11] (नि १०,२६) । विश्वकर्मा भौवन ऋषिः । यः इमानि विश्वानि भुवनानि अग्नौ

---

१. °ष्यति मूको. २-२. नास्ति मूको. ३-३. निगमोऽयं या. (१०,२६) द्र. ४. °न्यवानां मूको. ५. एव प्रति मूको. ६. °यादीनां वि°. ७. नास्ति मूको ८-८. पूर्ववत् मूको. ९ °रणः वि°; शरीरविधारणं वि° अ. १० सृष्टा मूको. ११-११. नास्ति वि° अ°.

जुह्वत् ऋषि होता स्वयं चाग्नौ नि असीदत् अस्माकम् पिता[1], ॥ अथ सूक्तवाकादिना शिष्टादेशेषु धनम् इच्छमान प्रथमम् आच्छादयिता आत्मना महता सर्वं जगत् प्रथम छादयन् अपरान् आ विवेश घृतमिव पय[2] ॥ १ ॥

किं स्विदासीदधिष्ठानमारम्भणं कतमत् स्वित् कथासीत् ।
यतो भूमिं जनयन् विश्वकर्मा वि द्यामौर्णोन्महिना विश्वचक्षाः ॥ २ ॥

किम् । स्वित् । आसीत् । अधिऽस्थानम् । आऽरम्भणम् । कतमत् । स्वित् । कथा । आसीत् ।
यतः । भूमिम् । जनयन् । विश्वऽकर्मा । वि । द्याम् । और्णोत् । महिना । विश्वऽचक्षाः ॥२॥

उद्गीथ० इदानीं तस्या सृष्टे स्रष्टुः[3] विश्वकर्मण आधारोपादानाद्युपाय पृच्छन्ति ऋषय । किम् स्वित् आसीत् *स्विदिति वितर्कार्थो निपातः । किं पुन तद् वस्तु आसीत् अभूत् अधिष्ठानम्* आधारः सृष्टिं सृजत प्रजापते । कस्मिन् पुनराधारे अवस्थित सन् विश्वकर्मा भूतानि सृष्टवानित्यर्थं । कथा आसीत् कथा कथ केन वा अभ्युपायेन भूताना सर्ग आसीत् । परमात्मभावेन[4] विशिष्टानि भूतानि शरीरादिभावेन केन प्रकारेण संश्लेषितानीत्यर्थं[5] । यत भूमिम् जनयन् यत इत्यनेन प्रक्रान्तम् आधारोपादानोपायत्रयं[6] प्रतिनिर्दिष्ट द्रष्टव्य सामर्थ्यात् । यतो यस्मिन् आधारे स्थित इत्यर्थं, यतो येन च उपादानेनेत्यर्थं यतो येन च भूतसर्गोपायेन[7] इत्यर्थं, भूमिं पृथिवीं जनयन् उत्पादयन् विश्वकर्मा प्रजापति द्याम् दिवम् वि और्णोत् *ऊर्णोतिराच्छादनार्थः[8] सन् 'अत्र व्युपसर्गसंसर्गात्[9] विपरीतमर्थं ब्रवीति । व्यौर्णात् व्यूर्णुतवान्* 'विवृतवान् व्याच्छादितवानित्यर्थ.[9]', महिना महत्तया[10] विश्वचक्षा. सर्वस्य द्रष्टा सर्वज्ञ इत्यर्थं ॥२॥

वेङ्कट० अस्य अधिष्ठानम् किम् स्वित् आसीत् यत्रावस्थितो जगदय सृजति । कतमत् वा अस्य आरम्भणम् । कथ क[11] स आसीत्, यत भूमिम् जनयन् विश्वकर्मा वि और्णोत् महत्त्वेन दिवम् सर्वस्य द्रष्टा ॥ २ ॥

विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतोबाहुरुत विश्वतस्पात् ।
सं बाहुभ्यां धमति सं पतत्रैर्द्यावाभूमी जनयन् देव एकः ॥ ३ ॥

विश्वतःऽचक्षुः । उत । विश्वतःऽमुखः । विश्वतःऽबाहुः । उत । विश्वतःऽपात् ।
सम् । बाहुऽभ्याम् । धमति । सम् । पतत्रैः । द्यावाभूमी इति । जनयन् । देवः । एकः ॥ ३ ॥

उद्गीथ० अस्य प्रश्नस्य उत्तर प्रतिवचनम् । विश्वतश्चक्षु चक्षुर्ग्रहणस्य प्रदर्शनार्थत्वात् सर्वत्र विद्यमानचक्षुरादिबुद्धीन्द्रियान्त करण[12] इत्यर्थं, उत विश्वतोमुख अपि सर्वत्र विद्यमानमुख इत्यर्थं, विश्वतोबाहु सर्वत्र विद्यमानहस्तश्चेत्यर्थं, उत विश्वतस्पात् अपि सर्वत्र विद्यमानचरण[1]

---

१. नास्ति मूको २. °थ इति अ[1] ३ सष्टि मूको. ४. °मात्मभा° वि[1] अ ५. °तानि स्यो वि[1] अ, तानीत्य वि[1]. ६ °दानोपायत्रय मूको ७ °र्गोपादानेन वि[1]. ८ ८. °त्रापि उप° वि[1] अ. ९ ९ वृतवानाच्छादि° मूको १० हता मूको. ११ का वि[1]; त्वा वि[1] अ[1]. १२. °बुद्ध्यादिबुद्धी° मूको

[1]इत्यर्थ । एव सर्वत्र[2] विद्यमानपायूपस्थादिको द्रष्टव्य । यत एवं सर्वगत सर्वज्ञश्च सर्वशक्त्युपेतश्च विश्वकर्मा अत आत्माधिष्ठान आत्मारम्भणश्च सर्वोपायज्ञश्च[3] सम् बाहुभ्याम् धमति सधमतिर्गत्यर्थं अन्तर्णीतण्यर्थश्चात्र द्रष्टव्य । स्वहस्ताभ्या सर्वगताभ्या सर्वशक्त्युपेताभ्या च सर्वोपायज्ञश्च सन्[3] भूतानि सन्धमति सङ्गमयति उत्पादयतीत्यर्थं । सम् पतत्रै सङ्गमयति पादैश्च सर्वात्मना सर्वशक्त्या सर्वोपायैश्च सृजतीत्यर्थं, द्यावाभूमी जनयन् सृज्यमानभूताधारत्वात् पूर्वं द्यावापृथिव्यावुत्पादयन् 'देव देवनादिना' युक्त एक अद्वितीय ॥ ३ ॥

वेङ्कट० स एवविधो देव सर्वत स्वस्मिंस्त्रैलोक्यमुत्पादयतीत्यर्थ. । बाहुभ्याम् पादैश्च सम्-प्रेरयति द्यावापृथिव्यौ[5] जनयन् सोऽसहाय[6] देव[7] ॥ ३ ॥

किं स्विद्वनं क उ स वृक्ष आस यतो द्यावापृथिवी निष्टतक्षुः ।
मनीषिणो मनसा पृच्छतेदु तद् यदध्यतिष्ठद्भुवनानि धारयन् ॥ ४ ॥

किम् । स्वित् । वनम् । कः । ऊँ इति । सः । वृक्षः । आस । यतः । द्यावापृथिवी इति ।
निः ऽततक्षुः । मनीषिणः । मनसा । पृच्छत । इत् । ऊँ इति । तत् । यत् । अधिऽअतिष्ठत् । भुवनानि । धारयन् ।

उद्गीथ० पुनरपि यथा कश्चित्तक्षा वन गत्वा तदवयवभूत वृक्ष '[8]छित्वा देवताप्रतिमागृहभि त्यादिक[8] वस्तु कुर्यात्, एवमाधाराधेयभावमापद्यमानेभ्य.[9] अधिष्ठानत्वेन ॥ ४ ॥

वेङ्कट० किम् स्वित् अरण्यम् क च स[10] वृक्ष आस, यत वृक्षाद् द्यावापृथिव्यौ निष्कृतवन्तो देवा[11] । हे मनीषिण ! मनसा जिज्ञासुना पृच्छत एव तत्, यत् अधिष्ठानम् अधितिष्ठति भुवनानि धारयन् इति पूर्वस्यामृच्युक्तं ब्रह्म मनुष्यान् श्रद्धापयति । 'ब्रह्म वनम् ब्रह्म स वृक्ष आसीत्' (तैब्रा २,८,९,६) इति चाधीतमध्वर्युभि ॥ ४ ॥

या ते धामानि परमाणि यावमा या मध्यमा विश्वकर्मन्नुतेमा ।
शिक्षा सखिभ्यो हविषि स्वधावः स्वयं यजस्व तन्वं वृधानः ॥ ५ ॥

या । ते । धामानि । परमाणि । या । अवमा । या । मध्यमा । विश्वऽकर्मन् । उत । इमा ।
शिक्ष । सखिऽभ्यः । हविषि । स्वधाऽवः । स्वयम् । यजस्व । तन्वम् । वृधानः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० यानि ते शरीराणि परमाणि, यानि च अवमानि, यानि मध्यमानि विश्वकर्मन् । अपि च यानि इमानि परितो दृश्यमानानि, तानि सर्वाणि सखिभ्य[12] हविषि[13] बलवन्[1] प्रयच्छ । स्वयम् एव आत्मीय शरीरम् यजस्व वर्धमान इति भौवनो विश्वकर्मा जगत स्रष्टार विश्वकर्माण स्तौति ॥ ५ ॥

---

१ १ नास्ति मूको २ °यत्र मूको. ३. सं मूको. ४-४ देवादिना वि[1]; दवादिना वि[3] अ ५ नास्ति वि[1] अ[1], सोन वि[1]. ६. द्यावाभूम्या वि[3] अ[1]. ७. देव वि[1] अ[1]. ८-८ छित्वा त्यादिकं वि[1]; छित्वा वि[3] अ[1]. ९. °समाराधेयसमाप° मूको १०. नास्ति वि[3] अ[1] ११. द्यावा वि[3] अ[1]. १२ °भ्य वि[3] अ[1] १३. °षीति वि[1], नास्ति वि[3] अ[1].

विश्वकर्मन् हविषा वावृधानः स्वयं यजस्व पृथिवीमुत द्याम् ।
मुह्यन्त्वन्ये अभितो जनास इहास्माकं मघवा सूरिरस्तु ॥ ६ ॥

विश्वऽकर्मन् । हविषा । ववृधानः । स्वयम् । यजस्व । पृथिवीम् । उत । द्याम् ।
मुह्यन्तु । अन्ये । अभितः । जनासः । इह । अस्माकम् । मघऽवा । सूरिः । अस्तु ॥ ६ ॥[1]

उद्गीथ० पृथिवीम् उत द्याम् पृथिवीं दिवञ्चात्मसात् कुर्वित्यर्थः । किञ्च मुह्यन्तु त्वदिच्छया[2] विविक्ता भवन्तु अभितः उभयतः [3]स्तुतियज्ञेभ्यः ये त्वां यष्टुं[3] स्तोतुं च न समाशासिषुरित्यर्थः, अन्ये जनासः अस्मत्तोऽन्ये अस्मत्सपत्ना मनुष्याः । किञ्च इह त्वद्यागकर्मणि अविच्छिन्नसन्ताने अस्माकम् स्वभूतः अन्तरात्मा यजमानो वा मघवा हविर्दानवान् सूरिः अस्तु नित्यं तव स्तोता भवतु त्वत्प्रसादादित्यर्थः ।

अथवा विश्वकर्माणं सृष्ट्युपसंहाराभिमुखं स्तोता ब्रवीति । हे विश्वकर्मन्! हविषा सर्वभूतात्मकेन वावृधानः वर्धमानः स्वयम् यजस्व आत्मना सङ्गतान् कुरु आत्मन्युपसंहरेत्यर्थः । पृथिवीमुत द्याम् पृथिवीं दिवञ्च आत्मसङ्गते[4] कुरु त्वम् आत्मन्युपसंहरेत्यर्थः[5] । [6]न अत्र अस्माकम् उभाभ्याम् उपयोगोऽस्ति[6] । किं तर्हि । ब्रूमः — प्रागुपसंहारात् मुह्यन्तु विविक्ता भवन्तु अभितः सर्वतः सर्वप्रमाणैः सर्वप्रकारञ्च त्वा मा शासिषुरित्यर्थः, अन्ये जनासः अस्मत्सपत्नजनाः । किञ्च इह सृष्टौ त्वद्यागकर्मणि वर्तमानानाम् अस्माकम् अन्तरात्मा मघवा हविर्धनेन धनवान् सूरिः तव स्तोता अस्तु भवतु । किम् । सामर्थ्यात् तव प्रज्ञातेरुभयम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० विश्वकर्मन्! हविषा वर्धमानः स्वयम् एव स्वशरीरभूताम् पृथिवीम् यजस्व, अपि च दिवम् । मुह्यन्तु अन्ये अभितः जनाः । इह अस्माकम् धनवान् प्राज्ञो विश्वकर्मा भवतु ॥ ६ ॥

वाचस्पतिं विश्वकर्माणमूतये मनोजुवं वाजे अद्या हुवेम ।
स नो विश्वानि हवनानि जोषद् विश्वशम्भूरवसे साधुकर्मा ॥ ७ ॥

वाचः । पतिम् । विश्वऽकर्माणम् । ऊतये । मनःऽजुवम् । वाजे । अद्य । हुवेम ।
सः । नः । विश्वानि । हवनानि । जोषत् । विश्वऽशम्भूः । अवसे । साधुऽकर्मा ॥ ७ ॥

उद्गीथ० वाचः पतिम् स्तुतिवाचः स्वामिनम्, अथवा ऋग्यजुःसामलक्षणाया वाचः पालयितारं वेदाधारमित्यर्थः, विश्वकर्माणम् सर्वस्य कर्तारं हिरण्यगर्भम् ऊतये अवनाय[7] हविषा तर्पणाय वा[7] मनोजुवम् मनोगम्यं योगिनां [8]मनोगतिं वा[8] सर्वगतमित्यर्थः, वाजे हविरन्ने दातव्यत्वेन निमित्तभूतेन भुक्त्यर्थं हविर्दानुमित्यर्थः, अद्य यागाऽहनि हुवेम आह्वयामः । अस्माभिः आहूयमानश्च सः नः अस्माकम् विश्वानि सर्वाणि सर्वप्रकाराणि हवनानि आह्वानानि जोषत् जुषतु मनसा प्रीयतां सेवतां वा, परया प्रीत्या शृणोत्वित्यर्थः । किमर्थम् । अवसे अस्मद्यज्ञ प्रत्यागमनाय । विश्वशम्भूः सर्वयजमानानां सुखस्य भावयिता साधुकर्मा शोभनकर्मा ॥ ७ ॥

---

१. या. (१०,२७) व्याख्यानं द्र. २. नदि° मूको. ३-३. स्तुति ··· यष्टुं वि° अ; स्तुतिः ··· त्वां यष्टुं वि°. ४. नास्ति मूको. ५. °पसंस्र मूको. ६-६. नात्रास्माकं ··· मूको. ७ पानाय वि° अ. ८-८. °गिनो वि° अ.

वेङ्कट० वाचः पतिम् विश्वस्य कर्तारम्[1] रक्षणाय मनोवेगम् सङ्ग्रामे वयम् अद्य आह्वयाम । [2]स अस्माकम्[3] विश्वानि ह्वानानि[4] सेवताम् सर्वजनस्य सुखस्योत्पादकः रक्षणाय [5]साधुकर्मा इति[6] ॥७॥

[5]इति अष्टमाष्टके तृतीयाध्याये षोडशो वर्गः[6] ॥

[८२]

[7]विश्वकर्मा भौवन ऋषिः । विश्वकर्मा देवता । त्रिष्टुप् छन्दः[8] ।

चक्षुषः पिता मनसा हि धीरो घृतमेने अजनन्नम्नमाने ।
यदेदन्ता अददृहन्त पूर्व आदिद् द्यावापृथिवी अप्रथेताम् ॥ १ ॥

चक्षुषः । पिता । मनसा । हि । धीरः । घृतम् । एने इति । अजनत् । नम्नमाने इति ।
यदा । इत् । अन्ताः । अददृहन्त । पूर्वे । आत् । इत् । द्यावापृथिवी इति । अप्रथेताम् ॥ १ ॥

उद्गीथ० चक्षुषः पिता यदा चक्षुरादीनाम् इन्द्रियाणाम् पिता जनकः विश्वकर्मा मनसा हि धीरः अन्तःकरणेन च धीरः धीमान् प्रज्ञावान् परिदृष्टकारीत्यर्थः, घृतम् उदकम्[1] सर्वस्य स्थितिमूलम्[2] एने द्यावापृथिव्यौ प्रति[3] अजनत् अजनयत् जनितवान् । कीदृश्यौ प्रति जनितवान् । उच्यते— नम्नमाने नमयन्तौ[4] धानचि रूपम्[5] तापः इमाने । नमनाने सम्भोगैकत्वात्[10] परस्परेण प्रह्वीभवन्त्यौ परस्परोपकारकरणात् अन्योन्यानुगते इत्यर्थः । यदा इत् यदा च अन्ताः पृथिव्यादिलोकानां पर्यन्ता अददृहन्त दृढीभूताः विश्वकर्मणा प्रतिष्ठिताः कृता इत्यर्थः, पूर्वे अनादिकालप्रवृत्ताः आधेयात् पूर्वोत्पन्ना वा । आत् इत् तदैव द्यावापृथिव्यौ अप्रथेताम् स्वेनस्वेन भूतधारणप्रसवनादिकार्येण विस्तीर्णे स्वकार्यकरणसमर्थे जाते इत्यर्थः ॥ १ ॥

वेङ्कट० चेतसः उत्पादकः मनसा हि दृष्टः[12] प्रथमम् उदकं द्यावापृथिव्यौ च तस्मिन् उदके इतस्ततः प्रह्वन्त्यौ अजनयत् । अथ यदा द्यावापृथिव्योः पर्यन्ताः प्रत्नाः अभवन् दृढाः दृंहिताः [13]विश्वकर्मणा, अनन्तरमेव[13] द्यावापृथिव्यौ यथाकामम् आ पर्यन्तात् अप्रथेताम् ॥ १ ॥

विश्वकर्मा विमना आद्विहाया धाता विधाता परमोत संदृक् ।
तेषामिष्टानि समिषा मदन्ति यत्रा सप्तऋषीन् पर एकमाहुः ॥ २ ॥

विश्वऽकर्मा । विऽमनाः । आत् । विऽहायाः । धाता । विऽधाता । परमा । उत । सम्ऽदृक् ।
तेषाम् । इष्टानि । सम् । इषा । मदन्ति । यत्र । सप्तऽऋषीन् । परः । एकम् । आहुः ॥२॥[14]

उद्गीथ० विश्वकर्मा विमनाः विमनाः[15] लोके दीनमना उच्यते, तच्च विश्वकर्मणि दीनमनस्त्वं न सम्भवतीति

1 कर्ता वि[1] अ[1]. 2 2. सोमाम्भोम्मा° वि[1] अ[1]. 3 स्थानानि वि[1] अ[1]. 4 4. °मे च अ[1]. 5-5. नास्ति मूको. 6 °कम मूको. 7 स्थितिम् मूको. 8 यग वि[1] अ. 9. इतरस्तच मूको. 10 °सेवक मूको. 11 दृष्ट वि[1] अ[1]. 12 12 °नान्तरमेव वि[1] अ[1]. 13 पा. (१०,२६) व्याख्यातमपूर्णम् 14. अ मूको.

विमना विभूतमना व्याप्तमना सर्वगतान्तःकरण सर्वज्ञ इत्यर्थः, आत् अपि च विहाया 'महान् सर्वगत'[1] इत्यर्थः, धाता कर्ता चेत्यर्थः, विधाता विश्वकर्तेत्यर्थः[2], परमा उत सदृक परमश्च सन्द्रष्टा कृताकृतस्य प्रत्यवेक्षितेत्यर्थः, तेषाम् भूतानाम् इष्टानि प्रियाणि सामर्थ्याद् उदकानि विश्वकर्मणा वृष्टिरूपेण भूमौ कृतानि[3] रश्मिभि आकृष्टानि सम् मदन्ति इषा[4] सर्वस्य अन्नहेतुना आदित्यस्यान्नभूतेन वा आदित्यमण्डले पूर्वस्थितेनोदकेन सह सम्मदन्ति सम्मोदन्ते एकीभूय हृष्यन्तीत्यर्थः । क । उच्यते—यत्र यस्मिन् आदित्यमण्डले सप्तऋषीन् ऋषिदर्शनात् । प्रथमार्थे वाऽत्र द्वितीया । सप्तसङ्ख्याका सर्पणशीला वा सर्वार्थाना द्रष्टार रश्मय स्थिता, परः च उत्तरपुरुषो मण्डलस्य अधिष्ठाता स्थित, तत्रत्यर्थः । तच्चैतत् सर्वम् उदक मण्डल रश्मीन् [5]अधिष्ठातार च[5] विश्वकर्माणमेव एकम् आहु वदन्ति तत्त्वविद तस्य सर्वात्मकत्वात् ॥ २ ॥

वेङ्कट० विश्वकर्मा व्याप्तमना अपि च महान् धाता[6] विधाता च अपि च परमाणामपि सन्द्रष्टा तेषाम् अभिमतानि स्थानानि[7] अन्नेन सम्-मोदन्ते, यस्मिन्[8] यज्ञे सप्तऋषीन् परस्तात् एकम् आहु । विश्वकर्मणोऽधिष्ठानाद् वृक्षादिव शाखा प्रादुर्भूता सप्तर्षय इति वदन्ति तेषां यजमानानामिति[9] ॥२॥

यो नः पिता जनिता यो विधाता धामानि वेद भुवनानि विश्वा ।
यो देवानां नामधा एक एव तं संप्रश्नं भुवना यन्त्यन्या ॥ ३ ॥

य । नः । पिता । जनिता । यः । विऽधाता । धामानि । वेद । भुवनानि । विश्वा ।
यः । देवानाम् । नामऽधाः । एकः । एव । तम् । सम्ऽप्रश्नम् । भुवना । यन्ति । अन्या ॥३॥

उद्गीथ० य विश्वकर्मा न अस्माक सर्वभूतानाम् पिता सर्वत पाता जनिता जनयिता च, य विधाता च स्थिते कर्ता चयर्थः, धामानि स्थानानि नामानि[10] जन्मानि वा वेद भुवनानि विश्वा भूतानि सर्वाणि स्वरूपतो जानाति । य देवानाम् देवादिभूतानाम् अनन्तानामपि[11] सतामित्यर्थः, [12]नामधा नाम्ना[12] धाता कर्ता चेत्यर्थः, एक एव सन्, तम् विश्वकर्माणम् सप्रश्नम् स्वरूपजिज्ञासार्थं सम्प्रष्टव्यं दुर्ज्ञानस्वरूपत्वाद् महता आदरेण ज्ञानस्य स्वरूपमित्यर्थः, यन्ति गच्छन्ति उत्पत्तिस्थितिप्रलयापवर्गकालेषु प्राप्नुवन्ति भुवना अन्या भूतानि अन्यानि ॥ ३ ॥

वेङ्कट० य ■ पिता जनयिता, य च विधाता विधायक अङ्गोपाङ्गानाम् स्थानानि वेत्ति, भूतानि च विश्वानि तेषु स्थितानि । य सर्वेषामेव देवानाम् अग्निर्वायुरित्यादीना[13] नाम्ना[14] धाता[15], स एक एव । तम् देवम् अन्यानि भूतानि [16]सप्रश्नम् यन्ति[16] पृच्छन्तीति[17] ॥ ३ ॥

१-१ होत्रस्य° मूको. २ स्वकर्ते° वि[2] अ, स्वकर्ते° वि[3]. ३ कीता मूको. ४ उषा मूको. ५-५ °रश्च मूको. ६. °ता च वि[2] अ[1]. ७ नास्ति वि[1]. ८ अस्मिन् वि[2] अ[1]. ९. इति अ[1]. १० नास्ति वि[2]. ११. अन्नाता° वि[1]; नाता° वि[2], अन्नाना° अ. १२-१२ नामधाम्ना च नाम्ना वि[1], नामधाम्नास्वनाम्ना वि[2], नामधाम्ना अ. १३ °वायुरित्यादित्यान्त्याना वि[1]. १४ नाम्ना मूको. १५ नास्ति मूको. १६-१६ नास्ति वि[2] अ[1]. १७. प्रयच्छती° वि[2] अ[1], पृच्छती° वि[1]

त आयजन्त द्रविणं समस्मा ऋषयः पूर्वे जरितारो न भूना ।
असूर्ते सूर्ते रजसि निषत्ते ये भूतानि समकृण्वन्निमानि ॥ ४ ॥

ते । आ । अयजन्त । द्रविणम् । सम् । अस्मै । ऋषयः । पूर्वे । जरितारः । न । भूना ।
असूर्ते । सूर्ते । रजसि । निऽसत्ते । ये । भूतानि । सम्ऽअकृण्वन् । इमानि ॥ ४ ॥

उद्गीथ० ते विश्वकर्मणः स्वभूता आ अयजन्त मर्यादया ददति[1] द्रविणम् वृष्ट्युदकं धनं कर्मफललक्षणं वा सम् अस्मै सम्यग् अस्मै लोकाय यजमानाय वा ऋषयः सर्वार्थानां द्रष्टारः प्राणाः[2] विश्वसृजः पूर्वे प्रथमजाः । किमिव ददति । उच्यते—जरितारः न भूना यथा देवानां स्तोतारः भूम्ना दियजमानाः भूम्ना भूम्ना बहुत्वेन[3] एवेन माहात्म्येन सम्यगस्मै लोकायाहुतिद्वारेण वृष्ट्युदकं ददति, स्वात्मने [illegible] कर्मफलं ददति[4], एवं ये । कीदृशा विश्वसृजो विश्वकर्मणः प्राणाः । उच्यते—असूर्ते असूपपदाद् ईर्तेः क्तप्रत्यये परत उत्वम्, असवर्णामस्वेऽपि[5] जस दीर्घभावो गुणश्च । असूर्ते असुसमीरिता[6] असुना प्राणेन परमसूक्ष्मेण वायुना हिरण्यगर्भेण विश्वकर्माख्येन प्रेरिता सूर्ते सुष्ठु प्रेरिते विस्तीर्णे रजसि लोके अन्तरिक्षाख्ये निषत्ते निषण्णे अवस्थिता ये विश्वसृजो विश्वकर्मणः प्राणाः भूतानि इमानि समकृण्वन् सम्यगेकीभूता वा कृतवन्तः सृष्टवन्त इत्यर्थः । ते[8] आयजन्तेति पश्चाद्योज्यम्[7] ॥ ४ ॥

वेङ्कट० [illegible] सम् आ अयजन्त हिरण्मूतं धनम् विश्वकर्मणे ऋषयः पूर्वे स्तोतारश्चाग्नये महत्त्वेन युक्ताः । ये ऋषयः सरणवर्जिते विस्तृते लोके निषण्णे निश्चलमवस्थिते वर्तमाना इमानि भूतानि समकुर्वन् समसृजु[8] ॥ ४ ॥

परो दिवा पर एना पृथिव्या परो देवेभिरसुरैर्यदस्ति ।
कं स्विद् गर्भं प्रथमं दध्र आपो यत्र देवाः समपश्यन्त विश्वे ॥ ५ ॥

परः । दिवा । परः । एना । पृथिव्या । परः । देवेभिः । असुरैः । यत् । अस्ति ।
कम् । स्वित् । गर्भम् । प्रथमम् । दध्रे । आपः । यत्र । देवाः । सम्ऽअपश्यन्त । विश्वे ॥ ५ ॥

उद्गीथ० दिवा पृथिव्या देवभिः असुरैः इत्यादि सर्वत्र पञ्चम्यर्थे तृतीया । यदित्यत्र च लिङ्गव्यत्ययः कार्यः परशब्दसामानाधिकरण्यात्[9] । परः प्रकृष्टः[10] सर्वस्य कारणत्वात् प्रधानभूतो दिवः सकाशात्, परः एव एना पृथिव्या अस्याः[11] अपि सकाशात्, परः देवेभ्योऽसुरेभ्यश्च[12] यत् अग्निः यो विद्यते[13] सर्वस्य[14] कारणत्वेन, तम् कम् प्रजापतिं विश्वकर्माणम् गर्भम् प्रथमम् सर्वादिकारणत्वात्[15] पूर्वम् दध्रे धारितवत्यः आपः । तदुक्तम्—'आप एवेदमग्र आसुः । ता आपः सत्यम् असृजन्त' इति । यत्र यस्मिन् प्रजापतौ विश्वकर्मणि जाते सति देवाः विश्वक्रीडनके क्रीडनशीलाः प्रजापतेः

1. ददाति वि॰ अ. 2. प्राणा वि॰ 3. ब॰ त्वेन वि॰, त्रुटितम् वि॰ अ. 4. °स्वपानेऽपि सेऽपि मूको. 5. असुरमी॰ मूको. 6. नास्ति मूको. 7. विश्वपाज्यम् मूको. 8. स मासृजु मूको. 9. परशब्द॰ मूको. 10. इष्ट मूको. 11. अस्य मूको. 12. देवेभ्यश्च मूको. 13. विद्य॰ मूको. 14. सर्वस्य मूको. 15. °कारण॰ मूको.

विश्वकर्मणः प्राणाश्च सुरादयः समपश्यन्त[1] सम्यग् दृष्टवन्तः स्वंस्वं [2]विषयं रूपादिकं[2] [3]विश्वे सर्वे[3]। पूर्वे प्रथमजाः। यस्मात् आद्ये शरीरे पूर्वविषयोपादानप्रवृत्तिः तस्मात् पूर्वत्वव्यपदेशः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० परस्तात् दिवः परस्ताच्च अस्याः पृथिव्याः परस्ताच्च देवासुरेभ्यो गुहायाम् यत् भवति। तम् कम् स्वित्[4] प्रथमम् आपः गर्भम् धृतवत्यः, यस्मिन् वर्तमानाः देवाः समपश्यन्त[5] सर्वे सङ्गताः इतरेतरं पश्यन्तीति जानत एव कस्यचित् प्रश्नः[6] ॥ ५ ॥

तमिद्गर्भं प्रथमं दध्र आपो यत्र देवाः समगच्छन्त विश्वे।
अजस्य नाभावध्येकमर्पितं यस्मिन् विश्वानि भुवनानि तस्थुः ॥ ६ ॥

तम्। इत्। गर्भम्। प्रथमम्। दध्रे। आपः। यत्र। देवाः। सम्ऽअगच्छन्त। विश्वे।
अजस्य। नाभौ। अधि। एकम्। अर्पितम्। यस्मिन्। विश्वानि। भुवनानि। तस्थुः ॥ ६ ॥

उद्गीथ० *तम् इत् तमेव प्रजापतिं विश्वकर्माणम् गर्भम् प्रथमम् अन्यस्माद् विकारात् पूर्वम् दध्रे* धारितवत्यो जगत्कारणभूताः आपः, यत्र यस्मिन् विश्वकर्मणि प्रजापतौ [7]देवाः विषयक्रीडनकैः क्रीडनशीलाश्च सुरादयः प्राणाः [7]विश्वे सर्वे सहदशापि लिङ्गशरीरनिमित्ताः समगच्छन्त सङ्गतवन्तः, लिङ्गशरीरमात्रेण एकीभूताः क्षीरे दकवत् सम्मूर्च्छिता इत्यर्थः। किञ्च यस्मिन् विधारके विश्वकर्मणि प्रजापतौ[8] विश्वानि सर्वाणि [8]भुवनानि भूतानि[8] तस्थुः प्रोतन्यायेन अवस्थितानि सूत्रे मणिगणा इव, तस्य अजस्य नित्यस्य नाभौ अधि नाभेरुपरि अन्तरण्डं बहिरण्डं च व्याप्य व्यवस्थितस्य मध्यवर्तित्वाद् नाभिभूतस्य अन्तरण्डवर्तिनो विकारासमवो मध्ये[9] [9]एकम् अर्पितम्[9] इत्यर्थः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० तम् एव विश्वकर्माणम् प्रथमम् दध्रे आपः, यत्र देवाः सङ्गताः सर्वे। तस्य अजस्य नाभौ एकम् अर्पितम् इत्यण्डाभिप्रायम्। अण्डं हि प्राग् विसर्गान्नाभिस्थाने तिष्ठति[10]। यस्मिन् अण्डे विश्वानि भूतानि तिष्ठन्तीति ॥ ६ ॥

न तं विदाथ य इमा जजानान्यद्युष्माकमन्तरं बभूव।
नीहारेण प्रावृता जल्प्या चासुतृप उक्थशासश्चरन्ति ॥ ७ ॥

न। तम्। विदाथ। यः। इमा। जजान। अन्यत्। युष्माकम्। अन्तरम्। बभूव।
नीहारेण। प्रावृताः। जल्प्या। च। असुऽतृपः। उक्थऽशासः। चरन्ति ॥ ७ ॥

उद्गीथ० वेदशास्त्रार्थानभिज्ञा केवलतार्किका उच्यन्ते— यः विश्वकर्मा इमा इमानि भूतानि जजान जनितवान्, तम् विश्वकर्माणम् न विदाथ न विजानीथ यूयम्। यत एवम् अतः कारणात् युष्माकम् च विश्वकर्मरूपम् अजानतां तेषां च तद्विदाम् अन्यद् अन्तरम् बभूव महान् विशेषो जात इत्यर्थः। कथम् अतद्विदो वयम्, ते च वेदशास्त्रविदः तद्विद इति चेद्, यतो यूयम् नीहारेण प्रावृताः नीहारेण तत्सदृशेन[11] तमोरूपेण परमार्थवस्त्वाच्छादकेन वेदार्थापरिज्ञान-

१. स सम° मूको. २-२. विषयरू° वि[1]; विषयरहितं वि[2] अ. ३-३. नास्ति मूको. ४. चित् वि[1] अ[1]. ५. °न्ति वि[1] अ[1]. ६. °श्नम् वि[1] अ[1]. ७-७. नास्ति वि[1]. ८-८. भुवानि भुव° वि[1] अ. ९. मध्यमध्यम मूको. १०. °ष्ठतीति अ[1]. ११. सदृशेन मूको.

लक्षणेन अज्ञानेन आच्छादिता जल्प्या च परबुद्धिपरिभावार्थया[1] न परमार्थस्वरूपावधारणार्थया शुष्कतर्कविद्यया आच्छादिता असुतृप असुना प्राणाना चक्षुरादीनाम् अन्नादिना[2] तर्पयितारश्चेत्यर्थ । अत कारणात् अतद्विदो यूयम्। वेदार्थस्य ज्ञातारश्च [3]यत उक्थशास चरन्ति[3] उत्तिष्ठन्ति उत्पद्यन्ते विकारा अस्मादिति उक्थ पर कारण तस्य शसितारः कथयितार स्वरूपतो व्याख्यातार सन्तश्चरन्ति सर्वत्र अप्रतिहन्यमाना प्रवर्तन्ते, अतस्ते तद्विद । अतश्च कारणाद् युष्माक च विश्वकर्मस्वरूपस्य वेत्तृणा च महदन्तरमिति योज्यम् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० न तम् जानीथ यूयम् य इमानि भूतानि जनयामास। युष्माभिरज्ञातम् युष्माकम् अन्तर्हृदये अस्तीति विश्वकर्माणमाह। अथ परोक्षमाह—नीहारेण इति। हिमानी नीहार, तत्सदृशेनाज्ञानेन आवृता जल्प्या च अलौकिकैश्च वचनै परिवृता[4] प्राणानामात्मीयाना तर्पयितार [5]उक्थानि शसन्त[5] इत्याद्यार्थम् आत्मकृतानि वदन्त चरन्ति ॥ ७ ॥

[6]इति अष्टमाष्टके तृतीयाध्याये सप्तदशो वर्ग[6] ॥

[८३]

[7]मन्युस्तापस ऋषि । मन्युर्देवता । त्रिष्टुप् छन्द प्रथमा जगती[7] ।

यस्ते॑ मन्योऽवि॑धद्वज्र सायक॒ सह॒ ओजः॑ पुष्यति॒ विश्व॑मानु॒षक् ।
सा॒ह्याम॒ दास॒मार्यं॒ त्वया॑ यु॒जा सह॑स्कृतेन॒ सह॑सा॒ सह॑स्वता ॥ १ ॥

यः । ते॒ । म॒न्यो॒ इति॑ । अवि॑धत् । व॒ज्र॒ । सा॒य॒क॒ । सहः॑ । ओजः॑ । पु॒ष्य॒ति॒ । विश्व॑म् । आ॒नु॒षक् ।
स॒ह्याम॑ । दास॑म् । आर्य॑म् । त्वया॑ । यु॒जा । सहः॑ऽकृतेन । सह॑सा । सह॑स्वता ॥ १ ॥

उद्गीथ० उत्तरे सूक्त सप्तर्चे आग्नवे मन्युर्देवता। "हे मन्यो! वज्र[8] वज्रवद्[8] अभेद्य! सायक! शत्रूणाम् अन्तकर! य यजमान त तव, स्तुतिमिति शेष, अविधत्, 'विध विधाने'। विधान करणम्। विधति करोतीत्यर्थ । सह बल च शरीरपुष्टिलक्षणम् ओज सामर्थ्यलक्षण च बलम् पुष्यति हविर्भि वर्धयतीत्यर्थ । विश्वम् सर्व देवगणम् त्वदनुचरम्[9] आनुषक् आनुपूर्व्येण स्तुतिभि हविर्भिश्च पुष्यतीति योज्यम्। समीप्सितार्थप्रदानेन[9] अनुगृह्णासीति[10] शेषः। यत इंदृशस्त्वम्, अत वयमपि तव स्तोतार यष्टारश्च। तव अनुग्रहात् साह्याम अभिभवेम इत्याशास्महे वयम् दासम् उपक्षपयितव्य शत्रूणाम् आर्यम् अरणीयं[11] शूरत्वादिगुणोपेतत्वात् अभिगमनीय युद्धार्थं च त्वया मन्युना युजा सहायेन। कीदृशेन। सहस्कृतेन अस्मज्जनयष्टस्य कर्त्रा सहसा बलरूपेण च सहस्वता बलवता च ॥ १ ॥

---

१ °क्वतार्थया वि[1], °र्थयो वि[3] अ. २ अन्नादिना वि[3] अ; नास्ति वि[1]. ३-३. यत उक्थशास चरन्ति वि[3] अ. ४ °वृता वि[1]. ४-५ नास्ति वि[1]. ६-६ नास्ति मूको. ७-७ नास्ति मूको. ८ त्वदनुचरम् वि[1]; तदनुचरम् वि[3] अ. ९ तर्पीप्सि° मूको. १०. अनुगृह्णासीति वि[3] अ; °गीते वि[1]. ११ स्मणीयं वि[1], अभीयम् वि[3] अ

वेङ्कट० मन्युस्तापसः । यः 'तुभ्यम् अविधत्[1] हे मन्यो ! परिचरणं करोति बलिष्ठ ! शत्रूणाम् अन्तकर !, स मनुष्यो बलं[2] वेगं[3] च वर्धयति सर्वम् अनुपक्रम् । अभिभवेम दासम् आर्यम् चोभयविधशत्रुम् त्वया सहायेन बलेनोत्पादितेन सहमानेन परान् बलवता[4] ॥ १ ॥

मन्युरिन्द्रो मन्युरेवास देवो मन्युर्होता वरुणो जातवेदाः ।
मन्युं विश ईळते मानुषीर्याः पाहि नो मन्यो तपसा सजोषाः ॥ २ ॥

मन्युः । इन्द्रः । मन्युः । एव । आस । देवः । मन्युः । होता । वरुणः । जातऽवेदाः ।
मन्युम् । विशः । ईळते । मानुषीः । याः । पाहि । नः । मन्यो इति । तपसा । सऽजोषाः ॥२॥

उद्गीथ० मन्युः इन्द्रः मन्युरेव इन्द्ररूपेण अवस्थित इत्यर्थः । मन्युः एव आस देव मन्युरेव बभूव अन्योऽपि देवः । अन्यदेवरूपेण मन्युरेव अवस्थित इत्यर्थः । मन्युः होता मन्युरेव होता ऋत्विगित्यर्थः । वरुणः अपि जातवेदाः अपि मन्युरेव । मन्युम्[1] कारणावस्थितम् ईळते स्तुवन्ति विशः मनुष्यजातयः मानुषीः याः [5]मनुष्याकृतयो याः, मनुष्येत्यनेन[5] पर्यायशब्देन युक्ता याश्च इत्यर्थः । यस्त्वम् ईदृशः स त्वम् पाहि रक्ष नः अस्मान् हे मन्यो ! तपसा मत्पित्रा सह सजोषाः समानप्रीतिः समानसेवनो वा ॥ २ ॥

वेङ्कट० मन्युः एव इन्द्रः । मन्युः एव आस सर्वः देवः । मन्युः एवाग्निः वरुणः अपि जातप्रज्ञः । मन्युम् एव मनुषोऽपत्यभूताः प्रजाः[6] स्तुवन्ति, नेन्द्रादीन् । स त्वम् अस्मान् रक्ष मन्यो ! मत्पित्रा तपसा सङ्गतः ॥ २ ॥

अभीहि मन्यो तवसस्तवीयान् तपसा युजा वि जहि शत्रून् ।
अमित्रहा वृत्रहा दस्युहा च विश्वा वसून्या भरा त्वं नः ॥ ३ ॥

अभि । इहि । मन्यो इति । तवसः । तवीयान् । तपसा । युजा । वि । जहि । शत्रून् ।
अमित्रऽहा । वृत्रऽहा । दस्युऽहा । च । विश्वा । वसूनि । आ । भर । त्वम् । नः ॥ ३ ॥

उद्गीथ० हे मन्यो ! यस्त्वम् तवसः अन्तर्णीतमत्वर्थमेतत्[7] । सर्वस्मात् बलवतः सकाशात् तवीयान् बलवत्तरः, स त्वम् अभि इहि[8] अस्मच्छत्रून् प्रति गच्छ । गत्वा च तपसा तपोनाम्ना अस्मत्पित्रा युजा सहायेन वि जहि अभिभव अस्मच्छत्रून् । विजित्य च अमित्रहा अमित्राणाम् अस्मच्छत्रूणां हन्ता सन् [9]वृत्रहा वृत्रस्य चासुरस्य मेघस्य हन्ता सन्[9] दस्युहा च दस्यूनाम् उपक्षपयितॄणाम्[10] अन्येषां च शत्रूणां हन्ता सन् विश्वा सर्वाणि वसूनि अस्मच्छत्रुधनानि आ भर आहर त्वम् नः अस्मभ्यम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अभि गच्छ मन्यो ! प्रवृद्धान् प्रवृद्धतरः । तपसा सहायेन वि जहि शत्रून् । अमित्रादीनां

१-१. °भ्यमत्र वि[२] अ[१]. † नास्ति वि[१]. २. नास्ति मूको. ३. वेनं वि[२] अ[१]. ४. °लवर्जितानिति अ[१]. ५-५. मनुष्याकृत्यनेन वि[२] अ; मनुष्याकृत्यानेन वि[१]. ६. प्रजा वि[२] अ[१]; प्राज्ञा वि[१]. ७. अन्तर्हित° वि[१]. ८. त्रुटितम् वि[२] अ. ९-९ नास्ति वि[१]. १०. °क्षयि° वि[२].

हन्ता। अमित्रोऽस्मिनाघः। वृत्र मारेऽक। दस्युरपक्षपयिता। विश्वानि वसूनि आ भर त्वम् अस्मभ्यम् ॥ ३ ॥

त्वं हि मन्यो अभिभूत्योजाः स्वयंभूर्भामो अभिमातिषाहः ।
विश्वचर्षणिः सहुरिः सहावानस्मास्वोजः पृतनासु धेहि ॥ ४ ॥

त्वम् । हि । मन्यो इति । अभिभूतिऽओजाः । स्वयम्ऽभूः । भामः । अभिमातिऽसहः ।
विश्वऽचर्षणिः । सहुरिः । सहावान् । अस्मासु । ओजः । पृतनासु । धेहि ॥ ४ ॥

उद्गीथ० हे मन्यो! त्वम् हि यस्मात् अभिभूत्योजा अभिभवितृबलः शत्रूणाम् अभिभवनशील इत्यर्थः, स्वयम्भूः सर्वकार्येषु च स्वयं भविता स्वतन्त्रश्चेत्यर्थः, भाम क्रोधनश्च शत्रूणाम् उपरि अभिमातिषाहः अभिहिंसितॄणाम् अभिभविता च विश्वचर्षणिः सर्वस्य भक्ताभक्तजनस्य निग्रहानुग्रहबुद्ध्या द्रष्टा च सहुरिः सहनशीलश्च अभिभवनशीलश्चेत्यर्थः, सहावान् परबलं महत्[1] इति 'सहा सेना, तद्वांश्च, तस्मात् कारणात्[2] अस्मासु[3] ओजः बलम् धेहि देहि धारय वा पृतनासु सङ्ग्रामेषु, शत्रुजयाय चेति शेषः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० त्वम् हि मन्यो! शत्रूणामभिभावुकबलः स्वयम्भूः क्रुद्धः अभिमातीनां सोढा सहनशील सहनवान् अस्मासु बलम् सङ्ग्रामेषु धेहि ॥ ४ ॥

अभागः सन्नप परेतो अस्मि तव क्रत्वा तविषस्य प्रचेतः ।
तं त्वा मन्यो अक्रतुर्जिहीळाहं स्वा तनूर्बलदेयाय मेहि ॥ ५ ॥

अभागः । सन् । अप । पराऽइतः । अस्मि । तव । क्रत्वा । तविषस्य । प्रचेत इति प्रऽचेतः ।
तम् । त्वा । मन्यो इति । अक्रतुः । जिहीळ । अहम् । स्वा । तनूः । बलऽदेयाय । मा । आ । इहि ॥

उद्गीथ० हे प्रचेत! प्रकृष्टज्ञान! महामते! यस्य तव तविषस्य महतः क्रत्वा क्रतुना यागकर्मणा मया[4] क्रियमाणेन अभागः सन् निर्धनः सन्नित्यर्थः, अप परेतः पराङ्मुखः त्वद्यागकर्मणः सकाशात् अपगतः अस्मि भवामि अननुष्ठातृत्वात्, तम् त्वा हे मन्यो! अक्रतुः अविद्यमानत्वद्यागकर्मा जिहीळ हेळामि अहम्। एतत् ज्ञात्वा स्वा तनूः उभयत्र तृतीयार्थे प्रथमा। स्वया तन्वा स्वेन शरीरेण बलदेयाय महद्बललक्षणाय बलदानाय मा माम्, प्रतीति शेषः, आ इहि आगच्छ। अथवा स्व मम स्वा[5] तनूः स्वशरीरमिति योज्यम् तादृगात्र्यापरो[6] ॥ ५ ॥

वेङ्कट० तव कर्मणा भागरहितः सन् त्वामयजमान[7] इत्यर्थः, युद्धात् अप परेतः भवामि महतः

---

1. सैद मूको. 2-2. "शरिसेना तद्वांश्चास्य कार" वि', "शरिसेन्ना तद्वांचास्य कार" वि' अ. 3. भरत २ मूको. 4. न मदा वि' अ. 5. माश्रित वि' अ. 6. तद्वा" मूको. 7. "मानः वि'.

प्रकृष्टज्ञान!। तम् त्वाम् मन्यो! अहम् कर्मवर्जितः क्रोधितवान्। अथेदानीं मम स्वा तनूः शरीरभूतस्त्वं मम बलदानाय माम् आगच्छेति[1] ॥ ५ ॥

अयं ते अस्म्युप मेह्यर्वाङ् प्रतीचीनः सहुरे विश्वधायः ।
मन्यो वज्रिन्नभि मामा ववृत्स्व हनाव दस्यूँरुत बोध्यापेः ॥ ६ ॥

अयम् । ते । अस्मि । उप । मा । आ । इहि । अर्वाङ् । प्रतीचीनः । सहुरे । विश्वऽधायः ।
मन्यो इति । वज्रिन् । अभि । माम् । आ । ववृत्स्व । हनाव । दस्यून् । उत । बोधि । आपेः ।६।

उद्गीथ० अयम् अहम् ते तव ··· ··· ··· ··· ··· ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अयम् तव अस्मि कर्मकृत्। उप आ गच्छ अभिमुखः मां प्रतिगम्ता शत्रूणां सहनशील![2] विश्वस्य [3]धर्तः! मन्यो![3] वज्रिन्! अभि आ वर्तस्व माम्, हनाव शत्रून्, अपि च[4] बुध्यस्व सखायं[5] मामिति ॥ ६ ॥

अभि प्रेहि दक्षिणतो भवा मेऽधा वृत्राणि जङ्घनाव भूरि ।
जुहोमि ते धरुणं मध्वो अग्रमुभा उपांशु प्रथमा पिबाव ॥ ७ ॥

अभि । प्र । इहि । दक्षिणतः । भव । मे । अध । वृत्राणि । जङ्घनाव । भूरि ।
जुहोमि । ते । धरुणम् । मध्वः । अग्रम् । उभौ । उपऽअंशु । प्रथमा । पिबाव ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अभि प्र गच्छ युद्धम्। दक्षिणतः भव मम सखा त्वम्। अथ शत्रून् बहून् जङ्घनाव। जुहोमि ते धारकम् सोमस्य अग्रम्। उभौ आवां [6]प्रथमौ अप्रकाशम्[6] पिबाव सोममिति ॥ ७ ॥

[7]इति अष्टमाष्टके तृतीयाध्याये अष्टादशो वर्गः[7] ॥

[८४]

[7]मन्युस्तापस ऋषिः। मन्युर्देवता। जगती छन्दः, आद्यास्तिस्रस्त्रिष्टुभः[7]।

त्वया मन्यो सरथमारुजन्तो हर्षमाणासो धृषिता मरुत्वः ।
तिग्मेषव आयुधा संशिशाना अभि प्र यन्तु नरो अग्निरूपाः ॥ १ ॥

त्वया । मन्यो इति । सऽरथम् । आऽरुजन्तः । हर्षमाणासः । धृषिताः । मरुत्वः ।
तिग्मऽइषवः । आयुधा । सम्ऽशिशानाः । अभि । प्र । यन्तु । नरः । अग्निऽरूपाः ॥ १ ॥[8]

वेङ्कट० त्वया मन्यो! रथेन सहितं शत्रुम् आभिमुख्येन रुजन्तः। 'सरथमारुह्य रुजन्तः'

---

१. °गच्छेः वि[1] अ[1]. २. °चीनस्य वि[2] अ[1]. ३-३. नास्ति वि[1] अ[1]. ४. च: वि[1] अ[1]. ५. सुखाय वि[1] अ[1]. ६-६. °थमा प्रका° वि[1] अ[1]; °थमौ प्रका° वि[2]. ७-७ नास्ति मूको. ८. या. (१०,३०) व्याख्यानं द्र.

इति यास्क (१०, ३०)। हृष्टा धृष्टा मारुतैर्युक्त[1] तिग्मेषव[2] आयुधानि संशिशयन्तः अभि प्र गच्छन्तु शत्रून् प्रति अभिरूपा अग्निकर्माण, यद्वा सन्नद्धा कवचिन इति ॥ १ ॥

अग्निरि॑व मन्यो त्विषि॒तः स॑हस्व सेना॒नीर्नः॑ सहुरे हू॒त ए॑धि ।
ह॒त्वाय॒ शत्रू॒न् वि भ॑जस्व॒ वेद॒ ओजो॒ मिमा॑नो॒ वि मृधो॑ नुदस्व ॥ २ ॥

[3]अ॒ग्निःऽइ॑व । म॒न्यो॒ इति॑ । त्वि॒षि॒तः । स॒ह॒स्व॒[4] । से॒ना॒ऽनीः । नः॒ । स॒हु॒रे॒ । हू॒त । ए॒धि॒ ।
ह॒त्वाय॑ । शत्रू॑न् । वि । भ॒ज॒स्व॒ । वेदः॑ । ओजः॑ । मिमा॑नः । वि । मृधः॑ । नु॒द॒स्व॒ ॥ २ ॥

वेङ्कट० अग्नि इव मन्यो! ज्वलित अभिभव शत्रून्। सेनानी[5] अस्माकम् [6]सहनशील[7] हूतः[8] भव। हत्वा शत्रून् वि भजस्व तद्धनम् अस्माकम्। अस्माकं बलं कुर्वन् वि नुदस्व शत्रून् ॥ २ ॥

सह॑स्व मन्यो अ॒भिमा॑तिम॒स्मे रु॒जन् मृ॒णन् प्र॑मृ॒णन् प्रेहि॒ शत्रू॑न् ।
उ॒ग्रं ते॒ पाजो॑ न॒न्वा रु॑रुध्रे व॒शी वशं॑ नयस एकज॒ त्वम् ॥ ३ ॥

सह॑स्व । म॒न्यो॒ इति॑ । अ॒भिऽमा॑तिम् । अ॒स्मे इति॑ । रु॒जन् । मृ॒णन् । प्र॒ऽमृ॒णन् । प्र । इ॒हि॒ । शत्रू॑न् ।
उ॒ग्रम् । ते॒ । पाजः॑ । न॒नु । आ । रु॒रु॒ध्रे॒ । व॒शी । वश॑म् । न॒य॒से॒ । ए॒क॒ऽज॒ । त्वम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अभिभव[1] मन्यो! अभिगन्तारम् अस्माकम्। रुजन् मृणन्[2] प्रमृणन् च प्र इहि शत्रून्। उग्रम् तव बलमिह केचन ननु आ रुन्धते। तथा सम्भवति वशी वशम् नयसे सर्वम् त्वम् असहाय[1] ॥ ३ ॥

एको॑ ब॒हूना॑मसि मन्यवीळि॒तो वि॒शंवि॑शं यु॒धये॒ सं शि॑शाधि ।
अकृ॑त्तरुक् त्वया॑ यु॒जा व॒यं द्यु॒मन्तं॒ घोषं॑ विज॒याय॑ कृण्महे ॥ ४ ॥

एकः॑ । ब॒हूना॑म् । अ॒सि॒ । म॒न्यो॒ इति॑ । ई॒ळि॒तः । वि॒शम्ऽवि॑शम् । यु॒धये॑ । सम् । शि॒शा॒धि॒ ।
अकृ॑त्तऽरुक् । त्वया॑ । यु॒जा । व॒यम् । द्यु॒ऽमन्त॑म् । घोष॑म् । वि॒ऽज॒याय॑ । कृ॒ण्म॒हे॒ ॥ ४ ॥

वेङ्कट० एकः बहूनाम् भवसि पर्याप्तस्त्वम् मन्यो! स्तुत। विशं-विशम् अस्मदीयां योधनाय[1] तीक्ष्णीकुरु। अच्छिन्नदीप्ते! त्वया सहायेन वयम्[2] दीप्तिमन्तम् सिंहनादम् विजयार्थम् कुर्मः त्वयाऽधिष्ठिता इति ॥ ४ ॥

वि॒जे॒ष॒कृदिन्द्र॑ इवानवब्र॒वो॒३॒॑ऽस्माकं॑ मन्यो अधि॒पा भ॑वे॒ह ।
प्रि॒यं ते॒ नाम॑ सहुरे गृणीमसि वि॒द्मा तमुत्सं॒ यत॑ आब॒भूथ॑ ॥ ५ ॥

---

१ वेगवत[1] मूको. १-२ तिग्मा इषवो येषां ते या (१,१०) द्र. ३. अग्नि त्रि[1] अ[1]. ४-४. [1]शीलम त्रि[1] अ[1], [1]शीलो वि[1] ५. अभि त्रि[1] ६. प्राग[1] वि[1]. ७. योद्ध[1] त्रि[1]. ८. वशी त्रि[1] अ[1].

[1]विजेषऽकृत् । इन्द्रःऽइव । अनवऽब्रवः[1] । अस्माकम् । मन्यो इति । अधिऽपाः । भव । इह ।
प्रियम् । ते । नाम । सहुरे । गृणीमसि । विद्म । तम् । उत्सम् । यतः । आऽबभूथ ॥ ५ ॥

वेङ्कट० विजयस्य कर्ता[2] इन्द्रः इव अनवमानां वचनानां वक्ता अस्माकम् मन्यो! रक्षकश्च भव अत्र। प्रियम् ते नाम सहनशील! उच्चारयामः। विद्म तम् उत्सम् यतः बलात्[3] आबभूथ इति ॥ ५ ॥

आभूत्या सहजा वज्र सायक सहो बिभर्ष्यभिभूत उत्तरम् ।
क्रत्वा नो मन्यो सह मेद्येधि महाधनस्य पुरुहूत संसृजि ॥ ६ ॥

आऽभूत्या । सहऽजाः । वज्र । सायक । सहः । बिभर्षि । अभिऽभूते । उत्ऽतरम् ।
क्रत्वा । नः । मन्यो इति । सह । मेदी । एधि । महाऽधनस्य । पुरुऽहूत । सम्ऽसृजि ॥ ६ ॥

वेङ्कट० आभूतिः[4] अभिभवः तया सहप्रादुर्भूतस्त्वं बलवन्! शत्रूणाम् अन्तकर![5] बलं धारयसि अभिभावुक! उद्गततरम्[6]। कर्मणा सह अस्माकम् मन्यो! स्निग्धः भव युद्धस्य पुरुहूत! संसर्गे ॥६॥

संसृष्टं धनमुभयं समाकृतमस्मभ्यं दत्तां वरुणश्च मन्युः ।
भियं दधाना हृदयेषु शत्रवः पराजितासो अप नि लयन्ताम् ॥ ७ ॥

सम्ऽसृष्टम् । धनम् । उभयम् । सम्ऽआकृतम् । अस्मभ्यम् । दत्ताम् । वरुणः । च । मन्युः ।
भियम् । दधानाः । हृदयेषु । शत्रवः । पराऽजितासः । अप । नि । लयन्ताम् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० आनीय संसृष्टम् उभयम् अपि धनम् समानीतम्[7] अस्मभ्यम्[8] दत्ताम् वरुणः च मन्युः च समानीयैकीभूतम् अस्मभ्यम् दत्तामिति। भियम् दधानाः हृदयेषु शत्रवः पराजितासः अप नि लयन्ताम् इति अपनिलीना[9] भवन्त्विति ॥ ७ ॥

[10]इति अष्टमाष्टके तृतीयाध्याये एकोनविंशो वर्गः[10] ॥

[८५]

[10]सावित्री सूर्या ऋषिका । १-५ सोमो देवता, ६-१६ सूर्याविवाहः, १७ देवाः, १८ सोमार्कौ,
१९ चन्द्रमाः, २०-२८ नृणां विवाहमन्त्रा आशीःप्रायाः, २९-३० वधूवासः-
संस्पर्शनिन्दा, ३१ दम्पत्योर्यक्ष्मनाशनम्, ३२-४७ सूर्या सावित्री ।
अनुष्टुप् छन्दः; १४,१९-२१,२३,२४,२६,३६,३७,४४ त्रिष्टुभः;
१८, २७, ४३ जगत्यः; ३४ उरोबृहती[10] ।

सत्येनोत्तभिता भूमिः सूर्येणोत्तभिता द्यौः ।
ऋतेनादित्यास्तिष्ठन्ति दिवि सोमो अधि श्रितः ॥ १ ॥

१-१. निगमोऽयं या. (६,२९) द्र. २. कर्त्रे वि[2] अ[1]. ३. बलो वि[2] अ[1]. ४. आहूत्यानिः वि[2] अ[1]. ५. 'श्रूणामकरण वि[2] अ[1]. ६. 'तर वि[1]. ७. सोमा' मूको. ८. 'स्मन् वि[1]. ९. 'पनील्ना: वि[1]. १०-१०. नास्ति मूको.

सत्येन । उत्तंभिता । भूमिः । सूर्येण । उत्तंभिता । द्यौः ।
ऋतेन । आदित्याः । तिष्ठन्ति । दिवि । सोमः । अधि । श्रितः ॥ १ ॥

वेङ्कट० कात्यायनः[1]—'सत्येन सप्तचत्वारिंशत् सावित्री सूर्यात्मदैवतमानुष्टुभम्। पञ्चभिः सोममस्तौत्, पराभिः स्वविवाहं, मप्तदश्या देवान्, परया सोमार्कौ, परया चन्द्रमसं, 'परा नृणां' विवाहमन्त्रा आशी प्रायाः, परा दद्दीति द्वे वधूवाससंस्पर्शमाचिन्यौ[2], परा यक्ष्मनाशिनी[3] दम्पत्योः' (ऋअ २,८५) इति।

ब्रह्मणा अध स्थितेन उत्तभिता भूमिः । सूर्येण उत्तभिता द्यौः । यज्ञेन[4] धृता तिष्ठन्ति आदित्याः । दिवि सोमः अधि श्रितः इति स्वपतिं सूर्या[5] स्तौति ॥ १ ॥

सोमेनादित्या बलिनः सोमेन पृथिवी मही ।
अथो नक्षत्राणामेषामुपस्थे सोम आहितः ॥ २ ॥

सोमेन । आदित्याः । बलिनः । सोमेन । पृथिवी । मही ।
अथो इति । नक्षत्राणाम् । एषाम् । उपऽस्थे । सोमः । आऽहितः ॥ २ ॥

वेङ्कट० सोमेन पीतेन आदित्याः बलिनः । सोमेन यज्ञस्य धारकेण पृथिवी महती भवति। अपि च अयम् सोमः नक्षत्राणाम् एषाम् उपस्थाने अन्तरिक्षे आहितः ॥ २ ॥

सोमं मन्यते पपिवान् यत् संपिंषन्त्योषधिम् ।
सोमं यं ब्रह्माणो विदुर्न तस्याश्नाति कश्चन ॥ ३ ॥

सोमम् । मन्यते । पपिऽवान् । यत् । सम्ऽपिंषन्ति । ओषधिम् ।
सोमम् । यम् । ब्रह्माणः । विदुः । न । तस्य । अश्नाति । कः । चन ॥ ३ ॥

वेङ्कट० सोमपः सोमोऽयमिति मन्यते, यमृत्विजो यज्ञ सोमस्य विप्रेभ्यो आत्ताम् ओषधिम् सम् पिंषन्ति । सोमम् यम् सत्कृद्दिवि स्थितं ब्राह्मणा जानन्ति, न तम् कश्चित् अश्नाति । यास्कस्त्वाह— 'सोमं मन्यते पपिवान् यत् सम्पिंषन्त्योषधिमिति वृथासुतम् असोममाह। सोमं यं ब्रह्माणो विदुरिति। न तस्याश्नाति कश्चनाऽयज्वा' (११, ४) इति ॥ ३ ॥

आच्छद्विधानैर्गुपितो बार्हतैः सोम रक्षितः ।
ग्राव्णामिच्छृण्वन् तिष्ठसि न ते अश्नाति पार्थिवः ॥ ४ ॥

आच्छत्ऽविधानैः । गुपितः । बार्हतैः । सोम । रक्षितः ।
ग्राव्णाम् । इत् । शृण्वन् । तिष्ठसि । न । ते । अश्नाति । पार्थिवः ॥ ४ ॥

---

१ °भ्न वि[°] अ°. २ २ परा दद्दी तृता वि[°] अ[°]. ३. वरवे नाम° वि[°] अ[°], °मोवन्यौ वि[°], °वनवी अ[°]. ४ यज्ञ° वि[°] अ[°]. ५. यज्ञे वि[°]. ६ सूर्ये वि[°] अ[°].

वेङ्कट० आच्छद्विधानैः आच्छादकानि विधानानि[1] येषां[2] विद्यन्ते तैर्गुप्तः[3] तथा बृहद्भिः स्थानादिकैः[4] तैर्गन्धर्वैः सोम! परि-रक्षितः त्वम्[5]। 'एते वा अमुष्मिँल्लोके सोममरक्षन्' (तै ६,१,१०,५) इति ब्राह्मणम्। ग्राव्णाम् अभिषवप्रवृत्तानां शब्दम् शृण्वन् तिष्ठसि न[6] त्वाम् अश्नाति पार्थिवः। 'चन्द्रमा वै सोमो देवानामन्नं तं पौर्णमास्यामभिषुण्वन्ति' (माश ११,१,५,३) इति वाजसनेयकं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

यत् त्वा देव प्रपिबन्ति तत आ प्यायसे पुनः।
वायुः सोमस्य रक्षिता समानां मास आकृतिः ॥ ५ ॥

यत्। त्वा। देव। प्रऽपिबन्ति। ततः। आ। प्यायसे। पुनरिति।
वायुः। सोमस्य। रक्षिता। समानाम्। मासः। आकृतिः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० देव![7] 'सोम! यदा त्वाम्[8] पौर्णमास्यामभिषुत्य[8] देवाः प्रपिबन्ति यावदपरपक्षम्, ततः अमावास्यायाः पुनः वृद्धो भवसि। तस्य तव वायुः रक्षिता[10] भवति रसमनुप्रयच्छन्। सोऽयम् मासः सोमः संवत्सराणाम् आकृतिः भवति। कालस्य व्यवच्छेदकः। यद्वा व्यवच्छेदानि ऋतुलिङ्गानि समाः[11] नयन्तीति ॥ ५ ॥

[12]इति अष्टमाष्टके तृतीयाध्याये त्रिंशो वर्गः[12] ॥

रैभ्यासीदनुदेयी नाराशंसी न्योचनी। सूर्याया भद्रमिद्वासो गाथयैति परिष्कृतम् ॥६॥

रैभी। आसीत्। अनुऽदेयी। नाराशंसी। निऽओचनी।
सूर्यायाः। भद्रम्। इत्। वासः। गाथया। एति। परिऽकृतम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० 'रैभीः शंसन्ति[13] रेभन्तो वै देवाः' (ऐब्रा ६,३२) इति विहिता ऋग्विशेषा रैभ्य[14] इति। 'प्राता रत्नम्' (ऋ १,१२५,१) इत्यादिका मनुष्याणां स्तुतयो नाराशंस्यः प्रसिद्धाः। गाथाः ब्राह्मणप्रतिपादिताः[15]। मद्विवाहे रैभी आसीत् अनुदेयी। योढाया अनुसखी साऽनुदेयी। नाराशंसी न्योचनी दासी। उचतिः सेवाकर्मा। सूर्यायाः कल्याणम् वासः गाथया संस्तुतम् परिधानाय गच्छति। तत् सूर्या पर्यधत्तेति ॥ ६ ॥

चित्तिरा उपबर्हणं चक्षुरा अभ्यञ्जनम्।
द्यौर्भूमिः कोश आसीद् यदयात् सूर्या पतिम् ॥ ७ ॥

चित्तिः। आः। उपऽबर्हणम्। चक्षुः। आः। अभिऽअञ्जनम्।
द्यौः। भूमिः। कोशः। आसीत्। यत्। अयात्। सूर्या। पतिम् ॥ ७ ॥

---

१. विविधानि वि[1]. २. नास्ति वि[1]. ३. °सं वि[2] अ[1]. ४. स्थानाधिक्ये मूको. ५. ते मूको. ६. तद् वि[1]; विन वि[2] अ[1]. ७. देव वि[1] अ[1]. ८-८. अभिष्टुतं वि[1] अ[1]. ९. °ष्टुत्य वि[2] अ[1]. १०. मर्थिता वि[1]. ११. रम मूको. १२-१२. नास्ति मूको. १३. नास्ति वि[2] अ[1]. १४. °भ्य वि[2] अ[1]. १५. °ब्रणप्रसिद्धाः वि[2] अ[1].

वेङ्कट० चित्तिः देवता आ[1]सीत् उपबर्हणम्। चक्षुः आसीत् अभ्यञ्जनम् आञ्जनम्। अत्राऽभ्यञ्जनम् उक्तम्। वृत्रस्य कनीनिका परापतत्। ततः त्रिककुन्नाम[2] पर्वतोऽभवत्। तेन त्रैककुदेन आञ्जनेन सजातीयेन चक्षुषी आञ्जते। तच्चक्षुरेवाऽऽञ्जनम् आसीदिति[3]। द्यावापृथिव्यौ धनाधिष्ठाने अनुदेयं धनम् आस्ताम्। यदा अगच्छत् सूर्या पतिम् सोममिति ॥ ७ ॥

स्तोमा॑ आसन् प्रति॒धयः॑ कु॒रीरं॒ छन्द॑ ओप॒शः।
सू॒र्याया॑ अ॒श्विना॑ व॒राग्निरा॑सीत् पुरोग॒वः ॥ ८ ॥

स्तोमाः॑ । आ॒स॒न् । प्र॒ति॒ऽधयः॑ । कु॒रीर॑म् । छन्दः॑ । ओ॒प॒शः ।
सू॒र्यायाः॑ । अ॒श्विना॑ । व॒रा । अ॒ग्निः । आ॒सी॒त् । पु॒रः॒ऽग॒वः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० स्तोमाः [4]आसन् अभवन् अनसः[4] प्रतिधयः। कुरीरम् नाम [5]छन्दः अनसः[5] ओपशः अभवत्। येन उपशेरते[6] स आपशः। सूर्यायाः अश्विना वरा अभवताम्। अग्निः आसीत् पुरोगन्ता। यः पूर्वमेव प्रस्तावार्थं गच्छति स पुरोगवः ॥ ८ ॥

सोमो॑ व॒धू॒युर॑भवद॒श्विना॑स्तामु॒भा व॒रा ।
सू॒र्यां यत् पत्ये॒ शंस॑न्तीं॒ मन॑सा सवि॒ताद॑दात् ॥ ९ ॥

सोमः॑ । व॒धू॒ऽयुः । अ॒भ॒व॒त् । अ॒श्विना॑ । आ॒स्ता॒म् । उ॒भा । व॒रा ।
सू॒र्याम् । यत् । पत्ये॑ । शंस॑न्तीम् । मन॑सा । स॒वि॒ता । अद॑दात् ॥ ९ ॥

वेङ्कट० सोमः वधूकामो वरः अभवत्, अश्विनौ आस्ताम् उभौ वरौ[7], सूर्याम् सविता यदा[8] पत्ये शंसन्तीम् प्राप्तयौवनामित्यर्थः, मनसा सद्भाव वराय सोमाय प्रादात् दित्सांचकारेति ॥ ९ ॥

मनो॑ अस्या॒ अन॑ आसी॒द् द्यौरा॑सीदु॒त च्छ॒दिः ।
शु॒क्राव॑न॒ड्वाहा॑वास्तां॒ यदया॑त् सू॒र्या गृ॒हम् ॥ १० ॥

मनः॑ । अ॒स्याः॒ । अनः॑ । आ॒सी॒त् । द्यौः । आ॒सी॒त् । उ॒त । छ॒दिः ।
शु॒क्रौ । अ॒न॒ड्वाहौ॑ । आ॒स्ता॒म् । यत् । अया॑त् । सू॒र्या । गृ॒हम् ॥ १० ॥

वेङ्कट० दीप्तगमं[9] मनः भवति, तत् स्थाने अस्याः अनः आसीत्, द्यौः आसीत् सर्वस्य जगत आदयित्री तस्यानसः छदिः, सूर्याचन्द्रमसौ अनड्वाहौ आस्ताम्, येन अनसा[10] अयात् सूर्या[11] पतिगृहम् ॥ १० ॥

[12]इति अष्टमाष्टके तृतीयाध्याये एकविंशो वर्गः[12] ॥

---

१. ऽन्य वि॰ अ॰; ऽनारतनित्यादिषु मनुष्या वि॰. २. त्रिककुन्नौ॰ वि॰ अ॰. ३. ॰रेवासीदि॰ वि॰; ॰रेवम॰दि॰ वि॰ अ॰. ४-४. अनन्तनम वि॰; अभवन् वि॰ अ॰ ५-५. छन्दस्थान मूको. ६. उपे॰ शेरे मूको. ७. वरौ वि॰ अ॰. ८. यदा वि॰ अ॰. ९. दीप्त वि॰ १०. नास्ति वि॰ अ॰. ११. पूर्वं वि॰ अ॰ १२-१२. नास्ति मूको.

ऋक्सामाभ्यामभिहितौ गावौ ते सामनावितः ।
श्रोत्रं ते चक्रे आस्तां दिवि पन्थाश्चराचरः ॥ ११ ॥

ऋक्ऽसामाभ्याम् । अभिऽहितौ । गावौ । ते । सामनौ । इत ।
श्रोत्रम् । ते । चक्रे इति । आस्ताम् । दिवि । पन्थाः । चराचर ॥ ११ ॥

वेङ्कट० ऋक्सामाभ्याम् अभिधानीभूताभ्याम् अभिहितौ गावौ ते सूर्याचन्द्रमसौ[1] समानगमनौ[2] गच्छत । श्रोत्रम् चक्राकार देव त्वदीयस्यानस चक्रम् अभवद् द्विधाभूतम् । दिवि मार्ग अभवद् अत्यन्त गमनसाधनम् ॥ ११ ॥

शुची ते चक्रे यात्या व्यानो अक्ष आहतः ।
अनो मनस्मयं सूर्यारोहत् प्रयती पतिम् ॥ १२ ॥

शुची इति । ते । चक्रे इति । यात्याः । विऽआन । अक्षः । आऽहत ।
अनः । मनस्ऽमयम् । सूर्या । आ । अरोहत् । प्रऽयती । पतिम् ॥ १२ ॥

वेङ्कट० शुद्धे श्रोत्रे तव अनस चक्रे अभवता गच्छन्त्या । व्यान च सर्वेषा भाराणा धारक स्वाशेन अक्ष अभूत् आहत । इत्थ मनसा मन्यैश्च देवै सह निर्मितम् अन सूर्या आ अरोहत् प्रगच्छन्ती पतिम्[3] इति । १२ ॥

सूर्याया वहतुः प्रागात् सविता यमवासृजत् ।
अघासु हन्यन्ते गावोऽर्जुन्योः पर्युह्यते ॥ १३ ॥

सूर्यायाः । वहतुः । प्र । अगात् । सविता । यम् । अवऽअसृजत् ।
अघासु । हन्यन्ते । गावः । अर्जुन्योः । परि । उह्यते ॥ १३ ॥

वेङ्कट० सोमाय प्रदित्सितायाः सूर्यायाः[4] वहतु प्रागेव अगच्छत्, [5]सविता यम् वहतुम् अवासृजत्[5] । मघा मघा भवन्ति । याः[6] सवित्रा दत्ता गाव सोमगृह प्रति [7]तास्तु अघासु[7] मघासु दण्डै हन्यन्ते प्रेरणाय । अथोत्तरयो फल्गुन्यो परि उह्यते सवितु सोमगृह प्रति नीयत इति । 'मघाभिर्गावो गृह्यन्ते' (आपगृ १,३,१) इत्यन्येषा पाठ इति ॥ १३ ॥

यदश्विना पृच्छमानावयातं त्रिचक्रेण वहतुं सूर्यायाः ।
विश्वे देवा अनु तद्वामजानन् पुत्रः पितराववृणीत पूषा ॥ १४ ॥

---

१. सूर्यंच° वि॰. २. °गमनौ समानगमनौ वि॰ अ॰. ३ नास्ति वि॰ अ॰. ४ सूर्या वि॰ अ॰
५-५ संहितायामिदुमवाधयत्यहे वि॰ अ॰. ६. यस्मा वि॰ अ॰ ७-७. तास्वाहतास्तासु वि॰ अ॰, तास्वाहतासु वि॰.

यत् । अश्विना । पृच्छमानौ । अयातम् । त्रिऽचक्रेण । वहतुम् । सूर्यायाः ।
विश्वे । देवाः । अनु । तत् । वाम् । अजानन् । पुत्रः । पितरौ । अवृणीत । पूषा ॥ १४ ॥

वेङ्कट० यत् अश्विना! पृच्छन्तौ प्रष्टुं सवितारम् अयातम् त्रिचक्रेण विवाहम् सूर्यायाः[1]। तदानीम् विश्वे देवा वाम् अनु अजानन् सवितारं प्रति गच्छन्तौ इति। तथाऽश्विनौ पुत्रः पूषा गमनाय तौ अवृणीत इति ॥ १४ ॥

यदयातं शुभस्पती वरेयं सूर्यामुप। क्वैकं चक्रं वामासीत् क्व देष्ट्राय तस्थथुः ॥१५॥

यत् । अयातम् । शुभः । पती इति । वरेऽयम् । सूर्याम् । उप ।
क्व । एकम् । चक्रम् । वाम् । आसीत् । क्व । देष्ट्राय । तस्थथुः ॥ १५ ॥

वेङ्कट० यत् अयातम् उदकस्य पती! वरेयांच्यम् पितरम् सूर्याम्[2] उद्दिश्य। तयोर्भवतो सम्प्रति दृश्यमानमिदं तृतीयम् चक्रम् पुरा क्व आसीत्। क्व वाम् युवां दानाय प्रवृत्तौ तस्थथुः इति निवासमश्विनौ पृच्छति[3] ॥ १५ ॥

[4]इति अष्टमाष्टके तृतीयाध्याये द्वाविंशो वर्गः[4] ॥

द्वे ते चक्रे सूर्ये ब्रह्माण ऋतुथा विदुः। अथैकं चक्रं यद्गुहा तदद्धातय इद्विदुः ॥१६॥

द्वे इति । ते । चक्रे इति । सूर्ये । ब्रह्माणः । ऋतुऽथा । विदुः ।
अथ । एकम् । चक्रम् । यत् । गुहा । तत् । अद्धातयः । इत् । विदुः ॥ १६ ॥

वेङ्कट० [5]अथ स्वयमेव[5] [6]स्वात्मानं प्रति[6] सूर्या वदति। हे सूर्ये! तव प्रज्ञाते [7]पुराऽपि दृष्टे[7] द्वे चक्रे चन्द्रसूर्यात्मके ब्राह्मणा ऋतुषु निविष्टे जानन्ति। अथ यत् तृतीयम् चक्रम् संवत्सरात्मकं[8] गुहायां निहितम् तत् अद्धातयः एव जानन्ति। मेधाविनामैतत् (निघ ३,१५)। ये परोक्षमपि जानन्ति प्रज्ञानेन, त एव जानन्तीति[9] ॥ १६ ॥

सूर्यायै देवेभ्यो मित्राय वरुणाय च। ये भूतस्य प्रचेतस इदं तेभ्योऽकरं नमः ॥ १७ ॥

सूर्यायै । देवेभ्यः । मित्राय । वरुणाय । च ।
ये । भूतस्य । प्रऽचेतसः । इदम् । तेभ्यः । अकरम् । नमः ॥ १७ ॥

वेङ्कट० सूर्यपरस्यै देवेभ्यः [10]मित्राय वरुणाय च[10] ये भूतजातस्य सुमतयो [11]भवन्ति दातुं धनम्, इदम्[11] तेभ्यः अहम् अकरम् नम इति ॥ १७ ॥

पूर्वापरं चरतो माययैतौ शिशू क्रीळन्तौ परि यातो अध्वरम्।
विश्वान्यन्यो भुवनाभिचष्ट ऋतूँरन्यो विदधज्जायते पुनः ॥ १८ ॥

---

१. एषो वि[२] अ[१]. २. पूर्वी अ[२] ३. °च्छन्ति वि[२] अ[१], प्रपच्छति वि[१]. ४-४. नास्ति मूको. ५-५. °वादमे° वि[२] अ[१]. ६-६. स्वात्मा र्इति वि[२] अ[१]. ७-७. पुरादृष्टे वि[२] अ[१]. ८. नास्ति वि[१]. ९. °नन्ति वि[१]; °नीतिवतिभ्राव अ[१]. १०-१०. मित्रावरुणयोः मूको. ११-११. भवन्ति धनमिद वि[२] अ[१].

पूर्वेऽअपरम् । चरतः । मायया । एतौ । शिशू इति । क्रीळन्तौ । परि । यातः । अध्वरम् ।
विश्वानि । अन्यः । भुवना । अभिऽचष्टे । ऋतून् । अन्यः । विऽदधत् । जायते । पुनरिति ।१८।

वेङ्कट० कश्चित्पूर्वं गच्छत्यन्यस्तस्य पृष्ठतः । एवम् एतौ पूर्वापरम् प्रज्ञया सह चरतः । शिशू क्रीळन्तौ परि गच्छतः यज्ञम् । तयोः अन्यः[1] विश्वानि भुवनानि अभिपश्यति[2] आदित्यः । ऋतून् अन्यः कुर्वन् मासानर्धमासांश्च जायते पुनःपुनः चन्द्रमाः ॥ १८ ॥

नवौनवो भवति जायमानोऽह्नां केतुरुषसामेत्यग्रम् ।
भागं देवेभ्यो वि दधात्यायन् प्र चन्द्रमास्तिरते दीर्घमायुः ॥ १९ ॥

नवःऽनवः । भवति । जायमानः । अह्नाम् । केतुः । उषसाम् । एति । अग्रम् ।
भागम् । देवेभ्यः । वि । दधाति । आऽयन् । प्र । चन्द्रमाः । तिरते । दीर्घम् । आयुः ॥१९॥

वेङ्कट० यास्कः (११, ६)—'नवोनवो भवति जायमानः । इति पूर्वपक्षादिमभिप्रेत्य । अह्नां केतुरुषसामेत्यग्रम् । इत्यपरपक्षान्तम्[3] अभिप्रेत्य । आदित्यदैवतो द्वितीयः पाद इत्येके । भागं[4] देवेभ्यो वि दधात्यायन्[5] । इत्यर्धमासेज्यामभिप्रेत्य । प्रवर्धयते' चन्द्रमा दीर्घमायुः' इति ॥ १९ ॥

सुकिंशुकं शल्मलिं विश्वरूपं हिरण्यवर्णं सुवृतं सुचक्रम् ।
आ रोह सूर्ये अमृतस्य लोकं स्योनं पत्ये वहतुं कृणुष्व ॥ २० ॥

सुऽकिंशुकम् । शल्मलिम् । विश्वऽरूपम् । हिरण्यऽवर्णम् । सुऽवृतम् । सुऽचक्रम् ।
आ । रोह । सूर्ये । अमृतस्य । लोकम् । स्योनम् । पत्ये । वहतुम् । कृणुष्व ॥ २० ॥

वेङ्कट० सूर्या देवता । हे सूर्ये! शोभनकिंशुकम् शल्मलिमयम् नानारूपम् हिरण्यवर्णम् सुवर्तनम्[6] सुचक्रम् रथम् आ रोह । अमृतस्य स्थानम् सुखम् पत्ये वहतुम् आत्मनः[7] प्रापणं सोमाय कुरुष्व[8] । गुरुसारैः किंशुकैश्शाल्मलिभिश्च रथः क्रियते । निरुक्तं (या १२,८) द्रष्टव्यमिति ॥२०॥

[10]इति अष्टमाष्टके तृतीयाध्याये त्रयोविंशो वर्गः[10] ॥

उदीर्ष्वातः पतिवती ह्येषा विश्वावसुं नमसा गीर्भिरीळे ।
अन्यामिच्छ पितृषदं व्यक्तां स ते भागो जनुषा तस्य विद्धि ॥ २१ ॥

उत् । ईर्ष्व । अतः । पतिऽवती । हि । एषा । विश्वऽवसुम् । नमसा । गीःऽभिः । ईळे ।
अन्याम् । इच्छ । पितृऽसदम् । विऽअक्ताम् । सः । ते । भागः । जनुषा । तस्य । विद्धि ॥२१॥

वेङ्कट० उत्-तिष्ठ अतः पतिवती हि एषा अभूत् । विश्वावसुम् च त्वां नमस्कारेण स्तुतिभिश्च स्तौमि[11] ।

---

१. अन्या वि[1]. २. पश्यन्ति वि[1]. ३. °क्षान्तम् इति वि[1]. ४. भागवान् वि[1]. ५. मिथा° वि[1]. ६. वर्ध° वि[2] अ[1]. ७. सुवृतं अ[1]. ८. °त्माने वि[1] अ[1]. ९. कुणुष्व वि[1]. १०-१०. नास्ति मूको. ११. स्तौति वि[2] अ[1].

स त्वम् अन्याम् कन्याम् इच्छ पितृगृहस्थाम्[1] व्यक्ताम्। स विश्वावसो! तत्र भाग जन्मनैव। तमेव भाग लभस्वेति ॥ २१ ॥

उदीर्ष्वातो विश्वावसो नमसेळामहे त्वा ।
अन्यामिच्छ प्रफर्व्यं सं जायां पत्या सृज ॥ २२ ॥

उत् । ईर्ष्व । अतः । विश्वऽवसो इति विश्वऽवसो । नमसा । ईळामहे । त्वा ।
अन्याम् । इच्छ । प्रऽफर्व्यम् । सम् । जायाम् । पत्या । सृज ॥ २२ ॥

वेङ्कट० उत् ईर्ष्व अस्मात्छयनात् विश्वावसो! । नमस्कारेण सह त्वाम् स्तुम[2]। स त्वम् अन्याम् इच्छ गृहस्थितम्वा कन्याम्। सम् सृज पुन जायाम् आत्मीयेन पत्या इति ॥ २२ ॥

अनृक्षरा ऋजवः सन्तु पन्था येभिः सखायो यन्ति नो वरेयम् ।
समर्यमा सं भगो नो निनीयात् सं जास्पत्यं सुयममस्तु देवाः ॥ २३ ॥

अनृक्षराः । ऋजवः । सन्तु । पन्थाः । येभिः । सखायः । यन्ति । नः । वरेऽयम् ।
सम् । अर्यमा । सम् । भगः । नः । निःऽनीयात् । सम् । जाःऽपत्यम् । सुऽयमम् । अस्तु । देवाः ॥

वेङ्कट० 'कण्टकवर्जिता अकुटिला'[3] सन्तु पन्थान, यै पथिभि गच्छन्ति अस्माक वरैर्याचितव्यं पितर वरप्रेषिता सखाय वरा । सम् निनीयात् अस्मान् अर्यमा भग च। पतिकुल सम्यक् सङ्गतमस्तु हे देवा !, इद जायापत्योर्युगल सुमिथुनमिति ॥ २३ ॥

प्र त्वा मुञ्चामि वरुणस्य पाशाद् येन त्वाबध्नात् सविता सुशेवः ।
ऋतस्य योनौ सुकृतस्य लोकेऽरिष्टां त्वा सह पत्या दधामि ॥ २४ ॥

प्र । त्वा । मुञ्चामि । वरुणस्य । पाशात् । येन । त्वा । अबध्नात् । सविता । सुऽशेवः ।
ऋतस्य । योनौ । सुऽकृतस्य । लोके । अरिष्टाम् । त्वा । सह । पत्या । दधामि ॥२४॥

वेङ्कट० अमी मन्त्रा आत्मनो विवाहाय सूर्यया दृष्टा । ततश्च मन्त्रा पतिरूपम् ऋत्विग्रूप[4] चाध्यायेरथ दृष्टा[5] इति बोद्धव्यम्। तत्र बात वरुण सवित्रा प्रेरित आत्मपाशैर्बध्नाति। तस्मात् वरुणस्य पाशात् त्वाम् प्र मुञ्चामि, येन त्वा अबध्नात् सविता वरुणस्य प्रेरक सुसुख । अथ त्वा यज्ञस्य[6] योनौ अस्मिन् लोक सुकृतस्य लोके च परत्र अहिंसिताम् त्वाम् पत्या सह स्थापयामीति ॥ २४ ॥

प्रेतो मुञ्चामि नामुतः सुबद्धाममुतस्करम् ।
यथेयमिन्द्र मीढ्वः सुपुत्रा सुभगासति ॥ २५ ॥

---

१. 'वस्थिता मू॰. २. स्तुमि वि॰ अ॰. ३-३. कण्टकाग्र अकुटिला वि॰ अ॰. ४. 'रूपा वि॰. ५. दृष्टा वि॰ अ॰. ६. यज्ञस्य वि॰.

प्र । इतः । मुञ्चामि । न । अमुतः । सुऽबद्धाम् । अमुतः । करम् ।
यथा । इयम् । इन्द्र । मीढ्वः । सुऽपुत्रा । सुऽभगा । असति ॥ २५ ॥

वेङ्कट० प्र मुञ्चामि इमां पितृगृहात्, न अमुतः पतिगृहात्। सुबद्धाम् अमुतः पतिकुले करोमि। यथा इयम् इन्द्र! सेक्तः! सुपुत्रा सुधना च भवति तथा कुर्विति ॥ २५ ॥

[1]इति अष्टमाष्टके तृतीयाध्याये चतुर्विंशो वर्गः[1] ॥

पूषा त्वेतो नयतु हस्तगृह्याश्विना त्वा प्र वहतां रथेन ।
गृहान् गच्छ गृहपत्नी यथासो वशिनी त्वं विदथमा वदासि ॥ २६ ॥

पूषा । त्वा । इतः । नयतु । हस्तऽगृह्य । अश्विना । त्वा । प्र । वहताम् । रथेन ।
गृहान् । गच्छ । गृहऽपत्नी । यथा । असः । वशिनी । त्वम् । विदथम् । आ । वदासि ॥ २६ ॥

वेङ्कट० पूषा त्वाम् पितृगृहात् नयतु मृदुहस्तो हस्ते गृहीत्वा। अश्विनौ त्वाम् आत्मीयं रथमारोप्य प्र वहताम्। गृहान् गच्छ गृहाणां पत्नी [2]यथा त्वं[2] भवसि। स्वतन्त्रा त्वम् गृहस्थितं जनम् आ वद ॥ २६ ॥

इह प्रियं प्रजया ते समृध्यतामस्मिन् गृहे गार्हपत्याय जागृहि ।
एना पत्या तन्वं१ सं सृजस्वाधा जिव्री विदथमा वदाथः ॥ २७ ॥

इह । प्रियम् । प्रऽजया । ते । सम् । ऋध्यताम् । अस्मिन् । गृहे । गार्हऽपत्याय । जागृहि ।
एना । पत्या । तन्वम् । सम् । सृजस्व । अध । जिव्री इति । विदथम् । आ । वदाथः ॥ २७ ॥

वेङ्कट० इह तव पतिकुले प्रजया सह प्रियम् सम् ऋध्यताम्। अस्मिन् गृहे प्रभुत्वाय जागृहि। पत्या च एना आत्मीयं शरीरम् सम् सृजस्व। अथ जीर्णावपि[3] युवां जायापती गृहम् आभिमुख्येन वदतम्[3] ॥ २७ ॥

नीललोहितं भवति कृत्यासक्तिर्व्यज्यते ।
एधन्ते अस्या ज्ञातयः पतिर्बन्धेषु बध्यते ॥ २८ ॥

नीलऽलोहितम् । भवति । कृत्या । आसक्तिः । वि । अज्यते ।
एधन्ते । अस्याः । ज्ञातयः । पतिः । बन्धेषु । बध्यते ॥ २८ ॥

वेङ्कट० नीललोहितम् भवति कृत्यायाः रूपम्। सेयं[4] कृत्या अस्यामासक्ता वि अज्यते [5]प्रेते। अथ[5] कृत्यायाम् अपनीतायाम् अस्या ज्ञातयः पितृकुलस्थाः वर्धन्ते[6]। पतिः चात्मनो बन्धकेषु स्वकुल्येषु बध्यते[5] इति ॥ २८ ॥

१-१. नास्ति मूको. २-२. यथात्वं वि[२] वि[३]. ३. वदथ वि[२] अ[१]; वदत. वि[३]. ४. सेयं वि[३].
५-५. त्रुटितम् वि[२]; प्र ··· अ[१]. ६. वर्धते वि[२] अ[१].

परा देहि शामुल्यं ब्रह्मभ्यो वि भजा वसु ।
कृत्यैषा पद्वती भूत्वा जाया विशते पतिम् ॥ २९ ॥

परा । देहि । शामुल्यम् । ब्रह्मऽभ्यः । वि । भज । वसु ।
कृत्या । एषा । पत्ऽवती । भूत्वी । आ । जाया । विशते । पतिम् ॥ २९ ॥

वेङ्कट० शरीराच्छन्नस्य मलस्य धारकम् शामुल्यम् वस्त्रम् परा देहि विसृज। धृतप्रायश्चित्तार्थं ब्राह्मणेभ्य प्रयच्छ धनम्। कृत्या एषा पद्वती भूत्वा पतिम् जाया आ विशते, यदात्मीय वासस्तस्मिन्निधत्त इति वधूवासस्पर्शनिन्दार्थमुक्तम्, प्रमादात् स्पृशत प्रायश्चित्त च ॥ २९ ॥

अश्रीरा तनूर्भवति रुशती पापयामुया ।
पतिर्यद्वध्वो३ वाससा स्वमङ्गमभिधित्सते ॥ ३० ॥

अश्रीरा । तनू । भवति । रुशती । पापया । अमुया ।
पति । यत् । वध्वः । वाससा । स्वम् । अङ्गम् । अभिऽधित्सते ॥ ३० ॥

वेङ्कट० श्रीरहिता तनू भवति दीप्ता पापया अनया वासोरूपया कृत्यया। पति यदि वध्व वाससा स्वम् अङ्गम् परिधातुमिच्छति ॥ ३० ॥

[1]इति अष्टमाष्टके तृतीयाध्याये पञ्चविंशो वर्ग[1] ॥

ये वध्वश्चन्द्रं वहतुं यक्ष्मा यन्ति जनादनु ।
पुनस्तान् यज्ञिया देवा नयन्तु यत आगताः ॥ ३१ ॥

ये । वध्व । चन्द्रम् । वहतुम् । यक्ष्मा । यन्ति । जनात् । अनु ।
पुनरिति । तान् । यज्ञियाः । देवा । नयन्तु । यत । आऽगता ॥ ३१ ॥

वेङ्कट० ये[2] वध्व सुवर्णरूपम् वहतुम् प्रति यक्ष्मा यन्ति जनान् अनु, पुन तान् यक्ष्मान् यज्ञार्हा देवा नयन्तु, यत ते [3]यक्ष्मा आगता[3] इति ॥ ३१ ॥

मा विदन् परिपन्थिनो य आसीदन्ति दंपती। सुगेभिर्दुर्गमतीतामप द्रान्त्वरातयः ॥३२॥

मा । विदन् । परिऽपन्थिनः । ये । आऽसीदन्ति । दम्पती इति दम्ऽपती ।
सुऽगेभिः । दुःऽगम् । अति । इताम् । अप । द्रान्तु । अरातय ॥ ३२ ॥

वेङ्कट० मा प्रापन् पर्यवस्थातार "ये आसीदन्ति" दम्पती। सुगैर्मार्गै गच्छन्तौ[4] दुर्गम् पन्थानम् 'अति इताम्'। अपगच्छन्तु अरातय ॥ ३२ ॥

१-१ नास्ति मूको. २. य स वि॰. ३-३ यक्ष्माद्वाता वि॰. ४-४. यत् सीदन्ति वि॰. ५. "च्छन्त वि॰ अ॰. ६ ६ "दीप्तम् वि॰.

सुमङ्गलीरियं वधूरिमां समेत पश्यत । सौभाग्यमस्यै दत्त्वायाथास्तं वि परेतन ॥३३॥

सुऽमङ्गली । इयम् । वधू । इमाम् । समऽएत । पश्यत ।
सौभाग्यम् । अस्यै । दत्त्वाय । अथ । अस्तम् । वि । परा । इतन ॥ ३३ ॥

वेङ्कट० शोभनमङ्गला इयम् वधूः । इमाम् समेत पश्यत च । अस्यै सौभाग्यम् दत्वा अथ यथायथ स्वं स्वं गृहम् प्रति गच्छत ॥ ३३ ॥

तृष्टमेतत् कटुकमेतदपाष्ठवद्विषवन्नैतदत्तवे ।
सूर्यां यो ब्रह्मा विद्यात् स इद्वाधूयमर्हति ॥ ३४ ॥

तृष्टम् । एतत् । कटुकम् । एतत् । अपाष्ठऽवत् । विषऽवत् । न । एतत् । अत्तवे ।
सूर्याम् । यः । ब्रह्मा । विद्यात् । सः । इत् । वाधूऽयम् । अर्हति ॥ ३४ ॥

वेङ्कट० दाहजनकम् कटुकम् च एतत् अपाष्ठवत् । अपाष्ठम् अपस्थितम् ऋजीषं तद्वत्[1] । विषवत् न एतत् अत्तव्यम् । सूर्याम् यः ब्राह्मणः जानाति, सः एव एतद्वधूवस्त्रम् अर्हति । अन्यस्तु प्रतिगृह्णानः प्रत्यवैति, यथाऽपेयं पीत्वेति । 'चरितव्रत सूर्याविदे वधूवस्त्रं दद्यात्' (आगृ ६,२०) इति विवाहे आश्वलायनः । सर्वेषां मन्त्राणां गृह्ये ज्ञातव्यो विनियोग इति ॥ ३४ ॥

आशसनं विशसनमथो अधिविकर्तनम् ।
सूर्यायाः पश्य रूपाणि तानि ब्रह्मा तु शुन्धति ॥ ३५ ॥

आऽशसनम् । विऽशसनम् । अथो इति । अधिऽविकर्तनम् ।
सूर्यायाः । पश्य । रूपाणि । तानि । ब्रह्मा । तु । शुन्धति ॥ ३५ ॥

वेङ्कट० वासांसि[2] अवस्थितान्याशसनादीनि सूर्यायाः रूपाणि भवन्ति । पुरा सूर्या आत्मशरीरे स्थितानि[3] विदधे वासांस्यमङ्गलानि । तानि रूपाणि सूर्याविद् ब्राह्मण एव तस्माद्वाससः अपनयति । तत्र आशसनम् तृणाधानम् चान्यवर्णं भवति । विशसनम् शिरसि निधीयमानम् । तादृशं दशान्ते[4] निधीयमानम् अधिविकर्तनम् यत् त्रिधा वासो निकृन्तन्ति इति ॥ ३५ ॥

[5]इति अष्टमाष्टके तृतीयाध्याये षड्विंशो वर्गः[5] ॥

गृभ्णामि ते सौभगत्वाय हस्तं मया पत्या जरदष्टिर्यथासः ।
भगो अर्यमा सविता पुरंधिर्मह्यं त्वादुर्गार्हपत्याय देवाः ॥ ३६ ॥

गृभ्णामि । ते । सौभगऽत्वाय । हस्तम् । मया । पत्या । जरत्ऽअष्टिः । यथा । असः ।
भगः । अर्यमा । सविता । पुरम्ऽधिः । मह्यम् । त्वा । अदुः । गार्हऽपत्याय । देवाः ॥ ३६ ॥

---

1. तद्वत मूको. 2 वासस्वि वि[1], वाससि वि[2] अ[1]. 3 अस्थितानि वि[1]. 4 दान्ते मूको.
५-५. नास्ति मूको

वेङ्कट० गृह्णामि[1] ते सौभाग्याय हस्तम्, मया पत्या यथा त्वं प्राप्तवार्धक्या भवसि। भगः अर्यमा सविता पूषा च मह्यम् त्वाम् प्रायच्छन्, यथाऽहं[2] गृहपतिः स्यामिति ॥ ३६ ॥

तां पूषञ्छिवतमामेरयस्व यस्यां बीजं मनुष्या३ वपन्ति।
या न ऊरू उशती विश्रयाति यस्यामुशन्तः प्रहराम शेपम् ॥ ३७ ॥

ताम्। पूषन्। शिवऽतमाम्। आ। ईरयस्व। यस्याम्। बीजम्। मनुष्याः। वपन्ति।
या। नः। ऊरू इति। उशती। विऽश्रयाति। [3]यस्याम्। उशन्तः। प्रऽहराम। शेपम्[3] ॥३७॥

वेङ्कट० ताम् पूषन्! शिवतमाम् आ गमय, यस्याम् बीजम् मनुष्याः वपन्ति, या अस्माकम् ऊरू कामयमाना विश्रयाते[4], यस्याम् कामयमानाः वयम् प्रहराम शेपम् इति ॥ ३७ ॥

तुभ्यमग्रे पर्यवहन्त्सूर्यां वहतुना सह। पुनः पतिभ्यो जायां दा अग्ने प्रजया सह ॥३८॥

तुभ्यम्। अग्रे। परि। अवहन्। सूर्याम्। वहतुना। सह।
पुनरिति। पतिऽभ्यः। जायाम्। दाः। अग्ने। प्रऽजया। सह ॥ ३८ ॥

वेङ्कट० तुभ्यम् अग्रे प्रायच्छन् गन्धर्वाः सूर्याम् वहतुना सह। अथ "तां त्वं" सोमाय प्रायच्छ.। इदानीमपि पुन. एनाम् पतिभ्यः जायाम् देहि अग्ने! प्रजया सह इति ॥ ३८ ॥

पुनः पत्नीमग्निरदादायुषा सह वर्चसा।
दीर्घायुरस्या यः पतिर्जीवाति शरदः शतम् ॥ ३९ ॥

पुनरिति। पत्नीम्। अग्निः। अदात्। आयुषा। सह। वर्चसा।
[5]दीर्घऽआयुः। अस्याः। य.। पतिः। जीवाति। शरदः। शतम्[5] ॥ ३९ ॥

वेङ्कट० आत्मपरिगृहीताम् एनाम् पुनः अपि पत्नीम् अग्निः प्रयच्छतु[6] आयुषा वर्चसा सह। दीर्घायुः अस्याः यः पतिः जीवतु शरदः शतम् इति ॥ ३९ ॥

सोमः प्रथमो विविदे गन्धर्वो विविद उत्तरः।
तृतीयो अग्निष्टे पतिस्तुरीयस्ते मनुष्यजाः ॥ ४० ॥

सोमः। प्रथमः। विविदे। गन्धर्वः। विविदे। उत्ऽतरः।
[7]तृतीयः। अग्निः। ते। पतिः[7]। तुरीयः। ते। मनुष्यऽजाः ॥ ४० ॥

वेङ्कट० जाताम् सोमः प्रथमः स्वभवान्। गन्धर्वः विश्वावसुः उत्तरः विविदे। ततः[8] तृतीयः अग्निः ते पतिः। तुरीयः ते मनुष्येषु जातोऽयं मानुष. पतिः ॥ ४० ॥

[10]इति अष्टमाष्टके तृतीयाध्याये सप्तविंशो वर्गः[10] ॥

---

१. गृभ्णामि वि[1]. २. भवस्य वि[1]. ३-३. या. (३,२१) निगमोऽयं द्र. ४. नास्ति मूको. ५-५. धं त्वा मूको. ६-६. या. (४,१५) व्याख्यानं द्र. ७. प्राय॰ वि[1]. ८-८. या. (१०,२१) निगमोऽयं द्र. ९. ते वि[1] अ[1]. १०-१०. नास्ति मूको.

सोमो ददद्गन्धर्वाय गन्धर्वो ददद्ग्नये । रयिं च पुत्राँश्चादादग्निर्मह्यमथो इमाम् ॥४१॥

सोमः । ददत् । गन्धर्वाय । गन्धर्वः । ददत् । अग्नये ।
रयिम् । च । पुत्रान् । च । अदात् । अग्निः । मह्यम् । अथो इति । इमाम् ॥ ४१ ॥

वेङ्कट० सोमः प्रयच्छतु गन्धर्वाय । [1]गन्धर्वः प्रयच्छतु[1] अग्नये[2] । रयिम् च पुत्रान् च प्रयच्छतु[1] अग्निः मह्यम् अथो इमाम् च ॥ ४१ ॥

इहैव स्तं मा वि यौष्टं विश्वमायुर्व्यश्नुतम् । क्रीळन्तौ पुत्रैर्नप्तृभिर्मोदमानौ स्वे गृहे ।४२।

इह । एव । स्तम् । मा । वि । यौष्टम् । विश्वम् । आयुः । वि । अश्नुतम् ।
क्रीळन्तौ । पुत्रैः । नप्तृऽभिः । मोदमानौ । स्वे । गृहे ॥ ४२ ॥

वेङ्कट० इह एव भवतम्[3] । मा [4]पृथग् भूतम्[5] । विश्वम् च आयुः वि अश्नुतम् क्रीळन्तौ पुत्रैः पौत्रैश्च स्वे गृहे ॥ ४२ ॥

आ नः प्रजां जनयतु प्रजापतिराजरसाय समनक्त्वर्यमा ।
अदुर्मङ्गलीः पतिलोकमा विश शं नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे ॥ ४३ ॥

आ । नः । प्रऽजाम् । जनयतु । प्रजाऽपतिः । आऽजरसाय । सम् । अनक्तु । अर्यमा ।
अदुःऽमङ्गलीः । पतिऽलोकम् । आ । विश । शम् । नः । भव । द्विऽपदे । शम् । चतुःऽपदे ॥४३॥

वेङ्कट० आ जनयतु अस्माकम् प्रजापतिः प्रजाम् । चिरमवस्थानाय सम्-गमयतु अर्यमा । सा त्वम् अदुर्मङ्गलीः भूत्वा पतिसकाशे [6]आ विश । शम्[6] चास्माकम् भव द्विपदे चतुष्पदे च । या मङ्गलाचारान्[7] दूषयति सा दुर्मङ्गली, ततोऽन्या अदुर्मङ्गलीति[8] ॥ ४३ ॥

अघोरचक्षुरपतिघ्न्येधि शिवा पशुभ्यः सुमनाः सुवर्चाः ।
वीरसूर्देवकामा स्योना शं नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे ॥ ४४ ॥

अघोरऽचक्षुः । अपतिऽघ्नी । एधि । शिवा । पशुऽभ्यः । सुऽमनाः । सुऽवर्चाः ।
वीरऽसूः । देवऽकामा । स्योना । शम् । नः । भव । द्विऽपदे । शम् । चतुःऽपदे ॥ ४४ ॥

वेङ्कट० अघोरचक्षुः अपतिघ्नी च भव शिवा पशुभ्यः सुहृदया [9]सुरूपा च[9] वीरसूः देवानिच्छन्ती सुखस्य भावयित्री ॥ ४४ ॥

इमां त्वमिन्द्र मीढ्वः सुपुत्रां सुभगां कृणु ।
दशास्यां पुत्राना धेहि पतिमेकादशं कृधि ॥ ४५ ॥

१-१. गन्धर्वो प्रयच्छन्तु वि[1]. २. त्वम्[°] वि[1] अ[1]. ३. [°]वतीति वि[1] अ[1]. ४. [°]तां वि[1]. ५-५. [°]थमै भूते अ[1]. ६-६. तथाविश अ[1]. ७. [°]चारा वि[1] अ[1]. ८. मङ्गलीरिति वि[1]. ९-९. सुरूपा वि[1] अ[1]; सस्तपा वि[1].

इमाम् । त्वम् । इन्द्र । मीढ्वः । सुऽपुत्राम् । सुऽभगाम् । कृणु ।
दश । अस्याम् । पुत्रान् । आ । धेहि । पतिम् । एकादशम् । कृधि ॥ ४५ ॥

वेङ्कट० इमाम् एवंविधाम् त्वम् इन्द्र ! मीढ्व ! सुपुत्राम् सुभगाम् कुरु । दश च[1] अस्याम् पुत्रान् आ धेहि । तथा कृत्वा पतिम् एकादशम् कृधि इति ॥ ४५ ॥

सम्राज्ञी श्वशुरे भव सम्राज्ञी श्वश्र्वां भव ।
ननान्दरि सम्राज्ञी भव सम्राज्ञी अधि देवृषु ॥ ४६ ॥

सम्ऽराज्ञी । श्वशुरे । भव । सम्ऽराज्ञी । श्वश्र्वाम् । भव ।
ननान्दरि । सम्ऽराज्ञी । भव । सम्ऽराज्ञी । अधि । देवृषु ॥ ४६ ॥

वेङ्कट० श्वशुरादिषु त्वम् सम्राज्ञी भव देवृषु देवरेष्विति ॥ ४६ ॥

समञ्जन्तु विश्वे देवाः समापो हृदयानि नौ ।
सं मातरिश्वा सं धाता समु देष्ट्री दधातु नौ ॥ ४७ ॥

सम् । अञ्जन्तु । विश्वे । देवाः । सम् । आपः । हृदयानि । नौ ।
सम् । मातरिश्वा । सम् । धाता । सम् । ऊँ इति । देष्ट्री । दधातु । नौ ॥ ४७ ॥

वेङ्कट० सम् गमयन्तु आवयोः हृदयानि विश्वे देवा आप च । तथा मातरिश्वा धाता सरस्वती च नौ सम् दधातु इति ॥ ४७ ॥

[2]इति अष्टमाष्टके तृतीयाध्याये अष्टाविंशो वर्गः[2] ॥

एकोनषष्टमध्याय व्याकरोदिति माधवः ।
जगतामेकधीरस्य[3] विषये निवसन् सुखम् ॥ १ ॥

इति वेङ्कटमाधवाचार्यविरचिते ऋक्संहिताव्याख्याने अष्टमाष्टके तृतीयोऽध्यायः ॥

— ६ —

इति ऋग्वेदे सभाष्ये अष्टमाष्टके तृतीयोऽध्यायः ॥

---

१. नास्ति मूको. २-२. नास्ति मूको. ३. °धीरस्य वि°.

अथ चतुर्थोऽध्यायः

वेङ्कट०

'वि हि सोतोरसृक्षत' व्याचिख्यासति माधवः।
ऋग्भाष्यकृद्विवक्तव्यमादितः सम्प्रदर्शयन् ॥ १ ॥

अधीतसाङ्गवेदोऽपि पदार्थमिह मानवः[1]।
बाहुश्रुत्याद्विजानाति[2] व्यसनादभियोगतः[3] ॥ २ ॥

जघनार्धे[4] कुरुक्षेत्रे शर्यणावद्ध वै सरः।
अस्तीति शाट्यायनकं 'तद्विंदच्छर्यणावति'[5] ॥ ३ ॥

'महः क्षोणस्याश्विने(ना' इ')ति क्षोणो वीणेति दर्शितम्।
'चत्वारि शृङ्गा'[7] व्याख्याता ब्राह्मणेऽथर्वणामिति ॥ ४ ॥

अभ्युपपन्नाः प्रायपदार्थाः कल्प्यन्ते यत्नतोऽपि च।
इह प्राज्ञैर्व्यसनिभिः पदवाक्यानुसारिभिः[8] ॥ ५ ॥

आश्विनार्भवसूक्तानाम् आश्विनार्भवदर्शनात्।
निर्णयोऽर्थस्य भवति सोऽभियोगः प्रकीर्तितः ॥ ६ ॥

ज्ञातेष्वपि पदार्थेषु वाक्यार्थपरिकल्पनम्।
अशक्यमृक्षु बह्वीषु नैरकृतबुद्धिभिः ॥ ७ ॥

तस्मात्पदार्थवाक्यार्थान् प्रयत्नेन प्रदर्शयेत्।
नान्यद् किञ्चिदपि ब्रूयाद् निरुक्तमपि तादृशम् ॥ ८ ॥

भाष्याणि वैदिकान्याहुरार्यावर्तनिवासिनः।
क्रियमाणान्यपीदानीं निरुक्तानीति[9] माधवः ॥ ९ ॥

स्कन्दस्वामी नारायण उद्गीथ इति ते क्रमात्।
चक्रुस्सहैकमृग्भाष्यं पदवाक्यार्थगोचरम् ॥ १० ॥

[10]भाषमाणास्तमेवार्थम् अथ सम्प्रति[10] मानवाः।
मायाविनो लिखन्त्यन्ये व्याख्यानानि गृहेगृहे ॥ ११ ॥

वर्गाणामथ सूक्तानाम् ऋक्सङ्ख्या तत्र कश्चन।
प्रदर्शयति मायार्थं विनियोगमथापरः[11] ॥ १२ ॥

---

१. माधवः वि³ अ¹. २. °विजानन्ति वि³ अ². ३. °सनभि° वि³ अ¹. ४. °र्धे वि¹. ५. ऋ १,८४,१४. ६. ऋ १,११७,८. ७. ऋ ४,५८,३. ८. माधवः पर° वि¹. ९. °ष्यादीनि वि¹. १०-१०. भाषमाणास्तमेवार्थमथापि वि¹. ११. °परे वि³ अ¹.

पृच्छन्ति ताविमौ प्राज्ञा शौनकेन प्रदर्शिता ।
अक्षराणां[1] पदानां च संख्या सा [2]किन्न लिख्यते[2] ॥ १३ ॥

एतावदक्षरं सूक्तम् एतावत्पदकं तथा ।
इत्येवमुच्यमाने हि तच्च जानन्ति लौकिका ॥ १४ ॥

ग्रन्थेऽस्ति[3] पदसंख्येति यत्नो न भवतोस्तत ।
पदसंख्यां च भवतोर्वाच्या ग्रन्थं निरीक्ष्य तम् ॥ १५ ॥

लोकतः काव्यतोऽङ्गैश्च[4] पदार्थान्न्यथामपि ।
[5]न विज्ञातान् वदत्[5] प्राज्ञो मन्त्राणामिति निश्चय ॥ १६ ॥

न स्वात्मीयं परिज्ञानम् अङ्गोपाङ्गादिगोचरम्[5] ।
अनपेक्षितमप्यर्थे दर्शयद् यस्समास्थित[6] ॥ १७ ॥

बहूनामपि सूक्तानां बह्वीनामप्यृचां तथा ।
प्रदर्शितामयाऽन्येऽर्थो न तु मायेह विद्यते ॥ १८ ॥

येऽर्था भाष्येषु कथिता ये चास्माभि प्रदर्शिता ।
गवाश्वमहिषिभिन्नास्ते[7] [8]न स्वाम्रसहकारवत्[8] ॥ १९ ॥

उपर्यर्थो विभिन्नोऽत्र शिष्ट प्रायेण तत्समः ।
युक्तायुक्तविनिर्णये कृतबुद्धिषु तिष्ठति ॥ २० ॥

[८६]

[9]इन्द्र ऋषि , ७,१२,२२ ऐन्द्रो वृषाकपि , २ ६,९ १०,१५ १८ इन्द्राणी ।
इन्द्रो देवता । पङ्क्तिश्छन्द[9] ।

वि हि सोतोरसृक्षत नेन्द्रं देवममंसत ।
यत्रामदद्वृषाकपिर्यः पुष्टेषु मत्सखा विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १ ॥

वि । हि । सोतोः । असृक्षत । न । इन्द्रम् । देवम् । अमंसत ।
यत्र । अमदत् । वृषाकपि । अर्यः । पुष्टेषु । मत्ऽसखा । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्ऽतरः ॥१॥

वेङ्कट० इन्द्राण्यै[10] कल्पित इति कश्चिन्मृग अदूदुषत्[11] इन्द्रपुत्रस्य वृषाकपेस्त्रिपये वर्तमान ।

---

१ अक्षराणां वि[1] अ[1] २ २ त्रुटितम् वि[1] अ[1] ३ °योस्ति वि[1] अ[1] ४ काव्यतो° वेङ्कटम ५ °गोचर वि[1] अ[1] ६. °स्थित वि[1] अ[1]. ७ °स्वबलिभिन्न° वि[1] अ[1] ८-८ मस्ताम्र° वि[1] अ[1]; नास्वाम्रास° वि[1], ९ ९ नास्ति मूको १०. इन्द्राण्या वि[1]; इन्द्राण्यै वि[1] अ ११. अदूदुषत् वि[1], अदूदुषम् वि[1] अ[1].

[1]तत्र इन्द्रमिन्द्राणी वदति[1]—अभिषोतुम् उपरताभिषवा आसन् यजमाना । न च मम पतिम् इन्द्रम् देवम् स्तुवन्ति दुष्टे यज्ञे यस्मिन् जनपदे अमदत् वृषाकपि तव पुत्र स्वामी पुष्टेषु । 'मत्सखा प्रिय'[1] विश्वस्मात् मम पति इन्द्र उत्कृष्ट ॥ १ ॥

परा हीन्द्र धावसि वृषाकपेरति व्यथिः ।
नो अह प्र विन्दस्यन्यत्र सोमपीतये विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ २ ॥

परा । हि । इन्द्र । धावसि । वृषाकपेः । अति । व्यथिः ।
नो इति । अह । प्र । विन्दसि । अन्यत्र । सोमऽपीतये । विश्वस्मात् । इन्द्र । उत्ऽतरः ॥२॥

वेङ्कट० अत्यन्तम् इन्द्र ! त्व चलित वृषाकपिम् प्रति धावसि । अन्यत्र[2] सोमपानाय नैव च प्र-गच्छसि । सोऽयम् इन्द्र विश्वस्मात् उत्तर ॥ २ ॥

किमयं त्वां वृषाकपिश्चकार हरितो मृगः ।
यस्मा इरस्यसीदु न्वर्यो वा पुष्टिमद्वसु विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ३ ॥

किम् । अयम् । त्वाम् । वृषाकपिः । चकार । हरितः । मृगः ।
यस्मै । इरस्यसि । इत् । ऊँ इति । नु । अर्यः । वा । पुष्टिऽमत् । वसु । विश्वस्मात् । इन्द्र । उत्ऽतरः ॥

वेङ्कट० किम् अयम् त्वाम् प्रति प्रियम् चकार हरितवर्णं मृग । वृषाकपि मृगजाति । यस्मै प्रयच्छस्येव क्षिप्रम् उदार इव दरिद्राय पोषयुक्तम् धनम्, यस्त्वम् इन्द्र विश्वस्मात् उत्तर ॥ ३ ॥

यमिमं त्वं वृषाकपिं प्रियमिन्द्राभिरक्षसि ।
श्वा न्वस्य जम्भिषदपि कर्णे वराहयुर्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ४ ॥

यम् । इमम् । त्वम् । वृषाकपिम् । प्रियम् । इन्द्र । अभिऽरक्षसि ।
श्वा । नु । अस्य । जम्भिषत् । अपि । कर्णे । वराहऽयुः । विश्वस्मात् । इन्द्र । उत्ऽतरः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० यम् इमम् त्वम् वृषाकपिम् प्रियम् पुत्रम् इन्द्र ! अभिरक्षसि । श्वा क्षिप्रम् एनम् भक्षयतु, अपि च कर्णे गृह्णातु वराहमिच्छन् । श्वानो हीच्छन्ति वराहानिति ॥ ४ ॥

प्रिया तष्टानि मे कपिर्व्यक्ता व्यदूदुषत् ।
शिरो न्वस्य राविषं न सुगं दुष्कृते भुवं विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ५ ॥

प्रिया । तष्टानि । मे । कपिः । विऽअक्ता । वि । अदूदुषत् ।
शिरः । नु । अस्य । राविषम् । न । सुऽगम् । दुःऽकृते । भुवम् । विश्वस्मात् । इन्द्र । उत्ऽतरः ॥

१-१. मत्र एव वि॰ अ॰; एवं सखा वि॰. २. नास्त्युत्तरं वि॰ अ॰, मद्धारकात्तो वि॰.
३. नास्ति वि॰ अ॰

वेङ्कट० प्रियाणि यजमानैः कल्पितानि मे कश्चित् कपि अस्य विषये वर्तमानः [1]आज्यैर्व्यंकान्यन्नानि वि अदूदुषत्[1]। ततोऽहं तस्य[2] स्वामिनो वृषाकपेः शिरः क्षिप्रम् लुनीयाम्। न सुगम् सुखम् अहम् अस्मै दुष्कृते भुवम्। यस्या[3] मम पतिः इन्द्रः विश्वस्मात् उत्तरः ॥ ५ ॥

[4]इति अष्टमाष्टके चतुर्थाध्याये प्रथमो वर्गः[4] ॥

न मत् स्त्री सुभसत्तरा न सुयाशुतरा भुवत् ।
न मत् प्रतिच्यवीयसी न सक्थ्युद्यमीयसी विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ६ ॥

न । मत् । स्त्री । सुभसत्ऽतरा । न । सुयाशुऽतरा । भुवत् ।
न । मत् । प्रतिऽच्यवीयसी । न । सक्थि । उत्ऽयमीयसी । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्ऽतरः ॥६॥

वेङ्कट० न मत्तोऽन्या स्त्री सुभसत्तरा शोभनकटिप्रदेशा। न च[5] सुपुत्रा अभवद् अत्यन्तम्। याशु पुत्रः। 'ददाति मह्य यादुरी याशूना भोज्या शता' (ऋ १, १२६, ६) इति मन्त्रः। यद्वाऽन्ये मैथुनविषयो याशु। न मत्तोऽन्या शरीरस्य पुमांसं प्रति अत्यन्तं च्यावयित्री। न [6]चान्या मैथुने अनुगुणम्[6] सक्थि उद्यच्छति ॥ ६ ॥

उवे अम्ब सुलाभिके यथेवाङ्ग भविष्यति ।
भसन्मे अम्ब सक्थि मे शिरो मे वीव हृष्यति विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ७ ॥

उवे । अम्ब । सुलाभिके । यथाऽइव । अङ्ग । भविष्यति ।
भसत् । मे । अम्ब । सक्थि । मे । शिरः । मे । विऽइव । हृष्यति । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्ऽतरः ॥७॥

वेङ्कट० इन्द्राण्या शप्तो[7] वृषाकपिः तां वदति। उवे इति निपात आभिमुख्यकृत् स्त्रीणाम्। उवे! अम्ब! सुलाभे![8] यथा[9] त्वया शप्तस्य भविष्यति, तथेदानीं [10]भसत् बाहुमूलम्[10] सक्थि शिरः च मम वि हृष्यन्ति कम्पन्ते। मम पिता इन्द्रः विश्वस्मात् उत्तरः, तव पतिर्वेति[11] ॥ ७ ॥

किं सुबाहो स्वङ्गुरे पृथुष्टो पृथुजाघने ।
किं शूरपत्नि नस्त्वमभ्यमीषि वृषाकपिं विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ८ ॥

किम् । सुबाहो इति सुऽबाहो । सुऽअङ्गुरे । पृथुस्तो इति पृथुऽस्तो । पृथुऽजघने ।
किम् । शूरऽपत्नि । नः । त्वम् । अभि । अमीषि । वृषाकपिम् । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्ऽतरः ॥

वेङ्कट० इन्द्राणीमिन्द्र उपशमयति। किम् शोभनबाहो![12] शोभनाङ्गुलिके! पृथुकेशसङ्घाते! पृथुजघने! शूरपत्निके! त्वम् अस्मदीयम् वृषाकपिम् अभि-क्रुध्यसि, यस्य पिता इन्द्रः विश्वस्मात् उत्तरः ॥८॥

१-१ दूषयन्नदूष्यन् दूषयन्नदूदुषत् अ[1] वि[1]. २. तस्य वि[1]. ३ यस्मात् वि[1] अ[1]. ४-४. नास्ति मूको. ५ नास्ति वि[1]. ६-६. च या मैथुने गुण मूको. ७. शप्तो वि[1], शप्तो वि[1] अ[1]. ८. [illegible]लभे वि[1] अ[1]; [illegible]भे वि[1]. ९ यदा वि[1] अ[1]. १०-१०. भसद् बाहु(स)मूलं वि[1] अ[1], भवसनाद्मूलं वि[1]. ११ [illegible]निर्वेति वि[1]. १२. अस्मदीय वृषाकपि मूको.

अवीरामिव मामयं शरारुरभि मन्यते ।
उताहमस्मि वीरिणीन्द्रपत्नी मरुत्सखा विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ९ ॥

[1]अवीराम्ऽइव । माम् । अयम् । शरारुः । अभि । मन्यते ।[1]
उत । अहम् । अस्मि । वीरिणी । इन्द्रऽपत्नी । मरुत्ऽसखा । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्ऽतरः ॥९॥

वेङ्कट० अपुत्राम् इव माम् अयम् शरारुः मृगः अभि मन्यते । अपि च अहम् अस्मि वीरवती इन्द्रस्य पत्नी मरुद्भिश्च युक्ता, यस्याः मम पतिः इन्द्रः स्वम् विश्वस्मात् उत्तरः ॥ ९ ॥

संहोत्रं स्म पुरा नारी समनं वाव गच्छति ।
वेधा ऋतस्य वीरिणीन्द्रपत्नी महीयते विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १० ॥

सम्ऽहोत्रम् । स्म । पुरा । नारी । समनम् । वा । अव । गच्छति ।
वेधाः । ऋतस्य । वीरिणी । इन्द्रऽपत्नी । महीयते । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्ऽतरः ॥ १० ॥

वेङ्कट० यज्ञम् खलु पुरा नारी सङ्ग्रामम् वा प्रति गच्छति, विधात्री सत्यस्य वीरवती इन्द्रस्य पत्नी स्तूयते । तस्याः पतिः इन्द्रः विश्वस्मात् उत्तरः ॥ १० ॥

[2]इति अष्टमाष्टके चतुर्थाध्याये द्वितीयो वर्गः[2] ॥

इन्द्राणीमासु नारिषु सुभगामहमश्रवम् ।
नह्यस्या अपरं चन जरसा मरते पतिर्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ११ ॥

इन्द्राणीम् । आसु । नारिषु । सुऽभगाम् । अहम् । अश्रवम् ।
नहि । अस्याः । अपरम् । चन । जरसा । मरते । पतिः । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्ऽतरः ॥११॥[3]

वेङ्कट० अथ वृषाकपिमातरं स्तौति । इन्द्राणीम् आसु नारीषु सुभाग्याम् अहम् अश्रौषम् । नहि अस्याः अपरम् इव भूतं[4] जरया म्रियते पति इन्द्रः सर्वोत्कृष्टः ॥ ११ ॥

नाहमिन्द्राणि रारण सख्युर्वृषाकपेर्ऋते ।
यस्येदमप्यं हविः प्रियं देवेषु गच्छति विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १२ ॥

न । अहम् । इन्द्राणि । ररण । सख्युः । वृषाकपेः । ऋते ।
यस्य । इदम् । अप्यम् । हविः । प्रियम् । देवेषु । गच्छति । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्ऽतरः ॥१२॥[3]

वेङ्कट० न अहम् इन्द्रः इन्द्राणि! रमे वृषाकपेः सख्युः ऋते[5], [6]यस्य सकाशाम् इदम् अप्सु[6] भवम् अद्भिर्वा संस्कृतम्[7] हविः प्रियम् देवानां मध्ये गच्छति, यश्च सर्वोत्कृष्टः ॥ १२ ॥

१-१. या. (६,३१) व्याख्यानं द्र. २-२. नास्ति मूको ३. अत्र या. (११,३८;३९ यथाक्रमं) द्र. ४. भाताम् वि¹. ५. इन्द्राद्गे मूको. ६-६. यस्यैतः सु वि² अ²; यस्येदमाप्सु वि¹. ७. संस्तुतं वि¹.

वृषाकपायि रेवति सुपुत्र आदु सुस्नुषे ।
घसत् त इन्द्र उक्षणः प्रियं काचित्करं हविर्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १३ ॥

वृषाकपायि । रेवति । सुऽपुत्रे । आत् । ऊँ इति । सुऽस्नुषे ।
घसत् । ते । इन्द्रः । उक्षणः । प्रियम् । काचित्ऽकरम् । हविः । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्ऽतरः ॥

वेङ्कट० इन्द्रोऽपि वृषाकपि, तस्य पत्नि[1] धनवति[1] शोभनपुत्रे[1] शोभनस्नुषे[1]। 'वायुरस्या पुत्रो माध्यमिका वाक् स्नुषा' इति यास्कः । प्राश्नातु तव अयम् इन्द्रः संस्कृतानुपाकृतान्[2] उक्षणः । अत्र यास्कः (१२,९)—'प्रियं कुरुष्व सुखाचयकरं हविः' इति ॥ १३ ॥

उक्ष्णो हि मे पञ्चदश साकं पचन्ति विंशतिम् ।
उताहमद्मि पीव इदुभा कुक्षी पृणन्ति मे विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १४ ॥

उक्ष्णः । हि । मे । पञ्चऽदश । साकम् । पचन्ति । विंशतिम् ।
उत । अहम् । अद्मि । पीवः । इत् । उभा । कुक्षी इति । पृणन्ति । मे । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्ऽतरः ॥

वेङ्कट० इन्द्रवचनम् । अनया मम पत्न्या प्रेरिता मदर्थम् उक्ष्णः पञ्चदश विंशतिम् च साकम् [3]पचन्ति । अपि च अहम् अश्नामि अन्नम्[3] । उभौ च कुक्षी पूरयन्ति मे सोमैः । स इन्द्रः सर्वस्मात् उत्कृष्टः ॥ १४ ॥

वृषभो न तिग्मशृङ्गोऽन्तर्यूथेषु रोरुवत् ।
मन्थस्त इन्द्र शं हृदे यं ते सुनोति भावयुर्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १५ ॥

वृषभः । न । तिग्मऽशृङ्गः । अन्तः । यूथेषु । रोरुवत् ।
मन्थः । ते । इन्द्र । शम् । हृदे । यम् । ते । सुनोति । भावऽयुः । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्ऽतरः ॥

वेङ्कट० यथा तिग्मशृङ्गः वृषभः यूथेषु अन्तः शब्दं कुर्वन् अभिरमयति गाः, तथा अभिरमय माम् । मन्थः च्याव तव इन्द्र । शङ्करः भवतु हृदयाय यम् च तुभ्यम् सोमम् अभि षुणोति भावमिच्छन्ती इन्द्राणी[4] इतीन्द्राण्याः[4] वचनमिति ॥ १५ ॥

[5]इति अष्टमाष्टके चतुर्थाध्याये तृतीयो वर्गः[5] ॥

न सेशे यस्य रम्बतेऽन्तरा सक्थ्या३ कपृत् ।
सेदीशे यस्य रोमशं निषेदुषो विजृम्भते विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १६ ॥

१. [illegible] वि'. २-२. नास्ति वि' अ'. ३ मयमेन्द्राणी मूको ४. 'णी वि'.
५-५. नास्ति मूको'.

न । स । ईशे । यस्य । रम्बते । अन्तरा । सक्थ्या । कपृत् ।
स । इत् । ईशे । यस्य । रोमशम् । निऽसेदुर्षः । विऽजृम्भते । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्ऽतरः ॥

वेङ्कट० न ॥ जन ईष्टे शक्नोति मैथुन कर्तुम्, यस्य अनस्य अन्तरा सक्थिनी लम्बते कपृत् शेप । स एव ईशे, यस्य रोमशम् उपस्थ शयानस्य विवृतं[1] भवति । यस्य च पतिर्हि इन्द्र विश्वस्माद् उत्तर उत्कृष्ट इति वियासो[2] पत्न्या वचनम् ॥ १६ ॥

न सेशे यस्य रोमशं निषेदुषो विजृम्भते ।
सेदीशे यस्य रम्बतेऽन्तरा सक्थ्याऽ कपृद् विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १७ ॥

न । स । ईशे । यस्य । रोमशम् । निऽसेदुषः । विऽजृम्भते ।
स । इत् । ईशे । यस्य । रम्बते । अन्तरा । सक्थ्या । कपृत् । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्ऽतरः ॥

वेङ्कट० अथ ता मियासुरिन्द्र[3] आह—न स. ईशे इति ॥ १७ ॥

अयमिन्द्र वृषाकपिः परस्वन्तं हतं विदत् ।
असिं सूनां नवं चरुमादेधस्यान आचितं विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १८ ॥

अयम् । इन्द्र । वृषाकपिः । परस्वन्तम् । हतम् । विदत् ।
असिम् । सूनाम् । नवम् । चरुम् । आत् । एधस्य । अनः । आऽचितम् । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्ऽतरः ॥

वेङ्कट० अयम् इन्द्र ! वृषाकपि परस्वन्तम् परस्वम् आत्मनो विषयेऽवर्तमानम् हतम् विन्दतु, तथा हतस्य विशसनाय असिम् उद्घनम्[4] पाकार्थम्[5] 'नवम् चरुम् भाण्डम्[6], अनन्तर काष्ठस्य पूर्णम् अन च । स त्वम् इन्द्र असि विश्वस्मात् उत्कृष्ट ॥ १८ ॥

अयमेमि विचाकशद् विचिन्वन् दासमार्यम् ।
पिबामि पाकसुत्वनोऽभि धीरमचाकशं विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १९ ॥

अयम् । एमि । विऽचाकशत् । विऽचिन्वन् । दासम् । आर्यम् ।
पिबामि । पाकऽसुत्वनः । अभि । धीरम् । अचाकशम् । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्ऽतरः ॥१९॥

वेङ्कट० इन्द्र आह । अयम् गच्छामि विपश्यन् पृथक् कुर्वन् असुरम् आर्यम् च । पिबामि पाकेन मनसा यस्सुनोति सोम तदीयम् । तथा धीरम् च अभि-पश्यामि यजमानम् । योऽहम् इन्द्र विश्वोत्कृष्ट । उपरत्र 'सुविता कल्पयावहै' (ऋ १०,८६,२१) इत्यनेनाऽर्थसमाप्ति ॥ १९ ॥

---

१. विवृतं वि[2] विवृद वि[1]. २. वियसो वि[2] अ[1]. ३ वियस्तु[॰] वि[2], [॰]स्मु[॰] अ[1]. ४. उद्घाने अ[1] ५. न पा[॰] मूको. ६-६ न पद्मभाण्ड[॰] वि[1], न पद्मभाण्ड[॰] अ[1], नवं च भाण्ड[॰] वि[1]

धन्वं च यत् कृन्तत्रं च कति स्वित् ता वि योजना ।
नेदीयसो वृषाकपेऽस्तमेहि गृहाँ उप विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ २० ॥

धन्वं । च । यत् । कृन्तत्रम् । च । कति । स्वित् । ता । वि । योजना ।
नेदीयस । वृषाकपे । अस्तम् । आ । इहि । गृहान् । उप । विश्वस्मात् । इन्द्रं. । उत्ऽतर ॥

वेङ्कट० धन्व निरुदकोऽरण्यरहितो देश । कृन्तनम् कर्तनीयमरण्यम् । यत्र धन्व वनम् च भवतः । मृगावासम् अरण्यम् एवंविध[1] भवति नात्यन्तविपिनम् । तस्य भवच्छत्रोर्निलयस्यास्य मध्ये कति स्वित् तानि योजनानि वि स्थितानि । नात्यन्तदूरे तद्भवतीत्यर्थः । ततश्च त्वम्[2] नेदीयस अन्तिकतमात् [3]वृषाकपे ! अस्तम् अन्तिकभूतान्[1] गृहान् उप-आ-गच्छ ॥ २० ॥

पुनरेहि वृषाकपे सुविता कल्पयावहै ।
य एष स्वप्ननंशनोऽस्तमेषि पथा पुनर्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ २१ ॥

पुन । आ । इहि । वृषाकपे । सुविता । कल्पयावहै ।
य । एष । स्वप्नऽनशन । अस्तम् । एषि । पथा । पुन । विश्वस्मात् । इन्द्र । उत्ऽतर ॥

वेङ्कट० यतस्त्व गतस्तत्र पुन आ इहि परस्वन्त हन्तुम् । वृषाकपे ! कल्याणानि शत्रुहननादीनि[4] कल्पयावहै तव । तत तस्मिन् हते रात्री य एष स्वप्ननाशन[5] त्वम्[2] इहास्या निशायाम् अपनीतनिद्र[5] प्रभातायाम् आत्मीयम् आवास गच्छसि मार्गेण पुन इति । निरुक्त (१२, २८) द्रष्टव्यमिति ॥ २१ ॥

यदुदञ्चो वृषाकपे गृहमिन्द्राजगन्तन ।
क१ स्य पुल्वघो मृगः कमगञ्जनयोपनो विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ २२ ॥

यत् । उदञ्च । वृषाकपे । गृहम् । इन्द्र । अजगन्तन ।
कं । स्य । पुल्वघ । मृग । कम् । अगन् । जनऽयोपन । विश्वस्मात् । इन्द्र । उत्ऽतर ॥२२॥

वेङ्कट० अपुनरागत वृषाकपिम् इन्द्राणी पृच्छति — यत् उदञ्च वृषाकपे ! त्वं चेन्द्रश्च गृहम् आगच्छतम् । द्वयोरपि बहुवचन दृष्टम् । तत्र भवतो [illegible] मृगः क अभूत् पुल्वघ बह्वोऽदन्ता । 'बह्वादी' इति यास्क (१३, ३) । कम् वाऽगच्छत् देश जनानां बाधक इत्युक्ते यस्त्र वनक्यमुत्तर तस्तेनोक्त वृषाकपिहतोऽयमिति[6] ॥ २२ ॥

पर्शुर्ह नाम मानवी साकं ससूव विंशतिम् ।
भद्रं भल त्यस्या अभूद् यस्या उदरमामयद् विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ २३ ॥

---

१ १. °वं मूको. २. तान् मूको. ३ ३ °वेत्तमां मिवाभूतान् मूको ४. [illegible] ५. नाशिन मूको ६. °धि हतोऽयमिति मूको.

पर्शु॑ । ह॒ । नाम॑ । मा॒न॒वी । सा॒कम् । स॒सू॒व॒ । विं॒श॒तिम् ।
भ॒द्रम् । भ॒ल॒ । त्यस्यै॑ । अ॒भू॒त् । यस्याः॑ । उ॒दर॑म् । आम॑यत् । विश्व॑स्मात् । इन्द्रः॑ । उत्ऽत॑रः ॥२३

वेङ्कट० पर्शुः ह नाम मृगी मनोर्दुहिता साकम् सुषुवे विंशतिम् पुत्रान्। हे इन्द्रेण विसृज्यमान! [1]भल! शर[1]। भलतिर्भेदनकर्मा। तस्यै भद्रम् भवतु, यस्या उदरम् गर्भस्थै विंशतिभि पुत्रै पुष्टम् आसीदितीन्द्रेण विसृज्यमान शर वृषाकपिराशास्ते ॥ २३ ॥

[2]इति अष्टमाष्टके चतुर्थाध्याये चतुर्थो वर्ग [2] ॥

[८७]

[1]पायुर्भारद्वाज ऋषि । रक्षोहाऽग्निर्देवता। त्रिष्टुप् छन्द, अन्त्याश्चतस्रोऽनुष्टुभ [1]।

र॒क्षो॒हणं॑ वा॒जिन॒मा जि॑घर्मि मि॒त्रं प्रथि॑ष्ठ॒मुप॑ यामि॒ शर्म॑ ।
शिशा॑नो अ॒ग्निः क्रतु॑भिः॒ समि॑द्धः॒ स नो॒ दिवा॒ स रि॒षः पा॑तु॒ नक्त॑म् ॥ १ ॥

र॒क्षः॒ऽहन॑म् । वा॒जिन॑म् । आ । जि॒घ॒र्मि॒ । मि॒त्रम् । प्रथि॑ष्ठम् । उप॑ । या॒मि॒ । शर्म॑ ।
शिशा॑नः । अ॒ग्निः । क्रतु॑ऽभिः । सम्ऽइ॑द्धः । सः । नः॒ । दिवा॑ । सः । रि॒षः । पा॒तु॒ । नक्त॑म् ॥१॥

वेङ्कट० पायुर्भारद्वाज । रक्षसा हन्तारम् वाजिनम् अग्निं घृतेन आ जुहोमि। मित्रम् पृथुतमम्[3] उप गच्छामि शरणम्। सोऽय ज्वालास्तीक्ष्णीकुर्वन् अग्नि कर्मपरै समिद्ध। [4]स अस्मान्[4] अह्नि रात्रौ च रक्षस पातु ॥ १ ॥

अयो॑दंष्ट्रो अ॒र्चिषा॑ यातु॒धाना॒नुप॑ स्पृश जातवेदः॒ समि॑द्धः ।
आ जि॒ह्वया॒ मूर॑देवान् रभस्व क्र॒व्यादो॑ वृ॒क्त्व्यपि॑ धत्स्वा॒सन् ॥ २ ॥

अयः॑ऽदंष्ट्रः । अ॒र्चिषा॑ । या॒तु॒ऽधाना॑न् । उप॑ । स्पृ॒श॒ । जा॒त॒ऽवे॒दः॒ । सम्ऽइ॑द्धः ।
आ । जि॒ह्वया॑ । मूर॑ऽदेवान् । र॒भ॒स्व॒ । क्र॒व्य॒ऽअदः॑ । वृ॒क्त्वी । अपि॑ । ध॒त्स्व॒ । आ॒सन् ॥ २ ॥

वेङ्कट० अयोमयदंष्ट्र ज्वालया राक्षसान् उप स्पृश जातवेद ![5] समिद्ध। आ रभस्व ज्वालया मारकव्यवहारान् राक्षसान्। क्रव्यादः राक्षसान्[6] छित्त्वा आप धेहि आस्ये ॥ २ ॥

उ॒भोभ॑यावि॒न्नुप॑ धेहि॒ दंष्ट्रा॑ हिं॒स्रः शि॒शा॒नोऽव॑रं॒ परं॑ च ।
उ॒तान्तरि॑क्षे॒ परि॑ याहि राजु॒ञ्जम्भैः॒ सं धे॒ह्यभि यातु॒धाना॑न् ॥ ३ ॥

उ॒भा । उ॒भ॒या॒वि॒न् । उप॑ । धे॒हि॒ । दंष्ट्रा॑ । हिं॒स्रः । शिशा॑नः । अव॑रम् । पर॑म् । च॒ ।
उ॒त । अ॒न्तरि॑क्षे । परि॑ । या॒हि॒ । रा॒ज॒न् । जम्भैः॑ । सम् । धे॒हि॒ । अ॒भि । या॒तु॒ऽधाना॑न् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० उभे दंष्ट्रे हे[7] उभयाविन्! उभाभ्यां दंष्ट्राभ्यां युक्त[7] [8]उप धेहि[8] हिंस्र तीक्ष्णीकुर्वन्।

१-१. नास्ति वि[1] अ[1]. २-२ नास्ति मूको ३ विपुलम् वि[1], विपुल् अ[1] ४ ४ सोमान् मूको ५. त्रुटितम् वि[1] अ[1] ६ राक्षसो वि[1], राक्षस अ[1]. ७ नास्ति वि[1] ८ ८ उपसहि वि[1] अ[1]; उपदेवी वि[1]

अवरम् च [१]परम् च[१] रक्षस्व। अपि च अन्तरिक्षे परि गच्छ राजन्!। दंष्ट्राभिः[२] अभि सम् धेहि यातुधानान्[३] ॥ ३ ॥

यज्ञैरिषूः संनमंमानो अग्ने वाचा शल्याँ अशनिंभिर्दिहानः ।
ताभिर्विध्य हृदये यातुधानान् प्रतीचो बाहून् प्रति भङ्ग्ध्येषाम् ॥ ४ ॥

यज्ञैः । इषूः । सम्ऽनमंमानः । अग्ने । वाचा । शल्यान् । अशनिंऽभिः । दिहानः ।
ताभिः । विध्य । हृदये । यातुऽधानान् । प्रतीचः । बाहून् । प्रति । भङ्ग्धि । एषाम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० यज्ञैः बलकरैः वाचा च इषूः बाणाः सन्नममानः अग्ने! [४]तासाम् शल्यान्[४] अशनिभिः सह दिहानः तीक्ष्णीकुर्वन् ताभिः विध्य हृदये राक्षसान्। ततः प्रतिगतान् एषाम् बाहून् प्रति भङ्ग्धि[५] ॥ ४ ॥

अग्ने त्वचं यातुधानस्य भिन्धि हिंस्राशनिर्हरसा हन्त्वेनम् ।
प्र पर्वाणि जातवेदः शृणीहि क्रव्यात् क्रविष्णुर्वि चिनोतु वृक्णम् ॥ ५ ॥

अग्ने । त्वचम् । यातुऽधानस्य । भिन्धि । हिंस्रा । अशनिः । हरसा । हन्तु । एनम् ।
प्र । पर्वाणि । जातऽवेदः । शृणीहि । क्रव्यऽअत् । क्रविष्णुः । वि । चिनोतु । वृक्णम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अग्ने! त्वचम् [६]राक्षसस्य भिन्धि[६]। हिंस्रा तव अशनिः तापेन[७] हन्तु एनम्। [८]शृणीहि रक्षसो शरीरपर्वाणि जातवेदः!। क्रव्यात् वृकः [९]मांसमिच्छन्† वि चिनोतु‡ एनं हतम्, ततो[८] मांसम् ॥ ५ ॥

[९]इति अष्टमाष्टके चतुर्थाध्याये पञ्चमो वर्गः[९] ॥

यत्रेदानीं पश्यसि जातवेदस्तिष्ठन्तमग्न उत वा चरन्तम् ।
यद्वान्तरिक्षे पथिभिः पतन्तं तमस्ता विध्य शर्वा शिशानः ॥ ६ ॥

यत्र । इदानीम् । पश्यसि । जातऽवेदः । तिष्ठन्तम् । अग्ने । उत । वा । चरन्तम् ।
यत् । वा । अन्तरिक्षे । पथिऽभिः । पतन्तम् । तम् । अस्ता । विध्य । शर्वा । शिशानः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अस्ता निरसितेषोः। शर्वा शरेणेषुणा। शिशानः तीक्ष्णमिति ॥ ६ ॥

उतालब्धं स्पृणुहि जातवेद आलेभानादृष्टिभिर्यातुधानात् ।
अग्ने पूर्वो नि जहि शोशुचान आमादः क्ष्विङ्कास्तमदन्त्वेनीः ॥ ७ ॥

१-१. नास्ति वि[१]. २. °भि ती वि[२] अ[१]. ३. °नान् वि[३] अ[१]. ४-४. तासां तां शल्यान् वि[१]; ···ना शल्यान् वि[३] अ[१]. ५. नास्ति मूको. ६-६. °क्षसाभिभि वि[१]; °क्षसाभिंदिनि अ[१]; °क्षस भि[०] वि[१]. ७. तापेन वि[१०]; तर्पेन अ[१]. ८-८. °ध्यान् ··· हतिनशो वि[३] अ[१]. † °च्छति वि[१]. ‡ °नोतु वि[१]. ९-९. नास्ति मूको.

उत । आऽलब्धम् । स्पृणुहि । जातऽवेदः । आऽलेभानात् । ऋष्टिऽभिः । यातुऽधानात् ।
अग्ने । पूर्वः । नि । जहि । शोशुचानः । आमऽअदः । क्ष्विङ्काः । तम् । अदन्तु । एनीः ॥७॥

वेङ्कट० अपि च आलब्धम्[1] हस्ताभ्यामारब्धं साधुम् आलभमानाद् राक्षसात् पारय जातवेदः! आत्मीयाभिः ऋष्टिभिः। अग्ने! पूर्वः नि जहि प्रज्वलन्। क्रव्यादः क्ष्विङ्काः नाम पक्षिणः तम् अदन्तु इतं श्वेतवर्णाः ॥ ७ ॥

इह प्र ब्रूहि यतमः सो अग्ने यो यातुधानो य इदं कृणोति ।
तमा रभस्व समिधा यविष्ठ नृचक्षसश्चक्षुषे रन्धयैनम् ॥ ८ ॥

इह । प्र । ब्रूहि । यतमः । सः । अग्ने । यः । यातुऽधानः । यः । इदम् । कृणोति ।
तम् । आ । रभस्व । सम्ऽइधा । यविष्ठ । नृऽचक्षसः । चक्षुषे । रन्धय । एनम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० यः यातुधानः, यः च इदम् यज्ञे दूषणादिकं करोति, सः यतमः तम् अवधारणार्थम्[2] प्र ब्रूहि इह अग्ने!। तम् त्वमेव आ लभस्व[3] तेजसा युवतम!। नृणां द्रष्टुस्तव तेजसे वशं नय एनम् इति ॥ ८ ॥

तीक्ष्णेनाग्ने चक्षुषा रक्ष यज्ञं प्राञ्चं वसुभ्यः प्र णय प्रचेतः ।
हिंस्रं रक्षांस्यभि शोशुचानं मा त्वा दभन् यातुधाना नृचक्षः ॥ ९ ॥

तीक्ष्णेन । अग्ने । चक्षुषा । रक्ष । यज्ञम् । प्राञ्चम् । वसुऽभ्यः । प्र । नय । प्रचेत इति प्रऽचेतः ।
हिंस्रम् । रक्षांसि । अभि । शोशुचानम् । मा । त्वा । दभन् । यातुऽधानाः । नृऽचक्षः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० तीक्ष्णेन अग्ने! तेजसा रक्ष यज्ञम्। प्राञ्चम् [4]"प्र नय"[4] वसूनामर्थाय हे प्रचेतः!। हिंस्रम् इति स्पष्टम् ॥ ९ ॥

नृचक्षा रक्षः परि पश्य विक्षु तस्य त्रीणि प्रति शृणीह्यग्रा ।
तस्याग्ने पृष्टीर्हरसा शृणीहि त्रेधा मूलं यातुधानस्य वृश्च ॥ १० ॥

नृऽचक्षाः । रक्षः । परि । पश्य । विक्षु । तस्य । त्रीणि । प्रति । शृणीहि । अग्रा ।
तस्य । अग्ने । पृष्टीः । हरसा । शृणीहि । त्रेधा । मूलम् । यातुऽधानस्य । वृश्च ॥ १० ॥

वेङ्कट० नृणां द्रष्टा त्वं राक्षसम् परि पश्य मनुष्येषु। तस्य त्रीणि प्रति शृणीहि अग्राणि शिरांसि। तस्य अग्ने! पृष्टीः पार्श्वस्थान् राक्षसान् तेजसा शृणीहि। त्रेधा पादम् च यातुधानस्य वृश्च इति ॥ १० ॥

[5]इति अष्टमाष्टके चतुर्थाध्याये षष्ठो वर्गः[5] ॥

---

१. नास्ति वि॰. २. अवधानार्थम् वि॰ अ॰; अवधः नार्थम् वि॰. ३. लभ्यसे वि॰. ४-४. नास्ति वि॰ अ॰. ५-५. नास्ति मूको.

त्रिर्यातुधानः प्रसितिं त एत्वृतं यो अग्ने अनृतेन हन्ति ।
तमर्चिषा स्फूर्जयञ्जातवेदः समक्षमेनं गृणते नि वृङ्धि ॥ ११ ॥

त्रिः । यातुऽधानः । प्रऽसितिम् । ते । एतु । ऋतम् । यः । अग्ने । अनृतेन । हन्ति ।
तम् । अर्चिषा । स्फूर्जयन् । जातऽवेदः । समऽअक्षम् । एनम् । गृणते । नि । वृङ्धि ॥ ११ ॥

वेङ्कट० अयम् यातुधान त्वदीयाम् प्रसितिम् त्रिः यातु । त्रिर्बद्धं हि सुबद्धं भवति । सत्यम् यः अग्ने ! अनृतेन हन्ति । तम् इति स्पष्टम् । स्फूर्जतिरत्र निष्पेषकर्मेति ॥ ११ ॥

तदग्ने चक्षुः प्रति धेहि रेभे शफारुजं येन पश्यसि यातुधानम् ।
अथर्ववज्ज्योतिषा दैव्येन सत्यं धूर्वन्तमचितं न्योष ॥ १२ ॥

तत् । अग्ने । चक्षुः । प्रति । धेहि । रेभे । शफऽआरुजम् । येन । पश्यसि । यातुऽधानम् ।
अथर्वऽवत् । ज्योतिषा । दैव्येन । सत्यम् । धूर्वन्तम् । अचितम् । नि । ओष ॥ १२ ॥

वेङ्कट० तत् अग्ने ! तेज प्रति धेहि शब्दायमाने राक्षसे, शफाभ्यामारुजन्तम् येन पश्यसि यातुधानम् । अथर्ववत् ज्योतिषा दिवि भवेन सत्यम् अनृतेन [1]हिंसन्तम् अज्ञानम् नि ओष[1] । आथर्वणो दध्यङ्ङथर्वा । स रक्षसां हन्तेति प्रागुक्तमिति ॥ १२ ॥

यदग्ने अद्य मिथुना शपातो यद्वाचस्तृष्टं जनयन्त रेभाः ।
मन्योर्मनसः शरव्या३ जायते या तया विध्य हृदये यातुधानान् ॥ १३ ॥

यत् । अग्ने । अद्य । मिथुना । शपातः । यत् । वाचः । तृष्टम् । जनयन्त । रेभाः ।
मन्योः । मनसः । शरव्या । जायते । या । तया । विध्य । हृदये । यातुऽधानान् ॥ १३ ॥

वेङ्कट० यत् अग्ने ! अद्य स्त्रीपुंसौ भूत्वा शपातः[2] । यद्वा वा वाचः कटुकम् जनयन्ति [3]परुषा वाचः[3] । शत्रूणाम् अभिमन्युः[4] तत्र मनसः या शरव्या इषुः जायते, तया[5] हृदये विध्य यातुधानान्[6] ॥ १३ ॥

परा शृणीहि तपसा यातुधानान् पराग्ने रक्षो हरसा शृणीहि ।
परार्चिषा मूरदेवाञ्छृणीहि परासुतृपो अभि शोशुचानः ॥ १४ ॥

परा । शृणीहि । तपसा । यातुऽधानान् । परा । अग्ने । रक्षः । हरसा । शृणीहि ।
परा । अर्चिषा । मूरऽदेवान् । शृणीहि । परा । असुऽतृपः । अभि । शोशुचानः ॥ १४ ॥

वेङ्कट० तापेन यातुधानान् परा शृणीहि । अग्ने ! [7]रक्षः क्रोधेन[7] परा शृणीहि । अर्चिषा राक्षसान् मारककर्मणः[8] परा शृणीहि । परा शृणीहि मनुष्याणाम् असुभिस्तृप्तान् ज्वलन् ॥ १४ ॥

१-१. °न्तं अज्ञानेन वि¹ अ¹; °न्तम॰ज्ञानो॰ वि². २. शपतः वि¹; येनो वि¹ अ¹. ३-३. परुषा वा° वि¹; परुषवः अ¹; वाचः वि². ४. °मन्यु वि². ५. तान् वि¹ अ¹; वा वि². ६. °ना मूको. ७-७. रक्षः क्रोधेन मूको. ८. मारकानि वि¹ अ¹; मारकाणि वि².

परा॒द्य दे॒वा वृ॑जि॒नं शृ॑णन्तु प्र॒त्यगे॑नं श॒पथा॑ यन्तु तृ॒ष्टाः ।
वा॒चास्ते॒नं शर॑व ऋच्छन्तु॒ मर्म॒न् विश्व॑स्यैतु॒ प्रसि॑तिं यातु॒धानः॑ ॥ १५ ॥

परा॑ । अ॒द्य । दे॒वाः । वृ॒जि॒नम् । शृ॒ण॒न्तु॒ । प्र॒त्यक् । ए॒न॒म् । श॒पथाः॑ । य॒न्तु॒ । तृ॒ष्टाः ।
वा॒चाऽस्ते॒नम् । शर॑वः । ऋ॒च्छ॒न्तु॒ । मर्म॑न् । विश्व॑स्य । ए॒तु॒ । प्रऽसि॑तिम् । या॒तु॒ऽधानः॑ ॥१५॥

वेङ्कट० परा शृणन्तु अद्य देवा राक्षसम्। अथ एनम् अस्माभिरुक्ता कटुका शपथा आयान्तम् [1]'प्रत्यक् यन्तु[1]'। वाचास्तेनम् अनृतवचनम् शरा गच्छन्तु मर्मणि। व्यापस्याऽग्ने प्रसितिम् जालम् (तु या ६,१२) गच्छतु[2] यातुधान ॥ १५ ॥

[3]इति अष्टमाष्टके चतुर्थाध्याये सप्तमो वर्गः[3] ॥

यः पौरु॑षेयेण क्र॒विषा॑ सम॒ङ्क्ते यो अश्व्ये॑न प॒शुना॑ यातु॒धानः॑ ।
यो अ॒घ्न्याया॒ भर॑ति क्षी॒रम॑ग्ने॒ तेषां॑ शी॒र्षाणि॒ हर॒सापि॑ वृश्च ॥ १६ ॥

यः । पौरु॑षेयेण । क्र॒विषा॑ । स॒म्ऽअ॒ङ्क्ते । यः । अश्व्ये॑न । प॒शुना॑ । या॒तु॒ऽधानः॑ ।
यः । अ॒घ्न्यायाः॑ । भर॑ति । क्षी॒रम् । अ॒ग्ने॒ । तेषा॑म् । शी॒र्षाणि॑ । हर॑सा । अपि॑ । वृ॒श्च॒ ॥१६॥

वेङ्कट० य पौरुषेयेण मांसेन सङ्गमयति आत्मानम्, य च अश्व्येन, यो वाऽन्येन पशुना यातुधान, य वा गो क्षीरम् अपहरति अग्ने!, तेषाम् शीर्षाणि तेजसा अपि वृश्च ॥ १६ ॥

सं॒व॒त्स॒रीणं॒ पय॑ उ॒स्रिया॑या॒स्तस्य॒ माशी॑द्यातु॒धानो॑ नृचक्षः ।
पी॒यूष॑मग्ने यत॒मस्तितृ॑प्सा॒त् तं प्र॒त्यञ्च॑म॒र्चिषा॑ विध्य॒ मर्म॑न् ॥ १७ ॥

सं॒व॒त्स॒रीण॑म् । पयः॑ । उ॒स्रिया॑याः । तस्य॑ । मा । अ॒शी॒त् । या॒तु॒ऽधानः॑ । नृ॒ऽच॒क्षः॒ ।
पी॒यूष॑म् । अ॒ग्ने॒ । य॒त॒मः । तितृ॑प्सात् । तम् । प्र॒त्यञ्च॑म् । अ॒र्चिषा॑ । वि॒ध्य॒ । मर्म॑न् ॥ १७ ॥

वेङ्कट० यत् उस्रियायाः पयः संवत्सरेण सम्भृतम् ओषधीर्जनयता तत् पय मा भक्षयतु यातुधान नृणां द्रष्टः!। यतम पीयूषेणात्मानं तर्पयितुमिच्छति। तृपियोगे द्वितीया च दृष्टा। अग्ने!, तम् प्रत्यञ्चम् अर्चिषा विध्य मर्मणीति ॥ १७ ॥

वि॒षं गवां॑ यातु॒धानाः॑ पिबन्त्वा वृ॑श्च्यन्ता॒मदि॑तये दु॒रेवाः॑ ।
परै॑नान् दे॒वः स॑वि॒ता द॑दातु॒ परा॑ भा॒गमोष॑धीनां जयन्ताम् ॥ १८ ॥

वि॒षम् । गवा॑म् । या॒तु॒ऽधानाः॑ । पि॒ब॒न्तु॒ । आ । वृ॒श्च्य॒न्ता॒म् । अदि॑तये । दुः॒ऽएवाः॑ ।
परा॑ । ए॒ना॒न् । दे॒वः । स॒वि॒ता । द॒दा॒तु॒ । परा॑ । भा॒गम् । ओष॑धीनाम् । ज॒य॒न्ता॒म् ॥ १८ ॥

१-१. प्रत्यञ्च वि॰ अ॰, प्रत्यञ्च वि॰. २ ॰तु वि॰ अ॰. ३-३ नास्ति मूको.

वेङ्कट० गवाम् शृङ्गे स्थितम् विषम् यातुधानाः पिबन्तु । आ वृश्च्यन्ताम् अदितये अदत्यै राक्षसाः । परा ददातु देवः सविता एनान् हिंसेभ्यः । तेऽमी भागम् ओषधीनाम् भक्षम् परा जयन्ताम् ॥ १८ ॥

सनादग्ने मृणसि यातुधानान् न त्वा रक्षांसि पृतनासु जिग्युः ।
अनु दह सहमूरान् क्रव्यादो मा ते हेत्या मुक्षत दैव्यायाः ॥ १९ ॥

सनात् । अग्ने । मृणसि । यातुऽधानान् । न । त्वा । रक्षांसि । पृतनासु । जिग्युः ।
अनु । दह । सहऽमूरान् । क्रव्यऽअदः । मा । ते । हेत्याः । मुक्षत । दैव्यायाः ॥ १९ ॥

वेङ्कट० चिरादारभ्य बाधसे अग्ने! त्वम् यातुधानान् । न त्वाम् राक्षसाः पृतनासु अजयन् । स त्वमिदानीम् अनुक्रमेण दह मूलेन 'सहितान् अपि वा' मारकेण कर्मणा युक्तान् राक्षसान् । तव दैव्याद् आयुधात् ते मा मुक्षत मा मुचन् मुक्ता इति ॥ १९ ॥

त्वं नो अग्ने अधरादुदक्तात् त्वं पश्चादुत रक्षा पुरस्तात् ।
प्रति ते ते अजरासस्तपिष्ठा अघशंसं शोशुचतो दहन्तु ॥ २० ॥

त्वम् । नः । अग्ने । अधरात् । उदक्तात् । त्वम् । पश्चात् । उत । रक्ष । पुरस्तात् ।
प्रति । ते । ते । अजरासः । तपिष्ठाः । अघऽशंसम् । शोशुचतः । दहन्तु ॥ २० ॥

वेङ्कट० 'प्रास्तपश्चादधराडुदक्तात्' (ऋ ७,१०४.१९) इति दर्शनाद् अधरो[2] दक्षिणावचन । सर्वाभ्यो दिग्भ्य रक्ष । प्रति दहन्तु ते तप्तृतमा रश्मयस्त्वदीया जरावर्जिता ज्वलन्त राक्षसम् ॥२०॥

[3]इति अष्टमाष्टके चतुर्थाध्याये अष्टमो वर्गः[3] ॥

पश्चात् पुरस्तादधरादुदक्तात् कविः काव्येन परि पाहि राजन् ।
सखे सखायमजरो जरिम्णेऽग्ने मर्ताँ अमर्त्यस्त्वं नः ॥ २१ ॥

पश्चात् । पुरस्तात् । अधरात् । उदक्तात् । कविः । काव्येन । परि । पाहि । राजन् ।
सखे । सखायम् । अजरः । जरिम्णे । अग्ने । मर्तान् । अमर्त्यः । त्वम् । नः ॥ २१ ॥

वेङ्कट० सर्वतोऽस्मान्[4] कविः कविकर्मणा परि पाहि राजन्! । सखे! सखायम् माम् अजर त्वं जरायै कुरु आजरसं जीवेयम् । एतदेव बहुवदाह—अग्ने! मर्तान् इति । जरिम्णे कुर्विति शेषः ॥ २१ ॥

परि त्वाग्ने पुरं वयं विप्रं सहस्य धीमहि ।
धृषद्वर्णं दिवेदिवे हन्तारं भङ्गुरावताम् ॥ २२ ॥

१-१. हरितावर्जिता वि[1] अ[1]; हरितावजिता वि[2]. २. °धर वि[1] अ[1]. ३-३. नास्ति मूको.
४. °तोऽस्मान् वि[1].

परि । त्वा । अग्ने । पुरम् । वयम् । विप्रम् । सहस्य । धीमहि ।
धृषत्ऽवर्णम् । दिवेऽदिवे । हन्तारम् । भङ्गुरऽवताम् ॥ २२ ॥

वेङ्कट० परि धीमहि रक्षसामपहननाय त्वाम्[१] पूरकम् वयम् मेधाविनम् सहसे हित[१] सहसो वा जात[१] धर्षकरूपम् अन्वहम् हन्तारम् भङ्गुरकर्मयुक्तानां रक्षसाम् ॥ २२ ॥

विषेण भङ्गुरावतः प्रति ष्म रक्षसो दह ।
अग्ने तिग्मेन शोचिषा तपुरग्राभिर्ऋष्टिभिः ॥ २३ ॥

विषेण । भङ्गुरऽवतः । प्रति । स्म । रक्षसः । दह ।
अग्ने । तिग्मेन । शोचिषा । तपुःऽअग्राभिः । ऋष्टिऽभिः ॥ २३ ॥

वेङ्कट० व्यापेन तेजसा भञ्जनकर्मयुक्तम् प्रति दह रक्ष अग्ने! तीक्ष्णेन शोचिषा तथा तपनशीलाऽग्राभिः ऋष्टिभिः च ॥ २३ ॥

प्रत्यग्ने मिथुना दह यातुधाना किमीदिना ।
सं त्वा शिशामि जागृह्यदब्धं विप्र मन्मभिः ॥ २४ ॥

प्रति । अग्ने । मिथुना । दह । यातुऽधाना । किमीदिना ।
सम् । त्वा । शिशामि । जागृहि । अदब्धम् । विप्र । मन्मऽभिः ॥ २४ ॥

वेङ्कट० प्रति दह अग्ने! मिथुनभूतान् यातुधानान् किमीदिन[२]। 'किमिदानीमिति य चरन्ति ते किमीदिन'[३] इति यास्क (तु० या ६,११)। सम् शिशामि त्वाम्। ततस्त्वम् जागृहि अहिंसित मेधाविन्[१] स्तुतिभिः ॥ २४ ॥

प्रत्यग्ने हरसा हरः शृणीहि विश्वतः प्रति । यातुधानस्य रक्षसो बलं वि रुज वीर्यम् ॥२५॥

प्रति । अग्ने । हरसा । हरः । शृणीहि । विश्वतः । प्रति ।
यातुऽधानस्य । रक्षसः । बलम् । वि । रुज । वीर्यम् ॥ २५ ॥

वेङ्कट० प्रति शृणीहि अग्ने! हरसा हरणशील[४]रक्षः सर्वत[५]। हिंसाया कर्तुः[४] राक्षसस्य बलम् वि रुज वीर्यम् च ॥ २५ ॥

[६]इति अष्टमाष्टके चतुर्थोऽध्याये नवमो वर्गः[६] ॥

[८८]

[१]आङ्गिरसो मूर्धन्वान् वामदेव्यो वा ऋषिः। सूर्यो वैश्वानरोऽग्निश्च समुदितो देवता। त्रिष्टुप् छन्दः[१]।

हविष्पान्तमजरं स्वर्विदि दिविस्पृश्याहुतं जुष्टमग्नौ ।
तस्य भर्मणे भुवनाय देवा धर्मणे कं स्वधया पप्रथन्त ॥ १ ॥

१-१ नास्ति वि॰। २. °नात् वि॰ अ॰, °नान् वि॰। ३. °िना मूको.। ४-४. °क्षः परता वि॰, °क्षः पता अ॰। ५. °तं मूको.। ६-६ नास्ति मूको.।

हृविः । पान्तम् । अजरम् । स्वःऽविदि । दिविऽस्पृशि । आऽहुतम् । जुष्टम् । अग्नौ ।
तस्य । भर्मणे । भुवनाय । देवाः । धर्मणे । कम् । स्वधया । पप्रथन्त ॥ १ ॥

वेङ्कट० मूर्धन्वान् आङ्गिरसः । सौर्यवैश्वानरीयम्[1] । यास्क (७,२५)—'हविर्यत्[2] पानीयम् अजरं सूर्यविदि दिविस्पृशि आहुतं[3] जुष्टम् अग्नौ, तस्य भरणाय च भावनाय च धारणाय च । एतेभ्य सर्वेभ्य कर्मभ्यो देवा इममग्निम् अन्नेनापप्रथन्त' इति ॥ १ ॥

गीर्णं भुवनं तमसापगूळ्हमाविः स्वरभवज्जाते अग्नौ ।
तस्य देवाः पृथिवी द्यौरुतापोऽरणयन्नोषधीः सख्ये अस्य ॥ २ ॥

गीर्णम् । भुवनम् । तमसा । अपऽगूळ्हम् । आविः । स्वः । अभवत् । जाते । अग्नौ ।
तस्य । देवाः । पृथिवी । द्यौः । उत । आपः । अरणयन् । ओषधीः । सख्ये । अस्य ॥ २ ॥

वेङ्कट० उद्गीर्णं पूर्वम्[4] भुवनम् महता नैशेन तमसा अपगूळ्हम् आविर् भवति सर्वम् जाते वैश्वानरे । तस्य अस्य सख्ये देवाः त्रयश्च लोकाः ओषध्यश्च अरमन्त ॥ २ ॥

देवेभिर्न्विषितो यज्ञियेभिरग्निं स्तोषाण्यजरं बृहन्तम् ।
यो भानुना पृथिवीं द्यामुतेमामाततान रोदसी अन्तरिक्षम् ॥ ३ ॥

देवेभिः । नु । इषितः । यज्ञियेभिः । अग्निम् । स्तोषाणि । अजरम् । बृहन्तम् ।
यः । भानुना । पृथिवीम् । द्याम् । उत । इमाम् । आऽततान । रोदसी इति । अन्तरिक्षम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० देवैः[5] क्षिप्रम् प्रेषितः यज्ञार्हैः अग्निम् स्तौमि[6] अजरम् महान्तम्, यः वैश्वानरः तेजसा अमून् त्रीन् लोकान् आतनोति । तदेवोक्तम्—आततान[7] इति ॥ ३ ॥

यो होतासीत् प्रथमो देवजुष्टो यं समाञ्जन्नाज्येना वृणानाः ।
स पतत्रीत्वरं स्था जगद्यच्छ्वात्रमग्निरकृणोज्जातवेदाः ॥ ४ ॥

यः । होता । आसीत् । प्रथमः । देवऽजुष्टः । यम् । सम्ऽआञ्जन् । आज्येन । वृणानाः ।
सः । पतत्रि । इत्वरम् । स्थाः । जगत् । यत् । श्वात्रम् । अग्निः । अकृणोत् । जातऽवेदाः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० यः होता आसीत् प्रथमः देवैः सेवितः, यम् च समञ्जन्ति आज्येन होतृत्वेन वृणानाः, सः पतनशीलम् स्थावरम् जङ्गमम् च गच्छन् क्षिप्रमेव अग्निः अजनयद् जातप्रज्ञः ॥ ४ ॥

यज्जातवेदो भुवनस्य मूर्धन्नतिष्ठो अग्ने सह रोचनेन ।
तं त्वाहेम मतिभिर्गीर्भिरुक्थैः स यज्ञियो अभवो रोदसिप्राः ॥ ५ ॥

---

१. 'ये वै' मूको. २. 'यः वि', 'यं वि' अ'. ३. यनि वि' अ'. ४. सर्वम् मूको. ५. देवेभि वि'. ६. स्तौम्यहं वि' अ'. ७. 'ता वि' अ'. ८. उत्तरोऽर्धर्चः या. (५,३) व्याख्यात द्र.

यत् । जातऽवेद । भुवनस्य । मूर्धन् । अतिष्ठ । अग्ने । सह । रोचनेन ।
तम् । त्वा । अहेम । मतिऽभि । गीःऽभि । उक्थै । स । यज्ञिय । अभव । रोदसिऽप्रा ॥५॥

वेङ्कट० यत् जातवेद ! भुवनस्य मूर्धन् अतिष्ठ अग्ने! सह आदित्येन, तम् त्वा प्रपद्यामहे अर्चनीयै स्तुतिभि शस्त्रै च। ॥ यज्ञिय भवसि[1] द्यावापृथिव्यो पूरयिता ॥ ५ ॥

[1]इति अष्टमाष्टके चतुर्थाध्याये दशमो वर्ग [1] ॥

मूर्धा भुवो भवति नक्तमग्निस्ततः सूर्यो जायते प्रातरुद्यन् ।
मायामू तु यज्ञियानामेतामपो यत् तूर्णिश्चरति प्रजानन् ॥ ६ ॥

मूर्धा । भुव । भवति । नक्तम् । अग्नि । तत । सूर्य । जायते । प्रात । उत्ऽयन् ।
मायाम् । ऊँ इति । तु । यज्ञियानाम् । एताम् । अप । यत् । तूर्णि । चरति । प्रऽजानन् ॥[1]

वेङ्कट० मूर्धा भूतजातस्य भवति नक्तम् अग्नि । अथ सूर्य जायते प्रात उद्यन् । प्रज्ञामेव एताम् यज्ञियानाम् देवाना मन्यन्ते कवय, यत् प्रज्ञायमान सूर्योऽन्तरिक्ष क्षिप्रम् चरति ॥ ६ ॥

दृशेन्यो यो महिना समिद्धोऽरोचत दिविर्योनिर्विभावा ।
तस्मिन्नग्नौ सूक्तवाकेन देवा हविर्विश्व आजुहवुस्तनूपाः ॥ ७ ॥

दृशेन्य । य । महिना । सम्ऽइद्ध । अरोचत । दिविऽयोनि । विभाऽवा ।
तस्मिन् । अग्नौ । सूक्तऽवाकेन । देवा । हवि । विश्वे । आ । अजुहवु । तनूऽपा ॥ ७ ॥

वेङ्कट० दर्शनीय य महत्त्वेन समिद्ध अरोचत द्युस्थान दीप्तिमान्, तस्मिन् अग्नौ स्तोत्राणा वचनेन देवा हवि सर्वे आभिमुख्येन आ अजुहवु तनूना रक्षका ॥ ७ ॥

सूक्तवाकं प्रथममादिदग्निमादिद्धविरजनयन्त देवाः ।
स एषां यज्ञो अभवत् तनूपास्तं द्यौर्वेद तं पृथिवी तमापः ॥ ८ ॥

सूक्तऽवाकम् । प्रथमम् । आत् । इत् । अग्निम् । आत् । इत् । हवि । अजनयन्त । देवा ।
स । एषाम् । यज्ञ । अभवत् । तनूऽपा । तम् । द्यौ । वेद । तम् । पृथिवी । तम् । आप ॥

वेङ्कट० सूक्तवाकम् प्रथमम् मनसा निरूपयन्ति । "अथ अग्निम् मथ्नन्ति" । तत हवि जनयन्ति देवा । स अग्नि एषाम् यष्टव्यः भवति तनूपा [2] । तम् त्रयो लोका जानन्ति ॥ ८ ॥

यं देवासोऽजनयन्ताग्निं यस्मिन्नाजुहवुर्भुवनानि विश्वा ।
सो अर्चिषा पृथिवीं द्यामुतेमामृजूयमानो अतपन्महित्वा ॥ ९ ॥

---

1 °यन्ति वि[2], °यत्रि अ[2] 2 2 नास्ति मूको 3 अत्र या (७,२७) व्याख्यान द्र
4 4 अथाग्निमन्वग्नि वि[2] अ[2]. 5 तत्रवा वि[2] अ[2], तंद्रुवा वि[2]

यम् । देवासः । अजनयन्त । अग्निम् । यस्मिन् । आ । अजुहवुः । भुवनानि । विश्वा ।
सः । अर्चिषा । पृथिवीम् । द्याम् । उत । इमाम् । ऋजुऽयमानः । अतपत् । महिऽत्वा ॥९॥

वेङ्कट० यम् देवाः अजनयन्त अग्निम्, यस्मिन् चाग्नौ आ अजुहवुः सर्वमेधे सर्वाणि भूतानि, सः तेजसा अन्तरिक्षम् द्याम् अपि च इमाम् ऋजुगमनः[1] कुर्वन् तपति महत्त्वेन ॥ ९ ॥

स्तोमेन हि दिवि देवासो अग्निमजीजनञ्छक्तिभी रोदसिप्राम् ।
तमू अकृण्वन् त्रेधा भुवे कं स ओषधीः पचति विश्वरूपाः ॥ १० ॥

स्तोमेन । हि । दिवि । देवासः । अग्निम् । अजीजनन् । शक्तिऽभिः । रोदसिऽप्राम् ।
तम् । ऊँ इति । अकृण्वन् । त्रेधा । भुवे । कम् । सः । ओषधीः । पचति । विश्वऽरूपाः ॥[2]

वेङ्कट० [3]स्तोमेन हि दिवि[3] देवास अग्निम् अजीजनन् सूर्यात्मकं शक्तैस्तेजोभिः द्यावापृथिव्यौ पूरयितारम् । तम् एव यज्ञे त्रेधा कुर्वन्ति[4] भवनाय[5] सुखकरम् । सः पृथिव्यां वर्तमानः ओषधीः पचति सर्वरूपाः ॥ १० ॥

[6]इति अष्टमाष्टके चतुर्थाध्याये एकादशो वर्गः[6] ॥

यदेदेनमदधुर्यज्ञियासो दिवि देवाः सूर्यमादितेयम् ।
यदा चरिष्णू मिथुनावभूतामादित् प्रापश्यन् भुवनानि विश्वा ॥ ११ ॥

यदा । इत् । एनम् । अदधुः । यज्ञियासः । दिवि । देवाः । सूर्यम् । आदितेयम् ।
यदा । चरिष्णू इति । मिथुनौ । अभूताम् । आत् । इत् । प्र । अपश्यन् । भुवनानि । विश्वा ॥

वेङ्कट० यदा एव एनम् अदधुः यज्ञार्हाः दिवि देवाः सूर्यम् अदितेः पुत्रम् प्रति, यदा वेमौ[7] चरणशीलौ सूर्यश्च वैश्वानरश्च मिथुनौ अभूताम्, अनन्तरमेव सर्वाणि भुवनानि[8] तौ प्रपश्यन्ति । निरुक्त (७,२९) द्रष्टव्यमिति ॥ ११ ॥

विश्वस्मा अग्निं भुवनाय देवा वैश्वानरं केतुमह्नामकृण्वन् ।
आ यस्ततानोषसो विभातीरपो ऊर्णोति तमो अर्चिषा यन् ॥ १२ ॥

विश्वस्मै । अग्निम् । भुवनाय । देवाः । वैश्वानरम् । केतुम् । अह्नाम् । अकृण्वन् ।
आ । यः । ततान । उषसः । विऽभातीः । अपो इति । ऊर्णोति । तमः । अर्चिषा । यन् ॥१२॥

वेङ्कट० सर्वस्मै भुवनाय मद्र्यम् अग्निम् देवा वैश्वानरम् अह्नाम् प्रज्ञापनम् अकृण्वन् । आ ततान यः उषसः व्युच्छन्तीः[9], सोऽयम् अप गमयति तेजसा नैशम् तमः गच्छन् ॥ १२ ॥

---

१. °न वि; °नम् वि अ. २. अत्र या. (७, २८) द्र. ३-३. नास्ति वि अ.
४. कुर्वन्ति मूको. ५. भव° वि अ. ६-६. नास्ति मूको. ७. वेमौ वि अ. ८. नास्ति वि.
९. व्युच्छन्ती वि अ; व्युच्छन्ति वि.

वैश्वानरं कवयो यज्ञियासोऽग्निं देवा अजनयन्नजुर्यम् ।
नक्षत्रं प्रत्नममिनच्चरिष्णु यक्षस्याध्यक्षं तविषं बृहन्तम् ॥ १३ ॥

वैश्वानरम् । कवयः । यज्ञियासः । अग्निम् । देवाः । अजनयन् । अजुर्यम् ।
नक्षत्रम् । प्रत्नम् । अमिनत् । चरिष्णु । यक्षस्य । अधिऽअक्षम् । तविषम् । बृहन्तम् ॥ १३ ॥

वेङ्कट० वैश्वानरम् कवयः यज्ञार्हाः अग्निम् देवाः अजनयन् जरावर्जितम् । नक्षतिः व्याप्तिकर्मा । यद् दीप्त्यनुबन्धं तद् नक्षत्रम् । नक्षत्रसामानाधिकरण्याल्लिङ्गभेदः । नक्षत्रम् पुराणम् जगद् अहिंसत् । चरणशीलमिति वैश्वानर उक्तः । यजमानस्य अध्यक्षम् दृढम् महान्तम् ॥ १३ ॥

वैश्वानरं विश्वहा दीदिवांसं मन्त्रैरग्निं कविमच्छा वदामः ।
यो महिम्ना परिबभूवोर्वी उतावस्तादुत देवः परस्तात् ॥ १४ ॥

वैश्वानरम् । विश्वहा । दीदिऽवांसम् । मन्त्रैः । अग्निम् । कविम् । अच्छ । वदामः ।
यः । महिम्ना । परिऽबभूव । उर्वी इति । उत । अवस्तात् । उत । देवः । परस्तात् ॥ १४ ॥

वेङ्कट० वैश्वानरम् सर्वदा दीप्तम् मन्त्रैः अग्निम् क्रान्तप्रज्ञम् अभिष्टुमः । यः महत्त्वेन परिभवति द्यावापृथिव्यौ । अपि च अयम् अवस्तात् तपति अपि च परस्तात् सूर्याग्निरूपः ॥ १४ ॥

द्वे स्रुती अशृणवं पितॄणामहं देवानामुत मर्त्यानाम् ।
ताभ्यामिदं विश्वमेजत् समेति यदन्तरा पितरं मातरं च ॥ १५ ॥

द्वे इति । स्रुती इति । अशृणवम् । पितॄणाम् । अहम् । देवानाम् । उत । मर्त्यानाम् ।
ताभ्याम् । इदम् । विश्वम् । एजत् । सम् । एति । यत् । अन्तरा । पितरम् । मातरम् । च ॥

वेङ्कट० द्वौ मार्गौ अहम् अश्रौषम् पितॄणाम् मृतानाम् देवानाम् अपि च मनुष्याणाम् । ताभ्याम् इदम् विश्वम् जगत् सम् एति मृतम् यद् अन्तरा द्यां पृथिवीं च भवति । तौ मार्गौ बृहदारण्यके दर्शितौ (बृ. मृउ ६,२,२) । 'पितृयाणोऽजवीथ्याश्च यदगस्त्यस्य चान्तरम्' (याज्ञ ३,१८४) इति श्लोकाभ्यां याज्ञवल्क्येन चोक्ताविति ॥ १५ ॥

[1]इति अष्टमाष्टके चतुर्थाध्याये द्वादशो वर्गः[1] ॥

द्वे समीची बिभृतश्चरन्तं शीर्षतो जातं मनसा विमृष्टम् ।
स प्रत्यङ् विश्वा भुवनानि तस्थावप्रयुच्छन् तरणिर्भ्राजमानः ॥ १६ ॥

द्वे इति । समीची इति समऽईची । बिभृतः । चरन्तम् । शीर्षतः । जातम् । मनसा । विऽमृष्टम् ।
सः । प्रत्यङ् । विश्वा । भुवनानि । तस्थौ । अप्रऽयुच्छन् । तरणिः । भ्राजमानः ॥ १६ ॥

1-1. नास्ति मूको.

वेङ्कट० द्वे सङ्गते द्यावापृथिव्यौ धारयत चरन्तम् शिरस्त जातम्। 'उत मन्येऽहमेनमनयोर्हि शिरस्तोऽय प्रातर्जायते'। मनसा विमृष्टम्। स अभिमुख सर्वाणि भुवनानि तिष्ठति। 'तस्मात् सर्व एव मन्यते मा प्रयुदगात्' (तै ६,५ ८,२) इति ब्राह्मणम्। न प्रमाद्यतीति न ह्यागमने प्रमाद। गमनशील दीप्यन्॥ १६॥

यत्रा वर्दते अर्वरः परश्च यज्ञन्योः कतरो नौ वि वेद।
आ शेकुरित् सधमादं सखायो नक्षन्त यज्ञं क इदं वि वोचत्॥ १७॥

यत्र। वदेते इति। अवरः। परः। च। यज्ञन्योः। कतरः। नौ। वि। वेद।
आ। शेकुः। इत्। सधऽमादम्। सखायः। नक्षन्त। यज्ञम्। कः। इदम्। वि। वोचत्॥१७॥

वेङ्कट० पार्थिवस्य माध्यमिकस्य च पुराऽपि विवादोऽभूत्। तत्रैको ब्राह्मणो होता यज्ञ नयतीत्याह, अन्यस्त्वग्निर्वैश्वानरो यज्ञ नयतीति। तत्र ऋचोऽय प्रवृत्त। यत्र वैश्वानरे विवदते अवर पर च 'अय चाग्निरसौ च मध्यम' इति यास्क (७,३०)। यज्ञस्य नेत्रोराव्यो कतर भूयिष्ठं यज्ञं वेत्ति। आ शक्नुवन्ति कर्तुं यज्ञम् समानख्याना ऋत्विज तथा अनुवते च यज्ञम् अनुतिष्ठन्ति। तेषां विदुषाम् अनुवानाना मध्ये क आवयोरस्य विवादस्य निर्णयम् वि ब्रवीतीति माध्यमिकम् इममग्निं ब्रवीति॥ १७॥

कत्यग्नयः कति सूर्यासः कत्युषासः कत्यु स्विदापः।
नोपस्पिजं वः पितरो वदामि पृच्छामि वः कवयो विद्मने कम्॥ १८॥

कति। अग्नयः। कति। सूर्यासः। कति। उषसः। कति। ऊँ इति। स्वित्। आपः।
न। उपऽस्पिजम्। वः। पितरः। वदामि। पृच्छामि। वः। कवयः। विद्मने। कम्॥ १८॥

वेङ्कट० तथा विवदमानौ पितॄन् प्रश्नमुपेयतु। तत्र मध्यमस्तान् पृच्छति। कति अग्नय, कति च सूर्या, कति उषास, कति स्विद् आप इति विवादे प्रस्तुतान् सर्वानर्थान् प्रसङ्गात् पृच्छति। विनिर्णयार्थं प्रश्न। 'उपस्पिजम् न व पितर।' अहम् वदामि। पृच्छामि व वयम् ज्ञानायैव॥ १८॥

यावन्मात्रमुषसो न प्रतीकं सुपर्ण्यो३ वसते मातरिश्वः।
तावद्दधात्युप यज्ञमायन् ब्राह्मणो होतुरवरो निषीदन्॥ १९॥

यावत्ऽमात्रम्। उषसः। न। प्रतीकम्। सुऽपर्ण्यः। वसते। मातरिश्वः।
तावत्। दधाति। उप। यज्ञम्। आऽयन्। ब्राह्मणः। होतुः। अवरः। निऽसीदन्॥ १९॥

वेङ्कट० प्राकरणिकस्य वैश्वानरस्य विषय च प्रश्न प्रवृत्तस्य निर्णयमनया वदति — यावन्मात्रमिति।

---

१ शिरस मूको. २. दीप्यन मूको ३. नास्ति वि. ४. सर्वानर्थान् वि अ. ५ प्रसङ्गात् वि अ. ६-६ °व वि वि वि °स्पृच्छन्त व वि.

यावन्मात्रम् उपसः मुखं सुपतना रात्रयः आच्छादयन्ति स्वेनान्धकारेण हे मातर्यन्तरिक्षे श्वसन्! माध्यमिक!, तावद् एव उप दधाति यज्ञम् उपगच्छन् ब्राह्मणः होता अस्याऽग्नेर्वैश्वानरस्य होतुः अवरः निषीदन् पृथिव्यां वैश्वानरस्याधस्तान्निषीदन् । एवं च पार्थिवोऽग्निर्माध्यमिकाद् भूयिष्ठं यज्ञं जानश्यति तं ह्यधिष्ठितः वैश्वानरः। माध्यमिकस्तु ब्राह्मणस्य होतुः वाचि प्रविशतीति। न इति पूरणः ॥ १९ ॥[१]

'इति अष्टमाष्टके चतुर्थाध्याये त्रयोदशो वर्गः' ॥

[८९]

'रेणुर्वैश्वामित्र ऋषिः । इन्द्रो देवता, पञ्चम्या इन्द्रासोमौ । त्रिष्टुप् छन्दः' ।

इन्द्रं स्तवा नृतमं यस्य मह्ना विबबाधे रोचना वि ज्मो अन्तान् ।
आ यः पप्रौ चर्षणीधृद्वरोभिः प्र सिन्धुभ्यो रिरिचानो महित्वा ॥ १ ॥

इन्द्रम् । स्तव । नृऽतमम् । यस्य । मह्ना । विऽबबाधे । रोचना । वि । ज्मः । अन्तान् ।
आ । यः । पप्रौ । चर्षणिऽधृत् । वरःऽभिः । प्र । सिन्धुऽभ्यः । रिरिचानः । महिऽत्वा ॥ १ ॥

वेङ्कट० रेणुर्वैश्वामित्रः । 'हे स्तोतः! इन्द्रम् नृतमम् स्तव, यस्य महत्त्वम् विबाधसे[२] तेजांसि, अन्तान् पृथिव्याश्च[३] पर्यन्तान्, आ पूरयति यः मनुष्याणां धर्ता वारकैः[४] तेजोभिः द्यावापृथिव्यौ सिन्धुभ्यः अपि महत्त्वेन प्र रिरिचानः ॥ १ ॥

स सूर्यः पर्युरू वरांस्येन्द्रो ववृत्याद्रथ्येव चक्रा ।
अतिष्ठन्तमपस्यं१ न सर्गं कृष्णा तमांसि त्विष्या जघान ॥ २ ॥

सः । सूर्यः । परि । उरु । वरांसि । आ । इन्द्रः । ववृत्यात् । रथ्याऽइव । चक्रा ।
अतिष्ठन्तम् । अपस्यम् । न । सर्गम् । कृष्णा । तमांसि । त्विष्या । जघान ॥ २ ॥

वेङ्कट० सः सूर्यः इन्द्रः बहूनि तेजांसि परि-आ वर्तयेति सारथिः इव रथचक्राणि । सोऽयम् अतिष्ठन्तम् शीघ्रम् इव अश्वम् कृष्णानि तमांसि[६] दीप्त्या हन्ति ॥ २ ॥

समानमस्मा अनपावृदर्च क्ष्मया दिवो असमं ब्रह्म नव्यम् ।
वि यः पृष्ठेव जनिमान्यर्य इन्द्रश्चिकाय न सखायमीषे ॥ ३ ॥

समानम् । अस्मै । अनपऽवृत् । अर्च । क्ष्मया । दिवः । असमम् । ब्रह्म । नव्यम् ।
वि । यः । पृष्ठाऽइव । जनिमानि । अर्यः । इन्द्रः । चिकाय । न । सखायम् । ईषे ॥ ३ ॥

---

१. अत्र मा. (७,३१) द्र.　२-२. नास्ति मूको　३-३. हस्तो...पि बाध° वि[२] अ[१]; ह स्तोतरिन्द्रः स्वपि विबाधसे वि[१].　४. इतः परं १०,८८,२ इति मन्त्रभाष्यादारभ्य १०,८८,१२ इति मन्त्रभाष्ये 'तदर्थमग्निं देवाः' इति पाठपर्यन्तं भाष्यमत्र पुनरुक्तम् वि[२] अ[१].　५. पादकैः वि[१]; पारकैः अ[१]; धरकैः वि[१].　६. तेजांसि मूको.

वेङ्कट० मया सह इन्द्राय अनपाकृन् उच्चारय दिवः पृथिव्याश्च अममम् अतिरिक्तमत्यन्तं महत् स्तोत्रम् नवतरम्। वि चिनोति यः पृष्ठानि इव वनेषु जातानि शत्रून् इन्द्र, न च सखायम् इच्छति ॥ ३ ॥

इन्द्राय गिरो अनिशितसर्गा अपः प्रेरयं सगरस्य बुध्नात् ।
यो अक्षेणेव चक्रिया शचीभिर्विष्वक् तस्तम्भ पृथिवीमुत द्याम् ॥ ४ ॥

इन्द्राय । गिरः । अनिशितऽसर्गाः । अपः । प्र । ईरयम् । सगरस्य । बुध्नात् ।
यः । अक्षेणऽइव । चक्रिया । शचीभिः । विष्वक् । तस्तम्भ । पृथिवीम् । उत । द्याम् ॥४॥

वेङ्कट० इन्द्राय स्तुतयः अतनूकृतविसर्गा[1] उपर्युपरि निर्गच्छन्ति [2]अस्माकम्। ताभिः[2] अपः प्र ईरयामि अन्तरिक्षस्य बुध्नात्। यः इन्द्रः द्याम् च पृथिवीम् च कर्मभिः विष्वक् अस्तम्नात् अक्षेण इव रथचक्राणि ॥ ४ ॥

आपान्तमन्युस्तृपलप्रभर्मा धुनिः शिमीवाञ्छरुमाँ ऋजीषी ।
सोमो विश्वान्यतसा वनानि नार्वागिन्द्रं प्रतिमानानि देभुः ॥ ५ ॥

आपान्तऽमन्युः । तृपलऽप्रभर्मा । धुनिः । शिमीऽवान् । शरुऽमान् । ऋजीषी ।
सोमः । विश्वानि । अतसा । वनानि । न । अर्वाक् । इन्द्रम् । प्रतिऽमानानि । देभुः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० आपातितमन्युः क्षिप्रप्रहारी कम्पयिता शत्रूणां कर्मवान् आयुधवान् ऋजीषी सोमः विश्वानि अतसमयानि वनानि वर्धयतीति। अथ पादः सोम्यः तुरीयः ऐन्द्रः। प्रतिमानभूतानि इन्द्रम् ॥ अर्वाक् दभ्नुवन्ति। दभ्नोतिरिहाऽऽकर्षणकर्मा। तुल्या मीयमानानि लघूनि भवन्ति। अन्यत्र[3] प्रतिनिधीयमानानि गुरूणि तान्यात्माभिमुख्यम् आकर्षन्ति। नैवमिन्द्रं कुर्वन्ति। सर्वेभ्योऽतिरिक्त इन्द्र इत्यर्थः। यास्कस्त्वाह—'येनैनं प्रतिमिमते, नैनं तानि दभ्नुवन्ति। अर्वागेवैनम् प्राप्य विनश्यन्तीति' (या ५,१२) ॥ ५ ॥

[4]इति अष्टमाष्टके चतुर्थाध्याये चतुर्दशो वर्गः[4] ॥

न यस्य द्यावापृथिवी न धन्व नान्तरिक्षं नाद्रयः सोमो अक्षाः ।
यदस्य मन्युरधिनीयमानः शृणाति वीळु रुजति स्थिराणि ॥ ६ ॥

न । यस्य । द्यावापृथिवी इति । न । धन्व । न । अन्तरिक्षम् । न । अद्रयः । सोमः । अक्षाः इति ।
यत् । अस्य । मन्युः । अधिऽनीयमानः । शृणाति । वीळु । रुजति । स्थिराणि ॥ ६ ॥

वेङ्कट० न यस्य द्युप्रभृतयः प्रतिमानानि भवन्ति, तस्य सोमः क्षरति। धन्व इत्युदकनाम।

---

१. तनू० मूको. २-२. °रयामि मूको. ३. नेदम्° मूको. ४-४. नास्ति मूको.

यदा अस्य क्रोधः शत्रुष्वधिनिधीयमानो भवति, तदानीमयं हिनस्ति दृढम्, रुजति स्थिराणि ॥ ६ ॥

जघान वृत्रं स्वधितिर्वनेव रुरोज पुरो अरदन्न सिन्धून् ।
बिभेद गिरिं नवमिन्न कुम्भमा गा इन्द्रो अकृणुत स्वयुग्भिः ॥ ७ ॥

जघान । वृत्रम् । स्वऽधितिः । वनाऽइव । रुरोज । पुरः । अरदत् । न । सिन्धून् ।
बिभेद । गिरिम् । नवम् । इत् । न । कुम्भम् । आ । गाः । इन्द्रः । अकृणुत । स्वयुक्ऽभिः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० हन्ति वृत्रम् परशुः वृक्षान् इव । रुजति च पुरीः । व्यलिखच्च सिन्धून् । भिनत्ति मेघम् नवम् इव घटम् । आ गाः कृणोति इन्द्रः उदकानि स्वयं युज्यमानैर्मरुद्भिः ॥ ७ ॥

त्वं ह त्यदृणया इन्द्र धीरोऽसिर्न पर्व वृजिना शृणासि ।
प्र ये मित्रस्य वरुणस्य धाम युजं न जना मिनन्ति मित्रम् ॥ ८ ॥

त्वम् । ह । त्यत् । ऋणऽया । इन्द्र । धीरः । असिः । न । पर्व । वृजिना । शृणासि ।
प्र । ये । मित्रस्य । वरुणस्य । धाम । युजम् । न । जनाः । मिनन्ति । मित्रम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० त्वम् ह तद् ऋणानां स्तोतृविषयाणां प्रापयिता इन्द्र । प्राज्ञः, असिः इव पशूनां पर्वाणि स्तोतॄणाम् उपद्रवान् हंसि, प्र हिंसन्ति ये मित्रावरुणयोः धारकं कर्म युक्तमिव मित्रम् भद्रा नृशंसा जनाः ॥ ८ ॥

प्र ये मित्रं प्रार्यमणं दुरेवाः प्र संगिरः प्र वरुणं मिनन्ति ।
न्य१मित्रेषु वधमिन्द्र तुम्रं वृषन् वृषाणमरुषं शिशीहि ॥ ९ ॥

प्र । ये । मित्रम् । प्र । अर्यमणम् । दुःऽएवाः । प्र । सम्ऽगिरः । प्र । वरुणम् । मिनन्ति ।
नि । अमित्रेषु । वधम् । इन्द्र । तुम्रम् । वृषन् । वृषाणम् । अरुषम् । शिशीहि ॥ ९ ॥

वेङ्कट० ये दुष्टगमनाः प्र हिंसन्ति मित्रम् अर्यमणम्, संगिरः मरुतः, तान् वरुणम् च, तानुद्दिश्य तीक्ष्णीकुरु आयुधम् वृषन् ! इन्द्र ! गमनशीलम् कामानां वर्षकम् आरोचमानम् ॥ ९ ॥

इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे पृथिव्या इन्द्रो अपामिन्द्र इत् पर्वतानाम् ।
इन्द्रो वृधामिन्द्र इन्मेधिराणामिन्द्रः क्षेमे योगे हव्य इन्द्रः ॥ १० ॥

इन्द्रः । दिवः । इन्द्रः । ईशे । पृथिव्याः । इन्द्रः । अपाम् । इन्द्रः । इत् । पर्वतानाम् ।
इन्द्रः । वृधाम् । इन्द्रः । इत् । मेधिराणाम् । इन्द्रः । क्षेमे । योगे । हव्यः । इन्द्रः ॥ १० ॥

---

१. नास्ति वि॰ अ॰.

वेङ्कट० इन्द्र द्यावापृथिव्यो ईष्टे, इन्द्र एव मेघानाम्, इन्द्र एव उदकानाम्, इन्द्र वृद्धानाम्, इन्द्र एव प्राज्ञानाम्। इन्द्र योगे ह्वातव्य, इन्द्र एव क्षेमे[1]। १०॥

[2]इति अष्टमाष्टके चतुर्थाध्याये पञ्चदशो वर्गः[2]॥

प्राक्तुभ्य इन्द्रः प्र वृधो अहंभ्यः प्रान्तरिक्षात् प्र समुद्रस्य धासेः।
प्र वातस्य प्रथसः प्र ज्मो अन्तात् प्र सिन्धुभ्यो रिरिचे प्र क्षितिभ्यः ॥११॥

प्र। अक्तुऽभ्यः। इन्द्रः। प्र। वृधः। अहंऽभ्यः। प्र। अन्तरिक्षात्। प्र। समुद्रस्य। धासेः।
प्र। वातस्य। प्रथसः। प्र। ज्मः। अन्तात्। प्र। सिन्धुऽभ्यः। रिरिचे। प्र। क्षितिऽभ्यः॥

वेङ्कट० प्र रिरिचे रात्रिभ्य इन्द्र। प्र रिरिचे वृद्ध अहोभ्य, प्र अन्तरिक्षात्, प्र च समुद्रस्य धारकात् स्थानात्, प्र च वातस्य प्रथिम्न, प्र च पृथिव्या[1] पर्यन्तात्, प्र च नदीभ्य, प्र च मनुष्येभ्य ॥ ११ ॥

प्र शोशुचत्या उषसो न केतुरसिन्वा ते वर्ततामिन्द्र हेतिः।
अश्मेव विध्य दिव आ सृजानस्तपिष्ठेन हेषसा द्रोघमित्रान् ॥ १२ ॥

प्र। शोशुचत्याः। उषसः। न। केतुः। असिन्वा। ते। वर्तताम्। इन्द्र। हेतिः।
अश्माऽइव। विध्य। दिवः। आ। सृजानः। तपिष्ठेन। हेषसा। द्रोघऽमित्रान् ॥ १२ ॥

वेङ्कट० प्र वर्तताम् ज्वलन्त्या उषसः इव रश्मि बन्धनरहिता शत्रुषु तव हेतिः इन्द्र। स त्वं तपिष्ठया हेत्या विध्य द्रोघमित्रान् येषां सन्ति द्रुग्धानि मित्राणि तान्, यथा दिव आ सृज्यमान अश्मा महान्ति वृक्षादीन् विध्यति, तद्वदिति ॥ १२ ॥

अन्वह मासा अन्विद्वनान्यन्वोषधीरनु पर्वतासः।
अन्विन्द्रं रोदसी वावशाने अन्वापो अजिहत जायमानम् ॥ १३ ॥

अनु। अह। मासाः। अनु। इत्। वनानि। अनु। ओषधीः। अनु। पर्वतासः।
अनु। इन्द्रम्। रोदसी इति। वावशाने इति। अनु। आपः। अजिहत। जायमानम् ॥ १३ ॥

वेङ्कट० प्रादुर्भवन्तम् प्रात इन्द्रम् एता देवता अनु गच्छन्ति, द्यावापृथिव्यौ च कामयमाने भद्र दधाने इति ॥ १३ ॥

कर्हि स्वित् सा त इन्द्र चेत्यासदघस्य यद्भिनदो रक्ष एषत्।
मित्रक्रुवो यच्छसने न गावः पृथिव्या आपृगमुया शयन्ते ॥ १४ ॥

कर्हि। स्वित्। सा। ते। इन्द्र। चेत्या। असत्। अघस्य। यत्। भिनदः। रक्षः। आऽईषत्।
मित्रऽक्रुवः। यत्। शसने। न। गावः। पृथिव्याः। आऽपृक्। अमुया। शयन्ते ॥ १४ ॥

---

१ १ नास्ति वि[२]. २ २. नास्ति मूको.

वेङ्कट० कर्हि स्विद् तत् इन्द्र! आयुधम् अभूत् त्वदीयम्[1], आहननार्थम् आगच्छन् रक्षः[1] येन अभिनः, मित्राणां क्रूरस्य कर्मणः कर्तारः येन विशसनस्थाने पशवः इव पृथिव्याः अस्या आपर्चनाहताः सन्तः अनया पृथिव्या सङ्गता युद्धे शेरत इति ॥ १४ ॥

शत्रूयन्तो अभि ये नस्ततस्रे महि व्राधन्त ओगणास इन्द्र ।
अन्धेनामित्रास्तमसा सचन्तां सुज्योतिषो अक्तवस्ताँ अभि ष्युः ॥ १५ ॥

शत्रुऽयन्तः । अभि । ये । नः । ततस्रे । महि । व्राधन्तः । ओगणासः । इन्द्र ।
अन्धेन । अमित्राः । तमसा । सचन्ताम् । सुऽज्योतिषः । अक्तवः । तान् । अभि । स्युरिति स्युः ॥

वेङ्कट० शत्रुत्वमिच्छन्तः [2]अभि क्षिपन्ति[2] ये अस्मान् अत्यन्तं बाधमानाः सङ्घीभूताः इन्द्र!, ते अमित्राः अन्धेन तमसा सङ्गच्छन्ताम्, सुज्योतिषः दिवसाः रात्रयश्च तान् अभि-भवन्तु ॥ १५ ॥

पुरूणि हि त्वा सवना जनानां ब्रह्माणि मन्दन् गृणतामृषीणाम् ।
इमामाघोषन्नवसा सहूतिं तिरो विश्वाँ अर्चतो याह्यर्वाङ् ॥ १६ ॥

पुरूणि । हि । त्वा । सवना । जनानाम् । ब्रह्माणि । मन्दन् । गृणताम् । ऋषीणाम् ।
इमाम् । आऽघोषन् । अवसा । सऽहूतिम् । तिरः । विश्वान् । अर्चतः । याहि । अर्वाङ् ॥ १६ ॥

वेङ्कट० बहूनि हि त्वा सवनानि जनानाम् ब्रह्माणि च मन्दन् स्तुवताम् ऋषीणाम् । इमाम् स्तुतिम् "[4]त्वम् आघोषन्[4]" सुष्टुतमिति वदन् रक्षणेन सह तिरस्कृत्य अन्यान् स्तुवतः सर्वान् अभिमुखः गच्छ अस्मान्[5] इति ॥ १६ ॥

एवा ते वयमिन्द्र भुञ्जतीनां विद्याम सुमतीनां नवानाम् ।
विद्याम वस्तोरवसा गृणन्तो विश्वामित्रा उत त इन्द्र नूनम् ॥ १७ ॥

एव । ते । वयम् । इन्द्र । भुञ्जतीनाम् । विद्याम । सुऽमतीनाम् । नवानाम् ।
विद्याम । वस्तोः । अवसा । गृणन्तः । विश्वामित्राः । उत । ते । इन्द्र । नूनम् ॥ १७ ॥

वेङ्कट० एवम् ते वयम् इन्द्र! रक्षन्तीः लभेमहि सुमतीः नवाः । विद्याम च वसतिम् रक्षणार्थम् स्तुवन्तः । विश्वामित्राः अमी त्वदीया एव भवन्तु पुरा च इदानीं[6] चेति ॥ १७ ॥

शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रमस्मिन् भरे नृतमं वाजसातौ ।
शृण्वन्तमुग्रमूतये समत्सु घ्नन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ १८ ॥

शुनम् । हुवेम । मघऽवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृऽतमम् । वाजऽसातौ ।
शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्ऽसु । घ्नन्तम् । वृत्राणि । सम्ऽजितम् । धनानाम् ॥ १८ ॥

---

१. तदी° मूको. २. तद्रक्षः वि° अ°. ३-३. अभि क्षपन्ति वि° अ°; °मक्षय° वि°. ४-४. च मोघो° वि° अ°; तमाघो° वि°. ५. °स्मात् स्थितिः वि° अ°. ६. °दानीं मूको.

वेङ्कट० निगदसिद्धेति ॥ १८ ॥

[1]इति अष्टमाष्टके चतुर्थाध्याये षोडशो वर्गः[2] ॥

[९०]

[3]नारायण ऋषिः । पुरुषो देवता । अनुष्टुप् छन्दः, अन्त्या त्रिष्टुप्[4] ।

सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।
स भूमिं विश्वतो वृत्वात्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम् ॥ १ ॥

सहस्रऽशीर्षा । पुरुषः । सहस्रऽअक्षः । सहस्रऽपात् ।
स । भूमिम् । विश्वतः । वृत्वा । अति । अतिष्ठत् । दशऽअङ्गुलम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० नारायण । अत्र वाजसनेयकम्—'पुरुषो ह नारायणोऽकामयत । अतितिष्ठेयं सर्वाणि भूतान्यहमेवेदं सर्वं स्यामिति स एतं पुरुषमेधं पञ्चरात्रं यज्ञक्रतुमपश्यत्, तमाहरत्, तेनायजत तेनेष्ट्वाऽत्यतिष्ठत् सर्वाणि भूतानीदं सर्वमभवत्' (माश १३, ६, १, १) इति । यथा परोक्षस्याग्नेः प्रत्यक्षैरग्निभिः स्तवः परोक्षेण च[1] भवति, तद्वत् परोक्षस्य पुरुषस्य लौकिकैः पुरुषैः सहस्रशीर्षेति स्तवः । यस्य पुरुषस्य सहस्रशिरस्कत्वं बह्वक्षिपादत्वं च, स अयं पुरुषो महिम्ना सर्वाम् भूमिम् ससमुद्रां[1] व्याप्य अति अतिष्ठत् दशाङ्गुलम् 'यथा अन्य [2] स्व आसने[3] आसीनः पुरुषः, एवमिति । अत्र वाजसनेयकं ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणामालम्भनमुक्त्वाह[4]—"नियुक्तान् पुरुषान् ब्रह्मा दक्षिणतः पुरुषेण नारायणेनाभिष्टौति 'सहस्रशीर्षा पुरुषः'" इति" (माश १३, ६, २, १२) । सोऽयं यथा पुरुषो भूत्वा जायतेऽङ्गैर्नानाविधैस्तत्[7] 'अद्भ्यः संभृतः पृथिव्यै रसाच्च' (तैआ ३, १३, १) इत्युक्त्वा नारायणेनोक्तं परं मतम् । एवंविधमेवास्यानेकवक्त्रनयनं शरीरमस्ति, तच्चार्जुनाय दर्शयामासेति न चोद्यावसरः ॥ १ ॥

पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यम् ।
उतामृतत्वस्येशानो यदन्नेनातिरोहति ॥ २ ॥

पुरुषः । एव । इदम् । सर्वम् । यत् । भूतम् । यत् । च । भव्यम् ।
उत । अमृतऽत्वस्य । ईशानः । यत् । अन्नेन । अतिऽरोहति ॥ २ ॥

वेङ्कट० पुरुषः एव इदम् सर्वम्[8] स्थावरजङ्गमम्[9] यत् भूतम् यत् च भविष्यत्[10] । सोऽयं स्थावरजङ्गमात्मकस्य सर्वस्य अमृतत्वस्य ईशानः भवति । यदा ह्ययं स्थावरं वा जङ्गमं वा विमुञ्चति देवान् वा, तदानीं तत् मृतमित्याख्यायते । यत् किञ्चिदिह भूतजातम् अन्नेन अतिवर्धते इति । देवानामन्न इति ॥ २ ॥

१-१ नास्ति मूको. २ नास्ति वि[१]. ३. °मुद्रा मूको ४-४ यथा भूयस्य वि[१], यथा भूत् वि[१] अ[१] ५ नास्ति वि[१]. ६ °लम्भनमु° वि[१] अ[१]; °लम्भनु° वि[१]. ७ जायते °°नाना° वि[१] अ[१]. ८ सर्वेते वि[१] अ[१]. ९ °मं च वि[१] अ[१] १० °ष्यति वि[१] अ[१].

एतावा॑नस्य महि॒मातो॒ ज्याया॑श्च॒ पूरु॑षः ।
पादो॑ऽस्य॒ विश्वा॑ भू॒तानि॑ त्रि॒पाद॑स्या॒मृतं॑ दि॒वि ॥ ३ ॥

ए॒तावा॑न् । अ॒स्य॒ । म॒हि॒मा । अत॑ । ज्याया॑न् । च॒ । पुरु॑ष ।
पाद॑ । अ॒स्य॒ । विश्वा॑ । भू॒तानि॑ । त्रि॒ऽपात् । अ॒स्य॒ । अ॒मृत॑म् । दि॒वि ॥ ३ ॥

वेङ्कट० यदिद देवतिर्यङ्मनुष्यात्मक दृश्यत एतावान् अस्य पुरुषस्य महिमा । स स्वयम् अत अपि ज्याय न् पुरुष । तदेवाह—पाद अस्य सर्वाणि भूतानि तुरीयाऽश, त्रिपात् अस्य अमृतम् दिवि भवति । तुरीयस्तु पादो जननमरणयुक्त इति । 'अजायमानो बहुधा विजायत तस्य धीरा परि जान न्त योनिम्' (तैआ ३,१३ २ [शु. मा ३१,१९]) इत्युत्तरनारायणम् ॥ ३ ॥

त्रि॒पादू॒र्ध्व उदै॑त् पुरु॑षः॒ पादो॑ऽस्ये॒हाभ॑व॒त् पुनः॑ ।
ततो॒ विष्व॒ङ् व्य॑क्रामत् साशनानश॒ने अ॒भि ॥ ४ ॥

त्रि॒ऽपात् । ऊ॒र्ध्व । उत् । ऐ॒त् । पुरु॑ष । पाद॑ । अ॒स्य॒ । इ॒ह । अ॒भ॒व॒त् । पुन॒रिति॑ ।
तत॑ । विष्व॑ङ् । वि । अ॒क्रा॒म॒त् । सा॒श॒ना॒न॒श॒ने इति॑ । अ॒भि ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अयम् पुरुष ऊर्ध्व उत् ऐत् । अथ अस्य तुरीय पाद इह पुन पुन भवति । तेन तुरीयेण पादेन स पुरुषो नानाञ्चन सर्वत वि अक्रामत् साशनानशने लक्षीकृत्य । साशना देवमनुष्या, अनशना वृक्षादय इति ॥ ४ ॥

तस्मा॑द्वि॒राळ॑जायत वि॒राजो॒ अधि॒ पूरु॑षः ।
स जा॒तो अत्य॑रिच्यत प॒श्चाद् भूमि॒मथो॑ पु॒रः ॥ ५ ॥

तस्मा॑त् । वि॒ऽराट् । अ॒जा॒य॒त॒ । वि॒ऽराज॑ । अधि॑ । पुरु॑ष ।
स । जा॒त । अति॑ । अ॒रि॒च्य॒त॒ । प॒श्चात् । भूमि॑म् । अथो॒ इति॑ । पर ॥ ५ ॥

वेङ्कट० तस्मात् पुरुषात् विराट् नाम पुरुष अजायत[1] प्रादुर्भूत[2]। 'द्विधा कृत्वाऽऽत्मनो' देहमर्धेन पुरुषोऽभवत् । अर्धेन नारी तस्यां च विराजमसृजत् प्रभु' इति मानवम् (मनु १,३२) । अथ तस्मात् विराज अन्य पुरुष जायते । तत्र वाजसनेयकम्—"'विराजो अधि पूरुष' इत्येषा वै सा विराडतस्या एवैतद्विराजो यज्ञ पुरुष जनयति' (माश १३,६,१,२) इति । स[5] [5]च तृतीय[5] पुरुष जात अतिरिक्त आसीत् भूमिम् पश्चात् पुरस्ताच्च ॥ ५ ॥

[6]इति अष्टमाष्टके चतुर्थोऽध्याये सप्तदशो वर्ग[6] ॥

यत् पुरु॑षेण ह॒विषा॑ दे॒वा य॒ज्ञमत॑न्वत ।
व॒स॒न्तो अ॑स्यासी॒दाज्यं॑ ग्री॒ष्म इ॒ध्मः श॒रद्ध॒विः ॥ ६ ॥

---

१ जात वि¹ २ प्रादुर्भूत वि¹ ३ 'कृत्वा' वि¹ अ¹ ४. य वि¹. ५-५ नास्ति वि¹
६-६. नास्ति मूको

यत् । पुरुषेण । हविषा । देवाः । यज्ञम् । अतन्वत ।
वसन्त. । अस्य । आसीत् । आज्यम् । ग्रीष्मः । इध्मः । शरत् । हविः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अथ स पुरुषोऽश्व आसीत् । तेनाश्वेन हविषा यदा देवाः यज्ञम् अतन्वत, तदानीम् अस्य यज्ञस्य रसानामुत्पादकः वसन्तः स्वमहिम्ना आज्यम् आसीत, शोषकः ग्रीष्मः इध्मः, अन्नस्योत्पादयित्री शरत् हविः ॥ ६ ॥

तं यज्ञं बर्हिषि प्रौक्षन् पुरुषं जातमग्रतः ।
तेन देवा अयजन्त साध्या ऋषयश्च ये ॥ ७ ॥

तम् । यज्ञम् । बर्हिषि । प्र । औक्षन् । पुरुषम् । जातम् । अग्रतः ।
तेन । देवाः । अयजन्त । साध्याः । ऋषयः । च । ये ॥ ७ ॥

वेङ्कट० तम् यज्ञम् पुरुषम् अग्रत. जातम् यज्ञे प्र औक्षन् अश्वभूतम्[1] । तेन देवाः अयजन्त साध्याः ऋषय. च ये सन्तीति ॥ ७ ॥

तस्माद्यज्ञात् सर्वहुतः संभृतं पृषदाज्यम् ।
पशून् ताँश्चक्रे वायव्यानारण्यान् ग्राम्याश्च ये ॥ ८ ॥

तस्मात् । यज्ञात् । सर्वऽहुतः । सम्ऽभृतम् । पृषत्ऽआज्यम् ।
पशून् । तान् । चक्रे । वायव्यान् । आरण्यान् । ग्राम्याः । च । ये ॥ ८ ॥

वेङ्कट० सर्वहुत् आश्वमेधिकोऽश्व. । तस्मात् यज्ञात् अश्वभूतात्[2] किञ्चित्[3] संभृतम् पृषदाज्यम् इतम् । अथ तत् देवा ग्राम्यान् आरण्यान् च पशून् चक्रिरे । वायुदेवत्या भवन्ति आरण्याः पशवः ॥ ८ ॥

तस्माद्यज्ञात् सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे ।
छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत ॥ ९ ॥

तस्मात् । यज्ञात् । सर्वऽहुतः । ऋचः । सामानि । जज्ञिरे ।
छन्दांसि । जज्ञिरे । तस्मात् । यजुः । तस्मात् । अजायत ॥ ९ ॥

वेङ्कट० सर्वहुत.[4] तस्मात् यज्ञात् पदानि च त्रिविधानि अजायन्त छन्दांसि च तद्विधानानीति ॥ ९ ॥

तस्मादश्वा अजायन्त ये के चोभयादतः ।
गावो ह जज्ञिरे तस्मात् तस्माज्जाता अजावयः ॥ १० ॥

तस्मात् । अश्वाः । अजायन्त । ये । के । च । उभयादतः ।
गावः । ह । जज्ञिरे । तस्मात् । तस्मात् । जाताः । अजावयः ॥ १० ॥

---

१. °मूतं वि', °मूतं वि' अ'. २. °भूतात् वि' अ'. ३. कश्चित् मूको. ४. मासि वि' अ'.

वेङ्कट० तस्मात् अश्वाः अजायन्त, ये के चिद् अन्ये उभयतोदन्ताः। तस्मात् एव गावः च अजायन्त। तस्मात् एव जाताः अजावयः ॥ १० ॥

'इति अष्टमाष्टके चतुर्थाध्याये अष्टादशो वर्गः'॥

यत् पुरुषं व्यदधुः कतिधा व्यकल्पयन्।
मुखं किमस्य कौ बाहू का ऊरू पादा उच्येते ॥ ११ ॥

यत्। पुरुषम्। वि। अदधुः। कतिधा। वि। अकल्पयन्।
मुखम्। किम्। अस्य। कौ। बाहू इति। कौ। ऊरू इति। पादौ। उच्येते इति ॥११॥

वेङ्कट० यथा पुरुषम् वि अदधुः साध्या देवाः, तथा[2] तम् कतिधा वि अकल्पयन्। मुखम् किम् अस्य आसीत्, कौ च बाहू, कौ वा ऊरू पादौ च उच्येते इति प्रश्नस्योत्तरम् 'ब्राह्मणः' (मं १२) इति ॥ ११ ॥

ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्बाहू राजन्यः कृतः।
ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत ॥ १२ ॥

ब्राह्मणः। अस्य। मुखम्। आसीत्। बाहू इति। राजन्यः। कृतः।
ऊरू इति। तत्। अस्य। यत्। वैश्यः। पत्ऽभ्याम्। शूद्रः। अजायत ॥१२॥

वेङ्कट० अजायत अस्य मुखतः ब्राह्मणः। बाहू कृतः राजन्यः। ऊरू तत् अस्य वैश्यः अभवताम्। यत् इदं वैश्य इति तदभवतामूरू इति। पद्भ्याम् अजायत शूद्रः ॥ १२ ॥

चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्यो अजायत।
मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च प्राणाद्वायुरजायत ॥ १३ ॥

चन्द्रमाः। मनसः। जातः। चक्षोः। सूर्यः। अजायत।
मुखात्। इन्द्रः। च। अग्निः। च। प्राणात्। वायुः। अजायत ॥ १३ ॥

वेङ्कट० तस्य मनःप्रभृतिभ्यः पञ्च अमी चन्द्रादय[3] जज्ञिरे इति ॥ १३ ॥

नाभ्या आसीदन्तरिक्षं शीर्ष्णो द्यौः समवर्तत।
पद्भ्यां भूमिर्दिशः श्रोत्रात् तथा लोकाँ अकल्पयन् ॥ १४ ॥

नाभ्याः। आसीत्। अन्तरिक्षम्। शीर्ष्णः। द्यौः। सम्। अवर्तत।
पत्ऽभ्याम्। भूमिः। दिशः। श्रोत्रात्। तथा। लोकान्। अकल्पयन् ॥ १४ ॥

वेङ्कट० नाभिप्रभृतिभ्य. त्रयो लोकाः सम् अभवन्। दिशः श्रोत्रात् निर्गताः। इत्थं साध्या देवताः तस्मात् पुरुषात् लोकान् अकल्पयन् इति ॥ १४ ॥

१-१. नास्ति मूको. २. तदा वि'. ३. नास्ति मूको.

सप्तास्यासन् परिधयस्त्रिः सप्त समिधः कृताः ।
देवा यद्यज्ञं तन्वाना अबध्नन् पुरुषं पशुम् ॥ १५ ॥

सप्त । अस्य । आसन् । परिऽधयः । त्रिः । सप्त । समऽइधः । कृताः ।
देवाः । यत् । यज्ञम् । तन्वानाः । अबध्नन् । पुरुषम् । पशुम् ॥ १५ ॥

वेङ्कट० सप्त साध्याः देवाः यज्ञम् तन्वानाः तस्मिन् यज्ञे अबध्नन् पुरुषम् पशुभूतम्, तदानीं[1] सप्त छन्दांसि परिधयः आसन्, त्रिः सप्त एकविंशतिसङ्ख्यायुक्ताः समिधः कृताः ॥ १५ ॥

यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।
ते ह नाकं महिमानः सचन्त यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः ॥ १६ ॥

यज्ञेन । यज्ञम् । अयजन्त । देवाः । तानि । धर्माणि । प्रथमानि । आसन् ।
ते । ह । नाकम् । महिमानः । सचन्त । यत्र । पूर्वे । साध्याः । सन्ति । देवाः ॥ १६ ॥

वेङ्कट० अत्र वाजसनेयकम् " 'यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः' यज्ञेन हि तं यज्ञमयजन्त देवाः 'तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्' इति ते हि धर्माः प्रथमेऽक्रियन्त 'ते ह नाकं महिमानस्सचन्त' इति स्वर्गो वै लोको नाको दिवा महिमानस्ते देवाः स्वर्गं लोकं सचन्त ये[3] तं[3] यज्ञमयजन्नित्येतत् ॥ 'यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः' इति । प्राणा वै साध्या देवास्त एतमग्र एवमसाधयन्" (माश १०,२,२,२) इति ॥ १६ ॥[4]

[5]इति अष्टमाष्टके चतुर्थाध्याये एकोनविंशो वर्गः[5] ॥

[९१]

[5]अरुणो वैतहव्य ऋषिः । अग्निर्देवता । जगती छन्दः, अन्त्या त्रिष्टुप्[5] ।

सं जागृवद्भिर्जरमाण इध्यते दमे दमूना इषयन्निळस्पदे ।
विश्वस्य होता हविषो वरेण्यो विभुर्विभावा सुषखा सखीयते ॥ १ ॥

सम् । जागृवत्ऽभिः । जरमाणः । इध्यते । दमे । दमूनाः । इषयन् । इळः । पदे ।
विश्वस्य । होता । हविषः । वरेण्यः । विऽभुः । विभाऽवा । सुऽसखा । सखिऽयते ॥ १ ॥

वेङ्कट० अरुणो वैतहव्यः । सम् इध्यते जागरणशीलैः स्तूयमानः गृहे दममनाः अन्नमिच्छन् इळायाः पदे उत्तरवेद्याम् विश्वस्य होता हविषः वरणीयः विभुः दीप्तिमान् शोभनसखा[6] यजमानाय सखित्वमिच्छते ॥ १ ॥

स दर्शतश्रीरतिथिर्गृहेगृहे वनेवने शिश्रिये तक्ववीरिव ।
जनंजनं जन्यो नाति मन्यते विश आ क्षेति विश्यो विशंविशम् ॥ २ ॥

१. छन्दांसि वि°. २. नास्ति वि°. ३-३. यं तं वि° अ°; यस्य वि°. ४. अत्र मा. (१०,४१) द्र. ५-५. नास्ति मूको. ६. °सखा वि° अ°.

सः । दर्शतऽश्रीः । अतिथिः । गृहेऽगृहे । वनेऽवने । शिश्रिये । तक्ववीःऽइव ।
जनम्ऽजनम् । जन्यः । न । अति । मन्यते । विशः । आ । क्षेति । विश्यः । विशम्ऽविशम् ॥२॥

वेङ्कट० सः दर्शनीयश्रीः अतिथिः गृहेगृहे काष्ठेकाष्ठे श्रयति गच्छन् इव स्तेनः । आतंजातम् जनहितः न अति मन्यते न विसृज्य गच्छति । तदेवोक्तम् — विशः आ निवसति विक्षु वसन्[1] सर्वाम् विशम् अधि[2]तिष्ठतीति ॥ २ ॥

सुदक्षो दक्षैः क्रतुनासि सुक्रतुरग्ने कविः काव्येनासि विश्ववित् ।
वसुर्वसूनां क्षयसि त्वमेक इद् द्यावा च यानि पृथिवी च पुष्यतः ॥ ३ ॥

सुऽदक्षः । दक्षैः । क्रतुना । असि । सुऽक्रतुः । अग्ने । कविः । काव्येन । असि । विश्वऽवित् ।
वसुः । वसूनाम् । क्षयसि । त्वम् । एकः । इत् । द्यावा । च । यानि । पृथिवी इति । च । पुष्यतः ॥

वेङ्कट० सुबलः बलैः भवसि । कर्मणा च भवसि सुक्रतुः, अग्ने ! कविः च भवसि कविकर्मणा सर्वज्ञः । वासयिता वासयितॄणाम् धनानि वससि त्वम् एकः एव द्यावाभूमी[3] यानि वसूनि पुष्यतः पार्थिवानां दिव्यानां चेशिषे धनानामिति ॥ ३ ॥

प्रजानन्नग्ने तव योनिमृत्वियमिळायास्पदे घृतवन्तमासदः ।
आ ते चिकित्र उपसामिवेतयोऽरेपसः सूर्यस्येव रश्मयः ॥ ४ ॥

प्रऽजानन् । अग्ने । तव । योनिम् । ऋत्वियम् । इळायाः । पदे । घृतऽवन्तम् । आ । असदः ।
आ । ते । चिकित्रे । उपसाम्ऽइव । एतयः । अरेपसः । सूर्यस्यऽइव । रश्मयः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० प्रजानन् अग्ने ! तव आवासस्थानम् ऋतौ भवम् इळायाः पदे घृतवन्तम् आ [3]सीदसि । आ[3] ज्ञायन्ते तव उषसाम् इव श्वेता रश्मयः, अरेपसः सूर्यस्य इव च रश्मयः ॥ ४ ॥

तव श्रियो वर्ष्यस्येव विद्युतश्चित्राश्चिकित्र उपसां न केतवः ।
यदोषधीरभिसृष्टो वनानि च परि स्वयं चिनुषे अन्नमास्ये ॥ ५ ॥

तव । श्रियः । वर्ष्यस्यऽइव । विऽद्युतः । चित्राः । चिकित्रे । उपसाम् । न । केतवः ।
यत् । ओषधीः । अभिऽसृष्टः । वनानि । च । परि । स्वयम् । चिनुषे । अन्नम् । आस्ये ॥५॥

वेङ्कट० तव रश्मयः[4] मेघस्य इव विद्युतः चित्राः प्रज्ञायन्ते उषसाम् इव रश्मयः, यदा त्वम् ओषधीः अभि विसृष्टः काष्ठानि च परि चिनुषे स्वयम् एव अन्नम् आस्ये ॥ ५ ॥

[5]इति अष्टमाष्टके चतुर्थाध्याये त्रिंशो वर्गः[5] ॥

---

१. वसु वि[1] अ[1]. २. धातारिषी वि[1]. ३-३ सीद वि[1]; सीना अ[1]. ४. नास्ति वि[1]. ५-५ नास्ति मूको.

तमोषधीर्दधिरे गर्भमृत्वियं तमापो अग्निं जनयन्त मातरः ।
तमित् समानं वनिनश्च वीरुधोऽन्तर्वतीश्च सुवते च विश्वहा ॥ ६ ॥

तम् । ओषधीः । दधिरे । गर्भम् । ऋत्वियम् । तम् । आपः । अग्निम् । जनयन्त । मातरः ।
तम् । इत् । समानम् । वनिनः । च । वीरुधः । अन्तःऽवतीः । च । सुवते । च । विश्वहा ॥

वेङ्कट० तम् ओषधीः धारयन्ति गर्भम् ऋतौ प्राप्तम्, तम् आपः च अग्निम् जनयन्ति मातरः, तम् एकमेव अरण्ये स्थावराः वृक्षाः वीरुधः च तथा गर्भवत्यः ओषधयः च सुवते सर्वदा ॥ ६ ॥

वातोपधूत इषितो वशाँ अनु तृषु यदन्ना वेविषद्वितिष्ठसे ।
आ ते यतन्ते रथ्यो यथा पृथक् शर्धांस्यग्ने अजराणि धक्षतः ॥ ७ ॥

वातऽउपधूतः । इषितः । वशान् । अनु । तृषु । यत् । अन्ना । वेविषत् । विऽतिष्ठसे ।
आ । ते । यतन्ते । रथ्यः । यथा । पृथक् । शर्धांसि । अग्ने । अजराणि । धक्षतः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० वातेनावधूतः कम्पितः प्रेषितः कान्तान् वनस्पतीन् प्रति क्षिप्रम् यदा त्वम् अन्नानि व्याप्नुवन् इतस्ततोऽरण्ये गच्छसि, तदानीम् आ गच्छन्ति[1], यथा पृथक् रथिनः आगच्छन्ति तद्वत्, तव तेजांसि अग्ने! अजराणि काष्ठानि दहतः ॥ ७ ॥

मेधाकारं विदथस्य प्रसाधनमग्निं होतारं परिभूतमं मतिम् ।
तमिदर्भे हविष्या समानमित् तमिन्महे वृणते नान्यं त्वत् ॥ ८ ॥

मेधाऽकारम् । विदथस्य । प्रऽसाधनम् । अग्निम् । होतारम् । परिऽभूतमम् । मतिम् ।
तम् । इत् । अर्भे । हविषि । आ । समानम् । इत् । तम् । इत् । महे । वृणते । न । अन्यम् । त्वत् ॥

वेङ्कट० प्रज्ञायाः कर्तारम् यज्ञस्य प्रसाधनम् अग्निम् होतारम् अतिशयेन परिभवितारम् [2]मन्तारम् वृणीमहे । तम् एव अल्पे[2] हविषि आ वृणते [3]ऋत्विजः सहैव[3], महति अपि न अन्यम् त्वत्तः वृणते इति ॥ ८ ॥

त्वामिदत्र वृणते त्वायवो होतारमग्ने विदथेषु वेधसः ।
यद्देवयन्तो दधति प्रयांसि ते हविष्मन्तो मनवो वृक्तबर्हिषः ॥ ९ ॥

त्वाम् । इत् । अत्र । वृणते । त्वाऽयवः । होतारम् । अग्ने । विदथेषु । वेधसः ।
यत् । देवऽयन्तः । दधति । प्रयांसि । ते । हविष्मन्तः । मनवः । वृक्तऽबर्हिषः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० त्वाम् एव अत्र वृणते त्वत्कामाः होतारम् अग्ने! यज्ञेषु ऋत्विजः, यदा देवान् इच्छन्तः प्रयच्छन्ति हवींषि तुभ्यम् हविष्मन्तः मनुष्याः छिन्नबर्हिषः ॥ ९ ॥

---

१. °गच्छतीति वि°, °गच्छान वि° अ°. २-२. महान्तं देवालेन वि° अ°, महान्तमेवालोन वि°
३-३. ऋत्विजमेव वि° अ°

तवा॑ग्ने होत्रं तव॑ पोत्रमृत्वियं तव॑ नेष्ट्रं त्वम॒ग्निदृ॑तायतः ।
तव॑ प्रशास्त्रं त्वम॑ध्वरीयसि ब्रह्मा चासि॑ गृहप॑तिश्च नो दमे॑ ॥ १० ॥

तव॑ । अग्ने॑ । होत्रम् । तव॑ । पोत्रम् । ऋत्विय॑म् । तव॑ । नेष्ट्रम् । त्वम् । अग्नित् । ऋतऽयतः ।
तव॑ । प्रऽशास्त्रम् । त्वम् । अध्वरिऽयसि । ब्रह्मा । च । असि॑ । गृहऽप॑तिः । च । नः । दमे॑ ॥

वेङ्कट० पूर्वं (ऋ २,१,२) गतेति ॥ १० ॥

'इति अष्टमाष्टके चतुर्थाध्याये एकविंशो वर्गः[1] ॥

यस्तुभ्य॑मग्ने अमृता॑य मर्त्यः॑ समिधा दाश॑दुत वा ह॒विष्कृ॑ति ।
तस्य होता॑ भवसि यासि॑ दूत्य१मुप॑ ब्रूषे यज॑स्यध्वरी॑यसि ॥ ११ ॥

यः । तुभ्य॑म् । अग्ने॑ । अमृता॑य । मर्त्यः॑ । सम्ऽइधा॑ । दाश॑त् । उत । वा । हविःऽकृ॑ति ।
तस्य॑ । होता॑ । भवसि । यासि॑ । दूत्य॑म् । उप॑ । ब्रूषे । यज॑सि । अध्वरिऽयसि॑ ॥ ११ ॥

वेङ्कट० यः तुभ्यम् अग्ने अमृताय मर्त्यः समिधम् प्रयच्छति । द्वितीयाया आकारः । अपि वा यज्ञम् अनुतिष्ठति । तस्य होता भवसि, यासि च दूत्यम्, ततो देवान् प्रति ब्रह्मा भूत्वा च उप ब्रूषे, यजमानो भूत्वा यजसि, तथाऽध्वर्युरिव च आचरसीति ॥ ११ ॥

इमा अ॑स्मै मतयो वाचो॑ अस्मदाँ ऋचो गिरः॑ सुष्टुतयः॑ सम॑ग्मत ।
वसूयवो॑ वस॑वे जातवे॑दसे वृद्धासु॑ चिद्वर्ध॑नो यासु॑ चाकन॑त् ॥ १२ ॥

इमाः । अ॒स्मै । मतय॑ः । वाचः॑ । अस्मत् । आ । ऋचः॑ । गिरः॑ । सुऽस्तुतय॑ः । सम् । अग्मत ।
वसुऽयव॑ः । वस॑वे । जातऽवे॑दसे । वृद्धासु॑ । चित् । वर्ध॑नः । यासु॑ । चाकन॑त् ॥ १२ ॥

वेङ्कट० इमाः अस्मै पूजयितृभ्यः वाचः अस्मत्तः निर्गच्छन्ति । तदेवाह — ऋचः गिरः सुष्टुतयः च सम् गच्छन्ते धनकामाः वासयित्रे जातप्रज्ञाय । 'तमिमाः प्रीणयन्तु'[2] । 'वृद्धासु स्तुतिषु'[3] वर्धयिता यासु स्तोतॄन् कामयते ॥ १२ ॥

इमां प्रत्नाय॑ सुष्टुतिं नवी॑यसीं वोचेय॑मस्मा उशते शृणोतु नः ।
भूया अन्त॑रा हृद्य॑स्य निस्पृशे॑ जायेव पत्य॑ उशती सुवासाः॑ ॥ १३ ॥

इमाम् । प्रत्नाय॑ । सुऽस्तुतिम् । नवी॑यसीम् । वोचेय॑म् । अस्मै । उशते । शृणोतु॑ । नः ।
भूयाः । अन्त॑रा । हृदि । अस्य । निऽस्पृशे॑ । जायाऽइ॑व । पत्ये॑ । उशती । सुऽवासा॑ः ॥ १३ ॥

वेङ्कट० इमाम् प्रत्नाय सुष्टुतिम् नवतराम् वोचेयम् अस्मै कामयमानाय । स च ताम् अस्मदीयाम्

1-1. नास्ति मूको. 2-2. °मां प्रीणयतु मूको. 3-3. 'वृधातिषु वि' अ'; 'वृध स्तुतिषु वि'.

शृणोतु। भूयासम् अग्नेः हृदयस्य अन्तरा निस्पर्शनाय अग्नेर्हृदिस्पृगहं स्याम्, जाया यथा पत्ये[1] भवति कामयमाना सुवासाः ॥ १३ ॥

यस्मिन्नश्वास ऋषभास उक्षणो वशा मेषा अवसृष्टास आहुताः ।
कीलालपे सोमपृष्ठाय वेधसे हृदा मतिं जनये चारुमग्नये ॥ १४ ॥

यस्मिन् । अश्वासः । ऋषभासः । उक्षणः । वशाः । मेषाः । अवऽसृष्टासः । आऽहुताः ।
कीलालऽपे । सोमऽपृष्ठाय । वेधसे । हृदा । मतिम् । जनये । चारुम् । अग्नये ॥ १४ ॥

वेङ्कट० यस्मिन् अश्वादयः आहुताः भवन्ति, तस्मै सुरां सौत्रामण्यां पिबते। 'कीलालम्' (निघ २,७) इत्यन्ननामसु पठितम्। सोमपृष्ठाय विधात्रे हृदयेन स्तुतिम् जनयामि[2] चारुम् अग्नये ॥ १४ ॥

अहाव्यग्ने हविरास्ये ते स्रुचीव घृतं चम्वीव सोमः ।
वाजसनिं रयिमस्मे सुवीरं प्रशस्तं धेहि यशसं बृहन्तम् ॥ १५ ॥

अहावि । अग्ने । हविः । आस्ये । ते । स्रुचिऽइव । घृतम् । चम्विऽइव । सोमः ।
वाजऽसनिम् । रयिम् । अस्मे इति । सुऽवीरम् । प्रऽशस्तम् । धेहि । यशसम् । बृहन्तम् ॥ १५ ॥

वेङ्कट० अहावि अग्ने! हविः आस्ये ते, यथा स्रुचि घृतम् गृह्यते, यथा वा चमसे सोमः। ततस्त्वम् अन्नस्य दातारम् रयिम् अस्मासु नि-धेहि सुवीरम्[3] प्रशस्तम् यशस्विनम् महान्तम् ॥ १५ ॥

[4]इति अष्टमाष्टके चतुर्थाध्याये द्वाविंशो वर्गः[4] ॥

[९२]

[5]शार्यातो मानव ऋषिः। विश्वे देवा देवता। जगती छन्दः[5]।

यज्ञस्य वो रथ्यं विश्पतिं विशां होतारमक्तोरतिथिं विभावसुम् ।
शोचञ्छुष्कासु हरिणीषु जर्भुरद् वृषा केतुर्यजतो द्यामशायत ॥ १ ॥

यज्ञस्य । वः । रथ्यम् । विश्पतिम् । विशाम् । होतारम् । अक्तोः । अतिथिम् । विभाऽवसुम् ।
शोचन् । शुष्कासु । हरिणीषु । जर्भुरत् । वृषा । केतुः । यजतः । द्याम् । अशायत ॥ १ ॥

वेङ्कट० शार्यातो मानवः। यज्ञस्य यूयम् नेतारम् विशां पतिम् होतारम् अतिथिम् रात्रेः विभावसुम् परिचरत। प्रज्वलन् शुष्कासु आर्द्रासु च ओषधीषु[6] ॥ १ ॥

इममञ्जस्पामुभये अकृण्वत धर्माणमग्निं विदथस्य साधनम् ।
अक्तुं न यह्वमुषसः पुरोहितं तनूनपातमरुषस्य निंसते ॥ २ ॥

---

१. सुटिमम् वि[1] अ[1]; अपत्ये वि[1]. २. °याम मूको. ३. सुविरम् मूको. ४-४. नास्ति मूको. ५-५. यो मूको. । 'वायोः पुत्रमाश्वमिन' इत्यादि मूको. स्थानभ्रष्टः पाठः (द्र. पृ १६९१ टि १-१).

इमम् । अञ्जःऽपाम् । उभये । अकृण्वत । धर्माणम् । अग्निम् । विदथस्य । साधनम् ।
अक्तुम् । न । यह्वम् । उषसः । पुरःऽहितम् । तनूनऽनपातम् । अरुषस्य । निंसते ॥ २ ॥

वेङ्कट० उभये देवमनुष्याः 'वायोः पुत्रम् आश्रयन्ति' इति ॥ २ ॥

यदस्य नीथा वि पणेश्च मन्महे वया अस्य प्रहुता आसुरत्तवे ।
यदा घोरासो अमृतत्वमाशतादिज्जनस्य दैव्यस्य चर्किरन् ॥ ३ ॥

यत् । अस्य । नीथा । वि । पणेः । च । मन्महे । वयाः । अस्य । प्रऽहुताः । आसुः । अत्तवे ।
यदा । घोरासः । अमृतऽत्वम् । आशत । आत् । इत् । जनस्य । दैव्यस्य । चर्किरन् ॥३॥

वेङ्कट० सत्यमेव अस्य नयनानि विविधम् संस्तुमः देवानां स्तोतुः । अपि च अस्य शाखाभूताः ज्वालाः हविर्भिः[2] प्रहुताः आसुः देवानामशनाय । यदा अस्य घोराः रश्मयः अमृतत्वम् प्राप्ताः[3], ततः[1] दैव्यस्य जनस्य हवींषि विकिरन्ति । अमृतत्वम् एषां काष्ठैः प्रज्वलितानां भवति ॥ ३ ॥

ऋतस्य हि प्रसितिर्द्यौरुरु व्यचो नमो मह्य१रमतिः पनीयसी ।
इन्द्रो मित्रो वरुणः सं चिकित्रिरेऽथो भगः सविता पूतदक्षसः ॥ ४ ॥

ऋतस्य । हि । प्रऽसितिः । द्यौः । उरु । व्यचः । नमः । मही । अरमतिः । पनीयसी ।
इन्द्रः । मित्रः । वरुणः । सम् । चिकित्रिरे । अथो इति । भगः । सविता । पूतऽदक्षसः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० ऋतस्य हि विस्तृता द्यौः विस्तीर्णम् च व्यचः व्याप्तम् अन्तरिक्षम् अपर्यन्ता स्तुत्या पृथिवी च नमनं कुर्वन्ति । अपि चेन्द्रादयः शुद्धबलाः एनमग्निम् सम् जानते ज्यैष्ठ्याय[4] । 'ततो वै[5] इन्द्रं देवा ज्यैष्ठ्यायाभिसमजानतः[6]' इत्यनेनैतत्समानम् ॥ ४ ॥

प्र रुद्रेण ययिना यन्ति सिन्धवस्तिरो महीमरमतिं दधन्विरे ।
येभिः परिज्मा परियन्नुरु ज्रयो वि रोरुवज्जठरे विश्वमुक्षते ॥ ५ ॥

प्र । रुद्रेण । ययिना । यन्ति । सिन्धवः । तिरः । महीम् । अरमतिम् । दधन्विरे ।
येभिः । परिऽज्मा । परिऽयन् । उरु । ज्रयः । वि । रोरुवत् । जठरे । विश्वम् । उक्षते ॥५॥

वेङ्कट० प्र गच्छन्ति रुद्रपुत्रेण मरुद्गणेन गमनशीलेन सिन्धवः । अथ बहुवचनाह—तेऽमी मरुतः तिरस्कुर्वन्ति पृथिवीम् अपर्यन्ताम्, यैः सह परितो गन्ता इन्द्रः परितो गच्छन् उरु वेगम् करोति, यैश्च अन्तरिक्षे शब्दं कुर्वन् पर्जन्यः[7] विश्वम् सिञ्चति[8] ॥ ५ ॥

[9]इति अष्टमाष्टके चतुर्थाध्याये त्रयोविंशो वर्गः[9] ॥

क्राणा रुद्रा मरुतो विश्वकृष्टयो दिवः श्येनासो असुरस्य नीळयः ।
तेभिश्चष्टे वरुणो मित्रो अर्यमेन्द्रो देवेभिरर्वशेभिरर्वशः ॥ ६ ॥

१-१. नास्ति मूको. (पृ ३६९२ टि ५द्र.) २. पुरोडाशम् वि' अ'. ३. प्राप्ता वि'. ४. ज्यैष्ठ्याय प्रा[?] वि'. ५. नास्ति वि' अ'. ६. तु. मै २,१,६. ७. पर्जन्यः मूको. ८. सिञ्चति अ'. ९-९. नास्ति मूको.

क्राणा । रुद्रा । मरुत । विश्वऽकृष्टय । दिव । श्येनास । असुरस्य । नीळ्य ।
तेभि । चष्टे । वरुण । मित्र । अर्यमा । इन्द्र । देवेभि । अर्वशेभि । अर्वश ॥ ६ ॥

वेङ्कट० कुर्वाणा रुद्रपुत्रा मरुत व्याप्तमनुष्या अन्तरिक्षस्य श्येना[1] मेघस्य आवासभूता तेभि चारभूतै पश्यन्ति कृताकृतं वरुणादय इन्द्र च देवैस्तै अश्ववद्भि अश्ववानिति ॥ ६ ॥

इन्द्रे भुजं शशमानास आशत सूरो दृशीके वृषणश्च पौंस्ये ।
प्र ये न्वस्यार्हणा ततक्षिरे युजं वज्रं नृषदनेषु कारवः ॥ ७ ॥

इन्द्रे । भुजम । शशमानास । आशत । सूर । दृशीके । वृषण । च । पौंस्ये ।
प्र । ये । नु । अस्य । अर्हणा । ततक्षिरे । युजम् । वज्रम् । नृऽसदनेषु । कारव ॥ ७ ॥

वेङ्कट० इन्द्रे भोगसाधनम् स्तुवन्त प्राप्नुवन्ति । तथा सुवीर्यस्य प्रदर्शके तेजसि वर्षितु बले च भोगं प्राप्नुवन्ति । कुर्वन्ति ये अस्य वरणीयानि स्तोत्राणि, ते सहायम् वज्रम् युद्धेषु कुर्वन्ति स्तोतार ॥ ७ ॥

सूरश्चिदा हरितो अस्य रीरमदिन्द्रादा कश्चिद्भयते तवीयसः ।
भीमस्य वृष्णो जठरादभिश्वसो दिवेदिवे सहुरिः स्तन्नबाधितः ॥ ८ ॥

सूर । चित् । आ । हरित । अस्य । रीरमत् । इन्द्रात् । आ । क । चित् । भयते । तवीयस ।
भीमस्य । वृष्ण । जठरात् । अभिऽश्वस । दिवेऽदिवे । सहुरि । स्तन् । अबाधित ॥ ८ ॥

वेङ्कट० सूर्योऽपि अस्य आशा परिपालयितुम् आत्मन अश्वान् प्रेरयन्[2] अध्वनि आ रमयति । य क चित् इह देवो 'बिभेति स इन्द्राद् बिभेति' प्रवृद्धात् । 'भीषाऽस्माद्वात पवते' (तैउ २८) इत्यनेन समानम् । भीमस्य वर्षितु जठरात् अभिश्वसत[3] अ॰वहम् सहनशील अबाधित पर्जन्य स्तनयति ॥ ८ ॥

स्तोमं वो अद्य रुद्राय शिक्वसे क्षयद्वीराय नमसा दिदिष्टन ।
येभिः शिवः स्ववाँ एवयावभिर्दिवः सिषक्ति स्वयशा निकामभिः ॥ ९ ॥

स्तोमम् । व । अद्य । रुद्राय । शिक्वसे । क्षयत्ऽवीराय । नमसा । दिदिष्टन ।
येभि । शिव । स्वऽवान् । एवयावऽभि । दिव । सिसक्ति । स्वऽयशा । निकामऽभि ॥ ९ ॥

वेङ्कट० स्तोमम् यूयम् अद्य रुद्राय शक्ताय क्षपितवीराय नमस्कारेण सह दिशत । यं शिव मरुद्भिः एवगस्त्वद्भिः आत्मिमान् द्युलोकात् सेवते यजमानान् स्वभूतकीर्ति नियताभिकविते[5] तैस्सह[6] । तस्मै रुद्रायेति ॥ ९ ॥

---

१. पुष्णिम् वि[1] अ[1]; व श्येना वि[1]. २. प्रेरयन् वि[1] अ[1]. ३ ३. माश्रित वि[1] ४. अभि.श्व- सा वि[1] अ[1]. ५. वशाभि[5] वि[1] अ[1]. ६. तैस्सह वि[1].

ते हि प्रजाया अभरन्त वि श्रवो बृहस्पतिर्वृषभः सोमजामयः ।
यज्ञैरथर्वा प्रथमो वि धारयद् देवा दक्षैर्भृगवः सं चिकित्रिरे ॥ १० ॥

ते । हि । प्रऽजायाः । अभरन्त । वि । श्रवः । बृहस्पतिः । वृषभः । सोमऽजामयः ।
यज्ञैः । अथर्वा । प्रथमः । वि । धारयत् । देवाः । दक्षैः । भृगवः । सम् । चिकित्रिरे ॥१०॥

वेङ्कट० ते हि देवाः प्रजायाः वि भरन्ति[1] अन्नम् बृहस्पतिः च वर्षिता सोमबन्धुकाः । तेषाम् यज्ञे क्रियमाणे अथर्वा प्रथममेव मार्गान् विस्तृतान् अकरोत् । अथ देवाः बलैः सह भृगवः च ऋषयः तत्र गत्वा पश्चात् सम् ज्ञातवन्तः । 'यज्ञैरथर्वा प्रथमः पथस्तते' (ऋ १,८३,५) इत्युक्तमिति ॥ १० ॥

[2]इति अष्टमाष्टके चतुर्थोऽध्याये चतुर्विंशो वर्गः[2] ॥

ते हि द्यावापृथिवी भूरिरेतसा नराशंसश्चतुरङ्गो यमोऽदितिः ।
देवस्त्वष्टा द्रविणोदा ऋभुक्षणः प्र रोदसी मरुतो विष्णुरर्हिरे ॥ ११ ॥

ते इति । हि । द्यावापृथिवी इति । भूरिऽरेतसा । नराशंसः । चतुःऽअङ्गः । यमः । अदितिः ।
देवः । त्वष्टा । द्रविणःऽदाः । ऋभुक्षणः । प्र । रोदसी इति । मरुतः । विष्णुः । अर्हिरे ॥११॥

वेङ्कट० ते हि द्यावापृथिव्यौ ओषधीभिः उदकैश्च बहुरेतस्के भवतः । नराशंसः[3] चतुरङ्गः । दक्षिणाग्निवर्जं चतुर्भिरग्निभिश्चतुरङ्गस्त्वम् । यमः च अदितिः च देवः त्वष्टा तथा द्रविणोदाः ऋभुक्षणः[4] । ऋभवः ऋभुक्षणः उच्यन्ते । ■ पूज्यन्ते द्यावापृथिव्यौ मरुतः विष्णुः चास्माभिः स्तोतृभिः ॥ ११ ॥

उत स्य न उशिजामुर्विया कविरहिः शृणोतु बुध्न्यो३ हवीमनि ।
सूर्यामासा विचरन्ता दिविक्षिता धिया शमीनहुषी अस्य बोधतम् ॥ १२ ॥

उत । स्यः । नः । उशिजाम् । उर्विया । कविः । अहिः । शृणोतु । बुध्न्यः । हवीमनि ।
सूर्यामासा । विऽचरन्ता । दिविऽक्षिता । धिया । शमीनहुषी इति । अस्य । बोधतम् ॥१२॥

वेङ्कट० अपि च सः अस्माकम् कामयमानानाम् महान् कविः अहिः बुध्न्यः शृणोतु स्तुतिं हवने । सूर्याचन्द्रमसौ च विचरन्तौ दिवि निवसन्तौ बुध्येताम् । अथ हे शमीनहुषी! युवां च बुद्ध्या स्तोत्रमिदं बुध्येथाम् । तत्र पृथिवी शमी । 'द्यौर्नहुषीव वै शमी तस्या एष गर्भः' इति वाक्यसमेयकम् ॥ १२ ॥

प्र नः पूषा चरथं विश्वदेव्योऽपां नपादवतु वायुरिष्टये ।
आत्मानं वस्यो अभि वातमर्चत तदश्विना सुहवा यामनि श्रुतम् ॥ १३ ॥

प्र । नः । पूषा । चरथम् । विश्वऽदेव्यः । अपाम् । नपात् । अवतु । वायुः । इष्टये ।
आत्मानम् । वस्यः । अभि । वातम् । अर्चत । तत् । अश्विना । सुऽहवा । यामनि । श्रुतम् ॥

1. °रन्ति मूको 2-2 नास्ति मूको 3 नारा° त्रि° अ° 4. नास्ति मूको

वेङ्कट० ॥ अवतु अस्माकम् पूषा जङ्गमम् विश्वदेवहित॰ अपाम् नपात् वायु यज्ञस्य क्रियमाणस्य निष्कृत्यर्थम् । सर्वेषामात्मभूतम् वायुम् च वसीय प्रशस्यतरमन्न प्राप्तुम् अभि अर्चत । तत् इद स्तोत्र हे अश्विनौ! स्वाह्वानौ[1] युवाम् आगमने शृणुतम् ॥ १३ ॥

वि॒शामा॒साम॑भ॑यानामधि॒क्षितं॑ गी॒र्भिरु॒ स्वय॑शसं गृणीमसि ।
ग्नाभि॒र्विश्वा॑भि॒रदि॑तिमन॒र्वण॑म॒क्तोर्युवा॑नं नृमणा॒ अधा॒ पति॑म् ॥ १४ ॥

वि॒शाम् । आ॒साम् । अभ॑यानाम् । अ॒धि॒ऽक्षित॑म् । गी॒ऽभि । ऊँ इति॑ । स्वऽय॑शसम् । गृ॒णी॒म॒सि॒ ।
ग्नाभि॑ । विश्वा॑भि । अदि॑तिम् । अ॒न॒र्वण॑म् । अ॒क्तो । युवा॑नम् । नृ॒ऽमना॑ । अध॑ । पति॑म् ॥

वेङ्कट० आसाम् विशाम् अभयानि प्रदातुम् अभिनिवसन्तम् स्तुतिभि [2]स्वयशसम् स्तुम सर्वाभि सह देवपत्नीभि अदीनम् अप्रत्यृतम् रात्रे युवानम् नृमणसम् स्वामिनम् अग्निं गृहपतिमिति ॥ १४ ॥

रेभ॑दत्र॑ ज॒नुषा॒ पूर्वो॒ अङ्गि॑रा॒ ग्रावा॑ण ऊ॒र्ध्वा अ॒भि च॑क्षुरध्व॒रम् ।
येभि॒र्विहा॑या॒ अभ॑वद्विचक्ष॒णः पाथः॑ सु॒मेकं॒ स्वधि॑ति॒र्वन॑न्वति ॥ १५ ॥

रेभ॑त् । अत्र॑ । ज॒नुषा॑ । पूर्व॑ । अङ्गि॑रा । ग्रावा॑ण । ऊ॒र्ध्वा । अ॒भि । च॒क्षु॒ । अ॒ध्व॒रम् ।
येभि॑ । वि॒ऽहाया॑ । अभ॑वत् । वि॒ऽच॒क्ष॒ण । पाथ॑ । सु॒ऽमेक॑म् । स्वऽधि॑ति । वन॑न्ऽवति ॥ १५ ॥

वेङ्कट० अस्तौत् अत्र जन्मना पूर्व प्रत्न अङ्गिरा । ग्रावाण च ऊर्ध्वस्थिता अभि अपश्यन् अध्वरम् अभिषवोद्युक्ता आसन्, येभि॰ यजमानाना विद्वान् इन्द्र महान् भवति, प्रज्ञ प्रभूत कामी दित्यर्थ । अनन्तरम् अस्य स्वधिति वज्र उदकवति मेघे स्थितम् अन्नसाधनम् शोभनमुदकम्, निरगमयदिति शेष ॥ १५ ॥

[3]इति अष्टमाष्टके चतुर्थोऽध्याये पञ्चविंशो वर्ग[3] ॥

[९३]

[3]तान्वः पार्थ ऋषि । विश्वे देवा देवता । प्रस्तारपङ्क्तिश्छन्द ; २,३,११ अनुष्टुभ । ९ अक्षरे पङ्क्ति , ११ न्यङ्कुसारिणी, १५ पुरस्ताद्बृहती[3] ।

महि॑ द्यावापृथिवी भूतमु॒र्वी नारी॑ य॒ह्वी न रोद॑सी॒ सदं॑ नः ।
तेभि॑र्नः पातं॒ सह्य॑स ए॒भिर्नः॑ पातं शू॒षणि॑ ॥ १ ॥

महि॑ । द्या॒वा॒पृ॒थि॒वी॒ इति॑ । भू॒तम् । उ॒र्वी इति॑ । नारी॒ इति॑ । य॒ह्वी इति॑ । न । रोद॑सी॒ इति॑ । सद॑म् । न॒ ।
तेभि॑ । न॒ । पा॒तम् । सह्य॑स । ए॒भि । न॒ । पा॒तम् । शू॒षणि॑ ॥ १ ॥

वेङ्कट० तान्वः पार्थ । अत्यन्तम् हे द्यावापृथिव्यौ[1] विस्तीर्णे भवतम्[4] । स्त्रियौ इव महत्यौ द्यावापृथिव्यौ सदा अस्माकम् । ते स्वर्गीये पालने अस्माकम् अत्यन्तमभिभवितु शत्रो पातम् । एभि स्वर्दीपैः अस्मान् रक्षतम् मानुष्ये ॥ १ ॥

1. ए हानौ वि[२], महानौ भ[१]; स्वाहानौ वि[१]. २ २ °स्तुम॰ सह वि[२] भ[१]; °स्तुम सर्वाभि सह वि[१].
३-३. नास्ति मूको. ४. भवत वि[१].

यज्ञेयज्ञे स मर्त्यो देवान्त्सपर्यति। यः सुम्नैर्दीर्घश्रुत्तम आविवासात्येनान् ॥२॥

यज्ञेऽयंज्ञे । स । मर्त्यः । देवान् । सपर्यति ।

यः । सुम्नैः । दीर्घश्रुत्ऽतम । आऽविवासाति । एनान् ॥ २ ॥

वेङ्कट० यज्ञेयज्ञे स मनुष्य देवान् [1]परिचरति, य सुखकरै हविर्भि एनान्[1] परिचरति अतिशयेन दीर्घश्रवण [2] ॥ २ ॥

विश्वेषामिरज्यवो देवानां वार्महः ।

विश्वे हि विश्वमहसो विश्वे यज्ञेषु यज्ञियाः ॥ ३ ॥

विश्वेषाम् । इरज्यव । देवानाम् । वा । महः । विश्वे । हि । विश्वऽमहस । विश्वे । यज्ञेषु । यज्ञिया ॥ ३ ॥

वेङ्कट० हे विश्वेषाम् ईश्वरा [3] । देवानाम् भवता वरणीयम् महत् धन विद्यते । विश्व हि यूय व्याप्ततेजस्का । विश्वे यज्ञेषु यष्टव्या ॥ ३ ॥

ते घा राजानो अमृतस्य मन्द्रा अर्यमा मित्रो वरुणः परिज्मा ।

कद्रुद्रो नृणां स्तुतो मरुतः पूषणो भगः ॥ ४ ॥

ते । घ । राजान । अमृतस्य । मन्द्रा । अर्यमा । मित्र । वरुण । परिऽज्मा ।

कत् । रुद्र । नृणाम् । स्तुत । मरुत । पूषण । भग ॥ ४ ॥

वेङ्कट० ते खलु राजान अमृतेन मादयन्ते अर्यमा मित्र वरुण च परितो गन्ता । सुखम् रुद्र प्रयच्छतु स्तुत [4] नृणाम्, मरुत पूषण भग च ॥ ४ ॥

उत नो नक्तमपां वृषण्वसू सूर्यामासा सदनाय सधन्या ।

सचा यत् सादेषामहिर्बुध्नेषु बुध्न्यः ॥ ५ ॥

उत । न । नक्तम् । अपाम् । वृषण्वसू इति वृषण्ऽवसू । सूर्यामासा । सदनाय । सऽधन्या ।

सचा । यत् । सादि । एषाम् । अहि । बुध्नेषु । बुध्न्य ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अपि च अस्माकम् नक्तम् व्याप्तानाम् अति नक्तमेति[5] ॥ ५ ॥

[6]इति अष्टमाष्टके चतुर्थाध्याये षड्विंशो वर्ग [6] ॥

उत नो देवावश्विना शुभस्पती धामभिर्मित्रावरुणा उरुष्यताम् ।

महः स राय एषतेऽति धन्वेव दुरिता ॥ ६ ॥

उत । न । देवौ । अश्विना । शुभ । पती इति । धामऽभि । मित्रावरुणौ । उरुष्यताम् ।

मह । स । राय । आ । ईषते । अति । धन्वऽइव । दुःऽइता ॥ ६ ॥

---

१ १. नास्ति वि[1]. २. °वणम वि[1] अ[1]. ३. तु. निघ २,२१,३,५ ४. सुगो वि[1] अ[1], स्तनो वि[1]. ५. नक्तमिति वि[1]. ६-६. नास्ति मूको.

वेङ्कट० अपि च अस्मान् देवौ अश्विनौ[1] उदकस्य पती तथा मित्रावरुणौ च आत्मीयैः शरीरैः रक्षताम्। यम् अमी रक्षन्ति, स महान्ति धनानि आभिमुख्येन गच्छति, अति गच्छति च दुरितानि शीघ्रम्, यथा पथिको निरुदकान् देशानिति ॥ ६ ॥

उत नो रुद्रा चिन्मृळतामश्विना विश्वे देवासो रथस्पतिर्भगः।
ऋभुर्वाजे ऋभुक्षणः परिज्मा विश्ववेदसः ॥ ७ ॥

उत। नः। रुद्रा। चित्। मृळताम्। अश्विना। विश्वे। देवासः। रथःपतिः। भगः।
ऋभुः। वाजः। ऋभुक्षणः। परिऽज्मा। विश्वऽवेदसः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अपि च अस्मान्[2] रुद्रपुत्रौ अश्विनौ सुखयताम्, तथा विश्वे देवाः 'रथस्य पतिः'[3] पूषा भगः च। ऋभुः वाजः च हे महान्तो देवाः[3] परितो गन्ता वायुश्च सुखयन्तु हे विश्वधनाः[3] ॥ ७ ॥

ऋभुर्ऋभुक्षा ऋभुर्विधतो मद आ ते हरी जूजुवानस्य वाजिना।
दुष्टरं यस्य साम चिदृधग्यज्ञो न मानुषः ॥ ८ ॥

ऋभुः। ऋभुक्षाः। ऋभुः। विधतः। मदः। आ। ते। हरी इति। जूजुवानस्य। वाजिना।
दुस्तरम्। यस्य। साम। चित्। ऋधक्। यज्ञः। न। मानुषः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० ऋभुः महान्, ऋभुः परिचरतः मदकरः[4]। तस्य तव गच्छतः अश्वौ बलिनौ आ-गच्छतः, यस्य तव रक्षोभिः दुष्टरम् साम गीयते[5], तथा पृथग् यज्ञः च मानुषः अनुष्ठीयत इति ॥ ८ ॥

कृधी नो अह्रयो देव सवितः स च स्तुषे मघोनाम्।
सहो न इन्द्रो वह्निभिर्न्येषां चर्षणीनां चक्रं रश्मिं न योयुवे ॥ ९ ॥

कृधि। नः। अह्रयः। देव। सवितरिति। सः। च। स्तुषे। मघोनाम्।
सहः इति। नः। इन्द्रः। वह्निऽभिः। नि। एषाम्। चर्षणीनाम्। चक्रम्। रश्मिम्। न। योयुवे ॥

वेङ्कट० कुरु अस्मान् अनवनतवदनान् देव! सवितः!। स त्वं स्तूयसे यजमानानाम् ऋत्विग्भिः। अथ इन्द्रः अस्माकम् एषाम् मनुष्याणाम् मरुद्भिः सह बलम् नि मिश्रयतु, यथा रथस्य चक्रम् अश्वानाम् रश्मिम् आत्मनि यच्छतीति। तृतीयोऽयम् पादश्चतुर्दशकः ॥ ९ ॥

ऐषु द्यावापृथिवी धातं महदस्मे वीरेषु विश्वचर्षणि श्रवः।
पृक्षं वाजस्य सातये पृक्षं रायोत तुर्वणे ॥ १० ॥

आ। एषु। द्यावापृथिवी इति। धातम्। महत्। अस्मे इति। वीरेषु। विश्वऽचर्षणि। श्रवः।
पृक्षम्। वाजस्य। सातये। पृक्षम्। राया। उत। तुर्वणे ॥ १० ॥

---

१. मादिश वि'. २. मुदितम् वि'. ३-३. रथपती वि'. ४. 'क' मूको. ५. गीय' वि' अ'.

वेङ्कट० आ धत्तम् हे द्यावापृथिव्यौ![1] एषु महत् अस्माकम् पुत्रेषु [2]सर्वमनुष्यं (?)[2] यशः। तथा अन्नम् आधत्तम् बलस्य भजनाय। अन्नम् अपि च अत्र धनेन सह आधत्तम् शत्रूणां तरणाय ॥ १०॥

[3]इति अष्टमाष्टके चतुर्थाध्याये सप्तविंशो वर्गः[3] ॥

एतं शंसमिन्द्रास्मयुष्ट्वं कूचित् सन्तं सहसावन्नभिष्टये सदा पाह्यभिष्टये ।
मेदतां वेदता वसो ॥ ११ ॥

एतम्। शंसम्। इन्द्र। अस्मऽयुः। त्वम्। कूऽचित्। सन्तम्। सहसाऽवन्। अभिष्टये। सदा। पाहि। अभिष्टये। मेदताम्। वेदता। वसो इति ॥ ११ ॥

वेङ्कट० एतम् शंसम् इन्द्र! अस्मत्काम. त्वम् यत्र क्वचिदपि स्थितम् बलवन्! अभिलषितसिद्ध्यर्थम् अपि वा यागार्थम् सदा रक्ष। [4]मम स्तोतु. मेदताम् मांसलता[4] प्रज्ञानेन हे वासयित! पुष्यस्वेति ॥ ११ ॥

एतं मे स्तोमं तना न सूर्ये द्युतद्यामानं वावृधन्त नृणाम् ।
संवननं नाश्व्यं तष्टेवानपच्युतम् ॥ १२ ॥

एतम्। मे। स्तोमम्। तना। न। सूर्ये। द्युतत्ऽयामानम्। ववृधन्त। नृणाम्। सम्ऽवननम्। न। अश्व्यम्। तष्टाऽइव। अनपऽच्युतम् ॥ १२ ॥

वेङ्कट० एतम् मदीयम् स्तोत्रम् मनुष्याः रश्मीन् इव विस्तृतान्[5] सूर्ये दीप्तगमनम् वर्धयन्तु नेतृणां देवानां स्वभूतम्, यथा शत्रूणाम् सवननम् अश्वार्हं रथं [6]संस्कृतम् तष्टा[6] संस्कारस्थानात् अनपच्युतम् रथिस्थानेषु प्रेरयति। [7]रथ "न तष्टेव तत्सिनाय"[7] (ऋ १,६१,८) इत्यनेन समानमिति ॥ १२॥

वावर्त येषां राया युक्तैषां हिरण्ययी ।
नेमधिता न पौंस्या वृथेव विष्टान्ता ॥ १३ ॥

वर्त। येषाम्। राया। युक्ता। एषाम्। हिरण्ययी। नेमऽधिता। न। पौंस्या। वृथाऽइव। विष्टऽअन्ता ॥ १३ ॥

वेङ्कट० येषाम्[8] नेतृणां देवानाम्[8] धनेन पुरुषो वर्तते, तेषु मदीयेयं हितरमणीया स्तुतिः[10] युक्ता भवतु। यथा सङ्ग्रामे बलानि अनायासेन व्याप्तपर्यन्तानि सङ्गच्छन्ते, तद्वदिति ॥ १३ ॥

प्र तद् दुःशीमे पृथवाने वेने प्र रामे वोचमसुरे मघवत्सु ।
ये युक्त्वाय पञ्च शतास्मयु पथा विश्राव्येषाम् ॥ १४ ॥

---

1. °थिवी वि[1]. 2-2. सर्वे मनुष्यमहद् मूको. 3-3. नास्ति मूको. 4-4. ममस्तोतुर्मेदता मासलकाः वि[1], मम स्तोतुं मे…मासलताम् वि[3]; मम स्तोत्रं ‥मांस° अ[1]. 5. सतान् वि[1]. 6-6. त्रुटितम् वि[3] अ[1]. 7-7. नेष्ट वत्सिनाय वि[1]; नेष्टेवतं सविनाय वि[3] अ[1]. 8. येषा देवानाम् वि[3] अ[1]. 9. नास्ति मूको. 10. स्तुतिभिः मूको.

प्र । तत् । दुःऽशीमे । पृथवाने । वेने । प्र । रामे । वोचम् । असुरे । मघवत्ऽसु ।
ये । युक्त्वाय । पञ्च । शता । अस्मऽयु । पथा । विऽश्रावि । एषाम् ॥ १४ ॥

वेङ्कट० प्र अवोचम् तत् दुश्शीमनाम्नि, पृथवान पृथि राजनि, वेने च । प्र अवोचम् रामे च बलवति, इत्थ धनवत्सु एषु तत् स्तोत्रम् । ये अमी युक्त्वा पञ्च शतानि रथान् अस्मत्कामा पथा आगच्छन्ति, तेषाम् एषाम् प्रावाच विश्रावकम्[1] गुणयुक्त ददाना स्तोत्रमिति ॥ १४ ॥

अधीन्न्वत्र सप्ततिं च सप्त च ।
सद्यो दिदिष्ट तान्वः सद्यो दिदिष्ट पार्थ्यः सद्यो दिदिष्ट मायवः ॥ १५ ॥

अधि । इत् । नु । अत्र । सप्ततिम् । च । सप्त । च ।
सद्य । दिदिष्ट । तान्वं । सद्य । दिदिष्ट । पार्थ्य । सद्य । दिदिष्ट । मायव ॥ १५ ॥

वेङ्कट० एषु राजसु गवाम् सप्त सप्ततिम् च सद्य एवायम् ऋषि अधि दिदिष्ट । अधिपूर्वो दिशि याच्ञार्थे[2] । पृथो[3] पुत्र पार्थ्य[4] । मायुश्च नामास्य कुले कश्चिदिति ॥ १५ ॥

[5]इति अष्टमाष्टके चतुर्थाध्याये अष्टाविंशो वर्ग[5] ॥

. [९४]

[6]अर्बुद काद्रवेय सर्प ऋषि । प्रावाणो देवता । जगती छन्द , ५,७,१४ त्रिष्टुभ[6] ।

प्रैते वदन्तु प्र वयं वदाम ग्रावभ्यो वाचं वदता वदद्भ्यः ।
यदद्रयः पर्वताः साकमाशवः श्लोकं घोषं भरथेन्द्राय सोमिनः ॥ १ ॥

प्र । एते । वदन्तु । प्र । वयम् । वदाम । ग्रावऽभ्य । वाचम् । वदत । वदत्ऽभ्य ।
यत् । अद्रय । पर्वता । साकम् । आशव । श्लोकम् । घोषम् । भरथ । इन्द्राय । सोमिनं ॥ १ ॥

वेङ्कट० अर्बुद काद्रवेय सर्प ऋषि । प्र वदन्तु एते ग्रावाण, प्र वदाम वयम् ग्रावभ्य वाचम्, यूयम् च वदत वदद्भ्यः, यदा हे आदरणीया ! ग्रावाण[1] सह क्षिप्रकारिण श्रोतव्यम् घोषम् भरथ इन्द्रार्थम् सोमेन हिता तदानीमिति ॥ १ ॥

एते वदन्ति शतवत् सहस्रवदभि क्रन्दन्ति हरितेभिरासभिः ।
विष्ट्वी ग्रावाणः सुकृतः सुकृत्यया होतुश्चित् पूर्वे हविरद्यमाशत ॥ २ ॥

एते । वदन्ति । शतऽवत् । सहस्रऽवत् । अभि । क्रन्दन्ति । हरितेभि । आसऽभि ।
विष्ट्वी । ग्रावाण । सुऽकृत । सुऽकृत्यया । होतु । चित् । पूर्वे । हवि ऽअद्यम् । आशत ॥२॥

---

१. यच्चारक वि॰. २. यथार्थं मूको ३. °वे वि॰; वे वि॰ अ॰. ४. पार्थः वि॰ अ॰; प्रार्थः वि॰. ५-५. नास्ति मूको ६. अत्र था (९,१) द.

वेङ्कट० [1]एते वदन्ति[1] [2]यथा शतं मनुष्याः[2] सह वदन्ति, [3]यथा वा सहस्रम्[3]। अभि क्रन्दन्ति सोमसंसर्गाद् हरिद्वर्णैः आस्यैः। यज्ञं व्याप्य ग्रावाण सुकर्माणः शोभनया क्रियया होतुः अग्नेः पूर्वमेव हविषो भक्षणम् प्राप्नुवन्ति ॥ २ ॥

एते वदन्त्यविदन्नना मधु न्यूङ्खयन्ते अधि पक्व आमिषि ।
वृक्षस्य शाखामरुणस्य बप्सतस्ते सूभर्वा वृषभाः प्रेमराविषुः ॥ ३ ॥

एते । वदन्ति । अविदन् । अना । मधु । नि । ऊङ्खयन्ते । अधि । पक्वे । आमिषि ।
वृक्षस्य । शाखाम् । अरुणस्य । बप्सतः । ते । सूभर्वाः । वृषभाः । प्र । ईम् । अराविषुः ॥३॥

वेङ्कट० एते शब्दायन्ते, लभन्ते च आस्येन सोमम्। नि ऊङ्खयन्ते शब्दविशेषं कुर्वन्ति पक्वे आमिषे, तदत्तुमिच्छन्ति[1] इति सोमाभिप्रायम्। यथा क्रव्यादा मांसमत्तुमिच्छन्तः शब्दायन्ते, तद्वच्छब्दं कुर्वन्ति। अरुणवर्णस्य कस्यचित् वृक्षस्य शाखाम् भक्षयन्तः ते शोभनभक्षाः वृषभाः पुमांसः प्र रुवन्ति ॥ ३ ॥

बृहद्वदन्ति मदिरेण मन्दिनेन्द्रं क्रोशन्तोऽविदन्नना मधु ।
संरभ्या धीराः स्वसृभिरनर्तिषुराघोषयन्तः पृथिवीमुपब्दिभिः ॥ ४ ॥

बृहत् । वदन्ति । मदिरेण । मन्दिना । इन्द्रम् । क्रोशन्तः । अविदन् । अना । मधु ।
सम्ऽरभ्य । धीराः । स्वसृऽभिः । अनर्तिषुः । आऽघोषयन्तः । पृथिवीम् । उपब्दिऽभिः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० भरपन्तम् शब्दायन्ते मदकरेण सोमेन [4]अभिषूयमाणेन इन्द्रम्[4] क्रोशन्तः। अलभन्त आस्येन सोमम्। तेऽमी संरब्धा भूत्वा धृष्टा[5] अङ्गुलीभि सह नृत्यन्ति स्वशब्दैः पृथिवीम् आघोषयन्तः। अभिषूयमाणे हि[6] सोम उपरवेषु शब्दा जायन्ते ॥ ४ ॥

सुपर्णा वाचमक्रतोप द्यव्याखरे कृष्णा इषिरा अनर्तिषुः ।
न्यङ्नि यन्त्युपरस्य निष्कृतं पुरू रेतो दधिरे सूर्यश्वितः ॥ ५ ॥

सुऽपर्णाः । वाचम् । अक्रत । उप । द्यवि । आऽखरे । कृष्णाः । इषिराः । अनर्तिषुः ।
न्यक् । नि । यन्ति । उपरस्य । निःऽकृतम् । पुरु । रेतः । दधिरे । सूर्यऽश्वितः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० सुपतना ग्रावाणः उप द्यवि[7] कुर्वन्ति शब्दम्। व्रज[8] आखरः[9]। कस्मिंश्चित् आखरे कृष्णाः मृगाः गमनशीलाः नृत्यन्तीति [10]अभिषवप्रवृत्ता आखरस्था[10] ग्रावाण उच्यन्ते। ते अधोमुखम् गच्छन्ति उपरस्य मध्यस्थस्य ग्राव्णः निष्कृतम् अभिषवयोग्यम्[11]। पुरु च सोमलक्षणमुदकम्

१-१. नास्ति वि[1]. २-२. यथागनमनुष्याः वि[1] अ[1]. ३-३. °च्छन्त वि[1]. ४-४. °मणेन्द्र वि[1]; °मानेन्द्र वि[2] अ[1]. ५. सृष्टाः वि[1] अ[1]; दृष्टाः वि[1]. ६. नास्ति वि[1]. ७. नास्ति मूको. ८. व्रज मूको. ९. आखर·· वि[2] अ[1]. १०-१०. °खर° वि[1]; °खर° वि[2] अ[1]. ११. अभि···योग्यं मुखं वि[2] अ[1].

धारयन्ति सूर्यवच्छ्वेतवर्णा सोममसर्गान्। 'अथ श्वेत कलशम्' (ऋ ९,२७,५) इत्युक्तम् ॥५॥

'इति अष्टमाष्टके चतुर्थाध्याये एकोनत्रिंशो वर्गः' ॥

उग्राइव प्रवहन्तः समायमुः साकं युक्ता वृषणो बिभ्रतो धुरः।
यच्छ्वसन्तो जग्रसाना अराविषुः शृण्व एषां प्रोथथो अर्वतामिव ॥ ६ ॥

उग्राःऽइव । प्रऽवहन्तः । सम्ऽआयमुः । साकम् । युक्ताः । वृषणः । बिभ्रतः । धुरः ।
यत् । श्वसन्तः । जग्रसानाः । अराविषुः । शृण्वे । एषाम् । प्रोथथः । अर्वताम्ऽइव ॥ ६ ॥

वेङ्कट० उद्गूर्णा इव अश्वा रथम् प्रवहन्त समागच्छन्ति साकम् युक्ता ग्रावाण यज्ञस्य धुर धारयन्त । यज्ञ वहन्तीत्यर्थः । यदा श्वसन्त सोम ग्रसमाना शब्दायन्त, तदानीम् एषाम् शब्द श्रूयते अश्वानाम् इव हेषाशब्द ॥ ६ ॥

दशावनिभ्यो दशकक्ष्येभ्यो दशयोक्त्रेभ्यो दशयोजनेभ्यः।
दशाभीशुभ्यो अर्चताजरेभ्यो दश धुरो दश युक्ता वहद्भ्यः ॥ ७ ॥

दशावनिऽभ्यः । दशऽकक्ष्येभ्यः । दशऽयोक्त्रेभ्यः । दशऽयोजनेभ्यः ।
दशाभीशुऽभ्यः । अर्चत । अजरेभ्यः । दश । धुरः । दश । युक्ताः । वहत्ऽभ्यः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० एवंविधेभ्यो ग्रावभ्य स्तुतिमुच्चारयतेत्यर्थः । तत्र "[1]कक्ष्याः । अवनय[1]" (निघ २,५) इत्यादीन्यङ्गुलिनामसु पठितानि । तत्र यास्क (३,९)—'अवनयोऽङ्गुलयो भवन्ति [2]अवन्ति कर्माणि। कक्ष्याः प्रकाशयन्ति कर्माणि। योक्त्राणि योजनानीति व्याख्यातम्। अभीशवोऽभ्यश्नुवते कर्माणि' इति । दश अङ्गुली वहद्भ्य । तदेवाह—दश अभिषवकर्मणि[3] युक्ताः वहद्भ्य इति ॥ ७ ॥

ते अद्रयो दशयन्त्रास आशवस्तेषामाधानं पर्येति हर्यतम्।
त ऊ सुतस्य सोम्यस्यान्धसोंऽशोः पीयूषं प्रथमस्य भेजिरे ॥ ८ ॥

ते । अद्रयः । दशऽयन्त्रासः । आशवः । तेषाम् । आऽधानम् । परि । एति । हर्यतम् ।
ते । ऊँ इति । सुतस्य । सोम्यस्य । अन्धसः । अंशोः । पीयूषम् । प्रथमस्य । भेजिरे ॥ ८ ॥

वेङ्कट० ते ग्रावाण दशाङ्गुलियन्त्रा क्षिप्रा । तेषाम् आधानम् अभिषवकर्म परि गच्छति स्पृहणीयम्[4] सुतम् अन्ध । ते एव अभिषुतस्य "सोममयस्य अन्नस्य" पीयूषं प्रथमम् भेजिरे । तदेवाह—[5]ग्रावाणः सुतस्य पीयूषम् भेजिरे इति ॥ ८ ॥

ते सोमादो हरी इन्द्रस्य निंसतेंऽशुं दुहन्तो अध्यासते गवि।
तेभिर्दुग्धं पपिवान्सोम्यं मध्विन्द्रो वर्धते प्रथते वृषायते ॥ ९ ॥

1-1 नास्ति मूको. 2-2 अवन्त्य [illegible] मूको. 3 °कर्मणि मूको. 4. °णीय वि° अ°.
5-5. [illegible] वि° अ°.

ते । सोमऽअदः । हरी इति । इन्द्रस्य । निंसते । अंशुम् । दुहन्तः । अधि । आसते । गवि ।
तेभिः । दुग्धम् । पपिऽवान् । सोम्यम् । मधु । इन्द्रः । वर्धते । प्रथते । वृषऽयते ॥ ९ ॥

वेङ्कट० ते सोमस्यात्तारः अश्वौ इन्द्रस्य प्राप्नुवन्ति । सोमम् दुहन्तः अधि आसते च 'अधिषवण-चर्मणि आनडुहे'। तैः दुग्धम् पापवान् सोममयम् मधु इन्द्रः वृद्धशरीरो भवति, विस्तीर्णशरीरश्च, तथा वृषेवाचरति ॥ ९ ॥

वृषा वो अंशुर्न किला रिषाथनेळावन्तः सदमित् स्थनाशिताः ।
रैवत्येव महसा चारवः स्थन यस्य ग्रावाणो अजुषध्वमध्वरम् ॥ १० ॥

वृषा । वः । अंशुः । न । किल । रिषाथन । इळाऽवन्तः । सदम् । इत् । स्थन । आशिताः ।
रैवत्याऽइव । महसा । चारवः । स्थन । यस्य । ग्रावाणः । अजुषध्वम् । अध्वरम् ॥ १० ॥

वेङ्कट० वर्षिता वः सोमः । न किल यूयम् रिषाथन क्षीणाः 'भवथ । अन्नवन्तः सदैव भवथ सुहिताः । ते यूयं रेवत स्वभूतेन इव तेजसा युक्ताः कल्याणाः भवथ । यस्य यजमानस्य ग्रावाणः ! अजुषध्वम् यज्ञम्, तत्रेति ॥ १० ॥

"इति अष्टमाष्टके चतुर्थाध्याये त्रिंशो वर्गः" ॥

तृदिला अतृदिलासो अद्रयोऽश्रमणा अशृथिता अमृत्यवः ।
अनातुरा अजराः स्थामविष्णवः सुपीवसो अतृषिता अतृष्णजः ॥ ११ ॥

तृदिलाः । अतृदिलासः । अद्रयः । अश्रमणाः । अशृथिताः । अमृत्यवः ।
अनातुराः । अजराः । स्थ । अमविष्णवः । सुऽपीवसः । अतृषिताः । अतृष्णऽजः ॥ ११ ॥

वेङ्कट० अन्येषां भेदकाः स्वयमन्येनाऽभिन्नाः ग्रावाणः श्रमवर्जिताः अशिथिलीकृताः अमारिताः अरोगाः जरारहिताः अहिंसकाः भवथ अत्यन्तं मेदुराः अपिपासाः असञ्जाततृष्णाः ॥ ११ ॥

ध्रुवा एव वः पितरो युगेयुगे क्षेमकामासः सदसो न युञ्जते ।
अजुर्यासो हरिषाचो हरिद्रव आ द्यां रवेण पृथिवीमशुश्रवुः ॥ १२ ॥

ध्रुवाः । एव । वः । पितरः । युगेऽयुगे । क्षेमऽकामासः । सदसः । न । युञ्जते ।
अजुर्यासः । हरिऽसाचः । हरिद्रवः । आ । द्याम् । रवेण । पृथिवीम् । अशुश्रवुः ॥ १२ ॥

वेङ्कट० निश्चलाः एव युष्माकम् पितरः पर्वताः सर्वेषु युगेषु । तथाऽऽस्मनः क्षेमकामाः सदांसि न आत्मनः सकाशात् त्याजयन्ति । जरावर्जिताः सोमस्य सम्भक्तारः हरणशीलाः हरितवर्णाः द्यावापृथिव्यौ रवेण आ श्रावयन्ति ॥ १२ ॥

१-१. अत्र निरुक्त (२,५) द्र. २. नास्ति वि' अ'. ३-३. 'मेरुत्पुरे वि' अ'; 'मन्दान्युद वि'.
४. नव मूको. ५. विद्धि° वि'. ६-६. 'क्षत्र' वि' अ'; 'दरेत्र' वि'. ७-७. नास्ति मूको.
८. मा मेरस्य सम्भक्तार मूको. ९. नास्ति वि'. १०. 'तदा' वि' अ'.

तदिद्वदन्त्यद्रयो विमोचने यामन्नञ्जस्पा इव घेदुपब्दिभिः ।
वपन्तो बीजमिव धान्याकृतः पृञ्चन्ति सोमं न मिनन्ति बप्सतः ॥ १३ ॥

तत् । इत् । वदन्ति । अद्रयः । विऽमोचने । यामन् । अञ्जःपाःऽइव । घ । इत् । उपब्दिऽभिः ।
वपन्तः । बीजम्ऽइव । धान्यऽकृतः । पृञ्चन्ति । सोमम् । न । मिनन्ति । बप्सतः ॥ १३ ॥

वेङ्कट० तत् एव वदन्ति ग्रावाणः विमोचनवेलायामपि यथा गमने अञ्जसा 'गच्छन्(?) रथ' शब्दं (तु. मं ४)। तदेव वदन्ति— तच्छब्देन शब्दस्य घोषः परामृश्यते। सर्वदैकरूपो भवति ग्राव्णां शब्दघोष[2] इति। वपन्तः बीजम् इव कृषीवलाः सम्पर्चयन्ति सोमम् च कर्मणि, न च हिंसन्ति सोमं भक्षयन्तः ॥ १३ ॥

सुते अध्वरे अधि वाचमक्रता क्रीळयो न मातरं तुदन्तः ।
वि षू मुञ्चा सुषुवुषो मनीषां वि वर्तन्तामद्रयश्चायमानाः ॥ १४ ॥

सुते । अध्वरे । अधि । वाचम् । अक्रत । आ । क्रीळयः । न । मातरम् । तुदन्तः ।
वि । सु । मुञ्च । सुसुऽवुषः । मनीषाम् । वि । वर्तन्ताम् । अद्रयः । चायमानाः ॥ १४ ॥

वेङ्कट० सुतसोमे यज्ञे वाचम् कृण्वन्ति यथा आक्रीडकाः कुमाराः मातरम् हस्तेन तुदन्तः । अथ स्तोत[1] वि मुञ्च सोममभिषुतवतः ग्राव्णः स्तुतिम् । वि गच्छन्ताम् अद्रयः पूज्यमाना इति ॥१४॥

[3]इति अष्टमाष्टके चतुर्थाध्याये एकत्रिंशो वर्गः[3] ॥

इत्थं व्याख्यन् पण्डितमम् अध्यायं माधवाह्वयः ।
चोळेषु निवसन् कश्चित सन्ध्यमाल्पिषु सर्वदा ॥

इति वेङ्कटमाधवाचार्यविरचिते ऋक्संहिताव्याख्याने अष्टमाष्टके चतुर्थोऽध्यायः ॥

— * —

इति ऋग्वेदे सभाष्ये अष्टमाष्टके चतुर्थोऽध्यायः ॥

1. °स्तोत मूको, स्तुत° इत्यत्र मा. 2. शब्दो घोष° मू°, °घोष वि°. 3-3. नास्ति मूको.

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

वेङ्कट०

'हये जाये मनसा (मा' अ)थ व्याचिरयासति माधव ।
'अनर्थकत्वसन्देहं मन्त्रेष्वादावपानुदन्' ॥ १ ॥

बहूनामिह मन्त्राणामर्थं नोपलभामहे' ।
ततो नार्थोऽस्ति तात्पर्यम् इति कौत्सस्त्वभाषत' ॥ २ ॥

यथर्षभस्य मेघस्य दुन्दुभेश्च' रथस्य च ।
साम्नां चानर्थकाः शब्दाः 'तद्वदृग्यजुषस्य च' ॥ ३ ॥

यच्च कर्म क्रियमाणम् ऋग्यजुर्वा वदेदिह ।
तदेव ब्राह्मणान्याहुस्तस्मान्मन्त्रा निरर्थकाः ॥ ४ ॥

यानि घर्मे कपालानि कपालानां विमोचनम् ।
'प्रथनं चो(च'उ)रु प्रथस्व†' 'उरुत्वा'‡ चोर्म¶ विमोचनम्' ॥ ५ ॥

'आर्त उन्दन्तु जीवसे'' केशानामपि चोन्दनम् ।
मन्त्रैरेव प्रणीतानि ब्राह्मणैर्विहितान्यपि ॥ ६ ॥

तथा विप्रतिषिद्धार्थौ 'ऋज्वार्थं शतमेकं च'' ।
'शत मेषान् वृक्ये (कर्ये') इति भिन्ना सङ्ख्याऽनयोर्द्वयोः ॥ ७ ॥

एवम् 'एक एव रुद्रोऽ(द्रः'', 'अ)संख्याता सहस्राणि (णि'' इ)ति ।
'अशत्रुरिन्द्र! जज्ञिषे'', 'शतं सेनाः'' तथाऽजयन् ॥ ८ ॥

'मायेन् मा ते यानी(नि'' इ)ति च विस्पष्टमविरुद्धवाक्'' ।
सर्वेषामेव युवानां मुख्यकृष्णममरयताम् ॥ ९ ॥

देवलोके बहुस्थामिदंवीर्यमिति प्रतीयते ।
'यत्र वेर्य वनस्पते'', 'भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति'' ॥ १० ॥

'अदो न देवत्राहनः'', 'देवत्रा हव्यमोहिषे'' ।
'मुहे यन् पित्र ईं रसम्'' बहव सन्ति तादृशाः ॥ ११ ॥

१-१. 'संकुसन्देहम' वि' अ' वेङ्कम; 'सन्देहम' वि'. २. नोपाप' वि'. ३. को'' ला' वि' अ'; कौत्सेवम' वि'. ४. दुन्दुभे' वि' अ'. ५-५ 'दृग्यजुषोरपि वेङ्कम. ६-६. नास्ति अ'. † तै १, १,८,१. ‡ ऋ १०,८५,२४. ¶ चोम्र वि'; चोरा वि'. ७. तै १,२,१,१ ८. ऋ १,११७,१८. ९. ऋ १,११७,१७. १०. तु. तै १,८,६,१. ११. मा १६,५४. १२. ऋ १०,१२३,२. १३. ऋ १०,१००,१. १४. ऋ १०,५४,२. १५. 'मा'नीर' वि'; 'पत्मानुष्य' वि' अ'. १६. ऋ ५,५,१०. १७. ऋ १,१६४,५१. १८. ऋ ३,२०,१४. १९. ऋ १,१२८,६. २०. ऋ १,७३,५.

आहूयन्ते[1] च यज्ञेषु वक्ष्यमाणास्तथाऽऽदितः ।
'अग्निमग्न आवह' (इ[2] इ)ति सन्त्यृचश्च तथाविधाः ॥ १२ ॥

'आ द्वाभ्यां हरिभ्यामिन्द्र'[3], 'य इन्द्राग्नी चित्रतमः'[4] ।
'अपाः सोममस्तमिन्द्र'[5], 'परा याहि मघवन्ना च'[6] ॥ १३ ॥

छिन्दन्नेनापि च श्रुत ओषधीं स्वधितिं तथा[7] ।
'ओषधे त्रायस्वैनम्'[8], स्वधिते ! मैनं हिंसीरि (सीः'[8] इ)ति ॥ १४ ॥

विवक्षितेऽसमासेऽर्थे छन्दश्चेत् संस्थितं भवेत् ।
श्रुतेऽवशिष्टं न पुनः 'अश्वं न त्वा वारवन्तम्'[9] ॥ १५ ॥

अन्येष्वपि चोक्तानि पदान्यर्थेऽनपेक्षिते ।
पुनः-पुनः प्रयुज्यन्ते तस्मान्मन्त्रा निरर्थकाः ॥ १६ ॥

अत्र ब्रूमोऽर्थवन्तः स्युः पदसङ्घा भवन्ति ते ।
तदुक्तमृषिणेत्याह लिङ्गाच्च विनियुञ्ज्महे ॥ १७ ॥

उपादाय तथा मन्त्रान् व्याचष्टे ब्राह्मणं क्वचित् ।
ऋग्यजुर्वाभिवदति समृद्धं तदुवाच च ॥ १८ ॥

[10]नैष स्थाणोरपराधो यत्तमन्धो न पश्यति ।
वृद्धमेवाभियोगाभ्यामर्थो ज्ञेयः प्रयत्नतः ॥ १९ ॥

दुर्ज्ञानानि ब्राह्मणानि सन्ति कानिचिदित्यतः ।
नानर्थकानि सर्वाणि तद्वन्मन्त्राश्च सार्थकाः ॥ २० ॥

प्रशंसार्थमुपादानं यथार्थं तथैव च[11] ।
'उरु' प्रथस्वे(स्व' इ)त्यादीनां मन्त्राणां ब्राह्मणं कृतम् ॥ २१ ॥

लोकेऽप्युपेक्षा भवति महत्स्वल्पस्य तद्यथा ।
चतुर्दश सहस्राणि चतुर्दश च राक्षसाः ॥ २२ ॥

इति ब्रुवाणो वदति सहस्राणि चतुर्दश ।
ऋच्येकस्यामुपेक्ष्यैव[12] मेषस्यैकस्य युज्यते ॥ २३ ॥

रुद्रस्यैकस्य तद्गुणः[13] सहस्राणि सहस्रशः ।
रुद्राः शतपथेनोक्ता विरोधो नास्ति तत्र च ॥ २४ ॥

अशत्रुत्वं तथेन्द्रस्य सर्वशत्रुनिबर्हणात्[१]।
स्तुतिः 'मायेत् सा तं (तें)' इति न त्वसत्यत्वकीर्तनम् ॥ २५ ॥

अग्निर्देवानपि वहति यजमानेषु केषुचित्।
तपःश्रद्धाविहीनेषु येषु नायान्ति देवताः ॥ २६ ॥
श्रद्धातपस्समृद्धेषु यजमानेषु देवताः।
आहूयानीय यजति गुणवद्याजकेषु च ॥ २७ ॥

सर्वत्राऽऽवाहनं कार्यम् अपरैः श्रेयसामिह।
आगच्छन्तु न वा देवास्तथा [२]लोके च[२] दृश्यते ॥ २८ ॥

अहिंसाऽऽम्नायवचनाद् यूपच्छेदे[३] प्रतीयते।
अहिंसावचनं चैतद् अध्वर्योर्निह्नवात्मकम् ॥ २९ ॥

छन्दसोऽनुविधानाय लौकिकाश्च प्रयुञ्जते।
नापेक्षितं क्वचिच्छन्दम् अधिकं च प्रयुञ्जते ॥ ३० ॥

तस्मान् मन्त्रास्सामवर्जम् अर्थवन्त इति [४]स्थितिः।
गीतिर्नार्थवती[४] लोके तथा साम निरर्थकम् ॥ ३१ ॥ इति[५]।

[९५]

[६]ऐलः पुरूरवा ऋषिः। उर्वशी देवता। २,४,५,७,११,१३,१५,१६,१८ उर्वशी ऋषिका, पुरूरवा देवता। त्रिष्टुप् छन्दः[६]।

हये जाये मनसा तिष्ठ घोरे वचांसि मिश्रा कृणवावहै नु।
न नौ मन्त्रा अनुदितास एते मयस्करन् परतरे चनाहन् ॥ १ ॥

हये। जाये। मनसा। तिष्ठ। घोरे। वचांसि। मिश्रा। कृणवावहै। नु।
न। नौ। मन्त्राः। अनुदितासः। एते। मयः। करन्। परऽतरे। चन। अहन् ॥ १ ॥

वेङ्कट० उर्वशीमैडः पुरूरवाः पूर्वोषितां कामात् पुनरावासायावरोद्धुमैच्छत्। सा तमनिच्छन्ती[७] प्रत्याचष्ट। तयोरेष संवादः।

हये जाये! अवहितेन मनसा युक्ता[८] तिष्ठ घोरे!। वचांसि आवां मिश्राणि कृणवावहै, क्षिप्रम्। न आवयोः अभिलषिता अर्थाः "हृदि कल्पिताः" परस्परमनुक्ताः एते[९] सुखम् कुर्वन्ति बहुष्वपि दिवसेषु गतेषु तेषामुत्तमेऽप्यहनीति। अत्र ब्राह्मणवाक्यम्—"तिरोभूता म आश्या अभवत् पुरूरवसं ममया

---

१. °णा वि¹; °णाः वि² अ². २-२. लोकेषु वि² अ¹. ३-३. उदच्छेदे वि² अ². ४-४. त्रुटितम् वि¹ अ². ५. इति कारिका सन्तता अ². ६-६. नास्ति मूको. ७. °श्मी° वि¹ अ²; °न्ति वि¹. ८. नास्ति वि¹. ९. ति तेः वि¹ अ¹.

चचार[1] इत्युक्त्वा[2] आह—"तद्ध ता अप्सरस आतयो भूत्वा परिपुप्लुविरे । तं[3] हेयं ज्ञात्वोवाच अयं वै स मनुष्यो यस्मिन्नहमवात्समिति ता होचुस्तस्मै वा आविरसामेति तथेति तस्मै हाविरासुः । तां हायं ज्ञात्वाऽभिपरोवाद । 'हये जाये'" (माश ११,५,१,४-६) इत्यादि ॥ १ ॥

किमेता वाचा कृणवा तवाहं प्राक्रमिषमुषसामग्रियेव ।
पुरूरवः पुनरस्तं परेहि दुरापना वातइवाहमस्मि ॥ २ ॥

किम् । एता । वाचा । कृणव । तव । अहम् । प्र । अक्रमिषम् । उषसाम् । अग्रियाऽइव ।
पुरूरवः । पुनः । अस्तम् । परा । इहि । दुःऽआपना । वातःऽइव । अहम् । अस्मि ॥२॥

वेङ्कट० किम् एतया केवलया वाचा करोमि तव अहम् । त्वत्सकाशात्[1] अहम् प्र अक्रमिषम्, यथा उषसाम् बह्वीनां पूर्वापूर्वा[2] प्राक्रमीत् पुनर्दर्शनाय । तथा सति पुरूरवः[3] पुनः अस्तम् इति गच्छ दुरापा अहम् अस्मि वात इव इति ॥ २ ॥

इषुर्न श्रिय इषुधेरसना गोषाः शतसा न रंहिः ।
अवीरे क्रतौ वि दविद्युतन्नोरा न मायुं चितयन्त धुनयः ॥ ३ ॥

इषुः । न । श्रिये । इषुऽधेः । असना । गोऽसाः । शतऽसाः । न । रंहिः ।
अवीरे । क्रतौ । वि । दविद्युतत् । न । उरा । न । मायुम् । चितयन्त । धुनयः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० सम्प्रति विरहशान्त्यर्थे मयि इषुधेः सकाशात् "इषुः न असनाय[4] भवति श्रियम्[5] शत्रुष्वपि तर्हि इषुधावेव शेते । तथा वेगवान् वीर ■ शत्रूणां गाः भजते, न च बहूनि धनानि । सोऽयं पुरूरवा वीरेणात्मना वर्जिते राजकर्मणि मति न वि द्योतते । विस्तीर्णे सङ्ग्रामे न "सिंहनादम् युध्यन्ते" भटाः ॥ ३ ॥

सा वसु दधती श्वशुराय वय उषो यदि वष्ट्यन्तिगृहात् ।
अस्तं ननक्षे यस्मिञ्चाकन् दिवा नक्तं श्नथिता वैतसेन ॥ ४ ॥

सा । वसु । दधती । श्वशुराय । वयः । उषः । यदि । वष्टि । अन्तिऽगृहात् ।
अस्तम् । ननक्षे । यस्मिन् । चाकन् । दिवा । नक्तम् । श्नथिता । वैतसेन ॥ ४ ॥

वेङ्कट० द्वे[6] उर्वश्या । तत्र प्रथमया पुरात्मना कृतमुपमे निवेद्य द्वितीयया पुरूरवसे निवेदयति । सा इयमुर्वशी 'वासकम् अन्नम्' श्वशुराय प्रयच्छन्ती[7] हे उषः! देवि! तद्गृहे [11]स्थिता यदि मध्ये पतिं कामयते[11], अन्तिगृहात्[12] श्वशुरात् पतिगृहस्यान्तिके यस्य श्वशुरस्य गृहं

---

१. उपयुक्त वि[1] अ[1]. २. वयं वि[1] अ[1]; तत् वि[2]. ३. त्व सका° मूको. ४. पुष्टिम् वि[1] वि[1] अ[2] पूर्वेषा वि[3]. ५-५. तत् नवमावे मूको. ६. मिवदे वि[1] अ[1]. ७-७. °दद्यार्द ··· वि[1] अ[1]. ८. मारिन वि[1] अ[1]. ९-९. वाऽस्मै न ··· वि[1] अ[1]. १०. °णि वि[1]. ११-११. स्थिताय ··· कामयन्ते वि[1] अ[1]. १२. नमो गृहान् मूको.

तस्माच्छ्वशुराद् आत्मीयं गृह व्याप्नोति, यस्मिन् कामयमान पति आस्ते, दिवा नक्तम् च श्रथिता पुरूरवस प्रजननेन ॥ ४ ॥

त्रिः स्म॒ माह्नः॑ श्नथयो वैत॒सेनो॒त स्म॒ मेऽव्यं॑त्यै पृणासि ।
पुरू॑रवोऽनु ते॒ केत॑मायं॒ राजा॑ मे वीर त॒न्व१॒॑स्तदा॑सीः ॥ ५ ॥

त्रि । स्म॒ । मा॒ । अह्न॑ । श्न॒थय॒ । वै॒त॒सेन॑ । उ॒त । स्म॒ । मे॒ । अव्य॑त्यै । पृ॒णासि॒ ।
पुरू॑रव । अनु॑ । ते॒ । केत॑म् । आ॒यम् । राजा॑ । मे॒ । वीर॒ । त॒न्व॑ । तत् । आ॒सी॒ ॥ ५ ॥

वेङ्कट० एकस्य अह त्रि माम् पुरा वैतसेन[1] अश्नथय अपि च मह्यम् अव्यत्यै या सपत्नीभि सह पर्यायेण पतिर्माभगच्छति, साव्यती भवति, [2]अलाहयै च[2] पूरयसि कामम्। पुरूरव ! तव गृहम् [3]अहमेव अनु अगच्छम्, त्व च तदा वीर ! मम तन्व[4] स्वामी अभव । मत्सम्भोगस्त्वया कृतः[3], इदानीमुपरन्तव्यमिति ॥ ५ ॥

[5]इति अष्टमाष्टके पञ्चमाध्याये प्रथमो वर्ग[5] ॥

या सु॒जू॒र्णिः श्रेणिः॑ सु॒म्नआ॑पिर्ह्र॒देच॑क्षु॒र्न ग्र॒न्थिनी॑ चर॒ण्युः ।
ता अ॒ञ्जयो॑ऽरु॒णयो॒ न स॑स्रुः श्रि॒ये गावो॒ न धे॒नवो॑ऽनवन्त ॥ ६ ॥

या । सु॒ऽजू॒र्णि । श्रेणि॑ । सु॒म्नऽआ॑पि । ह्र॒देऽच॑क्षु । न । ग्र॒न्थिनी॑ । च॒र॒ण्यु ।
ता । अ॒ञ्जय॑ । अ॒रु॒णय॑ । न । स॒स्रु॒ । श्रि॒ये । गाव॑ । न । धे॒नव॑ । अ॒न॒व॒न्त॒ ॥ ६ ॥

वेङ्कट० मालिभूताभि[6] चतसृभिर्मामिनीभि[8] गमनशीलाभि एवनामधेयाभि उर्वशी आजगाम । नकार समुच्चयार्थीय । ता इमा॰ अञ्जयः अरुणय॰ च वर्णत तव सख्य न यथापूर्वं माम् उपगच्छन्ति । एतदेव परोक्षमाह—वत्सस्य[9] श्रवणाय धेनव[10] गाव न शब्दायन्त इति ॥ ६ ॥

सम॑स्मि॒ञ्जाय॑मान आसत॒ ग्ना उ॒तेम॑वर्धन् न॒द्य१॒॑ः स्वगू॑र्ताः ।
म॒हे यत् त्वा॑ पुरूरवो॒ रणा॒यावर्ध॑यन् दस्यु॒हत्या॑य दे॒वाः ॥ ७ ॥

सम् । अ॒स्मि॒न् । जाय॑माने । आ॒स॒त॒ । ग्नाः । उ॒त । ई॒म् । अ॒व॒र्ध॒न् । न॒द्य॑ । स्वऽगू॑र्ता ।
म॒हे । यत् । त्वा॒ । पु॒रू॒र॒व॒ । रणा॑य । अव॑र्धयन् । द॒स्यु॒ऽहत्या॑य । दे॒वा ॥ ७ ॥[11]

वेङ्कट० एताभिश्च संसर्गस्त्वयानुभूत इत्युर्वशी वदति । सम् आसत पुरा अस्मिन् पुरूरवसि जायमाने देवकार्यार्थं वर्धमाने वा ग्ना अप्सरस देवपत्न्य वा । अपि चैनम् अवर्धयन् अप्सरसामावासभूता नद्यः स्वयगामिन्य । महते यत् त्वा पुरूरव ! रणाय अवर्धयन् दस्युहननाय च देवा ॥ ७ ॥

---

१ द्रष्टु. अपंश्च मा (२,७१) म. २-२ °इत्येव वि[1] अ[1]; °इत्ये मर वि[2]. ३-३. °मेवानुगच्छस्त च त्रि[1] अ[1]; °मानुगच्छश्च वि[2]. ४ तन्वा वि[1] अ[1]. ५. इत्यम् मूको. ६-६ नास्ति मूको. ७ मालिमु° वि[1] अ[1], मालिभू° वि[2]. ८ °मामिनीभि मूको. ९. वत्सस्य [illegible][1] अ[1]. १०. सेनव मूको. ११. पा. (१०,४७) व्याख्यान द्र.

सचा यदासु जहतीष्वत्कममानुषीषु मानुषो निषेवे ।
अप स्म मत् तरसन्ती न भुज्युस्ता अत्रसन् रथस्पृशो नाश्वाः ॥ ८ ॥

सचा । यत् । आसु । जहतीषु । अत्कम् । अमानुषीषु । मानुषः । निऽसेवे ।
अप । स्म । मत् । तरसन्ती । न । भुज्युः । ताः । अत्रसन् । रथऽस्पृशः । न । अश्वाः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० 'सचा यत् आसु'[1] इति पुरूरवसस्तिस्र , तत्रादितो[2] द्वाभ्यामुर्वशीमन्याश्च सह, तृतीययोर्वशीमिति । सहायभूतः[3] पुरूरवा यदा आसु आत्मीयं रूपम् जहतीषु[4] जातिभूतासु अमानुषीषु अप्सरस्सु मानुषः निषेवे अभिमुखं गच्छति, तदानीं ताः मत्तः अप स्म गच्छन्ति । त्रसिर्गमनकर्मा । यथा तरसन्ती तरसत् नाम मृगस्तस्य भोगसाधनभूता स्त्री व्याधाद् अपगच्छति, यथा वा रथे नियुक्ता अश्वाः[5] । यद्वा याः पुरा निषेवे, ताः सम्प्रतीत्थं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

यदासु मर्तो अमृतासु निस्पृक् सं क्षोणीभिः क्रतुभिर्न पृङ्क्ते ।
ता आतयो न तन्वः शुम्भत स्वा अश्वासो न क्रीळयो दन्दशानाः ॥ ९ ॥

यत् । आसु । मर्तः । अमृतासु । निऽस्पृक् । सम् । क्षोणीभिः । क्रतुऽभिः । न । पृङ्क्ते ।
ताः । आतयः । न । तन्वः । शुम्भत । स्वाः । अश्वासः । न । क्रीळयः । दन्दशानाः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० यदा आसु अप्सरस्सु मनुष्यः नितरां स्पृशन् वाग्भिः 'कर्मभिश्च सम्पर्कं'[6] करोति । समुच्चयार्थीयो नकारः । तदानीम् ताः इमाः आतीभूताः[7] आत्मीयानि शरीराणि न शुम्भत[8] न प्रकाशयन्ति अश्वाः इव क्रीडमानाः जिह्वाभिरात्मीयाः सृक्काः[9] दन्दशानाः[10] ॥ ९ ॥

विद्युन्न या पतन्ती दविद्योद्भरन्ती मे अप्या काम्यानि ।
जनिष्टो अपो नर्यः सुजातः प्रोर्वशी तिरत दीर्घमायुः ॥ १० ॥

विऽद्युत् । न । या । पतन्ती । दविद्योत् । भरन्ती । मे । अप्या । काम्यानि ।
जनिष्टो इति । अपः । नर्यः । सुऽजातः । प्र । उर्वशी । तिरत । दीर्घम् । आयुः ॥ १० ॥

वेङ्कट० विद्युत् इव या "पतन्ती अद्योतत हरन्ती"[11] मह्यम् अन्तरिक्ष्याणि उदकानि । तस्याः उर्वश्याः यदि जायते स्यात्[12] नृहितः सुजातः पुत्रः, अथ "प्र वर्धयति उर्वशी"[13] मम दीर्घम् आयुः । 'प्रजामनु प्र जायसे तदु ते मर्त्यामृतम्' (तैब्रा १,५,५,६) इति मन्त्रः ॥ १० ॥[14]

[14]इति अष्टमाष्टके पञ्चमाध्याये द्वितीयो वर्गः[15] ॥

१-१. नास्ति वि[१]. २. त्वादि° मूको. ३ सहाय° मूको ४ जहतीषु मूको ५-५ त्रुटितम् वि[१] अ[१]. ६-६ °भिरवमैसर्के तं वि[१]. ७ आती° वि[१] अ[१]. ८ शुभन वि[१]; शुम्भ अ[१]. ९ सृक्का वि[१] अ[१]; सूक्ता वि[१] १०. °नाम् मूको. ११-११. पत रत ··· वि[१] अ[१], पतनयद्योतत हरन्ति वि[१]. १२ स्यात् मूको. १३-१३. वर्धयतुर्वशी वि[१] अ[१]; वर्धयतुर्वशी वि[१] १४ तु पा. (११,१६). १५-१५. नास्ति मूको

जज्ञिष इत्था गोपीथ्याय हि दधाथ तत् पुरूरवो म ओजः ।
अशासं त्वा विदुषी सस्मिन्नहन् न म आशृणोः किमभुग्वदासि ॥ ११ ॥

जज्ञिषे । इत्था । गोऽपीथ्याय । हि । दधार्थ । तत् । पुरूरवः । मे । ओजः ।
अशासम् । त्वा । विदुषी । सस्मिन् । अहन् । न । मे । आ । अशृणोः । किम् । अभुक् । वदासि ॥

वेङ्कट० जातोऽसि मनुष्योर्वश्या पृथिव्या रक्षणाय हि। दधाथ[1] तत् पुरूरव ! ममोदरे ओज मयि निहितवानसि गर्भम् । तत्त्वया[2] ज्ञातमिति । मथापि न्याय्यमिति चेत्, तत्राह—अनुशासितवत्यहम् त्वा विदुषी पुरा सर्वस्मिन् अहनि यत्[3] मम[4] कर्तव्यम् । तच्च मदीय वचन त्वम् न अशृणो । किं समयपालनरहित सम्प्रति वदसीति[5] । तत्र वाजसनेयकम्—'उर्वशी हाप्सरा पुरूरवसमैडं चकमे । इ विन्दमानोवाच त्रि स्म माह्नो वैतसेन दण्डेन हतादकामां स्म मा निपद्यासै मो स्म त्वा नग्न दर्शम् एष वै न स्त्रीणामुपचार इति । सा हास्मिञ्ज्योगुवास । अपि हास्माद् गर्भिण्यास' (माश ११,५,१,१,२) इति । तामिमा सविद ज्ञात्वा गन्धर्वा नग्ने पुरूरवसि 'विद्युत जनयाञ्चक्रुस्तं यथा दिवैव नग्न ददर्श ततो 'हैवेयं तिरोबभूव' (माश ११,५,१,४) इति' ॥ ११ ॥

कुदा सूनुः पितरं जात इच्छाच्चक्रन्नाश्रु वर्तयद्विजानन् ।
को दंपती समनसा वि यूयोदध यदग्निः श्वशुरेषु दीदयत् ॥ १२ ॥

कदा । सूनुः । पितरम् । जातः । इच्छात् । चक्रन् । न । अश्रु । वर्तयत् । विऽजानन् ।
कः । दम्पती इति दम्ऽपती । सऽमनसा । वि । यूयोत् । अध । यत् । अग्निः । श्वशुरेषु । दीदयत् ॥

वेङ्कट० कदा सूनु तवोदरस्थ पितरम् माम् जात[6] इच्छति[7] । कदा वा क्रन्दमानश्च अश्रु वर्तयति पितरम् माम् विजानन् । क[8] दम्पती त्वां मां च समनस्कौ वि श्लेषयेत्, सम्प्रति यत् अग्नि तवोदरस्थ तव श्वशुरेषु दीप्यते[10] ॥ १२ ॥

प्रति ब्रवाणि वर्तयते अश्रु चक्रन् न क्रन्ददाध्ये शिवायै ।
प्र तत् ते हिनवा यत् ते अस्मे परेह्यस्तं नहि मूर मापः ॥ १३ ॥

प्रति । ब्रवाणि । वर्तयते । अश्रु । चक्रन् । न । क्रन्दत् । आऽध्ये । शिवायै ।
प्र । तत् । ते । हिनव । यत् । ते । अस्मे इति । परा । इहि । अस्तम् । नहि । मूर । मा । आपः ॥

वेङ्कट० 'पुरूरव ! त्वाम् प्रति ब्रवाणि[1] वर्तयिष्यते तदपत्यम् अश्रु तथा रुदन्, न रोदिति आध्याते शिवे कल्याणे उपस्थिते सति, तत् अपत्यं तुभ्यम् प्र हिणामि, यत् तव मया निहितम् । परा इहि अस्तम्, नहि मूढ ! मा आप्नोषि ॥ १३ ॥

---

११ १. नास्ति वि[1] अ[1]　२. तत्त्वया वि[1]　३. नास्ति वि[1] अ[1].　४ मद् वि[1].　५. °सीति वि[1].　६-६. पाठ ?; पुत्र—>—क्रम् इति, 'न' उपमार्थीय इति वेलीय निर्देशसूत्रपरवत्त्वरः स्यात् (वे १, १२९५ k द्र.)
● कामम् मूको　८. इच्छति वि[1].　९. को वि[1] अ[1].　१०. पुत्रिमम् वि[1] अ[1]; दीप्यतेऽति वि[1].

सुदेवो अद्य प्रपतेदनावृत् परावतं परमां गन्तवा उं ।
अधा शयीत निर्ऋतेरुपस्थेऽधैनं वृका रभसासो अद्युः ॥ १४ ॥

सुऽदेवः । अद्य । प्रऽपतेत् । अनावृत् । पराऽवतम् । परमाम् । गन्तवै । ऊँ इति ।
अध । शयीत । निःऽऋतेः । उपऽस्थे । अध । एनम् । वृकाः । रभसासः । अद्युः ॥ १४ ॥

वेङ्कट० अथ परिद्यूनो वदति पुरूरवा । सुक्रीड पति॰ सख अद्य प्रपतेत् अनावृत् परावतम्[1] अत्यन्तदूरा दिश गन्तुम् अनशनो महाप्रस्थान कुर्यात् । अथ शयीत 'तत्र अनश्नन् पृथिव्या उपस्थे । अथ एनम् शयानम्[2] वृका वेगवन्त अद्यु[3] । 'सुदेवोऽद्योद्वा बध्नीत प्र वा पतेत् तदेन वृका वा श्वानो वाऽद्युरिति हैव तदुवाच' इति वाजसनेयकम् (माश ११,५,१,८) ॥ १४ ॥

पुरूरवो मा मृथा मा प्र पप्तो मा त्वा वृकासो अशिवास उ क्षन् ।
न वै स्त्रैणानि सख्यानि सन्ति सालावृकाणां हृदयान्येता ॥ १५ ॥

पुरूरवः । मा । मृथाः । मा । प्र । पप्तः । मा । त्वा । वृकासः । अशिवासः । ऊँ इति । क्षन् ।
न । वै । स्त्रैणानि । सख्यानि । सन्ति । सालाऽवृकाणाम् । हृदयानि । एता ॥ १५ ॥

वेङ्कट० पुरूरव । मा म्रियेथा । मा च प्र पत॰ । मा च त्वाम् वृका॰ अशिवा अदन्तु । न खलु स्त्रैणानि 'सख्यानि विद्यन्ते[4] । स्त्रियो नाम हि सालावृकाणाम् हृदयानि । 'मैतदादृथा न वै स्त्रैण सख्यमस्ति पुनर्गृहानिहीति[5] हैवैन तदुवाच' इति वाजसनेयकम् (माश ११,५,१,९) ॥ १५ ॥

[6]इति अष्टमाष्टके पञ्चमाध्याय तृतीयो वर्ग ॥[6]

यद्विरूपाचरं मर्त्येष्ववसं रात्रीः शरदश्चतस्रः ।
घृतस्य स्तोकं सकृदह्न आश्नां तादेवेदं तातृपाणा चरामि ॥१६॥

यत् । विऽरूपा । अचरम् । मर्त्येषु । अवसम् । रात्रीः । शरदः । चतस्रः ।
घृतस्य । स्तोकम् । सकृत् । अह्नः । आश्नाम् । तात् । एव । इदम् । ततृपाणा । चरामि ॥१६॥

वेङ्कट० यत् मानुषसङ्गत्वाद् विगतदेवरूपा अचरम् मनुष्येषु । तदानीम् अवसम् रात्रि[7] शरद चतस्र । तदानीम् अहम् घृतस्य स्तोकम्[8] सकृत् अह आश्नाम् । तेन एव स्तोकेनाहम् इदम् सम्प्रति तृप्ता सती चरामि ध्रियमाणशरीरा[9] । स्त्रियाऽपि सत्या 'मया तव सुकृत' न विस्मृत[10] देवेषु[11] [12]'वा नोत्सर्पामीति[12] ॥ १६ ॥

---

१. °यन ···वि॰ अ॰. २-२ तत्राश्नन् पृथि॰व···दु॰ वि॰ अ॰; तत्र ह्यश्नन् पृथि॰ वि॰. ३. अभ्यद्यु वि॰ अ॰. ४-४. निविषन्ते वि॰ अ॰. ५ °हानीति मूको. ६-६ नास्ति मूको ७. अग्मार्ड वि॰ अ॰. ८. मिथ॰ वि॰. ९ °व गगइ्ङ॰ वि॰ अ॰ १०. विसृ॰ वि॰ ११. देवु वि॰ अ॰. १२ १२. वन्नोत्स॰ वि॰ अ॰.

अन्तरिक्षप्रां रजसो विमानीमुप शिक्षाम्युर्वशीं वसिष्ठः ।
उप त्वा रातिः सुकृतस्य तिष्ठान्नि वर्तस्व हृदयं तप्यते मे ॥ १७ ॥

अन्तरिक्षऽप्राम् । रजसः । विऽमानीम् । उप । शिक्षामि । उर्वशीम् । वसिष्ठः ।
उप । त्वा । रातिः । सुऽकृतस्य । तिष्ठात् । नि । वर्तस्व । हृदयम् । तप्यते । मे ॥ १७ ॥

वेङ्कट० तेजसाऽन्तरिक्षस्य पूरयित्रीम् उदकस्य निर्मात्रीम् वशं नयामि उर्वशीम् समानाम् वसिष्ठः । उप 'तिष्ठतु त्वाम्' सुकृतस्य रातिः दाता पुरूरवाः । नि वर्तस्व हृदयम् तप्यते मे ॥ १७ ॥

इति त्वा देवा इम आहुरैळ यथेमेतद्भवसि मृत्युबन्धुः ।
प्रजा ते देवान् हविषा यजाति स्वर्ग उ त्वमपि मादयासे ॥ १८ ॥

इति । त्वा । देवाः । इमे । आहुः । ऐळ । यथा । ईम् । एतत् । भवसि । मृत्युऽबन्धुः ।
प्रऽजा । ते । देवान् । हविषा । यजाति । स्वःऽगे । ऊँ इति । त्वम् । अपि । मादयासे ॥ १८ ॥

वेङ्कट० इति त्वाम् देवाः इमे आहुः ऐळ !, बन्धनो मृत्योः[2] यथा भविष्यसि ; प्रजा ते देवान् हविषा[3] 'यजतु । अथ[4] स्वर्गे एव त्वम् अपि मादयासे मया सहेति ॥ १८ ॥

[5]इति अष्टमाष्टके पञ्चमाध्याये चतुर्थो वर्गः[5] ॥

[९६]

[6]बरुराङ्गिरस ऋषिः, सर्वहरिर्वा ऐन्द्रः । हरिर्देवता । जगती छन्दः, अन्त्ये त्रिष्टुभौ[6] ।

प्र ते महे विदथे शंसिषं हरी प्र ते वन्वे वनुषो हर्यतं मदम् ।
घृतं न यो हरिभिश्चारु सेचत आ त्वा विशन्तु हरिवर्पसं गिरः ॥ १ ॥

प्र । ते । महे । विदथे । शंसिषम् । हरी इति । प्र । ते । वन्वे । वनुषः । हर्यतम् । मदम् ।
घृतम् । न । यः । हरिऽभिः । चारु । सेचते । आ । त्वा । विशन्तु । हरिऽवर्पसम् । गिरः ॥ १ ॥

वेङ्कट० बरुरैन्द्रः । 'प्र अस्ताविषम्' तव अश्वौ महति सङ्ग्रामे । प्र च भजे तव हन्तुः स्पृहणीयम् मदम् । घृतम् इव सुप्लम् यः हरिभिः चारु उदकम् पृथिव्यां सिञ्चति, तं त्वाम् आ विशन्तु गिरः[7] मदीयाः हरित्वर्णमिति ॥ १ ॥

हरिं हि योनिमभि ये समस्वरन् हिन्वन्तो हरी दिव्यं यथा सदः ।
आ यं पृणन्ति हरिभिर्न धेनव इन्द्राय शूषं हरिवन्तमर्चत ॥ २ ॥

1-1. °ऽ इत्वा वि° अ°. 2. मृत्यो मूको. 3. हद° वि° अ°. 4-4.° °यसाव वि° अ°. 5-5. नास्ति मूको. 6-6. बरुर्ने वि° अ°; बरुरौ वि°. 7. गिरः मूको.

हरिम् । हि । योनिम् । अभि । ये । सम्ऽअस्वरन् । हिन्वन्तः । हरी इति । दिव्यम् । यथा । सदः ।
आ । यम् । पृणन्ति । हरिऽभिः । न । धेनवः । इन्द्राय । शूषम् । हरिऽवन्तम् । अर्चत ॥२॥

वेङ्कट० अश्वम्[1] हि इन्द्रस्य स्थानम् ये[2] सस्तुवन्ति प्रेरयन्त अश्वौ इन्द्राय यज्ञियम् इव बर्हिरधिष्ठानार्थम्, ते स्तोतार यम् सोमैश्च आ पूरयन्ति [3]धेनव इव वत्सम्[3]। यूयमपि त हरितवर्णम् शूषम्[4] बलम् इन्द्रप्रीत्यर्थम् उपाऽर्चत[5] ॥ २ ॥

सो अस्य वज्रो हरितो य आयसो हरिर्निकामो हरिरा गभस्त्योः ।
द्युम्नी सुशिप्रो हरिमन्युसायक इन्द्रे नि रूपा हरिता मिमिक्षिरे ॥ ३ ॥

सः । अस्य । वज्रः । हरितः । यः । आयसः । हरिः । निऽकामः । हरिः । आ । गभस्त्योः ।
द्युम्नी । सुऽशिप्रः । हरिमन्युऽसायकः । इन्द्रे । नि । रूपा । हरिता । मिमिक्षिरे ॥ ३ ॥

वेङ्कट० स इन्द्रस्य[6] वज्र हरितवर्ण य निर्मितोऽयसा। हरि च [7]अश्व अस्य[7] कमनीय। हर्ता[8] शत्रूणा यश्च आस्ते बाह्वो अन्नवान् सुशिप्र हरिमन्युसायक, शत्रूणा हर्ताऽभिमन्ता चास्य सायको भवति। किं बहुना इन्द्रे हरितानि सर्वाणि रूपाणि नि मिमिक्षिरे निर्मितानीति[9] ॥ ३ ॥

दिवि न केतुरधि धायि हर्यतो विव्यचद्वज्रो हरितो न रंह्या ।
तुददहिं हरिशिप्रो य आयसः सहस्रशोका अभवद्धरिम्भरः ॥ ४ ॥

दिवि । न । केतुः । अधि । धायि । हर्यतः । विव्यचत् । वज्रः । हरितः । न । रंह्या ।
तुदत् । अहिम् । हरिऽशिप्रः । यः । आयसः । सहस्रऽशोकाः । अभवत् । हरिम्ऽभरः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० यथा[10] दिवि प्रज्ञापक आदित्य निहित, एवमय स्तोतृभि अधि[11] निहित। स्पृहणीय व्याप्नोति चास्य वज्र व्याप्तव्यम्, यथा वेगेन आदित्याश्वा व्याप्नुवन्ति गन्तव्य देशम्। तुदन् अहिम् हरिशिप्र अस्य वज्र ■ अयसा निर्मित, सोऽय सहस्रदीप्ति भवति हर्यो भर्ता[12] ॥ ४ ॥

त्वंत्वमहर्यथा उपस्तुतः पूर्वेभिरिन्द्र हरिकेश यज्वभिः ।
त्वं हर्यसि तव विश्वमुक्थ्यमसामि राधो हरिजात हर्यतम् ॥ ५ ॥

त्वम्ऽत्वम् । अहर्यथाः । उपऽस्तुतः । पूर्वेभिः । इन्द्र । हरिऽकेश । यज्वऽभिः ।
त्वम् । हर्यसि । तव । विश्वम् । उक्थ्यम् । असामि । राधः । हरिऽजात । हर्यतम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० त्वमेव अकामयथा पूर्वेभि इन्द्र! हरिकेश! यज्वभि उपस्तुत[13]। त्वम् कामयसे तव

---

१ अश्वा वि[1] अ[1] २ यदि मूको. ३-३ नास्ति मूको ४ त्रुटितम् वि[1] अ[1], ध्रा वि[1]. ५ उपाऽर्चत मूको. ६. हेन्द्रस्य वि[1] अ[1] ७-७ त्रुटितम् वि[1] अ[1]. ८. नर्ता वि[1] अ[1]. ९. निमितानिति वि[1] अ[1]; निमीता° वि[1]. १०. नास्ति वि[1] अ[1]. ११. अभि वि[1]. १२. भक्ता वि[1] अ[1]. १३ स्तुत: मूको.

स्वभूत व्याप्तम् प्रशस्तम् असाधारण कृत्स्नम् अश्वम् शत्रुहारकप्रादुर्भाव[1] स्पृहणीयम् ॥ ५ ॥

[1]इति अष्टमाष्टके पञ्चमाध्याये पञ्चमो वर्ग[1] ॥

ता वज्रिणं मन्दिनं स्तोम्यं मद इन्द्रं रथे वहतो हर्यता हरी ।
पुरूण्यस्मै सवनानि हर्यत इन्द्राय सोमा हरयो दधन्विरे ॥ ६ ॥

ता । वज्रिणम् । मन्दिनम् । स्तोम्यम् । मदे । इन्द्रम् । रथे । वहत । हर्यता । हरी इति ।
पुरूणि । अस्मै । सवनानि । हर्यते । इन्द्राय । सोमा । हरय । दधन्विरे ॥ ६ ॥

वेङ्कट० तौ वज्रिणम् माद्यम् स्तोमार्हम् मदे [2]इन्द्रम् रथे वहत कान्तौ अश्वौ । बहूनि[3] सवनानि अस्मै[4] भवन्ति स्पृहणीयाय । इन्द्राय सोमा हरितवर्णा निधीयन्ते ॥ ६ ॥

अरं कामाय हरयो दधन्विरे स्थिराय हिन्वन् हरयो हरी तुरा ।
अर्वद्भिर्यो हरिभिर्जोषमीयते सो अस्य कामं हरिवन्तमानशे ॥ ७ ॥

अरम् । कामाय । हरय । दधन्विरे । स्थिराय । हिन्वन् । हरय । हरी इति । तुरा ।
अर्वत्ऽभि । य । हरिऽभि । जोषम् । ईयते । स । अस्य । कामम् । हरिऽवन्तम् । आनशे ॥

वेङ्कट० [5]पर्याप्तम् कामाय हरितवर्णा निधीयन्त[5] । स्थिराय इन्द्राय प्रेरयन्ति सोमा[6] क्षिप्रौ [7]अश्वौ । गन्तृभि य अश्वै[8] शूरे सव्य सङ्ग्राम गच्छति, स १थ इन्द्रस्य कमनीयम् यज्ञम् व्याप्नोति[9] ॥७॥

हरिश्मशारुर्हरिकेश आयसस्तुरस्पेये यो हरिपा अवर्धत ।
अर्वद्भिर्यो हरिभिर्वाजिनीवसुरति विश्वा दुरिता पारिषद्धरी ॥ ८ ॥

हरिऽश्मशारु । हरिऽकेश । आयस । तुर ऽपेये । य । हरिऽपा । अवर्धत ।
अर्वत्ऽभि । य । हरिऽभि । वाजिनीऽवसु । अति । विश्वा । दु ऽइता । पारिषत् । हरी इति ॥

वेङ्कट० हरिवर्णश्मश्रु हरिकेश अयोमयहृदय त्वरमाणे पातव्ये सोमे य सोमपा अवर्धत । य गन्तृभि[8] हरितवर्णैं सोमै [9]प्रीत अन्नधन अति पारयति[9] विश्वानि दुर्गाणि[10] आत्मी यावश्वौ[11] । उत्तरत्र सम्बन्ध ॥ ८ ॥

स्रुवेव यस्य हरिणी विपेततुः शिप्रे वाजाय हरिणी दविध्वतः ।
प्र यत् कृते चमसे मर्मृजद्धरी पीत्वा मदस्य हर्यतस्यान्धसः ॥ ९ ॥

१-१ नास्ति मूको. २-२ इद्र वि[२] अ[१], इद्र रथेश्मि वि[१]. ३. नास्ति मूको. ४-४ नास्ति वि[१]. ५ स्तोमा वि[१]. ६-६ नयोर्न तृतीय वि[१] अ[१]. ७-७ इद्र वि[१] अ[१] [१]प्नोति नप्नोति वि[१]. ८ इन्द्र वि[१] अ[१]; ग त वि[१]. ९-९ प्रीता न यनोति वा(पा वि[१])[१] मूको. १० दुर्गमाणि वि[१] अ[१]. ११ [१]त्मीयतपश्चौ वि[१] अ[१], [१]त्मीया विश्वौ वि[१].

सुप्राऽइव । यस्य । हरिणी इति । विऽपेततुः । शिप्रे इति । वाजाय । हरिणी इति । दविध्वत ।
प्र । यत् । कृते । चमसे । मर्मृजत् । हरी इति । पीत्वा । मदस्य । हर्यतस्य । अन्धसः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० सुप्रौ इव[1] यस्य [2]हरितवर्णे कनीनिके सोमं प्रति विपततः। तथा यस्य च हनू[3] हरिणी सोमपानार्थं कम्पयतः[2]। इन्द्र.[4] प्र मार्ष्टि अश्वौ पृष्ठे यदा संस्कृते[5] चमसे [6]स्थितं सोमं[6] मदकरम् स्पृहणीयम् पीत्वा, तदानीमिन्द्र स्तुतेति ॥ ९ ॥

उत स्म सद्म हर्यतस्य पस्त्यो३रत्यो न वाजं हरिवाँ अचिक्रदत् ।
मही चिद्धि धिषणाहर्यदोजसा बृहद्वयो दधिषे हर्यतश्चिदा ॥ १० ॥

उत । स्म । सद्म । हर्यतस्य । पस्त्योः । अत्यः । न । वाजम् । हरिऽवान् । अचिक्रदत् ।
मही । चित् । हि । धिषणा । अहर्यत् । ओजसा । बृहत् । वयः । दधिषे । हर्यतः । चित् । आ ॥

वेङ्कट० अपि च[7] सद्मम् स्पृहणीयस्येन्द्रस्य द्यावापृथिव्यो। [8]सोऽयम् अश्व इव[8] सङ्ग्रामम् हरिवान् गच्छति। महती हि स्तुति कामयते त्वा बलेन युक्तम्। तथा सति बृहत् अन्नम् आ प्रयच्छसि कामयमानस्येति ॥ १० ॥

[9]इति अष्टमाष्टके पञ्चमाध्याये षष्ठो वर्गः[9] ॥

आ रोदसी हर्यमाणो महित्वा नव्यंनव्यं हर्यसि मन्म नु प्रियम् ।
प्र पस्त्यमसुर हर्यतं गोराविष्कृधि हरये सूर्याय ॥ ११ ॥

आ । रोदसी इति । हर्यमाण । महिऽत्वा । नव्यम्ऽनव्यम् । हर्यसि । मन्म । नु । प्रियम् ।
प्र । पस्त्यम् । असुर । हर्यतम् । गोः । आविः । कृधि । हरये । सूर्याय ॥ ११ ॥

वेङ्कट० आ पूरयसि महत्त्वेन द्यावापृथिव्यौ [10]कामयमानः, नवतरनवतरम्[10] च कामयसे स्तोत्रम् क्षिप्रम् प्रियम्। प्रकर्षेण आविः कुरु प्रज्ञावन्! स्पृहणीयम् गृहम् उदकस्य आवासस्थानम् उदकस्य हर्त्रे सूर्याय ॥ ११ ॥

आ त्वा हर्यन्तं प्रयुजो जनानां रथे वहन्तु हरिशिप्रमिन्द्र ।
पिबा यथा प्रतिभृतस्य मध्वो हर्यन् यज्ञं सधमादे दशोणिम् ॥ १२ ॥

आ । त्वा । हर्यन्तम् । प्रऽयुजः । जनानाम् । रथे । वहन्तु । हरिऽशिप्रम् । इन्द्र ।
पिब । यथा । प्रतिऽभृतस्य । मध्वः । हर्यन् । यज्ञम् । सधऽमादे । दशऽओणिम् ॥ १२ ॥

---

1. °बरि च वि[1] अ[1]. 2-2. °वर्णे ··· प्रति निरा ··· वि[1] अ[1], °वर्णो नीलिमे प्रतिनिरा वि[1]. 3. °च वि[1]; °यन् वि[1] अ[1]. 4. नास्ति मूको. 5. स्मृते वि[1]. 6-6. स्थित सोमः वि[1] अ[1]. 7. च स्म मूको. 8-8. सोमो यस्तेव वि[1] अ[1]; सेयमत्र इव वि[1]. 9-9. नास्ति मूको. 10-10. काम्यमानानन्तरं वि[1] अ[1], कामयमाने नवतर° वि[1].

वेङ्कट० आ वहन्तु त्वाम् कामयमानम् प्रयुक्ता अश्वाः जनानाम् समीपम् रथे स्थितं हरितवर्णशिप्रम्[1] इन्द्र! । पिबसि यथा त्वं प्रतिभृतम् सोमम् कामयमान. हवि. सङ्ग्रामार्थम् दशोणिम्, श्रोणयोऽङ्गुलयः, दशभिरङ्गुलिभिरभिषुतम् ॥ १२ ॥

अपा॑: पूर्वे॑षां हरिवः सु॒ताना॒मथो॑ इ॒दं सव॑नं॒ केव॑लं ते ।
म॒म॒द्धि सोमं॒ मधु॑मन्तमिन्द्र स॒त्रा वृ॑षञ्ज॒ठर॒ आ वृ॑षस्व ॥ १३ ॥

अपा॑: । पू॒र्वेषा॑म् । ह॒रि॒ऽव॒: । सु॒ताना॑म् । अथो॒ इति॑ । इ॒दम् । सव॑नम् । केव॑लम् । ते॒ ।
म॒म॒द्धि । सोम॑म् । मधु॑ऽमन्तम् । इ॒न्द्र॒ । स॒त्रा । वृ॒ष॒न् । ज॒ठरे॑ । आ । वृ॒ष॒स्व॒ ॥ १३ ॥

वेङ्कट० अपिबः हरिवः! प्रात.सवनस्थान् सोमान् सुतान् । अथो इदम् माध्यन्दिनम् सवनम् असाधारणम् ते । तथा सति ममद्धि सोमम् [2]मधुमन्तम् इन्द्र! । मदिरिहाऽऽस्वादनकर्मा[2] । 'पिबन्तु मदन्तु वियन्तु सोमम्' (तैब्रा २,६,११,१०) इति च मन्त्रः । सत्राशब्दो भूयिष्ठवचन । तं [3]भूयिष्ठम् वर्षितः![3] जठरे आ सिञ्चस्व ॥ १३ ॥

[4]इति अष्टमाष्टके पञ्चमाध्याये सप्तमो वर्ग.[4] ॥

[९७]

[5]आथर्वणो भिषग् ऋषिः । ओषधयो देवता । अनुष्टुप् छन्द.[5] ।

या ओष॑धी॒: पूर्वा॑ जा॒ता दे॒वेभ्य॑स्त्रियु॒गं पु॒रा ।
मनै॒ नु ब॒भ्रूणा॑म॒हं श॒तं धामा॑नि स॒प्त च॑ ॥ १ ॥

या॒: । ओष॑धीः । पूर्वा॑: । जा॒ता: । दे॒वेभ्य॑: । त्रि॒ऽयु॒गम् । पु॒रा ।
मनै॑ । नु । ब॒भ्रूणा॑म् । अ॒हम् । श॒तम् । धामा॑नि । स॒प्त । च॒ ॥ १ ॥

वेङ्कट० भिषग् आथर्वण· । सैषा ब्राह्मणे व्याख्याता । अत्र वाजसनेयकम्—"'या ओषधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा' इति ऋतवो वै देवास्तेभ्य एतास्त्रिः[6] पुरा जायन्ते वसन्ता प्रावृषि शरदि 'मनै नु बभ्रूणामहम्' इति सोमो वै बभ्रु. सौम्या ओषधयः औषधः पुरुषः 'शतम् धामानि' इति यदिदं ,शतायुः शतार्धः[6] शतवीर्य एतानि हास्य तानि 'शतम् धामानि सप्त च' इति य एवेमे सप्त शीर्षन् प्राणास्तानेतदाह" (माश ७,२,४,२६) इति । निरुक्तं (या ९,२८) च द्रष्टव्यमिति ॥ १ ॥

श॒तं वो॑ अम्ब॒ धामा॑नि स॒हस्र॑मु॒त वो॒ रुह॑: ।
अधा॑ शतक्रत्वो यू॒यमि॒मं मे॑ अग॒दं कृ॑त ॥ २ ॥

श॒तम् । व॒: । अ॒म्ब॒ । धामा॑नि । स॒हस्र॑म् । उ॒त । व॒: । रुह॑: ।
अध॑ । श॒त॒ऽक्र॒त्व॒: । यू॒यम् । इ॒मम् । मे॒ । अ॒ग॒दम् । कृ॒त॒ ॥ २ ॥

---

१. हरिवर्णशीप्रम् वि[1] अ[1]. २-२. मदन्तमिन्द्रा···स्वाद° वि[2] अ[2]. ३-३. °ष्ठवर्षि° वि[1] अ[1]. ४-४. नास्ति मूको. ५. °रिशः वि[1] अ[1]. ६. शतवः वि[1,2]; शतायुः अ[2].

वेङ्कट० शतम् ■ मातर[1] स्थानानि । सहस्रम् अपि च व रुह प्ररोहा[1] । तथा सति हे शत कर्माण ! यूयम् यम् इमम् अह भिषज्यामि, तम् अगदम् कृत ॥ २ ॥

ओषधीः प्रति मोदध्वं पुष्पवतीः प्रसूवरीः ।
अश्वा इव सजित्वरीर्वीरुधः पारयिष्ण्वः ॥ ३ ॥

ओषधी । प्रति । मोदध्वम् । पुष्पऽवती । प्रऽसूवरी ।
अश्वाःऽइव । सऽजित्वरी । [2]वीरुधं । पारयिष्ण्वं ॥ ३ ॥[2]

वेङ्कट० ओषधय ! इमम् प्रति मुदिता भवत पुष्पवत्य फलवत्य वडवा इव सह रोग जयन्त्य विरोहन्त्य पुरुष पारयन्त्यो रोगादिति ॥ ३ ॥

ओषधीरिति मातरस्तद्वो देवीरुप ब्रुवे ।
सनेयमश्वं गां वास आत्मानं तव पूरुष ॥ ४ ॥

ओषधी । इति । मातर । तत् । व । देवी । उप । ब्रुवे ।
सनेयम् । अश्वम् । गाम् । वास । आत्मानम् । तव । पुरुष ॥ ४ ॥

वेङ्कट० ओषधी[1] इत्यम् हे मातर ! तत् वच युष्मान् प्रति देव्य[1] उप ब्रुवे । किं तदित्याह— हे भिषज्यमान पुरुष ! तुभ्यम् अहम् अश्वादिकम् ददामि शरीरम् चेति ॥ ४ ॥

अश्वत्थे वो निषदनं पर्णे वो वसतिष्कृता ।
गोभाज इत् किलासथ यत् सनवथ पूरुषम् ॥ ५ ॥

अश्वत्थे । व । निऽसदनम् । पर्णे । व । वसति । कृता ।
गोऽभाज । इत् । किल । असथ । यत् । सनवथ । पुरुषम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० एवम्भूतानां भवतीनाम् अश्वत्थे निषदनम् तथा पलाशेषु च वसति कृता । किरणा[1] गवां भोजयित्र्य एव भवथ, यदि सम्भजध्वे पुरुषम् ॥ ५ ॥

[3]इति अष्टमाष्टक पञ्चमाध्याये अष्टमो वर्ग[3] ॥

यत्रौषधीः समग्मत राजानः समिताविव ।
विप्रः स उच्यते भिषग् रक्षोहामीवचातनः ॥ ६ ॥

यत्र । ओषधी । सम्ऽअग्मत । राजान । समितौऽइव ।
विप्र । स । उच्यते । भिषक् । रक्षःऽहा । अमीवऽचातन ॥ ६ ॥

वेङ्कट० यत्र ओषधय सङ्गच्छन्ते राजानः इव सङ्ग्रामे । ब्राह्मण ■ उच्यते भैषज्यकृद् रक्षसां हन्ता रोगाणां चातनः ॥ ६ ॥

---

१. °धेः वि°. २-२. पा. (६,१) द्र. ३. नास्ति वि°. ४-४. नास्ति मूको.

अश्वावतीं सोमावतीमूर्जयन्तीमुदोजसम् ।
आवित्सि सर्वा ओषधीरस्मा अरिष्टतातये ॥ ७ ॥

अश्वऽवतीम् । सोमऽवतीम् । ऊर्जयन्तीम् । उत्ऽओजसम् ।
आ । अवित्सि । सर्वाः । ओषधीः । अस्मै । अरिष्टऽतातये ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अश्ववतीप्रभृतयः प्रधानाश्चतस्र ओषधयः । ताः सर्वाः अहम् आ जाने अस्मै रोगाय अमुं रोगं नाशयितुम् ॥ ७ ॥

उच्छुष्मा ओषधीनां गावो गोष्ठादिवेरते । धनं सनिष्यन्तीनामात्मानं तव पूरुष ।८।

उत् । शुष्माः । ओषधीनाम् । गावः । गोस्थात्ऽइव । ईरते ।
धनम् । सनिष्यन्तीनाम् । आत्मानम् । तव । पुरुष ॥ ८ ॥

वेङ्कट० उद् गच्छन्ति बलानि ओषधीनाम् गाव इव गोष्ठात् तव आत्मभूतम् धनम् सनिष्यन्तीनाम् हे पुरुष! इति प्ररोहन्तीरोषधीर्दृष्ट्वा वदति[1] ॥ ८ ॥

इष्कृतिर्नाम वो माताथो यूयं स्थ निष्कृतीः ।
सीराः पतत्रिणीः स्थन यदामयति निष्कृथ ॥ ९ ॥

इष्कृतिः । नाम । वः । माता । अथो इति । यूयम् । स्थ । निःऽकृतीः ।
सीराः । पतत्रिणीः । स्थन । यत् । आमयति । निः । कृथ ॥ ९ ॥

वेङ्कट० इष्कृतिः नाम युष्माकम् माता, यस्मात् सा व्रणं निष्करोति। तथा यूयम् अपि भवथ निष्कृतयः । सरणस्वभावाः पत्रवत्यश्च भवथ [2]पुष्यन्ती । पुरुषो[2] यदि आमयति तम् निष्कृथ ॥९॥

अति विश्वाः परिष्ठाः स्तेनइव व्रजमक्रमुः ।
ओषधीः प्राचुच्यवुर्यत् किं च तन्वो३ रपः ॥ १० ॥

अति । विश्वाः । परिऽस्थाः । स्तेनःऽइव । व्रजम् । अक्रमुः ।
ओषधीः । प्र । अचुच्यवुः । यत् । किम् । च । तन्वः । रपः ॥ १० ॥

वेङ्कट० [1]अति अक्रमुः[1] सर्वाः परितः स्थिताः स्तेन इव व्रजम् प्रति। काष्ठाद्रिनिर्मिताः ओषधयः प्रच्यावयन्ति, यः कश्चिच्छरीरस्य रोगः तमिति ॥ १० ॥

[3]इति अष्टमाष्टके पञ्चमाध्याये नवमो वर्गः[3] ॥

यदिमा वाजयन्नहमोषधीर्हस्त आदधे ।
आत्मा यक्ष्मस्य नश्यति पुरा जीवगृभो यथा ॥ ११ ॥

---

१. वति वि॰, °न्ति वि॰ अ॰. २. °-°पोषो (°वे वि॰)मूको ३-३. नास्ति मूको.

यत् । इमाः । वाजयन् । अहम् । ओषधीः । हस्ते । आऽदधे ।
[1]आत्मा । यक्ष्मस्य । नश्यति । पुरा । जीवऽगृभः । यथा[1] ॥ ११ ॥

वेङ्कट० यत् इमा० ओषधीः पुरुषं बलिनं कुर्वन् अहम् हस्ते रुग्णस्य[2] आदधे । तत यक्ष्मस्य रूपम् वि नश्यति शीघ्रम्, यथा शकुनिः जीवानां ग्रहीतुर्व्याधादिति ॥ ११ ॥

यस्यौषधीः प्रसर्पथाङ्गमङ्गं परुष्परुः ।
ततो यक्ष्मं वि बाधध्व उग्रो मध्यमशीरिव ॥ १२ ॥

यस्य । ओषधीः । प्रऽसर्पथ । अङ्गम्ऽअङ्गम् । परुःऽपरुः ।
ततः । यक्ष्मम् । वि । बाधध्वे । उग्रः । मध्यमशीःऽइव ॥ १२ ॥

वेङ्कट० यस्य हे ओषधयः ! प्रसर्पथ अङ्गम्-अङ्गम् पर्व-पर्व च, ततस्ततः यक्ष्मम् वि बाधध्वे, यथा उग्रः मध्यधातवृत्तिः मध्यमशीः मध्यमे स्थाने पुरस्य वर्तमानः ॥ १२ ॥

साकं यक्ष्म प्र पत चाषेण किकिदीविना ।
साकं वातस्य ध्राज्या साकं नश्य निहाकया ॥ १३ ॥

साकम् । यक्ष्म । प्र । पत । चाषेण । किकिदीविना ।
साकम् । वातस्य । ध्राज्या । साकम् । नश्य । निऽहाकया ॥ १३ ॥

वेङ्कट० प्र गच्छ शीघ्रं गच्छता चाषेण पक्षिणा किकिदीविना च साकम्, साकम् च वातस्य वेगेन । साकम् च नश्य निहाकया । निहाकां च गोधिकामाहुः[3] ॥ १३ ॥

अन्या वो अन्यामवत्वन्यान्यस्या उपावत ।
ताः सर्वाः संविदाना इदं मे प्रावता वचः ॥ १४ ॥

अन्या । वः । अन्याम् । अवतु । अन्या । अन्यस्याः । उप । अवत ।
ताः । सर्वाः । सम्ऽविदानाः । इदम् । मे । प्र । अवत । वचः ॥ १४ ॥

वेङ्कट० युष्माकम् अन्या अन्ययौषध्या सङ्गच्छताम् । सा च अन्या तस्याः अन्यस्याः समीपम् उप गच्छतु[4] । इत्थम् ताः सर्वाः ओषधयः सङ्गताः[5] इदम्[6] मे प्र रक्षत यूयम् वचः इति ॥ १४ ॥

याः फलिनीर्या अफला अपुष्पा याश्च पुष्पिणीः ।
बृहस्पतिप्रसूतास्ता नो मुञ्चन्त्वंहसः ॥ १५ ॥

याः । फलिनीः । याः । अफलाः । अपुष्पाः । याः । च । पुष्पिणीः ।
बृहस्पतिऽप्रसूताः । ताः । नः । मुञ्चन्तु । अंहसः ॥ १५ ॥

1-1. निगमे ऽर्थे यास्कः (३,१०) द्र. 2. रुग्णः य वि[1] अ[1]; रुग्णस्य वि[1] 3. °माहुः मूको. 4. गः मूको. 5. सता वि[1] 6. इदम् मूको.

वेङ्कट० निगदसिद्धेति ॥ १५ ॥

[1]इति अष्टमाष्टके पञ्चमाध्याये दशमो वर्गः[1] ॥

मुञ्चन्तु मा शपथ्या३दथो वरुण्यादुत ।
अथो यमस्य पड्बीशात् सर्वस्माद्देवकिल्बिषात् ॥ १६ ॥

मुञ्चन्तु । मा । शपथ्यात् । अथो इति । वरुण्यात् । उत ।
अथो इति । यमस्य । पड्बीशात् । सर्वस्मात् । देवऽकिल्बिषात् ॥ १६ ॥

वेङ्कट० मुञ्चन्तु मा शपथसञ्जाताद् एनसः, अथो वरुणभवात् उत । वरुणोऽपि हि बध्नाति पापकृतः । अपि च यमस्य स्वभूतात् पादबन्धनान्निगलात् सर्वस्मात् एव देवानां स्वभूतादुपद्र- वादिति ॥ १६ ॥

अवपतन्तीरवदन् दिव ओषधयस्परि । यं जीवमश्नवामहै न स रिष्याति पूरुषः ॥१७॥

अवऽपतन्तीः । अवदन् । दिवः । ओषधयः । परि ।
यम् । जीवम् । अश्नवामहै । न । सः । रिष्याति । पुरुषः ॥ १७ ॥

वेङ्कट० द्युलोकाद् अवपतन्त्यः ओषधयः इत्थम् अवदन्—यम् जीवन्तम् एव वयम् प्राप्नुमः, न[2] सः रिष्यतु पुरुषः इति ॥ १७ ॥

या ओषधीः सोमराज्ञीर्बह्वीः शतविचक्षणाः ।
तासां त्वमस्युत्तमारं कामाय शं हृदे ॥ १८ ॥

याः । ओषधीः । सोमऽराज्ञीः । बह्वीः । शतऽविचक्षणाः ।
तासाम् । त्वम् । असि । उत्ऽतमा । अरम् । कामाय । शम् । हृदे ॥ १८ ॥

वेङ्कट० याः[3] ओषधयः सोमराजिकाः[4] बह्व्यः बहुदर्शनाः[5], तासाम् सर्वासाम् त्वम् असि उत्तमा इति सोममाह, पर्याप्तम् कामाय सुखकरी हृदयायेति ॥ १८ ॥

या ओषधीः सोमराज्ञीर्विष्ठिताः पृथिवीमनु ।
बृहस्पतिप्रसूता अस्यै सं दत्त वीर्यम् ॥ १९ ॥

याः । ओषधीः । सोमऽराज्ञीः । विऽस्थिताः । पृथिवीम् । अनु ।
बृहस्पतिऽप्रसूताः । अस्यै । सम् । दत्त । वीर्यम् ॥ १९ ॥

वेङ्कट० एवंविधाः यूयम् अस्यै रुग्णस्य[6] तन्वे[7] बृहस्पतिप्रसूताः वीर्यम् [8]सम् दत्त[8] ॥ १९ ॥

१-१. नास्ति मूको. २. नास्ति वि[1]. ३. नास्ति वि[2] अ[1]. ४. °राजकाः मूको. ५. °शनिकाः वि[1] अ[1]. ६. रुग्नस्य वि[2] अ[1]; रुग्णस्य वि[1]. ७. तन्वे वि[1]. ८-८. सन्दत्त वि[2] अ[1]; सन्दत् तथा वि[1].

मा वो रिषत् खनिता यस्मै चाहं खनामि वः ।
द्विपच्चतुष्पदस्माकं सर्वमस्त्वनातुरम् ॥ २० ॥

मा । वः । रिषत् । खनिता । यस्मै । च । अहम् । खनामि । वः ।
द्विऽपत् । चतुःऽपत् । अस्माकम् । सर्वम् । अस्तु । अनातुरम् ॥ २० ॥

वेङ्कट० मा वः रिषत् खनिता, यस्मै च अहम् खनामि युष्मान् मूलापेक्षया । द्विपत् इति स्पष्टम् ॥ २० ॥

याश्चेदमुपशृण्वन्ति याश्च दूरं परागताः । सर्वाः संगत्य वीरुधोऽस्यै सं दत्त वीर्यम् ॥२१॥

याः । च । इदम् । उपऽशृण्वन्ति । याः । च । दूरम् । पराऽगताः ।
सर्वाः । सम्ऽगत्य । वीरुधः । अस्यै । सम् । दत्त । वीर्यम् ॥ २१ ॥

वेङ्कट० याः च इदम् मदीयं स्तोत्रम् उपशृण्वन्ति । अवशिष्टं स्पष्टम्[1] ॥ २१ ॥

ओषधयः सं वदन्ते सोमेन सह राज्ञा । यस्मै कृणोति ब्राह्मणस्तं राजन् पारयामसि ॥२२॥

ओषधयः । सम् । वदन्ते । सोमेन । सह । राज्ञा । यस्मै । कृणोति । ब्राह्मणः । तम् । राजन् । पारयामसि ॥

वेङ्कट० ओषधयः सवादं कुर्वन्ति सोमेन सह राज्ञा—यस्मै अस्मान् कृणाय[2] करोति ब्राह्मणः, तम् 'राजन्! वयं' पारयाम नान्यमिति ॥ २२ ॥

त्वमुत्तमास्योषधे तव वृक्षा उपस्तयः ।
उपस्तिरस्तु सोऽस्माकं यो अस्माँ अभिदासति ॥ २३ ॥

त्वम् । उत्ऽतमा । असि । ओषधे । तव । वृक्षाः । उपस्तयः ।
उपस्तिः । अस्तु । सः । अस्माकम् । यः । अस्मान् । अभिऽदासति ॥ २३ ॥

वेङ्कट० त्वम् ओषधीनाम् उत्तमा असि सोम! ओषधे!, तव अन्ये वृक्षाः उपस्तयः भव शायिनः । तथा सति उपस्तिः अस्तु सः अस्माकम्, यः अस्मान् अभिहिनस्ति आतुरम् इति ॥ २३ ॥

[4]इति अष्टमाष्टके पञ्चमाध्याये एकादशो वर्गः[4] ॥

[९८]

[4]आर्ष्टिषेणो देवापि (वृष्टिकामः) ऋषिः । देवा देवता । त्रिष्टुप् छन्दः[4] ।

बृहस्पते प्रति मे देवतामिहि मित्रो वा यद्वरुणो वासि पूषा ।
आदित्यैर्वा यद्वसुभिर्मरुत्वान्त्स पर्जन्यं शंतनवे वृषाय ॥ १ ॥

---

1. नास्ति वि[1] अ[1]. 2. कन्दच वि[1]; कृन्दच वि[2]. 3-3. राजा त वं वि[1] अ[1]. 4-4. नास्ति मूको.

बृहस्पते । प्रति । मे । देवताम् । इहि । मित्रः । वा । यत् । वरुणः । वा । असि । पूषा
आदित्यैः । वा । यत् । वसुंऽभिः । मरुत्वान् । स । पर्जन्यम् । शम्ऽतनवे । वृषय ॥ १ ॥

वेङ्कट० आर्ष्टिषेणो देवापिर्वृष्टिकामो देवानस्तौत्[1]। तत्र[2] यास्क (२,१०)— 'देवापिश्चार्ष्टिषेण शन्तनुश्च[3] कौरव्यौ भ्रातरौ बभूवतु । स शन्तनु कनीयानभिषेचयाञ्चक्रे[4]। देवापिस्तपः प्रतिपेदे । ततः शन्तनो राज्ये द्वादश वर्षाणि देवो न ववर्ष । तमूचुर्ब्राह्मणा । अधर्मस्त्वयाऽऽचरित । ज्येष्ठं भ्रातरमन्तरित्याभिषेचितम् । 'तस्मात्ते देवो' न वर्षतीति । स शन्तनुर्देवापिं शिशिक्ष राज्येन । तमुवाच देवापि. । पुरोहितस्तेऽसानि, याजयानि च त्वेति । तस्यैतत् वर्षकामस्य सूक्तम्' इति । तत्र प्रह्वस्वे प्रवृत्तो बृहस्पतिमनुधावति ।

बृहस्पते ! प्रति गच्छ मम वृष्ट्यर्थं यष्टव्याम् देवताम् । यदि त्वम् मित्र वा भवसि, यदि वा वरुण पूषा वा, यद्वा आदित्यैः वसुभिः च सङ्गत इन्द्रो यो वृष्टेः[1] सहायभूतः, स. त्वं भूत्वा पर्जन्यम् देवम् शन्तनवे वर्षय ॥ १ ॥

आ देवो दूतो अजिरश्चिकित्वान्त्वद्देवापे अभि मामगच्छत् ।
प्रतीचीनः प्रति मामा ववृत्स्व दधामि ते द्युमतीं वाचमासन् ॥ २ ॥

आ । देव । दूत. । अजिर॰ । चिकित्वान् । त्वत् । देवऽआपे । अभि । माम् । अगच्छत् ।
प्रतीचीन । प्रति । माम् । आ । ववृत्स्व । दधामि । ते । द्युऽमतीम् । वाचम् । आसन् ॥२॥

वेङ्कट० अभि[5] आ गच्छतु देव. गमनशील[6] कश्चित् दूतः चिकित्वान् त्वया प्रेषितस्त्वत्तो बृहस्पते! देवबन्धो! । अभिमुख माम् प्रति आ वर्तस्व । स्थापयामि ते दीप्तिमतीम् वाचम् आस्य इति ब्रुवाण आगच्छतु दूत इति ॥ २ ॥

अस्मे धेहि द्युमतीं वाचमासन् बृहस्पते अनमीवामिषिराम् ।
यया वृष्टिं शंतनवे वनाव दिवो द्रप्सो मधुमाँ आ विवेश ॥ ३ ॥

अस्मे इति । धेहि । द्युऽमतीम् । वाचम् । आसन् । बृहस्पते । अनमीवाम् । इषिराम् ।
यया । वृष्टिम् । शम्ऽतनवे । । वनाव । दिव । द्रप्स । मधुऽमान् । आ । विवेश ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अस्मासु धेहि दीप्तिमतीम् वाचम् आस्ये बृहस्पते! अमीवारहिताम् गमनशीलाम्, यया वाचा देवानिष्ट्वा वृष्टिम् शन्तनव वनाव अभेवहि त्वं चाहं च । स्वधाऽधिहितो पुरोडाश्[illegible] द्रप्सः उदकम् मधुरस आ विशतु पृथिवीमिति ॥ ३ ॥

आ नो द्रप्सा मधुमन्तो विशन्त्विन्द्र देह्यधिरथं सहस्रम् ।
नि षीद होत्रमृतुथा यजस्व देवान् देवापे हविषा सपर्य ॥ ४ ॥

---

1. [illegible] वि[°] अ[°]. 2. तत्र वि[°]. 3. नास्ति वि[°]. 4. [illegible] वि[°] अ[°]; [illegible] वि[°]. 5-5. [illegible] वि[°] अ[°]. 6. [illegible] वि[°] अ[°]. 7. नास्ति वि[°]. 8. [illegible] वि[°] अ[°].

आ । नः । द्रप्साः । मधुऽमन्तः । विशन्तु । इन्द्र । देहि । अधिऽरथम् । सहस्रम् ।
नि । सीद । होत्रम् । ऋतुऽथा । यजस्व । देवान् । देवऽआपे । हविषा । सपर्य ॥ ४ ॥

वेङ्कट० आ विशन्तु अस्मान् मधुमन्तः द्रप्साः । इन्द्र! ईश्वर![1] बृहस्पते![1] अस्मभ्यम् देहि[1] अधिरथम् सहस्रम् पशून् । यस्य सहस्रस्य रथोऽधिकं तयोक्तम् । नि षीद आर्त्विज्यं कर्तुम् । काले च यजस्व देवान् । देवापे![1] बृहस्पते![1] हविषा [2]परिचर तान्[2] ॥ ४ ॥

आर्ष्टिषेणो होत्रमृषिर्निषीदन् देवापिर्देवसुमतिं चिकित्वान् ।
स उत्तरस्मादधरं समुद्रमपो दिव्या असृजद्वर्ष्या अभि ॥ ५ ॥

आर्ष्टिषेणः । होत्रम् । ऋषिः । निऽसीदन् । देवऽआपिः । देवऽसुमतिम् । चिकित्वान् ।
सः । उत्ऽतरस्मात् । अधरम् । समुद्रम् । अपः । दिव्याः । असृजत् । वर्ष्याः । अभि ॥ ५ ॥[1]

वेङ्कट० ऋष्टिषेणस्य पुत्रः होत्रम् कर्तुम् निषीदन् ऋषिः देवापिः देवानां कल्याणीं मतिम् चिकित्वान् । स उत्तरस्मात् अन्तरिक्षाख्यात् समुद्रात् अधरम् पार्थिवम् समुद्रम् अभि दिव्याः अपः विसृजतु[1] वर्षभवाः ॥ ५ ॥

अस्मिन्त्समुद्रे अध्युत्तरस्मिन्नापो देवेभिर्निवृता अतिष्ठन् ।
ता अद्रवन्नार्ष्टिषेणेन सृष्टा देवापिना प्रेषिता मृक्षिणीषु ॥ ६ ॥

अस्मिन् । समुद्रे । अधि । उत्ऽतरस्मिन् । आपः । देवेभिः । निऽवृताः । अतिष्ठन् ।
ताः । अद्रवन् । आर्ष्टिषेणेन । सृष्टाः । देवऽआपिना । प्रऽइषिताः । मृक्षिणीषु ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अस्मिन् पार्थिवे समुद्रे तथा उत्तरस्मिन् आपः देवैः निरुद्धाः तिष्ठन्ति । ताः प्रस्रवन्ति आर्ष्टिषेणेन देवापिना सृष्टाः [3]प्रेषिताः मृद्वतीषु परिमृष्टासु कक्षासु[3] स्थलीषु ॥ ६ ॥

[4]इति अष्टमाष्टके पञ्चमाध्याये द्वादशो वर्गः[4] ॥

यद्देवापिः शंतनवे पुरोहितो होत्राय वृतः कृपयन्नदीधेत् ।
देवश्रुतं वृष्टिवनिं रराणो बृहस्पतिर्वाचमस्मा अयच्छत् ॥ ७ ॥

यत् । देवऽआपिः । शम्ऽतनवे । पुरःऽहितः । होत्राय । वृतः । कृपयन् । अदीधेत् ।
देवऽश्रुतम् । वृष्टिऽवनिम् । रराणः । बृहस्पतिः । वाचम् । अस्मै । अयच्छत् ॥ ७ ॥[1]

वेङ्कट० यदा देवापिः शन्तनवे भ्रात्रे पुरोहितः होत्राय वृतः कृपायमाणः अन्वध्यायत् देवश्रुतम्, देवाः यत् शृण्वन्ति, वृष्टियाचिनम् । रममाणः तदानीम् बृहस्पतिः वाचम् अस्मै देवापये प्रायच्छत् ॥ ७ ॥

---

1 वे॰, वि॰. 2-2 °रत मूको. 3-3 या (२,११,१०) व्याख्यानात् द्र° 4. °रः मूको. 5-5. °ऽष्टमस्य पञ्चमे° मूको 6 6 नास्ति मूको

यं त्वा देवापिः शुशुचानो अग्न आर्ष्टिषेणो मनुष्यः समीधे ।
विश्वेभिर्देवैरनुमद्यमानः प्र पर्जन्यमीरया वृष्टिमन्तम् ॥ ८ ॥

यम् । त्वा । देवऽआपिः । शुशुचानः । अग्ने । आर्ष्टिऽसेनः । मनुष्यः । सम्ऽईधे ।
विश्वेभिः । देवैः । अनुऽमद्यमानः । प्र । पर्जन्यम् । ईरय । वृष्टिऽमन्तम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० यम् त्वा देवापिः ज्वलन् अग्ने! आर्ष्टिषेणः मनुष्यः समीधे[1] सामिधेनीभिः, स त्वं विश्वैः देवैः अनुमोद्यमानः प्र ईरय पर्जन्यम् वृष्टिमन्तम् ॥ ८ ॥

त्वां पूर्व ऋषयो गीर्भिरायन् त्वामध्वरेषु पुरुहूत विश्वे ।
सहस्राण्यधिरथान्यस्मे आ नो यज्ञं रोहिदश्वोप याहि ॥ ९ ॥

त्वाम् । पूर्वे । ऋषयः । गीःऽभिः । आयन् । त्वाम् । अध्वरेषु । पुरुऽहूत । विश्वे ।
सहस्राणि । अधिऽरथानि । अस्मे इति । आ । नः । यज्ञम् । रोहित्ऽअश्व । उप । याहि ॥९॥

वेङ्कट० त्वाम् पूर्वे ऋषयः स्तुतिभिः आयन्, त्वाम् यज्ञेषु पुरुहूत! सर्वे । स त्वम् सहस्राणि अधिरथानि अस्मभ्यम् शन्तनुना दक्षिणात्वेन कल्पितानि प्रयच्छन् उप आ[2] याहि अस्माकम् यज्ञम् रोहिदश्व! ॥ ९ ॥

एतान्यग्ने नवतिर्नव त्वे आहुतान्यधिरथा सहस्रा ।
तेभिर्वर्धस्व तन्वः शूर पूर्वीर्दिवो नो वृष्टिमिषितो रिरीहि ॥ १० ॥

एतानि । अग्ने । नवतिः । नव । त्वे इति । आऽहुतानि । अधिऽरथा । सहस्रा ।
तेभिः । वर्धस्व । तन्वः । शूर । पूर्वीः । दिवः । नः । वृष्टिम् । इषितः । रिरीहि ॥ १० ॥

वेङ्कट० एतानि अग्ने! गवाम् नवतिः नव च तथाऽधिरथम् च सहस्रम् त्वयि दक्षिणात्वेन आहुतानि । तैः वर्धयन्[3] मनुष्याणां बहूनि शरीराणि अनावृष्टिकर्शितानि शूर! दिवः नः वृष्टिम् प्रेषितः प्रयच्छ ॥ १० ॥

एतान्यग्ने नवतिं सहस्रा सं प्र यच्छ वृष्ण इन्द्राय भागम् ।
विद्वान् पथ ऋतुशो देवयानानप्यौलानं दिवि देवेषु धेहि ॥ ११ ॥

एतानि । अग्ने । नवतिम् । सहस्रा । सम् । प्र । यच्छ । वृष्णे । इन्द्राय । भागम् ।
विद्वान् । पथः । ऋतुऽशः । देवऽयानान् । अपि । औलानम् । दिवि । देवेषु । धेहि ॥ ११ ॥

वेङ्कट० एतानि अग्ने! गवाम् नवतिम् सहस्राणि च इन्द्रस्य भागभूतानि वर्षित्रे इन्द्राय तत्प्रीत्यर्थम् ऋत्विग्भ्यः प्र यच्छ । विद्वान् मार्गान् काले-काले देवयानान् अपि च उलानकुलजातं शन्तनुम्[1] दिवि देवेषु धेहि ॥ ११ ॥

अग्ने बाधस्व वि मृधो वि दुर्गहापामीवामप रक्षांसि सेध ।
अस्मात् समुद्राद् बृहतो दिवो नोऽपां भूमानमुप नः सृजेह ॥ १२ ॥

---

1. नास्ति वि[०] अ[०]. 2. नास्ति वि[०]. 3. वर्धयन्निव वि[०]; वर्धयन्निव अ[०]; वर्धनु: वि[०].

अग्ने॑ । बाध॑स्व । वि । मृधः॑ । वि । दुः॒ऽगहा॑ । अप॑ । अमी॑वाम् । अप॑ । रक्षां॑सि । से॒ध॒ । अ॒स्मात् ।
स॒मु॒द्रात् । बृ॒ह॒तः । दि॒वः । नः॒ । अ॒पाम् । भू॒मान॑म् । उप॑ । नः॒ । सृ॒ज॒ । इ॒ह ॥ १२ ॥

वेङ्कट० अग्ने ! वि बाधस्व शत्रून् । वि बाधस्व च दुःखेन गाहितव्यानि । अप सेध अमीवाम् । अप सेध च रक्षांसि । स[1] त्वम् अस्मात् समुद्रात् महतः दीप्तात् अस्माकम् अपाम् भूमानम् उप सृज अस्मिन् लोक इति ॥ १२ ॥

[2]इति अष्टमाष्टके पञ्चमाध्याये त्रयोदशो वर्गः[2] ॥

[९९]

[3]वम्रो वैखानस ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः[3] ।

कं न॑श्चि॒त्रमि॑षण्यसि चिकि॒त्वान् पृ॑थु॒ग्मानं॑ वा॒श्रं वा॑वृ॒धध्यै॑ ।
कत् तस्य॑ दातु॒ शव॑सो॒ व्यु॑ष्टौ॒ तक्ष॒द्वज्रं॑ वृत्र॒तुर॒मपि॑न्वत् ॥ १ ॥

कम् । नः॒ । चि॒त्रम् । इ॒ष॒ण्य॒सि॒ । चि॒कि॒त्वान् । पृ॒थु॒ऽग्मान॑म् । वा॒श्रम् । व॒वृ॒धध्यै॑ ।
कत् । तस्य॑ । दातु॑ । शव॑सः । विऽउ॑ष्टौ । तक्ष॑त् । वज्र॑म् । वृ॒त्र॒ऽतुर॑म् । अपि॑न्वत् ॥ १ ॥

वेङ्कट० वम्रो वैखानसः । कम् अस्माकम् चित्रम् प्रेरयसि जानन् पृथोः शत्रोरभिगन्तारम् वाशनशीलम् [3]वर्धनाय वज्रम्[3] । किं च तस्य दानम् भवति बलस्य व्युष्टौ । यम् वज्रम् वृत्रतुरम् त्वष्टा[4] तुभ्यम् अतक्षत् असिञ्चत्[5] ॥ १ ॥

स हि द्यु॒ता वि॒द्युता॒ वेति॒ साम॑ पृ॒थुं योनि॑मसुर॒त्वा स॑साद ।
स सनी॑ळेभिः प्रसहा॒नो अ॑स्य॒ भ्रातु॒र्न ऋ॒ते स॒प्तथ॑स्य मा॒याः ॥ २ ॥

सः । हि । द्यु॒ता । वि॒ऽद्यु॒ता॑ । वेति॑ । साम॑ । पृ॒थुम् । योनि॑म् । अ॒सु॒र॒ऽत्वा । आ । स॒सा॒द॒ ।
सः । सऽनी॑ळेभिः । प्र॒ऽस॒हा॒नः । अ॒स्य॒ । भ्रातुः॑ । न । ऋ॒ते । स॒प्तथ॑स्य । मा॒याः ॥ २ ॥[6]

वेङ्कट० सः हि द्योतमानया विद्युता सहितः अभिगच्छति यज्ञेषु गीयमानम् साम पृथु च बर्हिः बलेन पुनः सीदति । सः सनीळैः[7] मरुद्भिः अभिभवन् [8]भवति शत्रून् । अस्य[8] आदित्यानां सप्तमस्य भ्रातुः इन्द्रस्य यज्ञे राक्षसैः प्रयुक्ता मायाः न विद्यन्ते ॥ २ ॥

स वाजं॒ याताप॑दुष्पदा॒ यन्त्स्व॑र्षाता॒ परि॑ षदत् सनि॒ष्यन् ।
अ॒न॒र्वा यच्छ॒तदु॑रस्य॒ वेदो॒ घ्नञ्छि॒श्नदे॑वाँ अ॒भि वर्प॑सा॒ भूत् ॥ ३ ॥

सः । वाज॑म् । याता॑ । अप॑दुःऽपदा । यन् । स्वः॑ऽसाता । परि॑ । स॒द॒त् । स॒नि॒ष्यन् ।
अ॒न॒र्वा । यत् । श॒तऽदु॑रस्य । वेदः॑ । घ्नन् । शि॒श्नऽदे॑वान् । अ॒भि । वर्प॑सा । भूत् ॥ ३ ॥

---

१. नास्ति वि१. २-२. नास्ति मूको. ३-३. वर्धमानवज्रम् मूको. ४. यस्य मूको. ५. असिञ्च° अ१. ६. तु. ऋ १,१००,५; ५,२,९; ७.९८,५. ७. मरुन्नीळैः वि१ अ१; सनीळैः वि३. ८-८. भवति शत्रून् वि१ अ१; भव वि३.

वेङ्कट० सः सङ्ग्रामम् याता अपगतदुष्टपतनेन रथेन गच्छन् सङ्ग्रामे परि-षीदति शत्रुधनानि[1] सनिष्यन्। अप्रत्यृतः इन्द्रः यत्[2] धनं शतद्वारस्य [3]शत्रुपुरस्यान्तर्निहितं तद् धनम्[3] वारकेण बलेन अभि भवति तेषु द्वारेषु स्थितान् शिश्नक्रीडान् घ्नन् ॥ ३ ॥

स य॒ह्व्यो॒३॒ऽवनी॒र्गोष्वर्वा जु॑होति प्र॒धन्या॑सु स॒स्निः ।
अ॒पा॒दो यत्र॑ यु॒ज्यासो॑ऽर॒था द्रो॒ण्य॑श्वास॒ ईर॑ते घृ॒तं वाः ॥ ४ ॥

सः । य॒ह्व्यः॑ । अ॒वनीः॑ । गोषु॑ । अर्वा॑ । आ । जु॒होति॑ । प्र॒ऽध॒न्या॑सु । स॒स्निः ।
अ॒पादः॑ । यत्र॑ । यु॒ज्या॑सः । अ॒र॒थाः । द्रो॒णिऽअ॑श्वासः । ईर॑ते । घृ॒तम् । वारिति॑ वाः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० सः इन्द्रो महतीः अपः पृथिवीषु अप्रत्यृतः आ क्षिपति[4] प्रकर्षेण धननिमित्तासु सरणशीलः[5], पादरहिताः इन्द्रस्य सख्यो नद्यः यत्र रथवर्जिताः द्रुताश्वाः प्रेरयन्ति क्षरणशीलम् उदकम् ॥४॥

स रु॒द्रेभि॒रश॑स्तवार ऋभ्वा॑ हि॒त्वी गय॑मा॒रेअ॑वद्य॒ आगा॑त् ।
व॒म्रस्य॑ मन्ये मिथु॒ना विव॑व्री अन्न॑म॒भीत्या॑रोदयन्मु॒षाय॑न् ॥ ५ ॥

सः । रु॒द्रेभिः॑ । अश॑स्तऽवारः । ऋभ्वा॑ । हि॒त्वी । गय॑म् । आ॒रेऽअ॑वद्यः । आ । अ॒गा॒त् ।
व॒म्रस्य॑ । म॒न्ये॒ । मि॒थु॒ना । विव॑व्री इति॒ विऽव॑व्री । अन्न॑म् । अ॒भि॒ऽइत्य॑ । अ॒रो॒द॒य॒त् । मु॒षाय॑न् ॥

वेङ्कट० सः स्तोतृभिः अप्रार्थितधनः स्वयमेव[6] प्रयच्छन् महान् हित्वा आत्मीयं गृहम् दूरेऽवद्यः आ जगाम[7]। वम्रस्य मम मातापितरौ विगतजरौ इन्द्रप्रसादाद् अवगच्छामि। सोऽयं वम्रः शत्रूणाम् अन्नम् अभीत्य मुष्णन् रोदयति ॥ ५ ॥

स इद्दासं॑ तुवी॒रवं॒ पति॒र्दन् ष॑ळ॒क्षं त्रि॑शी॒र्षाणं॑ दमन्यत् ।
अ॒स्य त्रि॒तो न्वोज॑सा वृधा॒नो वि॒पा व॑रा॒हमयो॑अग्रया ह॒न् ॥ ६ ॥

सः । इत् । दास॑म् । तु॒वि॒ऽरव॑म् । पतिः॑ । दन् । ष॒ट्ऽअ॒क्षम् । त्रि॒ऽशी॒र्षाण॑म् । द॒म॒न्य॒त् ।
अ॒स्य । त्रि॒तः । नु । ओज॑सा । वृ॒धा॒नः । वि॒पा । व॒रा॒हम् । अयः॑ऽअग्रया । ह॒न्निति॑ हन् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० सः एव अपक्षपयितारम् बहुशब्दम् स्वामी दमयन् ‘षडक्षम् त्रिशीर्षाणम्’ त्वाष्ट्रं विश्वरूपं दमितवान्। अस्य इन्द्रस्य बलेन वर्धमानः त्रितः ऋषिः अयोग्रया अङ्गुल्या वराहम्[9] हतवान्[10] ॥६॥

[11]इति अष्टमाष्टके पञ्चमाध्याये चतुर्दशो वर्गः[11] ॥

स द्रु॒ह्व॒णे मनु॑ष ऊर्ध्व॒सान॒ आ सा॑विषदर्श॒सा॒नाय॒ शरु॑म् ।
स नृत॑मो॒ नहु॑षो॒ऽस्मत् सुजा॑तः॒ पुरो॑ऽभिन॒दर्ह॑न् दस्यु॒हत्ये॑ ॥ ७ ॥

---

1. °त्रुसनानि वि[1]. 2. यम् मूको. 3-3. °हितद्धनं वि[2] अ[1]; °हितं धन वि[1]. 4. °पन्नी मूको. 5. क्षणशी° मूको. 6. स्वमे मूको. 7. °मतोऽन्नम् मूको. 8-8. …शी° वि[2] अ[1]. 9. पराहन् वि[1] 10. हन्तव्यान् अ[1]; हन्तवान् वि[1,2]. 11-11. नास्ति मूको.

स । दुद्धणे । मनुषे । ऊर्ध्वसान । आ । साविषत् । अर्शसानाय । शरुम् ।
स । नृऽतम । नहुष । अस्मत् । सुऽजात । पुरः । अभिनत् । अर्हन् । दस्युऽहत्ये ॥ ७ ॥

वेङ्कट० स द्रुह्वाणाय(? द्रुह्यमाणा०) मनुष्याय ऊर्ध्वीभवन् आभिमुख्येन प्रसौति हिंसित्रे बाधकम् आयुधम् । स नेतृतम 'मनुष्य अस्मदर्थम्' शोभनजनन पुरः अभिनत् अर्हन् सङ्ग्रामे ॥ ७ ॥

सो अभ्रियो न यवस उदन्यन् क्षयाय गातुं विदन्नो अस्मे ।
उप यत् सीददिन्दुं शरीरैः श्येनोऽयोपाष्टिर्हन्ति दस्यून् ॥ ८ ॥

स । अभ्रियः । न । यवसे । उदन्यन् । क्षयाय । गातुम् । विदत् । नः । अस्मे इति ।
उप । यत् । सीदत् । इन्दुम् । शरीरैः । श्येनः । अयःऽअपाष्टिः । हन्ति । दस्यून् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० स 'अभ्रसङ्घ इव यवसार्थम्' उदक दातुमिच्छन् निवासाय अस्माक मार्गम् विदत् । न इति पूरणम् । उप सीदति यदा अङ्गैः सोमम्, तदानीम् अयं श्येनसदृशः अयोऽपाष्टिः अयोमयपार्ष्णि प्रदेशः हन्ति शत्रून् ॥ ८ ॥

स व्राधतः शवसानेभिरस्य कुत्साय शुष्णं कृपणे परादात् ।
अयं कविमनयच्छस्यमानमत्कं यो अस्य सनितोत नृणाम् ॥ ९ ॥

स । व्राधतः । शवसानेभिः । अस्य । कुत्साय । शुष्णम् । कृपणे । परा । अदात् ।
अयम् । कविम् । अनयत् । शस्यमानम् । अत्कम् । यः । अस्य । सनिता । उत । नृणाम् ॥ ९ ॥

वेङ्कट० स 'महतः शत्रून् बलवद्भिः आयुधैः' अस्यति । कुत्साय शुष्णम् असुरम् स्तोत्रे' हि आत्मवशम्' अनयत् । अयम्' इन्द्र कविम् नयति स्तोतृभिः शस्यमानम्, अस्य इन्द्रस्य स्वरूपम् स्तुतिभिः य सनिता अपि चास्य सहायाना नतॄणां मरुतामिति ॥ ९ ॥

अयं दशस्यन् नर्येभिरस्य दस्मो देवेभिर्वरुणो न मायी ।
अयं कनीन ऋतुपा अवेद्यमिमीतारुं यश्चतुष्पात् ॥ १० ॥

अयम् । दशस्यन् । नर्येभिः । अस्य । दस्मः । देवेभिः । वरुणः । न । मायी ।
अयम् । कनीनः । ऋतुऽपाः । अवेदि । अमिमीत । अररुम् । यः । चतुःऽपात् ॥ १० ॥

वेङ्कट० अयम् दातुमिच्छन् नृहितैः मरुद्भिः सह अस्यति' शत्रून् दर्शनीय देवैः 'वरुण [illegible] प्रज्ञा वान् । अयम् कमनीय' ऋतौ सोमस्य पाता ज्ञात, हिंसितवान् य अररुम् असुरम्, योऽरुद चतुष्पात् इति ॥ १० ॥

१-१ 'आत्म० वि' अ'. २ सा० नः मूको ३ यवार्थम् मूको ४-४ 'तो ० रावु' वि' अ' । मु. निघ ३,१ ५-५ [illegible] निघ ३,१४. ६ 'अद०' वि' अ', 'याव०' वि'. ७ नास्ति वि' अ'. ८. भरन्ति वि'; भ्रपन्ति वि' अ'. ९ ९ चतुष्पयो वै मरुत्व वि', चतुष्पाव वि' अ'

अस्य स्तोमेभिरौशिज ऋजिश्वा व्रजं दरयद्वृषभेण पिप्रोः ।
सुत्वा यद्यजतो दीदयद्गीः पुर इयानो अभि वर्पसा भूत् ॥ ११ ॥

अस्य । स्तोमेभि । औशिज । ऋजिश्वा । व्रजम् । दरयत् । वृषभेण । पिप्रो ।
सुत्वा । यत् । यजत । दीदयत् । गी । पुर । इयान । अभि । वर्पसा । भूत् ॥ ११ ॥

वेङ्कट० अस्य स्तोत्रै [1]उशिज पुत्र[1] ऋजिश्वा [2]पिप्रो गोष्ठान्[2] दारितवान् वज्रेण, सोमस्य सोता यष्टा औशिजो यदा दीदयत् स्तुती यदा च शत्रुपुराणि गच्छन् अभि अभूद् वारकेण वज्रेण ॥ ११ ॥

एवा महो असुर वक्षथाय वम्रकः पड्भिरुप सर्पदिन्द्रम् ।
स इयानः करति स्वस्तिमस्मा इषमूर्जं सुक्षितिं विश्वमाभाः ॥ १२ ॥

एव । मह । असुर । वक्षथाय । वम्रक । पट्ऽभि । उप । सर्पत् । इन्द्रम् ।
स । इयान । करति । स्वस्तिम् । अस्मै । इषम् । ऊर्जम् । सुऽक्षितिम् । विश्वम् । आ । अभारित्यभा ॥

वेङ्कट० एवम् महत बलवन् वहनाय वम्रक पादै उप सर्पत् इन्द्रम् । स उपगम्यमान करोतु स्वस्तिम् अस्मै, अन्नम् रसम् सुक्षितिम् च सर्वमिदम् आ हरतु ॥ १२ ॥

[3]इति अष्टमाष्टके पञ्चमाध्याये पञ्चदशो वर्ग[3] ॥

[१००]

[5]दुवस्युर्वान्दन ऋषि । विश्वे देवा देवता । जगती छन्द, द्वादशी त्रिष्टुप्[5] ।

इन्द्र दृह्य मघवन्त्वावदिद्भुज इह स्तुतः सुतपा बोधि नो वृधे ।
देवेभिर्नः सविता प्रावतु श्रुतमा सर्वतातिमदितिं वृणीमहे ॥ १ ॥

इन्द्र । दृह्य । मघऽवन् । त्वाऽवत् । इत् । भुजे । इह । स्तुत । सुतऽपा । बोधि । न । वृधे ।
देवेभि । न । सविता । प्र । अवतु । श्रुतम् । आ । सर्वऽतातिम् । अदितिम् । वृणीमहे ॥ १ ॥

वेङ्कट० दुवस्युर्वान्दन[4] । इन्द्र! स्थापय अस्मान् [5]त्वया तद्वतो(?)[5] भोगाय । इह स्तुत सुतस्य पाता बुध्यस्व अस्माकम् वर्धनाय । देवै सह सविता अस्माकम् स्तोत्रम् प्र रक्षतु । आ वृणीमहे सर्वस्य तनित्रीम् अदितिम् ॥ १ ॥

भराय सु भरत भागमृत्वियं प्र वायवे शुचिपे क्रन्ददिष्टये ।
गौरस्य यः पयसः पीतिमानश आ सर्वतातिमदितिं वृणीमहे ॥ २ ॥

भराय । सु । भरत । भागम् । ऋत्वियम् । प्र । वायवे । शुचिऽपे । क्रन्दत्ऽइष्टये ।
गौरस्य । य । पयस । पीतिम् । आनशे । आ । सर्वऽतातिम् । अदितिम् । वृणीमहे ॥ २ ॥

१-१. °जपु° मूको. २-२. विप्रो…वि° अ°. ३-३. नास्ति मूको. ४. दवस्यु° वि° अ°.
५-५ सु ऋ ५,२१,२, त्वत्सदृशम् इति सा.

वेङ्कट० भर्त्रे देवेन्द्राय सु[1] भरत भागम् काले जातम्। प्र भरत वायवे च सोमस्य पात्रे शब्दयुक्तगमनाय। गौरवर्णस्य पशोः यः पयसः पीतिम्[2] प्राप्नोति ॥ २ ॥

आ नो॑ दे॒वः स॑वि॒ता सा॑विष॒द्वय॑ ऋजू॒यते॒ यज॑मानाय सुन्व॒ते ।
यथा॑ दे॒वान् प्र॑ति॒भूषे॑म पाक॒वदा स॒र्वता॑ति॒मदि॑तिं वृणीमहे ॥ ३ ॥

आ । नः॒ । दे॒वः । स॒वि॒ता । सा॒वि॒ष॒त् । वयः॑ । ऋ॒जु॒ऽयते॑ । यज॑मानाय । सु॒न्व॒ते ।
यथा॑ । दे॒वान् । प्र॒ति॒ऽभूषे॑म । पा॒क॒ऽवत् । आ । स॒र्वऽता॑तिम् । अदि॑तिम् । वृ॒णी॒म॒हे॒ ॥ ३ ॥

वेङ्कट० आ साविषत् अस्माकम् देवः सविता अन्नम् ऋजुकामाय यजमानाय सुन्वते, यथा[3] देवान्[4] प्रतिभवेम पक्वैः हविर्भिः सङ्गत्[5] ॥ ३ ॥

इन्द्रो॑ अ॒स्मे सु॒मना॑ अस्तु वि॒श्वहा॒ राजा॒ सोमः॑ सुवि॒तस्याध्ये॑तु नः ।
यथा॑यथा मि॒त्रधि॑तानि संद॒धुरा स॒र्वता॑ति॒मदि॑तिं वृणीमहे ॥ ४ ॥

इन्द्रः॑ । अ॒स्मे इति॑ । सु॒ऽमनाः॑ । अ॒स्तु॒ । वि॒श्वहा॑ । राजा॑ । सोमः॑ । सु॒वि॒तस्य॑ । अधि॑ । ए॒तु॒ । नः॒ ।
यथा॑ऽयथा । मि॒त्रऽधि॑तानि । स॒म्ऽद॒धुः । आ । स॒र्वऽता॑तिम् । अदि॑तिम् । वृ॒णी॒म॒हे॒ ॥ ४ ॥

वेङ्कट० इन्द्रः अस्माकम् सुमनाः अस्तु सर्वदा। राजा सोमः च सुवितं स्तोत्रम् अस्माकम् अधि गच्छतु। यथा-यथा अस्माकं देवाः मित्रनिहितानि धनानि संदधुः ॥ ४ ॥

इन्द्र॑ उ॒क्थेन॒ शव॑सा॒ परु॑र्दधे॒ बृह॑स्पते प्रतरी॒तास्यायु॑षः ।
य॒ज्ञो मनुः॒ प्रम॑तिर्नः पि॒ता हि क॒मा स॒र्वता॑ति॒मदि॑तिं वृणीमहे ॥ ५ ॥

इन्द्रः॑ । उ॒क्थेन॑ । शव॑सा । परुः॑ । द॒धे॒ । बृह॑स्पते । प्र॒ऽत॒री॒ता । अ॒सि॒ । आयु॑षः ।
य॒ज्ञः । मनुः॑ । प्रऽम॑तिः । नः॒ । पि॒ता । हि । क॒म् । आ । स॒र्वऽता॑तिम् । अदि॑तिम् । वृ॒णी॒म॒हे॒ ॥

वेङ्कट० इन्द्रः स्तुत्येन बलेन परुः धारयति। बृहस्पते! प्रवर्धयिता असि आयुषः। यज्ञः मन्ता प्रकृष्टमतिः नः पाता सुखम् प्रयच्छतु ॥ ५ ॥

इन्द्र॑स्य॒ नु सुकृ॑तं॒ दैव्यं॒ सहो॒ऽग्निर्गृ॒हे ज॑रि॒ता मेधि॑रः क॒विः ।
य॒ज्ञश्च॑ भूद्वि॒दथे॒ चारु॒रन्त॑म॒ आ स॒र्वता॑ति॒मदि॑तिं वृणीमहे ॥ ६ ॥

इन्द्र॑स्य । नु । सु॒ऽकृ॑तम् । दैव्य॑म् । सहः॑ । अ॒ग्निः । गृ॒हे । ज॒रि॒ता । मेधि॑रः । क॒विः ।
य॒ज्ञः । च॒ । भु॒त् । वि॒दथे॑ । चारुः॑ । अन्त॑मः । आ । स॒र्वऽता॑तिम् । अदि॑तिम् । वृ॒णी॒म॒हे॒ ॥ ६ ॥

वेङ्कट० इन्द्रस्य खलु सुष्टु कृतम् देवार्हम् बलम् अग्निः गृहे वर्तते देवानां स्तोता प्राज्ञः कविः, यज्ञः च भवति गृहे चारुः अन्तिकतमः ॥ ६ ॥

[6]इति अष्टमाष्टके पञ्चमाध्याये षोडशो वर्गः।[6] ॥

---

1. प्र मूको. 2. पनि वि[1] अ[1] 3. यदा मूको. 4. देवो वि[2] अ[2]; देवा वि[3]. 5. नास्ति वि[1] अ[1]. 6-6. नास्ति मूको.

न वो गुहा चकृम भूरि दुष्कृतं नाविष्ट्यं वसवो देवहेळनम् ।
माकिर्नो देवा अनृतस्य वर्पस आ सर्वतातिमदितिं वृणीमहे ॥ ७ ॥

न । वः । गुहा । चकृम । भूरि । दुःऽकृतम् । न । आविःऽत्यम् । वसवः । देवऽहेळनम् ।
माकिः । नः । देवाः । अनृतस्य । वर्पसः । आ । सर्वऽतातिम् । अदितिम् । वृणीमहे ॥ ७ ॥

वेङ्कट० न युष्माकम् प्रच्छन्ने देशे चकृम भूरि पापम् । न च आविर्भूतम् वसवः! चकृम देवानां हेडनम्[1] । मा अस्माकम् देवाः! अनृतस्य रूपस्य [2]प्राप्तिः भवतु[2] ॥ ७ ॥

अपामीवां सविता साविषन्न्यग्वरीय इदप सेधन्त्वद्रयः ।
ग्रावा यत्र मधुषुदुच्यते बृहदा सर्वतातिमदितिं वृणीमहे ॥ ८ ॥

अप । अमीवाम् । सविता । साविषत् । न्यक् । वरीयः । इत् । अप । सेधन्तु । अद्रयः ।
ग्रावा । यत्र । मधुऽसुत् । उच्यते । बृहत् । आ । सर्वऽतातिम् । अदितिम् । वृणीमहे ॥ ८ ॥

वेङ्कट० अप गमयतु सविता अमीवाम् । नीचीनम् उरुतरं पापम् अद्रयः अप सेधन्तु । ग्रावा यत्र सोमसुत् स्तूयते अत्यन्तम्[3] ॥ ८ ॥

ऊर्ध्वो ग्रावा वसवोऽस्तु सोतरि विश्वा द्वेषांसि सनुतर्युयोत ।
स नो देवः सविता पायुरीड्य आ सर्वतातिमदितिं वृणीमहे ॥ ९ ॥

ऊर्ध्वः । ग्रावा । वसवः । अस्तु । सोतरि । विश्वा । द्वेषांसि । सनुतः । युयोत ।
सः । नः । देवः । सविता । पायुः । ईड्यः । आ । सर्वऽतातिम् । अदितिम् । वृणीमहे ॥९॥

वेङ्कट० अभिषवाय ऊर्ध्वः ग्रावा वसवः! अस्तु अभिषोतरि । विश्वान् शत्रून् अन्तर्हितान् पृथक् कुरु । सः नः देवः सविता रक्षकः स्तोतव्यः ॥ ९ ॥

ऊर्जं गावो यवसे पीवो अत्तन ऋतस्य याः सदने कोशे अङ्ग्ध्वे ।
तनूरेव तन्वो अस्तु भेषजमा सर्वतातिमदितिं वृणीमहे ॥ १० ॥

ऊर्जम् । गावः । यवसे । पीवः । अत्तन । ऋतस्य । याः । सदने । कोशे । अङ्ग्ध्वे ।
तनूः । एव । तन्वः । अस्तु । भेषजम् । आ । सर्वऽतातिम् । अदितिम् । वृणीमहे ॥ १० ॥

वेङ्कट० रसम्[4] हे गावः! सतृणे देशे अन्नम् च अत्तन, यज्ञस्य याः सदने कोशे गृहीतं ग्रहणमिश्रणेन अङ्ग्ध्वे[5] । युष्मत्तनुप्रभवं क्षीरमेव अस्माकम् [6]तन्वः अस्तु[6] भेषजम् ॥ १० ॥

---

1. नास्ति मूको. 2-2. भवत मूको. 3. अत्यन्तम् वि[2] अ[1]; अत्यर्थः वि[1]. 4. रंहसे वि[2] अ[1]. 5. अन्धे वि[1] अ[1]; अङ्ग्ध्वे वि[1]. 6-6. तयोस्तु वि[2] अ[1]; तयोस्तु वि[1].

क्रतुप्रावा जरिता शश्वतामव इन्द्र इद् भद्रा प्रमतिः सुतावताम् ।
पूर्णमूधर्दिव्यं यस्य सिक्तय आ सर्वतातिमदितिं वृणीमहे ॥ ११ ॥

क्रतुऽप्रावा । जरिता । शश्वताम् । अवः । इन्द्रः । इत् । भद्रा । प्रऽमतिः । सुतऽवताम् ।
पूर्णम् । ऊधः । दिव्यम् । यस्य । सिक्तये । आ । सर्वऽतातिम् । अदितिम् । वृणीमहे ॥ ११ ॥

वेङ्कट० कर्मणा पूरयिता जरयिता बहूनाम् रक्षकः इन्द्र एव भद्रा प्रमतिः यजमानानाम्, यस्य दिव्यम् पूर्णम् ऊधः पृथिव्याः सेचनाय भवति ॥ ११ ॥

चित्रस्ते भानुः क्रतुप्रा अभिष्टिः सन्ति स्पृधो जरणिप्रा अधृष्टाः ।
रजिष्ठया रज्या पश्व आ गोस्तूतूर्षति पर्यग्रं दुवस्युः ॥ १२ ॥

चित्रः । ते । भानुः । क्रतुऽप्राः । अभिष्टिः । सन्ति । स्पृधः । जरणिऽप्राः । अधृष्टाः ।
रजिष्ठया । रज्या । पश्वः । आ । गोः । तूतूर्षति । परि । अग्रम् । दुवस्युः ॥ १२ ॥

वेङ्कट० चित्रः ते रश्मिः कर्मणा पूरकः अभ्येषणशीलः । सन्ति च तव स्पर्धाः स्तोतॄणां पूरयित्र्यः [1]शत्रुभिः अधृष्टाः[1] । ऋजुगमया रज्ज्वा रशनया युक्तः पशोः गमनशीलस्य[2] अग्रम् परि-त्वरितुम् इच्छति शत्रुभिर्बाध्यमानस्य स्तोतॄणां परिचरणमिच्छन्निति ॥ १२ ॥

[3]इति अष्टमाष्टके पञ्चमाध्याये सप्तदशो वर्गः[3] ॥

[१०१]

[4]बुध सौम्य ऋषिः । विश्वे देवा ऋत्विजो वा देवता । त्रिष्टुप् छन्दः, चतुर्थीषष्ठ्यौ गायत्र्यौ, पञ्चमी बृहती, नवमीद्वादश्यौ जगत्यौ[4] ।

उद् बुध्यध्वं समनसः सखायः समग्निमिन्ध्वं बहवः सनीळाः ।
दधिक्रामग्निमुषसं च देवीमिन्द्रावतोऽवसे नि ह्वये वः ॥ १ ॥

उत् । बुध्यध्वम् । सऽमनसः । सखायः । सम् । अग्निम् । इन्ध्वम् । बहवः । सऽनीळाः ।
दधिऽक्राम् । अग्निम् । उषसम् । च । देवीम् । इन्द्रऽवतः । अवसे । नि । ह्वये । वः ॥ १ ॥

वेङ्कट० बुधस्सौम्यश्श्रेष्यमाणोऽग्निमृत्विजो वदति — उद् बुध्यध्वम् समानमनस्का हे सखायः![5], 'सम् इन्ध्वम्'[5] च अग्निम् [6]बहवः समानस्थानाः । अहं च दधिक्राम् अग्निम् उषसम् च देवीम् एतान् त्रीन् देवान् इन्द्रेण[6] युक्तान् युष्माकं रक्षणाय नि ह्वयामि ॥ १ ॥

मन्द्रा कृणुध्वं धिय आ तनुध्वं नावमरित्रपरणीं कृणुध्वम् ।
इष्कृणुध्वमायुधारं कृणुध्वं प्राञ्चं यज्ञं प्र णयता सखायः ॥ २ ॥

१-१. °भि ... त्रि[1] अ[1]; °भिरधृष्ट वि[1]. २. °नस्य खी° वि[1] अ[1]. ३-३. नास्ति मूको. ४. सखाय: वि[1] अ[1]. ५-५. समग्निमिन्धन् वि[1] अ[1]; समिन्ध वि[1]. ६-६. बह ... इ° वि[1] अ[1]; बहवन्द्रमानिन्द वि[1].

मन्द्रा । कृणुध्वम् । धियः । आ । तनुध्वम् । नावम् । अरित्रऽपरणीम् । कृणुध्वम् ।
इष्कृणुध्वम् । आयुधा । अरम् । कृणुध्वम् । प्राञ्चम् । यज्ञम् । प्र । नयत । सखायः ॥ २ ॥

वेङ्कट० मदहेतूनि स्तोत्राणि कृणुध्वम् । कर्माणि च कुरुध्वम्[१] । [२]तथा नावम् अरित्रैः[२] कर्षणादिभिः पारयितव्याम्[३] चयनाख्याम् कृणुध्वम् । संस्कुरुत आयुधानि सीरादीनि[४] पर्याप्तम् च कृणुध्वम् प्राञ्चम् च यष्टव्यम् अग्निम् चितेऽग्नौ प्रणयत सखायः![५] ॥ २ ॥

युनक्त सीरा वि युगा तनुध्वं कृते योनौ वपतेह बीजम् ।
गिरा च श्रुष्टिः सभरा असन्नो नेदीय इत्सृण्यः पक्वमेयात् ॥ ३ ॥

युनक्त । सीरा । वि । युगा । तनुध्वम् । कृते । योनौ । वपत । इह । बीजम् ।
गिरा । च । श्रुष्टिः । सऽभराः । असत् । नः । नेदीयः । इत् । सृण्यः । पक्वम् । आ । इयात् ॥

वेङ्कट० 'युङ्क्त बलीवर्दानां[६] सीराणि । वि तनुध्वम् च बलीवर्दानां स्कन्धेषु युगानि । संस्कृते क्षेत्रे च स्थाने 'वपत अत्र' बीजम् । वाचा सह अस्माकम् अन्नम् सभरम्[७] भवतु[७] पक्वसम्प्रयुक्तं भवतु । नेदीयः एव अन्तिकं[१०] सत् अङ्कुशं पक्वफलयुक्तं लवनाय[११] आ गच्छतु । 'वाग् वै गीरन्नं श्रुष्टिः ××× यदा वा अन्नं पच्यतेऽथ तत् सृण्योपचरन्ति' इति वाजसनेयकम् (माश ७,२,२,५) ॥ ३ ॥

सीरा युञ्जन्ति कवयो युगा वि तन्वते पृथक् । धीरा देवेषु सुम्नया ॥ ४ ॥

सीरा । युञ्जन्ति । कवयः । युगा । वि । तन्वते । पृथक् । धीराः । देवेषु । सुम्नऽया ॥ ४ ॥

वेङ्कट० सीरा[१२] युञ्जन्ति[१३] कवयः युगानि च वि तन्वते पृथक् धीराः[१४] देवेषु सुम्नया इति । 'यज्ञो वै सुम्नं धीरा देवेषु यज्ञं तन्वाना इत्येतत्' इति वाजसनेयकम् (माश ७,२,२,४) ॥ ४ ॥

निराहावान्कृणोतन सं वरत्रा दधातन ।
सिञ्चामहा अवतमुद्रिणं वयं सुषेकमनुपक्षितम् ॥ ५ ॥

निः । आऽहावान् । कृणोतन । सम् । वरत्राः । दधातन ।
सिञ्चामहै । अवतम् । उद्रिणम् । वयम् । सुऽसेकम् । अनुपऽक्षितम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० पानाय बलीवर्दानाम् आहावान् निष्कुरुत । [१५]अथ उदकोत्सेकार्थम्[१५] उदञ्चनेषु[१६] वरत्राः सम् धत्त । आहावेषु उदकवन्तम् तत्समीपस्थं कूपम् वयम् उत् सिञ्चामहै[१७] शोभनोत्सेचनम् अनुपक्षीणोदकम् ॥ ५ ॥

---

१. कृणुध्वम् वि[१]. २-२. अन्तैररित्रैः वि[२] अ[१]; नावीरि॰ः वि[१]. ३ पदाना मूको. ४ भीत॰ वि[१] अ[१]. ५. त्रुटितम् मूको. ६-६ त्रुटितम् वि[२] अ[१]; ॰वनिभिदलानां वि[१]. ७-७. पक्ष्य वि[२] अ[१]; पतन वि[१]. ८. स ई मूको. ९. नास्ति वि[२] अ[१]. १० एवान्ति मूको. ११. ॰नव मूको. १२. ॰राय वि[२] अ[१]. १३. ॰न्ति सीरन्त्य वि[१]. १४. दीरा वि[२] अ[१]. १५ अथे॰ सेद्य॰ मूको. १६. ॰दकं धनेषु मूको.

इष्कृताहावमवतं सुवरत्रं सुषेचनम् । उद्रिणं सिञ्चे अक्षितम् ॥ ६ ॥

इष्कृतऽआहावम् । अवतम् । सुऽवरत्रम् । सुऽसेचनम् । उद्रिणम् । सिञ्चे । अक्षितम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० निष्कृताहावम्[1] [2]अवतम् गच्छ[2], तथा सुवरत्रम् सुषेचनम् [3]उदञ्चनम् च तत्र नय । ततश्च उदकवन्तम्[3] [4]अक्षीणोदकम् अवतम् अहम् उत् सिञ्चे । "'स वरत्रा दधातन' इति सम्प्रेष्यति । 'निष्कृताहावमवटम्' इत्यवटादुदकमाहावेषूत्सिञ्चति"। तेषु बलीवर्दान् पाययन्ति" (आपश्रौ १६, १८,१-३ [तु ते ४,२,५,५]) इति सूत्रम् ॥ ६ ॥

[५]इति अष्टमाष्टके पञ्चमाध्याये अष्टादशो वर्गः[५] ॥

प्रीणीताश्वान् हितं जयाथ स्वस्तिवाहं रथमित् कृणुध्वम् ।
द्रोणाहावमवतमश्मचक्रमंसत्रकोशं सिञ्चता नृपाणम् ॥ ७ ॥

प्रीणीत । अश्वान् । हितम् । जयाथ । स्वस्तिऽवाहम् । रथम् । इत् । कृणुध्वम् ।
द्रोणऽआहावम् । अवतम् । अश्मऽचक्रम् । अंसत्रऽकोशम् । सिञ्चत । नृऽपानम् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० आजिधावनार्थं सन्तर्पयत अश्वान् । शत्रुभिर्हितं धनं जयथ । स्वस्ति प्रापकम् रथम्[6] कुरुध्वम् । अथ युद्धं कूपेनोपमिमीते—तस्य द्रुममयो रथ आहावस्थाने भवति । परितः प्रेर्यमाणानि व्यासान्यायुधानि चक्रस्थाने भवन्ति । कवचानि कोशस्थाने । तमिमं कूपम् अभिमतानि धनानि[7] उत् सिञ्चत कूपादिवोदकानि पिपासव इव धनलिप्सवो यत्र धनानि लभन्ते तम् नृपाणम् इति ॥ ७ ॥

व्रजं कृणुध्वं स हि वो नृपाणो वर्म सीव्यध्वं बहुला पृथूनि ।
पुरः कृणुध्वमायसीरधृष्टा मा वः सुस्रोच्चमसो दृंहता तम् ॥ ८ ॥

व्रजम् । कृणुध्वम् । सः । हि । वः । नृऽपानः । वर्म । सीव्यध्वम् । बहुला । पृथूनि ।
पुरः । कृणुध्वम् । आयसीः । अधृष्टाः । मा । वः । सुस्रोत् । चमसः । दृंहत । तम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० सद्मग्रामम् कृणुध्वम् । स हि व कूप । वर्माणि[8] सीव्यध्वम् बहुलानि च पृथूनि च । शत्रुभिः अधृष्टा आयसी पुर कृणुध्वम् इति च कवचाभिप्रायम् । मा व सुस्रोत् कूपः सद्मग्रामाख्य । तम् कवचैः दृंहत इति ॥ ८ ॥

आ वो धियं यज्ञियां वर्त ऊतये देवा देवीं यजतां यज्ञियामिह ।
सा नो दुहीयद्यवसेव गत्वी सहस्रधारा पयसा मही गौः ॥ ९ ॥

---

1 निष्कृताहावम् मूको. २-२ अवतम् गच्छ वि[1] अ[1]; अवटं च वि[1]. ३-३ उदकं च...वोदकवन्तम् वि[1] अ[1]; उदकवन्तं चोदकवन्तम् वि[1]. ४-४ अक्षीणमुदकमवटमुत्सिञ्च अवटादुदकमाहावे वि[1] वि[1] अ[1]; अक्षीणमुदकवन्तमुत्सिञ्च अवटादुदकमाहावे वि[1] वि[1]. ५-५ नास्ति मूको. ६ नास्ति वि[1]. ७ धनानि मूको. ८ वर्माणि वि[1] अ[1]; चीवराणि वि[1].

आ । वः । धियम् । यज्ञियाम् । वर्ते । ऊतये । देवाः । देवीम् । यजताम् । यज्ञियाम् । इह ।
सा । नः । दुहीयत् । यवसाऽइव । गत्वी । सहस्रऽधारा । पयसा । मही । गौः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० आ वर्तयामि युष्माकम् यज्ञसाधन साभिचित्यं कर्म रक्षणार्थम् । [1]हे देवा ! देवीम् यष्टव्याम्[1] यज्ञस्य धारयित्रीम् वाच च स्तुतिरूपाम् आ-वर्तयामि । सा अस्माकम् [2]दुग्धाम् तथाऽभिगमनात्[2] कामान् यवसानि गत्वा बहुधारा महती गौः क्षीरेण यथा पुरुषाणामभिलषित साधयति ॥ ९ ॥

आ तू षिञ्च हरिमीं द्रोरुपस्थे वाशीभिस्तक्षताश्मन्मयीभिः ।
परि ष्वजध्वं दश कक्ष्याभिरुभे धुरौ प्रति वह्निं युनक्त ॥ १० ॥

[3]आ । तु । सिञ्च । हरिम् । ईम् । द्रोः । उपऽस्थे । वाशीभिः । तक्षत । अश्मन्ऽमयीभिः[3] ।
परि । स्वजध्वम् । दश । कक्ष्याभिः । उभे इति । धुरौ । प्रति । वह्निम् । युनक्त ॥ १० ॥

वेङ्कट० आ सिञ्चत क्षिप्रम् हरितवर्णम्[4] इमम् सोम [5]द्रोणकलशस्य उपस्थे । तदर्थं[5] ग्रावमयीभिः वाशीभिः तक्षत । परि स्वजध्वम् च दशभिः अङ्गुलिभिः । अभिषुत च सोम हविर्धानस्य उभे धुरौ[6] प्रति युङ्ग्ध्वम्[6] पात्रेषु गृहीतम् ॥ १० ॥

उभे धुरौ वह्निरापिब्दमानोऽन्तर्योनेव चरति द्विजानिः ।
वनस्पतिं वन आस्थापयध्वं नि षू दधिध्वमखनन्त उत्सम् ॥ ११ ॥

उभे इति । धुरौ । वह्निः । आऽपिब्दमानः । अन्तः । योनाऽइव । चरति । द्विऽजानिः ।
वनस्पतिम् । वने । आ । अस्थापयध्वम्(?) । नि । सु । दधिध्वम् । अखनन्त । उत्सम् ॥ ११ ॥

वेङ्कट० हविर्धानस्य उभे धुरौ प्रति वोढा [8]सोम आस्तूयमान[8] अन्त गृहे इव चरति [9]द्वयोः फलकयोर्जायमान[9] । तमिम वनानां पतिं सोमम् वने पात्रेषु आस्थापयत । खनित्रैः अखनन्त कञ्चन उत्सम् सुष्ठु नि दधिध्वम् इति सोमाभिप्रायमिति ॥ ११ ॥

कपृन्नरः कपृथमुद्दधातन चोदयत खुदत वाजसातये ।
निष्टिग्र्यः पुत्रमा च्यावयोतय इन्द्रं सबाध इह सोमपीतये ॥ १२ ॥

कपृत् । नरः । कपृथम् । उत् । दधातन । चोदयत । खुदत । वाजऽसातये ।
निष्टिग्र्यः । पुत्रम् । आ । च्यवय । ऊतये । इन्द्रम् । सऽबाधः । इह । सोमऽपीतये ॥ १२ ॥

वेङ्कट० हे मनुष्या ! आत्मीयम् कपृत् स्त्रीणाम् कपृथम् प्रति [7]उद् यच्छ, उद्धित[7] च स्त्रीप्रजनन प्रति

१-१. त्रुटितम् वि[1] अ[1]. २-२. दुग्धाम् अभिग° वि[1] अ[1], दुग्धामिति ग° वि[2]. ३-३. अत्र या (४, १९) द्र. ४. हरिव° वि[1] अ[1]. ५-५. द्रोण वि[1] अ[1]. ६. त्रुटितम् वि[1] अ[1], धुनौ वि[2]. ७. युद्धम् मूको. ८-८. स्तूय मास्तूयमाने वि[2]. ९-९. द्वकोदिक वि[1] अ[1]; द्वकोदित वि[2].

[1]चोदयत । अथ[1] तत्र सुदत प्रवेशयत अस्माकम् अन्नलाभाय । निष्टिग्र्यं अदित्या पुत्रम् इन्द्रम् आ गमयत रक्षणाय बाधासहिता अस्मिन् यज्ञे सोमपानाय । सेयम् आहनस्यासु एका (शौ २०,१३७,२) इति ॥ १२ ॥

[2]इति अष्टमाष्टके पञ्चमाध्याये एकोनविंशो वर्ग[2] ॥

[१०२]

[3]मुद्गलो भार्म्यश्व ऋषि । द्रुघण इन्द्रो वा देवता । त्रिष्टुप् छन्द, १,३,१२ बृहत्य[3] ।

प्र ते॒ रथं॑ मिथू॒कृत॒मिन्द्रो॑ऽवतु धृष्णु॒या ।
अ॒स्मिन्ना॒जौ पु॑रुहूत श्र॒वाय्ये॑ धनभ॒क्षेषु॑ नोऽव ॥ १ ॥

प्र । ते॒ । रथ॑म् । मि॒थु॒ऽकृत॑म् । इन्द्र॑ । अ॒व॒तु॒ । धृ॒ष्णु॒ऽया ।
अ॒स्मिन् । आ॒जौ । पु॒रु॒ऽहू॒त॒ । श्र॒वाय्ये॑ । ध॒न॒ऽभ॒क्षेषु॑ । न॒ । अ॒व॒ ॥ १ ॥

वेङ्कट० मुद्गलो भार्म्यश्व । तस्य शत्रुभिर्हृतसर्वस्वस्य गोष्ठे कश्चिद् द्रुघण कश्चिद् परिशिष्ट आसीद् ऋषभश्च । स तेन द्रुघणेन ऋषभेण[4] च रथे [5]युक्ताभ्याम् आजिम् जिगाय । तदत्रोच्यते[5] । हे मुद्गल! तव रथम् ऋषभद्रुघणाभ्या युक्तम् [6]प्र रक्षतु[6] इन्द्र धृष्णु । हे पुरुहूत! अस्मिन् सङ्ग्रामे श्रवणीये धनभजनेषु अस्मान् रक्ष ॥ १ ॥

उत् स्म॒ वातो॑ वहति॒ वासो॑ अस्या॒ अधि॑रथं॒ यदज॑यत् स॒हस्र॑म् ।
र॒थीर॑भून्मुद्ग॒लानी॒ गवि॑ष्टौ॒ भरे॑ कृ॒तं व्य॑चेदिन्द्रसे॒ना ॥ २ ॥

उत् । स्म॒ । वात॑ । व॒ह॒ति॒ । वास॑ । अ॒स्या॒ । अधि॑ऽरथम् । यत् । अज॑यत् । स॒हस्र॑म् ।
र॒थी । अ॒भू॒त् । मु॒द्ग॒लानी॑ । गोऽइ॑ष्टौ । भरे॑ । कृ॒तम् । वि । अ॒चे॒त् । इ॒न्द्र॒ऽसे॒ना ॥ २ ॥

वेङ्कट० रथोपस्थे स्थिताया अस्या वास वात पुन पुन चालयति, यदा इयम् अधिरथम्[1] गवाम् सहस्रम् शत्रुभ्यो जयति । सारथि भवति मुद्गलस्य भार्या गवामन्वेषणे । सा चेयम् इन्द्रसेनाख्या सङ्ग्राम कर्तव्य सर्वम् वि चिनोति ॥ २ ॥

अ॒न्तर्य॑च्छ॒ जिघां॑सतो॒ वज्र॑मिन्द्राभि॒दास॑तः ।
दास॑स्य वा मघव॒न्नार्य॑स्य वा सनु॒तर्य॑वया व॒धम् ॥ ३ ॥

अ॒न्त । य॒च्छ॒ । जिघां॑सत । वज्र॑म् । इ॒न्द्र॒ । अ॒भि॒ऽदास॑त ।
दास॑स्य । वा॒ । म॒घ॒ऽव॒न् । आर्य॑स्य । वा॒ । स॒नु॒त । य॒व॒य॒ । व॒धम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अन्त निधत्स्व हन्तुमिच्छत आयुधम् इन्द्र! उपक्षपयितु[7] । शूद्रस्य वा मघवन्!

१ १ [illegible] वि° अ [illegible] वि° २ २ नास्ति मूको ३ °भी वि° अ°. ४ ४ [illegible] [illegible] वि° अ° ५-५ [illegible] वि° अ°. ६ [illegible] वि° अ° ७ [illegible] वि° अ°

त्रैवर्णिकस्य वा अन्तर्हितम् अस्माकम् अपरिज्ञातम्[1] आयुधम् अस्मत्त[2] पृथक् कुरु ॥ ३ ॥

उद्नो ह्रदमपिबज्जर्हृषाणः कूटं स्म तृंहदभिमातिमेति ।
प्र मुष्कभारः श्रव इच्छमानोऽजिरं बाहू अभरत् सिषासन् ॥ ४ ॥

उद्नः । ह्रदम् । अपिबत् । जर्हृषाणः । कूटम् । स्म । तृंहत् । अभिऽमातिम् । एति ।
प्र । मुष्कऽभारः । श्रवः । इच्छमानः । अजिरम् । बाहू इति । अभरत् । सिसासन् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० उदकस्य पूर्णम् ह्रदम् अपिबत् हृष्यन् । ततोऽयम्[3] पृथिव्यामुच्छ्रित देशम् शीघ्रगमनात् पादैर्हिंसन् शत्रुम् एति । प्र हरति बाहू[4] [4]च पादौ ह्रियमाणमुष्कः[4] शत्रुभ्य अन्नम् इच्छन् [5]क्षिप्रं सम्भक्तुमिच्छन्[5] सङ्ग्राममिति ॥ ४ ॥

न्यक्रन्दयन्नुपयन्त एनममेहयन् वृषभं मध्य आजेः ।
तेन सूभर्वं शतवत् सहस्रं गवां मुद्गलः प्रधने जिगाय ॥ ५ ॥

नि । अक्रन्दयन् । उपऽयन्तः । एनम् । अमेहयन् । वृषभम् । मध्ये । आजेः ।
तेन । सूभर्वम् । शतऽवत् । सहस्रम् । गवाम् । मुद्गलः । प्रऽधने । जिगाय ॥ ५ ॥[7]

वेङ्कट० नि अक्रन्दयन् उपगच्छन्त शत्रव एनम् वृषभम्, अमेहयन् च सङ्ग्रामस्य मध्ये । तेन अनेन सूभर्वम्[6] नाम शत्रु राजानम् गवाम् शतयुक्तम् सहस्रम् सङ्ग्रामे मुद्गल जिगाय ॥ ५ ॥

ककर्दवे वृषभो युक्त आसीदवावचीत् सारथिरस्य केशी ।
दुधेर्युक्तस्य द्रवतः सहानस ऋच्छन्ति ष्मा निष्पदो मुद्गलानीम् ॥ ६ ॥

ककर्दवे । वृषभः । युक्तः । आसीत् । अवावचीत् । सारथिः । अस्य । केशी ।
दुधेः । युक्तस्य । द्रवतः । सह । अनसा । ऋच्छन्ति । स्म । निःऽपदः । मुद्गलानीम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० सङ्ग्रामाय वृषभ युक्त आसीत् । अत्र प्रेरणाय पुन पुनश्शब्द करोति सारथ्यमाश्रित[8] प्रशस्तकेशा मुद्गलानी । कम्पमानस्य रथ युक्तस्य अनसा सह शीघ्र गच्छतस्तस्य निष्पतन्ति[10] शकृन्ति[11] मूत्राणि च मुद्गलानीम् प्राप्नुवन्ति ॥ ६ ॥

[12]इति अष्टमाष्टके पञ्चमाध्याये विंशो वर्ग[12] ॥

उत प्रधिमुद्दहन्नस्य विद्वानुपायुनग्वंसगमत्र शिक्षन् ।
इन्द्र उदावत् पतिमघ्न्यानामरंहत पद्याभिः ककुद्मान् ॥ ७ ॥

---

१ परि° त्रि° अ°. २ अस्मत् वि° अ°. ३ तोयम् मूको. ४ नास्ति वि° अ°; च्छु त्रि°. ५-५. क्षिप्रा° वि° अ°. ६ ६ नास्ति वि°. ७ या (९,३१) व्याख्याने द्र. ८-८. इन्द्रसान् त्रि°; नास्ति अ°. ९ °श्रिता मूको. १०. निष्पदः वि°. ११ शकृन्ति वि°. १२ १२. नास्ति मूको

उत । प्रऽधिम् । उत् । अहन् । अस्य । विद्वान् । उप॑ । अयुनक् । वंसगम् । अत्र॑ । शिक्षन् ।
इन्द्रः । उत् । आवत् । पतिम् । अघ्न्यानाम् । अरंहत । पद्याभिः । ककुत्ऽमान् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० [1]अपि च[1] इन्द्रः अस्य रथस्य चक्रप्रधिम् जानन् उत् [2]अहन् नियुयोज[2]। अत्र[3] वननीयगमनमृषभम् उप अयुनक् वशं[3] नयन्। इन्द्रः उत् आवत्[4] गवाम् पतिम् ऋषभम्। यः वेग करोति पद्याभिः गतिभिः स च ककुद्मान्[5] इति ॥ ७ ॥

शुनमंष्ट्राव्यंचरत् कपर्दी वंरत्रायां दार्वानह्यमानः ।
नृम्णानि कृण्वन् बहवे जनाय गाः पस्पशानस्तविषीरधत्त ॥ ८ ॥

शुनम् । अष्ट्राऽवी । अचरत् । कपर्दी । वरत्रायाम् । दारु । आऽनह्यमानः ।
नृम्णानि । कृण्वन् । बहवे । जनाय । गाः । पस्पशानः । तविषीः । अधत्त ॥ ८ ॥

वेङ्कट० सुखं चरति पृषा कल्याणकपर्दो रथे स्थितायाम् वरत्रायाम् दारु द्रुघणम् आनह्यमानः धनानि कृण्वन् बहवे जनाय। स शत्रूणाम् गाः [6]स्पृशन् तविषीः[6] करोति ॥ ८ ॥

इमं तं पश्य वृषभस्य युञ्जं काष्ठाया मध्ये द्रुघणं शयानम् ।
येन जिगाय शतवत् सहस्रं गवां मुद्गलः पृतनाज्येषु ॥ ९ ॥

इमम् । तम् । पश्य । वृषभस्य । युञ्जम् । काष्ठायाः । मध्ये । द्रुऽघनम् । शयानम् ।
येन । जिगाय । शतऽवत् । सहस्रम् । गवाम् । मुद्गलः । पृतनाऽज्येषु ॥ ९ ॥

वेङ्कट० इमम् तम् पश्य वृषभस्य सहायभूतम् आजिमध्ये द्रुघणम् शयानम्, येन द्रुघणेन शतयुक्तम् सहस्रम् गवाम् मुद्गलः सङ्ग्रामेषु जिगाय ॥ ९ ॥

आरे अघा को न्वि१त्था ददर्श यं युञ्जन्ति तम्वा स्थापयन्ति ।
नास्मै तृणं नोदकमा भरन्त्युत्तरो धुरो वहति प्रदेदिशत् ॥ १० ॥

आरे । अघा । कः । नु । इत्था । ददर्श । यम् । युञ्जन्ति । तम् । ॐ इति । आ ।
स्थापयन्ति । न । अस्मै । तृणम् । न । उदकम् । आ । भरन्ति । उत्ऽतरः । धुरः । वहति । प्रऽदेदिशत् ॥

वेङ्कट० दूरे[7] गवानुपरियतानुपद्रवान् अत्तोऽन्यः [8]कः ददर्श। यम् युञ्जन्ति[8] द्रुघणम् तम् एव देवा युद्धे प्रवेशयन्ति। न घासाय अस्मै यासम् आ भरन्ति न च उदकम्। सोऽयम् उत्कृततररथस्य धुरः वहति स्वयमेव पन्थान[10] प्रदिशन्निति[11] ॥ १० ॥

परिऽवृक्तेव पतिविद्यमानट् पीप्याना कूचक्रेणेव सिञ्चन् ।
एषैष्या चिद्रथ्या जयेम सुमङ्गलं सिनवदस्तु सातम् ॥ ११ ॥

१-१. नास्ति वि॰ अ॰. २-२. °हसि योज वि॰ अ॰; °हन्ति योज वि॰. ३-३. °नत्यवशं वि॰ अ॰. ४. सुदितम् मूको. ५. गतमान् वि॰ अ॰. ६-६. स्पृति वि॰ अ॰; स्पृत्ति वि॰. ७. या. (९,२४) व्याख्यानं द्र. ८. चादूरे वि॰ अ॰. ९-९. कं मूको. १०. स्थानम् वि॰. ११. प्रदिश॰ मूको.

परिवृ॒ऽक्ताऽइ॑व । पति॑ऽविद्य॑म् । आ॒न॒ट् । पीप्या॑ना । कूच॑क्रेणऽइव । सि॒ञ्चन् ।
ए॒ष॒ऽए॒ष्या॑ । चि॒त् । र॒थ्या॑ । ज॒ये॒म॒ । सु॒ऽम॒ङ्गल॑म् । सिन॑ऽवत् । अ॒स्तु॒ । सा॒तम् ॥ ११ ॥

वेङ्कट० चिरकालमुपेक्षिता स्त्री यथा पतिविद्यम् प्राप्नोति, तद्वदयं मुद्गलः शत्रुधनं प्राप्नोति । यथा वा सस्यानि वृद्धानि कुत्सितचक्रेण[1] कूपेन सिञ्चन् लभते । वयम् इच्छतामेष्टव्येन अनेन द्रुघणेनाश्वेन धनम् जयेम, कल्याणमङ्गलवच्च धनम् लब्धम् अस्तु इति ॥ ११ ॥

त्वं विश्व॑स्य॒ जग॑त॒श्चक्षु॑रिन्द्रासि॒ चक्षु॑षः ।
वृषा॒ यदा॒जिं वृष॑णा॒ सिषा॑ससि चो॒दय॒न् वध्रि॑णा यु॒जा ॥ १२ ॥

त्वम् । विश्व॑स्य । जग॑तः । चक्षुः॑ । इ॒न्द्र॒ । अ॒सि॒ । चक्षु॑षः ।
वृषा॑ । यत् । आ॒जिम् । वृष॑णा । सिसा॑ससि । चो॒दय॑न् । वध्रि॑णा । यु॒जा ॥ १२ ॥

वेङ्कट० त्वम् विश्वस्य जगतः त्वामेव पश्यतः चक्षुः असि इन्द्र ! । द्रुघणमाश्रितः वृषा त्वं यदा सहाय-वृषभेण वध्रिणा बलीवर्देन आजिम् सम्भक्तुमिच्छसि रथम् चोदयन्, तदानीं सर्वे सैनिकास्त्वा पश्यन्ति ॥ १२ ॥

[2]इति अष्टमाष्टके पञ्चमाध्याये एकविंशो वर्गः[2] ॥

[१०३]

[3]अप्रतिरथ ऐन्द्र ऋषिः । इन्द्रो देवता, ४ बृहस्पतिः, १२ अप्वा देवी, १३ मरुतो वा । त्रिष्टुप् छन्दः, अन्त्या अनुष्टुप्[3] ।

आ॒शुः शिशा॑नो वृष॒भो न भी॒मो घ॑नाघ॒नः क्षोभ॑णश्चर्षणी॒नाम् ।
सं॒क्रन्द॑नोऽनिमि॒ष ए॑कवी॒रः श॒तं सेना॑ अजयत् सा॒कमिन्द्रः॑ ॥ १ ॥

आ॒शुः । शिशा॑नः । वृ॒ष॒भः । न । भी॒मः । घ॒ना॒घ॒नः । क्षोभ॑णः । च॒र्ष॒णी॒नाम् ।
स॒म्ऽक्रन्द॑नः । अ॒नि॒ऽमि॒षः । ए॒क॒ऽवी॒रः । श॒तम् । सेनाः॑ । अ॒ज॒य॒त् । सा॒कम् । इन्द्रः॑ ॥ १ ॥

वेङ्कट० अप्रतिरथ ऐन्द्रः । आशुः शृङ्गे तीक्ष्णीकुर्वन् वृषभः इव भयानकः अत्यन्तं हन्ता क्षोभणः च सेनासु प्रजानां सङ्क्रन्दयिता निमेषवर्जितः एकः एव शत्रूणां प्रेरयिता शतम् सेनाः जयति साकम् इन्द्रः ॥ १ ॥

सं॒क्रन्द॑नेनानिमि॒षेण॑ जि॒ष्णुना॑ युत्का॒रेण॑ दुश्च्यव॒नेन॑ धृ॒ष्णुना॑ ।
तदिन्द्रे॑ण जयत॒ तत् स॑हध्वं॒ युधो॑ नर॒ इषु॑हस्तेन॒ वृष्णा॑ ॥ २ ॥

स॒म्ऽक्रन्द॑नेन । अ॒नि॒ऽमि॒षेण॑ । जि॒ष्णुना॑ । यु॒त्ऽका॒रेण॑ । दुः॒ऽच्य॒व॒नेन॑ । धृ॒ष्णुना॑ ।
तत् । इन्द्रे॑ण । ज॒य॒त॒ । तत् । स॒ह॒ध्व॒म् । यु॒धः॒ । न॒रः॒ । इषु॑ऽहस्तेन । वृष्णा॑ ॥ २ ॥

---

१. कुत्सितच° वि॰ अ॰. २-२. नास्ति मूको. ३. नास्ति वि॰ अ॰.

वेङ्कट० सङ्क्रन्दनेन अनिमिषेण जिष्णुना युद्धस्य कर्त्रा शत्रुभिश्च्यावयितुमशक्येन धर्षकेण[1] इन्द्रेण तत् युद्धम् जयत । तत् सहध्वम् हे योद्धारः मनुष्याः[1] इषुहस्तेन वृष्णा इति ॥ २ ॥

स इषुहस्तैः स निषङ्गिभिर्वशी संस्रष्टा स युध इन्द्रो गणेन ।
संसृष्टजित् सोमपा बाहुशर्ध्युग्रधन्वा प्रतिहिताभिरस्ता ॥ ३ ॥

सः । इषुऽहस्तैः । सः । निषङ्गिऽभिः । वशी । सम्ऽस्रष्टा । सः । युधः । इन्द्रः । गणेन ।
संसृष्टऽजित् । सोमऽपाः । बाहुऽशर्धी । उग्रऽधन्वा । प्रतिऽहिताभिः । अस्ता ॥ ३ ॥

वेङ्कट० स इषुहस्तैः स निषङ्गिभिः च स्वतन्त्रः । संस्रष्टा भवति "सः हि इन्द्रः युद्धस्य[2] मरुद्गणेन सहितः । समृष्टानां जेता सोमपाः बाहुवेगयुक्तः उद्गूर्णधनुष्कः प्रतिहिताभिः इषुभिः शत्रूणां क्षेप्तेति ॥ ३ ॥

बृहस्पते परि दीया रथेन रक्षोहामित्राँ अपबाधमानः ।
प्रभञ्जन्त्सेनाः प्रमृणो युधा जयन्नस्माकमेध्यविता रथानाम् ॥ ४ ॥

बृहस्पते । परि । दीय । रथेन । रक्षःऽहा । अमित्रान् । अपऽबाधमानः ।
प्रऽभञ्जन् । सेनाः । प्रऽमृणः । युधा । जयन् । अस्माकम् । एधि । अविता । रथानाम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० सैषा बार्हस्पत्या । बृहस्पते ! परि गच्छ रथेन रक्षोहा [3]शत्रून् अपबाधमानः[3] प्रभञ्जन् सेनाः प्रकर्षेण मारकः त्वं युद्धेन जयन् अस्माकम् भव रक्षकः रथानाम् ॥ ४ ॥

बलविज्ञायः स्थविरः प्रवीरः सहस्वान् वाजी सहमान उग्रः ।
अभिवीरो अभिसत्वा सहोजा जैत्रमिन्द्र रथमा तिष्ठ गोवित् ॥ ५ ॥

बलऽविज्ञायः । स्थविरः । प्रऽवीरः । सहस्वान् । वाजी । सहमानः । उग्रः ।
अभिऽवीरः । अभिऽसत्वा । सहःऽजाः । जैत्रम् । इन्द्र । रथम् । आ । तिष्ठ । गोऽवित् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० बलम् अवगच्छन्[4] प्रवृद्धः प्रवीरः वेगवान् बलवान् अभिभवन् उग्रः अभिगतवीरः अभिगतसत्त्वकः[5] आत्मनः जातः त्वं जयशीलम् इन्द्र ! रथम् आ तिष्ठ शत्रुगवां लब्धा ॥ ५ ॥

गोत्रभिदं गोविदं वज्रबाहुं जयन्तमज्म प्रमृणन्तमोजसा ।
इमं सजाता अनु वीरयध्वमिन्द्रं सखायो अनु सं रभध्वम् ॥ ६ ॥

गोत्रऽभिदम् । गोऽविदम् । वज्रऽबाहुम् । जयन्तम् । अज्म । प्रऽमृणन्तम् । ओजसा ।
इमम् । सऽजाताः । अनु । वीरयध्वम् । इन्द्रम् । सखायः । अनु । सम् । रभध्वम् ॥ ६ ॥

---

१ धर्षकेण वि° अ°. २-२. मरुद्° वि°. ३-३. शत्रून् बाधमानः वि° अ°. ४ अवगच्छन् मूको. ५. °सत्वकः मूको.

वेङ्कट० मेघभिदम् उदकविदम्[1] वज्रबाहुम् जयन्तम् आजिम्[2] हिंसन्तम् बलेन इमम् इन्द्रं हे समान-जननाः! मरुतः! अनु वीरयध्वम्। इन्द्रम् सखायः! अनु-सम् रभ्धाः भवत ॥ ६ ॥

[3]इति अष्टमाष्टके पञ्चमाध्याये द्वाविंशो वर्गः[3] ॥

अभि गोत्राणि सहसा गाहमानोऽदयो वीरः शतमन्युरिन्द्रः ।
दुश्च्यवनः पृतनाषाळयुध्योऽस्माकं सेना अवतु प्र युत्सु ॥ ७ ॥

अभि । गोत्राणि । सहसा । गाहमानः । अदयः । वीरः । शतऽमन्युः । इन्द्रः ।
दुःऽच्यवनः । पृतनाषाट् । अयुध्यः । अस्माकम् । सेनाः । अवतु । प्र । युत्ऽसु ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अभि गाहमानः मेघान् बलेन दयारहितः वीरः बहुक्रोधः इन्द्रः च्यावयितुमशक्यः पृतनानामभिभविता योधयितुमशक्यः प्र रक्षतु अस्माकम् सेनाः युद्धेषु ॥ ७ ॥

इन्द्र आसां नेता बृहस्पतिर्दक्षिणा यज्ञः पुर एतु सोमः ।
देवसेनानामभिभञ्जतीनां जयन्तीनां मरुतो यन्त्वग्रम् ॥ ८ ॥

इन्द्रः । आसाम् । नेता । बृहस्पतिः । दक्षिणा । यज्ञः । पुरः । एतु । सोमः ।
देवऽसेनानाम् । अभिऽभञ्जतीनाम् । जयन्तीनाम् । मरुतः । यन्तु । अग्रम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० इन्द्रः आसाम् देवसेनानाम् नेता बृहस्पतिः च दक्षिणा [4]यज्ञः च[4] पुरः गच्छतु सोमः च। शत्रून् अभिभञ्जतीनाम् आसाम्[5] जयन्तीनाम् मरुतः च अग्रे गच्छन्त्विति ॥ ८ ॥

इन्द्रस्य वृष्णो वरुणस्य राज्ञ आदित्यानां मरुतां शर्ध उग्रम् ।
महामनसां भुवनच्यवानां घोषो देवानां जयतामुदस्थात् ॥ ९ ॥

इन्द्रस्य । वृष्णः । वरुणस्य । राज्ञः । आदित्यानाम् । मरुताम् । शर्धः । उग्रम् ।
महाऽमनसाम् । भुवनऽच्यवानाम् । घोषः । देवानाम् । जयताम् । उत् । अस्थात् ॥ ९ ॥

वेङ्कट० इन्द्रादीनां त्रयाणाम् मरुताम् च बलम् उद्गूर्णम् महामनसाम् एषाम् [6]उदकच्यावयितॄणाम् देवानाम्[6] उग्रम् जयताम् घोषः उत् अतिष्ठदिति ॥ ९ ॥

उद्धर्षय मघवन्नायुधान्युत् सत्वनां मामकानां मनांसि ।
उद्वृत्रहन् वाजिनां वाजिनान्युद्रथानां जयतां यन्तु घोषाः ॥ १० ॥

उत् । हर्षय । मघऽवन् । आयुधानि । उत् । सत्वनाम् । मामकानाम् । मनांसि ।
उत् । वृत्रऽहन् । वाजिनाम् । वाजिनानि । उत् । रथानाम् । जयताम् । यन्तु । घोषाः ॥ १० ॥

---

१. 'कदं मूको. २. मुदितम् मूको. ३-३. नास्ति मूको. ४-४ य.ञ.च मूको. ५. नास्ति वि[1]. ६-६. "दकदे" मूको; मु. निघ १,१२.

वेङ्कट० उत् हर्षय मघवन्! आयुधानि उत् हर्षय मामकानाम् सत्वनाम् मनांसि। उत् हर्षय च[1] वृत्रहन्[1] अश्वानां बलानि[1]। उद्धर्षणम्[1] उत्थापनम्। उत् गच्छन्तु रथानाम् जयताम् शब्दाः[1] ॥ १० ॥

अस्माकमिन्द्रः समृतेषु ध्वजेष्वस्माकं या इषवस्ता जयन्तु।
अस्माकं वीरा उत्तरे भवन्त्वस्माँ उ देवा अवता हवेषु ॥ ११ ॥

अस्माकम्। इन्द्रः। सम्ऽऋतेषु। ध्वजेषु। अस्माकम्। याः। इषवः। ताः। जयन्तु।
अस्माकम्। वीराः। उत्ऽतरे। भवन्तु। अस्मान्। ऊँ इति। देवाः। अवत। हवेषु ॥ ११ ॥

वेङ्कट० अस्माकम् इन्द्र सङ्गतेषु ध्वजेषु आगच्छतु। अस्माकम् या इषवः ताः शत्रून् जयन्तु। अस्माकम् वीरा उत्कृष्टतरा भवन्तु। अस्मान् एव देवा रक्षत ह्वानेष्विति ॥ ११ ॥

अमीषां चित्तं प्रतिलोभयन्ती गृहाणाङ्गान्यप्वे परेहि।
अभि प्रेहि निर्दह हृत्सु शोकैरन्धेनामित्रास्तमसा सचन्ताम् ॥ १२ ॥

अमीषाम्। चित्तम्। प्रतिऽलोभयन्ती। गृहाण। अङ्गानि। अप्वे। परा। इहि।
अभि। प्र। इहि। निः। दह। हृत्ऽसु। शोकैः। अन्धेन। अमित्राः। तमसा। सचन्ताम् ॥

वेङ्कट० यास्कः —'अप्वा यदेनया विद्धोऽपवीयते। व्याधिर्वा भयं वा' (या ६,१२)। 'अमीषां चित्तानि प्रतिलोभयमाना गृहाणाङ्गान्यप्वे परेहि। अभिप्रेहि। निर्दहैषां हृदयानि शोकैः। अन्धेनामित्रास्तमसा संसेव्यन्ताम्' (या ९,३३) इति ॥ १२ ॥

प्रेता जयता नर इन्द्रो वः शर्म यच्छतु।
उग्रा वः सन्तु बाहवोऽनाधृष्या यथासथ ॥ १३ ॥

प्र। इत। जयत। नरः। इन्द्रः। वः। शर्म। यच्छतु।
उग्राः। वः। सन्तु। बाहवः। अनाधृष्याः। यथा। असथ ॥ १३ ॥

वेङ्कट० प्र गच्छत जयत अमित्रान् हे नराः[1]। इन्द्रः युष्माकम् शर्म यच्छतु। उद्गूर्णाः च सन्तु बाहवः, यथा यूयम् अनाधृष्या भवथ शत्रुभिरिति ॥ १३ ॥

"इति अष्टमाष्टके पञ्चमाध्याये त्रयोविंशो वर्गः" ॥

[१०४]

"अष्टको वैश्वामित्र ऋषिः। इन्द्रो देवता। त्रिष्टुप् छन्दः" ॥

असावि सोमः पुरुहूत तुभ्यं हरिभ्यां यज्ञमुप याहि तूयम्।
तुभ्यं गिरो विप्रवीरा इयाना दधन्विर इन्द्र पिबा सुतस्य ॥ १ ॥

---

१. नास्ति वि[1] अ[1]. २. नास्ति वि[1]. ३. उद्गृत् मूको. ४-४. नास्ति मूको

असावि । सोम॑ । पुरुऽहूत । तुभ्य॑म् । हरि॑ऽभ्याम् । यज्ञम् । उप॑ । याहि । तूय॑म् ।
तुभ्य॑म् । गिर॑ । विप्र॑ऽवीरा । इयाना । दधन्विरे । इन्द्र । पिब॑ । सुतस्य॑ ॥ १ ॥

वेङ्कट० अष्टको वैश्वामित्र । सुत सोम° पुरुहूत । तुभ्यम् । अश्वाभ्याम् यज्ञम् उप गच्छ शीघ्रम् । तुभ्यम् स्तुती मेधाविप्रजार्थिका[1] यजमाना याचमाना धारयन्ति, इन्द्र! तथा सति पिब सुतम् ॥१॥

अप्सु धूतस्य॑ हरिवः पिबे॒ह नृभिः॑ सुतस्य॑ जठर॑ पृणस्व ।
मि॒मि॒क्षुर्यमद्र॑य इन्द्र तुभ्यं॒ तेभि॑र्वर्धस्व॒ मद॑मुक्थवाहः ॥ २ ॥

अप्ऽसु । धूतस्य॑ । हरिऽवः । पिब॑ । इह । नृऽभिः॑ । सुतस्य॑ । जठर॑म् । पृणस्व ।
मिमिक्षुः । यम् । अद्र॑यः । इन्द्र । तुभ्य॑म् । तेभिः॑ । वर्धस्व । मद॑म् । उक्थऽवाह ॥ २ ॥

वेङ्कट० वसतीवरीषु शोधितम् हरिव । पिब । अत्र मनुष्यै सुतम् सामन जठरम् पूरय । असिञ्चन्[2] ग्रावाण यम् इन्द्र! तुभ्यम्, तै वर्धय मदम् उक्थैरुह्यमान[3] ॥ २ ॥

प्रोग्रां पी॒तिं वृष्ण॑ इयर्मि स॒त्यां प्र॒यै सुतस्य॑ हर्यश्व॒ तुभ्य॑म् ।
इन्द्र॒ धेना॑भिरि॒ह मा॑दयस्व धी॒भिर्विश्वा॑भिः॒ शच्या॑ गृणा॒नः ॥ ३ ॥

प्र । उ॒ग्राम् । पी॒तिम् । वृष्णे॑ । इयर्मि । स॒त्याम् । प्र॒ऽयै । सुतस्य॑ । ह॒रि॒ऽअ॒श्व॒ । तुभ्य॑म् ।
इन्द्र॑ । धेना॑भिः । इ॒ह । मा॒दयस्व । धी॒भिः । विश्वा॑भिः । शच्या॑ । गृणा॒नः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० प्रेरयामि 'उद्गूर्णम् रसम्' वृषणे कल्याणम् प्रैतु[4] त्वाम् सुतस्य हर्यश्व! तुभ्यम् । इन्द्र! प्रियाभि इह माद्य स्तुतिभि कर्मभिश्च सर्वै प्रज्ञया स्तूयमान ॥ ३ ॥

ऊ॒ती श॑चीव॒स्तव॑ वी॒र्ये॑ण॒ वयो॒ दधा॑ना उ॒शिज॑ ऋत॒ज्ञाः ।
प्र॒जाव॑दिन्द्र॒ मनु॑षो दुरो॒णे त॒स्थुर्गृ॒णन्तः॑ सध॒माद्या॑सः ॥ ४ ॥

ऊ॒ती । श॒ची॒ऽव॒ । तव॑ । वी॒र्ये॑ण । वयः॑ । दधा॑नाः । उ॒शिजः॑ । ऋ॒त॒ऽज्ञाः ।
प्र॒जाऽव॑त् । इ॒न्द्र॒ । मनु॑षः । दु॒रो॒णे । त॒स्थुः । गृ॒णन्तः॑ । स॒ध॒ऽमाद्या॑सः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० रक्षणेन शचीव! तव वीर्येण च अन्नम् दधाना ऋत्विज यज्ञज्ञा प्रजावन्त इन्द्र! मनुष्या गृहे तिष्ठन्ति स्तुवन्त सहमोदमाना ॥ ४ ॥

प्रणी॑तिभिष्टे हर्यश्व सु॒ष्टोः सु॑षु॒म्नस्य॑ पुरु॒रुचो॒ जना॑सः ।
मंहि॑ष्ठामू॒तिं वि॒तिरे॒ दधा॑नाः स्तो॒तार॑ इन्द्र॒ तव॑ सू॒नृता॑भिः ॥ ५ ॥

प्रनी॑तिऽभिः । ते॒ । ह॒रि॒ऽअ॒श्व॒ । सु॒ऽस्तोः । सु॒ऽसु॒म्नस्य॑ । पु॒रु॒ऽरुचः॑ । जना॑सः ।
मंहि॑ष्ठाम् । ऊ॒तिम् । वि॒ऽतिरे॑ । दधा॑नाः । स्तो॒तारः॑ । इ॒न्द्र॒ । तव॑ । सू॒नृता॑भिः ॥ ५ ॥

---

1 प्रजा° मूको. 2 °ञ्चद् मूको. 3-3 दृष्टम् प्रेरयामि मूको (?) ... 4 प्रैतु मूको.

वेङ्कट० प्रणयनं युज्यन्ते[1] ते हर्यश्व ! सुष्टुते सुसुखस्य[2] [3]बहुदीप्ते जना[3] अस्यन्त धनप्रदम् रक्षणम् वृद्धयर्थम् धारयन्त स्तोतार इन्द्र ! तव सख्ये ॥ ५ ॥

[4]इति अष्टमाष्टके पञ्चमाध्याये चतुर्विंशो वर्गः[4] ॥

उप ब्रह्माणि हरिवो हरिभ्यां सोमस्य याहि पीतये सुतस्य ।
इन्द्र त्वा यज्ञः क्षममाणमानड् दाश्वाँ अस्यध्वरस्य प्रकेतः ॥ ६ ॥

उप । ब्रह्माणि । हरिऽवः । हरिऽभ्याम् । सोमस्य । याहि । पीतये । सुतस्य ।
इन्द्र । त्वा । यज्ञः । क्षममाणम् । आनट् । दाश्वान् । असि । अध्वरस्य । प्रऽकेतः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० उप याहि स्तोत्राणि हरिवः ! हरिभ्याम् सुतम् सोमम् पातुम् । इन्द्र ! त्वा यज्ञः शत्रूनभिभवन्तम् आप्नोति । दाता भवसि हिंसारहितस्य धनस्य[5] सुमतिः ॥ ६ ॥

सहस्रवाजमभिमातिषाहं सुतेरणं मघवानं सुवृक्तिम् ।
उप भूषन्ति गिरो अप्रतीतमिन्द्रं नमस्या जरितुः पनन्त ॥ ७ ॥

सहस्रऽवाजम् । अभिमातिऽसहम् । सुतेऽरणम् । मघऽवानम् । सुऽवृक्तिम् ।
उप । भूषन्ति । गिरः । अप्रतिऽइतम् । इन्द्रम् । नमस्याः । जरितुः । पनन्त ॥ ७ ॥

वेङ्कट० बहुधनम् शत्रूणामभिभवितारम् सुते रममाणम् मघवानम् सुष्टुतिम् उप भवन्ति[6] स्तुतयः[6] । शत्रुभिः अप्रतिगतम्[7] इन्द्रम् नमस्कुर्वाणाः[8] स्तोतुः स्तुतयः स्तुवन्ति ॥ ७ ॥

सप्तापो देवीः सुरणा अमृक्ता याभिः सिन्धुमतर इन्द्र पूर्भित् ।
नवतिं स्रोत्या नव च स्रवन्तीर्देवेभ्यो गातुं मनुषे च विन्दः ॥ ८ ॥

सप्त । आपः । देवीः । सुऽरणाः । अमृक्ताः । याभिः । सिन्धुम् । अतरः । इन्द्र । पूःऽभित् ।
नवतिम् । स्रोत्याः । नव । च । स्रवन्तीः । देवेभ्यः । गातुम् । मनुषे । च । विन्दः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० सप्त प्रधानभूता नद्यः देव्यः सुरमणाः[10] असुरैरहिंसिताः त्वया निर्मिताः, याभिः[11] समुद्रम् अतरः[11] इन्द्र ! पुरां भेत्ता । अपि च [12]"नवतिम् नव"[12] च क्षुद्रा नदीः देवेभ्यः प्रायच्छः मनुष्यस्यार्थम् । तासां मार्गं च कृतवानिति ॥ ८ ॥

अपो महीरभिशस्तेरमुञ्चोऽजागरास्वधि देव एकः ।
इन्द्र यास्त्वं वृत्रतूर्ये चकर्थ ताभिर्विश्वायुस्तन्वं पुपुष्याः ॥ ९ ॥

---

१ प्रणयने मूको. २ मूको. २-३ [illegible] वि[1] अ[1]; [illegible] वि[1]. ४-४ नास्ति मूको. ५ धनस्य वि[1] अ[1]. ६ भवति मूको. ७ [illegible] वि[1] अ[1]; [illegible] वि[1]. ८ [illegible] वि[1] अ[1]. ९ [illegible] मूको. १०. [illegible] वि[1] अ[1]. ११ नास्ति मूको. १२ [illegible] वि[1] अ[1]. १३ १३. [illegible] वि[1] अ[1].

अप । मही । अभिऽशस्ते । अमुञ्च । अजाग । आसु । अधि । देव । एक ।
इन्द्र । या । त्वम् । वृत्रऽतूर्ये । चकर्थ । ताभि । विश्वऽआयु । तन्वम् । पुपुष्या ॥ ९ ॥

वेङ्कट० अप महती[1] त्व ब्रह्महत्याया अमुञ्च । अपि च त्वम् एक एव देव आसु अप्सु अधि जागर्षि[2] । इन्द्र! या त्वम् [3]वृत्रहत्यायाम् करोषि अप, ताभि[3] सर्वायु त्व मम शरीरम् पोषय ॥ ९ ॥

वीरेण्यः क्रतुरिन्द्रः सुशस्तिरुतापि धेना पुरुहूतमीट्टे ।
आर्दयद् वृत्रमकृणोदु लोकं ससाहे शक्रः पृतना अभिष्टिः ॥ १० ॥

वीरेण्य । क्रतु । इन्द्र । सुऽशस्ति । उत । अपि । धेना । पुरुऽहूतम् । ईट्टे ।
आर्दयत् । वृत्रम् । अकृणोत् । ऊँ इति । लोकम् । ससहे । शक्र । पृतना । अभिष्टि ॥ १० ॥

वेङ्कट० वरणीय कर्ता इन्द्र सुष्टुति । अपि च पुरुहूतम् अभिष्टौति वाक् । सोऽयं पीडयति मेघम्, करोति च स्तोतृणा स्थानम्, अभिभवति च शक्र पृतना अभ्येषणशील[4] ॥ १० ॥

शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रमस्मिन् भरे नृतमं वाजसातौ ।
शृण्वन्तमुग्रमूतये समत्सु घ्नन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ ११ ॥

शुनम् । हुवेम । मघऽवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृऽतमम् । वाजऽसातौ ।
शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्ऽसु । घ्नन्तम् । वृत्राणि । सम्ऽजितम् । धनानाम् ॥ ११ ॥

वेङ्कट० पूर्वं गता (ऋ ३,३०,२२) ॥ ११ ॥

[5]इति अष्टमाष्टके पञ्चमाध्याये षड्विंशो वर्ग[5] ॥

[१०५]

[2]कौत्सो दुर्मित्र सुमित्रो वा ऋषि । इन्द्रो देवता । उष्णिक् छन्द, प्रथमा गायत्री वा, द्वितीयासप्तम्यौ पिपीलिकमध्या, एकादशी त्रिष्टुप्[2] ।

कदा वसो स्तोत्रं हर्यत आव श्मशा रुधद् वाः । दीर्घं सुतं वाताप्याय ॥१॥

कदा । वसो इति । स्तोत्रम् । हर्यते । आ । अव । श्मशा । रुधत् । वारिति वाः ।
दीर्घम् । सुतम् । वाताप्याय ॥ १ ॥

वेङ्कट० दुर्मित्र कौत्स । कदा वासयित[1] इन्द्र! तव स्तुतिं कामयमानाय मह्यम् श्मशा वायु उदकम् अव रुणद्धि दिव । दीर्घकालमिदम् सुतम् भवति उदकाय क्रियमाणमिति । [2]तु अश्नुत

१ महो वि॰. २. जागर्षि अ॰. ३-३ °हाय नास्ति वि॰ अ॰; °त्य वपाभि वि॰. ४ अभ्यय मूको. ५-५ नास्ति मूको

इति इमशा वायु' इति यास्क (तु. ५,१२)। तथा 'वाताप्यम्'[1] उदकम् भवति। 'वात एतदाप्याययति'[12] (या ६,२८) इति ॥ १ ॥

हरी॒ यस्य॑ सु॒युजा॒ विव्र॑ता॒ वेरर्व॒न्तानु॒ शेपा॑ । उ॒भा र॒जी न के॒शिना॒ पति॒र्दन् ॥२॥

हरी॒ इति॑ । यस्य॑ । सु॒ऽयुजा॑ । विऽव्र॑ता । वेः । अर्व॑न्ता । अनु॑ । शेपा॑ ।
उ॒भा । र॒जी इति॑ । न । के॒शिना॑ । पति॑ । दन् ॥ २ ॥

वेङ्कट० यस्य इन्द्र हरी[3] शोभनयोजनौ विशिष्टकर्माणौ गच्छन्तौ अनु-स्पृशन्तौ भवत[4] युद्धम्। 'शेप शपते स्पृशतिकर्मण' इति यास्क (३,२१)। तौ ऋजुगमनौ प्रशस्तकेशौ पति इन्द्र न दन्[5] भवति स्वयमेव गच्छन्तौ न दमयतीति ॥ २ ॥

अप॒ योरिन्द्रः॒ पाप॑ज॒ आ मर्तो॒ न श॑श्रमा॒णो बि॑भी॒वान् । शु॒भे यद्यु॑यु॒जे तवि॑षीवान् ॥३॥

अप॑ । योः । इन्द्रः॑ । पाप॑जे । आ । मर्तः॑ । न । श॒श्र॒मा॒णः । बि॒भी॒वान् ।
शु॒भे । यत् । यु॒यु॒जे । तवि॑षीऽवान् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० 'अप आ हन्ति'[6] पृथक्कर्तारं शत्रुम् इन्द्र अत्यन्तमभिगच्छते यजमानाय। किञ्च[7] मनुष्य शश्रमाण[8] 'बिभ्यच्च न' भवति, उदकार्थं यदि रथ युङ्क्ते बलवानिन्द्र. ॥ ३ ॥

सचा॒योरिन्द्र॒श्चर्कृ॑ष॒ आँ उ॑पान॒सः स॑प॒र्यन् । न॒दयो॒र्विव्र॑तयोः॒ शूर॒ इन्द्रः॑ ॥ ४ ॥

सचा॑ । आ॒योः । इन्द्रः॑ । चर्कृ॑षे । आ । उ॒पा॒न॒सः । स॒प॒र्यन् । न॒दयोः॑ । विऽव्र॑तयोः । शूरः॑ । इन्द्रः॑ ॥४॥

वेङ्कट० स्तोतुर्मनुष्यस्य सहायभूत इन्द्र आत्मीयस्य रथस्य कर्षणार्थं तस्मिन्नश्वौ आ युनक्ति [9]रथमुपगत पूजयन् अश्वौ[9] हेषमाणयो [10]विशिष्टकर्मणो तयोरीश्वर शूर.[10] ॥ ४ ॥

अधि॒ यस्त॒स्थौ केश॑वन्ता॒ व्यच॑स्वन्ता॒ न पु॒ष्ट्यै । व॒नोति॒ शिप्रा॑भ्यां शि॒प्रिणी॑वान् ॥५॥

अधि॑ । यः । त॒स्थौ । केश॑ऽवन्ता । व्यच॑स्वन्ता । न । पु॒ष्ट्यै । व॒नोति॑ । शिप्रा॑भ्याम् । शि॒प्रिणी॑ऽवान् ॥५॥

वेङ्कट० अधि तिष्ठति य प्रशस्तकेशौ व्याप्तौ च पुष्ट्यर्थम् अश्वौ, स हन्ति शत्रुम् शिप्राभ्याम् शिप्री[11] ॥५॥

[11]इति अष्टमाष्टके पञ्चमाध्याये षड्विंशो वर्ग [11] ॥

प्रास्ता॑दृ॒ष्वौजा॑ ऋ॒ष्वेभि॑स्त॒तक्ष॒ शूरः॒ शव॑सा । ऋ॒भुर्न क्रतु॑भिर्मा॒तरि॑श्वा ॥ ६ ॥

प्र । अ॒स्तौ॒त् । ऋ॒ष्वऽओ॑जाः । ऋ॒ष्वेभिः॑ । त॒तक्ष॑ । शूरः॑ । शव॑सा । ऋ॒भुः । न । क्रतु॑ऽभिः । मा॒तरि॑श्वा ॥

---

१. वाताप्यम् मूको. २-२. वा एतदाप्याययति च वि[1]; वा ऐनत ••• वि[3], वा येन द •• अ[1] ३. हरि वि[3] अ[1]. ४. भवत॰ौ वि[3] अ[1]. ५. दद् वि[3] अ[1]; दनौ वि[1]; वेप १,१५४१ C E. ६-६. १६ वा हन्ति वि[3] अ[1]. ७. किंच च वि[1]. ८. दमम॰ वि[3], मयम॰ वि[1]. ९-९. नास्ति वि[3] अ[1]. १०-१०. °नमपूज॰ वि[3] अ[1]. ११-११. नास्ति वि[1], ••• दनौ॰ वि[3] अ[1] १२. हिति मूको. १३-१३. नास्ति मूको.

वेङ्कट० [1]प्र स्तौति युद्धम् ऋभ्वौजा † मरुद्भि सह, तनूकरोति शत्रून् शूर बलेन, ‡ऋभु इव‡ कर्मभि वायु वनस्पतीनिति[1] ॥ ६ ॥

वज्रं यश्चक्रे सुहनाय दस्यवे हिरीमशो हिरीमान् । अरुतहनुरद्भुतं न रजः ॥७॥

वज्रम् । य । चक्रे । सुऽहनाय । दस्यवे । हिरीमश । हिरीमान् । अरुतऽहनु । अद्भुतम् । न । रज ॥

वेङ्कट० [2]वज्रम् य करोति हन्तु शक्याय †सर्वस्मै दस्यवे हिरीमश हरितश्मश्रु † हरिवान् । ‡हिरी शब्दो‡ हरिशब्दपर्याय [2] । मशब्दिततहन्तव्य अशत्रु [3] महच्च तेज इति ॥ ७ ॥

अव नो वृजिना शिशीह्यृचा वनेमानृचः । नाब्रह्मा यज्ञ ऋधग्जोषति त्वे ॥८॥

अव । न । वृजिना । शिशीहि । ऋचा । वनेम । अनृच ।
न । अब्रह्मा । यज्ञ । ऋधक् । जोषति । त्व इति ॥ ८ ॥

वेङ्कट० अस्माकम् शत्रुबलानि अव शिशीहि तनूकुरु[4] । स्तुत्या [5]हन्याम अनृच[5] । अस्तुति यज्ञ[6] त्वयि सेवमान ऋद्ध न[7] भवतु ॥ ८ ॥

ऊर्ध्वा यत् ते त्रेतिनी भूद्यज्ञस्य धूर्षु सद्मन् । सजूर्नावं स्वयशसं सचायोः ॥९॥

ऊर्ध्वा । यत् । ते । त्रेतिनी । भूत् । यज्ञस्य । धूःऽसु । सद्मन् ।
सऽजू । नावम् । स्वऽयशसम् । सचा । आयो ॥ ९ ॥

वेङ्कट० ऊर्ध्वं यत् ते यज्ञार्थं भवति अग्नि त्रेताभव[8] यज्ञस्य धूर्षु धिष्ण्येषु[9] हवे स्थाने । तदानीं मरुद्भि सङ्गतस्त्व मनुष्यस्य सहाय स्वयशसम् नावम् करोषि । यज्ञमागतोऽस्नेन युक्त करोषीति ॥ ९ ॥

श्रिये ते पृश्निरुपसेचनी भूच्छ्रिये दर्विररेपाः । यया स्वे पात्रे सिञ्चस उत् ॥१०॥

श्रिये । ते । पृश्नि । उपऽसेचनी । भूत् । श्रिये । दर्वि । अरेपा ।
यया । स्वे । पात्रे । सिञ्चसे । उत् ॥ १० ॥

वेङ्कट० श्रयणाय तव द्यौ उपसेचनीया भवति पर्वणि-पर्वणि[10] । श्रिय दर्वि[11] पृथिवी अपापा[12] भवति । यया स्वमुत्पादित सोम स्वस्मिन् आस्ये उत् सिञ्चसे इति ॥ १० ॥

शतं वा यदसुर्य प्रति त्वा सुमित्र इत्थास्तौद् दुर्मित्र इत्थास्तौत् ।
आवो यद्दस्युहत्ये कुत्सपुत्रं प्रावो यद्दस्युहत्ये कुत्सवत्सम् ॥ ११ ॥

---

1 1 नास्ति वि[1]. † उमाना वि[2] अ[1]. ‡-‡ मत वि[1] अ[1]. 2 2. नास्ति मूको
† † सर्वस्मै च हिरिद वि[2] अ[1] ‡ हरिशब्दो वि[1] अ[1] 3. °त्रु मूको 4. कुरु मूको.
5 5 वने मान्यो वि[1], हन्यमान्यो वि[2]; हन्यमानो अ[1]. 6 यज्ञे मूको 7. नास्ति मूको
8 त्रतामव वि[2] अ[1], त्रेता वि[1] 9. धिष्ण्येषु वि[1]. 10. पार्वनि पार्वनि मूको. 11 दर्वी मूको.
12 वा मूको.

शतम् । वा । यत् । असुर्य । प्रति । त्वा । सुऽमित्र. । इत्था । अस्तौत् । दुःऽमित्रः । इत्था । अस्तौत् ।
आर्वः । यत् । दस्युऽहत्ये । कुत्सऽपुत्रम् । प्र । आर्व. । यत् । दस्युऽहत्ये । कुत्सऽवत्सम् ॥ ११ ॥

वेङ्कट० शतम् [1]मयि यत् अपि भवति सोमपात्रं तत्सर्वं त्वाम् प्रति भवति हे असुराणां हन्त.![1] । तं त्वामय गुणेन सुमित्र. नाम्ना दुर्मित्रः इत्थम् अस्तौत्, अरक्षः यस्माद्[2] युद्धे कुत्सपुत्रम्, प्रकर्षेण च आवः कुत्सवत्सम् इति ॥ ११ ॥

[3]इति अष्टमाष्टके पञ्चमाध्याये सप्तविंशो वर्गः[3] ॥

माधव. पञ्चमाध्यायम् अष्टमे व्याकरोदिति ।
नदीमाश्रित्य निवसन् कावेरीं लोकमाश्रिताम् ॥ १ ॥

इति श्रीवेङ्कटमाधवाचार्यविरचिते ऋक्संहिताव्याख्याने अष्टमाष्टके पञ्चमोऽध्याय. ।

—*—

इति ऋग्वेदे सभाष्ये अष्टमाष्टके पञ्चमोऽध्यायः ॥

१-१. मयि यं यमि वि[1]; मयि यत्मि वि[3] अ[1]. २. यशो मूको. ३. यस्मात् वि[1].
४-४. नास्ति मूको.

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

वेङ्कट०

'उभा उ नूनं तद्' इति व्याचिख्यासति माधवः ।
ब्राह्मणोक्तेषु चार्थेषु वक्तव्यं सम्प्रदर्शयन् ॥ १ ॥

मन्त्राणां विनियुक्तानां ब्राह्मणानीह कानिचित् ।
तात्पर्येण वदन्त्यर्थांस्ते तदर्थास्तथैव नः ॥ २ ॥

'अञ्जन्ति त्वामध्वरे देवयन्तः'[1] 'दिवस्परि प्रथमं जज्ञे अग्निः'[2] ।
'नरः कृण्वन्ति भुवनेषु रेतः'[3] 'विधेम ते परमे जन्मन्नग्ने'[4] ॥ ३ ॥

'अग्न आयूंषि पवसे'[5] 'शतं वो अम्ब धामानि'[6] ।
'उपप्रयन्तो अध्वरम्'[7] 'तं त्वा समिद्भिरङ्गिरः'[8] ॥ ४ ॥

ऋचामासां ब्राह्मणेषु[9] विस्पष्टोऽर्थः प्रकीर्तितः ।
ऋग्भाष्येष्विव सर्वेषु[10] लिखितं ब्राह्मणं मया ॥ ५ ॥

क्रियाकारकसम्बन्धम् अनाश्रित्याथ कानिचित् ।
स्तुवन्ति प्रकृतान् मन्त्रान् श्रुतिसामान्यमात्रतः ॥ ६ ॥

ब्राह्मणान्यनुधावन्ति[11] तानि कर्मपरा नराः ।
ऋगर्थमनुधावन्ति क्रियाकारकतत्पराः ॥ ७ ॥

अत्र ब्राह्मणम्—"'विश्वे देवस्य नेतुः' इत्याह सावित्र्यैतेन, 'मर्तो वृणीत सख्यम्' इत्याह पितृदेवत्यैतेन, 'विश्वे राय इषुध्यसि' इत्याह वैश्वदेव्यैतेन, 'द्युम्नं वृणीत पुष्यसे', इत्याह पौष्ण्येनैन सा वा एषर्क् सर्वदेवत्या, यदेतयर्चा दीक्षयति सर्वाभिरेवैनं देवताभिर्दीक्षयति" (तै ६,१,२,५-६) इति । तथाश्वमेधे (माश १३,२,६,१) श्रूयते—"'युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषं चरन्तम्' इति । असौ वा आदित्यो ब्रध्न." इत्यादिकं अध्वर्युभ्यः श्रोतव्यमिति ।

ऋचः सर्वाः पावमान्य श्रुतिसामान्यमात्रतः ।
संस्तुताः शाट्यायनके [12]ब्रह्माआध्वर्युभिः स्तुताः[12] ॥ ८ ॥

तथान्यार्था[13] ऋचः काश्चित् प्रस्तुते नमयन्ति च ।
'इन्द्रो दधीचो अस्थभिः'[14] इति तत्र निदर्शनम् ॥ ९ ॥

अत्र ब्राह्मणम्—'प्रजापतिर्वाऽथर्वाऽग्निरेव दध्यङ्ङाथर्वणस्तस्येष्टका अस्थान्येतं ह वाव

१. ऋ ३,८,१. २. ऋ १०,४५,१ ३. ऋ ७,३३,७ ४. ऋ २,९,३. ५. ऋ ९,६६,१९.
६ ऋ १०,९७,२. ७ ऋ १,७४,१. ८. ऋ ६,१६,११. ९. तु. माश ६,२,४,१; ७,३,४,२४; ९,२,३,३९; तैत्रा १,४,१७,१; ३,५,१,१; जैब्रा २,२४१. १०. नास्ति मूको. ११. °वन्तः वि°. १२-१२. °बृभिः स्तु° वि°. १३. तथान्यार्था वि° अ°. १४. ऋ १,८४,१३.

तत्पिरभ्यनूवाच 'इन्द्रो दधीचो अस्थभिः'[1] इति यदिष्टकाभिरग्निं चिनोति सात्मानमेवाग्निं चिनुते, सात्माऽमुष्मिन्[2] लोके भवति य एवं वेद[3]" (तै ५,६,६,३) इति[4]।

प्रजापतिरथर्वासीद् अग्निर्दध्यङ्ङजायत ।
इष्टकाश्च निदानेन तस्यास्थान्यभवन्निति ॥ १० ॥

अन्यार्थोऽप्यविरुद्धश्चेद्[5] दृष्टेऽर्थे विनियुज्यते ।
'सर्वे नन्दन्ति यशसा'[6] स्यादत्र निदर्शनम् ॥ ११ ॥

बृहस्पतिस्तु सामान्याद् अस्तौद्विद्वत्समेतया ।
ब्राह्मणे विनियुक्तैषा[7] सोमे विदुषि राजनि ॥ १२ ॥

"'सर्वे नन्दन्ति यशसागतेन'[8] इत्यन्वाह । 'यशो वै सोमो राजा' (ऐब्रा १,१३) इत्यादि ब्राह्मणम् ।

ऐशोकेन तृषनास्तौद् ऐन्द्रेण प्रतिसत्रिणः ।
ऋषिरन्य इध्मवाह 'आ घा ये अग्निमिन्धते'† ॥ १३ ॥

अत्र शाट्यायनकम्—'ऋषयो वै स्वर्गं लोकं यन्त इध्मवाहं समिद्धारं परेतमरण्य एकमजहुः । सोऽकामयतानूत्सनय स्वर्गं लोकं प्रतिमन्त्रिभिः समृच्छयेति । स ऐक्षत हन्त प्रतिमानण[9] एव स्तवानि' (जैब्रा ३,२७६) इत्यादि ।

अनुरूपप्रचर्येण सत्योऽयं इति निर्णयः ।
दर्शनादेव जानीमो रत्नवद् ब्राह्मणान्यपि ॥ १४ ॥ इति ।

[१०६]

भूतांशः काश्यप ऋषिः । अश्विनौ देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ।

उभा उ नूनं तदिदर्थयेथे वि तन्वाथे धियो वस्त्रापसेव ।
सध्रीचीना यातवे प्रेमजीगः सुदिनेव पृक्ष आ तंसयेथे ॥ १ ॥

उभा । ऊँ इति । नूनम् । तत् । इत् । अर्थयेथे इति । वि । तन्वाथे इति । धियः । वस्त्रा । अपसाऽइव । सध्रीचीना । यातवे । प्र । ईम् । अजीगरिति । सुदिनाऽइव । पृक्षः । आ । तंसयेथे इति ॥ १ ॥

वेङ्कट० भूतांशः काश्यपः । उभौ अपि क्षिप्रम् तत् एव कर्तुम् अर्थयेथे 'यदत्तदेवोचितम्[10] । वि तन्वाथे कर्माण्याश्रयभूतानि वस्त्राणि‡[1] कर्मणा इव तौ "सह्यतो भवन्तौ" यज्ञं प्रति यातुम् अथ इत्यस्मात् स्थानात्

---

१. ऋ १,८४,१३. २-२. अथाप्यमुष्मिन्क वि[1] अ[1]. ३. विनोत वेङ्कट. ४. नास्ति वि[1,1,1] अ[1]. ५. मन्यो॰ वि[1] अ[1], मन्यथो विति॰ वि[1]. ६. ऋ १०,७१,१०. ७. युक्तिषु वि[1]; नास्ति अ[1]; यशस्मैता वि[1]. ८-८. नास्ति वि[1]. † ऋ ८,४०,१. ९-९. नास्ति वि[1]. ‡ ॰ग्रात वि[1] अ[1]. ‡ विरत॰ वि[1] अ[1]. १०-१०. म वि[1] अ[1].

प्र 'अजीगः निर्गमयति'[१]। तौ[२] युवामभिमतानि सुदिनानि इव स्तोतृषु अन्नानि आ तंसयेथे इति ॥१॥

उ॒ष्टारे॑व॒ फर्व॑रेषु श्रयेथे प्रा॒योगे॑व॒ श्वात्र्या॑ शा॒सुरेथः॑ ।
दू॒तेव॒ हि ष्ठो य॒शसा॒ जने॑षु॒ माप॑ स्थातं महि॒षेवा॑व॒पाना॑त् ॥ २ ॥

उ॒ष्टारा॑ऽइव । फर्व॑रेषु । श्र॒ये॒थे॒ इति॑ । प्रा॒योगा॑ऽइव । श्वात्र्या॑ । शा॒सुः । आ । इ॒थः ।
दू॒ताऽइ॑व । हि । स्थः । य॒शसा॑ । जने॑षु । मा । अप॑ । स्था॒त॒म् । म॒हि॒षाऽइ॑व । अ॒व॒ऽपाना॑त् ॥२॥

वेङ्कट० शिक्षितवहनौ निरूढौ 'बलिनौ अनड्वाहौ इव'[३] शीघ्रं स्तोतृषु श्रयेथे। प्रयुज्यमानौ इव यावज्जीवौ 'अनड्वाहौ सुखनिमित्तौ'[४] युवां स्तोतॄणां प्रजापश्वादिविषयं शासनम् आ गच्छतम्[५]। 'दूतौ इव हि'[६] भवथः युवां यशस्विनौ आह्वातव्यौ स्तोतृषु[७]। युवामस्मत्तः मा अप गच्छतम् 'महिषौ इव उष्णतप्तौ'[८] उदकाद् अतिपिपासिताविति ॥ २ ॥

सा॒कं॒युजा॑ श॒कुन॑स्येव प॒क्षा प॒श्वेव॑ चि॒त्रा यजु॒रा ग॑मिष्टम् ।
अ॒ग्निरि॑व देव॒योर्दी॑दि॒वांसा॒ परि॑ज्मानेव यजथः पुरु॒त्रा ॥ ३ ॥

सा॒क॒म्ऽयुजा॑ । श॒कु॒नस्य॑ऽइव । प॒क्षा । प॒श्वाऽइ॑व । चि॒त्रा । यजुः॑ । आ । ग॒मि॒ष्ट॒म् ।
अ॒ग्निःऽइ॑व । दे॒व॒ऽयोः । दी॒दि॒ऽवांसा॑ । परि॑ज्मानाऽइव । य॒ज॒थः । पु॒रु॒ऽत्रा ॥ ३ ॥

वेङ्कट० पतने 'पक्षिणः पक्षौ इव'[९] साकं युक्तौ युवां पशू इव कामप्रदौ पूजनीयौ यज्ञम् आ [१०]गच्छतम्। तौ[१०] युवाम् अग्नि इव दीप्यमानौ[११] यजमानस्य अध्वर्यू इव परितो गन्तारौ यजथः बहुषु जनपदेषु[१२], यद्वा बहून् देवानिति ॥ ३ ॥

आ॒पी वो॑ अ॒स्मे पि॒तरे॑व पु॒त्रोग्रेव॑ रु॒चा नृ॒पती॑व तु॒र्यै ।
इ॒र्ये॑व पु॒ष्ट्यै कि॒रणे॑व भु॒ज्यै श्रु॒ष्टी॒वाने॑व॒ हव॒मा ग॑मिष्टम् ॥ ४ ॥

आ॒पी इति॑ । वः॒ । अ॒स्मे इति॑ । पि॒तरा॑ऽइव । पु॒त्रा । उ॒ग्राऽइ॑व । रु॒चा । नृ॒पती॑ इ॒वेति॑ नृ॒पती॑ऽइव । तु॒र्यै ।
इ॒र्या॑ऽइव । पु॒ष्ट्यै । कि॒रणा॑ऽइव । भु॒ज्यै । श्रु॒ष्टी॒वाना॑ऽइव । हव॑म् । आ । ग॒मि॒ष्ट॒म् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० बन्धू[१३] युवाम् अस्माकम् पितरौ इव पुत्राणाम्। तौ युवां तेजसोद्गूर्णौ सूर्याचन्द्रमसौ इव भवथः। राजानौ इव पापकृतां[१४] हिंसायै समुपतिष्ठथः। स्वामिनौ[१५] इव च स्तोतॄणाम् पुष्टये। हस्तौ इव च भोगाय। तौ क्षिप्रगमनौ इव अश्वौ हवम् आ गच्छतम् ॥ ४ ॥

वंस॑गेव पूष॒र्या॑ शि॒म्बाता॑ मि॒त्रेव॑ ऋ॒ता श॒तरा॒ शात॑पन्ता ।
वाजे॑वो॒च्चा वय॑सा घर्म्ये॒ष्ठा मे॒षेवे॒षा स॑प॒र्या॒३॒॑ पुरी॑षा ॥ ५ ॥

१-१. °गनिर्ग° मूको. २. तं मूको. ३-३. बलिनावनड्वाहाविव वि[१] अ[१]; बलिनावनड्वाहाविव वि[२]. ४-४. °नड्वाहौ सुखनिमित्तौ वि[१]; त्रुटितम् वि[१] अ[१]. ५. गच्छता वि[१] अ[१]. ६-६ दूतावपि वि[१] अ[१]. ७. °षु…वि[१] अ[१]. ८-८. महिषावोष्णतप्ता वि[१] अ[१]; महिषाविवोष्णतप्तौ वि[१]. ९-९. पक्षि…निव वि[१] अ[१]. १०-१० °च्छत तौ वि[१] अ[१]; °च्छतौ वि[१]. ११. °माने मूको. १२ नास्ति मूको. १३. बन्धु मूको. १४. पापवकृतां मूको. १५. स्वामिनाम् मूको.

वसंगाऽइव । पुषयाँ । शिम्बाता । मित्राऽइव । ऋता । शतरा । शातपन्ता ।
वाजाऽइव । उच्चा । वयंमा । घर्म्येऽस्था । मेषाऽइव । इषा । सपर्या । पुरीषा ॥ ५ ॥

वेङ्कट० वननीयगमनावृषभौ[1] इव पुष्टौ वोढारौ सखायौ इव सत्यकर्माणौ । 'शतरा। शातपन्ता' (निघ ३.६) इति द्वे सुखनामसु पठते। सुखस्य कारकौ[2] सुखस्य रक्षकाविति[3] नून निर्वचनम् । अश्वौ इव उच्छ्रितौ प्रदिदिसितेनान्नेन[4] सह प्रवर्ग्ये[5] तिष्ठन्तौ मेषौ इव घृतार्थम् अन्नेन परिचरणीयौ उदकवन्ताविति[6] ॥५॥

[7]इति अष्टमाष्टके षष्ठाध्याये प्रथमो वर्गः[7] ॥

सृण्येव जर्भरी तुर्फरीतू नैतोशेव तुर्फरी पर्फरीका ।
उदन्यजेव जेमना मदेरू ता मे जराय्वजरं मरायु ॥ ६ ॥

सृण्याऽइव । जर्भरी इति । तुर्फरीतू इति । नैतोशाऽइव । तुर्फरी इति । पर्फरीका ।
उदन्यजाऽइव । जेमना । मदेरू इति । ता । मे । जरायु । अजरम् । मरायु ॥ ६ ॥

वेङ्कट० सृणिरङ्कुशः, तदर्हौ[8] 'मत्तौ इव' गजौ गात्राणि [9]मदात् चलयन्तौ[9] हिंसकौ शत्रूणाम् । नृशिंसगोत्रविनामकर्मा, [10]तुर्फिहिंसाकर्मेत्याहु । आयुधजीवनौ इव[10] हिंसकौ, आर्जि प्रति शीघ्र गच्छन्तौ । परिगमनकर्मा । समुद्रजौ इव अश्वौ जयेन माद्यन्तौ तौ मम जरामरणस्वभाव शरीरम् अजरामरम् कुरुतमिति ॥ ६ ॥

पज्रेव चर्चरं जारं मरायु क्षद्मेवार्थेषु तर्तरीथ उग्रा ।
ऋभू नापत् खरमज्रा खरज्रुर्वायुर्न पर्फरत् क्षयद्रयीणाम् ॥ ७ ॥

पज्राऽइव । चर्चरम् । जारम् । मरायु । क्षद्मऽइव । अर्थेषु । तर्तरीथ । उग्रा ।
ऋभू इति । न । आपत् । खरमज्रा । खरऽज्रुः । वायुः । न । पर्फरत् । क्षयत् । रयीणाम् ॥७॥

वेङ्कट० गमनशीलाऽमती [illegible] पुन पुनश्चरन्तम् [11]आरम् मरर्थं[11] स्तोतारम् अभिगच्छथ[12] । उदकम् इव च प्रवणेषु उद्गूर्णौ । तौ यौ [illegible] आप्नोति शत्रु । ईश्वरौ धनार्थं[13] स्तोतृणा [14]गृहम् आगच्छथ[14], यथा वायु शीघ्र गच्छति ॥ ७ ॥

घर्मेव मधु जठरे सनेरू भगेविता तुर्फरी फारिवारम् ।
पतरेव चचरा चन्द्रनिर्णिङ्मनऋङ्गा मनन्या३ न जग्मी ॥ ८ ॥

---

१. वननीयं गमना° वि° अ°; वननीयगमनावृष° वि°. २ कारका वि° अ°; तारकौ वि°. ३. रक्षिता रावविति वि°. ४. °तेऽन्नम अन्नेन वि°. ५. प्रवेश्य वि°. ६. मा स्थित वि°. ७-७. नास्ति मूको. ८ नर्हौ वि°; नरही वि° अ° ९-९. म गोरिव वि° अ°; मदावि वि°. १०-१०. बहार्थावन्ती वि°. ११-११ °नवोर्तुहिंसा कर्मे दाहु तायुवजीविनाविव वि°. १२-१२ आमरं वि° अ°. १३. °च्छत अ°. १४. धनार्थं वि°. १५-१५ ग्रि नागच्छथो वि°, ग्रिमागच्छथो अ°.

घुर्माऽइव । मधु । जठरे । सनेरू इति । भगेऽअविता । तुर्फरी इति । फारिवा । अरम् ।
पतराऽइव । चचरा । चन्द्रऽनिर्निक् । मनःऽऋङ्गा । मनन्या । न । जग्मी इति ॥ ८ ॥

वेङ्कट० तप्तौ इव महावीरौ मधु स्व-जठरे सम्भजन्तौ 'भगेवितः इति' सङ्ग्रामनाम, धने गतिरत्र विद्यत इति, तत्र हिंसकौ पर्याप्तम् च गन्तारौ पक्षिणौ इव सञ्चरणशीलौ हिरण्यरूपौ मननीयस्तुतिकौ सम्मान्यौ इव च राजानौ 'गच्छन्तावपि तौ' मनन्याविति ॥ ८ ॥

बृहन्तेव गम्भरेषु प्रतिष्ठां पादेव गाधं तरते विदाथः ।
कर्णेव शासुरनु हि स्मराथोंऽशेव नो भजतं चित्रमप्नः ॥ ९ ॥

बृहन्ताऽइव । गम्भरेषु । प्रतिऽस्थाम् । पादाऽइव । गाधम् । तरते । विदाथः ।
कर्णाऽइव । शासुः । अनु । हि । स्मराथः । अंशाऽइव । नः । भजतम् । चित्रम् । अप्नः ॥९॥

वेङ्कट० यथा दीर्घौ पादौ उदकेषु गच्छते पथिकाय पदनिधानयोग्यम् गाधम् स्थलं प्रयच्छतः, एवं युवामप्यप्रतिष्ठिताय प्रतिष्ठाम् प्रयच्छथः । आद्यपादस्य प्रपञ्चो द्वितीयः पादः[1] । कर्णौ इव च यजमानस्य शासनमुक्तम् अनु हि स्मराथ. अनुशृणुथः । तथा सति पुत्रः पितुर्मृतस्य[2] यथा रिक्थांशं[3] भजते[4], तद्वद् अस्मदीयम् चित्रम् कर्म भजतम्[5] इति ॥ ९ ॥

आरङ्गरेव मध्वेरयेथे सारघेव गवि नीचीनबारे ।
कीनारेव स्वेदमासिष्विदाना क्षामेवोर्जा सूयवसात् सचेथे ॥ १० ॥

आरङ्गराऽइव । मधु । आ । ईरयेथे इति । सारघाऽइव । गवि । नीचीनऽबारे ।
कीनाराऽइव । स्वेदम् । आऽसिस्विदाना । क्षामऽइव । ऊर्जा । सुयवसऽअत् । सचेथे इति ॥१०॥

वेङ्कट० यथा पर्याप्तं गिरन्तौ पुष्पेभ्यो भक्षयन्तौ मधु क्षौद्रपटले प्रेरयतः, एवं युवाम् अप्युदकम्[6] आ ईरयेथे । तदेवाह—सारघौ इव आदित्ये नीचीनद्वारे इति । कीनारौ कीनाशौ, तौ यथा श्रमात् स्वेदम् 'आक्षरतः, एवं' वृष्ट्युदकम् आक्षरन्तौ, यथा कृशं पुरुषं पयसा शोभनस्य यवमस्याऽत्त्री गौः सेवते, तथा स्तोतारम् सचेथं इति ॥ १० ॥

ऋध्याम स्तोमं सनुयाम वाजमा नो मन्त्रं सरथेहोप यातम् ।
यशो न पक्वं मधु गोष्वन्तरा भूतांशो अश्विनोः काममप्राः ॥ ११ ॥

ऋध्याम । स्तोमम् । सनुयाम । वाजम् । आ । नः । मन्त्रम् । सऽरथा । इह । उप । यातम् ।
यशः । न । पक्वम् । मधु । गोषु । अन्तः । आ । भूतऽअंशः । अश्विनोः । कामम् । अप्राः ॥११॥

वेङ्कट० समृद्धं कुर्याम स्तोमम् इमम् । भजेमहि अन्नम् । उप आ गच्छतम् अस्माकम् मन्त्रम् प्रति [illegible]

१-१. मनादिति वि॰ अ॰; मगेविनति वि॰. २-२. °नयिनरौ मूको. ३. नास्ति वि॰ अ॰. ४. रिक्थ्° वि॰ अ॰. ५. °शो मूको. ६. भजेते वि॰. ७. भजत वि॰ अ॰; भजनम् वि॰. ८. °दके वि॰. ९-९. °रो एवं वि॰; °रतेवं वि॰ अ॰.

प्रकरयौ अन्नम् इव पयोलक्षणम् पक्वम् मादकम् पशुपु। आ पूरितवान् अयम् भूतांशः अश्विनो सकाशात् कामम् आत्मनीति ॥ ११ ॥

[1]इति अष्टमाष्टके पष्ठाध्याये द्वितीयो वर्गः[1] ॥

[१०७]

[1]दिव्य आङ्गिरस, दक्षिणा वा प्राजापत्या ऋषि । दक्षिणा दक्षिणादातारो वा देवता। त्रिष्टुप् छन्द, चतुर्थी जगती[1]।

आविरभून्महि माघोनमेषां विश्वं जीवं तमसो निरमोचि ।
महि ज्योतिः पितृभिर्दत्तमागादुरुः पन्था दक्षिणाया अदर्शि ॥ १ ॥

आवि । अभूत् । महि । माघोनम् । एषाम् । विश्वम् । जीवम् । तमस । नि । अमोचि ।
महि । ज्योति । पितृऽभि । दत्तम् । आ । अगात् । उरु । पन्थां । दक्षिणाया । अदर्शि ॥

वेङ्कट० दक्षिणा प्राजापत्या। आत्मस्तव[1]। आविर्भूतम् आसीत् एषाम् उदाराणां दातॄणाम् ऐन्द्रम् महत्त्वम् इन्द्र इव प्रयच्छन्तीति[2]। किं चैषां दक्षिणया[3] सर्वम् जीवम् भूतम् दारिद्र्यतमस निर्मुक्तमासीत्। महत् च एषाम् ज्योति पितृभि पूर्वैः दत्तम् आ-गतम्। सोऽयमेषु दृश्यते दक्षिणाया [5]विस्तीर्णं मार्गः[5] ॥ १ ॥

उच्चा दिवि दक्षिणावन्तो अस्थुर्ये अश्वदाः सह ते सूर्येण ।
हिरण्यदा अमृतत्वं भजन्ते वासोदाः सोम प्र तिरन्त आयुः ॥ २ ॥

उच्चा । दिवि । दक्षिणाऽवन्त । अस्थु । ये । अश्वऽदा । सह । ते । सूर्येण ।
हिरण्यऽदा । अमृतऽत्वम् । भजन्ते । वासःऽदा । सोम । प्र । तिरन्ते । आयु ॥ २ ॥

वेङ्कट० उच्चै स्वर्गे दातार तिष्ठन्ति। शिष्टं स्पष्टमिति ॥ २ ॥

दैवी पूर्तिर्दक्षिणा देवयज्या न कवारिभ्यो नहि ते पृणन्ति ।
अथा नरः प्रयतदक्षिणासोऽवद्यभिया बहवः पृणन्ति ॥ ३ ॥

दैवी । पूर्ति । दक्षिणा । देवऽयज्या । न । कवऽअरिभ्य । नहि । ते । पृणन्ति ।
अथ । नर । प्रयतऽदक्षिणास । अवद्यऽभिया । बहवः । पृणन्ति ॥ ३ ॥

वेङ्कट० '[6]देवप्रीणनम् धनदानम्[6] भवति, धनदानम् च देवप्रीणनम्। तदुभयम्[7] न कवारिभ्यः क्रियते कुत्सितागामिभ्योऽनाचारेभ्य[8], नहि ते अभिमत दानफल प्रयच्छन्ति। अपि चान्ये मनुष्या साधुभ्यः प्रदीयमानधना उपद्रवभयेन[9] बहव प्रीणन्ते साधुभ्योऽपीति ॥ ३ ॥

१-१. नास्ति मूको. २ °स्तवम् वि[1] अ[1]. ३ °च्छतीति वि[1] अ[1]. ४ दक्षिणाया मूको. ५-५ विस्तीर्णमार्गः वि[1]. ६-६. °नमददाने वि[1] अ[1]. ७. तदिदमुभय वि[1] अ[1]. ८. कुत्सितगामिभ्यो ऽनाचारेभ्य वि[1] अ[1]; °नाचारेभ्य वि[1]. ९. °द्रवभयेन वि[1].

शतधारं वायुमर्कं स्वर्विदं नृचक्षसस्ते अभि चक्षते हविः ।
ये पृणन्ति प्र च यच्छन्ति संगमे ते दक्षिणां दुहते सप्तमातरम् ॥ ४ ॥

शतऽधारम् । वायुम् । अर्कम् । स्वःऽविदम् । नृऽचक्षसः । ते । अभि । चक्षते । हविः ।
ये । पृणन्ति । प्र । च । यच्छन्ति । सम्ऽगमे । ते । दक्षिणाम् । दुहते । सप्तऽमातरम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० देवमनुष्यतिर्यक्षु प्राणात्मना वर्तमानम् शतधारम् वायुम् अर्चनीयम् सर्वज्ञम् नृणां क्षुधितानां द्रष्टारः ते अभि पश्यन्ति हविषा । ये अन्नेन तर्पयन्ति प्र यच्छन्ति च[1] धनानि भिक्षमाणस्य सङ्गमे, ते परत्र सप्तमातृकाम् दक्षिणाम् कामान्[2] दुहते । सप्त च मातरः 'तस्य वा अग्नेर्हिरण्यं[3] प्रति जुहुवुः[4]' इत्यनुवाकेऽध्वर्युभिराम्नाता.[5] ॥ ४ ॥

दक्षिणावान् प्रथमो हूत एति दक्षिणावान् ग्रामणीरग्रमेति ।
तमेव मन्ये नृपतिं जनानां यः प्रथमो दक्षिणामाविवाय ॥ ५ ॥

दक्षिणाऽवान् । प्रथमः । हूतः । एति । दक्षिणाऽवान् । ग्रामऽनीः । अग्रम् । एति ।
तम् । एव । मन्ये । नृऽपतिम् । जनानाम् । यः । प्रथमः । दक्षिणाम् । आऽविवाय ॥ ५ ॥

वेङ्कट० प्रयतदक्षिणः प्रथममेव आहूत.[6] गच्छति संसदम् । दक्षिणावान् ग्रामणीः अग्रम् गच्छति । समानानाम् तम् एव मन्ये राजानम् जनानाम्, यः पूर्वमेव दक्षिणाम् आगमयति ॥ ५ ॥

[7]इति अष्टमाष्टके षष्ठाध्याये तृतीयो वर्गः[7] ॥

तमेव ऋषिं तमु ब्रह्माणमाहुर्यज्ञन्यं सामगामुक्थशासम् ।
स शुक्रस्य तन्वो वेद तिस्रो यः प्रथमो दक्षिणया रराध ॥ ६ ॥

तम् । एव । ऋषिम् । तम् । ऊँ इति । ब्रह्माणम् । आहुः । यज्ञऽन्यम् । सामऽगाम् । उक्थऽशासम् ।
सः । शुक्रस्य । तन्वः । वेद । तिस्रः । यः । प्रथमः । दक्षिणया । रराध ॥ ६ ॥

वेङ्कट० तम् एव देवा ऋष्यादिकं वदन्ति । सः अग्नेः तिस्रः तनूः लभते, यः प्रथमः दक्षिणया मनुष्यं[8] राधयति क्षुधितम्[9] । यज्ञस्य प्रणेतॄन् यजमानपक्षमान् ऋत्विजः तानाहुरिति[10] ॥ ६ ॥

दक्षिणाश्वं दक्षिणा गां ददाति दक्षिणा चन्द्रमुत यद्धिरण्यम् ।
दक्षिणान्नं वनुते यो न आत्मा दक्षिणां वर्म कृणुते विजानन् ॥ ७ ॥

दक्षिणा । अश्वम् । दक्षिणा । गाम् । ददाति । दक्षिणा । चन्द्रम् । उत । यत् । हिरण्यम् ।
दक्षिणा । अन्नम् । वनुते । यः । नः । आत्मा । दक्षिणाम् । वर्म । कृणुते । विऽजानन् ॥ ७ ॥

---

१. नास्ति वि[1] अ[1]. २. कामं वि[1]. ३. °ग्ने हिर वि[1] अ[1]. ४. जुहु वि[1] अ[1]. ५. °र्युभिराम्नाता वि[1] अ[1]. ६. आभूतो वि[1] अ[1]. ७-७. नास्ति मूको. ८. मनुष्या वि[1]. ९. क्षुधितं वि[1] अ[1]. १०. तमाहु° अ[1]; तामाहु° वि[1].

वेङ्कट० दक्षिणा सर्वमिदं दात्रे प्रयच्छति । तामिमा कवचम् करोति प्राश । 'चन्द्र ह्लादकमिति'[1] ॥ ७ ॥

न भोजा मम्रुर्न न्यर्थमीयुर्न रिष्यन्ति न व्यथन्ते ह भोजाः ।
इदं यद्विश्वं भुवनं स्वश्चैतत् सर्वं दक्षिणैभ्यो ददाति ॥ ८ ॥

न । भोजाः । मम्रुः । न । निऽअर्थम् । ईयुः । न । रिष्यन्ति । न । व्यथन्ते । ह । भोजाः ।
इदम् । यत् । विश्वम् । भुवनम् । स्वरिति स्वः । च । एतत् । सर्वम् । दक्षिणा । एभ्यः । ददाति ॥

वेङ्कट० न दातार म्रियन्ते, न चापदम् गच्छन्ति, न न्यूनीभवन्ति, न च व्यथन्ते। यत् इदम् पार्थिवम् विश्वम् भुवनम् स्वर्गम् च, एतत् सर्वम् दक्षिणा एभ्यः भोजेभ्यः ददाति ॥८॥

भोजा जिग्युः सुरभिं योनिमग्रे भोजा जिग्युर्वध्वं१ या सुवासाः ।
भोजा जिग्युरन्तःपेयं सुराया भोजा जिग्युर्ये अहूताः प्रयन्ति ॥ ९ ॥

भोजाः । जिग्युः । सुरभिम् । योनिम् । अग्रे । भोजाः । जिग्युः । वध्वम् । या । सुऽवासाः ।
भोजाः । जिग्युः । अन्तःऽपेयम् । सुरायाः । भोजाः । जिग्युः । ये । अहूताः । प्रऽयन्ति ॥९॥

वेङ्कट० भोजा जयन्ति सुगन्धम् योनिम् प्रथमम् । भोजा जयन्ति वधूम् या सुवस्त्रा भवति । 'भोजा जयन्ति अन्तःस्थित'[2] रसम् सुरायाः । चत्रिया भोजा जयन्ति दासान्, 'ये अनाहूताः'[3] कार्येषु प्रगच्छन्ति ॥ ९ ॥

भोजायाश्वं सं मृजन्त्याशुं भोजायास्ते कन्या३ शुम्भमाना ।
भोजस्येदं पुष्करिणीव वेश्म परिष्कृतं देवमानेव चित्रम् ॥ १० ॥

भोजाय । अश्वम् । सम् । मृजन्ति । आशुम् । भोजाय । आस्ते । कन्या । शुम्भमाना ।
भोजस्य । इदम् । पुष्करिणीऽइव । वेश्म । परिऽकृतम् । देवमानाऽइव । चित्रम् ॥ १० ॥

वेङ्कट० भोजस्यारोहणार्थम् आशुम् अश्वम् पृष्ठे 'सम् मृजन्ति'[4]। भोजस्य भोगार्थम् आस्ते शरीरेण शोभमाना[5] वधूः । भोजस्य इदम् गृहम् भवति भोगाय पुष्करिणी[6] इव सत्कृतम् उपकरणै देवविमानम्[7] इव पूजनीयम् ॥ १० ॥

भोजमश्वाः सुष्ठुवाहो वहन्ति सुवृद्रथो वर्तते दक्षिणायाः ।
भोजं देवासोऽवता भरेषु भोजः शत्रून्त्समनीकेषु जेता ॥ ११ ॥

भोजम् । अश्वाः । सुष्ठुऽवाहः । वहन्ति । सुऽवृत् । रथः । वर्तते । दक्षिणायाः ।
भोजम् । देवासः । अवत । भरेषु । भोजः । शत्रून् । सम्ऽअनीकेषु । जेता ॥ ११ ॥

१-१. चन्द्रका॰ वि॰ अ॰. २-२. भोजाःअयन्तःस्थितं वि॰ अ॰; भोजा जयन्त परिस्थतं वि॰. ३-३. येना भूता वि॰ अ॰, येनाभूताः वि॰. ४-४. नास्ति (७३) द्र॰. ५-५ समृज॰ मूको. ६ शोभमाना मूको. ७ पुष्करणी वि॰ अ॰; पुष्करीणी वि॰. ८ देवमुनदेवविमानम् वि॰.

वेङ्कट० भोजम् अश्वाः सुष्ठुवोढारः सन्तः वहन्ति । सुवर्तमानः रथः गच्छति स्वर्गं[1] प्रदक्षिणायाः । भोजम् देवाः! रक्षत सङ्ग्रामेषु । भोजः शत्रून्[2] सङ्ग्रामेषु जेता भवत्विति ॥ ११ ॥

[3]इति अष्टमाष्टके षष्ठाध्याये चतुर्थो वर्गः[3] ॥

[१०८]

[1]पणयोऽसुरा ऋषयः । सरमा देवता । २,४,६,८,१०,११ सरमा देवशुनी ऋषिका, पणयो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः[1] ।

किमि॒च्छन्ती॑ स॒रमा॒ प्रेदमा॑नड् दू॒रे ह्यध्वा॒ जगु॑रिः परा॒चैः ।
कास्मेहि॑तिः॒ का परि॑तक्म्यासीत् क॒थं र॒साया॑ अत॒रः पयां॑सि ॥ १ ॥

किम् । इ॒च्छन्ती॑ । स॒रमा॑ । प्र । इ॒दम् । आ॒न॒ट् । दू॒रे । हि । अध्वा॑ । जगु॑रिः । प॒रा॒चैः ।
का । अ॒स्मेऽहि॑तिः । का । परि॑ऽतक्म्या । आ॒सी॒त् । क॒थम् । र॒साया॑ः । अ॒त॒रः । पयां॑सि ॥१॥[4]

वेङ्कट० 'किमिच्छन्ती पणिभिरसुरैर्निगूळ्हा गा अन्वेष्टुं सरमां देवशुनीमिन्द्रेण प्रहितामयुग्भिः पणयो मित्रीयन्तः ता[5] प्रोचुः सा तान् युग्मानयाभिरनिच्छन्ती प्रत्याचष्टे' (ऋअ २,१०,१०८) ।

किम् इच्छन्ती सरमा इदम् प्राप्तवती । दूरे हि अयम् अध्वा गतः. देवलोके पराचीनः यतस्त्वमागच्छसि । किं तव अस्मासु निहितम्, किं वा परिगन्तव्यम् आसीत् निहितम् । कथम् त्वं मध्ये वहन्त्या. रसायाः अतरः पयांसि ॥ १ ॥

इन्द्र॑स्य दू॒तीरि॑षि॒ता च॑रामि म॒ह इ॒च्छन्ती॑ पणयो नि॒धीन् वः॑ ।
अ॒ति॒ष्कदो॑ भि॒यसा॒ तन्न॑ आव॒त् तथा॑ र॒साया॑ अत॒रं पयां॑सि ॥ २ ॥

इन्द्र॑स्य । दू॒तीः । इ॒षि॒ता । च॒रा॒मि॒ । म॒हः । इ॒च्छन्ती॑ । प॒ण॒यः॒ । नि॒ऽधीन् । व॒ः । अ॒ति॒ऽस्कदः॑ । भि॒यसा॑ । तत् । न॒ः । आ॒व॒त् । तथा॑ । र॒साया॑ः । अ॒त॒रम् । पयां॑सि ॥ २ ॥

वेङ्कट० '[6]इन्द्रस्य दूती अतरम् पयांसि[6] ॥ २ ॥

की॒दृङ्ङिन्द्रः॑ सरमे॒ का दृ॑शी॒का यस्ये॒दं दू॒तीरस॑रः परा॒कात् ।
आ च॒ गच्छा॑न्मि॒त्रमे॑ना दधा॒माथा॒ गवां॒ गोप॑तिर्नो भवाति ॥ ३ ॥

की॒दृङ् । इन्द्रः॑ । स॒र॒मे॒ । का । दृ॒शी॒का । यस्य॑ । इ॒दम् । दू॒तीः । अस॑रः । प॒रा॒कात् ।
आ । च॒ । गच्छा॑त् । मि॒त्रम् । ए॒ना॒ । द॒धा॒म॒ । अथ॑ । गवा॑म् । गोऽप॑तिः । न॒ः । भ॒वा॒ति॒ ॥३॥

वेङ्कट० कीदृशः इन्द्रः सरमे!, कीदृशम् वास्य[7] कार्येषु दर्शनम्, यस्य त्वम् इदम् '[8]दूतीः असरः[8] दूरात् ।

---

१. नास्ति वि[१]. २. शत्रे वि[२] अ[१]. ३-३. नास्ति मूको. ४. या. (११,२५) व्याख्याता द्र. ५. नास्ति वि[१] ऋअ; तं वि[२] अ[१]. ६-६. नास्ति वि[२] अ[१]. ७. वाऽस्य वि[२] अ[१]. ८-८. °ती दूरगयो निहितान् युष्मासु सोऽस्माग्मानवदति वि[२] अ[१].

इह आ गच्छति चेद्, अनेन[1] मैत्रीं वयं कुर्मः। अथ स इन्द्रः अस्माकम् गोपतिः भवत्विति पणीनामिन्द्रं अयाचमानेनुमिच्छतां वचनमिति ॥ ३ ॥

नाहं तं वेद दभ्यं दभत् स यस्येदं दूतीरसरं पराकात् ।
न तं गूहन्ति स्रवतो गभीरा हता इन्द्रेण पणयः शयध्वे ॥ ४ ॥

न । अहम् । तम् । वेद । दभ्यम् । दभत् । सः । यस्य । इदम् । दूतीः । असरम् । पराकात् ।
न । तम् । गूहन्ति । स्रवतः । गभीराः । हताः । इन्द्रेण । पणयः । शयध्वे ॥ ४ ॥

वेङ्कट० न अहम् तम् वेद्मि दम्भनीयम्। हिनस्ति सः, यस्य इदम् दूतीः असरम् पराकात्। न तम् इन्द्रं प्रच्छादयन्ति वहन्त्यः आपोऽपि। तथा सति तम् अतिसन्धातुमिच्छन्तो[2] यूयम् पणयः! इदानीमेव तेन हताः शयध्वे इति ॥ ४ ॥

इमा गावः सरमे या ऐच्छः परि दिवो अन्तान्त्सुभगे पतन्ती ।
कस्त एना अव सृजादयुध्व्युतास्माकमायुधा सन्ति तिग्मा ॥ ५ ॥

इमाः । गावः । सरमे । याः । ऐच्छः । परि । दिवः । अन्तान् । सुऽभगे । पतन्ती ।
कः । ते । एनाः । अव । सृजात् । अयुध्वी । उत । अस्माकम् । आयुधा । सन्ति । तिग्मा ॥५॥

वेङ्कट० इमाः ताः गावः सरमे!, याः त्वम् ऐच्छः दिवः परि अन्तात् सुभगे! अनु-पतन्ती। कः तव स्वभूतः[3] एनाः गाः अव सृजतु अयुध्वा। अपि च अस्माकम् आयुधानि इमानि [4]सन्ति तिग्मानि[4] ॥ ५ ॥

[5]इति अष्टमाष्टके षष्ठाध्याये पञ्चमो वर्गः[5] ॥

असेन्या वः पणयो वचांस्यनिषव्यास्तन्वः सन्तु पापीः ।
अधृष्टो व एतवा अस्तु पन्था बृहस्पतिर्व उभया न मृळात् ॥ ६ ॥

असेन्या । वः । पणयः । वचांसि । अनिषव्याः । तन्वः । सन्तु । पापीः ।
अधृष्टः । वः । एतवै । अस्तु । पन्थाः । बृहस्पतिः । वः । उभया । न । मृळात् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० असमर्थनीयानि शत्रुभिः युष्माकम् पणयः! वचनानि भवन्तु। गतश्रीकाणाम् तथा असेवितव्या-स्वाऽधिकाः तन्वः सन्तु। अधृष्टः यातुम् इतः पूर्वम् अन्यः पुरप्रवेशमार्गः देवानामेतव्यो भवतु। बृहस्पतिः युष्मान् उभयानपि सत्यानृतयुक्तान् न क्षमत इति ॥ ६ ॥

अयं निधिः सरमे अद्रिबुध्नो गोभिरश्वेभिर्वसुभिर्न्यृष्टः ।
रक्षन्ति तं पणयो ये सुगोपा रेकु पदमलकमा जगन्थ ॥ ७ ॥

---

1. येतमत वि'; येनेन वि' अ'. 2. "मन्ति" वि' अ'. 3. "भूता वि'. 4-4. सन्ति ति- सन्ति वि'; सन्तिश्मधन्ति वि'; सन्ति तम स्मानि अ'. 5-5. नास्ति मूको.

अयम् । नि॒ऽधिः । स॒रमे॒ । अद्रि॑ऽबुध्नः । गोभिः॑ । अश्वे॑भिः । वसु॑ऽभिः । निऽऋ॑ष्टः ।
रक्ष॑न्ति । तम् । प॒णयः॑ । ये । सु॒ऽगो॒पाः । रेकु॑ । प॒दम् । अल॑कम् । आ । ज॒ग॒न्थ॒ ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अयम् अस्माभिराहृतानां गवादीनाम् निधिः सरमे! यो[1] मेघबद्धो मेघाकारेण बलासुरेण निहितः गवादिभिः न्यृष्टः ह्रद इवोर्मिभिः। तम् चेमं निधिम् रक्षन्ति पणयः, ये सुगोपाः। रिक्तम् गवादिभिरिदं स्थानम् व्यर्थम् आ जगन्थ। अत्र शाट्यायनकम्—'अथ ह वै पणयो नामासुरा देवानां गोरक्षा आसुः। ताभिरहापातस्थुः। ता ह रसायां निरुध्य बलेनापिदधुः' (जैब्रा २, ४४०) इत्यादि ॥ ७ ॥

एह ग॑म॒न्नृष॑यः॒ सोम॑शिता अ॒यास्यो॒ अङ्गि॑रसो॒ नव॑ग्वाः ।
त ए॒तमू॒र्वं वि भ॑जन्त॒ गोना॒मथै॒तद्वचः॑ प॒णयो॒ वम॒न्नित् ॥ ८ ॥

आ । इ॒ह । ग॒म॒न् । ऋष॑यः । सोम॑ऽशिताः । अ॒यास्यः॑ । अङ्गि॑रसः । नव॑ऽग्वाः ।
ते । ए॒तम् । ऊ॒र्वम् । वि । भ॒ज॒न्त॒ । गोना॑म् । अथ॑ । ए॒तत् । वचः॑ । प॒णयः॑ । वम॑न् । इत् ॥८॥

वेङ्कट० आ 'अगच्छन् अस्मिन् असुरकुले'[2] मत्तोऽप्यन्ये ऋषयः सोमेन तीक्ष्णीकृताः अयास्यः आङ्गिरसः[2] अन्ये च सर्वे अङ्गिरसः नवग्वाः। ते चागतास्सन्त इमम् विस्तृतं गोसङ्घम् यथायथम् "वि अभजन् मनसा"[3]। अथ अपि एतत् वचः पणयः वमन्त्येव अशाः। गूढे निहितस्तेऽस्याख्याताऽनिधातत्वे कारणमुक्तमिति ॥ ८ ॥

ए॒वा च॒ त्वं स॑रम आज॒गन्थ॒ प्रबा॑धिता॒ सह॑सा॒ दैव्ये॑न ।
स्वसा॑रं त्वा कृणवै॒ मा पुन॑र्गा॒ अप॑ ते॒ गवां॑ सुभगे भजाम ॥ ९ ॥

ए॒व । च॒ । त्वम् । स॒र॒मे॒ । आ॒ऽज॒गन्थ॑ । प्रऽबा॑धिता । सह॑सा । दैव्ये॑न ।
स्वसा॑रम् । त्वा॒ । कृ॒ण॒वै॒ । मा । पुन॑रिति । गाः॒ । अप॑ । ते॒ । गवा॑म् । सु॒ऽभ॒गे॒ । भ॒जा॒म॒ ॥ ९ ॥

वेङ्कट० एवम् एव च[4] त्वम् सरमे! आजगन्थ दूरं देशं पीडिता दैव्येन बलेन उक्ताऽननुष्ठाने[5] घ्नन्ति देवा इति। ताम् "त्वाम् इदानीं" स्वसृस्थानीयाम् कुर्मः मा तत्र पुनः गाः[6]। तुभ्यं चासाम् गवाम् भागम् सुभगे! वयम् भजाम इति। अत्र शाट्यायनकम्—'सर्पिः क्षीरमामिक्षां दधीत्येतदेवोपनिदधुः' (जैब्रा २,४४१) इति ॥ ९ ॥

नाहं वे॑द भ्रातृ॒त्वं नो स्व॑सृ॒त्वमिन्द्रो॑ विदु॒रङ्गि॑रसश्च घो॒राः ।
गोका॑मा मे अच्छदय॒न् यदाय॒मपा॑त इत पणयो॒ वरी॑यः ॥ १० ॥

न । अ॒हम् । वे॒द॒ । भ्रा॒तृ॒ऽत्वम् । नो इति॑ । स्व॒सृ॒ऽत्वम् । इन्द्रः॑ । वि॒दुः॒ । अङ्गि॑रसः । च॒ । घो॒राः ।
गोऽका॑माः । मे॒ । अ॒च्छ॒द॒य॒न् । यत् । आ॒ऽअय॑म् । अप॑ । अतः॑ । इ॒त॒ । प॒ण॒यः॒ । वरी॑यः ॥ १० ॥

---

१. ये वि[२] अ[१]; नास्ति वि[१]. २-२. °च्छन्नद्य॑ वि[२] अ[१]. ३. मसि° वि[२] अ[१]. ४-४. त्वमत्र- मानसा वि[२] अ[१]. ५. नास्ति वि[१]. ६. °ठानुष्ठ वि[१]. ७-७. °त्वामिति तदा वि[१].

वेङ्कट० न अहम् अनुजानामि युष्माकम् भ्रातृत्वम्, नापि मम स्वसृत्वम्। भवद्भिः तथा कृते सति इन्द्रः च जानाति अङ्गिरसः च घोराः। ते च माम् गोकामाः[1] प्रेषयामासुः यतः अहम् आयम्। तथा सति गाः त्यक्त्वा अप गच्छत अस्मात् स्थानाद् दूरम् पणयः! ॥ १० ॥

दूरमि॑त पणयो॒ वरी॑य॒ उद्गावो॑ यन्तु मिन॒तीर्ऋ॒तेन॑ ।
बृह॒स्पति॒र्या अवि॑न्द॒न्निगू॑ळ्हाः॒ सोमो॒ ग्रावा॑ण॒ ऋष॑यश्च॒ विप्राः॑ ॥ ११ ॥

दू॒रम् । इ॒त॒ । प॒ण॒यः॒ । वरी॑यः । उत् । गावः॑ । य॒न्तु॒ । मि॒न॒तीः । ऋ॒तेन॑ ।
बृह॒स्पतिः॑ । याः । अवि॑न्दत् । निऽगू॑ळ्हाः । सोमः॑ । ग्रावा॑णः । ऋष॑यः । च॒ । विप्राः॑ ॥ ११ ॥

वेङ्कट० दूरम् इत पणयः! उरुतरम् अन्यतरस्थानं प्रति। उत् गच्छन्तु पातालात् गावः शब्दायमानाः उदकेन, बृहस्पतिः याः[2] पुरा अविन्दत् निगूढाः सोमादयश्च मेधाविन इति ॥ ११ ॥

[3]इति अष्टमाष्टके पञ्चाध्याये षष्ठो वर्गः[3] ॥

[१०९]

[1]जुहूर्ब्रह्मजाया, ब्राह्म ऊर्ध्वनाभा वा ऋषिः। विश्वे देवा देवता। त्रिष्टुप् छन्दः, अन्त्ये अनुष्टुभौ[1]।

तेऽव॑दन्प्रथ॒मा ब्र॑ह्मकिल्बि॒षेऽकू॑पारः सलि॒लो मा॑त॒रिश्वा॑ ।
वी॒ळुह॑रा॒स्तप॑ उ॒ग्रो म॑यो॒भूरापो॑ दे॒वीः प्र॑थम॒जा ऋ॒तेन॑ ॥ १ ॥

ते । अ॒व॒द॒न् । प्र॒थ॒माः । ब्र॒ह्मऽकि॒ल्बि॒षे । अकू॑पारः । स॒लि॒लः । मा॒त॒रिश्वा॑ ।
वी॒ळुऽह॑राः । तपः॑ । उ॒ग्रः । म॒यः॒ऽभूः । आपः॑ । दे॒वीः । प्र॒थ॒म॒ऽजाः । ऋ॒तेन॑ ॥ १ ॥

वेङ्कट० जुहूर्बृहस्पतेर्जाया[4] ऋषिः[5]। तां बृहस्पतिः सोमे राजनि न्यधात्। तां सोमः तस्मै यथासंविदं न प्रायच्छत्[6]। अत्रेदं सूक्तं प्रवृत्तम्। ते देवाः संवादम् अवदन्[7] प्रथमाः ब्रह्मकिल्बिषे समुद्रः। सलिलमयमिति वरुणमुक्तं मन्यन्ते। मातरिश्वा दृढक्रोधः धर्मः उद्गूर्णः सुखस्य भावयित्र्यः आपः च देव्यः प्रथममेव जनिताः सिसृक्षुणा ब्रह्मणेति ॥ १ ॥

सोमो॒ राजा॑ प्रथ॒मो ब्र॑ह्मजा॒यां पुनः॒ प्राय॑च्छ॒दहृ॑णीयमानः ।
अ॒न्व॒र्ति॒ता वरु॑णो मि॒त्र आ॑सीद॒ग्निर्होता॑ हस्त॒गृह्या नि॑नाय ॥ २ ॥

सोमः॑ । राजा॑ । प्र॒थ॒मः । ब्र॒ह्मऽजा॒याम् । पुनः॑ । इति॑ । प्र । अ॒य॒च्छ॒त् । अहृ॑णीयमानः ।
अ॒नु॒ऽअ॒र्ति॒ता । वरु॑णः । मि॒त्रः । आ॒सी॒त् । अ॒ग्निः । होता॑ । ह॒स्त॒ऽगृह्य॑ । आ । नि॒नाय॒ ॥ २ ॥

वेङ्कट० सोमः राजा मुख्यः बृहस्पतेर्जायाम् पुनः अपि "प्र अयच्छन् अक्रुध्यन्" देवेभ्यः। तत्र अनुगन्तारौ आस्ताम् मित्रावरुणौ। अग्निः ताम् होता हस्ते गृहीत्वा आ निनाय इति ॥ २ ॥

---

1. 'कामा वि॰ अ॰. 2. या मूको. 3-3. नास्ति मूको. 4. जु॰ मूको. 5. ऋषि वि॰ अ॰. 6. नास्ति वि॰ अ॰; न प्रायच्छत् मूको. 7. अवद॰ वि॰ अ॰. 8-8. प्र अयच्छन् अ॰ वि॰; प्रायच्छत् अ॰ वि॰ अ॰.

हस्तेनैव ग्राह्य आधिरस्या ब्रह्मजायेयमिति चेदवोचन् ।
न दूताय प्रह्ये तस्थ एषा तथा राष्ट्रं गुपितं क्षत्रियस्य ॥ ३ ॥

हस्तेन । एव । ग्राह्यः । आऽधिः । अस्याः । ब्रह्मऽजाया । इयम् । इति । च । इत् । अवोचन् ।
न । दूताय । प्रऽह्ये । तस्थे । एषा । तथा । राष्ट्रम् । गुपितम् । क्षत्रियस्य ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अस्याः आहितो वेषः हस्तेन एव ग्राह्यः । यस्मादियमाहिता परस्त्री परस्मिन्, तस्माद्धस्तेनैव नेतव्या । ब्राह्मणस्य जाया इयम् इति च देवाः संवादं कुर्वन्तः अब्रुवन् । सा च इयम् अस्माभिः प्रथमं प्रहिताय दूताय सोमेन राज्ञा विसृष्टा न तस्थे अग्रतः इहानयनार्थम् । तथा समर्पितायां तस्याम् क्षत्रियस्य[1] इन्द्रस्य राज्यम् गुपितम् अभवत्[2] । ब्राह्मणस्य जायां देवा अपहरन्तीति राष्ट्रं क्षुभितमासीदिति[3] ॥ ३ ॥

देवा एतस्यामवदन्त पूर्वे सप्तऋषयस्तपसे ये निषेदुः ।
भीमा जाया ब्राह्मणस्योपनीता दुर्धां दधाति परमे व्योमन् ॥ ४ ॥

देवाः । एतस्याम् । अवदन्त । पूर्वे । सप्तऽऋषयः । तपसे । ये । निऽसेदुः ।
भीमा । जाया । ब्राह्मणस्य । उपऽनीता । दुःऽधाम् । दधाति । परमे । विऽओमन् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० देवाः एतस्याम् विषये सम्-अवदन्त पूर्वे सप्तऋषयः तपसे ये निषण्णाः । संवादप्रकारः — भीमा जाया ब्राह्मणस्य सोमेन उपनीता परमे व्योम्नि स्वर्गे दुर्धाम्[4] करोति । 'दुर्धां दौरथ्यमिति'[5] ॥४॥

ब्रह्मचारी चरति वेविषद्विषः स देवानां भवत्येकमङ्गम् ।
तेन जायामन्वविन्दद्बृहस्पतिः सोमेन नीतां जुह्वं१ न देवाः ॥ ५ ॥

ब्रह्मऽचारी । चरति । वेविषत् । विषः । सः । देवानाम् । भवति । एकम् । अङ्गम् ।
तेन । जायाम् । अनु । अविन्दत् । बृहस्पतिः । सोमेन । नीताम् । जुह्वम् । न । देवाः ॥५॥

वेङ्कट० भार्याऽलाभात् ब्रह्मचारी भवति बृहस्पतिः व्याप्नुवन्[6] व्याप्तव्यान् देवान् । सः चायम् बृहस्पतिः देवानाम् भवति मुख्यम् अङ्गम् सप्ताङ्गस्य राज्यस्य । तेन सोमेन नीताम् अयम् बृहस्पतिः हे देवाः ! 'जुह्वम् अलभत'[7] इति[8] ॥ ५ ॥

पुनर्वै देवा अददुः पुनर्मनुष्या उत ।
राजानः सत्यं कृण्वाना ब्रह्मजायां पुनर्ददुः ॥ ६ ॥

पुनः । वै । देवाः । अददुः । पुनः । मनुष्याः । उत ।
राजानः । सत्यम् । कृण्वानाः । ब्रह्मऽजायाम् । पुनः । ददुः ॥ ६ ॥

---

१. क्षत्रस्य वि[२] अ[१]. २. अभवन् वि[१]; अभवन्ति वि[२] अ[१]. ३. क्षुभितमा° वि[२] अ[१]; क्षभनमा° वि[१]. ४. दुर्धा मूको. ५-५. दुर्धामोरथ्यम् वि[२] अ[१]; दुर्धामो दौरथ्यम् वि[१]. ६. व्याप्तवान् वि[२] अ[१]. ७. °इत्यल° मूको. ८. °ति भुवाणम् वि[२] अ[१].

वेङ्कट० क्षुभिते राष्ट्रे सर्वे सम्भूय बृहस्पतये सत्यम् अनुरुन्धन्तो जायां प्रायच्छन्निति ॥ ६ ॥

पुनर्दाय ब्रह्मजायां कृत्वी देवैर्निकिल्बिषम् ।
ऊर्जं पृथिव्या भक्त्वायोरुगायमुपासते ॥ ७ ॥

पुनःऽदाय । ब्रह्मऽजायाम् । कृत्वी । देवैः । निःऽकिल्बिषम् ।
ऊर्जम् । पृथिव्याः । भक्त्वाय । उरुऽगायम् । उप । आसते ॥ ७ ॥

वेङ्कट० पुनर्दत्त्वा ब्राह्मणजायाम्, कृत्वा च देवैः सह ब्राह्मणैः अपापम्, हविर्भूतं रसम् च[1] पृथिव्याः भक्त्वाय[2] देवाः उरुकीर्तिं बृहस्पतिम् उपासते इति ॥ ७ ॥

[1]इति अष्टमाष्टके षष्ठाध्याये सप्तमो वर्गः[1] ॥

[११०]

[1]जमदग्निर्भार्गवः, जामदग्न्यो रामो वा ऋषिः । आप्रीसूक्तम् (= १ इध्मः समिद्धोऽग्निर्वा, २ तनूनपात्, ३ इळः, ४ बर्हिः, ५ देवीर्द्वारः, ६ उषासानक्ता, ७ दैव्यौ होतारौ प्रचेतसौ, ८ तिस्रो देव्यः सरस्वतीळाभारत्यः, ९ त्वष्टा, १० वनस्पतिः, ११ स्वाहाकृतयो देवता)† । त्रिष्टुप् छन्दः[1] ।

समिद्धो अद्य मनुषो दुरोणे देवो देवान् यजसि जातवेदः ।
आ च वह मित्रमहश्चिकित्वान् त्वं दूतः कविरसि प्रचेताः ॥ १ ॥

सम्ऽइद्धः । अद्य । मनुषः । दुरोणे । देवः । देवान् । यजसि । जातऽवेदः ।
आ । च । वह । मित्रऽमहः । चिकित्वान् । त्वम् । दूतः । कविः । असि । प्रऽचेताः ॥ १ ॥[4]

वेङ्कट० जमदग्निः । समिद्धः अद्य मनुष्यस्य गृहे देवः देवान् यजसि जातवेदः ! । तान्[5] आ वह च मित्राणां पूजयितः ! प्राज्ञः त्वम् । त्वम् दूतः इति स्पष्टम् ॥ १ ॥

तनूनपात् पथ ऋतस्य यानान् मध्वा समञ्जन्त्स्वदया सुजिह्व ।
मन्मानि धीभिरुत यज्ञमृन्धन् देवत्रा च कृणुह्यध्वरं नः ॥ २ ॥

तनूऽनपात् । पथः । ऋतस्य । यानान् । मध्वा । सम्ऽअञ्जन् । स्वदय । सुऽजिह्व ।
मन्मानि । धीभिः । उत । यज्ञम् । ऋन्धन् । देवऽत्रा । च । कृणुहि । अध्वरम् । नः ॥ २ ॥[6]

वेङ्कट० हे तनूनपात् ! मार्गान् यज्ञस्य यानान् आज्येन[7] समञ्जन् स्वादूकुरु सुजिह्व ! । स्तोत्राणि कर्मभिः अपि च यज्ञम् समर्धयन् देवेषु च[8] कुरु अस्माकम् इमं यज्ञमिति ॥ २ ॥

---

१. नास्ति वि[१] २ भक्त्वा वि मूको ३-३. नास्ति मूको. † तु ऋ ७,२. ४ द्र (८,५) व्याख्यानं द्र ५ नास्ति वि[१] अ[१]. ६ अत्र द्र. (८,६) द्र. ७ तु ऋ १,१८८,१; यज्ञेन मूको ८, नास्ति वि[१].

आजुह्वान ईड्यो वन्द्यश्चा याह्यग्ने वसुभिः सजोषाः ।
त्वं देवानामसि यह्व होता स एनान् यक्षीषितो यजीयान् ॥ ३ ॥

आऽजुह्वान । ईड्यः । वन्द्यः । च । आ । याहि । अग्ने । वसुऽभिः । सऽजोषाः ।
त्वम् । देवानाम् । असि । यह्व । होता । सः । एनान् । यक्षि । इषितः । यजीयान् ॥ ३ ॥[1]

वेङ्कट० आहूयमान स्तुत्य वन्दितव्य च आ गच्छ अग्ने![2] वसुभि सङ्गत । त्वम् देवानाम् असि [3]महन्! आह्वाता[3] । स एनान् देवान्[4] यज अस्माभि प्रेरित यष्टृतर. ॥ ३ ॥

प्राचीनं बर्हिः प्रदिशा पृथिव्या वस्तोरस्या वृज्यते अग्रे अह्नाम् ।
व्यु प्रथते वितरं वरीयो देवेभ्यो अदितये स्योनम् ॥ ४ ॥

प्राचीनम् । बर्हिः । प्रऽदिशा । पृथिव्याः । वस्तोः । अस्याः । वृज्यते । अग्रे । अह्नाम् ।
वि । ऊँ इति । प्रथते । विऽतरम् । वरीयः । देवेभ्यः । अदितये । स्योनम् ॥ ४ ॥[1]

वेङ्कट० स्तरणवेलाया प्रागग्रम् बर्हि पृथिव्या[5] प्रदिशा प्राच्या दिशा सयुक्त तत्र प्ररूढम् [6]आच्छादनाय अस्याः[6] पृथिव्या [7]अध्वर्युभि लूयते[7] पूर्वाह्णे । वि प्रथते च अत्यन्तम् उरुतरम् देवेभ्य पृथिव्यै चास्यै सुखकरं सेवितमिति यास्क (नि ८,९) ॥ ४ ॥

व्यचस्वतीरुर्विया वि श्रयन्तां पतिभ्यो न जनयः शुम्भमानाः ।
देवीर्द्वारो बृहतीर्विश्वमिन्वा देवेभ्यो भवत सुप्रायणाः ॥ ५ ॥

व्यचस्वतीः । उर्विया । वि । श्रयन्ताम् । पतिऽभ्यः । न । जनयः । शुम्भमानाः ।
देवीः । द्वारः । बृहतीः । विश्वम्ऽइन्वाः । देवेभ्यः । भवत । सुप्रऽअयनाः ॥ ५ ॥[1]

वेङ्कट० व्यापनवत्य[8] उरुत्वेन वि श्रयन्ताम् पतिभ्य इव जाया अङ्गानि शोभयन्त्य । हे[9] देव्य! द्वार! बृहत्य! विश्वमिन्वा! । विश्वमामिन्वेति । देवेभ्य भवत सुप्रगमना ॥ ५ ॥

[10]इति अष्टमाष्टके षष्ठाध्याये अष्टमो वर्ग[10] ॥

आ सुष्वयन्ती यजते उपाके उषासानक्ता सदतां नि योनौ ।
दिव्ये योषणे बृहती सुरुक्मे अधि श्रियं शुक्रपिशं दधाने ॥ ६ ॥

आ । सुस्वयन्ती इति । यजते इति । उपाके इति । उषसानक्ता । सदताम् । नि । योनौ । दिव्ये इति ।
योषणे इति । बृहती इति । सुरुक्मे इति सुऽरुक्मे । अधि । श्रियम् । शुक्रऽपिशम् । दधाने इति ॥ ६ ॥[1]

---

१. ऋच (३-६) यास्क या. (८,८-११) व्याख्याता द्र. २. अग्ने वि[1] अ[1], अग्ने अ[1]. ३-३. महह्वाता वि[1] अ[1], महह्वाना वि[1]. ४. नास्ति वि[1]. ५-५ °थिव्या वि[1] अ[1]. ६-६ °च्छादयन्त्यायास्या मूको. ७-७. °भिर्लूय वि[1] अ[1]; अध्वभिराज्ञास्तियेने वि[1] ८. नवत्य मूको ९ मे वि[1] अ[1]. १०-१०. नास्ति मूको.

वेङ्कट० आ नि-षीदताम् सेध्मीयमाणे[1] यज्ञिये उपक्रान्ते नक्तोषसौ गृहे दिव्ये योषणे महत्यौ सुरोचने[2] अधि दधाने शुक्ररूपाम् श्रियम् तेजसोपरक्ते इति ॥ ६ ॥

दैव्या होतारा प्रथमा सुवाचा मिमाना यज्ञं मनुषो यजध्यै ।
प्रचोदयन्ता विदथेषु कारू प्राचीनं ज्योतिः प्रदिशा दिशन्ता ॥ ७ ॥

दैव्या । होतारा । प्रथमा । सुऽवाचा । मिमाना । यज्ञम् । मनुषः । यजध्यै ।
प्रऽचोदयन्ता । विदथेषु । कारू इति । प्राचीनम् । ज्योतिः । प्रऽदिशा । दिशन्ता ॥ ७ ॥[3]

वेङ्कट० दैव्यौ होतारौ प्रथमौ सुवाचौ कुर्वाणौ यज्ञम् मनुष्यस्य यजनाय[4] प्रचोदयन्तौ यज्ञेषु कर्मशीलौ प्राचीनम् ज्योतिः आदित्यं प्रदेशनेन दिशन्तौ प्रातरिति ॥ ७ ॥

आ नो यज्ञं भारती तूयमेत्विळा मनुष्वदिह चेतयन्ती ।
तिस्रो देवीर्बर्हिरेदं स्योनं सरस्वती स्वपसः सदन्तु ॥ ८ ॥

आ । नः । यज्ञम् । भारती । तूयम् । एतु । इळा । मनुष्वत् । इह । चेतयन्ती ।
तिस्रः । देवीः । बर्हिः । आ । इदम् । स्योनम् । सरस्वती । सुऽअपसः । सदन्तु ॥ ८ ॥[3]

वेङ्कट० आ यातु अस्माकम् यज्ञम् भारती क्षिप्रम् इळा च मनुष्यवत् [illegible] चेतयमाना[5] । तिस्रः देव्यः बर्हिः इदम् सुखम् सरस्वती च सुकर्माणः आ सीदन्तु ॥ ८ ॥

य इमे द्यावापृथिवी जनित्री रूपैरपिंशद् भुवनानि विश्वा ।
तमद्य होतरिषितो यजीयान् देवं त्वष्टारमिह यक्षि विद्वान् ॥ ९ ॥

यः । इमे इति । द्यावापृथिवी इति । जनित्री इति । रूपैः । अपिंशत् । भुवनानि । विश्वा ।
तम् । अद्य । होतः । इषितः । यजीयान् । देवम् । त्वष्टारम् । इह । यक्षि । विद्वान् ॥ ९ ॥[3]

वेङ्कट० यः इमे द्यावापृथिव्यौ जनयित्र्यौ रूपैः समयोजयद् भूतानि च सर्वाणि, तम् अद्य होतः ! प्रेषित यष्टृतर देवम् त्वष्टारम् इह यज विद्वान् ॥ ९ ॥

उपावसृज त्मन्या समञ्जन् देवानां पाथ ऋतुथा हवींषि ।
वनस्पतिः शमिता देवो अग्निः स्वदन्तु हव्यं मधुना घृतेन ॥ १० ॥

उपऽअवसृज । त्मन्या । सम्ऽअञ्जन् । देवानाम् । पाथः । ऋतुऽथा । हवींषि ।
वनस्पतिः । शमिता । देवः । अग्निः । स्वदन्तु । हव्यम् । मधुना । घृतेन ॥ १० ॥

वेङ्कट० उपावसृज वनस्पते ! आत्मनैव[6] रमेन समञ्जन् देवानाम् अन्नम् काले-काले हवींषि[7] ।

---

१. सेध्मियमाणे वि¹, सेध्मियमाणे अ¹, सेध्मियमाणे वि³. २. रोचने वि¹ अ¹. ३ अस्य (७ २) यज्ञ पा. (८,१२ १४) व्याख्यानाः द्र. ४ °यजनाय मूको. ५ चेतयमाना वि¹; चेतयमानाः वि³ अ¹. ६ त्मना मूको ७. आविश वि¹ अ¹.

वनस्पतिप्रभृतयस्त्रयः हव्यम् मादकेन घृतेन स्वादूकुर्वन्तु । 'मधुना च घृतेन च' इति यास्कः (८,१७) ॥ १० ॥

सद्यो जातो व्यमिमीत यज्ञमग्निर्देवानामभवत् पुरोगाः ।
अस्य होतुः प्रदिश्यृतस्य वाचि स्वाहाकृतं हविरदन्तु देवाः ॥ ११ ॥

सद्य. । जात । वि । अमिमीत । यज्ञम् । अग्नि । देवानाम् । अभवत् । पुर ऽगा ।
अस्य । होतु । प्रऽदिशि । ऋतस्य । वाचि । स्वाहाऽकृतम् । हवि । अदन्तु । देवा ॥११॥

वेङ्कट० 'सद्यो जायमानो निरमिमीत यज्ञम् । अग्निर्देवानाम् अभवत् पुरोगामी । अस्य होतु 'प्रदिश्यृतस्य' वाच्यास्ये स्वाहाकृत हविरदन्तु देवाः' इति यास्क (८,२१) ॥ ११ ॥

'इति अष्टमाष्टके पञ्चाध्याये नवमो वर्गः' ॥

[१११]

'वैरूपोऽष्टादंष्ट्र ऋषि । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्द.' ।

मनीषिणः प्र भरध्वं मनीषां यथायथा मतयः सन्ति नृणाम् ।
इन्द्रं सत्यैरेरयामा कृतेभिः स हि वीरो गिर्वणस्युर्विदानः ॥१॥

मनीषिण । प्र । भरध्वम् । मनीषाम् । यथाऽयथा । मतयं । सन्ति । नृणाम् ।
इन्द्रम् । सत्यै । आ । ईरयाम । कृतेभि । स । हि । वीर । गिर्वणस्यु । विदान ॥ १ ॥

वेङ्कट० अष्टादंष्ट्रो' वैरूप । हे मनीषिण । प्र भरध्वम् स्तुतिम् यथायथा प्रज्ञा भवन्ति नेतॄणां युष्माकम् । इन्द्रम् सत्यैः कर्मभि आ गमयाम । स हि वीर स्तोतृकामः विद्वानिति ॥ १ ॥

ऋतस्य हि सदसो धीतिरद्यौत् सं गार्ष्टेयो वृषभो गोभिरानट् ।
उदतिष्ठत् तविषेणा रवेण महान्ति चित् सं विव्याचा रजांसि ॥२॥

ऋतस्य । हि । सदस । धीति । अद्यौत् । सम् । गार्ष्टेय । वृषभ । गोभि । आनट् ।
उत् । अतिष्ठत् । तविषेण । रवेण । महान्ति । चित् । सम् । विव्याच । रजांसि ॥ २ ॥

वेङ्कट० सत्यकर्मण इन्द्रस्य यज्ञात् 'स्तुतिः हि' द्योतते । सम् गच्छते' 'सोऽयं गृष्टे' पुत्र वृषभ गोभि इति स्तुतिभि' सङ्गच्छमानमिन्द्रमाह । उत् अतिष्ठत् 'महता शब्देन', महान्ति च सम् व्याप्नोति उदकानीति ॥ २ ॥

इन्द्रः किल श्रुत्या अस्य वेद स हि जिष्णुः पथिकृत् सूर्याय ।
आन्मेनां कृण्वन्नच्युतो भुवद्गोः पतिर्दिवः सनजा अप्रतीतः ॥३॥

१-१. प्रदिश्यृतस्य वि'; प्रदश्युतस्य वि' अ'. २-२. नास्ति मूको. ३. अष्ट-गो वि' अ. ४-४. स्तुतिभिरि वि'; स्तुतिभिरिद अ'. ५. नास्ति वि'. ६ ६. सोऽयं वि' अ'; सोऽष्ट्रो वि' ७-७. महता शब्दे वि', महता अ'.

इन्द्रः । किल । श्रुत्यै । अस्य । वेद । सः । हि । जिष्णुः । पथिऽकृत् । सूर्याय ।
आत् । मेनाम् । कृण्वन् । अच्युतः । भुवत् । गोः । पतिः । दिवः । सनऽजाः । अप्रतिऽइतः ॥

वेङ्कट० इन्द्रः किल श्रुतिम् जानाति अस्य दिवः सम्बन्धिनीम् । सः हि जेता मार्गकृत् सूर्यस्य । अपि [1]च मेनाम्[1] गर्जितशब्दम्[2] कुर्वन् अच्युतः[3] च भवति स्वर्गात् । पतिः दिवः [4]सनजाः पुरातनः[4] वृत्रशत्रुभिः अप्रतिगतः[5] ततश्च गर्जितशब्दं यथाऽवजानातीति ॥ ३ ॥

इन्द्रो मह्ना महतो अर्णवस्य व्रतामिनादङ्गिरोभिर्गृणानः ।
पुरूणि चिन्नि तताना रजांसि दाधार यो धरुणं सत्यताता ॥४॥

इन्द्रः । मह्ना । महतः । अर्णवस्य । व्रता । अमिनात् । अङ्गिरःऽभिः । गृणानः ।
पुरूणि । चित् । नि । ततान । रजांसि । दाधार । यः । धरुणम् । सत्यऽताता ॥ ४ ॥

वेङ्कट० इन्द्रः महत्वेन महतः उदकवतो वृत्रस्य कर्माणि अमिनात् अङ्गिरोभिः स्तूयमानः । बहूनि च उदकानि [6]नीचीनानि अकरोद् वृत्रपरिवृतानि[6] । धारयति[7] यः उदकम् सत्यस्य विस्तारकः ॥४॥

इन्द्रो दिवः प्रतिमानं पृथिव्या विश्वा वेद सवना हन्ति शुष्णम्
महीं चिद् द्यामातनोत् सूर्येण चास्कम्भ चित् कम्भनेन स्कभीयान् ॥५॥

इन्द्रः । दिवः । प्रतिऽमानम् । पृथिव्याः । विश्वा । वेद । सवना । हन्ति । शुष्णम् ।
महीम् । चित् । द्याम् । आ । अतनोत् । सूर्येण । चास्कम्भ । चित् । स्कम्भनेन । स्कभीयान् ॥५॥

वेङ्कट० इन्द्रः द्यावापृथिव्योः प्रतिमानम् भवति, [8]विश्वानि च जानाति[8] सवनानि[9], हन्ति च शुष्णम्[10] असुरम्, महतीम् च दिवम् आ तनोति सूर्येण, स्कभ्नोति अन्तरिक्षेण तथा दिवः स्कभीयान् इति ॥ ५ ॥

इति अष्टमाष्टके षष्ठाध्याये दशमो वर्गः ॥

वज्रेण हि वृत्रहा वृत्रमस्तरदेवस्य शूशुवानस्य मायाः ।
वि धृष्णो अत्र धृषता जघन्थाथाभवो मघवन् बाह्वोजाः ॥६॥

वज्रेण । हि । वृत्रऽहा । वृत्रम् । अस्तः । अदेवस्य । शूशुवानस्य । मायाः ।
वि । धृष्णो इति । अत्र । धृषता । जघन्थ । अथ । अभवः । मघऽवन् । बाहुऽओजाः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० वज्रेण हि वृत्रहा वृत्रम् असुरं हतवानसि । असुरस्य प्रवर्धमानस्य नानाविधा मायाः वि जघन्थ धृष्णः अस्मिन् युद्धे[11] धृष्णेन[12] मनसा । अथ अभवः त्वम् मघवन् ! बाह्वोजाः[13] ॥ ६ ॥

१-१. येम… वि° अ°; येमं वि°. २. वति° वि° अ°. ३. भवच्यु° वि° अ°. ४-४. नास्ति मूको. ५. …दम: वि° अ°. ६-६. निर्वीना° वि° अ°; नीचान्करगो(?)… वि°. ७. धारयति वि° अ°. ८-८. विश्वा… वि° अ°. ९. सैवनन्य वि°; सवनना अ°; सैवनानि वि°. १०. शुष्णम् वि° अ°. ११. यद्धे वि°. १२. धृष्णेन वि°. १३. बा वि°.

सर्चन्त यदुषसः सूर्येण चित्रामस्य केतवो रामविन्दन् ।
आ यन्नक्षत्रं ददृशे दिवो न पुनर्यतो नकिरद्धा नु वेद ॥७॥

सर्चन्त । यत् । उषसं । सूर्येण । चित्राम् । अस्य । केतवं । राम् । अविन्दन् ।
आ । यत् । नक्षत्रम् । ददृशे । दिव । न । पुनं । यत । नाकिं । अद्धा । नु । वेद ॥७॥

वेङ्कट० सङ्गच्छन्ते यदा उषस[1] सूर्येण, तदानीम् अस्य सूर्यस्य रश्मय चित्राम् रातिम् लभन्ते । नक्षत्राणि तिरोभवन्ति । तत्र पुन पुनरागच्छत दिव अद्धा[2] यस्मात् नक्षत्रम् न दृश्यते तस्माद् न कश्चित् तथाभाव वेत्ति । 'अमी य ऋक्षा निहितास उच्चा' (ऋ १,२४,१०) इत्युक्तम् ॥ ७ ॥

दूरं किल प्रथमा जंग्मुरासामिन्द्रस्य याः प्रसवे सस्रुरापः ।
क्व स्विदग्रं क्व बुध्न आसामापो मध्यं क्व वो नूनमन्तः ॥ ८ ॥

दूरम् । किलं । प्रथमा । जग्मु । आसाम् । इन्द्रस्य । या । प्रऽसवे । सस्रु । आपं ।
क्व । स्वित् । अग्रम् । क्व । बुध्न । आसाम् । आपं । मध्यम् । क्व । व । नूनम् । अन्तं ॥८॥

वेङ्कट० दूरम् किल प्रथमा जग्मु आसाम् वहन्तीनाम् अपाम्, इन्द्रस्य या प्रसवे सस्रु आप । क्व स्वित् अग्रम् क्व च[3] बुध्न आसाम् भवति । हे आप ! युष्माकम् क्व मध्यम् भवति, क्व च अन्त इति ॥ ८ ॥

सृजः सिन्धूँरहिना जग्रसानाँ आदिदेताः प्र विविज्रे जवेन ।
मुमुक्षमाणा उत या मुमुच्रेऽधेदेता न रमन्ते नितिक्ताः ॥ ९ ॥

सृज । सिन्धून् । अहिना । जग्रसानान् । आत् । इत् । एता । प्र । विविज्रे । जवेन ।
मुमुक्षमाणा । उत । या । मुमुच्रे । अधं । इत् । एता । न । रमन्ते । निऽतिक्ता ॥ ९ ॥

वेङ्कट० अथाऽसृज[4] सिन्धून् अहिना ग्रस्यमानान् । अनन्तरमेव एता आप॰ प्रकर्षेण गच्छन्ति वेगेन । सन्निरुद्धा या[5] आप मुमुक्षमाणा भवन्ति, अपि च मुमुच्रे[6] । सम्प्रति एता सर्वाः न क्वचित् रमन्ते धावन्त्येव नितरां तीक्ष्णीकृता ॥ ९ ॥

सध्रीचीः सिन्धुमुशतीरिवायन्त्सनाज्जार आरितः पूर्भिदासाम् ।
अस्तमा ते पार्थिवा वसून्यस्मे जग्मुः सूनृता इन्द्र पूर्वीः ॥ १० ॥

सध्रीचीं । सिन्धुम् । उशती ऽईव । आयन् । सनात् । जार । आरित । पु ऽर्भित् । आसाम् ।
अस्तंम् । आ । ते । पार्थिवा । वसूनि । अस्मे इति । जग्मु । सूनृता । इन्द्र । पूर्वी ॥ १० ॥

---

१ उषस वि' अ'.　२. अद्धो वि' अ'.　३ नास्ति वि' अ'.　४. सृष्टिम् वि' अ'.
५ नास्ति मूको　६ मुमुचे मूको.

वेङ्कट० सहाक्रन्दय समुद्रम् गच्छन्ति कामयमाना इव स्त्रियः । आसाम् अपां सनातनः सञ्जात-शस्त्रः[1] पुरां भेत्ता इन्द्रो जरयिता । अस्मदीयम् गृहम् आ-गच्छन्तु तत्र स्वभूतानि [2]पार्थिवानि धनानि । अस्मान्[3] आगच्छन्तु उपसः बहुरः चिरञ्जीवेमेति ॥ १० ॥

[4]इति अष्टमाष्टके षष्ठाध्याये एकादशो वर्गः[4] ॥

[११२]

[5]वैरूपो नभःप्रभेदन ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः[5] ।

इन्द्र पिब प्रतिकामं सुतस्य प्रातःसावस्तव हि पूर्वपीतिः ।
हर्षस्व हन्तवे शूर शत्रूनुक्थेभिष्टे वीर्या३ प्र ब्रवाम ॥ १ ॥

इन्द्र । पिब । प्रतिऽकामम् । सुतस्य । प्रातःऽसावः । तव । हि । पूर्वऽपीतिः ।
हर्षस्व । हन्तवे । शूर । शत्रून् । उक्थेभिः । ते । वीर्या । प्र । ब्रवाम ॥ १ ॥

वेङ्कट० नभःप्रभेदनो वैरूपः । इन्द्र । पिब यथाकामम् सुतं सोमम् । प्रातःसवनेऽभिषुतः[6] सोमः तव हि पूर्वं पानम् । हृष्टो भव हन्तुम् शूर । शत्रून् । उक्थेभिः इति स्पष्टम् ॥ १ ॥

यस्ते रथो मनसो जवीयानेन्द्र तेन सोमपेयाय याहि ।
तूयमा ते हरयः प्र द्रवन्तु येभिर्यासि वृषभिर्मन्दमानः ॥ २ ॥

यः । ते । रथः । मनसः । जवीयान् । आ । इन्द्र । तेन । सोमऽपेयाय । याहि ।
तूयम् । आ । ते । हरयः । प्र । द्रवन्तु । येभिः । यासि । वृषऽभिः । मन्दमानः ॥ २ ॥

वेङ्कट० निगदसिद्धा इति ॥ २ ॥

हरित्वता वर्चसा सूर्यस्य श्रेष्ठै रूपैस्तन्वं स्पर्शयस्व ।
अस्माभिरिन्द्र सखिभिर्हुवानः सध्रीचीनो मादयस्वा निषद्य ॥ ३ ॥

हरित्वता । वर्चसा । सूर्यस्य । श्रेष्ठैः । रूपैः । तन्वम् । स्पर्शयस्व ।
अस्माभिः । इन्द्र । सखिऽभिः । हुवानः । सध्रीचीनः । मादयस्व । निऽसद्य ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अश्ववता तेजसा सुवीर्यस्य तव श्रेष्ठे च रूपे शरीरम् स्पर्शयस्व । अस्माभिः इन्द्र । सखिभिः हूयमानः सहायवान् अस्माभिः मादयस्व यज्ञे निषद्य इति[7] ॥ ३ ॥

यस्य त्यत्ते महिमानं मदेष्विमे मही रोदसी नाविविक्ताम् ।
तदोक आ हरिभिरिन्द्र युक्तैः प्रियेभिर्याहि प्रियमन्नमच्छ ॥ ४ ॥

---

१. °शस्त्रे वि° भ°. २ पार्थिवानि सहा सम्पद् वि° भ°. ३-३ नास्ति मूको. ४. °नो ° मूको ५. नास्ति वि°.

यस्य । त्यत् । ते । महिमानम् । मदेषु । इमे इति । मही इति । रोदसी इति । न । अविविक्ताम् ।
तत् । ओकः । आ । हरिऽभिः । इन्द्र । युक्तैः । प्रियेभिः । याहि । प्रियम् । अन्नम् । अच्छ ॥४॥

वेङ्कट० यस्य तम्[1] ते महिमानम् मदेषु जनितम् इमे महत्यौ द्यावापृथिव्यौ न विविच्य जानीत, स त्वम् तत् इद स्थानम् आ याहि हरिभिः इन्द्र! युक्तैः प्रियैः प्रियम् इति प्रति ॥ ४ ॥

यस्य॒ शश्व॑त् पपि॒वाँ इ॑न्द्र॒ शत्रू॑ननानुकृ॒त्या रण्या॑ च॒कर्थ॑ ।
स ते॒ पुरं॑धिं॒ तवि॑षीमियर्ति॒ स ते॒ मदा॑य सु॒त इ॑न्द्र॒ सोमः॑ ॥ ५ ॥

यस्य॑ । शश्व॑त् । प॒पि॒ऽवान् । इ॒न्द्र॒ । शत्रू॑न् । अ॒न॒नु॒ऽकृ॒त्या । रण्या॑ । च॒कर्थ॑ ।
स । ते॒ । पुर॑म्ऽधिम् । तवि॑षीम् । इ॒यर्ति॒ । स । ते॒ । मदा॑य । सु॒त । इ॒न्द्र॒ । सोमः॑ ॥ ५ ॥

वेङ्कट० य[2] सोम पिवन् सर्वदा इन्द्र! शत्रून् प्रति अन्यैः अनुकर्तुमशक्यानि युद्धकर्माणि चकर्थ, स ते प्रज्ञानम् बलम् च प्रेरयति, स तव मदाय सुत इन्द्र! सोम. ॥ ५ ॥

[3]इति अष्टमाष्टके षष्ठाध्याये द्वादशो वर्गः[3] ॥

इ॒दं ते॒ पात्रं॒ सन॑वित्तमिन्द्र॒ पिबा॒ सोम॑मे॒ना श॑तक्रतो ।
पू॒र्ण आ॑हा॒वो म॑दि॒रस्य॒ मध्वो॒ यं विश्व॒ इद॑भिह॒र्यन्ति॑ दे॒वाः ॥ ६ ॥

इ॒दम् । ते॒ । पात्र॑म् । सन॑ऽवित्तम् । इ॒न्द्र॒ । पिब॑ । सोम॑म् । ए॒ना । श॒त॒क्र॒तो॒ इति॑ शतऽक्रतो ।
पू॒र्णः । आ॒ऽहा॒वः । म॒दि॒रस्य॑ । मध्वः॑ । यम् । विश्वे॑ । इत् । अ॒भि॒ऽह॒र्यन्ति॑ । दे॒वाः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० इदम् ते सोमपानसाधनम् पात्रम्, यत्ते चिरलब्धम्। इन्द्र! पिब सोमम्[4] अनेन पात्रेण शतक्रतो! । पूर्णः अयम् आहावः मदकरेण सोमेन, यम् [5]सर्वे एव[5] देवाः प्रेप्सन्ते आहाव त्वदनुचराः ॥ ६ ॥

वि हि त्वामि॑न्द्र पुरु॒धा जना॑सो हि॒तप्र॑यसो वृषभ॒ ह्वय॑न्ते ।
अ॒स्माकं॑ ते॒ मधु॑मत्तमानी॒मा भु॑व॒न्त्सव॑ना॒ तेषु॑ हर्य ॥ ७ ॥

वि । हि । त्वाम् । इ॒न्द्र॒ । पु॒रु॒धा । जना॑सः । हि॒तऽप्र॑यसः । वृ॒ष॒भ॒ । ह्वय॑न्ते ।
अ॒स्माक॑म् । ते॒ । मधु॑मत्ऽतमानि । इ॒मा । भु॒व॒न् । सव॑ना । तेषु॑ । ह॒र्य॒ ॥ ७ ॥

वेङ्कट० वि ह्वयन्ते हि त्वाम् इन्द्र! अनेकधा जनाः निहितहविष्काः वर्षित[6]। तथापि अस्माकम् इदानीं सवनानि ते[1] मधुमत्तमानि इमानि भवन्तु । तेषु सोमं पातुम् [7]इच्छ इति[7] ॥ ७ ॥

प्र त॑ इन्द्र पू॒र्व्याणि॒ प्र नू॒नं वी॒र्या॑ वोचं प्रथ॒मा कृ॒तानि॑ ।
स॒ती॒नम॑न्युरश्रथा॒यो अद्रिं॑ सुवे॒द॒नाम॑कृणो॒र्ब्रह्म॑णे॒ गाम् ॥ ८ ॥

---

१. तव वि[1], त अ[1]. २. त वि[1]. ३-३. नास्ति मूको. ४. नास्ति वि[1] अ[1]. ५-५ सर्वम् एवम् वि[1]. ६. त वि[1] अ[1]; नास्ति वि[1]. ७-७. इच्छन्तु वि[1].

प्र । ते । इन्द्र । पूर्व्याणि । प्र । नूनम् । वीर्या । वोचम् । प्रथमा । कृतानि ।
सतीनऽमन्यु । अश्रथय । अद्रिम् । सुऽवेदनाम् । अकृणोः । ब्रह्मणे । गाम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० प्र ब्रवीमि तव इन्द्र! पुराणानि वीर्याणि[1] इदानीं प्रथमानि च कृतानि । एक ॥ पूरण !
स त्वम् सत्यक्रुद्ध अश्रथय अद्रिम् । सुलभाम् गाम् कृणोषि ब्राह्मणाय स्तोत्रे गर्जित
लक्षणामिति ॥ ८ ॥

नि षु सींद गणपते गुणेषु त्वामाहुर्विप्रंतमं कवीनाम् ।
न ऋते त्वत् क्रियते किं चनारे महामर्कं मंघवञ्चित्रमर्च ॥ ९ ॥

नि । सु । सीद । गणऽपते । गणेषु । त्वाम् । आहुः । विप्रऽतमम् । कवीनाम् ।
न । ऋते । त्वत् । क्रियते । किम् । चन । आरे । महाम् । अर्कम् । मघऽवन् । चित्रम् । अर्च ॥

वेङ्कट० निषीद सुष्ठु गणपते! तेषां गणानां मध्ये । त्वाम् आहुः मेधावितमम् कवीनाम् मध्ये ।
त्वत् ऋते दूरे विदेशे न किञ्चित् कर्म यजमानैः क्रियते । स त्वं महद् भक्षम् चित्रम्
मघवन्! अस्मभ्य भुङ्क्ष्व इति ॥ ९ ॥

अभिख्या नों मघवन् नाधमानान्त्सखें बोधि वंसुपते सखीनाम् ।
रणं कृधि रणकृत् सत्यशुष्माभक्ते चिदा भजा राये अस्मान् ॥ १० ॥

अभिऽख्या । नः । मघऽवन् । नाधमानान् । सखे । बोधि । वसुऽपते । सखीनाम् ।
रणम् । कृधि । रणऽकृत् । सत्यऽशुष्म । अभक्ते । चित् । आ । भज । राये । अस्मान् ॥ १० ॥

वेङ्कट० अभिदर्शनेन अस्मान् [2]मघवन्! याचमानान्[2] सखे! बुध्यस्व धनपते[3] सखीन् । युद्धम् कुरु
युद्धकृत्! सत्यबल[4] । असेवितेऽपि सङ्ग्रामे प्रापय अस्मान् धनाय इति ॥ १० ॥

"इति अष्टमाष्टके षष्ठाध्याये त्रयोदशो वर्गः" ॥

[११३]

"वैरूपः शतप्रभेदन ऋषिः । इन्द्रो देवता । जगती छन्दः, दशमी त्रिष्टुप्" ।

तमस्य द्यावापृथिवी सचेतसा विश्वेभिर्देवैरनु शुष्ममावताम् ।
यदैत् कृण्वानो महिमानमिन्द्रियं पीत्वी सोमस्य क्रतुमाँ अवर्धत ॥ १ ॥

तम् । अस्य । द्यावापृथिवी इति । सऽचेतसा । विश्वेभिः । देवैः । अनु । शुष्मम् । आवताम् ।
यत् । ऐत् । कृण्वानः । महिमानम् । इन्द्रियम् । पीत्वी । सोमस्य । क्रतुऽमान् । अवर्धत ॥ १ ॥

---

१. वीराणि वि[°] अ[°]. २-२. "अनाधमानान् वि[°] अ[°]; "वन् याचमानान् वि[°]. ३. सवने वि[°] अ[°].
४-४. नास्ति मूको.

वेङ्कट० शतप्रभेदनः[1] वैरूपः। तम् अस्य द्यावापृथिव्यौ सङ्गते विश्वैः देवैः अनु (अ?)रक्षताम् बलम्। यदा[2] आगच्छति अयं कुर्वाणः शत्रुवधेन महिमानम् इन्द्रियम् च, तदा सोमम् पीत्वा कर्मवान्[3] वर्धते ॥ १ ॥

तमस्य विष्णुर्महिमानमोजसांशुं दधन्वान् मधुनो वि रप्शते ।
देवेभिरिन्द्रो मघवा सयावभिर्वृत्रं जघन्वाँ अभवद्वरेण्यः ॥ २ ॥

तम् । अस्य । विष्णुः । महिमानम् । ओजसा । अंशुम् । दधन्वान् । मधुनः । वि । रप्शते ।
देवेभिः । इन्द्रः । मघऽवा । सयावऽभिः । वृत्रम् । जघन्वान् । अभवत् । वरेण्यः ॥ २ ॥

वेङ्कट० तम् अस्य यज्ञः महिमानम् बलेन सोमस्य पानीयं रसम् धारयन् विविधं स्तौति । यथा एनं सोमरसं धारयन्तः[4] स्तुवन्तीत्यर्थः। शिष्टं स्पष्टमिति ॥ २ ॥

वृत्रेण यदहिना बिभ्रदायुधा समस्थिथा युधये शंसमाविदे ।
विश्वे ते अत्र मरुतः सह त्मनावर्धन्नुग्र महिमानमिन्द्रियम् ॥ ३ ॥

वृत्रेण । यत् । अहिना । बिभ्रत् । आयुधा । सम्ऽअस्थिथाः । युधये । शंसम् । आऽविदे ।
विश्वे । ते । अत्र । मरुतः । सह । त्मना । अवर्धन् । उग्र । महिमानम् । इन्द्रियम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० वृत्रेण यदा[5] आहन्त्रा धारयन् आयुधानि सह स्थितवानसि युद्धार्थम् अभिलषितम् आभिमुख्येन लब्धुम्। विश्वे ते अत्र मरुतः सहता आत्मना एव अवर्धयन् उग्र! महिमानम् इन्द्रियम् च इति ॥ ३ ॥

जज्ञान एव व्यबाधत स्पृधः प्रापश्यद्वीरो अभि पौंस्यं रणम् ।
अवृश्चदद्रिमव सस्यदः सृजदस्तभ्नान्नाकं स्वपस्यया पृथुम् ॥ ४ ॥

जज्ञानः । एव । वि । अबाधत । स्पृधः । प्र । अपश्यत् । वीरः । अभि । पौंस्यम् । रणम् ।
अवृश्चत् । अद्रिम् । अव । सऽस्यदः । सृजत् । अस्तभ्नात् । नाकम् । सुऽअपस्यया । पृथुम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० जायमानः एव वि अबाधत शत्रून्। प्र अभि अपश्यत् वीरः रणम् पुंस्त्वस्य निमित्तम्। अवृश्चत्[6] अद्रिम् मेघम्। अव सृजति च स्यन्दमाना अपः। धारयति[7] च नाकम् शोभनकर्मेच्छया विस्तीर्णम् ॥ ४ ॥

आदिन्द्रः सत्रा तविषीरपत्यत वरीयो द्यावापृथिवी अबाधत ।
अवाभरद्धृषितो वज्रमायसं शेवं मित्राय वरुणाय दाशुषे ॥ ५ ॥

आत् । इन्द्रः । सत्रा । तविषीः । अपत्यत । वरीयः । द्यावापृथिवी इति । अबाधत ।
अव । अभरत् । धृषितः । वज्रम् । आयसम् । शेवम् । मित्राय । वरुणाय । दाशुषे ॥ ५ ॥

---

१. शरप्रवेदनो वि[1]; शरप्रवेदनो अ[1]. २. यथा वि[1] अ[1]. ३. मघवान् वि[1] अ[1]. ४. ॰यन्तं वि[1] अ[1]. ५. यथा अ[1]. ६. ॰श्चन् इति मूको. ७. ॰यसि मूको.

वेङ्कट० अनन्तरम् इन्द्र सहैव महान्ति बलानि पतति । द्यावापृथिव्यौ च उरुतरम् अबाधत 'व्यवष्टम्भाद् अन्तरिक्षेण'[1] । अव भरति धृष्ट वज्रम् आयसम् सुखकरम् मित्रावरुणाभ्याम् प्रयच्छत यजमानाय इति ॥ ५ ॥

'इति अष्टमाष्टके षष्ठाध्याये चतुर्दशो वर्गः'[2] ॥

इन्द्रस्यात्र तविषीभ्यो विरप्शिन ऋघायतो अरंहयन्त मन्यवे ।
वृत्रं यदुग्रो व्यवृश्चदोजसापो बिभ्रतं तमसा परीवृतम् ॥ ६ ॥

इन्द्रस्य । अत्र । तविषीभ्यः । विऽरप्शिने । ऋघायत । अरंहयन्त । मन्यवे ।
वृत्रम् । यत् । उग्र । वि । अवृश्चत् । ओजसा । अपः । बिभ्रतम् । तमसा । परिऽवृतम् ॥६॥

वेङ्कट० 'इन्द्रस्य अस्मिन् युद्धे'[3] बलकरणार्थम् महान्तो मरुत शत्रून् बाधमानस्य वेगम् 'अकुर्वन् साहाय्यार्थं'[4] क्रोधाय च, वृत्रम् यत् उद्गूर्णे 'वि अवृश्चत्' बलेन उदकानि धारयन्तम् अन्धकारेण परिवृतम् इति ॥ ६ ॥

या वीर्याणि प्रथमानि कर्त्वा महित्वेभिर्यतमानौ समीयतुः ।
ध्वान्तं तमोऽव दध्वसे हत इन्द्रो मह्ना पूर्वहूतावपत्यत ॥ ७ ॥

या । वीर्याणि । प्रथमानि । कर्त्वा । महिऽत्वेभिः । यतमानौ । समऽईयतुः ।
ध्वान्तम् । तमः । अव । दध्वसे । हते । इन्द्रः । मह्ना । पूर्वऽहूतौ । अपत्यत ॥ ७ ॥

वेङ्कट० या वीर्याणि प्रथमानि कर्तव्यानि आत्मनो महत्त्वानि उद्दिश्य यतमानौ[6] समीयतु । ततो वृत्रे हते ध्वंसकम् अन्धकारम् 'अव ध्वस्तमासीत्'[†] । इन्द्र महत्त्वेन पूर्वहूतौ स्तोतरि अगच्छत्[7] इति ॥ ७ ॥

विश्वे देवासो अध वृष्ण्यानि तेऽवर्धयन्त्सोमवत्या वचस्यया ।
रुद्धं वृत्रमहिमिन्द्रस्य हन्मनाग्निर्न जम्भैस्तृष्वन्नमावयत् ॥ ८ ॥

विश्वे । देवासः । अध । वृष्ण्यानि । ते । अवर्धयन् । सोमऽवत्या । वचस्यया ।
रुद्धम् । वृत्रम् । अहिम् । इन्द्रस्य । हन्मना । अग्निः । न । जम्भैः । तृषु । अन्नम् । आवयत् ॥

वेङ्कट० सर्वे देवा वृत्र हते तत्र वीर्याणि अवर्धयन् सोमयुक्तया स्तुत्या । वश नीतम् वृत्रम् आहन्तारम्[8] इन्द्रस्य वज्रेण अग्नि. इव ज्वालाभि क्षिप्रम् अन्नम् अभक्षयद् आङ्गिरसो मरुद्गणा वा इति ॥ ८ ॥

1-1 व्यवष्टम्भयन्ता रक्षेण त्रि[१]; व्यवष्टम्भावती रक्षेण अ[१]; व्यवष्टनादन्तरिक्षेण वि[१]. २-२ नास्ति मूको
३-३ नास्ति त्रि[१] अ[१] ४-४ अकुर्वन साहाय्यार्थम् त्रि[१] अ[१]; अकुर्वन् साहाय्यार्थम् वि[१]. ५-५ अपि अवदद त्रि[१] अ[१] विवृश्चत् त्रि[१] ६. °मानौ मूको ७-७ अवध्वस्तकरणार्थं महान्तो नवूर्णाहूतौ स्तोतृ गच्छत् वि[१] † अवदा त वि[१]; अवदात अ[१]. ८ आहन्तारम् मूको.

भूरि दक्षेभिर्वचनेभिर्ऋक्वभिः सख्येभिः सख्यानि प्र वोचत ।
इन्द्रो धुनिं च चुमुरिं च दम्भयञ्छ्रद्धामनस्या शृणुते दभीतये ॥९॥

भूरि । दक्षेभिः । वचनेभिः । ऋक्वऽभिः । सख्येभिः । सख्यानि । प्र । वोचत ।
इन्द्रः । धुनिम् । च । चुमुरिम् । च । दम्भयन् । श्रद्धाऽमनस्या । शृणुते । दभीतये ॥ ९ ॥

वेङ्कट० भूरीणि प्रवृद्धै वचनै 'मरुद्भि सख्यानि' उद्दिश्य इन्द्रस्य सख्यानि प्र वोचत । इन्द्र 'धुनिम् च' चुमुरिम् च असुरौ दम्भयन् श्रद्धामना शृणोति अस्य दभीते स्तोत्रम् । प्रथमाया याजादेश इति ॥ ९ ॥

त्वं पुरूण्या भरा स्वश्व्या येभिर्मंसै निवचनानि शंसन् ।
सुगेभिर्विश्वा दुरिता तरेम विदो षु ण उर्विया गाधमद्य ॥१०॥

त्वम् । पुरूणि । आ । भर । सुऽअश्व्या । येभिः । मंसै । निऽवचनानि । शंसन् ।
सुऽगेभिः । विश्वा । दुःऽइता । तरेम । विदो इति । सु । नः । उर्विया । गाधम् । अद्य ॥१०॥

वेङ्कट० त्वम् बहूनि धनानि[1] आ भर शोभनाश्वसङ्घानि, यै त्वा स्तौमि आभिमुख्येन वक्तव्यानि[2] तव वीर्याणि ब्रुवाण । सुगैर्मार्गै विश्वानि दुर्गाणि[3] वयम् तरेम । प्रयच्छ एव[4] सुष्ठु अस्मभ्यम् विस्तीर्णम्[5] गाधम् अद्य इति ॥ १० ॥

[6]इति अष्टमाष्टके पञ्चाध्याये पञ्चदशो वर्ग[6] ॥

[११४]

[7]वैरूप सध्रि, तापसो घर्मो वा ऋषि । विश्वे देवा देवता । त्रिष्टुप् छन्द, चतुर्थी जगती[7] ।

घर्मा समन्ता त्रिवृतं व्यापतुस्तयोर्जुष्टिं मातरिश्वा जगाम ।
दिवस्पयो दिधिषाणा अवेषन् विदुर्देवाः सहसामानमर्कम् ॥ १ ॥

घर्मा । सम्ऽअन्ता । त्रिऽवृतम् । वि । आपतुः । तयोः । जुष्टिम् । मातरिश्वा । जगाम ।
दिवः । पयः । दिधिषाणाः । अवेषन् । विदुः । देवाः । सहऽसामानम् । अर्कम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० सध्रिर्वैरूप । घर्मौ सङ्गतान्तौ कश्चन त्रिवृतम् वि आपतु सूर्याग्नी वायुम् । तदेवोक्तम्— तयो घर्मयो सेवाम् वायु जगाम इति । त इमे [8]त्रय समुदिता[8] द्युलोकाद् उदकम् धारयन्त प्रेरयन्ति च । कालेकाले लभन्ते च देवा सामसहितम् '[9]अर्चनीयं[10]' यज्ञम् इति ॥ १ ॥

---

१ १ °न्ति सख्या वि[१] अ[१]. २ २ त्रुटितम् वि[१] अ[१] ३ निपतन नि वि[१] अ[१] ४ त्रुटितम् वि[१] अ[१] ५ नास्ति वि[१] अ[१] ६ इव मूको ७ नास्ति वि[१], विस्तीर्णा अ[१]. ८ ८ नास्ति मूको ९ ९ त्रय ता मूको १० अर्चनीया वि[१] अ[१], अर्ह णीय वि[१].

तिस्रो देष्ट्राय निर्ऋतीरुपासते दीर्घश्रुतो वि हि जानन्ति वह्नयः ।
तासां नि चिक्युः कवयो निदानं परेषु या गुह्येषु व्रतेषु ॥ २ ॥

तिस्रः । देष्ट्राय । निःऽऋतीः । उप । आसते । दीर्घऽश्रुतः । वि । हि । जानन्ति । वह्नयः ।
तासाम् । नि । चिक्युः । कवयः । निऽदानम् । परेषु । या । गुह्येषु । व्रतेषु ॥ २ ॥

वेङ्कट० नितरां रमयित्रीः तिस्रः 'भूमी इमे' देवाः उप आसते अभिमतस्य उदकस्य दानाय । दीर्घश्रवणाः वि जानन्ति हि वोढारः । ततश्च तासाम् निर्ऋतीनाम् निदानम् ब्रह्म कवयः निश्चिन्वन्ति, यतः तानि 'आकाशात्मकानि 'आकाशो' वै' लोकाः' इति । परेषु या ता देवता गुह्येषु कर्मसु श्रियन्ते इति (तु ऋ ३,५४,५) ॥ २ ॥

चतुष्कपर्दा युवतिः सुपेशा घृतप्रतीका वयुनानि वस्ते ।
तस्यां सुपर्णा वृषणा नि षेदतुर्यत्र देवा दधिरे भागधेयम् ॥ ३ ॥

चतुःऽकपर्दा । युवतिः । सुऽपेशाः । घृतऽप्रतीका । वयुनानि । वस्ते ।
तस्याम् । सुऽपर्णा । वृषणा । नि । सेदतुः । यत्र । देवाः । दधिरे । भागऽधेयम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० चतुष्कपर्दा चतुःशिखण्डा युवतिः सुरूपा घृतावयवा प्रज्ञानानि वस्ते वेदिभूता भूमिः । तस्याम् सुपतनौ अग्निसूर्यौ' निषेदतुः, यस्याः तत्र' एव देवाः दधिरे' भागधेयम् इति ॥ ३ ॥

एकः सुपर्णः स समुद्रमा विवेश स इदं विश्वं भुवनं वि चष्टे ।
तं पाकेन मनसापश्यमन्तितस्तं माता रेळ्हि स उ रेळ्हि मातरम् ॥ ४ ॥

एकः । सुऽपर्णः । सः । समुद्रम् । आ । विवेश । सः । इदम् । विश्वम् । भुवनम् । वि । चष्टे ।
तम् । पाकेन । मनसा । अपश्यम् । अन्तितः । तम् । माता । रेळ्हि । सः । ऊँ इति । रेळ्हि । मातरम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० एकः सुपतनः सूर्यः, ■ समुद्रम् आ विशति अन्तरिक्षम् । स इदम् विश्वम् भुवनम् अभिपश्यति । तम्' पक्वप्रज्ञानेन'° मनसा अपश्यम् अन्तितः । तम् माता रेळ्हि'' माध्यमिका वाक् । स च मातरम् ''रेळ्हि इति' ॥ ४ ॥

सुपर्णं विप्राः कवयो वचोभिरेकं सन्तं बहुधा कल्पयन्ति ।
छन्दांसि च दधतो अध्वरेषु ग्रहान्त्सोमस्य मिमते द्वादश ॥ ५ ॥

सुऽपर्णम् । विप्राः । कवयः । वचःऽभिः । एकम् । सन्तम् । बहुऽधा । कल्पयन्ति ।
छन्दांसि । च । दधतः । अध्वरेषु । ग्रहान् । सोमस्य । मिमते । द्वादश ॥ ५ ॥

१-१ भी गति मे वि'; भीति म वि'; भी मे अ' २ महा वि' ३-३ आकाशात्मकानि वि' अ'; आकाश प्रविश आकाशे वि'; ४. नास्ति वि'. ५ भ'घ वि' अ'. ६ स मूको. ७ नास्ति मूको. ८ ऋगेषा या (१०,४६) व्याख्याता द्र. ९ नास्ति वि' १०. पक्वज्ञान वि'; पक्वज्ञेन वि'. ११. रुद्रिणम् वि' अ'. १२-१२ हरिहति मूको.

वेङ्कट० सुपतनं सूर्यम् मेधाविन कवयः वाग्भि 'एकम् सन्तम्'[1] बहुधा कल्पयन्ति अग्निं वायु सूर्यं च। छन्दांसि च धारयन्त यज्ञेषु सोमस्य द्वादश[2] ग्रहान् कुर्वन्ति। द्वादश भवन्ति ऋतुग्रहा[3]। स च अयं सुपर्ण[4] ऋतुरूप इति ॥ ५ ॥

[5]इति अष्टमाष्टके षष्ठाध्याये षोडशो वर्ग[5] ॥

षट्त्रिंशाँश्चं चतुरंः कल्पयन्तश्छन्दाँसि च दधंत आद्वादशम् ।
यज्ञं विमायं कवयो मनीष ऋक्सामाभ्यां प्र रथं वर्तयन्ति ॥ ६ ॥

षट्ऽत्रिंशान् । च । चतुरं । कल्पयन्त । छन्दांसि । च । दधंत । आऽद्वादशम् ।
यज्ञम् । निऽमायं । कवयं । मनीषा । ऋक्ऽसामाभ्याम् । प्र । रथम् । वर्तयन्ति ॥ ६ ॥

वेङ्कट० षट्त्रिंशान्[6] मास प्रक्रमान्[7] चतुर. च शिखण्डान्[8] वेद्याम् क[9]ल्पयन्त छन्दांसि च धारयन्त आ द्वादशात् शस्त्रात् यज्ञम् विमाय कवय[10] प्रज्ञया प्र वर्तयन्ति[10] ऋक्सामाभ्याम् त यज्ञरथम् इति ॥ ६ ॥

चतुर्दशान्ये मंहिमानो अस्य तं धीरां वाचा प्र णंयन्ति सप्त ।
आप्नानं तीर्थं क इह प्र वोचद्येनं पथा प्रपिबंन्ते सुतस्यं ॥ ७ ॥

चतुःऽदश । अन्ये । महिमानं । अस्य । तम् । धीरां । वाचा । प्र । नयन्ति । सप्त ।
आप्नानम् । तीर्थम् । क । इह । प्र । वोचत् । येनं । पथा । प्रऽपिबन्ते । सुतस्यं ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अस्य रथस्य चतुर्दश अन्ये महिमान सन्ति सप्त छन्दांसि सप्त अतिच्छन्दांसि। तम् रथम् धीरा वाचा प्र-णयन्ति सप्त वषट्कर्तार। देवान् आप्नुवानम्[11] तीर्थम् क इह प्र वोचत्, येन पथा प्रपिबन्ति[12] देवा सुतम् इति च ॥ ७ ॥

सहस्रधा पंञ्चदशान्युक्था यावद् द्यावापृथिवी तावदित् तत् ।
सहस्रधा मंहिमानंः सहस्रं यावद्ब्रह्म विष्ठितं तावंती वाक् ॥ ८ ॥

सहस्रधा । पञ्चऽदशानि । उक्था । यावंत् । द्यावापृथिवी इति । तावंत् । इत् । तत् ।
सहस्रधा । महिमानं । सहस्रम् । यावंत् । ब्रह्म । विऽस्थितम् । तावंती । वाक् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० न केवलम् अग्निष्टोम[13], बहुप्रकाराणि पञ्चदशस्तोत्रशस्त्रात्मकानि उक्थानि च[14] भवन्ति। यावन् इमे द्यावापृथिवी भवत, तावन् [15]इन् वाचो[15] भवन्ति[16]। तदेवाह — वाच महिमान सहस्रम्[17] सहस्रधा भवन्ति[18]। किं बहुना, यावत् भवति विष्ठितम् ब्रह्म, [19]वाक् तावती[19] भवति[20] इति ॥ ८ ॥

१-१. त्रुटितम् मूको. २. त्रुटितम् मूको ३. ऋतु ग्रहा मूको ४. सुवर्ण मूको.
५-५ नास्ति मूको ६ °त्रिंशात् मूको. ७ प्रक्रमा वि°, प्रक्रम अ°. ८ °ण्डा मूका ९ क मूको.
१० °यति मूको. ११ °प्नुवाद् मूको १२ प्रवियन्ति मूको १३ अग्निष्टो वि°, अग्निष्टोम अ°.
१४. नास्ति अ° १५-१५ इन्वाचो मूको १६ °वति मूको १७. स्युद मूको. १८ °वति मूको.
१९-१९ वातामवति वि° वाता मूको. २० भवन्ति मूको

कश्छन्दसां योगमा वेद धीरः को धिष्ण्यां प्रति वाचं पपाद ।
कमृत्विजामष्टमं शूरमाहुर्हरी इन्द्रस्य नि चिकाय कः स्वित् ॥ ९ ॥

कः । छन्दसाम् । योगम् । आ । वेद । धीरः । कः । धिष्ण्याम् । प्रति । वाचम् । पपाद ।
कम् । ऋत्विजाम् । अष्टमम् । शूरम् । आहुः । हरी इति । इन्द्रस्य । नि । चिकाय । कः । स्वित् ॥ ९ ॥

नैरुक्त० कः सर्वेषाम् छन्दसाम् योगम् आप्नोति[1] धीरः । कः वा अन्तरिक्ष्याम् वाचम् प्रति पद्यति । 'पति पदिना समं'[2] । कम् वा ऋत्विजाम् ऋत्विजाम् अष्टमम्[3] शूरम् आहुः । कः वा इन्द्रस्य अश्वौ नि चिकाय इति । सुपर्णं[4] इत्युत्तरम् ॥ ९ ॥

भूम्या अन्तं पर्येके चरन्ति रथस्य धूर्षु युक्तासो अस्थुः ।
श्रमस्य दायं वि भजन्त्येभ्यो यदा यमो भवति हर्म्ये हितः ॥ १० ॥

भूम्याः । अन्तम् । परि । एके । चरन्ति । रथस्य । धूःऽसु । युक्तासः । अस्थुः ।
श्रमस्य । दायम् । वि । भजन्ति । एभ्यः । यदा । यमः । भवति । हर्म्ये । हितः ॥ १० ॥

नैरुक्त० भूम्याः[5] पर्यन्तम् एके रश्मयः परि चरन्ति । रथस्य च 'धूर्षु ते'[6] युक्ताः तिष्ठन्ति । ते इमे श्रमस्य भवन्‌दाय दायम्[7] उदकम् एभ्यः मनुष्येभ्य वि भजन्ति, यदा नियन्ता[8] भवति यज्ञगृहे नि हितः ॥ १० ॥

'इति अष्टमाष्टके षष्ठाध्याये सप्तदशो वर्गः'[9] ॥

[११५]

'वार्ष्टिहव्य उपस्तुत ऋषिः । अग्निर्देवता । जगती छन्दः, अष्टमी त्रिष्टुप्, नवमी शक्वरी'[1] ।

चित्र इच्छिशोस्तरुणस्य वक्षथो न यो मातरावप्येति धातवे ।
अनूधा यदि जीजनदधा च नु ववक्ष सद्यो महि दूत्यं१ चरन् ॥ १ ॥

चित्रः । इत् । शिशोः । तरुणस्य । वक्षथः । न । यः । मातरौ । अपिऽएति । धातवे ।
अनूधाः । यदि । जीजनत् । अध । च । नु । ववक्ष । सद्यः । महि । दूत्यम् । चरन् ॥ १ ॥

नैरुक्त० उपस्तुतः वार्ष्टिहव्य[10] । चित्रः खलु शिशोः तरुणस्य रश्मिः वहनशील, [11]अपि यः[11] शिशुः आत मातरौ अपि(?) न गच्छति स्तनपानार्थम्, ऊधोवर्जिता माता यदि एनं जनयति[11] । अनन्तरम् "क्षिप्रम् ववक्ष महत् दूत्यम्" चरन् इति ॥ १ ॥

अग्निर्ह नाम धायि दन्नपस्तमः सं यो वना युवते भस्मना दता ।
अभिप्रमुरा जुह्वा स्वध्वर इनो न प्रोथमानो यवसे वृषा ॥ २ ॥

---

१ आप्नोति मूको २ २ पति पदिना सम मूको ३ अष्टम मूको ४ सुपर्ण मूको ५ भूम्या मूको ६ ६ धूर्षु ते मूको ७ दायम् मूको ८ नियन्ता मूको ९ ९ नास्ति मूको १०. वार्ष्टिहव्य मूको ११ ११ नास्ति मूको. १२ जनयति मूको १३ १३ नास्ति मूको

अग्नि । हु । नाम॑ । धायि॒ । दन् । अप॒ऽतम॑ । सम् । य । वना॑ । युवते॑ । भस्म॑ना । दता ।
अभि॒ऽप्रमुरा॑ । जुह्वा॑ । सुऽअ॒ध्वर । इ॒न । न । प्रोथ॑मान । यव॑से । वृषा॑ ॥ २ ॥

वेङ्कट० अग्नि खलु निहित दमयन् अरण्यं व्याप्ततम, सम् मिश्रयति य अरण्यानि भस्मना दग्तेन । स अय अभिप्रमूर्छितया ज्वालया युक्त सुयज्ञ यूथस्य स्वामी वृषभो गोयूथेषु इव आमुखशब्द कुर्वन् भवति शुष्के यवसे इति ॥ २ ॥

तं वो॒ विं न द्रु॒षदं॑ दे॒वमन्ध॑स॒ इन्दुं॒ प्रोथ॑न्तं प्र॒वप॑न्तमर्ण॒वम् ।
आ॒सा वह्निं॒ न शो॒चिषा॑ विर॒प्शिनं॒ महि॑व्रतं॒ न स॒रज॑न्त॒मध्व॑नः ॥ ३ ॥

तम् । व॒ । विम् । न । द्रु॒ऽसद॑म् । दे॒वम् । अन्ध॑स । इन्दु॑म् । प्रोथ॑न्तम् । प्र॒ऽवप॑न्तम् । अ॒र्ण॒वम् ।
आ॒सा । वह्नि॑म् । न । शो॒चिषा॑ । वि॒ऽर॒प्शिन॑म् । महि॑ऽव्रतम् । न । स॒रज॑न्तम् । अध्व॑न ॥ ३ ॥

वेङ्कट० तम् त्वां 'पक्षिणम् इव' द्रुमे सीदन्तम् ईश्वरम् अन्नस्य दीप्तम् शब्दायमानम् अन्तरिक्षे इतस्तत प्रवपन्तम् मेघम् आसेन "अभिद्रवते अनड्वाहम्" इव वाहकम्' शोचिषा महान्तम् महाकर्माणम् इव च अश्वम् मार्गान् गच्छन्तम् इति ॥ ३ ॥

वि यस्य॑ ते ज्रय॒सा॒नस्या॑जर॒ धक्षो॒र्न वाताः॒ परि॒ सन्त्यच्यु॑ताः ।
आ र॒ण्वासो॒ युयु॑धयो॒ न स॑त्व॒नं त्रि॒तं न॑शन्त॒ प्र शि॒षन्त॑ इ॒ष्टये॑ ॥ ४ ॥

वि । यस्य॑ । ते॒ । ज्र॒य॒सा॒नस्य॑ । अ॒ज॒र॒ । धक्षो॑ । न । वाता॑ । परि॑ । सन्ति॑ । अच्यु॑ता ।
आ । र॒ण्वास॑ । युयु॑धय । न । स॒त्व॒नम् । त्रि॒तम् । न॒श॒न्त॒ । प्र । शि॒षन्त॑ । इ॒ष्टये॑ ॥ ४ ॥

वेङ्कट० न वि परि भवन्ति यस्य त अरण्ये वेग कुर्वाणस्य हे अजर ! दग्धुम् इच्छत ² प्रबला वाता अग्नै अच्युता, न त्वाम् अन्यता नयन्ति इत्यर्थ । त त्वा यागार्थम् आभिमुख्येन प्राप्नुवन्ति रमणीया इव योद्धार प्रतियोद्धार त्रिस्थानम् अभिमतम् आशासाना ॥ ४ ॥

स इद॒ग्निः कण्व॑तमः॒ कण्व॑सखा॒र्यः पर॒स्यान्त॑रस्य॒ तरु॑षः ।
अ॒ग्निः पा॑तु गृण॒तो अ॒ग्निः सू॒रीन॒ग्निर्द॑दातु॒ तेषा॒मवो॑ नः ॥ ५ ॥

स । इत् । अ॒ग्नि । कण्व॑ऽतम । कण्व॑ऽसखा । अ॒र्य । पर॑स्य । अन्त॑रस्य । तरु॑ष ।
अ॒ग्नि । पा॒तु॒ । गृ॒ण॒त । अ॒ग्नि । सू॒रीन् । अ॒ग्नि । द॒दा॒तु॒ । तेषा॑म् । अव॑ । न॒ ॥ ५ ॥

वेङ्कट० स एव अग्नि मेधावितम मेधाविसखिक शत्रो परस्य बाधकस्य तारक । अग्नि रक्षतु स्तुवत, अग्नि प्रज्ञान्' । अग्नि प्रयच्छतु तेषाम् अस्माकम् रक्षणमिति ॥ ५ ॥

'इति अष्टमाष्टके षष्ठाध्याये अष्टादशो वर्ग ' ॥

१-१ पक्षिणो मूको २ २ "द्रुतोनड्वा" मूको ३ साधकम् मूको ४ दग्धुन्त मूको, ५ "आम् मूको ६ ६ नास्ति मूको.

वाजिन्तमाय सह्यसे सुपित्र्य तृषु च्यवानो अनु जातवेदसे ।
अनुद्रे चिद्यो धृषता वरं सते महिन्तमाय धन्वनेदविष्यते ॥ ६ ॥

वाजिन्ऽतमाय । सह्यसे । सुऽपित्र्य । तृषु । च्यवानः । अनु । जातऽवेदसे ।
अनुद्रे । चित् । यः । धृषता । वरम् । सते । महिन्ऽतमाय । धन्वना । इत् । अविष्यते ॥६॥

वेङ्कट० 'बलवत्तमाय अत्यन्तमभिभवित्रे' शोभनपितृप्राप्तस्वभाव! क्षिप्रम् अनुगच्छन् अनु ब्रूहि स्तुतिम् जातवेदसे, निरुदके अपि देशे विद्यमानाय स्तोत्रे यः मेघम् धृषता[1] रश्मिना वरणीयमुदकं प्रयच्छति, तस्मै 'पूज्यतमाय अन्तरिक्षेणैव'[1] यथाकाम गच्छते इति ॥ ६ ॥

एवाग्निर्मर्तैः सह सूरिभिर्वसुः ष्टवे सहसः सूनरो नृभिः ।
मित्रासो न ये सुधिता ऋतायवो द्यावो न द्युम्नैरभि सन्ति मानुषान् ॥ ७ ॥

एव । अग्निः । मर्तैः । सह । सूरिऽभिः । वसुः । स्तवे । सहसः । सूनरः । नृऽभिः ।
मित्रासः । न । ये । सुऽधिता । ऋतऽयवः । द्यावः । न । द्युम्नैः । अभि । सन्ति । मानुषान् ॥

वेङ्कट० एवम् मनुष्यैः प्राज्ञैः[2] सह वासयिता स्तुतः सहसः सम्बन्धी शोभनो नरः सहसस्पुत्रो नेतृभिः । सखाय इव ये कार्येषु सुनिहिताः सत्यकामाः रश्मयः इव यशोभिः अभि भवन्ति अन्यान् मानुषान्, तैस्सहेति ॥ ७ ॥

ऊर्जो नपात् सहसावन्निति त्वोपस्तुतस्य वन्दते वृषा वाक् ।
त्वां स्तोषाम त्वया सुवीरा द्राघीय आयुः प्रतरं दधानाः ॥ ८ ॥

ऊर्जः । नपात् । सहसाऽवन् । इति । त्वा । उपऽस्तुतस्य । वन्दते । वृषा । वाक् ।
त्वाम् । स्तोषाम । त्वया । सुऽवीराः । द्राघीयः । आयुः । प्रऽतरम् । दधानाः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० ऊर्जः पुत्र! बलवन्! इति त्वाम् उपस्तुतस्य मम वृषा[3] वन्दते वाक् । त्वाम् इति गतम् (ऋ १,५३,११) इति ॥ ८ ॥

इति त्वाग्ने वृष्टिहव्यस्य पुत्रा उपस्तुतास ऋषयोऽवोचन् । ताँश्च पाहि गृणतश्च सूरीन् वषड्वषळित्यूर्ध्वासो अनक्षन् नमो नम इत्यूर्ध्वासो अनक्षन् ॥९॥

इति । त्वा । अग्ने । वृष्टिऽहव्यस्य । पुत्राः । उपऽस्तुतासः । ऋषयः । अवोचन् ।
तान् । च । पाहि । गृणतः । च । सूरीन् । वषट् । वषट् । इति । ऊर्ध्वासः । अनक्षन् । नमः । नमः ।
इति । ऊर्ध्वासः । अनक्षन् ॥ ९ ॥

१-१. "महय" मूको. २. भूत्का मूको. ३-३. पूज्यावा अन्तु° मूको. ४. प्राज्ञ मूको.
५. वृष्णो मूको.

वेङ्कट० इत्थम् त्वाम् अग्ने[1] वृष्टिहव्यपुत्राः उपस्तुताः नाम ऋषयः अस्तुवन्। तान् च पाहि, तदर्थम् गृणत च ऋत्विजः। त इमे 'वषट् वषट्' इति ब्रुवाणाः उन्मुखाः त्वा प्राप्नुवन्ति, नमः नमः इति च ब्रुवाणाः इति ॥ ९ ॥

[2]इति अष्टमाष्टके पञ्चाध्याये एकोनविंशो वर्गः[2] ॥

[११६]

[3]स्थौरोऽग्नियुतः स्थौरोऽग्नियूपो वा ऋषिः। इन्द्रो देवता। त्रिष्टुप् छन्दः[3]।

पिबा सोमं महुत इन्द्रियाय पिबा वृत्राय हन्तवे शविष्ठ ।
पिब राये शवसे हूयमानः पिब मध्वस्तृपदिन्द्रा वृषस्व ॥ १ ॥

पिब । सोमम् । महते । इन्द्रियाय । पिब । वृत्राय । हन्तवे । शविष्ठ ।
पिब । राये । शवसे । हूयमानः । पिब । मध्वः । तृपत् । इन्द्र । आ । वृषस्व ॥ १ ॥

वेङ्कट० '[4]अग्नियुतः स्थौरः[4]। पिब सोमम् महते इन्द्रियाय। पिब[5] वृत्रम्[5] हन्तु बलवत्तम[6]। पिब अस्माकं बलाय धनाय च हूयमानः[7]। पिब सोमं तृप्यन् इन्द्र!, आ सिञ्चस्व जठरे[8] इति ॥ १ ॥

अस्य पिब क्षुमतः प्रस्थितस्येन्द्र सोमस्य वरमा सुतस्य ।
स्वस्तिदा मनसा मादयस्वार्वाचीनो रेवते सौभगाय ॥ २ ॥

अस्य । पिब । क्षुऽमतः । प्रऽस्थितस्य । इन्द्र । सोमस्य । वरम् । आ । सुतस्य ।
स्वस्तिऽदाः । मनसा । मादयस्व । अर्वाचीनः । रेवते । सौभगाय ॥ २ ॥

वेङ्कट० अस्य आ पिब स्तुतिमतः प्रस्थितस्य इन्द्र! सोमस्य वरणीयं रसम् सुतस्य। स्वस्तेः[9] दाता मनसा[9] माद्य। अभिमुखो भव हविष्मते महा[10] सुधनत्वाय इति ॥ २ ॥

ममत्तु त्वा दिव्यः सोम इन्द्र ममत्तु यः सूयते पार्थिवेषु ।
ममत्तु येन वरिवश्चकर्थ ममत्तु येन निरिणासि शत्रून् ॥ ३ ॥

ममत्तु । त्वा । दिव्यः । सोमः । इन्द्र । ममत्तु । यः । सूयते । पार्थिवेषु ।
ममत्तु । येन । वरिवः । चकर्थ । ममत्तु । येन । निऽरिणासि । शत्रून् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० तर्पयतु त्वा दिवि भवः सोम इन्द्र!, ममत्तु च यः सूयते अस्मासु, ममत्तु येन त्वं धनम् करोषि, ममत्तु येन त्वं निबाधसे शत्रून् इति ॥ ३ ॥

१-१. दषध्व मन्त्राण मूको. २-२. नास्ति मूको. ३-३. अग्नियुतस्थौ मूको. ४. नास्ति मूको ५. प्र॰ मूको. ६. ॰मान मूको. ७. ॰रा मूको. ८. ध्यस्त मूको. ९. महता मूको १०. हन्यै वि॰.

आ द्विबर्हा अमिनो यात्विन्द्रो वृषा हरिभ्यां परिषिक्तमन्धः ।
गव्या सुतस्य प्रभृतस्य मध्वः सत्रा खेदामरुशहा वृषस्व ॥ ४ ॥

आ । द्विऽबर्हाः । अमिनः । यातु । इन्द्रः । वृषा । हरिऽभ्याम् । परिऽसिक्तम् । अन्धः ।
गवि । आ । सुतस्य । प्रऽभृतस्य । मध्वः । सत्रा । खेदाम् । अरुशऽहा । आ । वृषस्व ॥४॥

वेङ्कट० आ यातु द्वयोः स्थानयोः परिवृढः हिंसारहितः इन्द्रः वृषा अश्वाभ्याम् परिषिक्तम् सोमम्[1] । गो चर्मणि आभिमुख्येन सुतस्य अग्नौ प्रहुतस्य सोमस्य बहु खिदता[2] यजमानां शत्रूणां हन्ता[3] आ सिञ्चस्व इति । रिशिः हिंसाकर्मा ऊकारः 'उपजन उपसर्गस्य च छन्दस' ॥ ४ ॥

नि तिग्मानि भ्राशयन् भ्राश्यान्यव स्थिरा तनुहि यातुजूनाम् ।
उग्राय ते सहो बलं ददामि प्रतीत्या शत्रून् विगदेषु वृश्च ॥ ५ ॥

नि । तिग्मानि । भ्राशयन् । भ्राश्यानि । अव । स्थिरा । तनुहि । यातुऽजूनाम् ।
उग्राय । ते । सहः । बलम् । ददामि । प्रतिऽइत्य । शत्रून् । विऽगदेषु । वृश्च ॥ ५ ॥

वेङ्कट० नितरां दीपयन् आत्मीयानि तिग्मानि[4] आयुधानि शिलाशितानि कुर्वन् अव ततान्यानि स्थिराणि[5] धनूंषि कुरु राक्षसानाम् । उद्गूर्णाय ते सहः बलम् च ददामि[6] । बलानि प्रतिगम्य तेषां शत्रूणाम् गदरहितेषु अङ्गेषु वृश्च इति ॥ ५ ॥

'इति अष्टमाष्टके षष्ठाध्याये विंशो वर्गः' ॥

व्यर्य इन्द्र तनुहि श्रवांस्योजः स्थिरेव धन्वनोऽभिमातीः ।
अस्मद्र्यग्वावृधानः सहोभिरनिभृष्टस्तन्वं वावृधस्व ॥ ६ ॥

वि । अर्य । इन्द्र । तनुहि । श्रवांसि । ओजः । स्थिराऽइव । धन्वनः । अभिऽमातीः ।
अस्मद्र्यक् । ववृधानः । सहःऽभिः । अनिऽभृष्टः । तन्वम् । ववृधस्व ॥ ६ ॥

वेङ्कट० वि तनुहि स्वामी त्वम् इन्द्र । अन्नानि, बलेनेव स्थिरेण धनुषः सकाशाच्च •[7] अभिमातीः इषु । अस्मदभिमुखम् वर्धमानः बलैः अहिंसितः आत्मीयं शरीरम् हविषा वर्धयस्व ॥ ६ ॥

इदं हविर्मघवन् तुभ्यं रातं प्रति सम्राळहृणानो गृभाय ।
तुभ्यं सुतो मघवन् तुभ्यं पक्वो३ऽद्धीन्द्र पिब च प्रस्थितस्य ॥ ७ ॥

इदम् । हविः । मघऽवन् । तुभ्यम् । रातम् । प्रति । सम्ऽराट् । अहृणानः । गृभाय ।
तुभ्यम् । सुतः । मघऽवन् । तुभ्यम् । पक्वः । [8]अद्धि । इन्द्र । पिब । च । प्रऽस्थितस्य[9] ॥७॥

---

१. सोम मूको. २. खिदन्तो मूको. ३. द्र. ऋ ८,७७,१. ४-४. उपज • • मूको. ५. तिग्मानि तिग्मानि मूको. ६. इद पिबत[?] मूको. ७. नास्ति मूको. ८-८. नास्ति मूको. ९. मद्यशाङ्ग ••• मूको. १० १०. अथ वा (७,९) द्र.

वेङ्कट० इदम् हवि मघवन्![1] तुभ्यम् दत्तम्। प्रति गृहाण सम्राट्! अक्रुध्यन्। तुभ्यम् सुत सोमः मघवन्! । तुभ्यम् पक्व[2] पुरोडाश । भक्षय इन्द्र! पुरोडाशम्। पिब च प्रस्थितम् इति ॥ ७ ॥

अद्धीदिन्द्र प्रस्थितेमा हवींषि चनो दधिष्व पचतोत सोमम् ।
प्रयस्वन्तः प्रति हर्यामसि त्वा सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः ॥ ८ ॥

अद्धि । इत् । इन्द्र । प्रऽस्थिता । इमा । हवींषि । चनः । दधिष्व । पचता । उत । सोमम् ।
प्रयस्वन्त । प्रति । हर्यामसि । त्वा । सत्या । सन्तु । यजमानस्य । कामा ॥ ८ ॥

वेङ्कट० "भक्षय एव इन्द्र!" प्रस्थितानि इमानि हवींषि । अन्नम् धारय पक्वम्, अपि च सोमम् । हविष्मन्तो वयम् "प्रति कामयामहे त्वाम्" । सत्या सन्तु यजमानस्य कामा ॥ ८ ॥

प्रेन्द्राग्निभ्यां सुवचस्यामियर्मि सिन्धाविव प्रेरयं नावमर्कैः ।
अया इव परि चरन्ति देवा ये अस्मभ्यं धनदा उद्भिदश्च ॥ ९ ॥

प्र । इन्द्राग्निऽभ्याम् । सुऽवचस्याम् । इयर्मि । सिन्धौऽइव । प्र । ईरयम् । नावम् । अर्कैः ।
अयाःऽइव । परि । चरन्ति । देवा । ये । अस्मभ्यम् । धनऽदा । उत्ऽभिदः । च ॥ ९ ॥

वेङ्कट० प्र ईरयामि इन्द्राग्निभ्याम् सुष्टुतिम्[1] । सिन्धौ इव नावम् [illegible] ईरयामि इन्द्राग्नी स्तोत्रैः । रश्मय [illegible] परित चरन्ति "देवा, ये अस्मभ्यम्" धनस्य दातार उद्भेत्तार च कामानामिति ॥ ९ ॥

"इति अष्टमाष्टके पञ्चाध्याये एकविंशो वर्गः" ॥

[११७]

"भिक्षुराङ्गिरस ऋषि । धनान्नदान देवता । त्रिष्टुप् छन्द, प्रथमाद्वितीये जगत्यौ" ।

न वा उ देवाः क्षुधमिद्वधं ददुरुताशितमुप गच्छन्ति मृत्यवः ।
उतो रयिः पृणतो नोप दस्यत्युतापृणन् मर्डितारं न विन्दते ॥ १ ॥

न । वै । ऊँ इति । देवा । क्षुधम् । इत् । वधम् । ददु । उत । आशितम् । उप । गच्छन्ति । मृत्यवः ।
उतो इति । रयि । पृणत । न । उप । दस्यति । उत । अपृणन् । मर्डितारम् । न । विन्दते ॥ १ ॥

वेङ्कट० भिक्षुः" आङ्गिरसो धनान्नदान प्रशशंस । वय क्षुधिता मृता स्याम इति केचिद प्रयच्छन्ति । तत्रोक्तम्— न खलु देवा क्षुधम् एव मनुष्याय मारकम् कल्पितवन्त, अपि च सुहितम् उप गच्छन्ति नानाविधा मृत्यव । तस्माद् दातव्यम्[6] । अपि च प्रयच्छत रयि न कदाचिद् क्षेष्यति[9] । अपि च अप्रयच्छन्[10] आत्मन सुखयितारम् न लभते ॥ १ ॥

---

१. मघ मूको. २. पक्व मूको ३-३ अत्र षा. (६,१६) व्याख्याने द्र ४ ४. नास्ति मूको. ५-५. हवीमदाम्हे मूको. ६. स्तुति मूको ७ न्यौरमिन् मूको ८. प° मूको ९ गु ऋ ५, ५४,७ प्रभृ, गते° मूको १०. °ज्ञति मूको

य आध्राय चकमानाय पित्वोऽन्नवान्त्सन् रफितायोपजग्मुषे ।
स्थिरं मनः कृणुते सेवते पुरोतो चित् स मर्डितारं न विन्दते ॥ २ ॥

यः । आध्राय । चकमानाय । पित्वः । अन्नऽवान् । सन् । रफिताय । उपऽजग्मुषे ।
स्थिरम् । मनः । कृणुते । सेवते । पुरा । उतो इति । चित् । सः । मर्डितारम् । न । विन्दते ॥

वेङ्कट० यः आधारभूताय दरिद्राय कामयमानाय[1] अन्नानि स्वयम् अन्नवान् सन् शब्दायमानाय उपजग्मुषे मा[2] प्रयच्छामीति "स्थिरम् मानसम् कुरुते, सेवते[2] भुङ्क्ते च ततः प्राक् स्वयम् अपि, च 'स मर्डितारम्[3] न लभते इति ॥ २ ॥

स इद्भोजो यो गृहवे ददात्यन्नकामाय चरते कृशाय ।
अरमस्मै भवति यामहूता उतापरीषु कृणुते सखायम् ॥ ३ ॥

सः । इत् । भोजः । यः । गृहवे । ददाति । अन्नऽकामाय । चरते । कृशाय ।
अरम् । अस्मै । भवति । यामऽहूतौ । उत । अपरीषु । कृणुते । सखायम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० स एव भोक्ता भवति, यः भुञ्जानः प्रतिग्रहीत्रे च ददाति 'अन्नकामाय भिक्षाम्' चरते कृशाय । तद् दत्तम् अन्नम् अस्मै दात्रे पर्याप्तम् भवति यमस्य आह्वाने मरणे । अपि च अपरीषु अरातिषु[4] करोति 'चात्मनः सखायम् स्वयम् उद्धर्तारम्[5] इति ॥ ३ ॥

न स सखा यो न ददाति सख्ये सचाभुवे सचमानाय पित्वः ।
अपास्मात् प्रेयान्न तदोको अस्ति पृणन्तमन्यमरणं चिदिच्छेत् ॥ ४ ॥

न । सः । सखा । यः । न । ददाति । सख्ये । सचाऽभुवे । सचमानाय । पित्वः ।
अप । अस्मात् । प्र । इयात् । न । तत् । ओकः । अस्ति । पृणन्तम् । अन्यम् । अरणम् । चित् । इच्छेत् ॥

वेङ्कट० न स सखा भवति, यः [illegible] अन्नम् प्रयच्छति सख्ये सहजाताय अन्नार्थं सेवमानाय । स अस्मात् अप प्र गच्छति लोकात्, न तत्र तस्य स्थानम् भवति । "काममन्नद एवास्मिन्[6] लोके प्रयच्छन्तम् अन्यम् अरममाणम् इच्छति । न रमते कदर्यो[7] दाने । कमप्यात्मनः[8] पृणन्तमिच्छति । यद्वा आत्मनलिप्सया गन्तव्यम् इच्छति[9] इति ॥ ४ ॥

पृणीयादिन्नाधमानाय तव्यान् द्राघीयांसमनु पश्येत पन्थाम् ।
ओ हि वर्तन्ते रथ्येव चक्रान्यमन्यमुप तिष्ठन्त रायः ॥ ५ ॥

पृणीयात् । इत् । नाधमानाय । तव्यान् । द्राघीयांसम् । अनु । पश्येत । पन्थाम् ।
ओ इति । हि । वर्तन्ते । रथ्याऽइव । चक्रा । अन्यम्ऽअन्यम् । उप । तिष्ठन्त । रायः ॥ ५ ॥

---

१. काम ••• मूको. २-२. स्थिरमान से वेने त्रि°, स्थिरमान कुरुते च से अ° ३-३. समर्थिता° मूको. ४-४. अवरता - ता मूको. ५. रक्षितु मूको. ६. चात्मानः•• आत्ममर्दितारं मूको. ७-७. काम प्रमद किस° मूको. ८. कदर्यो मूको. ९. कर्मात्म°. मूको. १०. इच्छन्ति मूको.

वेङ्कट० प्रयच्छेत्[1] एव याचमानाय वृद्धोऽतिशयेन। दीर्घतमम् अनु पश्येत् पन्थानम्। तं[2] दर्शयन्ति आ वर्तन्ते हि धनानि रथ्यायाम् इव चक्राणि, तथा च अन्यम् अन्यम्[3] उप तिष्ठन्ति[4] इति ॥ ५ ॥

[5]इति अष्टमाष्टके षष्ठाध्याये द्वात्रिंशो वर्गः[5] ॥

मोघमन्नं विन्दते अप्रचेताः सत्यं ब्रवीमि वध इत् स तस्य ।
नार्यमणं पुष्यति नो सखायं केवलाघो भवति केवलादी ॥ ६ ॥

मोघम् । अन्नम् । विन्दते । अप्रऽचेताः । सत्यम् । ब्रवीमि । वधः । इत् । सः । तस्य ।
न । अर्यमणम् । पुष्यति । नो इति । सखायम् । केवलऽअघः । भवति । केवलऽआदी ॥ ६ ॥

वेङ्कट० मोघम् अन्नम् लभते अप्रचेता। सत्यम् अहम्[6] ब्रवीमि। वध एव स[6] तस्य भवति। सोऽयम् आत्मनः प्रदातारं देववर्गम् न पुष्यति न सखायम्। असाधारणपाप भवति स्वयमेव भुञ्जान[7] ॥ ६ ॥

कृषन्नित् फाल आशितं कृणोति यन्नध्वानमप वृङ्क्ते चरित्रैः ।
वदन् ब्रह्मावदतो वनीयान् पृणन्नापिरपृणन्तमभि ष्यात् ॥ ७ ॥

कृषन् । इत् । फालः । आशितम् । कृणोति । यन् । अध्वानम् । अप । वृङ्क्ते । चरित्रैः ।
वदन् । ब्रह्मा । अवदतः । वनीयान् । पृणन् । आपिः । अपृणन्तम् । अभि । स्यात् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० कृषन् एव फाल पुरुषम् आशितम् करोति, न तु गृहे निक्षिप्त । गच्छन् एव अध्वानम् संस्थापयति 'गन्तव्यम् पादैः', न तु गृहे आसीन । वदन् एव वक्तव्य ब्राह्मण अवदत भशाद् भरपन्नं सम्भजनीय । एव प्रयच्छन् बन्धु अप्रयच्छन्तम्[8] अभि भवति इति ॥ ७ ॥

एकपाद् भूयो द्विपदो वि चक्रमे द्विपात् त्रिपादमभ्येति पश्चात् ।
चतुष्पादेति द्विपदामभिस्वरे संपश्यन् पङ्क्तीरुपतिष्ठमानः ॥ ८ ॥

एकऽपात् । भूयः । द्विऽपदः । वि । चक्रमे । द्विऽपात् । त्रिऽपादम् । अभि । एति । पश्चात् ।
चतुःऽपात् । एति । द्विऽपदाम् । अभिऽस्वरे । सम्ऽपश्यन् । पङ्क्तीः । उपऽतिष्ठमानः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० पुरुषे स्थितो वायु एकपाद् भूयस्तम् द्विपद[9] प्रति वि क्रमते अशनार्थम्। द्विपात् च तम् त्रिपादम् प्राण गच्छन्तम् पश्चात् अभि गच्छति। प्राणापानव्यानात्मक त्रिपात्[10]। अथर्वब्राह्मणे (तु. गोब्रा १,२,९) द्रष्टव्यम्। चतुष्पात् चाभिगच्छति[11] समीपम् द्विपदाम् मनुष्याणाम् अनुस्वरण कर्हिचित्कारे(?) किं ग्रासप्रदानार्थम् आह्वयतीति। "गम्नाद्यन् गोयूथानि[†]", तत्र "गच्छन्प्रविहृत[12]" एति इति ॥ ८ ॥

---

1. प्रदद् मूको. 2. तं पश्यन् मं. 3. अन्यम् मूको. 4. तिष्ठन्ति मूका. 5-5. नास्ति मूको. 6. नास्ति मं. 7. भुञ्जानः मूको. 8-8. नास्ति मूको. 9. 'न्तम् मूको. 10. पुरिपत् मूका. 11. 'च्छ' मूको. 12-12. 'च्छ प्रोद्' मूको. † तु. मासा १,२,१,७. 13-13. ... मूको.

समौ चिद्धस्तौ न समं विविष्टः संमातरा चिन्न समं दुहाते ।
यमयोश्चिन्न समा वीर्याणि ज्ञाती चित् सन्तौ न समं पृणीतः ॥ ९ ॥

समौ । चित् । हस्तौ । न । समम् । विविष्टः । समऽमातरा । चित् । न । समम् । दुहाते इति ।
यमयोः । चित् । न । समा । वीर्याणि । ज्ञाती इति । चित् । सन्तौ । न । समम् । पृणीतः ॥

वेङ्कट० समौ अपि हस्तौ कार्येषु न समम् व्याप्नुतः । तथा एकमातृके अपि धेनू न समम् क्षीरम् [1]दुहाते । यमयोः[1] चित् न समानि वीर्याणि । [2]एवम् एकपितृकावपि भवन्तौ[2] न समम् प्रयच्छतः इत्याश्चर्यमिति ॥ ९ ॥

[3]इति अष्टमाष्टके षष्ठाध्याये द्वाविंशो वर्गः[3] ॥

[११८]

[1]उरुक्षय आमहीयव ऋषिः । रक्षोहाऽग्निर्देवता । गायत्री छन्दः[1] ।

अग्ने हंसि न्यत्रिणं दीद्यन्मर्त्येष्वा । स्वे क्षये शुचिव्रत ॥ १ ॥

अग्ने । हंसि । नि । अत्रिणम् । दीद्यत् । मर्त्येषु । आ । स्वे । क्षये । शुचिऽव्रत ॥ १ ॥

वेङ्कट० उरुक्षय आमहीयव[1] । अग्ने ! नि हंसि राक्षसम् दीप्यमानः मर्त्येषु स्वे स्थाने शुचिकर्मन्[1] ॥ १ ॥

उत्तिष्ठसि स्वाहुतो घृतानि प्रति मोदसे । यत् त्वा स्रुचः समस्थिरन् ॥ २ ॥

उत् । तिष्ठसि । सुऽआहुतः । घृतानि । प्रति । मोदसे । यत् । त्वा । स्रुचः । सम्ऽअस्थिरन् ॥

वेङ्कट० उत् तिष्ठसि स्वाहुतः[4], घृतानि च अनुमोदसे, यदा त्वाम् स्रुचः सह गच्छन्ति ॥ २ ॥

स आहुतो वि रोचतेऽग्निरीळेन्यो गिरा । स्रुचा प्रतीकमज्यते ॥ ३ ॥

सः । आऽहुतः । वि । रोचते । अग्निः । ईळेन्यः । गिरा । स्रुचा । प्रतीकम् । अज्यते ॥ ३ ॥

वेङ्कट० सः अग्निः आहुतः वि रोचते स्तोतव्यः स्तुत्या । स्रुचा अस्य मुखम् अज्यते ॥ ३ ॥

घृतेनाग्निः समज्यते मधुप्रतीक आहुतः । रोचमानो विभावसुः ॥ ४ ॥

घृतेन । अग्निः । सम् । अज्यते । मधुऽप्रतीकः । आऽहुतः । रोचमानः । विभाऽवसुः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० निगदसिद्धा । मादकमुखः मधुप्रतीक इति ॥ ४ ॥

जरमाणः समिध्यसे देवेभ्यो हव्यवाहन । तं त्वा हवन्त मर्त्याः ॥ ५ ॥

जरमाणः । सम् । इध्यसे । देवेभ्यः । हव्यऽवाहन । तम् । त्वा । हवन्त । मर्त्याः ॥ ५ ॥

१-१. 'हाके मय' मूको. २-२. 'न वककपितृका च विमर' मको. ३-३. नास्ति मूको. ४. 'हीसर मूको ५. स्वाहुत मको

वेङ्कट० स्तूयमान सम् इध्यसे देवयागार्थम् हव्यवाहन ! । तम् त्वाम् हवन्ते मनुष्या ॥ ५ ॥

[1]इति अष्टमाष्टके षष्ठाध्याये चतुर्विंशो वर्ग [1] ॥

तं मर्ता अमर्त्यं घृतेनाग्निं संपर्यत । अदाभ्यं गृहपतिम् ॥ ६ ॥

तम् । मर्ता । अमर्त्यम् । घृतेन । अग्निम् । सपर्यत । अदाभ्यम् । गृहऽपतिम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० निगदसिद्धा इति ॥ ६ ॥

अदाभ्येन शोचिषाग्ने रक्षस्त्वं दह । गोपा ऋतस्य दीदिहि ॥ ७ ॥

अदाभ्येन । शोचिषा । अग्ने । रक्षः । त्वम् । दह । गोपाः । ऋतस्य । दीदिहि ॥ ७ ॥

वेङ्कट० ॥ ७ ॥

स त्वमग्ने प्रतीकेन प्रत्योष यातुधान्यः । उरुक्षयेषु दीद्यत् ॥ ८ ॥

सः । त्वम् । अग्ने । प्रतीकेन । प्रति । ओष । यातुऽधान्यः । उरुऽक्षयेषु । दीद्यत् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० स त्वम् अग्ने मुखेन प्रति दह यातुधानी उरुक्षयेषु अस्मासु दीप्यमान ॥ ८ ॥

तं त्वा गीर्भिरुरुक्षया हव्यवाहं समीधिरे । यजिष्ठं मानुषे जने ॥ ९ ॥

तम् । त्वा । गीःऽभिः । उरुऽक्षयाः । हव्यऽवाहम् । सम् । ईधिरे । यजिष्ठम् । मानुषे । जने ॥

वेङ्कट० निगदसिद्धा इति ॥ ९ ॥

[1]इति अष्टमाष्टके षष्ठाध्याये पञ्चविंशो वर्ग [1] ॥

[११९]

[2]ऐन्द्रो लव ऋषि । आत्मा (इन्द्र) देवता । गायत्री छन्द [2] ।

इति वा इति मे मनो गामश्वं सनुयामिति । कुवित् सोमस्यापामिति ॥ १ ॥

इति । वै । इति । मे । मनः । गाम् । अश्वम् । सनुयाम् । इति । कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥

वेङ्कट० [3]लव ऐन्द्र [3] । लव आत्मानं तुष्टाव वैकुण्ठवत् प्रादुर्भूते इन्द्रभावे । इति च इति च मे मन । कथम् इत्याह— गाम् अश्वम् च दद्याम् यजमानाय इति । ततोऽहं बहु सोमम् अपाम् इति ॥ १ ॥

प्र वाता इव दोधत उन्मा पीता अयंसत । कुवित् सोमस्यापामिति ॥ २ ॥

प्र । वाताःऽइव । दोधतः । उत् । मा । पीताः । अयंसत । कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ २ ॥

१ १. नास्ति मूको. २ २. पद एन्द्रम् मूको. ३. नास्ति मूको.

वेङ्कट० 'प्र उत्' यच्छन्ति माम् वाता[२] इव वृक्षान्[३] कम्पयन्त पीता सोमा[३] शत्रुषु इति ॥ २ ॥[४]

उन्मा पीता अयंसत रथमश्वा इवाशवंः । कुवित् सोमस्यापामिति ॥ ३ ॥

उत् । मा । पीता । अयसत । रथम् । अश्वाः ऽइव । आशवं । कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥३॥

वेङ्कट० निगदसिद्धा इति ॥ ३ ॥

उपं मा मतिरंस्थित वाश्रा पुत्रमिंव प्रियम् । कुवित् सोमस्यापामिति ॥ ४ ॥

उपं । मा । मति । अस्थित । वाश्रा । पुत्रम्ऽइव । प्रियम् । कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ ४ ॥

वेङ्कट० उप तिष्ठते माम् स्तुति[२] धेनु इव पुत्रम्[६] वत्सम्[७] ॥ ४ ॥[८]

अहं तष्टेव वन्धुरं पर्यचामि हृदा मतिम् । कुवित् सोमस्यापामिति ॥ ५ ॥

अहम् । तष्टाऽइव । वन्धुरम् । परि । अचामि । हृदा । मतिम् । कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥

वेङ्कट० ॥ ५ ॥

नहि मे अक्षिपच्चनाच्छान्त्सुः पञ्च कृष्टयः । कुवित् सोमस्यापामिति ॥ ६ ॥

नहि । मे । अक्षिऽपत् । चन । अच्छान्त्सुः । पञ्च । कृष्टयं । कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥६॥

वेङ्कट० नहि मे अक्षिपतनम् अपि सोढु कामयन्ते पञ्च कृष्टय ॥ ६ ॥

[९]इति अष्टमाष्टके षष्ठाध्याये षड्विंशो वर्गः[९] ॥

नहि मे रोदसी उभे अन्यं पक्षं चन प्रति । कुवित् सोमस्यापामिति ॥ ७ ॥

नहि । मे । रोदसी इति । उभे इति । अन्यम् । पक्षम् । चन । प्रति । कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥

वेङ्कट० नहि मे द्यावापृथिव्यौ उभे [१०]अन्यम् पक्षम्[१०] प्रति भवत[११] ॥ ७ ॥[१२]

अभि द्यां महिना भुवमभीऽमां पृथिवीं महीम् । कुवित् सोमस्यापामिति ॥८॥

अभि । द्याम् । महिना । भुवम् । अभि । इमाम् । पृथिवीम् । महीम् । कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥

वेङ्कट० महत्त्वेन द्यावापृथिव्यौ अभि भवामि[१] इति ॥ ८ ॥

हन्ताहं पृथिवीमिमां नि दंधानीह वेह वा । कुवित् सोमस्यापामिति ॥ ९ ॥

[१४]हन्त । अहम् । पृथिवीम् । इमाम् । नि । दधानि । इह । वा । इह । वा[१४] । कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥

---

१ १. वे १ मूको. २. वता मूको ३ ३. °नो वीतास मूको ४ ऋ १०,११,४
५ °ष्टे मूको. ६ पुत्र मूको ७ वत्स मूको. ८. ॥ ऋ १,१५,६ ९ ९. नास्ति मूको.
१०-१०. पृष्टिनम् मूको ११. °वत मूको. १२ ऋ ६,१०,२. १३. भवानि मूको
१४ १४ नास्ति [illegible] (१,४) द्र

वेङ्कट० हन्त इति परम् अभिमुखीकरोति । अहम् पृथिवीम् इमाम् अस्मिन् देशे नि दधानि, यद्वा अस्मिन् इति मुखेन निर्दिशति ॥ ९ ॥[1]

ओषमित् पृथिवीमहं जङ्घनानीह वेह वा । कुवित् सोमस्यापामिति ॥ १० ॥

ओषम् । इत् । पृथिवीम् । अहम् । जङ्घनानि । इह । वा । इह । वा । कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥

वेङ्कट० क्षिप्रम् एव पृथिवीम् इमाम् अहम् पादादिना जङ्घनानि इह वा इह वा इति ॥ १० ॥

दिवि मे अन्यः पक्षो३ऽधो अन्यमचीकृपम् । कुवित् सोमस्यापामिति ॥ ११ ॥

दिवि । मे । अन्यः । पक्षः । अधः । अन्यम् । अचीकृपम् । कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ ११ ॥

वेङ्कट० दिवि मे अन्यः पक्षः स्थितः । अधस्तात् अन्यम् पक्षं पृथिव्या धारणाय अचीकृपम् इति ॥ ११ ॥

अहमस्मि महामहोऽभिनभ्यमुदीषितः । कुवित् सोमस्यापामिति ॥ १२ ॥

अहम् । अस्मि । महाऽमहः । अभिऽनभ्यम् । उत्ऽईषितः । कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ १२ ॥

वेङ्कट० अहम् अस्मि महताम् अपि महनीयः कालचक्रस्य मध्ये[2] उद्गत इति ॥ १२ ॥

गृहो याम्यरंकृतो देवेभ्यो हव्यवाहनः । कुवित् सोमस्यापामिति ॥ १३ ॥

गृहः । यामि । अरम्ऽकृतः । देवेभ्यः । हव्यऽवाहनः । कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ १३ ॥

वेङ्कट० हविषां ग्रहीता अग्निर्भूत्वाऽहं यज्ञगृहात् यामि स्तुतिभिरलङ्कृतः देवेभ्यः हव्यवाहनः इति ॥ १३ ॥

[3]इति अष्टमाष्टके षष्ठाध्याये सप्तविंशो वर्गः[3] ॥

अष्टमे षष्ठमध्यायं व्याकरोद् माधवाह्वयः ।
तीरमाश्रित्य निवसन् कावेर्या दक्षिणं सुखम् ॥

इति वेङ्कटमाधवाचार्यविरचिते ऋक्संहिताव्याख्याने अष्टमाष्टके षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥

—•—

इति ऋग्वेदे सभाष्ये अष्टमाष्टके षष्ठोऽध्यायः ॥

१. अत्र या. (१,४) द्र. २. =नभ्यम् अभीति । नास्ति मूको. ३-३. नास्ति मूको.

अथ सप्तमोऽध्याय ।

वेङ्कट०

'तदिदास भुवनेषु' इत्यादिष्वासति माधव ।
ऋगर्थमवगन्तव्यम् आदित सम्प्रदर्शयन् ॥ १ ॥

सूत्रकारैरनुक्तत्वात् केचिद् मन्त्रार्थवादयो ।
'न ज्ञातव्योऽर्थ इत्याहुर्ज्ञातव्यश्चेद्वदन्ति ते' ॥ २ ॥

अत्र ब्रूमो लोकसिद्ध पदार्थोऽन्वय एव च ।
प्रमितस्य तथाऽर्थस्य क्रम सूत्रे प्रदर्श्यते ॥ ३ ॥

अर्थवादेष्वपि ननु विरोधोऽस्ति परस्परम् ।
समाधेयो बुद्धिमद्भि सूत्रकृद्भिरुपेक्षित ॥ ४ ॥

वदन्ति तत्र कवय कर्तव्याशपरा इमे ।
कल्पसूत्रकृत सर्वे न तु ज्ञातव्यतत्परा ॥ ५ ॥

ऋषिच्छन्दोदैवतानि ज्ञातव्यान्येव वैदिकै ।
कल्पसूत्रैरनुक्तानि तथा मन्त्रार्थवादया ॥ ६ ॥

वेदार्थमवगन्तव्यम् ऋषिराह बृहस्पति ।
अविशेषेण सूक्तम सूक्त तथ 'बृहस्पते'[२] ॥ ७ ॥

'अथापि मन्त्र 'स्थाणुरय भारहार किलाभूत्'[†] ।
'यदधीतमविज्ञातम्'[३] विशेषो नात्र कीर्तित[४] ॥ ८ ॥

मन्त्रार्थवादैरपि च ख्याती धर्मौ प्रकाशिता ।
तस्मात् मन्त्रार्थवादार्थो ज्ञातव्योऽत्र प्रयत्नत ॥ ९ ॥

अत्र ब्राह्मणम्—'मनुष्या वा ऋषिषूत्क्रामत्सु[५] देवानब्रुवन् को न ऋषिर्भविष्यतीति । तेभ्य एत तर्कमृषिं प्रायच्छन्[६] मन्त्रार्थचिन्ताभ्यूहम् अभ्यूळ्हम्[७] । तस्माद् यदेव[८] किचानूचानोऽभ्यूहत्यार्ष तद्भवति' (या १३,१२) इति ।

अपि च ब्राह्मणानीह मन्त्रानुभाष्यकारवत्[१०] ।
उपादाय वदन्त्यर्थान् ज्ञानमेव प्रयोजनम् ॥ १० ॥

१-१. न ज्ञातव्योर्थ इत्याहुर्ज्ञातव्यश्चेद्वदन्ति त वि[१] अ[१] २ ऋ १०,७१,१ ३ ३ म त्रो भवति स्थाणुरय भारहार: वेंक्र०; °रि किलाभूद् वि[१] अ[१]. † या १,१८ ४ या १,१८ ५ °त्सु वि[१] अ[१]. ६ ऋषुंप्रायच्छन् मूको. ७ °ळ्हम् वि[१] अ[१]. ८ °दीद वि[१] अ[१]. ९. यदेव वि[१]. १०. °भाष्यकारवत् अ[१].

तथा चेह निरुक्तानि मन्त्रान् व्याचक्षते स्फुटम् ।
स्वायंभुवो मनुश्चाह निघण्टूनामवेक्षणम् ॥ ११ ॥

[1]'बुद्धिवृद्धिकराण्याशु धन्यानि च हितानि च ।
नित्यं शास्त्राण्यवेक्षेत निगमांश्चैव वैदिकान्'[1] ॥ १२ ॥

ऋषिच्छन्दोदैवतज्ञो[2] मन्त्रब्राह्मणवित्तथा ।
सम्यगधीतैकवेदः कर्म कर्तुमिहार्हति ॥ १३ ॥

वेदावभ्यौ च विज्ञेयौ याज्ञिकेभ्यः समासतः ।
आजिहीर्षति यत्कर्म तस्य यौ प्रतिपादकौ ॥ १४ ॥

मन्त्रार्थवादसौक्ष्म्यज्ञः सर्ववेदज्ञ एव च ।
तत्तज्ज्ञानानुगुण्येन फलाधिक्येन युज्यते ॥ १५ ॥

स्वयं च पुरुषार्थोऽयं ब्राह्मणस्य विशेषतः ।
अङ्गोपाङ्गैः प्रयत्नेन यद्यर्थमवगच्छति ॥ १६ ॥

मनुः—[3]'ज्ञाननिष्ठा द्विजाः केचित् तपोनिष्ठास्तथाऽपरे ।
तपःस्वाध्यायनिष्ठाश्च कर्मनिष्ठास्तथाऽपरे † ॥ १७ ॥

‡ज्ञाननिष्ठेषु कव्यानि प्रतिष्ठाप्यानि यत्नतः ।
¶हव्यानि तु यथान्याय¶ सर्वेष्वेव चतुर्ष्वपि‡'[3] ॥ १८ ॥

[7]'सेनापत्यं च राज्यं च दण्डनेतृत्वमेव च ।
सर्वलोकाधिपत्यं च वेदशास्त्रविदर्हति ॥ १९ ॥

यथा जातबलो वह्निर्दहत्यार्द्रानपि द्रुमान् ।
तथा दहति वेदज्ञः कर्मजं दोषमात्मनः ॥ २० ॥

[4]'वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो यत्र[5] तत्राश्रमे[4] वसन् ।
इहैव लोके तिष्ठन् स ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ २१ ॥

अज्ञेभ्यो ग्रन्थिनः श्रेष्ठा ग्रन्थिभ्यो धारिणो वराः ।
धारिभ्यो ज्ञानिनः श्रेष्ठा ज्ञानिभ्यो व्यवसायिनः ॥ २२ ॥

तपो विद्या च विप्रस्य निःश्रेयसकरं[6] परम् ।
तपसा किल्बिषं हन्ति विद्ययाऽमृतमश्नुते'[7] ॥ [illegible] ॥ इति[8] ॥

---

१ मनु ४,१९. २. °चित्° वेंकम. ३-३. मनु ३,१३४-१३५. † तथैव च वि[1]. ‡-‡ नास्ति वेंकम. ¶-¶ वेदार्थविन्मु द्रव्याणि (कव्यानि वि[1] अ[1].) मूको. ४-४. वेद…थ° वि[1] अ[1]. ५. तत्रा° वेंकम. ६ नैश्रेय° वि[1] अ[1]; निश्रे° वेंकम. ७. मनु १२,१००-१०४. ८. इति कारिका समाप्ता मूको.

[१२०]

'आथर्वणो बृहद्दिव ऋषि । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्द '।

तदिदा॑स॒ भुव॑नेषु॒ ज्येष्ठं॒ यतो॑ ज॒ज्ञ उ॒ग्रस्त्वे॒षनृ॑म्णः ।
स॒द्यो ज॑ज्ञा॒नो नि रि॑णाति॒ शत्रू॒ननु॒ यं विश्वे॒ मद॒न्त्यूमाः॑ ॥ १ ॥

तत् । इत् । आ॒स॒ । भुव॑नेषु । ज्येष्ठ॑म् । यत॑ । ज॒ज्ञे । उ॒ग्र । त्वे॒षऽनृ॑म्ण ।
स॒ध । ज॒ज्ञान । नि । रिणा॒ति॒ । शत्रू॑न् । अनु॑ । यम् । विश्वे॑ । मद॑न्ति । ऊमा॑ ॥ १ ॥

वेङ्कट० बृहद्दिव आथर्वण । अत्र शाट्यायनकम्—" 'तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठम्' इति प्रजापतिर्हि 'स । प्रजापतिर्होप भुवनेषु ज्येष्ठ । 'यतो जज्ञ उग्रस्त्वेषनृम्ण इति इन्द्रो ह स । 'सद्यो जज्ञानो नि रिणाति शत्रून्' इति सद्यो होव स जज्ञान सर्वा मृधो व्यहत । 'अनु य विश्वे मदन्त्यूमा '। इत्यृतवो वा ऊमास्त एवैनं तद् अनुमदन्ति" (जैब्रा २,१४४) इति ॥ १ ॥

वा॒वृ॒धा॒नः शव॑सा भूर्यो॑जाः शत्रु॑र्दा॒साय॑ भि॒यसं॑ दधाति ।
अव्य॑नच्च व्य॒नच्च॒ सस्नि॒ सं ते॑ नवन्त॒ प्रभृ॑ता॒ मदे॑षु ॥ २ ॥

व॒वृ॒धा॒न । शव॑सा । भूरि॑ऽओजा । शत्रु॑ । दा॒साय॑ । भि॒यस॑म् । द॒धा॒ति॒ ।
अवि॑ऽअनत् । च॒ । वि॒ऽअ॒नत् । च॒ । सस्नि॑ । सम् । ते॒ । न॒व॒न्त॒ । प्रऽभृ॑ता । मदे॑षु ॥ २ ॥

वेङ्कट० वर्धमान वेगेन बहुबल 'शातयिता असुराय' भयम् ददाति । तस्मै तुभ्यम् 'अव्यनत् च व्यनत् च' सर्वम् प्रहरणे' सम् नवन्त मदेषु जनितेषु । अत्र शाट्यायनकम्—'यच्च ह वै व्यनिति यच्च न तत्सर्वम् एतस्यैव श्रिये तत् स्थानम्' (जैब्रा २,१४४) इति ॥२॥

त्वे क्रतु॒मपि॑ वृञ्जन्ति॒ विश्वे॒ द्विर्यदे॒ते त्रिर्भव॒न्त्यूमाः॑ ।
स्वा॒दोः स्वादी॑यः स्वा॒दुना॑ सृजा॒ सम॒दः सु मधु॒ मधु॑ना॒भि यो॑धीः ॥ ३ ॥

त्वे इति॑ । क्रतु॑म् । अपि॑ । वृ॒ञ्ज॒न्ति॒ । विश्वे॑ । द्विः । यत् । ए॒ते । त्रिः । भव॑न्ति । ऊमा॑ ।
स्वा॒दो । स्वादी॑य । स्वा॒दुना॑ । सृ॒ज । सम् । अ॒द । सु । मधु॑ । मधु॑ना । अ॒भि । यो॒धी॒ ॥ ३ ॥

वेङ्कट० त्वे क्रियमाण कर्म समर्पयन्ति । व्याप्ते तु यत् द्वि त्रि च ये अमी भवन्ति ऊमा । अत्र शाट्यायनकम्—"ऋतवो वा ऊमा, न एवैने द्विस्त्रिर्भवन्ति । 'स्वादो स्वादीय स्वादुना सृजा सम्' इति प्रजा वै स्वादु । प्रजायै मा प्रजा मा स्वादोः स्वादु । 'अदः सु मधु मधुनाभि योधी ' इति प्रजा वै मधु । प्रजायै मा प्रजा मा मधोर्मधु" (जैब्रा २,१४४) इति । स्वादुना मधुना च पुत्रेण सह पौत्रम् अपि सम् सृज इति ॥ ३ ॥

१-१ नास्ति मूको. २. वम मूको. ३ भिमरद्गणामसुराय मूको. ४ ४. स नवथ नान्वथ मूको ५. द्र ऋ ५,१२,५,७

इति चिद्धि त्वा धना जयन्तं मदेमदे अनुमदन्ति विप्राः ।
ओजीयो धृष्णो स्थिरमा तनुष्व मा त्वा दभन् यातुधाना दुरेवाः ॥४॥

इति । चित् । हि । त्वा । धना । जयन्तम् । मदेऽमदे । अनुऽमदन्ति । विप्राः ।
ओजीयः । धृष्णो इति । स्थिरम् । आ । तनुष्व । मा । त्वा । दभन् । यातुऽधानाः । दुःऽएवाः ॥

वेङ्कट० इति चित् हि त्वाम् धनानि जयन्तम् मदेमदे[1] तर्पयन्ति मेधाविनः । 'बलवत्तमम् धर्षक ![2] स्थिरम् धनुः आ-ततज्यं कुरु । मा 'त्वा हिंसिषुः[3] राक्षसाः दुष्टगमना. ॥ ४ ॥

त्वया वयं शाशद्महे रणेषु प्रपश्यन्तो युधेन्यानि भूरि ।
चोदयामि त आयुधा वचोभिः सं ते शिशामि ब्रह्मणा वयांसि ॥ ५ ॥

त्वया । वयम् । शाशद्महे । रणेषु । प्रऽपश्यन्तः । युधेन्यानि । भूरि ।
चोदयामि । ते । आयुधा । वचःऽभिः । सम् । ते । शिशामि । ब्रह्मणा । वयांसि ॥ ५ ॥

वेङ्कट० त्वया वयम् शातयामः शत्रून् रणेषु प्रपश्यन्तः योधनीयानि बहूनि बलानि । प्रेरयामि त्वदीयानि आयुधानि स्तुतिभिः । तीक्ष्णीकरोमि[4] च तव हवींषि मन्त्रेण इति ॥ ५ ॥

[5]इति अष्टमाष्टके सप्तमाध्याये प्रथमो वर्गः[5] ॥

स्तुषेय्यं पुरुवर्पसमृभ्वमिनतममाप्त्यमाप्त्यानाम् ।
आ दर्षते शवसा सप्त दानून् प्र साक्षते प्रतिमानानि भूरि ॥ ६ ॥

स्तुषेय्यम् । पुरुऽवर्पसम् । ऋभ्वम् । इनऽतमम् । आप्त्यम् । आप्त्यानाम् ।
आ । दर्षते । शवसा । सप्त । दानून् । प्र । साक्षते । प्रतिऽमानानि । भूरि ॥ ६ ॥[6]

वेङ्कट० स्तोतव्यम् बहुरूपम् महान्तम् ईश्वरतमम् आप्तव्यानाम् अतिशयेन आप्तव्यम् अहं स्तौमि । [7]यः स्वयम् आ दारयति[7] बलेन सप्त निम्नान् उदकस्य दातॄन् । [illegible] सहते प्रतिमानभूतस्य आत्मनो बहूनि बलानि ॥ ६ ॥

नि तद्दधिषेऽवरं परं च यस्मिन्नाविथावसा दुरोणे ।
आ मातरा स्थापयसे जिगत्नू अत इनोषि कर्वरा पुरूणि ॥ ७ ॥

नि । तत् । दधिषे । अवरम् । परम् । च । यस्मिन् । आविथ । अवसा । दुरोणे ।
आ । मातरा । स्थापयसे । जिगत्नू इति । अतः । इनोषि । कर्वरा । पुरूणि ॥ ७ ॥

वेङ्कट० नियमेन धारयसि[8] तत् अवरम् पृथ्वादीन्, यस्मिन् गच्छसि बलेन [illegible] यज्ञगृहे । यथा

---

१. °मदेन मूको. २-२. °तम धर्षकम् मूको. ३-३. °हिंसिषुः वि°. ४. °णेपि मूको ५-५. नास्ति मूको. ६. या (११,३१) व्याख्यायां द्र. ७-७. ये स्वयमारयन्-? दूको. ८. °रयति मूको.

आ स्थापयसि गमनशीलौ अग्निसूर्यौ निर्मातारौ लोकस्य। अस्माद् अन्तरिक्षाद् स्थापयोऽपि यज्ञकर्माणि बहूनि इति ॥ ७ ॥

इमा ब्रह्मं बृहद्दिवो विवक्तीन्द्राय शूषमग्रियः स्वर्षाः ।
महो गोत्रस्य क्षयति स्वराजो दुरश्च विश्वा अवृणोदप स्वाः ॥ ८ ॥

इमा । ब्रह्मं । बृहत्ऽदिवः । विवक्ति । इन्द्राय । शूषम् । अग्रियः । स्वःऽसाः ।
महः । गोत्रस्य । क्षयति । स्वऽराजः । दुरः । च । विश्वाः । अवृणोत् । अप । स्वाः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० इमानि ब्रह्माणि बृहद्दिवः प्रथम् ऋषिः ब्रवीति इन्द्राय बलम् उद्दिश्य मुख्यः सर्वस्य सम्भक्ता। महतः मेघस्य ईष्टे स्वयं दीप्तस्य। दुरः द्वाराणि मेघस्य विश्वाः अप वृणोति स्वभूताः ॥ ८ ॥

एवा महान् बृहद्दिवो अथर्वावोचत् स्वां तन्व१मिन्द्रमेव ।
स्वसारो मातरिभ्वरीररिप्रा हिन्वन्ति च शवसा वर्धयन्ति च ॥ ९ ॥

एव । महान् । बृहत्ऽदिवः । अथर्वा । अवोचत् । स्वाम् । तन्वम् । इन्द्रम् । एव ।
स्वसारः । मातरिभ्वरीः । अरिप्राः । हिन्वन्ति । च । शवसा । वर्धयन्ति । च ॥ ९ ॥

वेङ्कट० एवम् महान् [1]बृहद्दिवः अथर्वपुत्रः[1] अस्तौत् स्वाम् एव तनुवम् आत्मभूताम् इन्द्रम्। स्वयं सरन्त्यः स्तुतयः अन्तरिक्षे भवन्त्य. [2]कल्याण्यः स्वस्मात्[2] स्थानाद् इन्द्रं प्रेरयन्ति च, वर्धयन्ति च बलेन[3] इति ॥ ९ ॥

[4]इति अष्टमाष्टके सप्तमाध्याये द्वितीयो वर्गः[4] ॥

[१२१]

[5]हिरण्यगर्भः प्राजापत्य ऋषिः। क. (प्रजापतिः) देवता। त्रिष्टुप् छन्दः[5]।

हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् ।
स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ १ ॥

हिरण्यऽगर्भः । सम् । अवर्तत । अग्रे । भूतस्य । जातः । पतिः । एकः । आसीत् ।
सः । दाधार । पृथिवीम् । द्याम् । उत । इमाम् । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥ १ ॥

वेङ्कट० हिरण्यगर्भः प्राजापत्यः। हिरण्मयस्य अण्डस्य गर्भभूतः सम् भूतः अग्रे। सम्भूतश्च सर्वस्य भूतस्य एकः पतिः आसीत्। सः[6] धारयति पृथिवीम् अन्तरिक्षम्, अपि द्यावापृथिव्यौ। तस्मै देवाय हविषा परिचरणं कुर्मः इति ॥ १ ॥

१-१. इरिबथर्वपुत्रो मूको. २-२ कल्याण्यस्स्वस्मात् मूको. ३. मेघेन अ[1]. ४-४. नास्ति मूको. ५. पा. (१०,२१) स्थलक्रमाना मू. ६. स मूको.

य आत्मदा बलदा यस्य विश्वं उपासते प्रशिषं यस्य देवाः ।
यस्य छायामृतं यस्य मृत्युः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ २ ॥

यः । आत्मऽदाः । बलऽदाः । यस्य । विश्वे । उपऽआसते । प्रऽशिषम् । यस्य । देवाः ।
यस्य । छाया । अमृतम् । यस्य । मृत्युः । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥ २ ॥

वेङ्कट० यः शरीरबलयोः दाता। यस्य च विश्वे मनुष्याः प्रशासनम् अनुतिष्ठन्ति, यस्य च देवाः। यस्य च छाया मृत्युः अमृतम् च भवति। येन आच्छादितो जीवति म्रियते च सा छाया इति ॥ २ ॥

यः प्राणतो निमिषतो महित्वैक इद्राजा जगतो बभूव ।
य ईशे अस्य द्विपदश्चतुष्पदः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ३ ॥

यः । प्राणतः । निऽमिषतः । महिऽत्वा । एकः । इत् । राजा । जगतः । बभूव ।
यः । ईशे । अस्य । द्विऽपदः । चतुःऽपदः । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥ ३ ॥

वेङ्कट० यः प्राणतः निमिषतः महत्त्वेन एकः एव राजा जगतः बभूव यः ईशे अस्य द्विपदः चतुष्पदः च इति ॥ ३ ॥

यस्येमे हिमवन्तो महित्वा यस्य समुद्रं रसया सहाहुः ।
यस्येमाः प्रदिशो यस्य बाहू कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ४ ॥

यस्य । इमे । हिमऽवन्तः । महिऽत्वा । यस्य । समुद्रम् । रसया । सह । आहुः ।
यस्य । इमाः । प्रऽदिशः । यस्य । बाहू इति । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥ ४ ॥

वेङ्कट० यस्य इमे हिमवन्तः पर्वताः महत्त्वेन तिष्ठन्ति। पर्वतेषु हिमं भूयिष्ठं भवति। यस्य अवयवभूतम् उदधिम् अनया पृथिव्या सह वदन्ति। यस्य इमाः प्रकृष्टाः दिशः चतस्रः बाहू भवतः। पुनः अन्यः इति द्रष्टव्यम् ॥ ४ ॥

येन द्यौरुग्रा पृथिवी च दृळ्हा येन स्वः स्तभितं येन नाकः ।
यो अन्तरिक्षे रजसो विमानः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ५ ॥

येन । द्यौः । उग्रा । पृथिवी । च । दृळ्हा । येन । स्वरिति स्वः । स्तभितम् । येन । नाकः ।
यः । अन्तरिक्षे । रजसः । विऽमानः । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥ ५ ॥

वेङ्कट० येन द्यौः उद्गूर्णा पृथिवी च दृढा भवति। येन 'स्वः स्तभितम्', येन च नाकः। यः च अन्तरिक्षे तेजसः निर्माता' ॥ ५ ॥

'इति अष्टमाष्टके सप्तमाध्याये तृतीयो वर्गः' ॥

१-१. [illegible] मूको २. [illegible] मूका. ३-३. नास्ति मूको

यं क्रन्दसी अवसा तस्तभाने अभ्यैक्षेतां मनसा रेजमाने ।
यत्राधि सूर उदितो विभाति कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ६ ॥

यम् । क्रन्दसी इति । अवसा । तस्तभाने इति । अभि । ऐक्षेताम् । मनसा । रेजमाने इति ।
यत्र । अधि । सूरः । उत्ऽइतः । विऽभाति । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥ ६ ॥

वेङ्कट० यम् द्यावापृथिव्यौ रक्षणेन तस्य विष्टभ्यमाने त्राणार्थम् अभि पश्यत[1] मनसा कम्पमाने । यस्माद् च एकधेतनस्क[2] उदित सूर्य विभाति ॥ ६ ॥

आपो ह यद् बृहतीर्विश्वमायन् गर्भं दधाना जनयन्तीरग्निम् ।
ततो देवानां समवर्ततासुरेकः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ७ ॥

आपः । ह । यत् । बृहतीः । विश्वम् । आयन् । गर्भम् । दधानाः । जनयन्तीः । अग्निम् ।
ततः । देवानाम् । सम् । अवर्तत । असुः । एकः । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥ ७ ॥

वेङ्कट० आप ह यदा बृहत्य सर्वलोकम् अगच्छन् व्याप्ता अभवन् गर्भभूतम् इम देवम् दधाना अग्निम् च जनयन्त्य विद्युद्रूपम्, तदा ताभ्योऽध्य देवानाम् सर्वेषाम् एव स्वकार्येषु प्रेरक कश्चित् सम् अवर्तत इति ॥ ७ ॥

यश्चिदापो महिना पर्यपश्यद् दक्षं दधाना जनयन्तीर्यज्ञम् ।
यो देवेष्वधि देव एक आसीत् कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ८ ॥

यः । चित् । आपः । महिना । परिऽअपश्यत् । दक्षम् । दधानाः । जनयन्तीः । यज्ञम् ।
यः । देवेषु । अधि । देवः । एकः । आसीत् । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥ ८ ॥

वेङ्कट० य च आप महत्त्वेन परिपश्यति दक्षम् आदित्यम् दधाना जनयन्ती च यज्ञम् । य सर्वेषु देवेषु स्वयम् एक देव अभवत् ॥ ८ ॥

मा नो हिंसीज्जनिता यः पृथिव्या यो वा दिवं सत्यधर्मा जजान ।
यश्चापश्चन्द्रा बृहतीर्जजान कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ९ ॥

मा । नः । हिंसीत् । जनिता । यः । पृथिव्याः । यः । वा । दिवम् । सत्यऽधर्मा । जजान ।
यः । च । अपः । चन्द्राः । बृहतीः । जजान । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥ ९ ॥

वेङ्कट० निगदसिद्धा इति ॥ ९ ॥

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परि ता बभूव ।
यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥ १० ॥

---

१. °श्यते मूको २. लभ्यतेऽनं मूको

प्रजाऽपते । न । त्वत् । एतानि । अन्यः । विश्वा । जातानि । परि । ता । बभूव ।
यत्ऽकामाः । ते । जुहुम । तत् । नः । अस्तु । वयम् । स्याम । पतयः । रयीणाम् ॥ १० ॥[१]

वेङ्कट० प्रजापते ! न त्वत्तः अन्यः सर्वाणि एतानि जातानि भूतानि अरानिव नेमिः परि बभूव । यत्कामाः तुभ्यम् जुहुम, तत् अस्माकम् अस्तु । वयम् स्याम पतयः रयीणाम् इति आशीः ॥१०॥

[२]इति अष्टमाष्टके सप्तमाध्याये चतुर्थो वर्गः[२] ॥

[१२२]

[३]चित्रमहा वासिष्ठ ऋषिः । अग्निर्देवता । जगती छन्दः, प्रथमापञ्चम्यौ त्रिष्टुभौ[३] ।

वसुं न चित्रमहसं गृणीषे वामं शेवमतिथिमद्विषेण्यम् ।
स रासते शुरुधो विश्वधायसोऽग्निर्होता गृहपतिः सुवीर्यम् ॥ १ ॥

वसुम् । न । चित्रऽमहसम् । गृणीषे । वामम् । शेवम् । अतिथिम् । अद्विषेण्यम् ।
सः । रासते । शुरुधः । विश्वऽधायसः । अग्निः । होता । गृहऽपतिः । सुऽवीर्यम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० चित्रमहाः[३] वासिष्ठः । वासयितारम् इव आदित्यम् विचित्रदीप्तिम् अग्निं स्तौमि वननीयम् सुखकरम् अतिथिम् यजमानानाम् अद्वेष्टव्यम् । सः प्रयच्छति शुचः[४] शुचो[५] रोधयित्रीः अपः विश्वस्य धर्त्रीः[६] अग्निः होता गृहपतिः सुवीर्यम् च ॥ १ ॥

जुषाणो अग्ने प्रति हर्य मे वचो विश्वानि विद्वान् वयुनानि सुक्रतो ।
घृतनिर्णिग्ब्रह्मणे गातुमेरय तव देवा अजनयन्ननु व्रतम् ॥ २ ॥

जुषाणः । अग्ने । प्रति । हर्य । मे । वचः । विश्वानि । विद्वान् । वयुनानि । सुक्रतो इति सुऽक्रतो ।
घृतऽनिर्निक् । ब्रह्मणे । गातुम् । आ । ईरय । तव । देवाः । अजनयन् । अनु । व्रतम् ॥२॥

वेङ्कट० सेवमान अग्ने ! प्रति कामय मदीयम् स्तोत्रम् विश्वानि जानन् प्रज्ञानानि "सुप्रज्ञ[७] । हे[८] घृत निर्णिक्[७] ब्राह्मणाय गमनमार्गम् आ गमय प्रदर्शय, तव अनु जनयन्ति ऋत्विजः कर्म इति ॥ २ ॥

सप्त धामानि परियन्नमर्त्यो दाशद्दाशुषे सुकृते मामहस्व ।
सुवीरेण रयिणाग्ने स्वाभुवा यस्त आनट् समिधा तं जुषस्व ॥ ३ ॥

सप्त । धामानि । परिऽयन् । अमर्त्यः । दाशत् । दाशुषे । सुऽकृते । ममहस्व ।
सुऽवीरेण । रयिणा । अग्ने । सुऽआभुवा । यः । ते । आनट् । सम्ऽइधा । तम् । जुषस्व ॥३॥

वेङ्कट० सप्त स्थानानि[९] परिगच्छन् अमर्त्यः । अग्निः[१] च पृथिवी[१०] च वायुः च अन्तरिक्षं च

१. ऋग्वेद पा. (१०, ८१) व्याख्याता द्र. २-२. नास्ति मूको. ३. चित्रमहा मूको. ४. ॰रुध मूको. ५. नास्ति मूको. ६. ॰र्त्री मूको. ७-७. हे सुप्रज्ञ क॰. ८. नास्ति क॰. ९. ॰स्थि मूको. १०. ॰वी क॰.

आदित्य च द्यौ च चन्द्रमा च इति तानि स्थानानि, 'सप्त वै शीर्षण्या प्राणा' (तै ५,१,७,१) इत्यपरम्। प्रयच्छन् यजमानाय सुष्टुने तम् अत्यन्त पूजय। सुपुत्रेण धनेन अग्ने! शोभना भवनेन[१] य त्वा व्याप्नोति समिधा तम् सेवस्व इति ॥ ३ ॥

यज्ञस्य केतुं प्रथमं पुरोहितं हविष्मन्त ईळते सप्त वाजिनम् ।
शृण्वन्तमग्निं घृतपृष्ठमुक्षणं पृणन्तं देवं पृणते सुवीर्यम् ॥ ४ ॥

यज्ञस्य । केतुम् । प्रथमम् । पुरःऽहितम् । हविष्मन्त । ईळते । सप्त । वाजिनम् ।
शृण्वन्तम् । अग्निम् । घृतऽपृष्ठम् । उक्षणम् । पृणन्तम् । देवम् । पृणते । सुऽवीर्यम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० यज्ञस्य पताकास्थानीयम् मुख्यम् पुरोनिहितम् हविष्मन्त याचन्ते सप्त वषट्कर्तारः बलिनम् अभिलषितम् शृण्वन्तम् अग्निम् घृतपृष्ठम् सेक्तारम् प्रयच्छन्तम् देवम् प्रयच्छते यजमानाय सुवीर्यम् पुत्रम् इति ॥ ४ ॥

त्वं दूतः प्रथमो वरेण्यः स हूयमानो अमृताय मत्स्व ।
त्वां मर्जयन् मरुतो दाशुषो गृहे त्वां स्तोमेभिर्भृगवो वि रुरुचुः ॥ ५ ॥

त्वम् । दूत । प्रथम । वरेण्य । स । हूयमान । अमृताय । मत्स्व ।
त्वाम् । मर्जयन् । मरुत । दाशुष । गृहे । त्वाम् । स्तोमेभि । भृगव । वि । रुरुचु ॥ ५ ॥

वेङ्कट० त्वम् दूत प्रथम वरणीय । स त्वम् हूयमान अमृतत्वाय माद्य । त्वाम् पर्यचरन् स्तोतार यजमानस्य गृहे । त्वाम् पुरा स्तोमै भृगव वि रुरुचु ॥ ५ ॥

'इति अष्टमाष्टके सप्तमाध्याये पञ्चमो वर्गः' ॥

इषं दुहन्त्सुदुघां विश्वधायसं यज्ञप्रिये यजमानाय सुक्रतो ।
अग्ने घृतस्नुस्त्रिर्ऋतानि दीद्यद्वर्तिर्यज्ञं परियन्त्सुक्रतूयसे ॥ ६ ॥

इषम् । दुहन् । सुऽदुघाम् । विश्वऽधायसम् । यज्ञऽप्रिये । यजमानाय । सुक्रतो इति सुऽक्रतो ।
अग्ने । घृतऽस्नु । त्रि । ऋतानि । दीद्यत् । वर्ति । यज्ञम् । परिऽयन् । सुक्रतुऽयसे ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अन्नम् दुहन् सुदोहाम् पृथिवीम् यज्ञेन तर्पयते यजमानाय सुप्रज्ञान[२] अग्ने! घृतरूप त्रीणि सवनानि प्रति दीप्यमान मार्गेण यज्ञम् परिगच्छन् सुकर्मा भवसि इति ॥ ६ ॥

त्वामिदस्या उषसो व्युष्टिषु दूतं कृण्वाना अयजन्त मानुषाः ।
त्वां देवा महयाय्याय वावृधुराज्यमग्ने निमृजन्तो अध्वरे ॥ ७ ॥

त्वाम् । इत् । अस्याः । उषसः । विऽउष्टिषु । दूतम् । कृण्वानाः । अयजन्त । मानुषाः ।
त्वाम् । देवाः । महयाय्याय । ववृधुः । आज्यम् । अग्ने । निऽमृजन्तः । अध्वरे ॥ ७ ॥

१. "भवनेन भव" मूको. २-२ नास्ति मूको. ३. सुप्रज्ञान मूको

वेङ्कट० त्वाम् एव अस्या उषस व्युच्छनेषु दूतम् कृण्वाना अयजन्त मनुष्या । त्वाम् एव देवा महनीयाय कर्मणे वावृधु[१] आज्यम् अग्ने। त्वयि निमृजन्त यज्ञे ॥ ७ ॥

नि त्वा वसिष्ठा अह्वन्त वाजिनं गृणन्तो अग्ने विदथेषु वेधसः ।
रायस्पोषं यजमानेषु धारय यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ८ ॥

नि । त्वा । वसिष्ठा । अह्वन्त । वाजिनम् । गृणन्त । अग्ने । विदथेषु । वेधस ।
राय । पोषम् । यजमानेषु । धारय । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभि । सदा । न ॥ ८ ॥

वेङ्कट० नि अह्वयन्त त्वाम् वसिष्ठा बलिनम् स्तुवन्त अग्ने[१] यज्ञेषु विधातार । स त्व तेषु राय पोषम् यजमानेषु धारय इति ॥ ८ ॥

[२]इति अष्टमाष्टके सप्तमाध्याये षष्ठो वर्ग[२] ॥

[१२३]

[३]वेनो भार्गव ऋषि । वेनो देवता । त्रिष्टुप् छन्द[३] ॥

अयं वेनश्चोदयत् पृश्निगर्भा ज्योतिर्जरायू रजसो विमाने ।
इममपां संगमे सूर्यस्य शिशुं न विप्रा मतिभी रिहन्ति ॥ १ ॥

अयम् । वेन । चोदयत् । पृश्निऽगर्भा । ज्योतिःऽजरायु । रजस । विऽमाने ।
इमम् । अपाम् । सम्ऽगमे । सूर्यस्य । शिशुम् । न । विप्रा । मतिऽभि । रिहन्ति ॥ १ ॥[४]

वेङ्कट० वेनो भार्गव । अयम् मध्यमस्थान वेन चोदयति पृश्निवर्णगर्भा[४] अप, ज्योति यस्य जरायुस्थानीय भवति, उदकस्य विमाने अन्तरिक्षे । इमम् अपाम् सङ्गमे सूर्यस्य स्वभूतेऽन्तरिक्षे वर्तमानम् शिशुम् इव पितरो प्राणे मेधाविन [५]मतिभि रिहन्ति[५] ॥ १ ॥

समुद्रादूर्मिमुदियर्ति वेनो नभोजाः पृष्ठं हर्यतस्य दर्शि ।
ऋतस्य सानावधि विष्टपि भ्राट् समानं योनिमभ्यनूषत व्राः ॥ २ ॥

समुद्रात् । ऊर्मिम् । उत् । इयर्ति । वेन । नभःऽजा । पृष्ठम् । हर्यतस्य । दर्शि ।
ऋतस्य । सानौ । अधि । विष्टपि । भ्राट् । समानम् । योनिम् । अभि । अनूषत । व्राः ॥ २ ॥

वेङ्कट० अन्तरिक्षात् उदकम् उत् ईरयति वेन नभसो जात, तस्य अस्य पृष्ठम् स्पृहणीयस्य दृश्यते, उदकस्य समुच्छ्रिते विष्टपे देवा दीप्यमान । तमिमम् अभिष्टुवन्ति सहा स्तुतीनाम् इति ॥ २ ॥

समानं पूर्वीरभि वावशानास्तिष्ठन् वत्सस्य मातरः सनीळाः ।
ऋतस्य सानावधि चक्रमाणा रिहन्ति मध्वो अमृतस्य वाणीः ॥ ३ ॥

१ वृधु मूको. २-२ नास्ति मूको. ३. ना (१०,१९) प्य मर्णाश्या का न. ४ ? मूको. ५-५ मतिभि इति मूको.

स॒मा॒नम् । पू॒र्वीः । अ॒भि । वा॒व॒शा॒नाः । तिष्ठ॑न् । व॒त्सस्य॑ । मा॒तरः॑ । सऽनी॑ळाः ।
ऋ॒तस्य॑ । सानौ॑ । अधि॑ । च॒क्र॒मा॒णाः । रि॒हन्ति॑ । मध्वः॑ । अ॒मृत॑स्य । वाणीः॑ ॥ ३ ॥

वेङ्कट० समानम् इमं बह्व्यः अभि तिष्ठन्ति कामयमानाः तस्य अस्य वत्सस्य मातरः एकस्थानाः। उदकस्य आवासे क्रममाणा मादकस्य उदकस्य लाभाय अधि रिहन्ति वेनं स्तुतिवाचः ॥ ३ ॥

जा॒नन्तो॑ रू॒पम॑कृपन्त॒ विप्रा॑ मृ॒गस्य॒ घोषं॑ महि॒षस्य॒ हि ग्मन् ।
ऋ॒तेन॒ यन्तो॒ अधि॒ सिन्धु॑मस्थुर्वि॒दद्ग॑न्ध॒र्वो अ॒मृता॑नि॒ नाम॑ ॥ ४ ॥

जा॒नन्तः॑ । रू॒पम् । अ॒कृ॒प॒न्त॒ । विप्राः॑ । मृ॒गस्य॑ । घोष॑म् । म॒हि॒षस्य॑ । हि । ग्मन् ।
ऋ॒तेन॑ । यन्तः॑ । अधि॑ । सिन्धु॑म् । अ॒स्थुः॒ । वि॒दत् । ग॒न्ध॒र्वः । अ॒मृता॑नि । नाम॑ ॥ ४ ॥

वेङ्कट० वेनस्य रूपम् अवगच्छन्तः स्तुवन्ति विप्राः। वेनस्य गर्जितशब्दम् महतः ¹हि अभिगच्छन्ति¹। यज्ञेन यन्तः अधि तिष्ठन्ति सिन्धुम् अपाम्। वेनः प्रयच्छति उदकानां धर्ता स्तोतृणाम् अमरणसाधनानि उदकानि ॥ ४ ॥

अ॒प्स॒रा जा॒रमु॑पसिष्मिया॒णा योषा॑ बिभर्ति पर॒मे व्यो॑मन् ।
चर॑त्प्रि॒यस्य॒ योनि॑षु प्रि॒यः सन्त्सीद॑त्प॒क्षे हि॑र॒ण्यये॒ स वे॒नः ॥ ५ ॥

अ॒प्स॒राः । जा॒रम् । उ॒प॒ऽसि॒ष्मि॒या॒णा । योषा॑ । बि॒भ॒र्ति॒ । प॒र॒मे । विऽओ॑मन् ।
चर॑त् । प्रि॒यस्य॑ । योनि॑षु । प्रि॒यः । सन् । सीद॑त् । प॒क्षे । हि॒र॒ण्यये॑ । सः । वे॒नः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० माध्यमिका वाक् जारम् उपस्मयमाना योषा बिभर्ति अन्तरिक्षे। सः अयम् वेनः चरति प्रियस्य आदित्यस्य स्वभूतेषु उदकेषु प्रियः सन्। सीदति च हिरण्मये आत्मीये पक्षे पक्षि-रूपः पक्षी अधितिष्ठति इति ॥ ५ ॥

²इति अष्टमाष्टके सप्तमाध्याये सप्तमो वर्गः² ॥

नाके॑ सुप॒र्णमुप॒ यत्पत॑न्तं हृ॒दा वेन॑न्तो अ॒भ्यच॑क्षत त्वा ।
हिर॑ण्यपक्षं॒ वरु॑णस्य दू॒तं य॒मस्य॒ योनौ॑ शकु॒नं भु॑र॒ण्युम् ॥ ६ ॥

नाके॑ । सु॒ऽप॒र्णम् । उप॑ । यत् । पत॑न्तम् । हृ॒दा । वेन॑न्तः । अ॒भि । अच॑क्षत । त्वा॒ ।
हिर॑ण्यऽपक्षम् । वरु॑णस्य । दू॒तम् । य॒मस्य॑ । योनौ॑ । श॒कु॒नम् । भु॒र॒ण्युम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० तृतीये लोके उप पतन्तम् सुपतनम् यदा त्वां हृदयेन कामयमानाः अभि पश्यन्ति हिरण्मयपक्षम् वरुणस्य दूतम् माध्यमिकस्य अग्नेः स्थाने शकुनिरूपम् भरणशीलम्, तदा स्तुवन्ति इति ॥ ६ ॥

१-१. गच्छन्ति मूको. २-२. नास्ति मूको.

ऊर्ध्वो गन्धर्वो अधि नाके अस्थात् प्रत्यङ् चित्रा बिभ्रदस्यायुधानि ।
वसानो अत्कं सुरभिं दृशे कं स्वर्ण नाम जनत प्रियाणि ॥ ७ ॥

ऊर्ध्वः । गन्धर्वः । अधि । नाके । अस्थात् । प्रत्यङ् । चित्रा । बिभ्रत् । अस्य । आयुधानि ।
वसानः । अत्कम् । सुरभिम् । दृशे । कम् । स्वः । न । नाम । जनत । प्रियाणि ॥ ७ ॥

वेङ्कट० उत्तिष्ठति वेनः गन्धर्वः नाके [1]प्रत्यङ् च वियति[1] उदकानि चित्राणि धारयन् । आच्छादयन् रूपम् सुगन्धम्[2] दर्शनार्थम् आदित्यः इव प्रियाणि उदकानि जनयति ॥ ७ ॥

द्रप्सः समुद्रमभि यज्जिगाति पश्यन् गृध्रस्य चक्षसा विधर्मन् ।
भानुः शुक्रेण शोचिषा चकानस्तृतीये चक्रे रजसि प्रियाणि ॥ ८ ॥

द्रप्सः । समुद्रम् । अभि । यत् । जिगाति । पश्यन् । गृध्रस्य । चक्षसा । विऽधर्मन् ।
भानुः । शुक्रेण । शोचिषा । चकानः । तृतीये । चक्रे । रजसि । प्रियाणि ॥ ८ ॥

वेङ्कट० द्रवणशीलः अन्तरिक्षम् यदा अभि गच्छति पश्यन् गृध्ररूपस्यात्मनः सूक्ष्मेण चक्षुषा विविधकर्माणि अन्तरिक्षे । वर्तमानः भानुः ज्वलता तेजसा दीप्यमानः तृतीये लोके करोति प्रियाणि उदकानि इति ॥ ८ ॥

[3]इति अष्टमाष्टके सप्तमाध्याये अष्टमो वर्गः[3] ॥

[१२४]

[1]अग्निर्ऋषिः; १,५,८ अग्निवरुणसोमाः । ३ अग्निर्देवता; २,७,८ वरुणः; ६ सोमः; ९ इन्द्रः । त्रिष्टुप् छन्दः; ७ जगती[1] ।

इमं नो अग्न उप यज्ञमेहि पञ्चयामं त्रिवृतं सप्ततन्तुम् ।
असो हव्यवाळुत नः पुरोगा ज्योगेव दीर्घं तम आशयिष्ठाः ॥ १ ॥

इमम् । नः । अग्ने । उप । यज्ञम् । आ । इहि । पञ्चऽयामम् । त्रिऽवृतम् । सप्तऽतन्तुम् ।
असः । हव्यऽवाट् । उत । नः । पुरःऽगाः । ज्योक् । एव । दीर्घम् । तमः । आ । अशयिष्ठाः ॥

वेङ्कट० अग्निवरुणसोमानाम् इतरेतरनिह्वः[4] । उत्तमयेन्द्रम्[5] अनुवदति । तत्र अग्निं वरुण आह— इमम् अस्माकम् यज्ञम् उप आ गच्छ अग्ने । धानादयः पञ्च हवींषि यस्य नियमनानि तम् सवनैः त्रिवृतम् छन्दोभिः सप्ततन्तुम् । भव यथापुरम् हव्यवाट् अपि चास्माकम् पुरोगाः । चिरम् एव इदं स्थम् अपक्रामन् दीर्घम् तमः आ अशयिष्ठाः इति ॥ १ ॥

१-१. प्रत्यक्ष वियति मूको. २. सुगन्धः मूको. ३-३. नास्ति मूको. ४. °निह्वः मूको. ५. उत्तमेन्द्रं° मूको.

अदेवाद् देवः प्रचता गुहा यन् प्रपश्यमानो अमृतत्वमेमि ।
शिवं यत् सन्तमशिवो जहामि स्वात् सख्यादरणीं नाभिमेमि ॥ २ ॥

अदेवात् । देवः । प्रऽचता । गुहा । यन् । प्रऽपश्यमानः । अमृतऽत्वम् । एमि ।
शिवम् । यत् । सन्तम् । अशिवः । जहामि । स्वात् । सख्यात् । अरणीम् । नाभिम् । एमि ॥२॥

वेङ्कट० इत्थम् स्तुतोऽग्निर्वदति — अदेवात् इति। असुरात् अहम् देवः शीघ्रेण गमनेन गुहायाम् गच्छंस्तत्र आवासस्थानम् प्रपश्यमानः अमृतत्वम् गच्छामि । न ॥ भूयोभूयः शाम्यामि असुरगृहेषु निविष्टः सोऽहम् । शिवम् सन्तम् यजमानं यदा अहम् अशिवः सेव्यमानः जहामि, तदानीम् स्वात् पुराणात् सख्यात् अरणीम् आत्मनः नाभिम् एमि इति ॥ २ ॥

पश्यन्नन्यस्या अतिथिं वयाया ऋतस्य धाम वि मिमे पुरूणि ।
शंसामि पित्रे असुराय शेवमयज्ञियाद्यज्ञियं भागमेमि ॥ ३ ॥

पश्यन् । अन्यस्याः । अतिथिम् । वयायाः । ऋतस्य । धाम । वि । मिमे । पुरूणि ।
शंसामि । पित्रे । असुराय । शेवम् । अयज्ञियात् । यज्ञियम् । भागम् । एमि ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अथ अन्यस्याः अश्वत्थशाखाया अरण्या अतिथिम् श्रद्धेयं यजमानम् पश्यन् ततः प्रादुर्भूतो[1] यज्ञस्य बहूनि स्थानानि करोमि। शंसामि च पालयित्रे प्राज्ञाय सुखम्। अयज्ञियात्[2] यष्टारम् भजनीयम् एमि इति ॥ ३ ॥

बह्वीः समा अकरमन्तरस्मिन्निन्द्रं वृणानः पितरं जहामि ।
अग्निः सोमो वरुणस्ते च्यवन्ते पर्यावर्द्राष्ट्रं तदवाम्यायन् ॥ ४ ॥

बह्वीः । समाः । अकरम् । अन्तः । अस्मिन् । इन्द्रम् । वृणानः । पितरम् । जहामि ।
अग्निः । सोमः । वरुणः । ते । च्यवन्ते । परिऽआवर्त् । राष्ट्रम् । तत् । अवामि । आऽयन् ॥४॥

वेङ्कट० बहून् वत्सरान् अकरम् अस्मिन् अन्तः कर्माणि राष्ट्रे इन्द्रम् यज्ञेषु वृणानः। स्तुतः (?) अधुना पितरम् यजमानम् अश्रद्दधानम् जहामि । अथ परोक्षमाह— अस्माद् राष्ट्रात् अग्निः अहम् सोमः वरुणः च ते अमी गताः। गतेषु च एतेषु पर्यावृत्तम् आसीत् राष्ट्रम्। अथ तत् अहं पुनश्च आगच्छन् रक्षामि[3] इति ॥ ४ ॥

निर्माया उ त्ये असुरा अभूवन् त्वं च मा वरुण कामयासे ।
ऋतेन राजन्ननृतं विविञ्चन् मम राष्ट्रस्याधिपत्यमेहि ॥ ५ ॥

निःऽमायाः । ऊँ इति । त्ये । असुराः । अभूवन् । त्वम् । च । मा । वरुण । कामयासे ।
ऋतेन । राजन् । अनृतम् । विऽविञ्चन् । मम । राष्ट्रस्य । आधिऽपत्यम् । आ । इहि ॥ ५ ॥

---

1. °ता मूको २ °यज्ञिय मूको. ३. रक्षानि मूको.

वेङ्कट० इत्थ निश्चित्य वरुण च तम् आमन्त्रयते — निर्माया इति। इन्द्रेण[1] हता ते असुरा निर्माया अभवन्। त्वम् च माम् वरुण[1] कामयसे। तथा सति सत्येन राजन्। अनृतकारिण पुरुषम् विविञ्चन् मम राष्ट्रस्य अधिपत्यम् आ गच्छ इति ॥ ५ ॥

'इति अष्टमाष्टके सप्तमाध्याये नवमो वर्ग' ॥

इदं स्वरिदमिदास वाममयं प्रकाश उर्वन्तरिक्षम्।
हनाव वृत्रं निरेहि सोम हविष्ट्वा सन्तं हविषा यजाम ॥ ६ ॥

इदम्। स्वः। इदम्। इत्। आस। वामम्। अयम्। प्रऽकाशः। उरु। अन्तरिक्षम्।
हनाव। वृत्रम्। निःऽएहि। सोम। हविः। त्वा। सन्तम्। हविषा। यजाम ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अथ सोम आमन्त्रयते — इद स्व इति। अयम् आदित्य, अयम् आसीत् भजनीय। अयम् च आदित्यस्य प्रकाश। विस्तीर्णम् च आसीत् अन्तरिक्षम् अपगततमस्कम्। हनाव वृत्रम्। निर्गच्छ वृत्रात्[2] सोम।। हवि. त्वा भवन्तम्[3] वयम् हविषा यजाम इति। एकस्मिन् बहुवचनम् इति ॥ ६ ॥

कविः कवित्वा दिवि रूपमासजदप्रभूती वरुणो निरपः सृजत्।
क्षेमं कृण्वाना जनयो न सिन्धवस्ता अस्य वर्णं शुचयो भरिभ्रति ॥ ७ ॥

कविः। कविऽत्वा। दिवि। रूपम्। आ। असजत्। अप्रऽभूती। वरुणः। निः। अपः। सृजत्।
क्षेमम्। कृण्वानाः। जनयः। न। सिन्धवः। ताः। अस्य। वर्णम्। शुचयः। भरिभ्रति ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अथ अग्नीषोमौ वरुण स्तुत — कविरिति। कवि वरुण कवित्वेन दिवि नक्षत्राणि आ सजति[4]। अपि च अप्रादुर्भूतानि[5] नि गमयति[6] वरुणः उदकानि। रक्षाम् कुर्वाणा जायाः इव सिन्धव स्यन्दमाना ॥ अस्य शरीरम् शुचय पोषयन्ति ॥ ७ ॥

ता अस्य ज्येष्ठमिन्द्रियं सचन्ते ता ईमा क्षेति स्वधया मदन्तीः।
ता ईं विशो न राजानं वृणाना बीभत्सुवो अप वृत्रादतिष्ठन् ॥ ८ ॥

ताः। अस्य। ज्येष्ठम्। इन्द्रियम्। सचन्ते। ताः। ईम्। आ। क्षेति। स्वधया। मदन्तीः।
ताः। ईम्। विशः। न। राजानम्। वृणानाः। बीभत्सुवः। अप। वृत्रात्। अतिष्ठन् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० ता अस्य प्रशस्यम् इन्द्रियम् सचन्ते। ता च अय वरुण आ निविशति उदकेन मादयन्ती[7]। ताः पुनम् विश इव राजानम् वृणाना वृत्र बीभत्समानाः[8] तस्मात् इन्द्रात् अप अतिष्ठन् इति ॥ ८ ॥

---

१ १ नास्ति मूको २ °न्द्र मूको. ३ वद न मूको. ४. °सजति मूको. ५. 'दादि[?]'; °न म°. ६ °यन्ति मूको. ७ °न्त्य: मूको. ८. बीभत्समाना° मूको

बीभत्सूनां सयुजं हंसमाहुरपां दिव्यानां सख्ये चरन्तम् ।
अनुष्टुभमनु चर्चूर्यमाणमिन्द्रं नि चिक्युः कवयो मनीषा ॥ ९ ॥

बीभत्सूनाम् । सऽयुजम् । हंसम् । आहुः । अपाम् । दिव्यानाम् । सख्ये । चरन्तम् ।
अनुऽस्तुभम् । अनु । चर्चूर्यमाणम् । इन्द्रम् । नि । चिक्युः । कवयः । मनीषा ॥ ९ ॥

वेङ्कट० बीभत्सूनाम् अपां सहायम् हंसम् आहुः अपाम् दिव्यानाम्[1] सख्ये चरन्तम् अनुष्टुभम् अनु चर्चूर्यमाणम् । 'वाग्वाऽनुष्टुप् स वाचं प्रविश्याशयत्' (ऐब्रा ३,१५) इति ब्राह्मणम् । तम् इन्द्रम् निश्चिन्वन्ति मेधाविनः प्रज्ञानेन ॥ ९ ॥

'इति अष्टमाष्टके सप्तमाध्याये दशमो वर्गः'[2] ॥

[१२५]

'वाग् आम्भृणी ऋषिः । आत्मा देवता । त्रिष्टुप् छन्दः, द्वितीया जगती'[3] ।

अहं रुद्रेभिर्वसुभिश्चराम्यहमादित्यैरुत विश्वदेवैः ।
अहं मित्रावरुणोभा बिभर्म्यहमिन्द्राग्नी अहमश्विनोभा ॥ १ ॥

अहम् । रुद्रेभिः । वसुऽभिः । चरामि । अहम् । आदित्यैः । उत । विश्वऽदेवैः ।
अहम् । मित्रावरुणा । उभा । बिभर्मि । अहम् । इन्द्राग्नी इति । अहम् । अश्विना । उभा ॥ १ ॥

वेङ्कट० आम्भृणी वाग् आत्मानं तुष्टाव । आदितो द्वे निगदसिद्धे ॥ १ ॥

अहं सोममाहनसं बिभर्म्यहं त्वष्टारमुत पूषणं भगम् ।
अहं दधामि द्रविणं हविष्मते सुप्राव्ये यजमानाय सुन्वते ॥ २ ॥

अहम् । सोमम् । आहनसम् । बिभर्मि । अहम् । त्वष्टारम् । उत । पूषणम् । भगम् ।
अहम् । दधामि । द्रविणम् । हविष्मते । सुप्रऽअव्ये । यजमानाय । सुन्वते ॥ २ ॥

वेङ्कट० 'सोम आहनाः' भवति ग्रावभिराहन्यत इति, यद्वा शत्रून् आहन्तीति । सुष्ठु प्ररक्षति इति सुप्रावीः ॥ २ ॥

अहं राष्ट्री संगमनी वसूनां चिकितुषी प्रथमा यज्ञियानाम् ।
तां मा देवा व्यदधुः पुरुत्रा भूरिस्थात्रां भूर्यावेशयन्तीम् ॥ ३ ॥

अहम् । राष्ट्री । सम्ऽगमनी । वसूनाम् । चिकितुषी । प्रथमा । यज्ञियानाम् ।
ताम् । मा । देवाः । वि । अदधुः । पुरुऽत्रा । भूरिऽस्थात्राम् । भूरि । आऽवेशयन्तीम् ॥ ३ ॥

---

1. दिव्यानां मूको. २-२. नास्ति मूको. ३-३. °सहस्र° मूको.

वेङ्कट० अहम् ईशित्री सङ्गमयित्री धनानां जानती मुख्या यष्टव्यानाम्। ताम् माम् देवाः वि अदधुः बहुषु स्थानेषु दुन्दुभ्यादिषु। 'याऽसौ या रथन्तरे' (तैब्रा १,३,२,७) इति च ब्राह्मणम्। बहुस्थानाम् भूरि च स्वस्मिन् स्थाने आवेशयन्तीम् ॥ ३ ॥

मया सो अन्नमत्ति यो विपश्यति यः प्राणिति य ईं शृणोत्युक्तम् ।
अमन्तवो मां त उप क्षियन्ति श्रुधि श्रुत श्रद्धिवं ते वदामि ॥ ४ ॥

मया । सः । अन्नम् । अत्ति । यः । विऽपश्यति । यः । प्राणिति । यः । ईम् । शृणोति । उक्तम् ।
अमन्तवः । माम् । ते । उप । क्षियन्ति । श्रुधि । श्रुत । श्रद्धिऽवम् । ते । वदामि ॥ ४ ॥

वेङ्कट० मया सः अन्नम् अत्ति, यः चक्षुषा विपश्यति, यः च प्राणिति, यः च इदम् उक्तम् शृणोति। अज्ञाः ते वृथा माम् उप निवसन्ति। शृणु श्रुतः! श्रद्धेयम् इदं तव अहम् वदामि इति ॥ ४ ॥

अहमेव स्वयमिदं वदामि जुष्टं देवेभिरुत मानुषेभिः ।
यं कामये तंतमुग्रं कृणोमि तं ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेधाम् ॥ ५ ॥

अहम् । एव । स्वयम् । इदम् । वदामि । जुष्टम् । देवेभिः । उत । मानुषेभिः ।
यम् । कामये । तम्ऽतम् । उग्रम् । कृणोमि । तम् । ब्रह्माणम् । तम् । ऋषिम् । तम् । सुऽमेधाम् ॥

वेङ्कट० अहं स्वयम् इत्यनयोरल्पो भेदः। अहम् एव स्वयम् इदम् वदामि सेवितम् देवैः मनुष्यैः च। यम् अहम् कामये[1], तम्-तम् अहम् उद्‌गूर्णम् करोमि, तम् ब्राह्मणम्, तम् द्रष्टारम्, तम् सुप्रज्ञम् इति ॥ ५ ॥

[2]इति अष्टमाष्टके सप्तमाध्याये एकादशो वर्गः.[2] ॥

अहं रुद्राय धनुरा तनोमि ब्रह्मद्विषे शरवे हन्तवा उ ।
अहं जनाय समदं कृणोम्यहं द्यावापृथिवी आ विवेश ॥ ६ ॥

अहम् । रुद्राय । धनुः । आ । तनोमि । ब्रह्मऽद्विषे । शरवे । हन्तवे । ऊँ इति ।
अहम् । जनाय । सऽमदम् । कृणोमि । अहम् । द्यावापृथिवी इति । आ । विवेश ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अहम् रुद्राय देवाय धनुः आ-ततज्यं करोमि ब्राह्मणानां द्वेष्टारम् हिंसकम् हन्तुम्। अहम् जनाय कलहं करोमि। अहम् द्यावापृथिवी आ विवेश इति ॥ ६ ॥

अहं सुवे पितरमस्य मूर्धन् मम योनिरप्स्व१न्तः समुद्रे ।
ततो वि तिष्ठे भुवनानु विश्वोतामूं द्यां वर्ष्मणोप स्पृशामि ॥ ७ ॥

---

१. कामयते मूको. २-२. नास्ति मूको.

अहम् । सुवे । पितरम् । अस्य । मूर्धन् । मम । योनिः । अप्ऽसु । अन्तरिति । समुद्रे ।
ततः । वि । तिष्ठे । भुवना । अनु । विश्वा । उत । अमूम् । द्याम् । वर्ष्मणा । उप । स्पृशामि ॥७॥

वेङ्कट० अहम् प्रेरयामि आदित्यम् अस्य लोकस्य मूर्धनि। मम गृहम् उदकेषु अन्तरिक्षे। तत्र स्थितैव वि तिष्ठे सर्वाणि भुवनानि। अपि च 'अमूम् दिवम् शरीरेण' उप स्पृशामि धारयितुम् इति ॥ ७ ॥

अहमेव वात इव प्र वाम्यारभमाणा भुवनानि विश्वा ।
परो दिवा पर एना पृथिव्यैतावती महिना सं बभूव ॥ ८ ॥

अहम् । एव । वातःऽइव । प्र । वामि । आऽरभमाणा । भुवनानि । विश्वा ।
परः । दिवा । परः । एना । पृथिव्या । एतावती । महिना । सम् । बभूव ॥ ८ ॥

वेङ्कट० अहम् एव अन्यैरप्रणीता वातः इव शीघ्रम् प्र गच्छामि संस्तम्भयन्ती[1] भुवनानि विश्वानि। द्यावापृथिव्योः परस्तात् एतावती अहं महत्त्वेन सम् बभूव विस्तृतेति ॥ ८ ॥

[2]इति अष्टमाष्टके सप्तमाध्याये द्वादशो वर्गः[3] ॥

[१२६]

[4]शैलूषिः कुल्मलबर्हिषो वामदेव्योऽंहोमुग् वा ऋषिः। विश्वे देवा देवता। उपरिष्टाद् बृहती छन्दः, अष्टमी त्रिष्टुप्[5] ।

न तमंहो न दुरितं देवासो अष्ट मर्त्यम् ।
सजोषसो यमर्यमा मित्रो नयन्ति वरुणो अति द्विषः ॥ १ ॥

न । तम् । अंहः । न । दुःऽइतम् । देवासः । अष्ट । मर्त्यम् ।
सऽजोषसः । यम् । अर्यमा । मित्रः । नयन्ति । वरुणः । अति । द्विषः ॥ १ ॥

वेङ्कट० कुल्मलबर्हिषः शैलूषिः[4]। न "तम् पापम्" न अपि उपद्रवः हे देवाः! व्याप्नोति मनुष्यम्, सङ्गताः यम् इमम् इमे देवाः द्वेष्टॄन् अति नयन्ति। आमन्त्रितस्य विद्यमानत्वमत्र द्रष्टम् इति ॥ १ ॥

तद्धि वयं वृणीमहे वरुण मित्रार्यमन् ।
येना निरंहसो यूयं पाथ नेथा च मर्त्यमति द्विषः ॥ २ ॥

तत् । हि । वयम् । वृणीमहे । वरुण । मित्र । अर्यमन् ।
येन । निः । अंहसः । यूयम् । पाथ । नेथ । च । मर्त्यम् । अति । द्विषः ॥ २ ॥

वेङ्कट० तत् हि रक्षणम् वयम् वृणीमहे वरुणादयः!, येन यूयम् निः पाथ अंहसः, अति नयथ च मर्त्यम् शत्रूनिति ॥ २ ॥

---

१. °भूमिरप्रणीता मूको. २. °म्भती मूको. ३-३. नास्ति मूको. ४. °शैलूषिः मूको. ५-५. कुल्मलवान् मूको.

ते नूनं नोऽयमूतये वरुणो मित्रो अर्यमा ।
नयिष्ठा उ नो नेषणि पर्षिष्ठा उ नः पर्षण्यति द्विषः ॥ ३ ॥

ते । नूनम् । नः । अयम् । ऊतये । वरुण । मित्रः । अर्यमा ।
नयिष्ठाः । ऊँ इति । नः । नेषणि । पर्षिष्ठाः । ऊँ इति । नः । पर्षणि । अति । द्विषः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० ते इदानीम् अस्माकम् रक्षणाय अयम् वरुणः मित्रः अर्यमा, यत्र इमे नेतृतमाः अस्माकम् नेतव्ये, तथा अतिशयेन पारयितारः[1] पारयितव्ये[2], अति नयन्तु द्विषः इति ॥ ३ ॥

यूयं विश्वं परि पाथ वरुणो मित्रो अर्यमा ।
युष्माकं शर्मणि प्रिये स्याम सुप्रणीतयोऽति द्विषः ॥ ४ ॥

यूयम् । विश्वम् । परि । पाथ । वरुणः । मित्र । अर्यमा ।
युष्माकम् । शर्मणि । प्रिये । स्याम । सुऽप्रनीतयः । अति । द्विषः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० यूयम् विश्वम् परि रक्षथ वरुणादयः । युष्माकम् सुखे प्रिये स्याम सुप्रणयनाः । अतितरेम च शत्रून् इति ॥ ४ ॥

आदित्यासो अति स्रिधो वरुणो मित्रो अर्यमा ।
उग्रं मरुद्भी रुद्रं हुवेमेन्द्रमग्निं स्वस्तयेऽति द्विषः ॥ ५ ॥

आदित्यासः । अति । स्रिधः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।
उग्रम् । मरुत्ऽभिः । रुद्रम् । हुवेम । इन्द्रम् । अग्निम् । स्वस्तये । अति । द्विषः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अति नयन्तु उपक्षपयितॄन् इमे वरुणादयः आदित्याः । उद्गूर्णम् रुद्रम् च पुत्रैः मरुद्भिः सह हुवेम, तथा इन्द्राग्नी च अविनाशाय[3] । ते अति "नयन्तु अस्मान्" शत्रून् इति ॥ ५ ॥

नेतार ऊ षु णस्तिरो वरुणो मित्रो अर्यमा ।
अति विश्वानि दुरिता राजानश्चर्षणीनामति द्विषः ॥ ६ ॥

नेतारः । ऊँ इति । सु । नः । तिरः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।
अति । विश्वानि । दुःऽइता । राजानः । चर्षणीनाम् । अति । द्विषः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अस्मान् शत्रुभ्यः तिरः नेतारः कल्याणं वरुणादयः । विश्वानि दुरितानि अति नयन्तु चर्षणीनाम्[5] राजानः, अति नयन्तु च शत्रून् इति ॥ ६ ॥

शुनमस्मभ्यमूतये वरुणो मित्रो अर्यमा ।
शर्म यच्छन्तु सप्रथ आदित्यासो यदीमहे अति द्विषः ॥ ७ ॥

---

१. वरयिता° मूको. २. वारयि° मूको ३. अविनाशन मूको. ४-४. "नयन्तोस्मान् मूको.
५. सुदितम् मूको.

शुनम् । अस्मभ्यम् । ऊतये । वरुण । मित्र । अर्यमा ।
शर्म । यच्छन्तु । सऽप्रथः । आदित्यासः । यत् । ईमहे । अति । द्विषः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० सुखम् अस्मभ्यम् रक्षणाय वरुणादय गृहम् प्र-यच्छन्तु विस्तीर्णम् आदित्याः, यदा युष्मान् याचामहे, अति नयन्तु च शत्रून् ॥ ७ ॥

यथा ह त्यद्वसवो गौर्यं चित् पदि षिताममुञ्चता यजत्राः ।
एवो ष्वस्मन्मुञ्चता व्यंहः प्र तार्यग्ने प्रतरं न आयुः ॥ ८ ॥

यथा । ह । त्यत् । वसवः । गौर्यम् । चित् । पदि । सिताम् । अमुञ्चत । यजत्राः ।
एवो इति । सु । अस्मत् । मुञ्चत । वि । अंहः । प्र । तारि । अग्ने । प्रऽतरम् । नः । आयुः ॥

वेङ्कट० गतेति (ऋ ४,१२,६ द्र) ॥ ८ ॥

[१]इति अष्टमाष्टके सप्तमाध्याये त्रयोदशो वर्गः[१] ॥

[१२७]

[१]कुशिकः सौभरः रात्रिर्वा भारद्वाजी ऋषिः । रात्रिर्देवता । गायत्री छन्दः[१] ।

रात्री व्यख्यदायती पुरुत्रा देव्य१क्षभिः । विश्वा अधि श्रियोऽधित ॥ १ ॥

रात्री । वि । अख्यत् । आऽयती । पुरुऽत्रा । देवी । अक्षऽभिः । विश्वाः । अधि । श्रियः । अधित ॥ १ ॥

वेङ्कट० कुशिकः सौभरः । रात्रिः[२] वि पश्यति आगता[३] बहून् देवी अक्षभिः नक्षत्रात्मकैः । सर्वाः च श्रियः[४] आत्मनि निधत्ते इति ॥ १ ॥

ओर्वप्रा अमर्त्या निवतो देव्युद्वतः । ज्योतिषा बाधते तमः ॥ २ ॥

आ । उरु । अप्राः । अमर्त्या । निऽवतः । देवी । उत्ऽवतः । ज्योतिषा । बाधते । तमः ॥ २ ॥

वेङ्कट० आ पूरयति उरु अन्तरिक्षम्[५] अमर्त्या निवतः च देवी उद्वतः च देशान्, [६]ज्योतिषा च बाधते[६] तमः ॥ २ ॥

निरु स्वसारमस्कृतोषसं देव्यायती । अपेदु हासते तमः ॥ ३ ॥

नि । ऊँ इति । स्वसारम् । अस्कृत । उषसम् । देवी । आऽयती । अप । इत् । ऊँ इति । हासते । तमः ॥

वेङ्कट० भगिनीम् उषसम् निष्कृणोति देवी आगच्छन्ती, अप एव गमयति तमः ॥ ३ ॥

१-१. नास्ति मूको. २. रात्रि मूको. ३. °गमिता मूको. ४. श्री मूको. ५. अा'गरि° मूको. ६-६. °या बाधते च अ°.

सा नो अद्य यस्या वयं नि ते यामन्नविक्ष्महि । वृक्षे न वसतिं वयः ॥ ४ ॥

सा । नः । अद्य । यस्याः । वयम् । नि । ते । यामन् । अविक्ष्महि । वृक्षे । न । वसतिम् । वयः ॥ ४ ॥

वेङ्कट॰ सा नः अद्य भद्रं करोतु, यस्याः वयम् स्वभूताः तव आगमने सुखम् नि विशामहे, वृक्षे इव आवासं प्रति पक्षिणः ॥ ४ ॥

नि ग्रामासो अविक्षत नि पद्वन्तो नि पक्षिणः । नि श्येनासश्चिदर्थिनः ॥ ५ ॥

नि । ग्रामासः । अविक्षत । नि । पत्ऽवन्तः । नि । पक्षिणः । नि । श्येनासः । चित् । अर्थिनः ॥५॥

वेङ्कट॰ नि अविशन्त मनुष्यसङ्घाः, नि च पद्वन्तः चतुष्पाद[1], नि च पक्षिणः, नि च श्येनाः निद्राऽर्थिनः ॥ ५ ॥

यावया वृक्यं वृकं यवय स्तेनमूर्म्ये । अथा नः सुतरा भव ॥ ६ ॥

यवय । वृक्यम् । वृकम् । यवय । स्तेनम् । ऊर्म्ये । अथ । नः । सुऽतरा । भव ॥ ६ ॥

वेङ्कट॰ पृथक् कुरु वृकीम् वृकम् च। पृथक् कुरु च स्तेनम् रात्रे! अस्मत्तः। अथ अस्माकम् सुतरा भव इति ॥ ६ ॥

उप मा पेपिशत् तमः कृष्णं व्यक्तमस्थित । उष ऋणेव यातय ॥ ७ ॥

उप । मा । पेपिशत् । तमः । कृष्णम् । विऽअक्तम् । अस्थित । उषः । ऋणाऽइव । यातय ॥ ७ ॥

वेङ्कट॰ पिशिः आश्लेषकर्मा। माम् उप पेपिशत् तमः नैशम्। कृष्णम् तमः विशेषेण उत्तिष्ठति। हे उषः! तमः ऋणानि इव पृथक् कुरु। उषोरूपा च भवति रात्रिरन्ततः। तदभिप्रायाणि ज्योतिर्वचनानि इति ॥ ७ ॥

उप ते गा इवाकरं वृणीष्व दुहितर्दिवः । रात्रि स्तोमं न जिग्युषे ॥ ८ ॥

उप । ते । गाःऽइव । आ । अकरम् । वृणीष्व । दुहितः । दिवः । रात्रि । स्तोमम् । न । जिग्युषे ॥ ८ ॥

वेङ्कट॰ उप आ करोमि स्तुती. अहं तुभ्यम्[1] पशून् इव। ता त्वम्[2] वृणीष्व दिवः दुहितः! । हे रात्रि! यथा जिग्युषे राज्ञे स्तोत्रम् उपकुर्वन्ति, तथा अहं च तुभ्यम् उपाकरम् इति ॥ ८ ॥

[3]इति अष्टमाष्टके सप्तमाध्याये चतुर्दशो वर्गः[3] ॥

[१२८]

[3]विहव्य आङ्गिरस ऋषिः। विश्वे देवा देवता। त्रिष्टुप् छन्द[4], नवमी जगती[3]।

ममाग्ने वर्चो विहवेष्वस्तु वयं त्वेन्धानास्तन्वं पुषेम ।

मह्यं नमन्तां प्रदिशश्चतस्रस्त्वयाध्यक्षेण पृतना जयेम ॥ १ ॥

---

१. °भ्यमहं मूको. २. त्वां मूको. ३-३. नास्ति मूको.

ममं । अग्ने । वर्चः । विऽहवेषु । अस्तु । वयम् । त्वा । इन्धानाः । तन्वम् । पुषेम ।
मह्यम् । नमन्ताम् । प्रऽदिशः । चतस्रः । त्वया । अधिऽअक्षेण । पृतनाः । जयेम ॥ १ ॥

वेङ्कट० विहव्य आङ्गिरसः । मम अग्ने ! शारीरम् वर्चः तव विहवेषु भवतु । वयम् त्वाम् इन्धानाः शरीरम् अवैः पुषेम । मह्यम् नमन्ताम् मुख्या दिशः । त्वया अध्यक्षेण वयम् पृतनाः जयेम ॥ १ ॥

मम देवा विहवे सन्तु सर्व इन्द्रवन्तो मरुतो विष्णुरग्निः ।
ममान्तरिक्षमुरुलोकमस्तु मह्यं वातः पवतां कामे अस्मिन् ॥ २ ॥

ममं । देवाः । विऽहवे । सन्तु । सर्वे । इन्द्रऽवन्तः । मरुतः । विष्णुः । अग्निः ।
ममं । अन्तरिक्षम् । उरुऽलोकम् । अस्तु । मह्यम् । वातः । पवताम् । कामे । अस्मिन् ॥ २ ॥

वेङ्कट० निगदसिद्धा । विस्तृतस्थानम् उरुलोकम् इति ॥ २ ॥

मयि देवा द्रविणमा यजन्तां मय्याशीरस्तु मयि देवहूतिः ।
दैव्या होतारो वनुषन्त पूर्वेऽरिष्टाः स्याम तन्वा सुवीराः ॥ ३ ॥

मयि । देवाः । द्रविणम् । आ । यजन्ताम् । मयि । आऽशीः । अस्तु । मयि । देवऽहूतिः ।
दैव्याः । होतारः । वनुषन्त । पूर्वे । अरिष्टाः । स्याम । तन्वा । सुऽवीराः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० मयि देवाः धनम् आ प्रयच्छन्तु । मयि आशीः अस्तु अभिलषितम्, मयि देवह्वानम् । दैव्याः होतारः अग्निप्रभृतयः पूर्वे सेवन्ताम् अस्मान् । अन्यूनाः अवेम शरीरेण सुपुत्राः ॥ ३ ॥

मह्यं यजन्तु मम यानि हव्याकूतिः सत्या मनसो मे अस्तु ।
एनो मा नि गां कतमच्चनाहं विश्वे देवासो अधि वोचता नः ॥ ४ ॥

मह्यम् । यजन्तु । ममं । यानि । हव्या । आऽकूतिः । सत्या । मनसः । मे । अस्तु ।
एनः । मा । नि । गाम् । कतमत् । चन । अहम् । विश्वे । देवासः । अधि । वोचत । नः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० ते होतारो मदर्थम् यजन्तु मम यानि हवींषि । मम मनसः आकूतिः सत्या भवतु । पापम् अहम् कतमत् चन अपि मा नि गाम् । हे विश्वे देवाः ! अधि वोचत अस्मान् इति ॥ ४ ॥

देवीः षळुर्वीरुरु नः कृणोत विश्वे देवास इह वीरयध्वम् ।
मा हास्महि प्रजया मा तनूभिर्मा रधाम द्विषते सोम राजन् ॥ ५ ॥

देवीः । षट् । उर्वीः । उरु । नः । कृणोत । विश्वे । देवासः । इह । वीरयध्वम् ।
मा । हास्महि । प्रऽजया । [१]मा । तनूभिः । मा । रधाम । द्विषते । सोम । राजन्[१] ॥ ५ ॥

१-१. निगमोऽयं पा. (१०,८०) ऋ.

वेङ्कट० हे धुप्रभृतयः! देवीः! पद् उर्वीः! बहु अस्माकम् कृणुत। विश्वे देवाः! इह वीर्यम् कुरुत। मा वियुक्ता भवेम पुत्रेण अङ्गैः च। मा च वशं गच्छेम द्विषते सोम! राजन्! ॥ ५ ॥

[1]इति अष्टमाष्टके सप्तमाध्याये पञ्चदशो वर्गः[1] ॥

अग्ने॑ म॒न्युं प्र॑ति॒नु॒दन् परे॑षा॒मद॑ब्धो गो॒पाः परि॑ पाहि न॒स्त्वम् ।
प्र॒त्यञ्चो॑ यन्तु नि॒गुतः॒ पुन॒स्ते॒३॑ऽमैषां॑ चि॒त्तं प्र॒बुधां॒ वि ने॑शत् ॥ ६ ॥

अग्ने॑ । म॒न्युम् । प्र॒ति॒ऽनु॒दन् । परे॑षाम् । अद॑ब्धः । गो॒पाः । परि॑ । पा॒हि॒ । नः॒ । त्वम् ।
प्र॒त्यञ्चः॑ । य॒न्तु॒ । नि॒ऽगुतः॑ । पुन॒रिति॑ । ते । अ॒मा । ए॒षा॒म् । चि॒त्तम् । प्र॒ऽबुधा॑म् । वि । ने॒श॒त् ॥

वेङ्कट० अग्ने! क्रोधम् प्रतिनुदन् शत्रूणाम् अहिंसित. गोपायिता परि रक्ष अस्मान् त्वम्। प्रतिमुखाः गच्छन्तु शत्रवः पुनः च ते। सह एषाम् चित्तम् प्रबुधानाम्[2] वि नश्यतु ॥ ६ ॥

धा॒ता धा॑तॄ॒णां भुव॑नस्य॒ यस्पति॑र्दे॒वं त्रा॒तार॑मभिमातिषा॒हम् ।
इ॒मं य॒ज्ञम॒श्विनो॒भा बृह॒स्पति॑र्दे॒वाः पा॑न्तु॒ यज॑मानं न्य॒र्थात् ॥ ७ ॥

धा॒ता । धा॒तॄ॒णाम् । भुव॑नस्य । यः । पतिः॑ । दे॒वम् । त्रा॒तार॑म् । अ॒भि॒मा॒ति॒ऽस॒हम् ।
इ॒मम् । य॒ज्ञम् । अ॒श्विना॑ । उ॒भा । बृह॒स्पतिः॑ । दे॒वाः । पा॒न्तु॒ । यज॑मानम् । नि॒ऽअ॒र्थात् ॥७॥

वेङ्कट० कर्ता कर्तॄणाम् अपि भुवनस्य यः पतिः तम् देवम् सवितारम् त्रातारम् शत्रूणाम् अभिभवितारम् स्तौमि। इमम् यष्टारम् यजमानम् अश्विप्रभृतयः देवाः रक्षन्तु अनर्थात् इति ॥ ७ ॥

उ॒रु॒व्यचा॑ नो महि॒षः शर्म॑ यंसद॒स्मिन् हवे॑ पुरुहू॒तः पु॑रु॒क्षुः ।
स नः॑ प्र॒जायै॑ हर्यश्व मृळये॒न्द्र मा नो॑ रीरिषो॒ मा परा॑ दाः ॥ ८ ॥

उ॒रु॒ऽव्यचाः॑ । नः॒ । म॒हि॒षः । शर्म॑ । यं॒स॒त् । अ॒स्मिन् । हवे॑ । पु॒रु॒ऽहू॒तः । पु॒रु॒ऽक्षुः ।
सः । नः॒ । प्र॒ऽजायै॑ । ह॒रि॒ऽअ॒श्व॒ । मृ॒ळय॑ । इन्द्र॑ । मा । नः॒ । रि॒रि॒षः॒ । मा । परा॑ । दाः॒ ॥८॥

वेङ्कट० बहुव्याप्तिः अस्मभ्यम् महान् गृहम् प्रयच्छतु अस्मिन् ह्वाने पुरुहूतः इन्द्रो बहुस्तुतिः। सः अस्माकम् प्रजायै हर्यश्व! सुखम् उत्पादय। इन्द्र! मा अस्मान् हिंसीः, मा च परित्याक्षीः।[3] ॥८॥

ये नः॑ स॒पत्ना॒ अप॒ ते भ॑वन्त्विन्द्रा॒ग्निभ्या॒मव॑ बाधामहे॒ तान् ।
वस॑वो रु॒द्रा आ॑दि॒त्या उ॑परि॒स्पृशं॑ मो॒ग्रं चेत्ता॑रमधिरा॒जम॑क्रन् ॥ ९ ॥

ये । नः॒ । स॒ऽपत्नाः॑ । अप॑ । ते । भ॒व॒न्तु॒ । इ॒न्द्रा॒ग्निऽभ्या॑म् । अव॑ । बा॒धा॒म॒हे॒ । तान् ।
वस॑वः । रु॒द्राः । आ॒दि॒त्याः । उ॒प॒रि॒ऽस्पृश॑म् । मा॒ । उ॒ग्रम् । चे॒त्तार॑म् । अ॒धि॒ऽरा॒जम् । अ॒क्र॒न् ॥

1-1. नास्ति मूको. 2. °बुधाना वि°. 3. परित्या° मूको.

वेङ्कट० ये अस्माकम् सपत्नाः ते अव[1] भवन्तु। तान् वयम् इन्द्राग्निभ्याम् अव बाधामहे। वस्वादयः[2] माम् उपरिस्पृशम् संजातानाम् उद्गूर्णम् ज्ञातारम् अधिराजम् च कुर्वन्तु इति ॥ ९॥

[3]इति अष्टमाष्टके सप्तमाध्याये षोडशो वर्गः[3] ॥

[१२९]

[4]प्रजापतिः परमेष्ठी ऋषिः। भाववृत्तं देवता। त्रिष्टुप् छन्दः[4]।

नास॑दासी॒न्नो सदा॑सीत् त॒दानीं॒ नासी॒द्रजो॒ नो व्यो॑मा प॒रो यत्।
किमाव॑रीवः॒ कुह॒ कस्य॒ शर्म॒न्नम्भः॒ किमा॑सी॒द्गह॑नं ग॒भीर॑म् ॥ १ ॥

न। अस॑त्। आ॒सी॒त्। नो इति॑। सत्। आ॒सी॒त्। त॒दानी॑म्। न। आ॒सी॒त्। रजः॑। नो इति॑। विऽओ॑म। प॒रः। यत्। किम्। आ। अ॒व॒री॒व॒रि॒ति॑। कुह॑। कस्य॑। शर्म॑न्। अम्भः॑। किम्। आ॒सी॒त्। गह॑नम्। ग॒भीर॑म् ॥ १ ॥

वेङ्कट० प्रजापतिः परमेष्ठी। भावानां वृत्तं प्रतिपाद्यं महाप्रलयावस्थायाम्। असच्छब्दः कारणवचनः। सच्छब्दः कार्यवचनः। अयं परिदृश्यमानः कार्यवर्गः कारणवर्गश्च न अभूत्। असच्छब्दः प्राणवचन इति। अत्र वाजसनेयकम्—'असद्वा इदम् अग्र आसीत्। तदाहुः किं तदसद् आसीदित्यृषयो वाऽव तेऽग्रेऽसदासीत् तदाहुः के त ऋषय इति प्राणा वा ऋषयः' (माश ६,१,१,१) इति। नो सदासीत् इत्ययं लोको न च अन्तरिक्षं न च परः परस्ताद् यद् भवति तदपि इति। यद्वा सच्छब्देन अन्तरिक्षम् उक्तम्। 'सद् [illegible] अन्तरिक्षम्' इति ब्राह्मणम्। किम् तदानीम् भूतम् इदं सर्वम् आच्छादयामास, क्व वा तत्र स्थितम्, कस्य वा गृहे। अम्भः च तदानीम् कीदृशम् आसीत् गहनम् गभीरम् इदानीं दृश्यमानम् इति ॥ १ ॥

न मृ॒त्युरा॑सीद॒मृतं॒ न तर्हि॒ न रात्र्या॒ अह्न॑ आसीत् प्रके॒तः।
आनी॑दवा॒तं स्व॒धया॒ तदेकं॒ तस्मा॑द्धा॒न्यन्न प॒रः किं च॒नास॑ ॥ २ ॥

[5]न। मृ॒त्युः। आ॒सी॒त्। अ॒मृत॑म्। न। तर्हि॑[5]। न। रात्र्याः॑। अह्नः॑। आ॒सी॒त्। प्र॒ऽके॒तः। आनी॑त्। अ॒वा॒तम्। स्व॒धया॑। तत्। एक॑म्। तस्मा॑त्। ह॒। अ॒न्यत्। न। प॒रः। किम्। च॒न। आ॒स॒ ॥ २ ॥

वेङ्कट० मृत्युः न आसीत् न अपि अमृतम्। न च रात्र्याः अह्नः आसीत् प्रकेतः। अहोरात्रविभागो नासीत्। अजीवत् वातवर्जितम् स्वधया तत् एकम्। तस्मात् परम् तदानीम् न किम् च आसीत् अन्यत् इति। अत्र शाट्यायनकम्—'नाग्निरासीत् नादित्यो न वायुर्न ज्योतिष्मद् उदतपत्, नान्यद् ज्योतिष्मद्

1. नास्ति मूको. 2. [illegible] मूको. 3-3. नास्ति मूको. 4-4. ऋा. (७,१) भिन्नमोऽर्थ द्र.

उदप्लवत, तपो ज्योतिष्मद् उपप्लवत। तद् यद् ऋतम् इति वाक सा, यत् सत्यम् इति प्राण स, यत्तप इति मनस्तत्। तेषामन्नम् एव ज्योतिरासीत्' (जैब्रा ३,३६०) इति ॥ २ ॥

तम आसीत् तमसा गूळ्हमग्रेऽप्रकेतं सलिलं सर्वमा इदम् ।
तुच्छ्येनाभ्वपिहितं यदासीत् तपसस्तन्महिनाजायतैकम् ॥ ३ ॥

तम । आसीत् । तमसा । गूळ्हम् । अग्रे । अप्रऽकेतम् । सलिलम् । सर्वम् । आ । इदम् ।
तुच्छ्येन । आभु । अपिऽहितम् । यत् । आसीत् । तपस । तत् । महिना । अजायत । एकम् ॥

वेङ्कट० अथ तम आसीत् इति प्रकृत्यभिप्रायम् आहु । तेन तमसा गूळ्हम् इदम् सर्वम् अग्र अप्रज्ञातम् आसीत्। ईदृशम् इति वक्तुम् न आसीद् इति। तदुक्त मनुना (१,५) — 'आसीदिद तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम्' इति। तत्र सलिलम् इदम् आसीत् सर्वम्। तुच्छि क्षुदिना समानकर्मा। क्षोदनीयेन मृत्युना उदकेन यत् महो[1] ब्रह्म अपिहितम् आसीत्, तस्मात् ब्रह्मण तपस महिम्ना एकम् भूतम् अजायत। तदिद मन इत्याहु ॥ ३ ॥

कामस्तदग्रे समवर्तताधि मनसो रेतः प्रथमं यदासीत् ।
सतो बन्धुमसति निरविन्दन् हृदि प्रतीष्या कवयो मनीषा ॥ ४ ॥

काम । तत् । अग्रे । सम । अवर्तत । अधि । मनस । रेत । प्रथमम् । यत् । आसीत् ।
सत । बन्धुम् । असति । नि । अविन्दन् । हृदि । प्रतिऽइष्य । कवय । मनीषा ॥ ४ ॥

वेङ्कट० ब्रह्मण तदानीम् अग्रे कश्चित् काम सम् अवर्तत[2], मनस रेत प्रथमम् यत् आसीत् इति। सत बन्धुम् असति नि अविन्दन् हृदि अन्विष्य कवय इदानीन्तनाः प्रज्ञानेन इति ॥ ४ ॥

तिरश्चीनो विततो रश्मिरेषामधः स्विदासी३दुपरि स्विदासी३त् ।
रेतोधा आसन् महिमान आसन्त्स्वधा अवस्तात् प्रयतिः परस्तात् ॥ ५ ॥

तिरश्चीन । विऽतत । रश्मि । एषाम् । अध । स्वित् । आसी३त् । उपरि । स्वित् ।
आसी३त् । रेतऽधा । आसन् । महिमान । आसन् । स्वधा । अवस्तात् । प्रऽयति । परस्तात् ॥

वेङ्कट० एषाम् दिवि स्थितानां देवानाम् इतोमुखः विनत रश्मि भवति। सोऽयं रश्मिः एषाम् अधस्तात् किं लब्धव्यम्[3] आसीत् अपि वा उपरि इति प्रश्नः। तथा उभय प्रदातारो भवन्ति देवा महिमवन्तश्च। उदकम् अधस्तात् गच्छति, यजमानानां प्रदानम्[4] उपरि। एव देवाः महिमान भवन्ति। तदिद सर्वं किंरूपम् इति प्रश्न ॥ ५ ॥

को अद्धा वेद क इह प्र वोचत् कुत आजाता कुत इयं विसृष्टिः ।
अर्वाग्देवा अस्य विसर्जनेनाथा को वेद यत आबभूव ॥ ६ ॥

---

१. महो वि°. २. अवर्तत [illegible]. ३. °ध्यम् वि°; °ध्यम् [illegible]. ४. प्रदानम् [illegible]

कः । अद्धा । वेद । कः । इह । प्र । वोचत् । कुतः । आऽजाता । कुतः । इयम् । विऽसृष्टिः ।
अर्वाक् । देवाः । अस्य । विऽसर्जनेन । अथ । कः । वेद । यतः । आऽबभूव ॥ ६ ॥

वेङ्कट० कः सत्यम् इह जानाति । कः वा इह अस्माकम्[1] प्र ब्रवीति—कुतः इयम् विसृष्टिः इति, तदिदं कुतः आजाता इत्यस्य विशदवचनम्—अर्वाक् काले देवाः च आसन् अस्य ब्रह्मणः विसर्जनेन पितुः इव पुत्राः । अथ कः जानाति प्राक्कालीनम् यतः आबभूव इति ॥ ६ ॥

इयं विसृष्टिर्यत आबभूव यदि वा दधे यदि वा न ।
यो अस्याध्यक्षः परमे व्योमन्त्सो अङ्ग वेद यदि वा न वेद ॥ ७ ॥

इयम् । विऽसृष्टिः । यतः । आऽबभूव । यदि । वा । दधे । यदि । वा । न ।
यः । अस्य । अधिऽअक्षः । परमे । विऽओमन् । सः । अङ्ग । वेद । यदि । वा । न । वेद ॥७॥

वेङ्कट० इयम् विसृष्टिः यतः आबभूव, तदसौ जानाति । तथा विसृष्टं सर्वम् यदि वा[2] स स्रष्टा धारयति यदि वा न, तच्च स एव जानाति । यः[3] अस्य सर्वजगतः अधिद्रष्टा परमे व्योम्नि स्थितः सूर्यः, सः इदम् अङ्ग जानाति यदि वा न वा इति ॥ ७ ॥

"इति अष्टमाष्टके सप्तमाध्याये सप्तदशो वर्गः" ॥

[१३०]

"यज्ञः प्राजापत्य ऋषिः । भाववृत्तं देवता । त्रिष्टुप् छन्दः, प्रथमा जगती" ।

यो यज्ञो विश्वतस्तन्तुभिस्तत एकशतं देवकर्मेभिरायतः ।
इमे वयन्ति पितरो य आययुः प्र वयाप वयेत्यासते तते ॥ १ ॥

यः । यज्ञः । विश्वतः । तन्तुऽभिः । ततः । एकऽशतम् । देवऽकर्मेभिः । आऽयतः ।
इमे । वयन्ति । पितरः । ये । आऽययुः । प्र । वय । अप । वय । इति । आसते । तते ॥ १ ॥

वेङ्कट० यज्ञः प्राजापत्यः । यः यज्ञः सर्वतः तन्तुभिः छन्दोभिः ततः, यावत् एकशतविधादिकं[4] दीप्तकर्मभिः पुरुषैः आयतः दीर्घीकृतः, तम् इमे पितरः वयन्ति ये आगच्छन्ति । किञ्च ते वितते तस्मिन् यज्ञे प्र वयत अप वयत इति वर्त्विजो ब्रुवाणाः आसते इति । प्रवापं दीर्घतन्तुविस्तार इति ॥ १ ॥

पुमाँ एनं तनुत उत् कृणत्ति पुमान् वि तत्ने अधि नाके अस्मिन् ।
इमे मयूखा उप सेदुरू सदः सामानि चक्रुस्तसराण्योतवे ॥ २ ॥

पुमान् । एनम् । तनुते । उत् । कृणत्ति । पुमान् । वि । तत्ने । अधि । नाके । अस्मिन् ।
इमे । मयूखाः । उप । सेदुः । ऊँ इति । सदः । सामानि । चक्रुः । तसराणि । ओतवे ॥ २ ॥

---

१. °कम् इह मूको. २. न मूको. ३. ये मूको. ४-४. नास्ति मूको. ५. °एकशतविधा-दिकम् मूको.

वेङ्कट० तम् इमं यज्ञम् प्रथमम् पुमान् तनुते, ततः उत् कृणत्ति च संस्थितम्। पुमान् एव वि-स्तारयति अस्मिन् नाके। तत्र इमे मयूखाः भूत्वा सदः उप सीदन्ति इति छन्दोभि-प्रायमाहुः। सामानि च अकुर्वन् 'तिर्यक्तन्तूनि ओतुम्' इति ॥ २ ॥

कासीत् प्रमा प्रतिमा किं निदानमाज्यं किमासीत् परिधिः क आसीत् ।
छन्दः किमासीत् प्रउगं किमुक्थं यद्देवा देवमयजन्त विश्वे ॥ ३ ॥

का। आसीत्। प्रऽमा। प्रतिऽमा। किम्। निऽदानम्। आज्यम्। किम्। आसीत्। परिऽधिः। कः। आसीत्। छन्दः। किम्। आसीत्। प्रउगम्। किम्। उक्थम्। यत्। देवाः। देवम्। अयजन्त। विश्वे ॥

वेङ्कट० यदा साध्याः देवाः परम् देवम् अयजन्त, तदा तस्य यज्ञस्य प्रमाप्रभृतयः 'के आसन्निति'। तत्र प्रमा उपक्रमः, प्रतिमा प्रमाणम् अग्निष्टोमोक्थ्यादिकम्, निदानम् कारणम् कामः। शिष्टं स्पष्टमिति ॥ ३ ॥

अग्नेर्गायत्र्यभवत् सयुग्वोष्णिहया सविता सं बभूव ।
अनुष्टुभा सोम उक्थैर्महस्वान् बृहस्पतेर्बृहती वाचमावत् ॥ ४ ॥

अग्नेः। गायत्री। अभवत्। सऽयुग्वा। उष्णिहया। सविता। सम्। बभूव।
अनुऽस्तुभा। सोमः। उक्थैः। महस्वान्। बृहस्पतेः। बृहती। वाचम्। आवत् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० 'चतुरुत्तरैर्वै देवाश्छन्दोभिः सयुग् भूत्वैतां श्रियम् आरोहन्। यस्यामेत एतर्हि प्रतिष्ठिताः' (ऐब्रा ८,६) इत्युक्तम्। अग्नेः गायत्री अभवत् सहयोक्त्री तेन सङ्गता इति। उष्णिक्छन्दसा सविता सम् बभूव, अनुष्टुभा सोमः, उक्थैः महस्वान् इन्द्र इति वदन्ति। बृहस्पतेः वाक्यम् बृहती अगच्छद् इति ॥ ४ ॥

विराण्मित्रावरुणयोरभिश्रीरिन्द्रस्य त्रिष्टुबिह भागो अह्नः ।
विश्वान् देवाञ्जगत्या विवेश तेन चाक्लृप्र ऋषयो मनुष्याः ॥ ५ ॥

विऽराट्। मित्रावरुणयोः। अभिऽश्रीः। इन्द्रस्य। त्रिऽस्तुप्। इह। भागः। अह्नः।
विश्वान्। देवान्। जगती। आ। विवेश। तेन। चाक्लृप्रे। ऋषयः। मनुष्याः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० विराट् एतयोः अभिसम्भर्त्री। इन्द्रस्य त्रिष्टुप् छन्दसां विभागे भागः आसीत् यज्ञस्य। जगती विश्वान् देवान् आ विवेश। तेन अनेन यज्ञेन क्लृप्ता अभवन् ऋषयः सन्तः मनुष्याः इति ॥ ५ ॥

चाक्लृप्रे तेन ऋषयो मनुष्या यज्ञे जाते पितरो नः पुराणे ।
पश्यन् मन्ये मनसा चक्षसा तान् य इमं यज्ञमयजन्त पूर्वे ॥ ६ ॥

चाक्लृप्रे। तेन। ऋषयः। मनुष्याः। यज्ञे। जाते। पितरः। नः। पुराणे।
पश्यन्। मन्ये। मनसा। चक्षसा। तान्। ये। इमम्। यज्ञम्। अयजन्त। पूर्वे ॥ ६ ॥

१-१. °भूत्वा मूको. २-२. °आसन्निति अ°.

वेङ्कट० कलशा आसन् तेन यज्ञेन ऋषयः मनुष्याः यज्ञे जाते अस्माकम् पितरः प्रत्ने[1] काले। पश्यन् जानामि मनोमयेन चक्षुषा तान् अहम्, ये इमम् यज्ञम् अयजन्त पूर्वे इति ॥ ६ ॥

सहस्तोमाः सहछन्दस आवृतः सहप्रमा ऋषयः सप्त दैव्याः ।
पूर्वेषां पन्थामनुदृश्य धीरा अन्वालेभिरे रथ्यो३ न रश्मीन् ॥ ७ ॥

सहऽस्तोमाः । सहऽछन्दसः । आऽवृतः । सहऽप्रमाः । ऋषयः । सप्त । दैव्याः ।
पूर्वेषाम् । पन्थाम् । अनुऽदृश्य । धीराः । अनुऽआलेभिरे । रथ्यः । न । रश्मीन् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० स्तोमैः छन्दोभिः प्रमाभिश्च सहिताः आवर्तन्त ऋषयः सप्त दिवि भवाः । तेषाम् पूर्वेषाम् पन्थानम् अनुदृश्य[2] प्राज्ञाः तान् अन्वारभन्ते कर्मभिः यथा सारथयः रश्मीन् इति । निरूपणीयं वृद्धैः सूक्तम् इति ॥ ७ ॥

[3]इति अष्टमाष्टके सप्तमाध्याये अष्टादशो वर्गः[3] ॥

[१३१]

[4]सुकीर्तिः काक्षीवत ऋषिः । इन्द्रो देवता; ४,५ अश्विनौ । त्रिष्टुप् छन्दः, चतुर्थ्यनुष्टुप्[4] ।

अप प्राचं इन्द्र विश्वाँ अमित्रानपापाचो अभिभूते नुदस्व ।
अपोदीचो अप शूराधराच उरौ यथा तव शर्मन् मदेम ॥ १ ॥

अपं । प्राचः । इन्द्र । विश्वान् । अमित्रान् । अपं । अपाचः । अभिऽभूते । नुदस्व ।
अपं । उदीचः । अपं । शूर । अधराचः । उरौ । यथा । तव । शर्मन् । मदेम ॥ १ ॥

वेङ्कट० सुकीर्तिः काक्षीवतः । सर्वतोदिक्कम् अमित्रान् "अभिभूते! अप" नुदस्व, यथा त्वया दत्ते विस्तृते सुखे वयम् मदेम इति ॥ १ ॥

कुविदङ्ग यवमन्तो यवं चिद्यथा दान्त्यनुपूर्वं वियूय ।
इहेहैषां कृणुहि भोजनानि ये बर्हिषो नमोवृक्तिं न जग्मुः ॥ २ ॥

कुवित् । अङ्ग । यवंऽमन्तः । यवम् । चित् । यथा । दान्ति । अनुऽपूर्वम् । विऽयूय ।
इहऽइह । एषाम् । कृणुहि । भोजनानि । ये । बर्हिषः । नमःऽवृक्तिम् । न । जग्मुः ॥ २ ॥

वेङ्कट० बहु अङ्ग इन्द्र! यवमन्तः यवम् अनुक्रमेण छित्वा यथा प्रयच्छन्ति याचमानेभ्यः, तथा त्वम् अस्माकम् इह च इह च कृणु भोजनानि एषाम्[5], ये "बर्हिषः नमोवृक्तिम्[6] न गच्छन्ति[7] । नमोवृक्तिः[8] देवपूजार्थम् [9]हि छेदनम्[9] इति । अयजमानानाम्[10] धनमाच्छिद्य प्रयच्छ इति ॥ २ ॥

---

१. प्रत्ने मूको. २. अनुदिश्य मूको. ३-३. नास्ति मूको. ४-४. °माश्वमेनप° मूको. ५. एषा मूको. ६. हविर्षोनाभावृत्ति मूको. ७. बच्छन्ति मूको. ८. वृत्तिः मूको ९-९. °च्छेद° मूको. १०. °मानान् दि°.

नहि स्थूर्यृतुथा यातमस्ति नोत श्रवो विविदे संगमेषु ।
गव्यन्त इन्द्रं सख्याय विप्रा अश्वायन्तो वृषणं वाजयन्तः ॥ ३ ॥

नहि । स्थूरि । ऋतुऽथा । यातम् । अस्ति । न । उत । श्रवः । विविदे । सम्ऽगमेषु ।
[1]गव्यन्तः । इन्द्रम् । सख्याय । विप्राः । अश्वऽयन्तः । वृषणम् । वाजयन्तः[1] ॥ ३ ॥

वेङ्कट० नहि स्थूलं धान्यम् ऋतुषु यातम् अस्माकं प्राप्तम् अस्ति, न अपि च अन्नम् लभ्यते आढ्य सङ्गमेषु । ततः इन्द्रम् बलिनं कुर्मः इत्याह गव्यन्तः[2] इति ॥ ३ ॥

युवं सुराममश्विना नमुचावासुरे सचा । विपिपाना शुभस्पती इन्द्रं कर्मस्वावतम् ॥४॥

युवम् । सुरामम् । अश्विना । नमुचौ । आसुरे । सचा ।
विऽपिपाना । शुभः । पती इति । इन्द्रम् । कर्मऽसु । आवतम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० युवम् सुरामम् अश्विनौ ! । सुरामशब्दः सुराशब्दपर्यायः । विपिपानौ शुभः पती ! नमुचौ आसुरे हन्यमाने सहायभूतौ इन्द्रम् कर्मसु अरक्षतम् ॥ ४ ॥

पुत्रमिव पितराविश्विनोभेन्द्रावथुः काव्यैर्दंसनाभिः ।
यत् सुरामं व्यपिबः शचीभिः सरस्वती त्वा मघवन्नभिष्णक् ॥ ५ ॥

पुत्रम्ऽइव । पितरौ । अश्विना । उभा । इन्द्र । आवथुः । काव्यैः । दंसनाभिः ।
यत् । सुरामम् । वि । अपिबः । शचीभिः । सरस्वती । त्वा । मघऽवन् । अभिष्णक् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० पुत्रम् इव पितरौ अश्विनौ उभौ इन्द्र! अरक्षतम् कवित्वैः कर्मभिः च । यदा त्वम् मघवन्![3] सुराम् वि अपिबः प्रज्ञाभिः, तदानीं त्वाम्[4] अश्विनौ सरस्वती च अभिषज्यन् सौत्रामण्याम् इति ॥ ५ ॥

इन्द्रः सुत्रामा स्ववाँ अवोभिः सुमृळीको भवतु विश्ववेदाः ।
बाधतां द्वेषो अभयं कृणोतु सुवीर्यस्य पतयः स्याम ॥ ६ ॥

इन्द्रः । सुऽत्रामा । स्वऽवान् । अवःऽभिः । सुऽमृळीकः । भवतु । विश्वऽवेदाः ।
बाधताम् । द्वेषः । अभयम् । कृणोतु । सुऽवीर्यस्य । पतयः । स्याम ॥ ६ ॥

वेङ्कट० गतेति (ऋ ६,४७,१२ द्र०) ॥ ६ ॥

तस्य वयं सुमतौ यज्ञियस्यापि भद्रे सौमनसे स्याम ।
स सुत्रामा स्ववाँ इन्द्रो अस्मे आराच्चिद् द्वेषः सनुतर्युयोतु ॥ ७ ॥

1-1. = ऋ ४,१७,१६. 2. कुर्याव त मूको 3. मत्वान् मूको. 4 त्वम् मूको.

तस्य॑ । व॒यम् । सु॒ऽम॒तौ । य॒ज्ञिय॑स्य । अपि॑ । भ॒द्रे । सौ॒म॒न॒से । स्या॒म॒ ।
सः । सु॒ऽत्रामा॑ । स्वऽवा॑न् । इन्द्रः॑ । अ॒स्मे इति॑ । आ॒रात् । चि॒त् । द्वेषः॑ । स॒नु॒तः । यु॒यो॒तु॒ ॥

वेङ्कट० गतेति (ऋ ६,४७,१३ द्र.) ॥ ७ ॥

[1]इति अष्टमाष्टके सप्तमाध्याये एकोनविंशो वर्गः[1] ॥

[१३२]

[1]शकपूतो नार्मेध ऋषिः । मित्रावरुणौ देवता, आद्याया भूम्यश्विनः । विराड्रूपा छन्दः । १ न्यङ्कुसारिणी, २,६ प्रस्तारपङ्क्तिः, ७ महासतोबृहती[1] ।

ई॒जा॒नमिद् द्यौर्गू॒र्तव॑सुरीजा॒नं भूमि॑र॒भि प्र॑भू॒षणि॑ ।
ई॒जा॒नं दे॒वाव॒श्विना॑व॒भि सु॒म्नैर॑वर्धताम् ॥ १ ॥

ई॒जा॒नम् । इत् । द्यौः । गू॒र्तऽव॑सुः । ई॒जा॒नम् । भूमिः॑ । अ॒भि । प्र॒ऽभू॒षणि॑ ।
ई॒जा॒नम् । दे॒वौ । अ॒श्विनौ॑ । अ॒भि । सु॒म्नैः । अ॒व॒र्ध॒ता॒म् ॥ १ ॥

वेङ्कट० शकपूतो नार्मेधः[2] । इजानम् एव द्यौः उद्गूर्णधना अभि-वर्धयति । ईजानम् एव भूमिः अभि-वर्धयति प्रभुत्वमन्नेच्छया[3] । ईजानम् देवौ अश्विनौ अभि वर्धयतः सुखैः ॥ १ ॥

ता वां॑ मित्रावरुणा धार॒यत्क्षि॑ती सुषु॒म्नेषि॑त॒त्वता॑ यजामसि ।
यु॒वोः क्रा॒णाय॑ स॒ख्यैर॒भि ष्या॑म र॒क्षसः॑ ॥ २ ॥

ता । वा॒म् । मि॒त्रा॒व॒रु॒णा॒ । धा॒र॒यत्क्षि॑ती॒ इति॑ धा॒र॒यत्ऽक्षि॑ती । सु॒ऽसु॒म्ना । इ॒षि॒त॒त्वता॑ । य॒जा॒म॒सि॒ ।
यु॒वोः । क्रा॒णाय॑ । स॒ख्यैः । अ॒भि । स्या॒म॒ । र॒क्षसः॑ ॥ २ ॥

वेङ्कट० तौ वाम् मित्रावरुणौ[1] ध्रियमाणमनुष्यौ[4] सुसुखौ धनस्य इष्टत्वेन यजाम[5] । युवयोः कर्म कुर्वाणाय क्रियमाणे सख्ये अभि भवेम रक्षांसि इति[6] ॥ २ ॥

अधा॑ चि॒न्नु यद्दिधि॑षामहे वाम॒भि प्रि॒यं रेक्णः॒ पत्य॑मानाः ।
द॒द्वाँ वा॒ यत् पुष्य॑ति॒ रेक्णः॒ सम्वा॑र॒न् नकि॑रस्य म॒घानि॑ ॥ ३ ॥

अध॑ । चि॒त् । नु । यत् । दिधि॑षामहे । वा॒म् । अ॒भि । प्रि॒यम् । रेक्णः॑ । पत्य॑मानाः ।
द॒द्वान् । वा॒ । यत् । पुष्य॑ति । रेक्णः॑ । सम् । ऊँ इति॑ । आ॒र॒न् । नकिः॑ । अ॒स्य॒ । म॒घानि॑ ॥ ३ ॥

वेङ्कट० मघवनि यत् वाम् यत् कर्मभिः धारयितुमिच्छाम अत्रदर्यां दानम् प्रियम् धनम्

१-१ नास्ति मूको. २ नार्मेध मूको. ३ °नेच्छयान् मूको. ४ °मनुष्यौ वि°. ५ यजाम मूको. ६ नास्ति ल.

अभि-गच्छन्त । तेषाम् अस्माक धन केचन शत्रवो[1] न मनसा गच्छन्ति । य वा मत्तोऽन्यो युवयो. प्रदाता पुष्णाति धन तस्य च इति ॥ ३ ॥

असावन्यो अंसुर सूयत द्यौस्त्वं विश्वेषां वरुणासि राजां ।
मूर्धा रथस्य चाकन् नैतावतैनसान्तकध्रुक् ॥ ४ ॥

असौ । अन्य । असुर । सूयत । द्यौ. । त्वम् । विश्वेषाम् । वरुण । असि । राजा ।
मूर्धा । रथस्य । चाकन् । न । एतावता । एनसा । अन्तकऽध्रुक् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० असौ अन्य मित्र असुर ।[2] दीप्त असूयत[3] जनयिष्या । त्वम् च भवसि विश्वेषाम् वरुण । राजा[4] । सोऽय वरुण रथस्य मूर्धा अग्रे प्रादुर्भावम् न कामयते[5] पापकारिण स्वल्पेनापि पापेन अन्तकाना द्रोग्धा । हिंसका अन्तका इति ॥ ४ ॥

अस्मिन्त्स्वे३तच्छकंपूत एनों हिते मित्रे निगतान् हन्ति वीरान् ।
अवोर्वा यद्धात् तनूष्ववः प्रियासु यज्ञियास्ववा ॥ ५ ॥

अस्मिन् । सु । एतत् । शकंऽपूते । एनं । हिते । मित्रे । निऽगतान् । हन्ति । वीरान् ।
अवो । वा । यत् । धात् । तनूषु । अवं । प्रियासु । यज्ञियासु । अर्वा ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अस्मिन् शकपूते मयि स्थितम् इदं पापम् मम हितकारिणि सति मित्रे देवे अभिमुख मागतान् शत्रून् सुष्ठु हन्ति, यदा रक्षकयो मित्रावरुणयो प्रियेषु यष्टव्येषु शरीरेषु अन हविर्निदधाति[6] तयो अभिगन्ता अयम् ऋषि इति ॥ ५ ॥

युवोर्हि मातादितिर्विचेतसा द्यौर्न भूमिः पयसा पुपूतनि ।
अव प्रिया दिदिष्टन सूरो निनिक्त रश्मिभिः ॥ ६ ॥

युवो । हि । माता । अदिति । विऽचेतसा । द्यौ । न । भूमि । पयसा । पुपूतनि ।
अव । प्रिया । दिदिष्टन । सूर । निनिक्त । रश्मिऽभि ॥ ६ ॥

वेङ्कट० युवयो हि माता अदिति हे विशिष्टप्रज्ञानौ[7] आदित्य इव भूमि[8], या[9] सारेण जगत् पुनाति । रूपसिद्धि छान्दसी । तदेवाह—सेय प्रियाणि अव दिशति, सुवीर्या या आत्मन रश्मिभि शोधयति इति । वर्धकर्मणा स्तौति मातरम् इति ॥ ६ ॥

युवं ह्यप्नराजावसीदतं तिष्ठद्रथं न धूर्षदं वनर्षदम् ।
ता नः कणूकयन्तीर्नृमेधस्तत्रे अंहसः सुमेधस्तत्रे अंहसः ॥ ७ ॥

---

1. तत्र वो मूको 2 तु ऋ २,२७,१०,२८,७,७,३६ २ भ्रष्ट ; नास्ति मूको 3. असूयत मूको 4 राजा असि मूको. 5. कारयते मूको. 6 °धात मूको 7. °मि इव मूको 8. य मूको

युवम् । हि । अप्नऽराजौ । असीदतम् । तिष्ठत् । रथम् । नः । धूःऽसदम् । वनऽसदम् ।
ता. । नः । कणुकऽयन्तीः । नृऽमेधः । तत्रे । अंहसः । सुऽमेधः । तत्रे । अंहसः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० युवाम् हि कर्मणा राजानौ असीदतम् । तौ[1] भवन्तौ आतिष्ठति च अयम् ऋषिः रथम् इव दृढायां धुरि सीदन्तम्[2] दृढकाष्ठ आधारमूले स्थितम् । ताः अस्मान् कामयमानाः प्रजाः नृमेधपुत्रः सुमेधाः शकपूतः शत्रोः परिरक्षितवान् इति ॥ ७ ॥

[3]इति अष्टमाष्टके सप्तमाध्याये विंशो वर्गः[3] ॥

[१३३]

[4]सुदाः पैजवन ऋषिः । इन्द्रो देवता । शक्वरी छन्दः, ४-६ महापङ्क्तयः, ७ त्रिष्टुप्[4] ।

प्रो ष्वस्मै पुरोरथमिन्द्राय शूषमर्चत ।
अभीके चिदु लोककृत् संगे समत्सु वृत्रहास्माकं बोधि चोदिता
नभन्तामन्यकेषां ज्याका अधि धन्वसु ॥ १ ॥

प्रो इति । सु । अस्मै । पुरःऽरथम् । इन्द्राय । शूषम् । अर्चत ।
अभीके । चित् । ऊँ इति । लोकऽकृत् । सम्ऽगे । समत्ऽसु । वृत्रऽहा । अस्माकम् । बोधि ।
चोदिता । नभन्ताम् । अन्यकेषाम् । ज्याकाः । अधि । धन्वऽसु ॥ १ ॥

वेङ्कट० सुदाः पैजवनः । प्र "अर्चत स्तोतारः! रथस्य पुरः अस्मै" इन्द्राय प्रियकरं स्तोत्रम्[5] । स त्वम् इन्द्रः सङ्ग्रामे स्थानस्य कर्ता कलहेषु[6] इतरेतरसङ्गे उपद्रवस्य हन्ता अस्माकम् एव स्तोत्रं बुध्यस्व चोदिता[7] । गच्छन्तु अन्येषां शत्रूणाम् धन्वसु स्थिताः ज्याकाः[8], विच्छिन्ना भवन्तु इति ॥ १ ॥

त्वं सिन्धूँरवासृजोऽधराचो अहन्नहिम् ।
अशत्रुरिन्द्र जज्ञिषे विश्वं पुष्यसि वार्यं तं त्वा परि ष्वजामहे
नभन्तामन्यकेषां ज्याका अधि धन्वसु ॥ २ ॥

त्वम् । सिन्धून् । अव । असृजः । अधराचः । अहन् । अहिम् ।
अशत्रुः । इन्द्र । जज्ञिषे । विश्वम् । पुष्यसि । वार्यम् । तम् । त्वा । परि । स्वजामहे । नभन्ताम् ।
अन्यकेषाम् । ज्याकाः । अधि । धन्वऽसु ॥ २ ॥

वेङ्कट० त्वम् सिन्धून् इमं लोकं 'प्रति अव' असृजः अधोमुखान्, अहिम् च हतवानसि । अशत्रुः च भवसि इन्द्र!, विश्वम् च पुष्यसि वरणीयं धनम् । तम्[10] त्वा वयम् परि स्वजामहे इति ॥ २ ॥

१-१. ते मूको. २. सीदन्तम् अ'. ३-३. नास्ति मूको. ४-४. नास्ति रचित सति मूको. ५. स्तुतिम् मूको. ६. °हेतु मूको. ७. चोदका मूको. ८. ज्याकाः मूको. ९-९. प्र मूको. १०. तम् मूको.

विं षु विश्वा अरातयोऽर्यो नंशन्त नो धियंः ।
अस्तांसि शत्रंवे वधं यो नं इन्द्र जिघांसति या तें रातिर्द॒दिर्वसु नभ॑न्तामन्य॒केषां
ज्याका अधि॒ धन्व॑सु ॥ ३ ॥

वि । सु । विश्वा । अरातय । अर्य । नशन्त । न । धियं. । अस्ता । असि । शत्रंवे । वधम् । य । न । इन्द्र । जिघांसति । या । ते । राति । ददि । वसु । नभ॑न्ताम् । अन्यकेषाम् । ज्याका । अधि । धन्वऽसु ॥ ३ ॥

वेङ्कट० वि नश्यन्तु अस्माकम् अभिगन्त्र्य. सर्वा एव अरातय. अनर्थं ध्यायन्त्य[1] । त्वम् अस्ता असि शत्रवे वज्रम्, य अस्मान् इन्द्र! जिघांसति । यत् तव दानम् वसु[2] प्रयच्छसि[3], "तद् अस्मासु" भवति ॥ ३ ॥

यो नं इन्द्राभितो जनों वृकायुरादिदेंशति ।
अधस्पदं तमीं कृधि विबाधो असि सासहिर्नभ॑न्तामन्यकेषां ज्याका अधि धन्व॑सु ॥४॥

य । न । इन्द्र । अभित । जनं । वृकऽयु. । आऽदिदेंशति । अधःऽपदम् । तम् । ईम् । कृधि । विऽबाध । असि । ससहि । नभ॑न्ताम् । अन्यकेषाम् । ज्याका. । अधि । धन्वऽसु ॥४॥

वेङ्कट० य अस्मान् इन्द्र! अभित जन अस्माक[4] धनस्य आदानम् इच्छन् आदिदेशति गच्छति मोषार्थमाह्वयन्[5], "तम् एनम्" अधरपदम् कुरु । शत्रो त्व भवसि अभिभविता ॥ ४ ॥

यो नं इन्द्राभिदासंति सनाभिर्यश्च निष्ट्यंः ।
अव॒ तस्य॒ बलं॑ तिर म॒हीव॒ द्यौरध॒ त्मना॑ नभ॑न्तामन्य॒केषां ज्याका अधि॒ धन्व॑सु ॥५॥

य । न । इन्द्र । अभिऽदासति । सऽनाभि । य । च । निष्ट्यं । अवं । तस्यं । बलंम् । तिर । महीऽइंव । द्यौ । अधं । त्मना । नभ॑न्ताम् । अन्यकेषाम् । ज्याका । अधि । धन्वऽसु ॥५॥

वेङ्कट० य अस्मान् इन्द्र! उपक्षपयति ज्ञाति, य च 'निष्ट्य अन्य[6]', तस्य बलम् विनाशय महती द्यौ यथा आत्मना अन्यत् सर्वम् अध करोति ॥ ५ ॥

व॒यमिन्द्र त्वा॒यवः॑ सखि॒त्वमा र॑भामहे ।
ऋ॒तस्य॑ नः प॒था न॑या॒ति विश्वा॑नि दुरि॒ता नभ॑न्तामन्य॒केषां ज्याका अधि॒ धन्व॑सु ॥६॥

वयम् । इन्द्र । त्वाऽयर्वं । सखिऽत्वम् । आ । रभामहे । ऋतस्यं । न । पथा । नय । अति । विश्वानि । दुःऽइता । नभ॑न्ताम् । अन्यकेषाम् । ज्याका । अधि । धन्वऽसु ॥ ६ ॥

---

1. ध्यायन्त वि[°]. 2. नास्ति अ[°]. 3. 'च्छति वि[°]. 4-4. तदास्मा[°] मूको 5. भरम न् मूको
6. "मह[°] मूको 7-7. तमेवमेनम् अ[°]. 8-8. निरावान्य मूको

वेङ्कट० वयम् इन्द्र! त्वत्कामाः तव सखित्वम् [1]वृक्ष शाखा[1] इव आ रभामहे। सत्यस्य मार्गेण अस्मान् अति नय विश्वानि दुरितानि ॥ ६ ॥

अस्मभ्यं सु त्वमिन्द्र तां शिक्ष या दोहते प्रति वरं जरित्रे ।
अच्छिद्रोध्नी पीपयद्यथा नः सहस्रधारा पयसा मही गौः ॥ ७ ॥

अस्मभ्यम् । सु । त्वम् । इन्द्र । ताम् । शिक्ष । या । दोहते । प्रति । वरम् । जरित्रे ।
अच्छिद्रऽऊध्नी । पीपयत् । यथा । नः । सहस्रऽधारा । पयसा । मही । गौः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अस्मभ्यम् सुष्ठु त्वम् इन्द्र! ताम् गां प्रयच्छ, या प्रति दोहते कामम् स्तोत्रे । विच्छिन्नोधस्का न भवति सर्वदा [2]दोहनात् या सा अच्छिद्रोध्नी[2]। सा सहस्रधारा महती गौः यथा अस्मान् पयसा[3] वर्धयति, तथा प्रयच्छ इति ॥ ७ ॥

[4]इति अष्टमाष्टके सप्तमाध्याये एकविंशो वर्गः[4] ॥

[१३४]

[4]१-५,६ (पूर्वार्धस्य) मान्धाता यौवनाश्व, ६ (उत्तरार्धस्य) ७ गोधा ऋषिका । इन्द्रो देवता । महापङ्क्तिश्छन्दः, ७ पङ्क्तिः[4] ।

उभे यदिन्द्र रोदसी आपप्राथोषाइव ।
महान्तं त्वा महीनां सम्राजं चर्षणीनां देवी जनित्र्यजीजनद्भद्रा जनित्र्यजीजनत् ॥१॥

उभे इति । यत् । इन्द्र । रोदसी इति । आऽपप्राथ । उषाःऽइव । महाऽन्तम् । त्वा । महीनाम् ।
सम्ऽराजम् । चर्षणीनाम् । देवी । जनित्री । अजीजनत् । भद्रा । जनित्री । अजीजनत् ॥१॥

वेङ्कट० मान्धाता यौवनाश्व[5]। अन्त्यामर्धर्चाम्[6] गोधाऽपश्यत्। उभे यत् इन्द्र! द्यावापृथिव्यौ आपूरयसि[7] उषाः इव, तदा प्राप्त महताम् अपि महान्तम्[8] त्वाम् सम्राजम् मनुष्याणाम् देवी भद्रा[9] जनित्री जनयति ॥ १ ॥

अव स्म दुर्हणायतो मर्तस्य तनुहि स्थिरम् ।
अधस्पदं तमीं कृधि यो अस्माँ आदिदेशति देवी जनित्र्यजीजनद्भद्रा जनित्र्यजीजनत् ॥२॥

अव । स्म । दुःऽहनायतः । मर्तस्य । तनुहि । स्थिरम् । अधःऽपदम् । तम् । ईम् । कृधि । यः ।
अस्मान् । आऽदिदेशति । देवी । जनित्री । अजीजनत् । भद्रा । जनित्री । अजीजनत् ॥२॥

वेङ्कट० अव तनुहि दुर्हं हननम् इच्छतः[1] मनुष्यस्य स्थिरम् धनुः इति ॥ २ ॥

---

1. विघटाया मूको. २-२. दोहनाद्याऽच्छिद्रोध्नी मूको. ३. नास्ति मूको. ४-४. नास्ति मूको.
५. °नाश्वः मूको. ६. °मर्धर्चां मूको ७. अपू° अ°. ८. महान्तः मूको. ९. इच्छता मूको.

अव त्या बृहतीरिषो विश्वश्चन्द्रा अमित्रहन् ।
शचीभिः शक्र धूनुहीन्द्र विश्वाभिरूतिभिर्देवी जनित्र्यजीजनद् भद्रा जनित्र्यजीजनत् ॥३॥

अव । त्याः । बृहतीः । इषः । विश्वऽचन्द्राः । अमित्रऽहन् । शचीभिः । शक्र । धूनुहि । इन्द्र । विश्वाभिः । ऊतिऽभिः । देवी । जनित्री । अजीजनत् । भद्रा । जनित्री । अजीजनत् ॥

वेङ्कट० अव धूनुहि तानि महान्ति अन्नानि सर्वेषां ह्लादकानि अमित्राणां हन्त[1] प्रज्ञाभिः शक्र! इन्द्र![2] सर्वैः च रक्षणैः ॥ ३ ॥

अव यत् त्वं शतक्रतविन्द्र विश्वानि धूनुषे ।
रयिं न सुन्वते सचा सहस्रिणीभिरूतिभिर्देवी जनित्र्यजीजनद् भद्रा जनित्र्यजीजनत् ॥४॥

अव । यत् । त्वम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । इन्द्र । विश्वानि । धूनुषे । रयिम् । न । सुन्वते । सचा । सहस्रिणीभिः । ऊतिऽभिः । देवी । जनित्री । अजीजनत् । भद्रा । जनित्री । अजीजनत् ॥४॥

वेङ्कट० अव धूनुषे यदा त्वम् शतक्रतो! इन्द्र! व्याप्तानि कदकानि धनम् इव सुन्वते यजमानाय सह[3] बहुसङ्ख्यैः पालनैः, तदानीम् देवी भद्रा जनित्री जनयति इति। भद्रा यत् इति च इत्यर्थः ॥ ४ ॥

अव स्वेदाइवाभितो विष्वक् पतन्तु दिद्यवः ।
दूर्वाया इव तन्तवो व्य१स्मदेतु दुर्मतिर्देवी जनित्र्यजीजनद् भद्रा जनित्र्यजीजनत् ॥५॥

अव । स्वेदाःऽइव । अभितः । विष्वक् । पतन्तु । दिद्यवः । दूर्वायाःऽइव । तन्तवः । वि । अस्मत् । एतु । दुःऽमतिः । देवी । जनित्री । अजीजनत् । भद्रा । जनित्री । अजीजनत् ॥५॥

वेङ्कट० अव पतन्तु शरीरात् स्वेदाः इव अभितः विष्वक् तव आयुधानि। यथा दूर्वायाः शाखाः विगच्छन्ति तथा अस्मत्तः वि एतु दुर्मतिः ॥ ५ ॥

दीर्घं ह्यङ्कुशं यथा शक्तिं बिभर्षि मन्तुमः ।
पूर्वेण मघवन् पदाजो वयां यथा यमो देवी जनित्र्यजीजनद् भद्रा जनित्र्यजीजनत् ॥६॥

दीर्घम् । हि । अङ्कुशम् । यथा । शक्तिम् । बिभर्षि । मन्तुऽमः । पूर्वेण । मघऽवन् । पदा । अजः । वयाम् । यथा । यमः । देवी । जनित्री । अजीजनत् । भद्रा । जनित्री । अजीजनत् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० यथा हस्तिपकः दीर्घम् अङ्कुशम् बिभर्ति, एवं त्वम् हि मघवन्[1] शक्तिम् बिभर्षि। तथा यथा अजः[3] पूर्वेण पादेन[4] शाखाम् आयच्छति[5], तथा शत्रून् आयच्छ इति। आम्नाता नुदात्तत्वमत्र दृष्टम्। वाक्यं च अदृष्टपूर्वम् इति ॥ ६ ॥

---

१ इन्द्र मूको. २ मूहाशो मूको ३ अर्ज मूको ४. पादेन मूको. ५ यच्छति मूको.

नकिर्देवा मिनीमसि नकिरा योपयामसि मन्त्रश्रुत्यं चरामसि ।
पक्षेभिरपिकक्षेभिरत्राभि सं रभामहे ॥ ७ ॥

नकि । देवा । मिनीमसि । नकि । आ । योपयामसि । मन्त्रऽश्रुत्यम् । चरामसि ।
पक्षेभि । अपिऽकक्षेभि । अत्र । अभि । सम् । रभामहे ॥ ७ ॥

वेङ्कट० हे देवा ! भवतां व्रत न हिंस । नैव आ योपयाम । आयोपन सदसतो मिश्रणम् । किन्तु भवद्विषयस्य स्तोत्रस्य श्रवणमेव सदा चराम । पक्षा पादा, 'अपिकक्षा असा'[1], तै उभयै युक्ता अस्मिन् लोके अभिलषितम् सम् रभामहे इति ॥ ७ ॥

'इति अष्टमाष्टके सप्तमाध्याये द्वाविंशो वर्ग '॥

[१३५]

'कुमारो यामायन ऋषि । यमो देवता । अनुष्टुप् छन्द '।

यस्मिन् वृक्षे सुपलाशे देवैः संपिबते यमः ।
अत्रा नो विश्पतिः पिता पुराणाँ अनु वेनति ॥ १ ॥

यस्मिन् । वृक्षे । सुऽपलाशे । देवै । सम्ऽपिबते । यम ।
अत्र । नु । विश्पति । पिता । पुराणान् । अनु । वेनति ॥ १ ॥

वेङ्कट० कुमारो यामायन । यस्मिन् वृक्षे सुपलाशे देवै सह यम आदित्य पार्थिवं रस पिबति इति संवत्सर वृक्षम् आह । अत्र अस्माकम् विशां पति जनक वैवस्वतो यम पुराणान् देवान् अनु कामयते । निरुक्त द्रष्टव्यम् (१२,२९) इति ॥ १ ॥

पुराणाँ अनुवेनन्तं चरन्तं पापयामुया । असूयन्नभ्यचाकशं तस्मा अस्पृहयं पुनः ॥२॥

पुराणान् । अनुऽवेनन्तम् । चरन्तम् । पापया । अमुया ।
असूयन् । अभि । अचाकशम् । तस्मै । अस्पृहयम् । पुनरिति ॥ २ ॥

वेङ्कट० पुराणान् देवान् अनुकामयमानम् चरन्तम् च पापया अनया बुद्ध्या, यया प्राणिनो मारयति, तम् अहम् असूयन् अभि अचाकशम्, तस्मै अस्पृहयम् च पुन ॥ २ ॥

यं कुमार नवं रथमचक्रं मनसाकृणोः । एकेषं विश्वतः प्राञ्चमपश्यन्नधि तिष्ठसि ॥३॥

यम् । कुमार । नवम् । रथम् । अचक्रम् । मनसा । अकृणो ।
एकऽईषम् । विश्वत । प्राञ्चम् । अपश्यन् । अधि । तिष्ठसि ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अपश्यन् अधि तिष्ठसि जन्महेतया प्राग् अधिष्ठानाद् अपश्यन् आरोहसि[2] इति ॥ ३ ॥

१-१ नास्ति मूको । † तु वें क्र ४,४०,४ । २ °रोहसि मूको ।

यं कुमार् प्रावर्तयो रथं विप्रेभ्यस्परि । तं सामानु प्रावर्तत समितो नाव्याहितम् ॥४॥

यम् । कुमार् । प्र । अवर्तयः । रथम् । विप्रेभ्यः । परि ।
तम् । साम । अनु । प्र । अवर्तत । सम् । इतः । नावि । आऽहितम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० यम् कुमार![1] परि प्र आवर्तयसि रथम् मेधाविभ्यः स्तोतृभ्यः कृते, तम् रथं तेषां विप्राणाम् साम स्तोमुखम् सम् अनु प्र वर्तयति माध्यमिकायां वाचि आहितम् इति ॥ ४ ॥

कः कुमारमजनयद्रथं को निरवर्तयत् ।
कः स्वित् तदद्य नो ब्रूयादनुदेयी यथाभवत् ॥ ५ ॥

कः । कुमारम् । अजनयत् । रथम् । कः । निः । अवर्तयत् ।
कः । स्वित् । तत् । अद्य । नः । ब्रूयात् । अनुऽदेयी । यथा । अभवत् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० कः इमम् कुमारम् अजनयत् । क वा रथम् इमं काष्ठात्मकम् निः अवर्तयत् । कः स्वित् तत् अद्य अस्माकम् ब्रूयात् यथा[2] अस्य स्वसा अनुदेयी यमी अभवत् इति ॥ ५ ॥

यथाभवदनुदेयी ततो अग्रमजायत । पुरस्ताद्बुध्न आततः पश्चान्निरयणं कृतम् ॥६॥

यथा । अभवत् । अनुऽदेयी । ततः । अग्रम् । अजायत ।
पुरस्तात् । बुध्नः । आऽततः । पश्चात् । निःऽअयनम् । कृतम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० यथा अभवत् अनुदेयी यमस्य स्वसा तथा[3] तस्मात् एव स्थितात् अग्रम् अजायत इति यमम् आह । पुरस्तात् बुध्न. यमः आततः पश्चात् अनुदेय्या निरयणम् कृतम् इति । प्रथमम् यमो जातः "ततः स्मृता यमीति" नूनम् अर्थः ॥ ६ ॥

इदं यमस्य सादनं देवमानं यदुच्यते ।
इयमस्य धम्यते नाळीरयं गीर्भिः परिष्कृतः ॥ ७ ॥

इदम् । यमस्य । सदनम् । देवऽमानम् । यत् । उच्यते ।
इयम् । अस्य । धम्यते । नाळीः । अयम् । गीःऽभिः । परिऽकृतः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० इदम् यमस्य गृहम् देवमानम् इति यत्[4] उच्यते अन्तरिक्षम् । 'देवानां माने प्रथमा अतिष्ठन्' (ऋ १०,२७,२३) इति उक्तम् । इयम् यमस्य प्रेर्यते स्तुतिः । नाळीति [5]वाङ्नाम (तु. निघ १,११) । अयम्[6] स्तुतिभिः अलङ्कृतः ॥ ७ ॥

[7]इति अष्टमाष्टके सप्तमाध्याये त्रयोविंशो वर्गः.[7] ॥

---

१. कुमारं मूको. २. यथा मूको. ३. तदा मूको. ४-४. तद स्पृतो वर्तते मूको. ५. वाङ् मूको. ६-६. वागमयं मूको. ७-७. नास्ति मूको.

[१३६]

[१]१ जूति, २ वातजूति, ३ विप्रजूति, ४ वृषाणक, ५ करिक्रत, ७ एतश ६ ऋष्यशृङ्ग (एते वातरशना मुनय) ऋषि । केशिन (अग्नि सूर्यवायव) देवता । अनुष्टुप् छन्द[१] ।

केश्य१ग्निं केशी विषं केशी बिभर्ति रोदसी ।
केशी विश्वं स्वर्दृशे केशीदं ज्योतिरुच्यते ॥ १ ॥

केशी । अग्निम् । केशी । विषम् । केशी । बिभर्ति । रोदसी इति ।
केशी । विश्वम् । स्वः । दृशे । केशी । इदम् । ज्योतिः । उच्यते ॥ १ ॥

वेङ्कट० 'जूतिर्वातजूतिर्विप्रजूतिर्वृषाणक करिक्रत एतश' ऋष्यशृङ्गश्च वातरशनपुत्रा प्रत्यृषमृषय । केशिदैवतम्[२] । केशा रश्मय तद्वान् केशी, स सर्वमिदम् बिभर्ति इति । विषम् उदकम् । 'केशीदं सर्वमिदमभिविपश्यति[३] । केशीदं ज्योतिरुच्यत इत्यादित्यमाह' इति यास्क (१२.२६) ॥१॥

मुनयो वातरशनाः पिशङ्गा वसते मला ।
वातस्यानु ध्राजिं यन्ति यद्देवासो अविक्षत ॥ २ ॥

मुनय । वातऽरशना । पिशङ्गा । वसते । मला ।
वातस्य । अनु । ध्राजिम् । यन्ति । यत् । देवास । अविक्षत ॥ २ ॥

वेङ्कट० मुनय अमी वातरशना 'पिशङ्गानि मलिनानि'[४] आच्छादयन्ति तपस्तप्यमाना । ते इमे वातस्य प्रेरकम् आदित्यम् अनु गच्छन्ति, यत्र रश्मयो निविष्टा इति ॥ २ ॥

उन्मदिता मौनेयेन वाताँ आ तस्थिमा वयम् ।
शरीरेदस्माकं यूयं मर्तासो अभि पश्यथ ॥ ३ ॥

उत्ऽमदिता । मौनेयेन । वातान् । आ । तस्थिम । वयम् ।
शरीरा । इत् । अस्माकम् । यूयम् । मर्तास । अभि । पश्यथ ॥ ३ ॥

वेङ्कट० उन्मदिता मौनेयेन केशिना वयम् वातान् आ स्थिता[६] । शरीराण्येव अस्माकम्[७] यूयम् हे मर्त्या ![८] अभि पश्यथ यानि वातान् अनुप्रविश्य वर्तन्त इति ॥ ३ ॥

अन्तरिक्षेण पतति विश्वा रूपावचाकशत् । मुनिर्देवस्यदेवस्य सौकृत्याय सखा हितः ॥४॥

अन्तरिक्षेण । पतति । विश्वा । रूपा । अवऽचाकशत् ।
मुनि । देवस्यऽदेवस्य । सौकृत्याय । सखा । हित ॥ ४ ॥

---

१ १. नास्ति मूको. २-२ जूतिर्वातजूतिर्विप्रजूतिर्वृषाणः करिक्रतेतश मूको. ३ केश° मूको ४ °मभिप° मूको. ५-५ पिशङ्गा निर्मलानि मूको. ६ आस्थिताः वि°, आस्थिता अ° ७. °स्माकम् मूको ८. मर्त्याः मूको.

वेङ्कट० अन्तरिक्षेण पतति[1] विश्वानि रूपाणि अवपश्यन् मन्ता सर्वस्य देवस्य सुकृतं कर्तुम् निहितः सखा केशीति ॥ ४ ॥

वातस्याश्वो वायोः सखाथो देवेषितो मुनिः ।
उभौ समुद्रावा क्षेति यश्च पूर्व उतापरः ॥ ५ ॥

वातस्य । अश्वः । वायोः । सखा । अथो इति । देवऽइषितः । मुनिः ।
उभौ । समुद्रौ । आ । क्षेति । यः । च । पूर्वः । उत । अपरः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० गच्छतः केशिनः अश्वः वायोः सखा भवति शीघ्रग अपि च अग्रम् मुनिः केशी सर्वैर्देवैः प्रेषित । सोऽयम् उभौ समुद्रौ आ क्षेति, यः पूर्वः, यः च अपरः । समुद्राद् वदेति समुद्रं प्रविशतीति ॥ ५ ॥

अप्सरसां गन्धर्वाणां मृगाणां चरणे चरन् ।
केशी केतस्य विद्वान्त्सखा स्वादुर्मदिन्तमः ॥ ६ ॥

अप्सरसाम् । गन्धर्वाणाम् । मृगाणाम् । चरणे । चरन् ।
केशी । केतस्य । विद्वान् । सखा । स्वादुः । मदिन्ऽतमः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अप्सरसाम् गन्धर्वाणाम् अन्येषाम् मृगाणाम् च चरणे चरन् केशी जानन् सर्वं ज्ञेयम् सखा स्वादयिता उदकस्य मदिन्तमः ॥ ६ ॥

वायुरस्मा उपामन्थत् पिनष्टि स्मा कुनंनमा ।
केशी विषस्य पात्रेण यद्रुद्रेणापिबत् सह ॥ ७ ॥

वायुः । अस्मै । उप । अमन्थत् । पिनष्टि । स्म । कुनंनमा ।
केशी । विषस्य । पात्रेण । यत् । रुद्रेण । अपिबत् । सह ॥ ७ ॥

वेङ्कट० वायुः अस्मै रसम् उप गमयति । "त रसम्[2] पिनष्टि कुनंनमा नाम देवता या पापकारिणो नमयति । तां[3] माध्यमिकां वाचं मन्यन्ते । यदा अयम् केशी पात्रेण अभिषुत सोमोदकं हुतम् पिबति रुद्रेण सह इति ॥ ७ ॥

"इति अष्टमाष्टके सप्तमाध्याये चतुर्विंशो वर्गः" ॥

[१३७]

"१ भरद्वाजः, २ कश्यपः, ३ गोतमः, ४ अत्रिः, ५ विश्वामित्र, ६ जमदग्नि, ७ वसिष्ठ ऋषिः । विश्वे देवा देवता । अनुष्टुप् छन्दः" ।

उत देवा अवहितं देवा उन्नयथा पुनः । उतागश्चक्रुषं देवा देवा जीवयथा पुनः ॥ १ ॥

---

१. पत्न मूको. २-२. तरसे मूको. ३. तं मूको. ४-४. नास्ति मूको.

उत । देवा । अवऽहितम् । देवा । उत् । नयथ । पुनरिति ।
उत । आगः । चक्रुषम् । देवा । देवा । जीवयथ । पुनरिति ॥ १ ॥

वेङ्कट० ससर्पथ पृथग् ऋषय । अपि च हे देवा ! अधस्ताद् निहितम् पुन च उत् नयथ दरिद्रम् आढ्य कुरुथ। अपि च पापम् कृतवन्तम् अपाप कुरुथ हे देवा ! । किं च देवा ! मुमूर्षुम् पुन जीवयथ इति ॥ १ ॥

द्वाविमौ वातौ वात आ सिन्धोरा परावतः ।
दक्षं ते अन्य आ वातु परान्यो वातु यद्रपः ॥ २ ॥

द्वौ । इमौ । वातौ । वात । आ । सिन्धोः । आ । पराऽवतः ।
दक्षम् । ते । अन्यः । आ । वातु । परा । अन्यः । वातु । यत् । रपः ॥ २ ॥

वेङ्कट० द्वौ इमौ वातौ गच्छत । तत्र कश्चित् सिन्धो आ याति प्राचीनात् समुद्रात्, अपर परावत अपरस्मात् समुद्राद् इति वातद्वयमाह[1] । तयो अन्य बलम् ते[2] आ गमयतु । अथ अन्य यत् मम पापम् तद् अपगमयतु इति ॥ २ ॥

आ वात वाहि भेषजं वि वात वाहि यद्रपः ।
त्वं हि विश्वभेषजो देवानां दूत ईयसे ॥ ३ ॥

आ । वात । वाहि । भेषजम् । वि । वात । वाहि । यत् । रपः ।
त्वम् । हि । विश्वऽभेषज । देवानाम् । दूतः । ईयसे ॥ ३ ॥

वेङ्कट० आ वाहि पुरोवात ! भेषजम् । वि गमय पश्चाद्वात ! यत् मयि पापम् । त्वम् हि सर्वस्य भेषजम्, देवानाम् दूत च सञ्चरसि इति ॥ ३ ॥

आ त्वागमं शन्तातिभिरथो अरिष्टतातिभिः ।
दक्षं ते भद्रमाभार्षं परा यक्ष्मं सुवामि ते ॥ ४ ॥

आ । त्वा । अगमम् । शन्तातिऽभिः । अथो इति । अरिष्टतातिऽभिः ।
दक्षम् । ते । भद्रम् । आ । अभार्षम् । परा । यक्ष्मम् । सुवामि । ते ॥ ४ ॥

वेङ्कट० आ गच्छामि त्वाम् सुखकरीभिरोषधीभि[3] अपि च अविनाशकरीभि[4] । बलम्[5] तव भजनीयम् आ हरामि, परा सुवामि च यक्ष्मम् इति केचन भिषज्यन्तो वदन्ति नून सूक्तम् इति ॥ ४ ॥

त्रायन्तामिह देवास्त्रायतां मरुतां गणः । त्रायन्तां विश्वा भूतानि यथायमरपा असत् ॥५॥
त्रायन्ताम् । इह । देवाः । त्रायताम् । मरुताम् । गणः ।
त्रायन्ताम् । विश्वा । भूतानि । यथा । अयम् । अरपाः । असत् ॥ ५ ॥

---

१ वातद्वयमाह मूको. २ त मूको. ३ °करीभिरो° मूको. ४ °कारीभिः मूको. ५ बलम् मूको.

वेङ्कट० आयन्ताम् ··· ··· ··· ··· ··· ॥ ५ ॥

आप इद्वा उ भेषजीरापो अमीवचातनीः ।
आपः सर्वस्य भेषजीस्तास्ते कृण्वन्तु भेषजम् ॥ ६ ॥

आपः । इत् । वै । ॐ इति । भेषजीः । आपः । अमीवऽचातनीः ।
आपः । सर्वस्य । भेषजीः । ताः । ते । कृण्वन्तु । भेषजम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० आपः ··· ··· ··· ·· ··· ॥ ६ ॥

हस्ताभ्यां दशशाखाभ्यां जिह्वा वाचः पुरोगवी ।
अनामयित्नुभ्यां त्वा ताभ्यां त्वोप स्पृशामसि ॥ ७ ॥

हस्ताभ्याम् । दशऽशाखाभ्याम् । जिह्वा । वाचः । पुरःऽगवी ।
अनामयित्नुऽभ्याम् । त्वा । ताभ्याम् । त्वा । उप । स्पृशामसि ॥ ७ ॥

वेङ्कट० हस्ताभ्याम् दशाङ्गुलिभ्याम् वाचः पुरोगमयित्र्या जिह्वया सहिता मन्त्रम् उच्चारयन्तः आरोग्यस्य कर्तृभ्याम् ताभ्याम् त्वा उप स्पृशामः । त्वा इत्येकं पूरणम् ॥ ७ ॥

[1]इति अष्टमाष्टके सप्तमाध्याये पञ्चविंशो वर्गः[1] ॥

[१३८]

[1]अङ्ग औरव ऋषिः । इन्द्रो देवता । जगती छन्दः[1] ॥

तव त्य इन्द्र सख्येषु वह्नय ऋतं मन्वाना व्यदर्दिरुर्वलम् ।
यत्रा दशस्यन्नुषसो रिणन्नपः कुत्साय मन्मन्नह्यश्च दंसयः ॥ १ ॥

तव । त्ये । इन्द्र । सख्येषु । वह्नयः । ऋतम् । मन्वानाः । वि । अदर्दिरुः । वलम् ।
यत्र । दशस्यन् । उषसः । रिणन् । अपः । [2]कुत्साय । मन्मन् । अह्यः । च । दंसयः[2] ॥ १ ॥

वेङ्कट० अङ्ग औरवः । तव एते इन्द्र! सख्येषु वहय महत उदकम् श्रद्धानाः वि अदर्दिरुः मेघम्, यदा प्रयच्छन् वृत्रेण तिरोहिताः उषसः मनुष्येभ्यः प्रेरयंश्च उदकानि कुत्समीत्यर्थम् मायाः च रक्षसां ध्वनाशय.[2] ॥ १ ॥

अवासृजः प्रस्वः श्वञ्चयो गिरीनुदाज उस्रा अपिबो मधु प्रियम् ।
अवर्धयो वनिनो अस्य दंससा शुशोच सूर्य ऋतजातया गिरा ॥ २ ॥

अव । असृजः । प्रऽस्वः । श्वञ्चयः । गिरीन् । उत् । आजः । उस्राः । अपिबः । मधु । प्रियम् ।
अवर्धयः । वनिनः । अस्य । दंससा । शुशोच । सूर्यः । ऋतऽजातया । गिरा ॥ २ ॥

१-१. नास्ति मूको. २-२. मविनाशयः मूको.

वेङ्कट० अत्र असृजः उदकानि क्षिप्रगमनानि, 'मेघेभ्यः उत् आजः च गाः'[1] पणिभिरपहृताः, अपिबः च प्रियम् सोमम्, अवर्धयः च वृक्षान् । कुत्सस्य कर्मणा सूर्यः च प्रजज्वाल यज्ञे जनितया स्तुत्या त्वया अपनीते तमसि ॥ २ ॥

वि सूर्यो मध्ये अमुचद्रथं दिवो विदद्दासाय प्रतिमानमार्यः ।
दृळ्हानि पिप्रोरसुरस्य मायिन इन्द्रो व्यास्यच्चकृवाँ ऋजिश्वना ॥ ३ ॥

वि । सूर्यः । मध्ये । अमुचत् । रथम् । दिवः । विदत् । दासाय । प्रतिऽमानम् । आर्यः ।
दृळ्हानि । पिप्रोः । असुरस्य । मायिनः । इन्द्रः । वि । आस्यत् । चकृऽवान् । ऋजिश्वना ॥

वेङ्कट० वि अमुचत् दिवः मध्ये रथम् सूर्यः त्वया अपनीते चक्रे । 'यत्रोत बाधितेभ्यश्चक्रं कुत्साय' (ऋ ४,३०,४) इत्युक्तम् । अलभत कुत्सः प्रतिमानभूतं त्वाम् आत्मनः शत्रवे । दृळ्हानि पुराणि च पिप्रोः[2] असुरस्य मायावतः इन्द्रः[3] "वि आस्यत्" कुर्वन् कर्माणि ऋजिश्वना[4] ॥ ३ ॥

अनाधृष्टानि धृषितो व्यास्यन्निधीँरदेवाँ अमृणदयास्यः ।
मासेव सूर्यो वसु पुर्यमा ददे गृणानः शत्रूँरशृणाद्विरुक्मता ॥ ४ ॥

अनाधृष्टानि । धृषितः । वि । आस्यत् । निऽधीन् । अदेवान् । अमृणत् । अयास्यः ।
मासाऽइव । सूर्यः । वसु । पुर्यम् । आ । ददे । गृणानः । शत्रून् । अशृणात् । विरुक्मता ॥४॥

वेङ्कट० अन्यैः अनाधृष्टानि धृष्टः वि आस्यत् शत्रूणां पुराणि । तथा गुहायां निहितान् अदेवान् अमृणात्[5] शत्रुभिः अलितुमशक्यः । यथा मासान् सूर्यः आदत्ते तथा च अयं शत्रुपुरस्थम् वसु आ दत्ते । स्तूयमानः शत्रून् हिनस्ति विरोचनवता आयुधेन ॥ ४ ॥

अयुद्धसेनो विभ्वा विभिन्दता दाशद्वृत्रहा तुज्यानि तेजते ।
इन्द्रस्य वज्रादबिभेदभिश्नथः प्राक्रामच्छुन्ध्यूरजहादुषा अनः ॥ ५ ॥

अयुद्धऽसेनः । विऽभ्वा । विऽभिन्दता । दाशत् । वृत्रऽहा । तुज्यानि । तेजते ।
इन्द्रस्य । वज्रात् । अबिभेत् । अभिऽश्नथः । प्र । अक्रामत् । शुन्ध्युः । अजहात् । उषाः । अनः ॥

वेङ्कट० शत्रुभिः अयुध्यमानाऽऽत्मसेनः महता विभिन्दता आयुधेन प्रयच्छन् धनानि वृत्रहा हिंस्राणि तनूकरोति । इन्द्रस्य वज्रात् बिभेति अभिश्नथयमानात् उषाः प्र अक्रामत् च शोधयित्री, तथा आत्मीयम् "अनः च अजहात्" इति । तदुक्तम् 'एतदस्या अनः शये' (ऋ ४,१०,११) इति ॥ ५ ॥

१-१. °भ्द्येतोव मूको. २. पीः मूको. ३. नास्ति भ°. ४-४. [illegible] मूको. ५. [illegible] मूको. ६. अमुल्मात् मूको. ७-७. [illegible] मूको.

एता त्या ते श्रुत्यांनि केवंला यदेकु एकमकृणोरयज्ञम् ।
मासां विधानंमदधा अधि द्यवि त्वया विभिन्नं भरति प्रधिं पिता ॥ ६ ॥

एता । त्या । ते । श्रुत्यांनि । केवंला । यत् । एकः । एकम् । अकृणोः । अयज्ञम् ।
मासाम् । विऽधानंम् । अदधाः । अधि । द्यवि । त्वया । निऽभिन्नम् । भरति । प्रऽधिम् । पिता ॥

वेङ्कट० एतानि तानि तव श्रोतव्यानि सर्वाणि, यस्मात् त्वम् एकः सन् यज्ञरहितम्[1] असुरम् एकम् [2]असहायम् अकृणोः[2] । तथा मासानाम्[3] विधातारं चन्द्रमसम् दिवि अदधाः । त्वया विभिन्नम् चक्रप्रधिम्[4] बिभर्ति पिता सूर्यः ॥ ६ ॥

[5]इति अष्टमाष्टके सप्तमाध्याये षड्विंशो वर्गः[5] ॥

[१३९]

[5]देवगन्धर्वो विश्वावसुर्ऋषिः । सविता देवता, ४-६ आत्मा । त्रिष्टुप् छन्दः[5] ।

सूर्यरश्मिर्हरिकेशः पुरस्तात् सविता ज्योतिरुदयाँ अजस्रम् ।
तस्यं पूषा प्रसवे यांति विद्वान्त्संपश्यन् विश्वा भुवनानि गोपाः ॥ १ ॥

सूर्यऽरश्मिः । हरिंऽकेशः । पुरस्तात् । सविता । ज्योतिः । उत् । अयान् । अजस्रम् ।
तस्यं । पूषा । प्रऽसवे । याति । विद्वान् । सम्ऽपश्यन् । विश्वा । भुवनानि । गोपाः ॥ १ ॥

वेङ्कट० विश्वावसुर्देवगन्धर्वः । सरणशीलरश्मिः हरिवर्णकेशः पुरस्तात् सविता अजस्रम् ज्योतिः उत् अयच्छत् । तस्य प्रसवे पूषा याति जानन् सपश्यन् विश्वानि भूतानि गोपायिता ॥ १ ॥

नृचक्षा एष दिवो मध्यं आस्त आपप्रिवान् रोदंसी अन्तरिक्षम् ।
स विश्वाचीरभि चंष्टे घृताचीरन्तरा पूर्वमपरं च केतुम् ॥ २ ॥

नृऽचक्षाः । एषः । दिवः । मध्ये । आस्ते । आपप्रिऽवान् । रोदंसी इति । अन्तरिक्षम् ।
सः । विश्वाचीः । अभि । चष्टे । घृताचीः । अन्तरा । पूर्वम् । अपरम् । च । केतुम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० नृणां द्रष्टा एष दिवः मध्ये आस्ते आपूरयन् द्यावापृथिव्यौ अन्तरिक्षम् च । सः विश्व-मश्नन्तीः दिशः अभि चष्टे द्रुतघृतमश्नन्तीः स्रुचश्च । अत्र वाजसनेयकम्—"स्रुचश्चैतद्वेदीश्चाह 'अन्तरा पूर्वमपरं च केतुम्' इत्यन्तरेमं च लोकममुं चेत्येतत्" (माश ९, २, ३, १७) इति ॥ २ ॥

रायो बुध्नः संगमनो वसूनां विश्वा रूपाभि चंष्टे शचीभिः ।
देव इंव सविता सत्यधर्मेन्द्रो न तस्थौ समरे धनानाम् ॥ ३ ॥

---

1. यज्ञरहितम् मूको. 2-2. °च कृ°णो मूको. 3. चुरिणाम् मूको. 4. °प्र°धि मूको.
5-5. नास्ति मूको.

रायः । बुध्नः । सम्ऽगमनः । वसूनाम् । विश्वा । रूपा । अभि । चष्टे । शचीभिः ।
देवःऽइव । सविता । सत्यऽधर्मा । इन्द्रः । न । तस्थौ । सम्ऽअरे । धनानाम् ॥ ३ ॥[1]

वेङ्कट० धनस्य मूलम् सङ्गमनः च वसूनाम् रश्मीनां विश्वानि रूपाणि अभि पश्यति प्रज्ञाभिः देवः इव सविता सत्यकर्मा, इन्द्रः इव[2] च तिष्ठति सङ्ग्रामे धनलाभाय इति ॥ ३ ॥

विश्वावसुं सोम गन्धर्वमापो ददृशुषीस्तदृतेना व्यायन् ।
तदन्ववैदिन्द्रो रारहाण आसां परि सूर्यस्य परिधींरपश्यत् ॥ ४ ॥

विश्वऽवसुम् । सोम । गन्धर्वम् । आपः । ददृशुषीः । तत् । ऋतेन । वि । आयन् ।
तत् । अनुऽअवैत् । इन्द्रः । रारहाणः । आसाम् । परि । सूर्यस्य । परिऽधीन् । अपश्यत् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० [3]सावित्रं महोऽमुष्मिन्[4] ॥ ४ ॥

विश्वावसुरभि तन्नो गृणातु दिव्यो गन्धर्वो रजसो विमानः ।
यद्वा घा सत्यमुत यन्न विद्म धियो हिन्वानो धिय इन्नो अव्याः ॥ ५ ॥

विश्वऽवसुः । अभि । तत् । नः । गृणातु । दिव्यः । गन्धर्वः । रजसः । विऽमानः ।
यत् । वा । घ । सत्यम् । उत । यत् । न । विद्म । धियः । हिन्वानः । धियः । इत् । नः । अव्याः ॥

वेङ्कट० विश्वावसुः अभि तत् नः गृणातु अन्तरिक्षे भवः[5] "गन्धर्व. उदकस्य[5] निर्माता — यत् सत्यम्, यत् च तत् सत्यं वयम् न जानीमः। कर्माणि अस्मानुपाणि प्रेरयन् अस्माकम् अपि कर्माणि अव्याः ॥ ५ ॥

सस्निमविन्दच्चरणे नदीनामपावृणोद् दुरो अश्मव्रजानाम् ।
प्रासां गन्धर्वो अमृतानि वोचदिन्द्रो दक्षं परि जानादहीनाम् ॥ ६ ॥

[6]सस्निम् । अविन्दत् । चरणे । नदीनाम्[6] । अप । अवृणोत् । दुरः । अश्मऽव्रजानाम् ।
प्र । आसाम् । गन्धर्वः । अमृतानि । वोचत् । इन्द्रः । दक्षम् । परि । जानात् । अहीनाम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० व्याप्तसहायानाम्[7] नदीनाम् । अथ आसाम् नदीनाम् उदकानि मनुष्येभ्यः ■ अवोचद् विश्वावसुः इन्द्रः च उदकेन प्रवृद्धम् परि जानाति मेघानाम् मध्ये मेघम् इति ॥ ६ ॥

[8]इति अष्टमाष्टके सप्तमाध्याये सप्तविंशो वर्गः[8] ॥

[१४०]

"अग्निः पावक ऋषिः । अग्निर्देवता । सतोबृहती छन्दः, १-२ विष्टारपङ्क्ती, ६ उपरिष्टाज्ज्योतिः" ।

अग्ने तव श्रवो वयो महि भ्राजन्ते अर्चयो विभावसो ।
बृहद्भानो शवसा वाजमुक्थ्यं१ दधासि दाशुषे कवे ॥ १ ॥

---

१. पाठभेदः मु. अ १,११६,६;१०,१३६,४;१४,८.　२. नास्ति मूको.　३-३. "समवासु" वि'"; "अमितासु" अ.[1].　४. नास्ति मूको.　५-५. °कोरेतस्य मूको.　६-६. निरामोऽर्थ पा. (५.१) म.　७. व्याप्त° इत्यतः पूर्वं त्रुटितमिव भाष्यं द्र.　८-८. नास्ति मूको.

अग्ने । तव॑ । श्रव॑ । वय॑ । महि॑ । भ्राज॑न्ते । अ॒र्चय॑ । वि॒भा॒व॒सो॒ इति॑ विभाऽवसो ।
बृह॑द्भानो॒ इति॑ बृह॑त्ऽभानो । शव॑सा । वाज॑म् । उ॒क्थ्य॑म् । दधा॑सि । दा॒शुषे॑ । क॒वे॒ ॥ १ ॥

वेङ्कट० अग्नि पावक । वय शब्द पक्षिवचन । अत्र वाजसनेयकम्—“‘अग्ने तव श्रवो वय.’ इति, धूमो वा अस्य श्रवो वय स ह्येनममुष्मिँल्लोके श्रावयति, ‘महि भ्राजते अर्चयो विभावसो’ इति, महतो भ्राजन्तेऽर्चय प्रभूवसाविथ्येतद्, ‘बृहद्भानो शवसा वाजमुक्थ्यम्’ इति, बल वै शवो बृहद्भानो बलनान्नमुक्थ्यमित्येतद्, ‘दधासि दाशुषे कवे’ इति, यजमानो वै दाश्वान् दधासि यजमानाय कव इत्येतत्” (माश ७,३,१,२९) इति ॥ १ ॥

पा॒व॒कव॑र्चाः शु॒क्रव॑र्चा॒ अनू॑नवर्चा॒ उदि॑यर्षि भा॒नुना॑ ।
पु॒त्रो मा॒तरा॑ वि॒चर॒न्नुपा॑वसि पृ॒णक्षि॒ रोद॑सी उ॒भे ॥ २ ॥

पा॒व॒कऽव॑र्चाः । शु॒क्रऽव॑र्चाः । अनू॑नऽवर्चाः । उत् । इ॒य॒र्षि॒ । भा॒नुना॑ ।
पु॒त्र । मा॒तरा॑ । वि॒ऽचर॑न् । उप॑ । अ॒व॒सि॒ । पृ॒णक्षि॑ । रोद॑सी॒ इति॑ । उ॒भे इति॑ ॥ २ ॥

वेङ्कट० शोधकतेजस्क ज्वलत्तेजस्क अन्यूनतेजस्क उत् दीप्यसे भानुना । पुत्र स द्यावापृथिव्यौ विचरन् उप रक्षसि, पूरयसि ‘तेजसा उभे’ द्यावापृथिव्याविति । ‘धूमेनामू पूरयति वृष्टयमाम्’ (तु माश ७,३ १ ३०) इति वाजसनेयकम् ॥ २ ॥

ऊर्जो॑ नपाज्जातवेदः सुश॒स्तिभि॒र्मन्द॑स्व धी॒तिभि॑र्हि॒तः ।
त्वे इषः॒ सं द॑धु॒र्भूरि॑वर्पसश्चि॒त्रोत॑यो वा॒मजा॑ताः ॥ ३ ॥

ऊर्जः॑ । न॒पा॒त् । जा॒त॒ऽवे॒दः॒ । सु॒श॒स्तिऽभिः॑ । मन्द॑स्व । धी॒तिऽभिः॑ । हि॒तः ।
त्वे इति॑ । इषः॑ । सम् । द॒धुः॒ । भूरि॑ऽवर्पसः । चि॒त्रऽऊ॑तयः । वा॒मऽजा॑ताः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० बलस्य पुत्र[1] जातवेद ![2] सुष्टुतिभि[3] हृष्टो भव कर्मभि निहित[4] । त्वयि हवींषि सम् दधति[6] बहुरूपा चित्ररक्षणा वामजनना[5] ॥ ३ ॥

इ॒र॒ज्यन्न॑ग्ने प्रथयस्व ज॒न्तुभि॑र॒स्मे रायो॑ अमर्त्य ।
स द॑र्श॒तस्य॒ वपु॑षो॒ वि रा॑जसि पृ॒णक्षि॑ सान॒सिं क्रतु॑म् ॥ ४ ॥

इ॒र॒ज्यन् । अ॒ग्ने॒ । प्र॒थ॒य॒स्व॒ । ज॒न्तुऽभिः॑ । अ॒स्मे इति॑ । रायः॑ । अ॒म॒र्त्य॒ ।
सः । द॒र्श॒तस्य॑ । वपु॑षः । वि । रा॒ज॒सि॒ । पृ॒णक्षि॑ । सा॒न॒सिम् । क्रतु॑म् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अत्र वाजसनेयकम्—‘मनुष्या वै जन्तवो दीप्यमानोऽग्ने प्रथस्व मनुष्यैरित्येतत्’ (माश ७,३,१,३२) इति । अस्मासु धनानि अमर्त्य ! स[4] दर्शनीयस्य वपुष वि राजसि । सम्पर्चय भजनीयम् कम । ‘सनातनं क्रतुम्’ (माश ७ ३ १,३२) इति वाजसनेयकम् इति ॥ ४ ॥

---

१ १ तेजसोते मूको २ जात मूको ३ इष्टुति मूको ४ दर्श मूको ५ वामजना भूको
६ सन् मूको

इष्कर्तारमध्वरस्य प्रचेतसं क्षयन्तं राधसो महः ।
रातिं वामस्य सुभगां महीमिषं दधासि सानसिं रयिम् ॥ ५ ॥

इष्कर्तारम् । अध्वरस्य । प्रऽचेतसम् । क्षयन्तम् । राधसः । महः ।
रातिम् । वामस्य । सुऽभगाम् । महीम् । इषम् । दधासि । सानसिम् । रयिम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० संस्कर्तारम् अध्वरस्य प्रकृष्टज्ञानम् निवसन्तम् महतः धनस्य प्रदानाय, 'राधसि महतीत्येतद्' (माश ७.३.१.११) इति वाजसनेयकम्, स्तौमि इति शेषः । स त्वं वननीयस्य सुखस्य दात्रीम् शोभनधनाम् महतीम् इषम् नि-दधासि सनातनम्[1] च रयिम् इति ॥ ५ ॥

ऋतावानं महिषं विश्वदर्शतमग्निं सुम्नाय दधिरे पुरो जनाः ।
श्रुत्कर्णं सप्रथस्तमं त्वा गिरा दैव्यं मानुषा युगा ॥ ६ ॥

ऋतऽवानम् । महिषम् । विश्वऽदर्शतम् । अग्निम् । सुम्नाय । दधिरे । पुरः । जनाः ।
श्रुत्ऽकर्णम् । सप्रथःऽतमम् । त्वा । गिरा । दैव्यम् । मानुषा । युगा ॥ ६ ॥

वेङ्कट० सत्यवन्तम् महान्तम् विश्वस्य दर्शनीयम् अग्निम् यज्ञाय पुरः दधिरे जनाः । श्रुत्कर्णम्[1] सर्वतः पृथुतमम्[2] त्वा गिरा दैव्यम्[3] मानुषाणि युगानि भूतानि हवन्त इति ॥ ६ ॥

[4]इति अष्टमाष्टके सप्तमाध्याये अष्टाविंशो वर्गः[4] ॥

[१४१]

[5]अग्निस्तापस ऋषिः । विश्वे देवा देवता । अनुष्टुप् छन्दः[5] ।

अग्ने अच्छा वदेह नः प्रत्यङ् नः सुमना भव ।
प्र नो यच्छ विशस्पते धनदा असि नस्त्वम् ॥ १ ॥

अग्ने । अच्छ । वद । इह । नः । प्रत्यङ् । नः । सुऽमनाः । भव ।
प्र । नः । यच्छ । विशः । पते । धनऽदाः । असि । नः । त्वम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० अग्निः तापसः । अग्ने! अभि-वद इह अस्माकम् अभ्युदयम् । अभिमुखः अस्माकम् सुमनाः भव । प्र यच्छ अस्मभ्यम् धनम् विशाम् पते! । धनदः भव अस्माकम् त्वम् इति ॥ १ ॥

प्र नो यच्छत्वर्यमा प्र भगः प्र बृहस्पतिः ।
प्र देवाः प्रोत सूनृता रायो देवी ददातु नः ॥ २ ॥

---

१. °तो मूको. २. पृथुतमम् मूको. ३. °र मूको. ४. दैव्यम् मूको. ५-५. नास्ति मूको.

प्र । नः । यच्छतु । अर्यमा । प्र । भगः । प्र । बृहस्पतिः ।
प्र । देवाः । प्र । उत । सूनृता । रायः । देवी । ददातु । नः ॥ २ ॥

वेङ्कट० एते धनानि अस्मभ्यम् प्रयच्छन्तु । सूनृता प्रियसत्यवाग्रूपा देवी इति ॥ २ ॥

सोमं राजानमवसेऽग्निं गीर्भिर्हवामहे ।
आदित्यान् विष्णुं सूर्यं ब्रह्माणं च बृहस्पतिम् ॥ ३ ॥

सोमम् । राजानम् । अवसे । अग्निम् । गीःऽभिः । हवामहे ।
आदित्यान् । विष्णुम् । सूर्यम् । ब्रह्माणम् । च । बृहस्पतिम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० निगदसिद्धेति ॥ ३ ॥

इन्द्रवायू बृहस्पतिं सुहवेह हवामहे ।
यथा नः सर्व इज्जनः संगत्यां सुमना असत् ॥ ४ ॥

इन्द्रवायू इति । बृहस्पतिम् । सुऽहवा । इह । हवामहे ।
यथा । नः । सर्वः । इत् । जनः । सम्ऽगत्याम् । सुऽमनाः । असत् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० स्वाह्वानौ[1] इन्द्रवायू बृहस्पतिम् च इह हवामहे । यथा अस्माकम् सर्वः एव जनः सङ्गमने सुमनाः भवति, तथा अमी कुर्वन्तु इति ॥ ४ ॥

अर्यमणं बृहस्पतिमिन्द्रं दानाय चोदय ।
वातं विष्णुं सरस्वतीं सवितारं च वाजिनम् ॥ ५ ॥

अर्यमणम् । बृहस्पतिम् । इन्द्रम् । दानाय । चोदय ।
वातम् । विष्णुम् । सरस्वतीम् । सवितारम् । च । वाजिनम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० स्तोतः![2] अर्यमादीन् दानाय चोदय इति ॥ ५ ॥

त्वं नो अग्ने अग्निभिर्ब्रह्म यज्ञं च वर्धय ।
त्वं नो देवतातये रायो दानाय चोदय ॥ ६ ॥

त्वम् । नः । अग्ने । अग्निऽभिः । ब्रह्म । यज्ञम् । च । वर्धय ।
त्वम् । नः । देवऽतातये । रायः । दानाय । चोदय ॥ ६ ॥

वेङ्कट० त्वम् अस्माकम् अग्ने! अन्यैः अग्निभिः अन्नम् (तु. निघ २,७) यज्ञम् च वर्धय । त्वम् अस्माकम् यज्ञाय धनानि प्रेरय दानाय इति ॥ ६ ॥

[3]इति अष्टमाष्टके सप्तमाध्याये एकोनत्रिंशो वर्गः[3] ॥

---

1. स्वह्वानौ मूको. 2. स्तोता मूको. 3-3. नास्ति मूको.

[१४२]

[1]शार्ङ्गा ऋषय (१-२ जरिता, ३-४ द्रोण, ५-६ सारिसृक्व, ७-८ स्तम्बमित्र)। अग्निर्देवता। त्रिष्टुप् छन्द, १,२ जगत्यौ, ७,८ अनुष्टुभौ[1]।

अयमग्ने जरिता त्वे अभूदपि सहसः सूनो नह्य१न्यदस्त्याप्यम् ।
भद्रं हि शर्म त्रिवरूथमस्ति त आरे हिंसानामप दिद्युमा कृधि ॥ १ ॥

अयम् । अग्ने । जरिता । त्वे इति । अभूत् । अपि । सहसः । सूनो इति । नहि । अन्यत् । अस्ति । आप्यम् ।
भद्रम् । हि । शर्म । त्रिऽवरूथम् । अस्ति । ते । आरे । हिंसानाम् । अप । दिद्युम् । आ । कृधि ॥

वेङ्कट० जरिता, द्रोण, सारिसृक्व स्तम्बमित्र इति शार्ङ्गा[2] द्व्यृचा । मन्दपालोऽपुत्र[3] स्वर्गं लोकमलभमान[4] इमं लोकमागत्य तानुत्पादयामास[5] इति इतिहास । खाण्डवे दावेन परिवृतास्तेऽग्निं स्तुवन्ति । अयम् अग्ने! जरिता त्वयि अपि भवतु सहस पुत्र[?]। नहि अन्यत् अस्य अस्ति ज्ञातेयम्। भद्रम् हि "भवनम् त्रिच्छदिष्कम्[6] अस्ति ते। स त्वं दूरे कुरु दीप्तिम् अस्मात् हिंसन्तीम् त्वदीयाम्[7] इति ॥ १ ॥

प्रवत् ते अग्ने जनिमा पितूयतः साचीव विश्वा भुवना न्यृञ्जसे ।
प्र सप्तयः प्र संनिषन्त नो धियः पुरश्चरन्ति पशुपा इव त्मना ॥२॥

प्रऽवत् । ते । अग्ने । जनिम । पितुऽयतः । साचीऽइव । विश्वा । भुवना । नि । ऋञ्जसे ।
प्र । सप्तयः । प्र । सनिषन्त । नः । धियः । पुरः । चरन्ति । पशुपाःऽइव । त्मना ॥ २ ॥

वेङ्कट० प्रगमनवत् तव अग्ने! जन्म प्रादुर्भाव अन्नवत[8]। साची इव विश्वानि आरण्यानि भूतानि प्रसाधयसि। प्र भजन्ते अस्माकम् बुद्धय त्वदीया[9] मतय[10] अश्वा । एक प्र शब्द पूरकः। तव पुरस्तात् ता चरन्ति गोपाला इव आत्मना एव ॥ २ ॥

उत वा उ परि वृणक्षि बप्सद्बहोरग्न उलपस्य स्वधावः ।
उत खिल्या उर्वराणां भवन्ति मा ते हेतिं तविषीं चुक्रुधाम ॥३॥

उत । वै । ऊं इति । परि । वृणक्षि । बप्सत् । बहोः । अग्ने । उलपस्य । स्वधाऽवः ।
उत । खिल्याः । उर्वराणाम् । भवन्ति । मा । ते । हेतिम् । तविषीम् । चुक्रुधाम ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अपि च परि वृणक्षि[11] भक्षयन्! अग्ने! भक्षयन् बहुलम् तृणजातम्। अपि च त्वया भवन्ति[12] उर्वराणाम् मध्यमध्यस्थानां भूमीनाम् खिल्याः रक्षा[13] देशा । [14]"मा ते हेतिं"[15] प्रवृद्धाम् ज्वालाम् चुक्रुधाम इति ॥ ३ ॥

१-१ नास्ति मूको. २ मार्गा मूको. ३ ३. °पालो पुत्र मूको. ४ लभमानः मूको. ५ °नुत्पा° मूको. ६ ६ भवन् त्रिच्छदि° मूको. ७ °याम् मूको. ८ अन्नवत् मूको. ९ त्वदीया मूको. १० मत मूको. ११. वृणक्षि मूको. १२ भवति मूको. १३. रक्षा मूको. १४ १४ मातेन हि°, मातेन्द् व°.

यदुद्वतो निवतो यासि बप्सत् पृथगेषि प्रगर्धिनीव सेना ।
यदा ते वातो अनुवाति शोचिर्वप्तेव श्मश्रु वपसि प्र भूम ॥४॥

यत् । उत्ऽवतः । निऽवतः । यासि । बप्सत् । पृथक् । एषि । प्रगर्धिनीऽइव । सेना ।
यदा । ते । वातः । अनुऽवाति । शोचिः । वप्ताऽइव । श्मश्रु । वपसि । प्र । भूम ॥ ४ ॥

वेङ्कट० यत् उद्वतः निवतः च यासि भक्षयन्, तथा त्वम् पृथक् गच्छसि शत्रून् प्रकर्षेण अभिकाङ्क्षयन्ती[1] इव सेना, यदा ते वातः अनुगच्छति तेजः, तदानीं [2]त्व भूमिम् प्र वपसि[2] वप्ता इव श्मश्रूणीति ॥ ४ ॥

प्रत्यस्य श्रेणयो ददृश्र एकं नियानं बहवो रथासः ।
बाहू यदग्ने अनुमर्मृजानो न्यङ्ङुत्तानामन्वेषि भूमिम् ॥ ५ ॥

प्रति । अस्य । श्रेणयः । ददृश्रे । एकम् । निऽयानम् । बहवः । रथासः ।
बाहू इति । यत् । अग्ने । अनुऽमर्मृजानः । न्यङ् । उत्तानाम् । अनुऽएषि । भूमिम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० प्रति दृश्यन्ते अस्य श्रेणयः, एकमार्गम् बहवः रथाः अभिगच्छन्ति, बाहुभ्याम् यदा[3] त्वम् अग्ने! भूमिम् अनुमर्मृजानः न्यङ् उत्तानाम् अनुगच्छसि भूमिम् इति ॥ ५ ॥

उत् ते शुष्मा जिहतामुत् ते अर्चिरुत् ते अग्ने शशमानस्य वाजाः ।
उच्छ्वञ्चस्व नि नम वर्धमान आ त्वाद्य विश्वे वसवः सदन्तु ॥ ६ ॥

उत् । ते । शुष्माः । जिहताम् । उत् । ते । अर्चिः । उत् । ते । अग्ने । शशमानस्य । वाजाः ।
उत् । श्वञ्चस्व । नि । नम । वर्धमानः । आ । त्वा । अद्य । विश्वे । वसवः । सदन्तु ॥ ६ ॥

वेङ्कट० उत् जिहताम् तव शोषकरा रश्मयः, एवम् अर्चिः। उत् जिहताम् च तव अग्ने! चलतः बलानि। स त्वम् उत् श्वचस्व नि नम च अरण्ये वर्धमानः। आ सीदन्तु त्वाम् अद्य विश्वे वसवः ॥ ६ ॥

अपामिदं न्ययनं समुद्रस्य निवेशनम् ।
अन्यं कृणुष्वेतः पन्थां तेन याहि वशाँ अनु ॥ ७ ॥

अपाम् । इदम् । निऽअयनम् । समुद्रस्य । निऽवेशनम् ।
अन्यम् । कृणुष्व । इतः । पन्थाम् । तेन । याहि । वशान् । अनु ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अपाम् इदम् न्ययनम् अस्तु समुद्रस्य च निवेशनम्, यत्र वयं वर्तामहे। अन्यम् कुरु इतः पन्थानम्। तेन पथा गच्छ कान्तान् वनस्पतीन् प्रति ॥ ७ ॥

---

1. °दृक्षन्त मूको. 2-2. त्वं··· मूको. 3. यथा मूको.

आयने ते परायणे दूर्वा रोहन्तु पुष्पिणीः । ह्रदाश्च पुण्डरीकाणि समुद्रस्य गृहा इमे ॥८॥

आऽअयने । ते । पराऽअयने । दूर्वाः । रोहन्तु । पुष्पिणीः ।
ह्रदाः । च । पुण्डरीकाणि । समुद्रस्य । गृहाः । इमे ॥ ८ ॥

वेङ्कट० अस्मिन् देशे यत्र त्वम् आगच्छसि, यतो वा परागच्छसि, तत्र दूर्वाः रोहन्तु पुष्पवत्यः, तथा ह्रदाः च सन्तु, तत्र[1] पुण्डरीकाणि च । समुद्रस्य गृहाः इमे भवन्तु । इति आत्मीयस्य देशस्याऽदाहम् आशास्त इति ॥ ८ ॥

[2]इति अष्टमाष्टके सप्तमाध्याये त्रिंशो वर्गः[2] ॥

व्याख्यत् सप्तममध्यायम् अष्टके माधवोऽष्टमे ।
चोळेषु निवसन् ग्रामे गोमत्याख्यैः समावृते ॥

इति वेङ्कटमाधवाचार्यविरचिते ऋक्संहिताव्याख्याने अष्टमाष्टके सप्तमोऽध्यायः ॥

—*—

इति ऋग्वेदे सभाष्ये अष्टमाष्टके सप्तमोऽध्यायः ॥

१. वे मूको. २-२. नास्ति मूको.

अथ अष्टमोऽध्यायः

वेङ्क ८०

'त्वं विदग्निम्' अथाध्यायं व्याचिख्यासति माधवः।
वेदार्थस्य परार्थेभ्यो वैशेष्यं सम्प्रदर्शयन् ॥ १ ॥

बहुयोजनविस्तीर्णा बहुयोजनमायताः।
समुद्रमध्ये तिष्ठन्ते द्वीपा बाह्याभ्यधिष्ठिताः[1] ॥ २ ॥

धर्मबुद्ध्याऽनुतिष्ठन्ति ते स्वधर्मान् प्रयत्नतः।
तदागमानां प्रामाण्यम् आचारात् किं न कल्प्यते ॥ ३ ॥

आप्तप्रणीततामेते यदि वाऽपौरुषेयताम्[2]।
वैदिकाः कल्पयन्त्येवं किं न बाह्येषु कल्प्यते ॥ ४ ॥

उच्यते वर्णविभ्रष्टाः प्रविशन्त्यधुनाऽपि च।
बौद्धेषु ते न चाद्यासु तेषामार्वाक्कालिका इमे[3] ॥ ५ ॥

तदुक्तम्—'या वेदबाह्याः स्मृतयो याश्च काश्च कुदृष्टयः।
सर्वास्ता निष्फलाः प्रेत्य तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः ॥ ६ ॥

उत्पद्यन्ते च्यवन्ते[4] च यान्यतोऽन्यानि कानिचित्।
तान्यर्वाक्कालिकतया निष्फलान्यनृतानि च[5] ॥ ७ ॥ (मनु १२,९५;९६) इति।

किञ्च—भागोपालं विप्रथितः प्रादुर्भावो महात्मनः।
विप्रलोपाय धर्मस्य वक्तायं भगवान् हरिः ॥ ८ ॥

इतिहासपुराणानां कर्तारो लोकसम्मताः।
सहेतुकास्त्वपराः सर्वे वेदं समाश्रिताः ॥ ९ ॥

मन्वादयश्चाऽऽप्ततमा बहवो वेदमाश्रिताः।
पाञ्चरात्रे पाशुपते वेदा बहीकृतास्तथा ॥ १० ॥

सर्वेषु जनपदेषु शब्दा वेदस्य समाहिताः।
कुर्वन्तो लक्षणं तेषां वेदाङ्गत्वेन चक्रिरे ॥ ११ ॥

आविष्कृति[6] ज्योतिषोक्तं काला सर्वे प्रयत्नतः।
वेदाङ्गतया तत्र सङ्गृहीतं महर्षिभिः ॥ १२ ॥

---

१. [illegible]. २. [illegible] मूको. ३. इमे वि' अ°. ४-४. [illegible]. ५. [illegible] मूको. ६. अनुवि° वि°.

राजानः सम्प्रणेतारो मार्गं वैदिकमास्थिताः ।
चातुर्वर्ण्यपराः सर्वे न त्वन्य मार्गमाश्रिताः[१] ॥ १३ ॥

किञ्चाऽऽर्या सद्भवा [२]बौद्धैर्न राजन्ते[३] गतप्रभाः ।
तस्मान्न वेदसदृशम् अन्यत् किञ्चन विद्यते ॥ १४ ॥

आयुर्वेदो धनुर्वेदो वेदो गान्धर्व एव च ।
उपवेदान् षडङ्गैतान् ऋषय सुश्रुतादय ॥ १५ ॥

यत्तु[३] द्वीपेषु बौद्धानां बहुत्व सम्प्रदर्शितम् ।
तत्र भूमोऽधर्मपरा बहवो द्वीपवासिन ॥ १६ ॥

[४]भूयांस स्त्रीपरास्तत्र[४] स्तेयहिंसापरास्तथा ।
[५]बहुत्वाद् देवनपरा सुरापानादितत्परा ॥ १७ ॥

तस्मात्तत्रत्य आचार केनचित् सम्प्रवर्तित ।
इदानीमपि तत्रत्यै स आचारोऽनुवर्त्यते[५] ॥ १८ ॥

[६]किञ्चाभिगायुधर्येषु अस्यभ्यस्यैव वैदिका ।
निर्वाह कर्मजगत[६] स्तुतिं कर्म च कुर्वते ॥ १९ ॥

अपि चाङ्गैरुपाङ्गैश्च वेदा युक्ता स्वरैरपि ।
पश्यन्तस्तानिमान् प्राज्ञा नान्य मार्गमुपासते[७] ॥ २० ॥ इति[९] ॥

[१४३]

[१]अत्रिः साङ्ख्य ऋषिः । अश्विनौ देवता । अनुष्टुप् छन्दः[१] ।

त्यं चि॒दत्रि॑मृत॒जुर॒मर्थ॒मश्वं॒ न यात॑वे । क॒क्षीव॑न्तं॒ यदी॒ पुना॒ रथं॒ न कृ॑णु॒थो नव॑म् ॥१॥

त्यम् । चि॒त् । अत्रि॑म् । ऋ॒त॒ऽजुर॑म् । अर्थ॑म् । अश्व॑म् । न । यात॑वे ।
क॒क्षीव॑न्तम् । यदि॑ । पुन॒रिति॑ । रथ॑म् । न । कृ॒णु॒थः । नव॑म् ॥ १ ॥

वेङ्कट० अत्रि साङ्ख्य ! तम् च पुनम् अत्रिम् सत्येन जीर्णं कृतवन्तम् अभिलषितम् अर्थम् यातुम् अश्वम् इव समर्थम् । पुनर्नवं कृतवन्तावित्यर्थः । कक्षीवन्तम् अपि युवाम् यदि पुनः अपि नवम् अकुरुतम् जीर्णम् इव रथम् इति ॥ १ ॥

---

१ [illegible] २-२. [illegible] ३. [illegible] ४-४. [illegible] ५-५. [illegible] ६-६. [illegible] ७. [illegible] ८. [illegible] ९-९. [illegible]

त्यं चिदश्वं न वाजिनमरेणवो यमत्नत। दृळ्हं ग्रन्थिं न वि ष्यतमत्रिं यविष्ठमा रजः ॥२॥

त्यम् । चित् । अश्वम् । न । वाजिनम् । अरेणवः । यम् । अत्नत ।
दृळ्हम् । ग्रन्थिम् । न । वि । स्यतम् । अत्रिम् । यविष्ठम । आ । रजः ॥ २ ॥

वेङ्कट० तम् इमम् अश्वम् इव बलिनम् कक्ष्याभिः अरेणव यम् जराभिः ततवन्तः[1] मत्र-धुः[2], तम् इमं जरावद्धं दृढम् इव ग्रन्थिम् वि मुञ्चतम् अत्रिम्[3] युवतमम्, आ गच्छतु तेज. ॥ २ ॥

नरा दंसिष्ठावत्रये शुभ्रा सिषासतं धियः । अथा हि वां दिवो नरा पुनः स्तोमो न विशसे ।३।

नरा । दंसिष्ठौ । अत्रये । शुभ्रा । सिसासतम् । धियः ।
अथ । हि । वाम् । दिवः । नरा । पुनरिति । स्तोमः । न । विऽशसे ॥ ३ ॥

वेङ्कट० नेतारौ! अत्यन्तं "दर्शनीयौ! युवां" महाम् अत्रये शोभमानौ[5] सम्भक्तुम् इच्छतम्[6] स्तुतीः । अथ हि युवयोः दीप्तः अयं नरौ! पुनः आयुषो मध्ये स्तोता मृत्योः न विशसनाय भवति ॥ ३ ॥

चिते तद्वां सुराधसा रातिः सुमतिरश्विना ।
आ यन्नः सदने पृथौ समने पर्षथो नरा ॥ ४ ॥

चिते । तत् । वाम् । सुऽराधसा । रातिः । सुऽमतिः । अश्विना ।
आ । यत् । नः । सदने । पृथौ । समने । पर्षथः । नरा ॥ ४ ॥

वेङ्कट० प्रज्ञानाय[7] आसीत् तदानीम् युवयोः हे सुधनौ! दानम् सुमतिः च अश्विनौ! । 'आ पर्षथ.' यदा अस्मान् गृहे विस्तीर्णे सद्ग्रामे च 'नरौ! युवाम्' ॥ ४ ॥

युवं भुज्युं समुद्र आ रजसः पार ईङ्खितम् ।
यातमच्छा पतत्रिभिर्नासत्या सातये कृतम् ॥ ५ ॥

युवम् । भुज्युम् । समुद्रे । आ । रजसः । पारे । ईङ्खितम् ।
यातम् । अच्छ । पतत्रिऽभिः । नासत्या । सातये । कृतम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० युवाम् भुज्युम्[10] क्षोभ्यम् उदधौ उदकस्य पारणे[11] भयेन कम्पमानम् अभ्ययातम्[12] नौभिः। अपि च तम् नासत्यौ! गृहस्य भजनाय कृतम् इति ॥ ५ ॥

आ वां सुम्नैः शंयू इव मंहिष्ठा विश्ववेदसा ।
समस्मे भूषतं नरोत्सं न पिप्युषीरिषः ॥ ६ ॥

---

1. ततित° मूको. 2. बन्धु मूको. 3. अत्रिम् मूको. 4-4. युवयोर्दी मूको. 5. °मानेन मूको 6. इच्छत मूको. 7. प्रज्ञाना मूको. 8-8. आ॰॰॰ मूको. 9 ०. नरो···मूको. 10. भुज्यव् मूको 11. पारणे मूको. 12. अभ्यय° मूको.

आ । वाम् । सुम्ने । शयूइवेति शयूऽइव । मंहिष्ठा । विश्वऽवेदसा ।
सम् । अस्मे इति । भूषतम् । नरा । उत्सम् । न । पिप्युषी । इषं ॥ ६ ॥

वेङ्कट० सम् आ भवतम् युवाम् सुखे बार्हस्पत्यौ इव । शयू द्विवचनम् अश्विनौ द्विरवकृतम् । दातृतमौ[1] सर्वधनौ[1] अस्मान्, कूपम् इव पूरयन्त्य आप ॥ ६ ॥

[2]इति अष्टमाष्टके अष्टमाध्याये प्रथमो वर्गः[2] ॥

[१४४]

[3]सुपर्ण तार्क्ष्यपुत्र ऋषि, ऊर्ध्वकृशनो यामायनो वा । इन्द्रो देवता । गायत्री छन्द, द्वितीया बृहती, पञ्चमी सतोबृहती, षष्ठी विष्टारपङ्क्ति[3] ।

अयं हि ते अमर्त्य इन्दुरत्यो न पत्यते । दक्षो विश्वायुर्वेधसे ॥ १ ॥
अयम् । हि । ते । अमर्त्य । इन्दु । अत्य । न । पत्यते । दक्ष । विश्वऽआयु । वेधसे ॥ १ ॥

वेङ्कट० सुपर्ण तार्क्ष्यपुत्र । अयम् ते अमर्त्य इन्दु अश्व इव गच्छति वृद्ध सर्वान्न विधात्रे ॥१॥

अयमस्मासु काव्य ऋभुर्वज्रो दास्वते ।
अयं बिभर्त्यूर्ध्वकृशनं मदमृभुर्न कृत्व्यं मदम् ॥ २ ॥
अयम् । अस्मासु । काव्य । ऋभु । वज्र । दास्वते ।
अयम । बिभर्ति । ऊर्ध्वऽकृशनम् । मदम् । ऋभु । न । कृत्व्यम् । मदम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० अयम् अस्मासु इन्दु अभिषुत स्तोतव्य, दीप्तम् इव आयुधम् इन्द्राय सो भवति । अयम् धावति अभिषववेलायाम् उच्छ्रितहिरण्यम् रसम् कमण्यम् आदित्य इव उदकमिति ॥२॥

घृषुः श्येनाय कृत्वन आसु स्वासु वंसगः । अव दीधेदहीशुवः ॥ ३ ॥
घृषु । श्येनाय । कृत्वने । आसु । स्वासु । वंसग । अव । दीधेत् । अहीशुव ॥ ३ ॥

वेङ्कट० घर्षणशील सोम श्येनाय आहरण कुर्वते "आसु अन्तरीक्षयासु" स्वासु अप्सु स्थित वननीयगमन अव दीधेत् अवदीप्तवान् 'अहीशुव अहिनाम्न असुरस्य' बाधितु इन्द्रस्यार्थम् इति ॥ ३ ॥

यं सुपर्णः परावतः श्येनस्य पुत्र आभरत् । शतचक्रं यो३ऽह्यो वर्तनिः ॥ ४ ॥
यम् । सुऽपर्णः । पराऽवतः । श्येनस्य । पुत्र । आ । अभरत् । शतऽचक्रम् । य । अह्य । वर्तनि ॥

वेङ्कट० यम् सुपर्णः "दूरात् दिव" श्येनस्य पुत्रः आ जहार । य च सोमो बहुचक्रम्' आत्मरथ सर्वेषां वर्तयति । उभयत्र सम्बन्ध ॥ ४ ॥

---

१ १ आदित कृ.ह° २ २. [illegible]° मूको ३ ३ अन्द्रको सु. व मूको ४ ४ [illegible] मूको ५. [illegible] मूको

यं ते श्येनश्चारुमवृकं पदाभरदरुणं मानमन्धसः ।
एना वयो वि तार्यायुर्जीवस एना जागार बन्धुता ॥ ५ ॥

यम् । ते । श्येन । चारुम् । अवृकम् । पदा । आ । अभरत् । अरुणम् । मानम् । अन्धस ।
एना । वयं । वि । तारि । आयु । जीवसे । एना । जागार । बन्धुता ॥ ५ ॥

वेङ्कट० यम् तव इन्द्र[1] श्येन चारुम् हिंसारहितम् दिव सोमम्[2] पद्भ्याम् आहृतवान् अरुणवर्णम्
[3]अन्नस्य मानद्वारा[3] निर्मातारम् । अनेन सोमेन [4]वि तारि अस्मभ्यम्[4] अन्नम् आयु जीवनाय ।
अनेनैव जागर्ति बन्धुसमूह ॥ ५ ॥

एवा तदिन्द्र इन्दुना देवेषु चिद्धारयाते महि त्यजः ।
क्रत्वा वयो वि तार्यायुः सुक्रतो क्रत्वायमस्मदा सुतः ॥ ६ ॥

एव । तत् । इन्द्र । इन्दुना । देवेषु । चित् । धारयाते । महि । त्यजः ।
क्रत्वा । वयः । वि । तारि । आयु । सुक्रतो इति सुऽक्रतो । क्रत्वा । अयम् । अस्मत् । आ । सुत ॥

वेङ्कट० एवम् तम् इन्द्र सोमेन स्तोतृषु धारयति महान्तम्[5] त्यज धनस्य[5] त्यागम् । कर्मणा
त्वया अन्नम् आयु च सुमत्[1] स्तोतृषु ददत्(?)। कर्मणा अयम् च सोम अस्मासु
अभिषुत इति ॥ ६ ॥

[6]इति अष्टमाष्टके अष्टमाध्याये द्वितीयो वर्ग[6] ॥

[१४५]

[1]इन्द्राणी ऋषि । सपत्नीबाधनम् (उपनिषत्) देवता । अनुष्टुप् छन्द , षष्ठी पङ्क्ति[1] ।

इमां खनाम्योषधिं वीरुधं बलवत्तमाम् ।
यया सपत्नीं बाधते यया संविन्दते पतिम् ॥ १ ॥

इमाम् । खनामि । ओषधिम् । वीरुधम् । बलवत्ऽतमाम् ।
यया । सऽपत्नीम् । बाधते । यया । सम्ऽविन्दते । पतिम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० इन्द्राणी । इमाम् "खनित्रेण खनामि" ओषधिम्, या इयं वीरुत् बलवत्तमा भवति । यया
सपत्नीम् बाधते सपत्नी, यया च सलभते पतिम् इति ॥ १ ॥

उत्तानपर्णे सुभगे देवजूते सहस्वति ।
सपत्नीं मे परा धम पतिं मे केवलं कुरु ॥ २ ॥

---

1 श्येन मूको. 2-2 अन्ने मूको. 3-3 [illegible] मूको 4 मद मूको, 5, [illegible] मूको. 6-6 नास्ति मूको 7-7 [illegible]

उत्तानऽपर्णे । सुऽभगे । देवऽजूते । सहस्वति ।
सुऽपत्नीम् । मे । परा । धम । पतिम् । मे । केवलम् । कुरु ॥ २ ॥

वेङ्कट० उत्तानपर्णे ! कल्याणि ! देवै. प्रेरिते ! बलवति ! सपत्नीम् मे परा धम, पतिम् मे असाधारणम्[१] कुरु ॥ २ ॥

उत्तराहमुत्तर उत्तरेदुत्तराभ्यः । अधा सपत्नी या ममाधरा साधराभ्यः ॥ ३ ॥

उत्ऽतरा । अहम् । उत्ऽतरे । उत्ऽतरा । इत् । उत्ऽतराभ्यः ।
अध । सुऽपत्नी । या । मम । अधरा । सा । अधराभ्यः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० उत्तरा अहम् भूयासं हे उत्कृष्टे[!], उत्तरा एव उत्तराभ्यः । अथ सपत्नी या मम, सा अधरा[२] भवतु अधराभ्यः अपीति ॥ ३ ॥

नह्यस्या नाम गृभ्णामि नो अस्मिन् रमते जने ।
परामेव परावतं सपत्नीं गमयामसि ॥ ४ ॥

नहि । अस्याः । नाम । गृभ्णामि । नो इति । अस्मिन् । रमते । जने ।
पराम् । एव । पराऽवतम् । सुऽपत्नीम् । गमयामसि ॥ ४ ॥

वेङ्कट० नहि अस्याः सपत्न्याः[३] अहम् नाम गृह्णामि, संवासात् न च इयम् अस्मिन् जने रमताम् । अपि च पराम् एव परावतम् दूरात् दूरम् सपत्नीम् गमयामः ॥ ४ ॥

अहमस्मि सहमानाथ त्वमसि सासहिः ।
उभे सहस्वती भूत्वी सपत्नीं मे सहावहै ॥ ५ ॥

अहम् । अस्मि । सहमाना । अथ । त्वम् । असि । ससहिः ।
उभे इति । सहस्वती इति । भूत्वी । सुऽपत्नीम् । मे । सहावहै ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अहम् अस्मि शत्रूणाम् अभिभवित्री, त्वम् च भवसि सासहिः । उभे सहस्वत्यौ भूत्वा सहावाम् सपत्नीम् अभिभवाव इति ॥ ५ ॥

उप तेऽधां सहमानामभि त्वाधां सहीयसा ।
मामनु प्र ते मनो वत्सं गौरिव धावतु पथा वारिव धावतु ॥ ६ ॥

उप । ते । अधाम् । सहमानाम् । अभि । त्वा । अधाम् । सहीयसा ।
माम् । अनु । प्र । ते । मनः । वत्सम् । गौःऽइव । धावतु । पथा । वाःऽइव । धावतु ॥ ६ ॥

---

१. पर्या° मूको. २. अधरा मूको. ३. सपत्न्या मूको.

वेङ्कट० उप दधामि सह पते! ते सहमानाम् इमां पाठाम्। अभि दधामि त्वाम् अभिभातुकेन मनसा। माम् अनु प्र गच्छतु तव मनः वत्सम् गौः इव मार्गेण इव च उदकमिति ॥ ६ ॥

[1]इति अष्टमाष्टके अष्टमाध्याये तृतीयो वर्गः[1] ॥

[१४६]

[1]ऐरम्मदो देवमुनिर्ऋषिः। अरण्यानी देवता। अनुष्टुप् छन्दः[1]।

अरण्यान्यरण्यान्यसौ या प्रेव नश्यसि ।
कथा ग्रामं न पृच्छसि न त्वा भीरिव विन्दतीँ३ ॥ १ ॥

अरण्यानि । अरण्यानि । असौ । या । प्रऽइव । नश्यसि ।
कथा । ग्रामम् । न । पृच्छसि । न । त्वा । भीःऽइव । विन्दतीँ३ ॥ १ ॥[2]

वेङ्कट० देवमुनिः ऐरम्मदः। हे अरण्यानि! या[3] असौ त्वम् अरण्यानि वनानि "प्राची इव" प्राप्नोषि, सा त्वम् आत्मनो निवासाय कथम् ग्रामम् न पृच्छसि—क विद्यते ग्राम इति। तत्र विस्मयः। न त्वा नूनम् भीः विन्दति[4] इव इति ॥ १ ॥

वृषारवाय वदते यदुपावति चिच्चिकः । आघाटिभिरिव धावयन्नरण्यानिर्महीयते ॥२॥

वृषऽरवाय । वदते । यत् । उपऽअवति । चिच्चिकः ।
आघाटिभिःऽइव । धावयन् । अरण्यानिः । महीयते ॥ २ ॥

वेङ्कट० वृषरवनाम्ने पक्षिणे शब्दायमानाय तमुद्दिश्य यदा उपगच्छति चिच्चिकः। स नूनम् अस्मिन् शब्दायमाने तम् अनुगच्छति। तदानीम् आघाटिभिः आहन्यमानैर्वाद्यैः परान् धावयन् 'राजा इव' अरण्यानिः पूज्यते तथा प्रतिभातीति ॥ २ ॥

उत गाव इवादन्त्युत वेश्मेव दृश्यते ।
उतो अरण्यानिः सायं शकटीरिव सर्जति ॥ ३ ॥

उत । गावःऽइव । अदन्ति । उत । वेश्मऽइव । दृश्यते ।
उतो इति । अरण्यानिः । सायम् । शकटीःऽइव । सर्जति ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अपि गावः इव मृगाः[5] सस्यानि अदन्ति। अपि च क्वचित् वेश्म इव कल्याणम् दृश्यते। अपि च अरण्यानिः सायम् शकटीः 'वि सृजति' इव ग्रामं प्रति गच्छन्तीः[6] शरान् इव धानुष्कः ॥ ३ ॥

गामङ्गैष आ ह्वयति दार्वङ्गैषो अपावधीत् । वसन्नरण्यान्यां सायमक्रुक्षदिति मन्यते ॥४॥

१-१. नास्ति मूको. २. ऋग्वेदस्य (९,११-१०) व्याख्याना द्र. ३. यः मूको. ४-४. पराचीव मा. ५. विन्दति मूको. ६-६. ... मूको. ७. ... मूको. ८-८. ... मूको. ९. ...न्ती मूको.

गाम् । अङ्ग । एषः । आ । ह्वयति । दारु । अङ्ग । एषः । अप । अवधीत् ।
वसन् । अरण्यान्याम् । सायम् । अक्रुक्षत् । इति । मन्यते ॥ ४ ॥

वेङ्कट० ग्रामं प्रति गमनाय गाम् चरन्तीम् क्षिप्रम् अयम् आ ह्वयति । अथ अपरः शीघ्रं गन्तुमिच्छन् इन्धनम् क्षिप्रम् अपहन्ति छिनत्ति । ततश्च वसन् अरण्यान्याम् सायम् अक्रोशति इति मन्यते ॥ ४ ॥

न वा अरण्यानिर्हन्त्यन्यश्चेन्नाभिगच्छति ।
स्वादोः फलस्य जग्ध्वाय यथाकामं नि पद्यते ॥ ५ ॥

न । वै । अरण्यानिः । हन्ति । अन्यः । च । इत् । न । अभिऽगच्छति ।
स्वादोः । फलस्य । जग्ध्वाय । यथाऽकामम् । नि । पद्यते ॥ ५ ॥

वेङ्कट० न खलु अरण्यानिः स्वयं कञ्चन हन्ति, अन्यः चेत् सिंहव्याघ्रादिकः तम् न अभिगच्छति । स्वादुरसम् फलम् भक्षयित्वा यथाकामम् सुखम् तत्र शेते इति ॥ ५ ॥

आञ्जनगन्धिं सुरभिं बह्वन्नामकृषीवलाम् । प्राहं मृगाणां मातरमरण्यानिमशंसिषम् ॥ ६ ॥

आञ्जनऽगन्धिम् । सुरभिम् । बहुऽअन्नाम् । अकृषिऽवलाम् ।
प्र । अहम् । मृगाणाम् । मातरम् । अरण्यानिम् । अशंसिषम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० 'गन्धवद् अश्मैकक्षुरम्' 'आञ्जनं भवति' । आञ्जनगन्धिम् सुरभिम् गन्धवतीम् बह्वन्नाम् अकुर्वतीं कर्षणम् प्र अशंसिषम् अहम् मृगाणाम् मातरम् अरण्यानिम् इति ॥ ६ ॥

'इति अष्टमाष्टके अष्टमाध्याये चतुर्थो वर्गः' ॥

[१४७]

'सुवेदा शैरीषिर्ऋषिः । इन्द्रो देवता । जगती छन्दः, पञ्चमी त्रिष्टुप्' ।

श्रत् ते दधामि प्रथमाय मन्यवेऽहन्यद्वृत्रं नर्यं विवेरपः ।
उभे यत्त्वा भवतो रोदसी अनु रेजते शुष्मात् पृथिवी चिदद्रिवः ॥ १ ॥

श्रत् । ते । दधामि । प्रथमाय । मन्यवे । अहन् । यत् । वृत्रम् । नर्यम् । विवेः । अपः ।
उभे इति । यत् । त्वा । भवतः । रोदसी इति । अनु । रेजते । शुष्मात् । पृथिवी । चित् । अद्रिऽवः ॥

वेङ्कट० 'सुवेदा शैरीषिः' । श्रत् दधामि त्वदीयम् प्रथमम् क्रोधम्—हतवान् असि यत् मेघम् वृत्रिणम्, अलभथ च उदकानि, यत् च त्वाम् अनु भवतः अभिलषितसिद्ध्यर्थं द्यावापृथिव्यौ । कम्पते बलात् पृथिवी अपि वज्रिन् ! इति' ॥ १ ॥

१-१. 'वरैरक्ष' मूको. २-२. अञ्जनमत्र अ'. ३. 'वन्नी मूको. ४-४. नास्ति मूको. ५-५. सोऽस्य देवता मूको. ६. मर्म मूको. ७. 'विषयी पृथिव्यविर्मन्यन्ते मूको.

त्वं मायाभिरनवद्य मायिनं श्रवस्यता मनसा वृत्रमर्दयः ।
त्वामिन्नरो वृणते गविष्टिषु त्वां विश्वासु हव्यास्विष्टिषु ॥२॥

त्वम् । मायाभिः । अनवद्य । मायिनम् । श्रवस्यता । मनसा । वृत्रम् । अर्दयः ।
त्वाम् । इत् । नरः । वृणते । गोऽइष्टिषु । त्वाम् । विश्वासु । हव्यासु । इष्टिषु ॥ २ ॥

वेङ्कट० त्वम् मायाभिः प्रशस्य[1] मायिनम् अन्नमिच्छता मनसा मेघम् अर्दितवान्[2] असि । त्वाम् एव मनुष्याः वृणते उदकेच्छासु[3], त्वाम् विश्वेषु च हवनार्हेषु यज्ञेषु इति ॥ २ ॥

ऐषु चाकन्धि पुरुहूत सूरिषु वृधासो ये मघवन्नानशुर्मघम् ।
अर्चन्ति तोके तनये परिष्टिषु मेधसाता वाजिनमह्रये धने ॥३॥

आ । एषु । चाकन्धि । पुरुऽहूत । सूरिषु । वृधासः । ये । मघऽवन् । आनशुः । मघम् ।
अर्चन्ति । तोके । तनये । परिष्टिषु । मेधऽसाता । वाजिनम् । अह्रये । धने ॥ ३ ॥

वेङ्कट० आ कामयस्व स्तुतिम् एषु स्तोतृषु पुरुहूत!, प्रवृद्धा ये मघवन्! धनम् प्राप्नुवन्ति, स्तुवन्ति च त्वां पुत्रपौत्रधनार्थम्[4] धनस्य पर्येषणेषु यज्ञे बलिनम् अह्रीकम्[5] धनम् प्राप्तुम् इति ॥ ३ ॥

स इन्नु रायः सुभृतस्य चाकनन्मदं यो अस्य रंह्यं चिकेतति ।
त्वावृधो मघवन् दाश्वध्वरो मक्षू स वाजं भरते धना नृभिः ॥ ४ ॥

स । इत् । नु । रायः । सुऽभृतस्य । चाकनत् । मदम् । यः । अस्य । रंह्यम् । चिकेतति ।
त्वाऽवृधः । मघऽवन् । दाशुऽअध्वरः । मक्षु । सः । वाजम् । भरते । धना । नृऽभिः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० स एव धनम् पूर्णम् कामयते सोमम् यः अस्य वेगनिमित्तम् प्रज्ञापयति । त्वावृध मघवन्! दत्तहविष्क क्षीप्रम् स अन्नम् बिभर्ति धनानि च दासैः ॥ ४ ॥

त्वं शर्धाय महिना गृणान उरु कृधि मघवञ्छग्धि रायः ।
त्वं नो मित्रो वरुणो न मायी पित्वो न दस्म दयसे विभक्ता ॥ ५ ॥

त्वम् । शर्धाय । महिना । गृणानः । उरु । कृधि । मघऽवन् । शग्धि । रायः ।
त्वम् । नः । मित्रः । वरुणः । न । मायी । पित्वः । न । दस्म । दयसे । विऽभक्ता ॥ ५ ॥

वेङ्कट० त्वम् अस्माभिः बलार्थम् महत्त्वेन स्तूयमान बहु अस्माकं कुरु । मघवन्! प्रयच्छ मित्रावरुणौ इव प्राज्ञ धनम् । इदानीम् अन्नम् प्रयच्छ दर्शनीय! विभक्ता इति ॥ ५ ॥

[6]इति अष्टमाष्टके अष्टमाध्याये पञ्चमो वर्गः[6] ॥

---

१ °स्य मूको. २ मुरि° मूको. ३. °क म्यच्छ° मूको ४ °पौत्र धना° मूको ५. अंह्यम् मूको. ६ ६. नास्ति मूको.

[१४८]

¹पृथुर्वैन्य ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः¹ ।

सुष्वाणास इन्द्र स्तुमसि त्वा ससवांसश्च तुविनृम्ण वाजम् ।
आ नो भर सुवितं यस्य चाकन्त्मना तना सनुयाम त्वोताः ॥ १ ॥

सुस्वानासः । इन्द्र । स्तुमसि । त्वा । ससऽवांसः । च । तुविऽनृम्ण । वाजम् ।
आ । नः । भर । सुवितम् । यस्य । चाकन् । त्मना । तना । सनुयाम । त्वाऽऊताः ॥ १ ॥

वेङ्कट० ¹पृथुर्वैन्यः ।¹ सोममभिषुण्वन्तः इन्द्र! त्वाम् स्तुमः प्रयच्छन्तः च बहुबल! हविः । आ हर अस्माकम् कल्याणं धनम्, यत्² त्वं कामयसे प्रदातुम् । आत्मना पुत्रेण च लभेमहि धनं त्वया रक्षिताः ॥ १ ॥

ऋष्वस्त्वमिन्द्र शूर जातो दासीर्विशः सूर्येण सह्याः ।
गुहा हितं गुह्यं गूळ्हमप्सु बिभृमसि प्रस्रवणे न सोमम् ॥ २ ॥

ऋष्वः । त्वम् । इन्द्र । शूर । जातः । दासीः । विशः । सूर्येण । सह्याः ।
गुहा । हितम् । गुह्यम् । गूळ्हम् । अप्ऽसु । बिभृमसि । प्रऽस्रवणे । न । सोमम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० ··· ··· । गुहायाम् निहितम् अत एव गुह्यम् गूढम् उदकेषु भरामः³ तुभ्यम् सोमम् प्रस्रवणे इव उदकमिति ॥ २ ॥

अर्यो वा गिरो अभ्यर्च विद्वानृषीणां विप्रः सुमतिं चकानः ।
ते स्याम ये रणयन्त सोमैरेनोत तुभ्यं रथोळ्ह भक्षैः ॥ ३ ॥

अर्यः । वा । गिरः । अभि । अर्च । विद्वान् । ऋषीणाम् । विप्रः । सुऽमतिम् । चकानः ।
ते । स्याम । ये । रणयन्त । सोमैः । एना । उत । तुभ्यम् । रथऽओळ्ह । भक्षैः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० ईश्वरः इव स्तुतीः⁴ अभि पूजय जानन् ऋषीणाम् मेधावी सुष्टुतिम् कामयमानः । ते वयम् स्याम ये त्वाम् अरीरमन् सोमैः अनेन स्तोत्रेण । अपि च तुभ्यम् रथेन उह्यमान! भक्षे च दीप्तिं कुर्मः इति ॥ ३ ॥

इमा ब्रह्मेन्द्र तुभ्यं शंसि दा नृभ्यो नृणां शूर शवः ।
तेभिर्भव सक्रतुर्येषु चाकन्नुत त्रायस्व गृणत उत स्तीन् ॥ ४ ॥

इमा । ब्रह्म । इन्द्र । तुभ्यम् । शंसि । दाः । नृऽभ्यः । नृणाम् । शूर । शवः ।
तेभिः । भव । सऽक्रतुः । येषु । चाकन् । उत । त्रायस्व । गृणतः । उत । स्तीन् ॥ ४ ॥

१-१. नास्ति मूको. २. व मूको. ३. ६०° मूको ४. स्तु'तः वि°; स्तुत्येन् ?°.

वेङ्कट० इमानि स्तोत्राणि इन्द्र! तुभ्यम् अहम् अशासिषम्। देहि नेतृणाम् अस्माक इवभूतेभ्य मृभ्य बलम् शूर!। तै च भव सकर्मा येषु स्तुतिं कामयस। अपि च त्रायस्व स्तुवत अपि च तेषां गृहान् इति ॥ ४ ॥

श्रुधी हर्वमिन्द्र शूर पृथ्या उत स्तवसे वेन्यस्याकैः ।
आ यस्ते योनिं घृतवन्तमस्वारूर्मिर्न निम्नैर्द्रवयन्त वक्काः ॥ ५ ॥

श्रुधि । हर्वम् । इन्द्र । शूर । पृथ्याः । उत । स्तवसे । वेन्यस्य । अर्कैः ।
आ । यः । ते । योनिम् । घृतऽवन्तम् । अस्वार् । ऊर्मिः । न । निम्नैः । द्रवयन्त । वक्काः ॥५॥

वेङ्कट० श्रुधि ह्वानम् इन्द्र! शूर! पृथेः[1]। अपि च स्तूयस, वैन्य, पृथि तस्य[2] स्तोत्रैः। यः पृथि आ स्वरति अभिष्टुवति तव उदकवन्तम् योनिम्। तस्य स्तुतय ऊर्मयः इव निम्ने द्रवन्ति इति ॥ ५ ॥

[3]इति अष्टमाष्टके अष्टमाध्याये षष्ठो वर्गः[3]॥

[१४९]

[1]अर्चन् हैरण्यस्तूप ऋषिः। सविता देवता। त्रिष्टुप् छन्दः[1]।

सविता यन्त्रैः पृथिवीमरम्णादस्कम्भने सविता द्यामदृंहत् ।
अश्वमिवाधुक्षद्धुनिमन्तरिक्षमतूर्ते बद्धं सविता समुद्रम् ॥ १ ॥

सविता । यन्त्रैः । पृथिवीम् । अरम्णात् । अस्कम्भने । सविता । द्याम् । अदृंहत् ।
अश्वम्ऽइव । अधुक्षत् । धुनिम् । अन्तरिक्षम् । अतूर्ते । बद्धम् । सविता । समुद्रम् ॥ १ ॥[1]

वेङ्कट० अर्चन् हैरण्यस्तूप। सविता यमनसाधनैः तेजोभिः पृथिवीम् स्वे स्थाने अरमयत। अपि वा अस्कम्भने अन्तरिक्षे सविता द्याम् अदृहत्। अश्वमिव धुन्वे धनानि अधुक्षत् उदकानि मेघम् अन्तरा निवसन्तम् अपि च अतीरे बद्धम् ॥ १ ॥

यत्रा समुद्रः स्कभितो व्यौनदपां नपात् सविता तस्य वेद ।
अतो भूरत आ उत्थितं रजोऽतो द्यावापृथिवी अप्रथेताम् ॥ २ ॥

यत्र । समुद्रः । स्कभितः । वि । औनत् । अपाम् । नपात् । सविता । तस्य । वेद ।
अतः । भूः । अतः । आ । उत्थितम् । रजः । अतः । द्यावापृथिवी इति । अप्रथेताम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० अस्मात् एव "द्यावापृथिव्यौ अप्रथेताम्" इति ॥ २ ॥

पश्चेदमन्यदभवद्यजत्रममर्त्यस्य भुवनस्य भूना ।
सुपर्णो अङ्ग सवितुर्गरुत्मान् पूर्वो जातः स उ अस्यानु धर्म ॥ ३ ॥

---

१. पृथ मूको. २. नास्ति मूको. ३-३. नास्ति मूको. ४. ऋग्वेदा पा. (१०,१२) स्यात्पातः द्र. ५-५. धारावस्ये मूको.

पश्चा । इदम् । अन्यत् । अभवत् । यजत्रम् । अमर्त्यस्य । भुवनस्य । भूना ।
सुऽपर्णः । अङ्ग । सवितुः । गरुत्मान् । पूर्वः । जातः । सः । ऊँ इति । अस्य । अनु । धर्म ॥३॥

वेङ्कट० प्रातः सविता प्रादुर्भवति, पश्चात् इदम् अन्यत् देवजातम् आगमिष्यत् आगमिष्यतः सवितुः महत्त्वेन भवति। तत्र सवितुः सुपर्णः आदित्यरूप[1] गरुत्मान् अग्र पूर्वः जातः। सः च अस्य सवितुः अनु गच्छति कर्मेति ॥ ३ ॥

गाव इव ग्रामं यूयुधिरिवाश्वान् वाश्रेव वत्सं सुमना दुहाना ।
पतिरिव जायामभि नो न्येतु धर्ता दिवः सविता विश्ववारः ॥ ४ ॥

गावःऽइव । ग्रामम् । युयुधिःऽइव । अश्वान् । वाश्राऽइव । वत्सम् । सुऽमनाः । दुहाना ।
पतिःऽइव । जायाम् । अभि । नः । नि । एतु । धर्ता । दिवः । सविता । विश्वऽवारः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० यथावत् [illegible] स्मानाभीन् अस्मान् सविता अभि गच्छतु इति ॥ ४ ॥

हिरण्यस्तूपः सवितर्यथा त्वाऽऽङ्गिरसो जुह्वे वाजे अस्मिन् ।
एवा त्वार्चन्नवसे वन्दमानः सोमस्येवांशुं प्रति जागराहम् ॥ ५ ॥

हिरण्यऽस्तूपः । सवितः । यथा । त्वा । आङ्गिरसः । जुह्वे । वाजे । अस्मिन् ।
एव । त्वा । अर्चन् । अवसे । वन्दमानः । सोमस्यऽइव । अंशुम् । प्रति । जागर । अहम् ॥५॥[1]

वेङ्कट० हे सवितः! यथा त्वाम् आङ्गिरसः आहूतवान्, एवम् आहूतवान् अस्मिन् अन्ने सङ्ग्रामे मम पिता हिरण्यस्तूपः। एवम् त्वाम् पुत्र अर्चन् अपि रक्षणाय वन्दमानः, सोमस्य इव अंशुम् प्रति जागर्मि अहम्, अर्चन् स्तौमि इति ॥ ५ ॥

'इति अष्टमाष्टके अष्टमाध्याये सप्तमो वर्गः' ॥

[१५०]

'मृळीको वासिष्ठ ऋषिः। अग्निर्देवता। बृहती छन्दः, ४-५ उपरिष्टाज्ज्योतिर्निचृत्, चतुर्थी जगती वा' ।

समिद्धश्चित् समिध्यसे देवेभ्यो हव्यवाहन ।
आदित्यै रुद्रैर्वसुभिर्न आ गहि मृळीकाय न आ गहि ॥ १ ॥

सम्ऽइद्धः । चित् । सम् । इध्यसे । देवेभ्यः । हव्यऽवाहन ।
आदित्यैः । रुद्रैः । वसुऽभिः । नः । आ । गहि । मृळीकाय । नः । आ । गहि ॥ १ ॥

वेङ्कट० मृळीको वासिष्ठः। समिद्ध अपि सन् सम्यक् इध्यसे देवेभ्यः हव्यवाहन। आदित्यादिभिः सह अस्मान् आ गच्छ सुखयितुम् इति ॥ १ ॥

१. मु. स १,११०,४१; [illegible] सूर्यः. २. मा (१० ३१) [illegible]

इमं यज्ञमिदं वचो जुजुषाण उपागहि ।
मर्तासस्त्वा समिधान हवामहे मृळीकाय हवामहे ॥ २ ॥

इमम् । यज्ञम् । इदम् । वचः । जुजुषाण । उपऽआगहि ।
मर्तासः । त्वा । सम्ऽइधान । हवामहे । मृळीकाय । हवामहे ॥ २ ॥

वेङ्कट० इदम् हविः इमाम् च स्तुतिम् सेवमान उपागच्छ[1] । मनुष्याः त्वाम् समिध्यमान[1] हवामहे कल्याणाय सुखाय इति ॥ २ ॥ तिस्र उत्तरा निगदसिद्धाः ।

त्वामु जातवेदसं विश्ववारं गृणे धिया ।
अग्ने देवाँ आ वह नः प्रियव्रतान् मृळीकाय प्रियव्रतान् ॥ ३ ॥

त्वाम् । ॐ इति । जातऽवेदसम् । विश्वऽवारम् । गृणे । धिया ।
अग्ने । देवान् । आ । वह । नः । प्रियऽव्रतान् । मृळीकाय । प्रियऽव्रतान् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० धी प्रज्ञा, तया स्तौमि ॥ ३ ॥

अग्निर्देवो देवानामभवत् पुरोहितोऽग्निं मनुष्याः ऋषयः समीधिरे ।
अग्निं महो धनसातावहं हुवे मृळीकं धनसातये ॥ ४ ॥

अग्निः । देवः । देवानाम् । अभवत् । पुरःऽहितः । अग्निम् । मनुष्याः । ऋषयः । सम् । ईधिरे ।
अग्निम् । महः । धनऽसातौ । अहम् । हुवे । मृळीकम् । धनऽसातये ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अग्निम् महः महान्तम् धनलाभाय सुखाय वा ॥ ४ ॥

अग्निरत्रिं भरद्वाजं गविष्ठिरं प्रावन्नः कण्वं त्रसदस्युमाहवे ।
अग्निं वसिष्ठो हवते पुरोहितो मृळीकाय पुरोहितः ॥ ५ ॥

अग्निः । अत्रिम् । भरत्ऽवाजम् । गविष्ठिरम् । प्र । आवत् । नः । कण्वम् । त्रसदस्युम् । आऽहवे ।
अग्निम् । वसिष्ठः । हवते । पुरःऽहितः । मृळीकाय । पुरःऽहितः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अग्निः अत्र्यादीन् अरक्षत् अस्मदीयः । तं वसिष्ठपुत्रः केनचित् राज्ञा पुरोहितः हवते सुखार्थम् इति ॥ ५ ॥

[2]इति अष्टमाष्टके अष्टमाध्याये अष्टमो वर्गः[2] ॥

[१५१]

[1]श्रद्धा कामायनी ऋषिका । श्रद्धा देवता । अनुष्टुप् छन्दः[1] ।

श्रद्धयाग्निः समिध्यते श्रद्धया हूयते हविः ।
श्रद्धां भगस्य मूर्धनि वचसा वेदयामसि ॥ १ ॥

---

१. उपगच्छ मूको २-२. नास्ति मूको.

श्रद्धया । अग्निः । सम् । इध्यते । श्रद्धया । हूयते । हविः ।
श्रद्धाम् । भगस्य । मूर्धनि । वचसा । आ । वेदयामसि ॥ १ ॥[1]

वेङ्कट० श्रद्धा [1]कामायनी । श्राद्धम्[2] । श्रद्धया अग्निः सम् इध्यते । श्रद्धया हविः साधु हूयते । श्रद्धाम् भागधेयस्य प्रधानाऽङ्गे अवस्थिताम् वचसा आ वेदयामः परेषां ब्रूम इति ॥ १ ॥

प्रियं श्रद्धे ददतः प्रियं श्रद्धे दिदासतः ।
प्रियं भोजेषु यज्वस्विदं म उदितं कृधि ॥ २ ॥

प्रियम् । श्रद्धे । ददतः । प्रियम् । श्रद्धे । दिदासतः ।
प्रियम् । भोजेषु । यज्वऽसु । इदम् । मे । उदितम् । कृधि ॥ २ ॥

वेङ्कट० हे श्रद्धे! इदं[3] मदीयं वचनम् । श्रद्धे! प्रयच्छतः प्रदित्सतः च प्रियम् कुरु । प्रियम् भोजकेषु यजमानेषु, प्रियम् अस्माकम् उदितम् कुरु श्रद्धां रचय ताम् इति ॥ २ ॥

यथा देवा असुरेषु श्रद्धामुग्रेषु चक्रिरे ।
एवं भोजेषु यज्वस्वस्माकमुदितं कृधि ॥ ३ ॥

यथा । देवाः । असुरेषु । श्रद्धाम् । उग्रेषु । चक्रिरे ।
एवम् । भोजेषु । यज्वऽसु । अस्माकम् । उदितम् । कृधि ॥ ३ ॥

वेङ्कट० ... ... ॥ ३ ॥

श्रद्धां देवा यजमाना वायुगोपा उपासते ।
श्रद्धां हृदय्य१याकूत्या श्रद्धया विन्दते वसु ॥ ४ ॥

श्रद्धाम् । देवाः । यजमानाः । वायुऽगोपाः । उप । आसते ।
श्रद्धाम् । हृदय्यया । आऽकूत्या । श्रद्धया । विन्दते । वसु ॥ ४ ॥

वेङ्कट० श्रद्धाम् देवाः यजमानाः वायुरक्षिता उप आसते । श्रद्धाम् एव हार्दे अभिकारे जाने उपासते । श्रद्धया एव विन्दते धनम् इति ॥ ४ ॥

श्रद्धां प्रातर्हवामहे श्रद्धां मध्यंदिनं परि ।
श्रद्धां सूर्यस्य निम्रुचि श्रद्धे श्रद्धापयेह नः ॥ ५ ॥

श्रद्धाम् । प्रातः । हवामहे । श्रद्धाम् । मध्यंदिनम् । परि ।
श्रद्धाम् । सूर्यस्य । निऽम्रुचि । श्रद्धे । श्रत् । धापय । इह । नः ॥ ५ ॥

---

१. ऋगांशा या. (९,३१) व्याख्याता द्र.　　१-२. °म ••• माद रि°; कामयानि: ••• क्ष मूको.
३. रमे मूको.

वेङ्कट० प्रातः मध्यन्दिने सायम् च श्रद्धाम् एव हवामहे। श्रद्धे! अस्मान्[1] भोजेषु श्रद्धापय इति ॥५॥

[2]इति अष्टमाष्टके अष्टमाध्याये नवमो वर्गः[2] ॥

[१५२]

[2]शासो भारद्वाज ऋषिः। इन्द्रो देवता। अनुष्टुप् छन्दः[2]।

शास इत्था महाँ अस्यमित्रखादो अद्भुतः ।
न यस्य हन्यते सखा न जीयते कदा चन ॥ १ ॥

शासः । इत्था । महान् । असि । अमित्रऽखादः । अद्भुतः ।
न । यस्य । हन्यते । सखा । न । जीयते । कदा । चन ॥ १ ॥

वेङ्कट० शासो भारद्वाजः। शासिता त्वं [3]सत्यमेव महान्[3] असि अमित्राणां भक्षयिता आश्चर्यभूतः, न यस्य हन्यते परैः सखा, न[4] च जीयते कदा चन इति ॥ १ ॥

स्वस्तिदा विशस्पतिर्वृत्रहा विमृधो वशी ।
वृषेन्द्रः पुर एतु नः सोमपा अभयंकरः ॥ २ ॥

स्वस्तिऽदाः । विशः । पतिः । वृत्रऽहा । विऽमृधः । वशी ।
वृषा । इन्द्रः । पुरः । एतु । नः । सोमऽपाः । अभयम्ऽकरः ॥ २ ॥

वेङ्कट० अविनाशस्य दाता[5] प्रजापतिः वृत्रहा विशेषेण बाधकः स्वतन्त्रः। वृषा इन्द्रः इति स्पष्टम् ॥ २ ॥

वि रक्षो वि मृधो जहि वि वृत्रस्य हनू रुज ।
वि मन्युमिन्द्र वृत्रहन्नमित्रस्याभिदासतः ॥ ३ ॥

वि । रक्षः । वि । मृधः । जहि । वि । वृत्रस्य । हनू इति । रुज ।
वि । मन्युम् । इन्द्र । वृत्रऽहन् । अमित्रस्य । अभिऽदासतः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० वि जहि रक्षः[6]। वि जहि च मृधः। वि रुज च शत्रोः हनू। वि जहि क्रोधम् इन्द्र! वृत्रहन्! अमित्रस्य अभिक्षपयतः ॥ ३ ॥

वि न इन्द्र मृधो जहि नीचा यच्छ पृतन्यतः ।
यो अस्माँ अभिदासत्यधरं गमया तमः ॥ ४ ॥

वि । नः । इन्द्र । मृधः । जहि । नीचा । यच्छ । पृतन्यतः ।
यः । अस्मान् । अभिऽदासति । अधरम् । गमय । तमः ॥ ४ ॥

---

१. मां मूको. २-२. नास्ति मूको. ३-३. त्वमेव महान् मूको. ४. न च मूको. ५. दाताः मूको. ६. रिपुः मूको.

वेङ्कट० 'प्रतिप्रभिणो राजानो मृधः' इति बोधायनः। वि नहि इन्द्र[1] अस्माकम् मृधः, नीचा यच्छ सङ्ग्रामं कर्तुमिच्छतः। अधरम् तम् तम् गमय, यः अस्मान् अभिक्षपयति इति ॥ ४ ॥

अपेन्द्र द्विषतो मनोऽप जिज्यासतो वधम्।
वि मन्योः शर्म यच्छ वरीयो यवया वधम् ॥ ५ ॥

अप। इन्द्र। द्विषतः। मनः। अप। जिज्यासतः। वधम्।
वि। मन्योः। शर्म। यच्छ। वरीयः। यवय। वधम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अप जहि इन्द्र! द्विषतः मनः। अप जहि च जेतुमिच्छतः आयुधम्। वि यच्छ[1] अपगमय माम् अभिमन्यमानस्य सुखम्। उरुतरम् आत्मीयं वज्रम् यवय विसृज इति ॥ ५ ॥

[2]इति अष्टमाष्टके अष्टमाध्याये दशमो वर्गः[2] ॥

[१५३]

[3]देवजामय इन्द्रमातरः ऋषिकाः। इन्द्रो देवता। गायत्री छन्दः[3]।

ईङ्खयन्तीरपस्युव इन्द्रं जातमुपासते। भेजानासः सुवीर्यम् ॥ १ ॥

ईङ्खयन्तीः। अपस्युवः। इन्द्रम्। जातम्। उप। आसते। भेजानासः। सुऽवीर्यम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० देवजामय इन्द्रमातरः। पुत्रम् इव इतस्ततः चलयन्त्यः कर्म इच्छन्त्यः लालनम् इन्द्रम् जातम् उप आसत सेवमाना सुवीर्यम् ॥ १ ॥

त्वमिन्द्र बलादधि सहसो जात ओजसः। त्वं वृषन् वृषेदसि ॥ २ ॥

त्वम्। इन्द्र। बलात्। अधि। सहसः। जातः। ओजसः। त्वम्। वृषन्। वृषा। इत्। असि ॥

वेङ्कट० त्वम् इन्द्र! बलात् अधि-जातः, तथा सहमानात् ओजसः च। त्वम् वृषन्! वृषा इव भवसि कामानाम् ॥ २ ॥

त्वमिन्द्रासि वृत्रहा व्यन्तरिक्षमतिरः। उद् द्यामस्तभ्ना ओजसा ॥ ३ ॥

त्वम्। इन्द्र। असि। वृत्रऽहा। वि। अन्तरिक्षम्। अतिरः। उत्। द्याम्। अस्तभ्नाः। ओजसा ॥ ३ ॥

वेङ्कट० त्वम् इन्द्र! असि वृत्रहा। वि स्तारितवानसि अन्तरिक्षम्। दिवम् च उत् अस्तभ्नाः बलेन ॥ ३ ॥

त्वमिन्द्र सजोषसमर्कं बिभर्षि बाह्वोः। वज्रं शिशान ओजसा ॥ ४ ॥

त्वम्। इन्द्र। सऽजोषसम्। अर्कम्। बिभर्षि। बाह्वोः। वज्रम्। शिशानः। ओजसा ॥ ४ ॥

वेङ्कट० त्वम् इन्द्र! सङ्गतम् अर्चनीयम् धारयसि बाह्वोः वज्रम् तीक्ष्णीकुर्वन् बलेन ॥ ४ ॥

---

१. नास्ति मूको. २-२. नास्ति मूको.

त्वमिन्द्राभिभूरसि विश्वा जातान्योजसा । स विश्वा भुव आभवः ॥ ५ ॥

त्वम् । इन्द्र । अभिऽभूः । असि । विश्वा । जातानि । ओजसा । सः । विश्वा । भुवः । आ । अभवः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० त्वम् इन्द्र! अभिभवसि विश्वानि जातानि बलेन । स त्वम् विश्वा भूमी आ भवसि अरान् इव नेमि ॥ ५ ॥

[1]इति अष्टमाष्टके अष्टमाध्याये एकादशो वर्गः [1]॥

[१५४]

[1]यमी वैवस्वती ऋषिका । भाववृत्त देवता । अनुष्टुप् छन्दः [1]।

सोम एकेभ्यः पवते घृतमेक उपासते ।
येभ्यो मधु प्रधावति ताँश्चिदेवापि गच्छतात् ॥ १ ॥

सोमः । एकेभ्यः । पवते । घृतम् । एके । उप । आसते ।
येभ्यः । मधु । प्रऽधावति । तान् । चित् । एव । अपि । गच्छतात् ॥ १ ॥

वेङ्कट० यमी । भाववृत्तम् । मृता पुरुषा यान् यान् यमेन प्रणीता गच्छन्ति नानाविधैः कर्मभिः । तत् यमाय यमी स्वसा कथयामास । तदिदं भाववृत्तं नाम सूक्तं वैश्वदेवं मेने शौनक (द्र वृदे ८,५९), याममु[2] अपरे मन्यन्त इति । सोम एकेभ्यः पवते यज्वभ्यः । अथ अपरे घृतम् उप आसते । तथा अपरेभ्यः मधु प्रधावति तांस्तान् पश्चात् मृतोऽपि कर्मभिः अपि गच्छति, गच्छ त्वम् इति वेति ॥ १ ॥

तपसा ये अनाधृष्यास्तपसा ये स्वर्ययुः ।
तपो ये चक्रिरे महस्ताँश्चिदेवापि गच्छतात् ॥ २ ॥

तपसा । ये । अनाधृष्याः । तपसा । ये । स्वः । ययुः ।
तपः । ये । चक्रिरे । महः । तान् । चित् । एव । अपि । गच्छतात् ॥ २ ॥

वेङ्कट० तपसा ये भवन्ति अनाधृष्याः, तपसा ये स्वर्गम् गताः, तपः ये कृतवन्तः महत्, तान् चित् एव अपि गच्छतात् ॥ २ ॥

ये युध्यन्ते प्रधनेषु शूरासो ये तनूत्यजः ।
ये वा सहस्रदक्षिणास्ताँश्चिदेवापि गच्छतात् ॥ ३ ॥

ये । युध्यन्ते । प्रऽधनेषु । शूरासः । ये । तनूऽत्यजः ।
ये । वा । सहस्रऽदक्षिणाः । तान् । चित् । एव । अपि । गच्छतात् ॥ ३ ॥

---

१ १. नास्ति मूको. २. याम् मूको.

वेङ्कट० निगदसिद्धेति ॥ ३ ॥

ये चित् पूर्वं ऋतसाप ऋतावान ऋतावृधः ।
पितॄन् तपस्वतो यम ताँश्चिदेवापि गच्छतात् ॥ ४ ॥

ये । चित् । पूर्वे । ऋतऽसाप । ऋतऽवान । ऋतऽवृधः ।
पितॄन् । तपस्वत । यम । तान् । चित् । एव । अपि । गच्छतात् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० ये चित् पूर्व तपस्पृश सत्यवन्त सत्येन वृद्धा, तान् पितॄन् तपस्वत[1] यम।
अपि गच्छतात्[2] ॥ ४ ॥

सहस्रणीथाः कवयो ये गोपायन्ति सूर्यम् ।
ऋषीन् तपस्वतो यम तपोजाँ अपि गच्छतात् ॥ ५ ॥

सहस्रऽनीथा । कवय । ये । गोपायन्ति । सूर्यम् ।
ऋषीन् । तपस्वत । यम । तपऽजान् । अपि । गच्छतात् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० बहुप्रणयना कवय ये रक्षन्ति सूर्यम्, तान् ऋषीन् तपस्वत इति ॥ ५ ॥

[3]इति अष्टमाष्टके अष्टमाध्याये द्वादशो वर्ग[3] ॥

[१५५]

[1]शिरिम्बिठो भारद्वाज ऋषि । अलक्ष्मीघ्न देवता, द्वितीयातृतीययोर्ब्रह्मणस्पति,
पञ्चम्या विश्वे देवा । अनुष्टुप् छन्द[1] ।

अरायि काणे विकटे गिरिं गच्छ सदान्वे ।
शिरिम्बिठस्य सत्वभिस्तेभिष्ट्वा चातयामसि ॥ १ ॥

अरायि । काणे । विऽकटे । गिरिम् । गच्छ । सदान्वे ।
शिरिम्बिठस्य । सत्वऽभि । तेभि । त्वा । चातयामसि ॥ १ ॥

वेङ्कट० कात्यायन —'अरायि शिरिम्बिठो भारद्वाजोऽलक्ष्मीघ्न द्वितीयातृतीये ब्राह्मणस्पत्ये, अन्त्या वैश्वदेवी' (ऋअ २,१०,१५५)। ज्ञातिदेवत्या वेति। अदानशीले! अक्ष्णा काण! विकान्त गतिके! पर्वतम् गच्छ सदा शब्दकारिणि[1]। शिरिम्बिठस्य मम ते कर्मभि त्वाम् नाशयाम। निरुक्त (६,३०) द्रष्टव्यम् इति ॥ १ ॥

चत्तो इतश्चत्तामुतः सर्वा भ्रूणान्यारुषी ।
अराय्यं ब्रह्मणस्पते तीक्ष्णशृङ्गोदृषन्निहि ॥ २ ॥

---

१. तपस्वत मूको २ °गच्छती मूको ३ ३ नास्ति मूको

चत्तो इति । इतः । चत्ता । अमुतः । सर्वा । भ्रूणानि । आरुषी ।
अराय्यम् । ब्रह्मणः । पते । तीक्ष्णऽशृङ्ग । उत्ऽऋषन् । इहि ॥ २ ॥

वेङ्कट० निरस्ता अस्मात् लोकात्, निरस्ता च अमुतः । सर्वाणि भ्रूणानि गतवती यानि भूतानि जगद् बिभ्रति तेषु सर्वेषु स्थिता । अतश्च ताम् अप्रदात्रीम् ब्रह्मणः पते! [1]तीक्ष्णशृङ्ग! उद्भिन्दन्[2] गच्छ इति ॥ २ ॥

अदो यद्दारु प्लवते सिन्धोः पारे अपूरुषम् ।
तदा रभस्व दुर्हणो तेन गच्छ परस्तरम् ॥ ३ ॥

अदः । यत् । दारु । प्लवते । सिन्धोः । पारे । अपुरुषम् ।
तत् । आ । रभस्व । दुर्हनो इति दुःऽहनो । तेन । गच्छ । परःऽतरम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० एतत् यत् दारु प्लवते[3] समुद्रस्य पारे नेतृपुरुषरहितम्, तत् त्वम् आ रभस्व अलक्ष्मि![4] दुर्मुखि!, तेन गच्छ दूरम् इति ॥ ३ ॥

यद्ध प्राचीरजगन्तोरो मण्डूरधाणिकीः । हता इन्द्रस्य शत्रवः सर्वे बुद्बुदयाशवः ॥४॥

यत् । ह । प्राचीः । अजगन्त । उरः । मण्डूरऽधाणिकीः ।
हताः । इन्द्रस्य । शत्रवः । सर्वे । बुद्बुदऽयाशवः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० यदा खलु यूयम् इन्द्रस्य उरसः निर्गताः असुरान् प्रति प्राचीः अगच्छत हे मण्डूरधाणिकीः![5] मदकरयोनिकाः![6] । स्त्रियो हि भूत्वा निरगच्छन्नलक्ष्म्यः । तदानीम् हताः इन्द्रस्य शत्रवः सर्वे जलबुद्बुदयशस्काः ॥ ४ ॥

परीमे गामनेषत पर्यग्निमहृषत । देवेष्वक्रत श्रवः क इमाँ आ दधर्षति ॥ ५ ॥

परि । इमे । गाम् । अनेषत । परि । अग्निम् । अहृषत ।
देवेषु । अक्रत । श्रवः । कः । इमान् । आ । दधर्षति ॥ ५ ॥

वेङ्कट० परितः नयन्ति इमे अलक्ष्मीविनाशार्थम् गाम् गृहे ज्ञातयः । परि हरन्ति च अग्निम् । देवेषु च कुर्वन्ति हविः । कः इमान् आ धर्षयति ॥ ५ ॥

[7]इति अष्टमाष्टके अष्टमाध्याये त्रयोदशो वर्गः[7] ॥

[१५६]

[7]केतुराग्नेय ऋषिः । अग्निर्देवता । गायत्री छन्दः[7] ।

अग्निं हिन्वन्तु नो धियः सप्तिमाशुमिवाजिषु । तेन जेष्म धनंधनम् ॥ १ ॥

---

१. <आरिवस्-(<√ऋ। तु. टि. वेप ११). १-२. °द्भीमिन्द° मूको. ३. प्लव...ते मूको
४. रश्मि मूको. ५. °रधाणि किं मूको ६. °करं योनि° मूको. ७-७. नास्ति मूको.

अग्निम् । हिन्वन्तु । नः । धियः । सप्तिम् । आशुम्ऽइव । आजिषु । तेन । जेष्म । धनम्ऽधनम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० केतुराग्नेय । अग्निम् प्रेरयन्तु अस्माकम् कर्माणि सरणशीलम् इव अश्वम् युद्धेषु । तेन जयेम सर्वं धनम् इति ॥ १ ॥

यया गा आकरामहे सेनयाग्ने तवोत्या । तां नो हिन्व मघत्तये ॥ २ ॥

यया । गाः । आऽकरामहे । सेनया । अग्ने । तव । ऊत्या । ताम् । नः । हिन्व । मघत्तये ॥ २ ॥

वेङ्कट० यया पशून् आकुर्मः सेनया अग्ने । तव रक्षणेन रक्षितया, ताम् अस्माकम् प्रेरय धनलाभाय ॥ ॥ २ ॥

अग्ने स्थूरं रयिं भर पृथुं गोमन्तमश्विनम् । अङ्धि खं वर्तया पणिम् ॥ ३ ॥

आ । अग्ने । स्थूरम् । रयिम् । भर । पृथुम् । गोऽमन्तम् । अश्विनम् ।
अङ्धि । खम् । वर्तय । पणिम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० आ भर अग्ने । स्थूलम् रयिम् विस्तीर्णम् गवाश्वयुक्तम् । व्यक्तं कुर्वन् अन्तरिक्षम् तमोऽभिभूतं स्वतेजसा भ्रमय पणिम् इति ॥ ३ ॥

अग्ने नक्षत्रमजरमा सूर्यं रोहयो दिवि । दधज्ज्योतिर्जनेभ्यः ॥ ४ ॥

अग्ने । नक्षत्रम् । अजरम् । आ । सूर्यम् । रोहयः । दिवि । दधत् । ज्योतिः । जनेभ्यः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अजरम् नक्षत्रम् सूर्यम् च अग्ने । त्वम् दिवि आ रोहय प्रयच्छन् ज्योतिः मनुष्येभ्यः ॥४॥

अग्ने केतुर्विशामसि प्रेष्ठः श्रेष्ठ उपस्थसत् । बोधा स्तोत्रे वयो दधत् ॥ ५ ॥

अग्ने । केतुः । विशाम् । असि । प्रेष्ठः । श्रेष्ठः । उपस्थऽसत् ।
बोध । स्तोत्रे । वयः । दधत् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अग्ने । प्रज्ञापकः विशाम् भवसि प्रियतमः प्रशस्यतमः समीपे सीदन् । स्तोत्रे महत् अन्नम् प्रयच्छन् अस्मानिति बुध्यस्व इति ॥ ५ ॥

'इति अष्टमाष्टके अष्टमाध्याये चतुर्दशो वर्गः' ॥

[१५७]

'भुवन आप्त्य ऋषिः, साधनो वा भौवनः । विश्वे देवा देवता । द्विपदा त्रिष्टुप् छन्दः' ।

इमा नु कं भुवना सीषधामेन्द्रश्च विश्वे च देवाः ॥ १ ॥

इमा । नु । कम् । भुवना । सीसधाम । इन्द्रः । च । विश्वे । च । देवाः ॥ १ ॥

१-१. नास्ति मूको

वेङ्कट० भुवन आप्त्यः। इमानि क्षिप्रम् भुवनानि वयं साधयामः। अस्माकम् इन्द्रः च विश्वे च देवाः तानि साधयन्तु इति ॥ १ ॥

यज्ञं च नस्तन्वं च प्रजां चादित्यैरिन्द्रः सह चीक्लृपाति ॥ २ ॥

यज्ञम्। च। नः। तन्वम्। च। प्रऽजाम्। च। आदित्यैः। इन्द्रः। सह। चीक्लृपाति ॥२॥

वेङ्कट० यज्ञम् शरीरम् पुत्रम् च अस्माकम् इन्द्रः आदित्यैः सह कल्पयतु इति ॥ २ ॥

आदित्यैरिन्द्रः सगणो मरुद्भिरस्माकं भूत्वविता तनूनाम् ॥ ३ ॥

आदित्यैः। इन्द्रः। सऽगणः। मरुत्ऽभिः। अस्माकम्। भूतु। अविता। तनूनाम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० आदित्यैः मरुद्भिः च इन्द्रः सहितः अस्माकम् भवतु रक्षिता अङ्गानाम् ॥ ३ ॥

हत्वाय देवा असुरान् यदायन् देवा देवत्वमभिरक्षमाणाः ॥ ४ ॥

हत्वाय। देवाः। असुरान्। यत्। आयन्। देवाः। देवऽत्वम्। अभिऽरक्षमाणाः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० असुरान् हत्वा यदा देवाः देवत्वम् गताः जगत् अभिरक्षमाणाः। उत्तरत्र सम्बन्धः ॥ ४ ॥

प्रत्यञ्चमर्कमनयञ्छचीभिरादित् स्वधामिषिरां पर्यपश्यन् ॥ ५ ॥

प्रत्यञ्चम्। अर्कम्। अनयन्। शचीभिः। आत्। इत्। स्वधाम्। इषिराम्। परि। अपश्यन् ॥

वेङ्कट० तदानीम् अभिमुखम् आदित्यम् अनयन् प्रज्ञाभिः। अनन्तरम् एव उदकम् च गमनशीलम् परि अपश्यन् इति ॥ ५ ॥

[1]इति अष्टमाष्टके अष्टमाध्याये पञ्चदशो वर्गः[1] ॥

[१५८]

[1]चक्षुः सौर्य ऋषिः। सूर्यो देवता। गायत्री छन्दः, द्वितीया स्वराट्[1]।

सूर्यो नो दिवस्पातु वातो अन्तरिक्षात्। अग्निर्नः पार्थिवेभ्यः ॥ १ ॥

सूर्यः। नः। दिवः। पातु। वातः। अन्तरिक्षात्। अग्निः। नः। पार्थिवेभ्यः ॥ १ ॥

वेङ्कट० चक्षुः सौर्यः। दिवः रक्षणम् तत्रत्येभ्यो रक्षणम् इति ॥ १ ॥

जोषा सवितर्यस्य ते हरः शतं सवाँ अर्हति। पाहि नो दिद्युतः पतन्त्याः ॥२॥

जोष। सवितः। यस्य। ते। हरः। शतम्। सवान्। अर्हति। पाहि। नः। दिद्युतः। पतन्त्याः ॥२॥

वेङ्कट० सेवस्व अस्मान् सवितः!, यस्य तव स्वभूतम् हरः तेजो बहून् सोमान् अर्हति। पाहि अस्मान् आयुधात् पततः शत्रोः ॥ २ ॥

१-१. नास्ति मूको.

चक्षुर्नो देवः सविता चक्षुर्न उत पर्वतः । चक्षुर्धाता दधातु नः ॥ ३ ॥

चक्षुः । नः । देवः । सविता । चक्षुः । नः । उत । पर्वतः । चक्षुः । धाता । दधातु । नः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० एते अस्मभ्यम् चक्षुः प्रयच्छन्तु इति ॥ ३ ॥

चक्षुर्नो धेहि चक्षुषे चक्षुर्विख्यै तनूभ्यः । सं चेदं वि च पश्येम ॥ ४ ॥

चक्षुः । नः । धेहि । चक्षुषे । चक्षुः । विऽख्यै । तनूभ्यः । सम् । च । इदम् । वि । च । पश्येम ॥ ४ ॥

वेङ्कट० चक्षुः अस्माकम् देहि दर्शनाय । चक्षुः पुत्रेभ्यः च विशेषेण दर्शनाय । सम् च वि च इदम् जगत् वयम् पश्येम इति ॥ ४ ॥

सुसंदृशं त्वा वयं प्रति पश्येम सूर्य । वि पश्येम नृचक्षसः ॥ ५ ॥

सुऽसन्दृशम् । त्वा । वयम् । प्रति । पश्येम । सूर्य । वि । पश्येम । नृऽचक्षसः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० सुष्ठु सम्पश्यन्तम् त्वाम् वयम् प्रति पश्येम सूर्य । विविधम् च पश्येम लौकिकानां नृणां द्रष्टारः ॥ ५ ॥

[1]इति अष्टमाष्टके अष्टमाध्याये षोडशो वर्गः[1] ॥

[१५९]

[1]पौलोमी शची ऋषिः । सैव देवता । अनुष्टुप् छन्दः[1] ।

उदसौ सूर्यो अगादुदयं मामको भगः । अहं तद्विद्वला पतिमभ्यसाक्षि विषासहिः ॥ १ ॥

उत् । असौ । सूर्यः । अगात् । उत् । अयम् । मामकः । भगः ।
अहम् । तत् । विद्वला । पतिम् । अभि । असाक्षि । विऽससहिः ॥ १ ॥

वेङ्कट० पौलोमी शची आत्मानम् तुष्टाव । उत् अगात् अयम् सूर्यः उदगात् । तथा मामकः च अयम् भगः सौभाग्यम् । अहम् तत् सौभाग्यं लभमाना पतिम् अभि प्राप्नुयाम् अभिभवन्ती सपत्नीः ॥ १ ॥

अहं केतुरहं मूर्धाहमुग्रा विवाचनी । ममेदनु क्रतुं पतिः सेहानाया उपाचरेत् ॥ २ ॥

अहम् । केतुः । अहम् । मूर्धा । अहम् । उग्रा । विऽवाचनी ।
मम । इत् । अनु । क्रतुम् । पतिः । सेहानायाः । उपऽआचरेत् ॥ २ ॥

वेङ्कट० अहम् ध्वजभूता । अहम् उच्छ्रिता । अहम् उद्गूर्णा त्रिषाणाम् विवाचनी । मम एव प्रज्ञानम् अनु उपाचरति पतिः सपत्नीः सहमानायाः ॥ २ ॥

मम पुत्राः शत्रुहणोऽथो मे दुहिता विराट् ।
उताहमस्मि संजया पत्यौ मे श्लोक उत्तमः ॥ ३ ॥

१-१. नास्ति मूको.

मम॑ । पुत्राः । शत्रु॒ऽहन॑: । अथो॒ इति॑ । मे॒ । दु॒हि॒ता । वि॒ऽराट् ।
उ॒त । अ॒हम् । अ॒स्मि॒ । स॒म्ऽज॒या । पत्यौ॑ । मे॒ । श्लोक॑: । उ॒त्ऽत॒मः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० मम पुत्रा शत्रूणां हन्तारः । अपि च मम दुहिता विराट् । अपि च अहम् अस्मि सम्यग् जेत्री । पत्यौ मे श्लोकः उत्तमः भवति ऋषिभिः कृतः ॥ ३ ॥

येनेन्द्रो॑ ह॒विषा॑ कृ॒त्व्यभ॑वद् द्यु॒म्न्यु॑त्त॒मः । इ॒दं तद॑क्रि देवा असप॒त्ना किला॑भुवम् ॥४॥

येन॑ । इन्द्र॑: । ह॒विषा॑ । कृ॒त्वी । अभ॑वत् । द्यु॒म्नी । उ॒त्ऽत॒मः ।
इ॒दम् । तत् । अ॒क्रि॒ । दे॒वाः । अ॒स॒प॒त्ना । किल॑ । अ॒भु॒व॒म् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० येन इन्द्रः हविषा कर्मवान् अभवत् यशस्वी च उत्तमः, इदम् तत् क्रियते हविः देवाः ! । तत्र प्रयोजनम्— सपत्नीरहिता अहम् अभवम् इति ॥ ४ ॥

अ॒स॒प॒त्ना स॑पत्न॒घ्नी जय॑न्त्यभि॒भूव॑री । आवृ॑क्षम॒न्यासा॑ं वर्चो॒ राधो॒ अस्थे॑यसामिव ॥५॥

अ॒स॒प॒त्ना । स॒प॒त्न॒ऽघ्नी । जय॑न्ती । अ॒भि॒ऽभूव॑री ।
आ । अ॒वृ॒क्ष॒म् । अ॒न्यासा॑म् । वर्च॑: । राध॑: । अस्थे॑यसाम्ऽइव ॥ ५ ॥

वेङ्कट० सपत्नीरहिता सपत्नीनां हन्त्री जयन्ती अभिभवनशीला आ वृश्चामि अन्यासाम् सपत्नीनाम् तेजः, यथा धनम् अस्थेयसाम् आवृश्चन्ति स्थेयांसः ॥ ५ ॥

सम॑जैषमि॒मा अ॒हं स॒पत्नी॑रभि॒भूव॑री । यथा॒हम॒स्य वी॒रस्य॑ वि॒राजा॑नि॒ जन॑स्य च ॥६॥

सम् । अ॒जै॒ष॒म् । इ॒माः । अ॒हम् । स॒ऽपत्नी॑: । अ॒भि॒ऽभूव॑री ।
यथा॑ । अ॒हम् । अ॒स्य । वी॒रस्य॑ । वि॒ऽराजा॑नि । जन॑स्य । च॒ ॥ ६ ॥

वेङ्कट० सम् अजैषम् इमाः अहम् सपत्नीः अभिभवन्ती च, यथा अहम् अस्य वीरस्य इन्द्रस्य विराजानि जनस्य च लौकिकस्य ॥ ६ ॥

[1]इति अष्टमाष्टके अष्टमाध्याये सप्तदशो वर्गः[1] ॥

[१६०]

[1]पूरणो वैश्वामित्र ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः[1] ।

ती॒व्रस्या॒भिव॑यसो अ॒स्य पा॑हि सर्व॒रथा॒ वि हरी॑ इ॒ह मु॑ञ्च ।
इन्द्र॒ मा त्वा॒ यज॑मानासो अ॒न्ये नि री॑रम॒न् तुभ्य॑मि॒मे सु॒तास॑: ॥ १ ॥

ती॒व्रस्य॑ । अ॒भिऽव॑यसः । अ॒स्य । पा॒हि॒ । स॒र्व॒ऽर॒था । वि । हरी॒ इति॑ । इ॒ह । मु॒ञ्च॒ ।
इन्द्र॑ । मा । त्वा॒ । यज॑मानासः । अ॒न्ये । नि । री॒र॒म॒न् । तुभ्य॑म् । इ॒मे । सु॒तास॑: ॥ १ ॥

1-1. नास्ति मूको.

वेङ्कट० पूरणो वैश्वामित्र । तीव्ररसम् अभिगताश्वम् अमुम् पिब । सर्वस्य आध्याने गन्तारौ अश्वौ इह वि मुञ्च । अवशिष्टम् स्पष्टम् इति ॥ १ ॥

तुभ्यं सुतास्तुभ्यमु सोत्वासस्त्वां गिरः श्वात्र्या आ ह्वयन्ति ।
इन्द्रेदमद्य सवनं जुषाणो विश्वस्य विद्वाँ इह पाहि सोमम् ॥ २ ॥

तुभ्यम् । सुताः । तुभ्यम् । ऊँ इति । सोत्वासः । त्वाम् । गिरः । श्वात्र्याः । आ । ह्वयन्ति ।
इन्द्र । इदम् । अद्य । सवनम् । जुषाणः । विश्वस्य । विद्वान् । इह । पाहि । सोमम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० तुभ्यम् अभिषुताः, तुभ्यम् एव अभिषोतव्याः । त्वाम् स्तोतारः सुखस्य उत्पादका आ ह्वयन्ति । शिष्टम् स्पष्टम् इति ॥ २ ॥

य उशता मनसा सोममस्मै सर्वहृदा देवकामः सुनोति ।
न गा इन्द्रस्तस्य परा ददाति प्रशस्तमिच्चारुमस्मै कृणोति ॥ ३ ॥

यः । उशता । मनसा । सोमम् । अस्मै । सर्वऽहृदा । देवऽकामः । सुनोति ।
न । गाः । इन्द्रः । तस्य । परा । ददाति । प्रऽशस्तम् । इत् । चारुम् । अस्मै । कृणोति ॥ ३ ॥

वेङ्कट० यः कामयमानेन मनसा सोमम् अस्मै सर्वेण हृदयेन देवमिन्द्रं कामयमानः सुनोति, तस्य पशून् इन्द्रः परस्मै शत्रवे न परा ददाति । प्रशस्तम् एव अस्मै कल्याणम् करोति ॥ ३ ॥

अनुस्पष्टो भवत्येषो अस्य यो अस्मै रेवान् न सुनोति सोमम् ।
निररत्नौ मघवा तं दधाति ब्रह्मद्विषो हन्त्यनानुदिष्टः ॥ ४ ॥

अनुऽस्पष्टः । भवति । एषः । अस्य । यः । अस्मै । रेवान् । न । सुनोति । सोमम् ।
[1]नि । अरत्नौ । मघऽवा । तम् । दधाति[1] । ब्रह्मऽद्विषः । हन्ति । अननुऽदिष्टः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अस्पष्टकर्मा भवति अयम् इन्द्र अस्य, यः अस्मै धनवान् अपि न अभिषुणोति सोमम् । नि दधाति निरत्नौ सन्धौ मघवा तम्[2] रत्नवर्जिते देशे[3], यद्वा रमणीयधनवर्जित, कर्मद्विष हन्ति अप्रत्यादिष्ट ॥ ४ ॥

अश्वायन्तो गव्यन्तो वाजयन्तो हवामहे त्वोपगन्तवा उ ।
आभूषन्तस्ते सुमतौ नवायां वयमिन्द्र त्वा शुनं हुवेम ॥ ५ ॥

अश्वऽयन्तः । गव्यन्तः । वाजयन्तः । हवामहे । त्वा । उपऽगन्तवै । ऊँ इति ।
आऽभूषन्तः । ते । सुऽमतौ । नवायाम् । वयम् । इन्द्र । त्वा । शुनम् । हुवेम ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अश्वम् गाम् अन्नम् च इच्छन्त त्वाम् इह उपगन्तुम् हवामहे । अभिभवितुमिच्छन्तः तव सुमतौ नवायाम् वयम् इन्द्र । त्वाम् सुखकरम् हुवेम इति ॥ ५ ॥

[4]इति अष्टमाष्टके अष्टमाध्याये अष्टादशो वर्गः[4] ॥

१-१. द्र. तै २,५,७,५ तत्रत्यञ्च भास्करभाष्यं द्र. २. नास्ति मूको. ३. वाशे मूको.
४-४. नास्ति मूको.

[१६१]

¹प्राजापत्यो यक्ष्मनाशन ऋषिः । इन्द्राग्नी राजयक्ष्मघ्नं वा देवता । त्रिष्टुप् छन्दः, पञ्चमी अनुष्टुप् ¹ ।

मुञ्चामि॑ त्वा ह॒विषा॒ जीव॑नाय॒ कम॑ज्ञातयक्ष्मादु॒त रा॑जयक्ष्मात् ।
ग्राहि॑र्ज॒ग्राह॒ यदि॑ वै॒तदे॑नं॒ तस्या॑ इन्द्राग्नी॒ प्र मु॑मुक्तमेनम् ॥ १ ॥

मु॒ञ्चामि॑ । त्वा॒ । ह॒विषा॑ । जीव॑नाय । कम् । अ॒ज्ञा॒त॒ऽय॒क्ष्मात् । उ॒त । रा॒ज॒ऽय॒क्ष्मात् ।
ग्राहिः॑ । ज॒ग्राह॑ । यदि॑ । वा॒ । ए॒तत् । ए॒न॒म् । तस्याः॑ । इ॒न्द्रा॒ग्नी॒ इति॑ । प्र । मु॒मु॒क्त॒म् । ए॒न॒म् ॥

वेङ्कट० यक्ष्मनाशनः प्राजापत्यः । सूक्तं राजयक्ष्मघ्नम् । मुञ्चामि त्वा हुतेन हविषा जीवितुम् अज्ञातव्याधेः² अपि च राजयक्ष्मणः । यदि अपि एनम् ग्राहिः निर्ऋतिः स्वयमेव एतत् जग्राह, तस्याः इन्द्राग्नी । प्र मुमुक्तम् एनम् इति ॥ १ ॥

यदि॑ क्षि॒तायु॒र्यदि॑ वा॒ परे॑तो॒ यदि॑ मृ॒त्योर॑न्ति॒कं नीत॑ ए॒व ।
तमा ह॑रामि॒ निर्ऋ॑तेरु॒पस्था॒दस्पा॑र्षमेनं श॒तशा॑रदाय ॥ २ ॥

यदि॑ । क्षि॒त॒ऽआ॑युः । यदि॑ । वा॒ । परा॑ऽइतः । यदि॑ । मृ॒त्योः । अ॒न्ति॒कम् । निऽई॑तः । ए॒व ।
तम् । आ । ह॒रा॒मि॒ । निःऽऋ॑तेः । उ॒पऽस्था॑त् । अस्पा॑र्षम् । ए॒न॒म् । श॒त॒ऽशा॑रदाय ॥ २ ॥

वेङ्कट० यदि क्षीणायुः, यदि अपि इतः परेतः, यदि अपि मृत्योः अन्तिकम् नीतः एव, तम् आ हरामि निर्ऋतेः उपस्थात् । अस्पार्षम् एनम् अनेकसंवत्सराय जीविताय । स्पृणोतिः आकर्षणकर्मा इति । 'स्पार्वै देवा आदित्यं स्वर्गं लोकम् अस्पारयन्' (तैब्रा १,२,४,३) इति ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

स॒ह॒स्रा॒क्षेण॑ श॒तशा॑रदेन श॒तायु॑षा ह॒विषाहा॑र्षमेनम् ।
श॒तं यथे॒मं श॒रदो॒ नया॒तीन्द्रो॒ विश्व॑स्य दुरि॒तस्य॑ पा॒रम् ॥ ३ ॥

स॒ह॒स्र॒ऽअ॒क्षेण॑ । श॒त॒ऽशा॑रदेन । श॒त॒ऽआ॑युषा । ह॒विषा॑ । आ । अ॒हा॒र्ष॒म् । ए॒न॒म् ।
श॒त॒म् । यथा॑ । इ॒म॒म् । श॒रदः॑ । नया॑ति । इन्द्रः॑ । विश्व॑स्य । दुः॒ऽइ॒तस्य॑ । पा॒रम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० बहुसर्वदर्शनाद् बहुचक्षुष्केण³ शतशारदेन अत एव शतजीवितेन हूयमानेन हविषा आ हरामि एनम्, यथा एनम् शतम् शरदः नयति इन्द्रः विश्वस्य दुरितस्य पारम् इति ॥ ३ ॥

श॒तं जी॑व श॒रदो॒ वर्ध॑मानः श॒तं हे॑म॒न्ताञ्छ॒तमु॑ वस॒न्तान् ।
श॒तमि॑न्द्रा॒ग्नी स॑वि॒ता बृह॒स्पतिः॑ श॒तायु॑षा ह॒विषे॒मं पुन॑र्दुः ॥ ४ ॥

श॒तम् । जी॒व॒ । श॒रदः॑ । वर्ध॑मानः । श॒तम् । हे॒म॒न्तान् । श॒तम् । ऊँ इति॑ । व॒स॒न्तान् ।
श॒तम् । इ॒न्द्रा॒ग्नी इति॑ । स॒वि॒ता । बृह॒स्पतिः॑ । श॒त॒ऽआ॑युषा । ह॒विषा॑ । इ॒मम् । पुनः॑ । दुः॒ ॥ ४ ॥

१-१. नास्ति मूको. २. अज्ञातव्या° मूको. ३. बहुचक्षुष्केण मूको.

वेङ्कट० शतम् जीव। बहुधा उक्ति तात्पर्येण कृता। हेमन्ताद्युपलक्षितशतशरद आयु इमे देवा पुन प्रयच्छन्तु इति ॥ ४ ॥

आहा॑र्षं त्वावि॑दं त्वा॒ पुन॒रागाः॑ पुनर्नव ।
सर्वा॑ङ्ग॒ सर्वं॑ ते॒ चक्षुः॒ सर्व॒मायु॑श्च तेऽविदम् ॥ ५ ॥

आ । अ॒हा॒र्ष॒म् । त्वा॒ । अवि॑दम् । त्वा॒ । पुनः॑ । आ । अ॒गाः॒ । पु॒नः॒ऽन॒व॒ ।
सर्व॑ऽअङ्ग । सर्व॑म् । ते॒ । चक्षुः॑ । सर्व॑म् । आयुः॑ । च॒ । ते॒ । अ॒वि॒द॒म् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० आ हृतवान् अस्मि त्वाम् यक्ष्मण । लब्धवान् अस्मि त्वाम् । मुमूर्षुः त्वम् पुन आ अगा पुनर्नव![1] । य[2] पुन नवोऽभवत् स पुनर्नव । सर्वाङ्ग! सकलम् ते चक्षु आसीत् । सर्वम् च तव आयु अविदम्[3] देवेभ्यो लब्धवान् अस्मि इति ॥ ५ ॥

[4]इति अष्टमाष्टके अष्टमाध्याये एकोनविंशो वर्ग [4] ॥

[१६२]

[5]ब्राह्मो रक्षोहा ऋषि । रक्षोहा देवता अनुष्टुप् छन्द [5]।

ब्रह्म॑णा॒ग्निः सं॑विदा॒नो र॑क्षो॒हा बा॑धतामि॒तः ।
अमी॑वा॒ यस्ते॒ गर्भं॑ दु॒र्णामा॒ योनि॑मा॒शये॑ ॥ १ ॥

ब्रह्म॑णा । अ॒ग्निः । स॒म्ऽवि॒दा॒नः । र॒क्षः॒ऽहा । बा॒ध॒ता॒म् । इ॒तः ।
अमी॑वा । यः । ते॒ । गर्भ॑म् । दुः॒ऽनामा॑ । योनि॑म् । आ॒ऽशये॑ ॥ १ ॥

वेङ्कट० रक्षोहा ब्राह्म । गर्भस्रावे प्रायश्चित्तम् । ब्राह्मणन अग्नि सङ्गत रक्षोहा बाधताम् इत राक्षसम्, य ते गर्भम् कुत्सितनामा योनिम् आशेते अधितिष्ठति । गर्भो गृह्णातीति, योनि "यौति इति" ॥ १ ॥

यस्ते॒ गर्भ॒ममी॑वा दु॒र्णामा॒ योनि॑मा॒शये॑ ।
अ॒ग्निष्टं ब्रह्म॑णा स॒ह निष्क्र॒व्याद॑मनीनशत् ॥ २ ॥

यः । ते॒ । गर्भ॑म् । अमी॑वा । दुः॒ऽनामा॑ । योनि॑म् । आ॒ऽशये॑ ।
अ॒ग्निः । तम् । ब्रह्म॑णा । स॒ह । निः । क्र॒व्य॒ऽअद॑म् । अ॒नी॒न॒श॒त् ॥ २ ॥

वेङ्कट० य तव गर्भम् अमीवा दुर्णामा[4] योनिम् आवृत्य शेते, अग्नि तम् क्रव्यादम् ब्राह्मणेन सह निर्-णाशयतु इति ॥ २ ॥

यस्ते॒ हन्ति॑ प॒तय॑न्तं निषत्स्नुं यः स॑रीसृ॒पम् ।
जा॒तं यस्ते॒ जिघां॑सति॒ तमि॒तो ना॑शयामसि ॥ ३ ॥

---

१ नास्ति मूको २. यद् मूको. ३ अविन्दत् मूको ४ ४. नास्ति मूको ५ =पापनाम' निर्मिरिति या. (६,१२).

य । ते । हन्ति । पतयन्तम् । निऽसत्स्नुम् । यः । सरीसृपम् ।
जातम् । यः । ते । जिघांसति । तम् । इतः । नाशयामसि ॥ ३ ॥

वेङ्कट० यः ते अमीवा हन्ति पतयन्तम् गर्भम् अन्तर्निषीदन्तम् सर्पणशीलम् इति अवस्था क्रमेण कथिता । यः[1] ते जातम् जिघांसति, तम् इतः नाशयाम ॥ ३ ॥

यस्त ऊरू विहरत्यन्तरा दंपती शये ।
योनिं यो अन्तरारेळिह तमितो नाशयामसि ॥ ४ ॥

यः । ते । ऊरू इति । विऽहरति । अन्तरा । दम्पती इति दम्ऽपती । शये ।
योनिम् । यः । अन्तः । आऽरेळिह । तम् । इतः । नाशयामसि ॥ ४ ॥

वेङ्कट० यः ते ऊरू विहरति विस्तारयति, अन्तरा च दम्पत्योः[2] शेते हिंसितुम् । यः च योनौ निषिक्ते रेतसि अन्तः प्रविश्य आरेळिह इति ॥ ४ ॥

यस्त्वा भ्राता पतिर्भूत्वा जारो भूत्वा निपद्यते ।
प्रजां यस्ते जिघांसति तमितो नाशयामसि ॥ ५ ॥

यः । त्वा । भ्राता । पतिः । भूत्वा । जारः । भूत्वा । निऽपद्यते ।
प्रऽजाम् । यः । ते । जिघांसति । तम् । इतः । नाशयामसि ॥ ५ ॥

वेङ्कट० एतेषु अन्यतमम् अभिष्ठाय यः त्वाम् उप निपद्यते इति ॥ ५ ॥

यस्त्वा स्वप्नेन तमसा मोहयित्वा निपद्यते ।
प्रजां यस्ते जिघांसति तमितो नाशयामसि ॥ ६ ॥

यः । त्वा । स्वप्नेन । तमसा । मोहयित्वा । निऽपद्यते ।
प्रजाम् । यः । ते । जिघांसति । तम् । इतः । नाशयामसि ॥ ६ ॥

वेङ्कट० यः त्वाम् स्वप्नेन तमसा च मोहयित्वा निपद्यते इति ॥ ६ ॥

[3]इति अष्टमाष्टके अष्टमाध्याये विंशो वर्गः[3] ॥

[१६३]

[3]विवृहा काश्यप ऋषिः । यक्ष्मनाशनं देवता । अनुष्टुप् छन्दः[3] ।

अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्यां कर्णाभ्यां छुबुकादधि ।
यक्ष्मं शीर्षण्यं मस्तिष्काज्जिह्वाया वि वृहामि ते ॥ १ ॥

---

१. आत च यो वि°; यो जातं च अ°. २ दऽ° मूको ३-३ नास्ति मूको

अक्षीभ्याम् । ते । नासिकाभ्याम् । कर्णाभ्याम् । छुबुकात् । अधि ।
यक्ष्मम् । शीर्षण्यम् । मस्तिष्कात् । जिह्वायाः । वि । वृहामि । ते ॥ १ ॥

वेङ्कट० विवृहा काश्यप । सर्वाणि अङ्गानि व्याप्य तिष्ठन्तम् यक्ष्मम् ततस्ततः वि वृहामि । शिरोऽन्तर्वर्ति मांसं मस्तिष्कः ॥ १ ॥

ग्रीवाभ्यस्त उष्णिहाभ्यः कीकसाभ्यो अनूक्यात् ।
यक्ष्मं दोषण्य१मंसाभ्यां बाहुभ्यां वि वृहामि ते ॥ २ ॥

ग्रीवाभ्यः । ते । उष्णिहाभ्यः । कीकसाभ्यः । अनूक्यात् ।
यक्ष्मम् । दोषण्यम् । अंसाभ्याम् । बाहुऽभ्याम् । वि । वृहामि । ते ॥ २ ॥

वेङ्कट० कण्ठस्था नाड्यो ग्रीवा । अवशिष्टानि चाङ्गानि अभिधानविशेषेऽवगन्तव्यानि । निगदसिद्धान्यत्र सूक्तमिति ॥ २ ॥

आन्त्रेभ्यस्ते गुदाभ्यो वनिष्ठोर्हृदयादधि ।
यक्ष्मं मतस्नाभ्यां यक्नः प्लाशिभ्यो वि वृहामि ते ॥ ३ ॥

आन्त्रेभ्यः । ते । गुदाभ्यः । वनिष्ठोः । हृदयात् । अधि ।
यक्ष्मम् । मतस्नाभ्याम् । यक्नः । प्लाशिऽभ्यः । वि । वृहामि । ते ॥ ३ ॥

ऊरुभ्यां ते अष्ठीवद्भ्यां पार्ष्णिभ्यां प्रपदाभ्याम् ।
यक्ष्मं श्रोणिभ्यां भासदाद्भंससो वि वृहामि ते ॥ ४ ॥

ऊरुऽभ्याम् । ते । अष्ठीवत्ऽभ्याम् । पार्ष्णिऽभ्याम् । प्रऽपदाभ्याम् ।
यक्ष्मम् । श्रोणिऽभ्याम् । भासदात् । भंससः । वि । वृहामि । ते ॥ ४ ॥

मेहनाद्वनंकरणाल्लोमभ्यस्ते नखेभ्यः ।
यक्ष्मं सर्वस्मादात्मनस्तमिदं वि वृहामि ते ॥ ५ ॥

मेहनात् । वनम्ऽकरणात् । लोमऽभ्यः । ते । नखेऽभ्यः ।
यक्ष्मम् । सर्वस्मात् । आत्मनः । तम् । इदम् । वि । वृहामि । ते ॥ ५ ॥

अङ्गादङ्गाल्लोम्नोलोम्नो जातं पर्वणिपर्वणि ।
यक्ष्मं सर्वस्मादात्मनस्तमिदं वि वृहामि ते ॥ ६ ॥

अङ्गात्ऽअङ्गात् । लोम्नःऽलोम्नः । जातम् । पर्वणिऽपर्वणि ।
यक्ष्मम् । सर्वस्मात् । आत्मनः । तम् । इदम् । वि । वृहामि । ते ॥ ६ ॥

[1]इति अष्टमाष्टके अष्टमाध्याये एकविंशो वर्गः[1] ॥

१-१. नास्ति मूको

[१६४]

[1]प्रचेता आङ्गिरस ऋषि । दु स्वप्ननाशन देवता । अनुष्टुप् छन्द , तृतीया त्रिष्टुप्, अन्त्या पङ्क्ति[1] ।

अपे॑हि मनसस्पतेऽप॑ क्राम प॒रश्च॑र ।
प॒रो निर्ऋ॑त्या आ च॑क्ष्व बहु॒धा जीव॑तो॒ मन॑ः ॥ १ ॥

अप॑ । इ॒हि । म॒न॒स । प॒ते॒ । अप॑ । क्रा॒म॒ । प॒र । च॒र ।
प॒र । नि ऽऋ॑त्यै । आ । च॒क्ष्व॒ । ब॒हु॒धा । जीव॑त । मन॑ ॥ १ ॥

वेङ्कट० प्रचेता आङ्गिरस । दु स्वप्नघ्नम् । अप गच्छ शीघ्रम् इत त्वम्[2] मनस पते!, अप क्राम, पर चर, परस्तात् स्थिताया निर्ऋत्या आ चक्ष्व । कामै बहुधा भवति जीवत मन । त मा हिंसी इति ब्रूहि इति आत्मान याचते इति ॥ १ ॥

भ॒द्रं वै वरं॑ वृणते भ॒द्रं यु॑ञ्जन्ति॒ दक्षि॑णम् ।
भ॒द्रं वै॑वस्व॒ते चक्षु॑र्बहु॒त्रा जीव॑तो॒ मन॑ः ॥ २ ॥

भ॒द्रम् । वै । वर॑म् । वृ॒ण॒ते॒ । भ॒द्रम् । यु॒ञ्ज॒न्ति॒ । दक्षि॑णम् ।
भ॒द्रम् । वै॒व॒स्व॒ते । चक्षु॑ । ब॒हु॒ऽत्रा । जीव॑त । मन॑ ॥ २ ॥

वेङ्कट० भजनीयम् धनम् मनसा वृणते[3], भद्रम् च अश्वम्[4] रथे युञ्जन्ति, य कामान् समर्धयति । भद्रम् च चक्षु कुर्वन्ति वैवस्वते परलोकनीता कल्याणम् अनुतिष्ठन्ति । इत्थ बहुषु विनिहितम् जीवत मन इति ॥ २ ॥

यदा॒शसा॑ नि॒ःशसा॑भि॒शसो॑पारि॒म जाग्र॑तो॒ यत् स्व॒पन्त॑ः ।
अ॒ग्निर्विश्वा॒न्यप॑ दु॒ष्कृता॒न्यजु॑ष्टान्या॒रे अ॒स्मद् द॑धातु ॥ ३ ॥

यत् । आ॒ऽशसा॑ । नि॒ ऽशसा॑ । अ॒भि॒ऽशसा॑ । उ॒प॒ऽआ॒रि॒म । जाग्र॑त । यत् । स्व॒पन्त॑ ।
अ॒ग्नि । विश्वा॑नि । अप॑ । दु॒ ऽकृ॒तानि॑ । अजु॑ष्टानि । आ॒रे । अ॒स्मत् । द॒धा॒तु॒ ॥ ३ ॥ जाग्रत यत् स्वप त[5] च,

वेङ्कट० यत् आशसनेन निश्शसनेन अभिशसनेन च परविषये उपगतवन्त अप्रियाणि अस्माकम् इति ॥ ३ ॥
तानि विश्वानि दुष्कृतानि अग्नि अस्मत्त आरे अप करोतु

यदि॑न्द्र ब्रह्मणस्पतेऽभिद्रो॒हं चरा॑मसि ।
प्रचे॑ता न आङ्गि॒रसो॑ द्विष॒तां पा॒त्वंह॑सः ॥ ४ ॥

यत् । इ॒न्द्र॒ । ब्र॒ह्म॒ण॒ । प॒ते॒ । अ॒भि॒ऽद्रो॒हम् । चरा॑मसि ।
प्रऽचे॑ता । न॒ । आ॒ङ्गि॒र॒स । द्वि॒ष॒ताम् । पा॒तु॒ । अंह॑स ॥ ४ ॥

वेङ्कट० यद् वयम् अभिद्रोहम् इन्द्र! कर्मण पत! चराम, तथाऽपि अस्मान् प्रकृष्टज्ञान अग्नि द्विषताम् आहन्तु आयुधात् रक्षतु ॥ ४ ॥

१-१ नास्ति मूको. २. त मूको. ३ मणते मूको ४ अश्वं च मूको ५ ॰न्तः मूको

अजैष्माद्यासनाम चाभूमानागसो वयम् ।
जाग्रत्स्वप्नः संकल्पः पापो यं द्विष्मस्तं स ऋच्छतु यो नो द्वेष्टि तमृच्छतु ॥५॥

अजैष्म । अद्य । असनाम । च । अभूम । अनागसः । वयम् । जाग्रत्ऽस्वप्नः । सम्ऽकल्पः । पापः । यम् । द्विष्मः । तम् । सः । ऋच्छतु । यः । नः । द्वेष्टि । तम् । ऋच्छतु ॥ ५ ॥

वेङ्कट० जितवन्तः[1] वयम्, अद्य लब्धवन्तः च अभिलषितम्, अभूम च अपापाः । [2]जाग्रत्स्वप्नः सङ्कल्पः[2] जाग्रतः सुप्तस्य चारिपथः सङ्कल्पः स्वप्नो रात्रौ भवति इत्यस्मिन्नर्थे शब्दोऽयम् । स पापः दुःस्वप्नः यम् वयम् द्विष्मः तम् स ऋच्छतु, यः च अस्मान् द्वेष्टि तम् ऋच्छतु इति ॥ ५ ॥

[1]इति अष्टमाष्टके अष्टमाध्याये द्वाविंशो वर्गः[1] ॥

[१६५]

[1]नैर्ऋतः कपोत ऋषिः । विश्वे देवा देवता । त्रिष्टुप् छन्दः[1] ।

देवाः कपोत इषितो यदिच्छन् दूतो निर्ऋत्या इदमाजगाम ।
तस्मा अर्चाम कृणवाम निष्कृतिं शं नो अस्तु द्विपदे शं चतुष्पदे ॥ १ ॥

देवाः । कपोतः । इषितः । यत् । इच्छन् । दूतः । निःऽऋत्याः । इदम् । आऽजगाम ।
तस्मै । अर्चाम । कृणवाम । निःऽकृतिम् । शम् । नः । अस्तु । द्विऽपदे । शम् । चतुःऽपदे ॥१॥

वेङ्कट० कपोतो नैर्ऋतः । 'कपोतोपहतौ प्रायश्चित्तम्, वैश्वदेवम्' (ऋअ २,१०,१६५) । हे देवाः ! कपोतः [3]युष्मद्भिः प्रेषितः यत् इच्छन् अनर्थम्[3] दूतः निर्ऋत्याः इदम् गृहम् आजगाम, [illegible] स्तुमः, कुर्मः च निष्कृतिम् । तथा सति शम् अस्माकम् अस्तु द्विपदे, शम् चतुष्पदे ॥ १ ॥

शिवः कपोत इषितो नो अस्त्वनागा देवाः शकुनो गृहेषु ।
अग्निर्हि विप्रो जुषतां हविर्नः परि हेतिः पक्षिणी नो वृणक्तु ॥ २ ॥

शिवः । कपोतः । इषितः । नः । अस्तु । अनागाः । देवाः । शकुनः । गृहेषु ।
अग्निः । हि । विप्रः । जुषताम् । हविः । नः । परि । हेतिः । पक्षिणी । नः । वृणक्तु ॥ २ ॥

वेङ्कट० शिवः कपोतः युष्माभिः प्रेषितः अस्माकम् अस्तु अपापः हे देवाः ! शकुनः गृहेषु । अग्निः हि मेधावी जुषताम् हविः अस्माकम् । अथ अस्मान् इयम् आहन्त्री पक्षिणी कपोती परि वर्जयतु ॥ २ ॥

हेतिः पक्षिणी न दभात्यस्मानाष्ट्र्यां पदं कृणुते अग्निधाने ।
शं नो गोभ्यश्च पुरुषेभ्यश्चास्तु मा नो हिंसीदिह देवाः कपोतः ॥ ३ ॥

---

१ नैर्ऋतः मूको. २-२ नास्ति मूको. ३-३ यदिच्छन्नर्थं देवैः प्रेषितः को°

हेतिः । पक्षिणी । न । दभाति । अस्मान् । आष्ट्र्याम् । पदम् । कृणुते । अग्निऽधाने ।
शम् । नः । गोभ्यः । च । पुरुषेभ्यः । च । अस्तु । मा । नः । हिंसीत् । इह । देवाः । कपोतः ॥

वेङ्कट० हेतिः पक्षिणी न हिनस्तु अस्मान्। सा इयम् अस्माकम् आष्ट्र्याम् भूम्याम् पदम् कृणुते। एवम् अग्निधाने च यज्ञे। याऽष्टुम्[1] अर्हति कर्षणाय सा तथोक्ता तस्याम् अनर्थं सूचयति। शम् इति स्पष्टम्। यद्वा आष्ट्र्याम् अग्निशरणे[2] चास्ते इति ॥ ३ ॥

यदुलूको वदति मोघमेतद्यत् कपोतः पदमग्नौ कृणोति ।
यस्य दूतः प्रहित एष एतत् तस्मै यमाय नमो अस्तु मृत्यवे ॥ ४ ॥

यत् । उलूकः । वदति । मोघम् । एतत् । यत् । कपोतः । पदम् । अग्नौ । कृणोति ।
यस्य । दूतः । प्रऽहितः । एषः । एतत् । तस्मै । यमाय । नमः । अस्तु । मृत्यवे ॥ ४ ॥

वेङ्कट० यत् उलूकः वदति मोघम् एतत् भवतु, यत् च कपोतः पदम् अग्नौ कृणोति। यस्य दूतः इति स्पष्टम् ॥ ४ ॥

ऋचा कपोतं नुदत प्रणोदमिषं मदन्तः परि गां नयध्वम् ।
संयोपयन्तो दुरितानि विश्वा हित्वा न ऊर्जं प्र पतात् पतिष्ठः ॥ ५ ॥

ऋचा । कपोतम् । नुदत । प्रऽनोदम् । इषम् । मदन्तः । परि । गाम् । नयध्वम् ।
सम्ऽयोपयन्तः । दुःऽइतानि । विश्वा । हित्वा । नः । ऊर्जम् । प्र । पतात् । पतिष्ठः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० मन्त्रेण कपोतम् नुदत प्रणोद्यम् इष्टाम् गाम् तर्पयन्तः घासैः तां गृहम् परि-नयध्वम् संयोपयन्तः विश्वानि दुरितानि। त्यक्त्वा अस्माकम् अन्नम् प्र गच्छतु[3] पतिष्ठः[4] कपोत इति ॥ ५ ॥

[5]इति अष्टमाष्टके अष्टमाध्याये त्रयोविंशो वर्गः[5] ॥

[१६६]

[1]ऋषभो वैराजः, ऋषभः शाक्वरो वा ऋषिः । सपत्नघ्नं देवता । अनुष्टुप् छन्दः, पञ्चमी महापङ्क्तिः[1] ।

ऋषभं मा समानानां सपत्नानां विषासहिम् ।
हन्तारं शत्रूणां कृधि विराजं गोपतिं गवाम् ॥ १ ॥

ऋषभम् । मा । समानानाम् । सऽपत्नानाम् । विऽससहिम् ।
हन्तारम् । शत्रूणाम् । कृधि । विऽराजम् । गोऽपतिम् । गवाम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० ऋषभो वैराजः। सपत्नघ्नम्। हे मनो! माम् समानानाम् श्रेष्ठम्, सपत्नानाम् अभिभवितारम्, हन्तारम् च शत्रूणाम् कुरु, प्रभुम् गवाम् च स्वामिनम् इति ॥ १ ॥

---

1. यष्टुम् मूको. 2. अग्निकरणे मूको. 3. गच्छतु मूको. 4. पतिष्ठः मूको.
5-5. नास्ति मूको.

अहमस्मि सपत्नहेन्द्र इवारिष्टो अक्षतः ।
अधः सपत्ना मे पदोरिमे सर्वे अभिष्ठिताः ॥ २ ॥

अहम् । अस्मि । सपत्नऽहा । इन्द्रःऽइव । अरिष्टः । अक्षतः ।
अधः । सऽपत्नाः । मे । पदोः । इमे । सर्वे । अभिऽस्थिताः ॥ २ ॥

वेङ्कट० अहम् अस्मि सपत्नानां हन्ता इन्द्र इव च अन्यून शस्त्रैः च अक्षतः । तस्य मम पादयोः अधस्तात् इमे सर्वे सपत्नाः मया अधिष्ठिताः इति ॥ २ ॥

अत्रैव वोऽपि नह्याम्युभे आर्त्नी इव ज्यया ।
वाचस्पते नि षेधेमान् यथा मदधरं वदान् ॥ ३ ॥

अत्र । एव । वः । अपि । नह्यामि । उभे इति । आर्त्नी इवेत्यार्त्नीऽइव । ज्यया ।
वाचः । पते । नि । सेध । इमान् । यथा । मत् । अधरम् । वदान् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अत्र एव मम पादयोः अधस्तात् युष्मान् अपि नह्यामि, यथा धनुषः आर्त्नी उभे ज्या विनह्यति[1] । हे वाचः पते! मन्त्रो[1] नि-षेध इमान् सपत्नान्, यथा अमी मत्तः अधरम् एव वक्तव्येषु वदेयुः ॥ ३ ॥

अभिभूरहमागमं विश्वकर्मेण धाम्ना ।
आ वश्चित्तमा वो व्रतमा वोऽहं समितिं ददे ॥ ४ ॥

अभिऽभूः । अहम् । आ । अगमम् । विश्वऽकर्मेण । धाम्ना ।
आ । वः । चित्तम् । आ । वः । व्रतम् । आ । वः । अहम् । सम्ऽइतिम् । ददे ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अभिभवन् अहम् आ-गच्छामि वैश्वकर्मणेन तेजसा मानमेन, आ ददे च तेजसा युष्माकम् चित्तादीनीति, मया मननम् सत्कर्माणि एकीभूताश्च यथा यूयं स्यात इति ॥ ४ ॥

योगक्षेमं व आदायाहं भूयासमुत्तम आ वो मूर्धानमक्रमीम् ।
अधस्पदान्म उद्वदत मण्डूका इवोदकान्मण्डूका उदकादिव ॥ ५ ॥

योगऽक्षेमम् । वः । आऽदाय । अहम् । भूयासम् । उत्ऽतमः । आ । वः । मूर्धानम् । अक्रमीम् ।
अधःऽपदात् । मे । उत् । वदत । मण्डूकाःऽइव । उदकात् । मण्डूकाः । उदकात्ऽइव ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अप्राप्तस्य प्राप्तिः योगः, क्षेमो रक्षा, तद् उभयम् आदाय युष्माकं रक्षकः अहम् भूयासम् उत्तमः, आक्रमिषम् च युष्माकम् मूर्धानम् । मम अधस्पदं प्राप्ताः उत् वदत, यथा उदके प्राप्ताः मण्डूकाः तत्र उद्वदन्ति, न तु तीरं उत्तीर्णाः । मण्डूका उदकादिव[2] इति पादपूरणम् ॥ ५ ॥

[3]इति अष्टमाष्टके अष्टमाध्याये चतुर्विंशो वर्गः[3] ॥

1. °हरि मूको. 2. अत्र ना. (१०,१६) द्र. 3-3 नास्ति मूको.

[१६७]

¹विश्वामित्र जमदग्नी ऋषी । इन्द्रो देवता, ३ सोमवरुणबृहस्पत्यनुमतिमघवद्धातृविधातारः । जगती छन्दः¹ ।

तुभ्येदमिन्द्र परि षिच्यते मधु त्वं सुतस्य कलशस्य राजसि ।
त्वं रयिं पुरुवीरामु नस्कृधि त्वं तपः परितप्याजयः स्वः ॥ १ ॥

तुभ्य । इदम् । इन्द्र । परि । सिच्यते । मधु । त्वम् । सुतस्य । कलशस्य । राजसि ।
त्वम् । रयिम् । पुरुऽवीराम् । ऊँ इति । नः । कृधि । त्वम् । तपः । परिऽतप्य । अजयः । स्वरिति स्वः ॥

वेङ्कट० विश्वामित्रजमदग्नी । तुभ्यम् इदम् इन्द्र । पात्रेषु परि षिच्यते मधु । त्वम् सुतेन पूर्णस्य कलशस्य ईशिषे । त्वम् धनम् बहुपुत्रम् अस्माकं कुरु । त्वम् तपः परितप्य, चान्द्रायणादिकं तपः, तत् कृत्वा अजयः² स्वर्गम् इति ॥ १ ॥

स्वर्जितं महि मन्दानमन्धसो हवामहे परि शक्रं सुताँ उप ।
इमं नो यज्ञमिह बोध्या गहि स्पृधो जयन्तं मघवानमीमहे ॥ २ ॥

स्वःऽजितम् । महि । मन्दानम् । अन्धसः । हवामहे । परि । शक्रम् । सुतान् । उप ।
इमम् । नः । यज्ञम् । इह । बोधि । आ । गहि । स्पृधः । जयन्तम् । मघऽवानम् । ईमहे ॥२॥

वेङ्कट० स्वर्गस्य जेतारम् सोमेन अत्यन्तं तृप्यन्तम् परि हवामहे³ शक्रम् सुतान् सोमान् प्रति । इमम् अस्माकम् यज्ञम् इह बुध्यस्व । आ गच्छ स्पर्धमानान् शत्रून् । जयन्तम् मघवानम् अपेक्षितं याचामहे ॥ २ ॥

सोमस्य राज्ञो वरुणस्य धर्मणि बृहस्पतेरनुमत्या उ शर्मणि ।
तवाहमद्य मघवन्नुपस्तुतौ धातर्विधातः कलशाँ अभक्षयम् ॥ ३ ॥

सोमस्य । राज्ञः । वरुणस्य । धर्मणि । बृहस्पतेः । अनुऽमत्याः । ऊँ इति । शर्मणि ।
तव । अहम् । अद्य । मघऽवन् । उपऽस्तुतौ । धातरिति । विधातरिति विऽधातः । कलशान् । अभक्षयम् ॥
वेङ्कट० सोमस्य राज्ञः वरुणस्य कर्मणि तथा बृहस्पतेः अनुमत्याः च सुखे⁴ ⁵यज्ञगृहे वा⁵ तव च अहम् अद्य मघवन्! उपस्तुतौ वर्तमानः⁶ धातः! विधातः! कलशान् सोमपूर्णान् भक्षितवान् अस्मि ॥ ३ ॥⁷

प्रसूतो भक्षमकरं चरावपि स्तोमं चेमं प्रथमः सूरिरुन्मृजे ।
सुते सातेन यद्यागमं वां प्रति विश्वामित्रजमदग्नी दमे ॥ ४ ॥

१-१. नास्ति मूको. २. ²जय मूको. ३. मवा° मूको. ४. सुख मूको. ५-५. न गृहे यज्ञे मूको. ६. वर्धमान मूको. ७. अत्र या (११,१२) म.

प्रऽभृत । भक्षम । अकरम् । चरौ । अपि । स्तोमम् । च । इमम । प्रथम । सूरि । उत् । मृजे ।
सुते । सातेन । यदि । आ । अगमम । वाम् । प्रति । विश्वामित्रजमदग्नी इति । दमे ॥ ४ ॥

वेङ्कट० प्रभृत भक्षम् अपि बद्धम् अकरम् अस्मिन् ते [1]चरौ चरणीये चरुणा वा युक्ते यज्ञे[1], स्तोमम् च इमम्[2] मुख्य सूरि उत् मृजे स्वीकरोमि। अभिषुते सोमे दानाय यदि आ गच्छेयम् वाम् तदानीं हे विश्वामित्रजमदग्नी। प्रति-श्रावयामि गृहे इति, त्वम् इन्द्र[1] गृहीति वाक्यशेष ॥४॥

[1]इति अष्टमाष्टके अष्टमाध्याये पञ्चविंशो वर्ग[3] ॥

[१६८]

[1]अनिलो वातायन ऋषि । वायुर्देवता । त्रिष्टुप् छन्द[1] ।

वातस्य नु महिमानं रथस्य रुजन्नेति स्तनयन्नस्य घोषः ।
दिविस्पृग्यात्यरुणानि कृण्वन्नुतो एति पृथिव्या रेणुमस्यन् ॥ १ ॥

वातस्य । नु । महिमानम् । रथस्य । रुजन् । एति । स्तनयन् । अस्य । घोष ।
दिविऽस्पृक् । याति । अरुणानि । कृण्वन् । उतो इति । एति । पृथिव्या । रेणुम् । अस्यन् ॥१॥

वेङ्कट० अनिलो वातायन । वातस्य क्षिप्रम् महिमानम् रंहितु[4] प्रब्रवीमि — भञ्जन् वृक्षान् एति स्तनयन् अस्य घोष । दिव स्पृशन् गच्छति तत्र अरुणानि रजांसि कृण्वन् । अपि च[5] गच्छति पृथिव्या पांसुम् क्षिपन् इति ॥ १ ॥

सं प्रेरते अनु वातस्य विष्ठा ऐनं गच्छन्ति समनं न योषाः ।
ताभिः सयुक् सरथं देव ईयतेऽस्य विश्वस्य भुवनस्य राजा ॥ २ ॥

सम् । प्र । ईरते । अनु । वातस्य । विऽस्था । आ । एनम् । गच्छन्ति । समनम् । न । योषा ।
ताभि । सऽयुक् । सऽरथम् । देव । ईयते । अस्य । विश्वस्य । भुवनस्य । राजा ॥ २ ॥

वेङ्कट० वातम्[6] अनु सम् प्र ईरयन्ति विषुत, आ-गच्छन्ति च एनम् समनम् इव पतिं स्त्रिय । ताभि सयुक् सरथम् देव गच्छति अस्य विश्वस्य भुवनस्य राजा । यद्वा आप विश[7] इति ॥ २ ॥

अन्तरिक्षे पथिभिरीयमानो न नि विशते कतमच्चनाहः ।
अपां सखा प्रथमजा ऋतावा क्व स्विज्जातः कुत आ बभूव ॥ ३ ॥

अन्तरिक्षे । पथिऽभिः । ईयमान । न । नि । विशते । कतमत् । चन । अहरिति ।
अपाम् । सखा । प्रथमऽजा । ऋतऽवा । क्व । स्वित् । जात । कुत । आ । बभूव ॥ ३ ॥

१-१ नास्ति मूको, सा अनु पूरित पाठ द २. इमा मूको. ३-३. नास्ति मूको ४. रंहि मूको ५. न मूको ६. प्रैरते वा° मूको ७. विश मूको

प्रऽभृतः । भक्षम् । अकरम् । चरौ । अपि । स्तोमम् । च । इमम् । प्रथमः ।
सुते । सातेन । यदि । आ । अगमम् । वाम् । प्रति । विश्वामित्रजमदग्नी इति ।

वेङ्कट० प्रभृतः भक्षम् अपि अहम् अकरम् अस्मिन् ते 'चरौ चरणीये चरुण स्तोमम् च इमम्' मुख्यः सूरि उत् मृजे स्वीकरोमि । अभिषुते सोमे दानाय वाम् तदानीं हे विश्वामित्रजमदग्नी ! प्रति-गमयामि गृहे इति, त्वम् इन्द्र ! मृ
'इति अष्टमाष्टके अष्टमाध्याये पञ्चविंशो वर्गः' ॥

[१६८]

'अनिलो वातायन ऋषिः । वायुर्देवता । त्रिष्टुप् छन्दः' ।

वातस्य नु महिमानं रथस्य रुजन्नेति स्तनयन्नस्य घोषः ।
दिविस्पृग्यात्यरुणानि कृण्वन्नुतो एति पृथिव्या रेणुमस्यन् ।

वातस्य । नु । महिमानम् । रथस्य । रुजन् । एति । स्तनयन् । अस्य ।
दिविऽस्पृक् । याति । अरुणानि । कृण्वन् । उतो इति । एति । पृथिव्याः

वेङ्कट० अनिलो वातायनः । वातस्य क्षिप्रम् महिमानम् रथहेतुः' प्रब्रवीमि स्तनयन् अस्य घोषः । दिवं स्पृशन् गच्छति तत्र अरुणानि रजांसि पृथिव्याः पांसुम् क्षिपन् इति ॥ १ ॥

सं प्रेरते अनु वातस्य विष्ठा ऐनं गच्छन्ति समनं न योषाः
ताभिः सयुक् सरथं देव ईयतेऽस्य विश्वस्य भुवनस्य राजा

सम् । प्र । ईरते । अनु । वातस्य । विऽस्थाः । आ । एनम् । गच्छन्ति
ताभिः । सऽयुक् । सऽरथम् । देवः । ईयते । अस्य । विश्वस्य । भुवन

वेङ्कट० वातम्' अनु सम् प्र ईरयन्ति नियुतः, आ-गच्छन्ति च एनम् ताभिः सयुक्तः सरथम् देवः गच्छति अस्य विश्वस्य भुवनः विद्वा.' इति ॥ २ ॥

अन्तरिक्षे पथिभिरीयमानो न नि विशते कतमच्चनाहः
अपां सखा प्रथमजा ऋतावा क्व स्विज्जातः कुत आ बभू

अन्तरिक्षे । पथिऽभिः । ईयमानः । न । नि । विशते । कतमत् । चन
अपाम् । सखा । प्रथमऽजाः । ऋतऽवा । क्व । स्वित् । जातः । कुतः

१-१. नास्ति मूको; मा अनु पूरितः पाठ द्र. २. रथा मूको. ३-३. मूको. ५. न मूको ६. तेते वा' मूको ७. विद्या' मूको.

विऽभ्राट् । बृहत् । सुऽभृतम् । वाजऽसातमम् । धर्मन् । दिवः । धरुणे । सत्यम् । अर्पितम् ।
अमित्रऽहा । वृत्रऽहा । दस्युहन्ऽतमम् । ज्योतिः । जज्ञे । असुरऽहा । सपत्नऽहा ॥ २ ॥

वेङ्कट० विभ्राजमानम् बृहत् सुसम्भृतम् अन्नसातमम्[1] धर्मन्[2] दिवः उदके सत्यम् अर्पितम् अमित्रहा उप-द्रवहा अतिशयेनोपक्षपयितॄणां हिंसकम् ज्योतिः अजायत असुरहा सपत्नहा[3] इति सूर्यम् आह[4] ॥२॥

इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरुत्तमं विश्वजिद्धनजिदुच्यते बृहत् ।
विश्वभ्राड् भ्राजो महि सूर्यो दृश उरु पप्रथे सह ओजो अच्युतम् ॥ ३ ॥

इदम् । श्रेष्ठम् । ज्योतिषाम् । ज्योतिः । उत्ऽतमम् । विश्वऽजित् । धनऽजित् । उच्यते । बृहत् ।
विश्वऽभ्राट् । भ्राजः । महि । सूर्यः । दृशे । उरु । पप्रथे । सहः । ओजः । अच्युतम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० इदम् श्रेष्ठम् ज्योतिषाम् ज्योतिः उत्तमम् विश्वजित् धनजित् च कीर्त्यते बृहत् । विश्वस्य राजकम् तेन महत् सूर्यः सर्वेषां दर्शनाय विस्तीर्णम् प्रथयति तथा सहः ओजः बलं च अच्युतम्[5] पयाम् ॥ ३ ॥

विभ्राजञ्ज्योतिषा स्व१रगच्छो रोचनं दिवः ।
येनेमा विश्वा भुवनान्याभृता विश्वकर्मणा विश्वदेव्यावता ॥ ४ ॥

विऽभ्राजन् । ज्योतिषा । स्वः । अगच्छः । रोचनम् । दिवः ।
येन । इमा । विश्वा । भुवनानि । आऽभृता । विश्वऽकर्मणा । विश्वदेव्यऽवता ॥ ४ ॥

वेङ्कट० विभ्राजन् माम् ज्योतिषा[6] स्वर्गात् अगच्छः त्वम्, यः त्वं दिवं रोचयसि । येन च त्वया इमानि विश्वानि भुवनानि उदकानि आहृतानि लोका वा आधृता[7] सम्भृता सर्वस्य कर्मा[8] सर्वदेवहितकर्मयुक्तेन[9] इति ॥ ४ ॥

[10]इति अष्टमाष्टके अष्टमाध्याये अष्टाविंशो वर्गः[10] ॥

[१७१]

[10]इटो भार्गव ऋषिः । इन्द्रो देवता । गायत्री छन्दः[10] ।

त्वं त्यमिटतो रथमिन्द्र प्रावः सुतावतः । अशृणोः सोमिनो हवम् ॥ १ ॥
त्वम् । त्यम् । इटतः । रथम् । इन्द्र । प्र । आवः । सुतऽवतः । अशृणोः । सोमिनः । हवम् ॥ १॥

वेङ्कट० [11]इटो भार्गवः[11] । त्वम् त्यम् इटनामधेयस्य[12] मम रथम् इन्द्र । प्र अरक्ष अभिषुतसोमस्य । अशृणोः च सोमवतः मम ह्वानम् इति ॥ १ ॥

---

१. °तम मूको. २. द्र. वें. ऋ ५,१५,२. नास्ति मूको. ३. सपत्नहा मूको ४. °हम् मूको. ५. °देव हि तत् द° मूको. ५ अस्त मूको. ६ ज्योतिः मूको. ७. आधृताः मूको ८. कर्मा मूको ९. °तम मूको. १० १०. नास्ति मूको. ११-११. इट भार्गवः मूको. १२ इटे नाम° मूको.

या दे॒वेषु॑ त॒न्व१॒॑मैर॑यन्त॒ यासां॒ सोमो॒ विश्वा॑ रू॒पाणि॒ वेद॑ ।
ता अ॒स्मभ्यं॒ पय॑सा॒ पिन्व॑मानाः प्र॒जाव॑तीरिन्द्र गो॒ष्ठे रि॑रीहि ॥ ३ ॥

या । दे॒वेषु॑ । त॒न्व॑म् । ऐर॑यन्त । यासा॑म् । सोम॑ । विश्वा॑ । रू॒पाणि॑ । वेद॑ ।
ता । अ॒स्मभ्य॑म् । पय॑सा । पिन्व॑माना । प्र॒जाऽव॑ती । इ॒न्द्र॒ । गो॒ऽस्थे । रि॒री॒हि॒ ॥ ३ ॥

वेङ्कट० या देवेषु आत्मीय पयोदधिकृतरूप शरीरम् प्रेरयन्ति, यासाम् च सोम विश्वानि रूपाणि वेत्ति, ता अस्मभ्यम् पयसा क्षरन्ती वत्सवती इन्द्र! गोष्ठे प्रयच्छ इति ॥ ३ ॥

प्र॒जाप॑ति॒र्मह्य॑मे॒ता ररा॑णो॒ विश्वै॑र्दे॒वैः पि॒तृभिः॑ संविदा॒नः ।
शि॒वाः स॒तीरुप॑ नो गो॒ष्ठमाक॒स्तासां॑ व॒यं प्र॒जया॒ सं स॑देम ॥ ४ ॥

प्र॒जाऽप॑ति । मह्य॑म् । ए॒ता । ररा॑ण । विश्वै॑ । दे॒वैः । पि॒तृऽभि॑ । स॒म्ऽवि॒दा॒न ।
शि॒वा । स॒ती । उप॑ । नः॒ । गो॒ऽस्थम् । आ । अ॒क॒रित्य॑क । तासा॑म् । व॒यम् । प्र॒ऽजया॑ । सम् । स॒दे॒म ॥

वेङ्कट० प्रजापति मह्यम् एता रममाण विश्वै देवै पितृभि• च सहित सविदन् वा 'कुर्वन् शिवा सती उप आ[2] करोतु न गोष्ठम् । तासाम् वयम् प्रजया सम् गच्छेमहि[3] ॥ ४ ॥

'इति अष्टमाष्टके अष्टमाध्याये सप्तविंशो वर्ग '॥

[१७०]

'विभ्राट् सौर्य ऋषि । सूर्यो देवता । जगती छन्द , अन्त्या आस्तारपङ्क्ति ' ।

वि॒भ्राड् बृ॒हत् पि॑बतु सो॒म्यं मध्वायु॒र्दध॑द्य॒ज्ञप॑ता॒वविह्रु॑तम् ।
वात॑जूतो॒ यो अ॑भि॒रक्ष॑ति॒ त्मना॑ प्र॒जाः पु॑पोष पुरु॒धा वि रा॑जति ॥ १ ॥

वि॒ऽभ्राट् । बृ॒हत् । पि॒ब॒तु॒ । सो॒म्यम् । मधु॑ । आयु॑ । दध॑त् । य॒ज्ञऽप॑तौ । अवि॑ऽह्रुतम् ।
वात॑ऽजूत । य । अ॒भि॒ऽरक्ष॑ति । त्मना॑ । प्र॒ऽजा । पु॒पो॒ष॒ । पु॒रु॒धा । वि । रा॒ज॒ति॒ ॥ १ ॥

वेङ्कट० विभ्राट् सूर्यपुत्र । विभ्राजमान बृहत् पिबतु सोममयम् मधु आयु:[4] धारयन् यजमाने अहिंसितम् । वातप्रेरित:[5] य अभिरक्षति आत्मना एव, सोऽयम् प्रजा पोषयति बहुधा च वि राजति इति ॥ १ ॥

वि॒भ्राड् बृ॒हत् सुभृ॑तं वाज॒सात॑मं॒ धर्म॑न् दि॒वो ध॒रुणे॑ स॒त्यमर्पि॑तम् ।
अ॒मि॒त्र॒हा वृ॑त्र॒हा द॑स्यु॒हन्त॑मं॒ ज्योति॑र्जज्ञे असुर॒हा स॑पत्न॒हा ॥ २ ॥

१-१. दुर्बलत मूको. २. °अति पुनर्न तनि पूरणर् मूका ३-३. नास्ति मूको. ४. वायु मूको ५. °रित वि°.

वि॒ऽभ्राट् । बृ॒हत् । सु॒ऽभृ॑तम् । वा॒ज॒ऽसात॑मम् । धर्म॑न् । दि॒वः । ध॒रुणे॑ । स॒त्यम् । अर्पि॑तम् ।
अ॒मि॒त्र॒ऽहा । वृ॒त्र॒ऽहा । द॒स्यु॒हन्ऽत॑मम् । ज्योतिः॑ । ज॒ज्ञे॒ । अ॒सु॒र॒ऽहा । स॒प॒त्न॒ऽहा ॥ २ ॥

वेङ्कट० विभ्राजमानम् बृहत् सुसम्भृतम् अन्नसातमम्[१] धर्मन्[२] दिवः उदके सत्यम् अर्पितम् अमित्रहा उप-द्रवहा अतिशयेनोपक्षपयितॄणां हिंसकम् ज्योतिः अजायत असुरहा सपत्नहा[३] इति सूर्यम् आह[४] ॥२॥

इ॒दं श्रेष्ठं॒ ज्योति॑षां॒ ज्योति॑रुत्त॒मं वि॑श्व॒जिद्ध॑न॒जिदु॑च्यते बृ॒हत् ।
वि॒श्व॒भ्राड् भ्रा॒जो म॒हि सूर्यो॑ दृ॒श उ॒रु प॑प्रथे॒ सह॒ ओजो॒ अच्यु॑तम् ॥ ३ ॥

इ॒दम् । श्रेष्ठ॑म् । ज्योति॑षाम् । ज्योतिः॑ । उ॒त्ऽत॒मम् । वि॒श्व॒ऽजित् । ध॒न॒ऽजित् । उ॒च्य॒ते॒ । बृ॒हत् ।
वि॒श्व॒ऽभ्राट् । भ्रा॒जः । म॒हि । सूर्यः॑ । दृ॒शे । उ॒रु । प॒प्र॒थे॒ । सहः॑ । ओजः॑ । अच्यु॑तम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० इदम् श्रेष्ठम् ज्योतिषाम् ज्योतिः उत्तमम् विश्वजित् धनजित् च कीर्त्यते बृहत् । विश्वस्य राजकम् तेन महत् सूर्यः सर्वेषां दर्शनाय विस्तीर्णम् प्रथयति तथा सह ओजः बलं च अच्युतम्[५] एषाम् ॥ ३ ॥

वि॒भ्राज॒ञ्ज्योति॑षा॒ स्व१॒॑रग॑च्छो रोच॒नं दि॒वः ।
येने॒मा विश्वा॒ भुव॑ना॒न्याभृ॑ता वि॒श्वक॑र्मणा वि॒श्वदे॑व्यावता ॥ ४ ॥

वि॒ऽभ्राज॑न् । ज्योति॑षा । स्वः॑ । अग॑च्छः । रो॒च॒नम् । दि॒वः ।
येन॑ । इ॒मा । विश्वा॑ । भुव॑नानि । आऽभृ॑ता । वि॒श्वऽक॑र्मणा । वि॒श्वदे॑व्यऽवता ॥ ४ ॥

वेङ्कट० विभ्राजन् नाम ज्योतिषा[६] स्वर्गात् अगच्छः त्वम्, यः त्वं दिवं रोचयसि । येन च त्वया इमानि विश्वानि भुवनानि उदकानि आहृतानि लोका वा आधृता[७] सम्भृता सर्वस्य कर्त्रा[८] सर्वदेवहितकर्मयुक्तेन[९] इति ॥ ४ ॥

[१०]इति अष्टमाष्टके अष्टमाध्याये अष्टाविंशो वर्गः[१०] ॥

[१७१]

[११]इटो भार्गव ऋषिः । इन्द्रो देवता । गायत्री छन्दः[११] ।

त्वं त्यमि॒टतो॒ रथ॒मिन्द्र॒ प्राव॑: सु॒ताव॑तः । अशृ॑णोः सो॒मिनो॒ हव॑म् ॥ १ ॥

त्वम् । त्यम् । इ॒टतः॑ । रथ॑म् । इन्द्र॑ । प्र । आ॒वः॒ । सु॒तऽव॑तः । अशृ॑णोः । सो॒मिनः॑ । हव॑म् ॥ १ ॥

वेङ्कट० [११]इटो भार्गवः[११] । त्वम् त्यम् इटनामधेयस्य[१२] मम रथम् इन्द्र ! प्र अरक्षः अभिषुतसोमस्य । अशृणोः च सोमवतः मम ह्वानम् इति ॥ १ ॥

---

१ °तम मूको. २. मु. वें. ऋ ५,१५,२, नास्ति मूको. ३ मवद्रा मूको. ४. °रन् मूको.
५ मस्य मूको. ६ ज्योति मूको. ७. छद्गा मूको. ८. कर्ता मूको. ९. °देव [ि ...]° मूको.
१०-१०. नास्ति मूको. ११-११. इटे भार्गवः मूको. १२ इटे नाम° मूको.

त्वं मखस्य दोधतः शिरोऽर्व त्वचो भरः । अगच्छः सोमिनो गृहम् ॥ २ ॥

त्वम् । मखस्य । दोधतः । शिरः । अव । त्वचः । भरः । अगच्छः । सोमिनः । गृहम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० त्वम् मखस्य बाधकस्य शिरः अव भर अवाहर[1] रक्षसः ।[2] 'घ्नन्तः कृष्णामप त्वचम्' (ऋ ९,४१,१) इति उक्तम् । अगच्छः च सोमिनः गृहम् इति ॥ २ ॥

त्वं त्यमिन्द्र मर्त्यमास्त्रबुध्नाय वेन्यम् । मुहुः श्रथ्ना मनस्यवे ॥ ३ ॥

त्वम् । त्यम् । इन्द्र । मर्त्यम् । आस्त्रऽबुध्नाय । वेन्यम् । मुहुः । श्रथ्नाः । मनस्यवे ॥ ३ ॥

वेङ्कट० त्वम् त्यम् इन्द्र ! मनुष्यम् आस्त्रबुध्नाय राज्ञे वेन्यम् नाम शत्रुम् मुहुर्मुहुः अश्रथयः स्तुतीरिच्छते ॥ ३ ॥

त्वं त्यमिन्द्र सूर्यं पश्चा सन्तं पुरस्कृधि । देवानां चित्तिरो वशम् ॥ ४ ॥

त्वम् । त्यम् । इन्द्र । सूर्यम् । पश्चा । सन्तम् । पुरः । कृधि । देवानाम् । चित् । तिरः । वशम् ॥

वेङ्कट० त्वम् त्यम् इन्द्र ! सूर्यम् पश्चात् सन्तम् पुनः च पुरस्तः कुरु । इतरेषाम् च कामम् तिरः कुरु प्राप्तं कुरु इति । तिरः इति प्राप्तस्य नाम (तु या ३,२०) इत्युक्तम् ॥ ४ ॥

[3]इति अष्टमाष्टके अष्टमाध्याये एकोनत्रिंशो वर्गः[3] ॥

[१७२]

[4]संवर्त आङ्गिरस ऋषिः । उषा देवता । द्विपदा विराट् छन्दः[4] ।

आ याहि वनसा सह गावः सचन्त वर्तनिं यदूधभिः ॥ १ ॥

आ । याहि । वनसा । सह । गावः । सचन्त । वर्तनिम् । यत् । ऊधऽभिः ॥ १ ॥

वेङ्कट० संवर्त आङ्गिरसः । आ-गच्छ भजनेन सह, गावः सेवन्ते यत्र तदाहरस्थानम् (?) ऊधभिः पूर्णपयस्कैः सहिताः ॥ १ ॥

आ याहि वस्व्या धिया मंहिष्ठो जारयन्मखः सुदानुभिः ॥ २ ॥

आ । याहि । वस्व्या । धिया । मंहिष्ठः । जारयत्ऽमखः । सुदानुऽभिः ॥ २ ॥

वेङ्कट० आ याहि प्रशस्तया बुद्ध्या दातृतम जीर्यमाणयज्ञ[5] आभनदानैः[6] सहेति द्वाभ्याम् ऋषिः आगतायाम् आत्मानम् एव यज्ञार्थम् आह्वयति ॥ २ ॥

पितुभृतो न तन्तुमित् सुदानवः प्रति दध्मो यजामसि ॥ ३ ॥

1. भरहरः मूको. 2. तु ऋ २,२०,८. 3-3. नास्ति मूको. 4. °वद्ध. मूको. 5. °शोभनैः मूको.

पितुऽभृतः । न । तन्तुम् । इत् । सुऽदानवः । प्रति । दध्मः । यजामसि ॥ ३ ॥

वेङ्कट० पितृभृतः अन्नवन्तः यथा प्रजातन्तुम् प्रति सन्दधति, तथा वयं सुदानाः देव्यम् एव तन्तुम् प्रति दध्म, यजाम इत्यर्थः ॥ ३ ॥

उषा अप स्वसुस्तमः सं वर्तयति वर्तनिं सुजातता ॥ ४ ॥

उषाः । अप । स्वसुः । तमः । सम् । वर्तयति । वर्तनिम् । सुऽजातता ॥ ४ ॥

वेङ्कट० उषाः स्वसुः रात्रेः अप सम् वर्तयति वर्तमानम् तमः शोभनेन प्रादुर्भावेन इति ॥ ४ ॥

[१]इति अष्टमाष्टके अष्टमाध्याये त्रिंशो वर्गः[१] ॥

[१७३]

[१]ध्रुव आङ्गिरस ऋषिः । राजा देवता । अनुष्टुप् छन्दः[१] ।

आ त्वाहार्षमन्तरेधि ध्रुवस्तिष्ठाविचाचलिः ।
विशस्त्वा सर्वा वाञ्छन्तु मा त्वद्राष्ट्रमधि भ्रशत् ॥ १ ॥

आ । त्वा । अहार्षम् । अन्तः । एधि । ध्रुवः । तिष्ठ । अविऽचाचलिः ।
विशः । त्वा । सर्वाः । वाञ्छन्तु । मा । त्वत् । राष्ट्रम् । अधि । भ्रशत् ॥ १ ॥

वेङ्कट० ध्रुव आङ्गिरसः । कञ्चन राजानं प्रति इदं ददर्श । राष्ट्राद् भ्रष्टं त्वाम् आ हृतवान् अस्मि । इदानीं राष्ट्रस्य मध्ये भव । तत्र ध्रुवः तिष्ठ अविचाचलिः । सर्वाः विशः[२] त्वाम् वाञ्छन्तु । मा[३] त्वत्तः राष्ट्रम् अधि भ्रश्यतु ॥ १ ॥

इहैवैधि माप च्योष्ठाः पर्वत इवाविचाचलिः ।
इन्द्र इवेह ध्रुवस्तिष्ठेह राष्ट्रमु धारय ॥ २ ॥

इह । एव । एधि । मा । अप । च्योष्ठाः । पर्वतःऽइव । अविऽचाचलिः ।
इन्द्रःऽइव । इह । ध्रुवः । तिष्ठ । इह । राष्ट्रम् । ऊँ इति । धारय ॥ २ ॥

वेङ्कट० इह एव भव मा अप गच्छ पर्वतः इव निश्चलः । इन्द्रः इव इति स्पष्टम् इति ॥ २ ॥

इममिन्द्रो अदीधरद् ध्रुवं ध्रुवेण हविषा ।
तस्मै सोमो अधि ब्रवत् तस्मा उ ब्रह्मणस्पतिः ॥ ३ ॥

इमम् । इन्द्रः । अदीधरत् । ध्रुवम् । ध्रुवेण । हविषा ।
तस्मै । सोमः । अधि । ब्रवत् । तस्मै । ऊँ इति । ब्रह्मणः । पतिः ॥ ३ ॥

१-१. नास्ति मूको. २. मुद्रितम् मूको. ३. मया मूको.

वेङ्कट० 'अभिद्यमानेन उदकेन' इन्द्रः एनम् ध्रुवम् धारयतु । तम् इमम् सोमः ब्रह्मणः पतिः च अधि ध्रुवाम् इति ॥ ३ ॥

ध्रुवा द्यौर्ध्रुवा पृथिवी ध्रुवासः पर्वता इमे ।
ध्रुवं विश्वमिदं जगद् ध्रुवो राजा विशामयम् ॥ ४ ॥

ध्रुवा । द्यौः । ध्रुवा । पृथिवी । ध्रुवासः । पर्वताः । इमे ।
ध्रुवम् । विश्वम् । इदम् । जगत् । ध्रुवः । राजा । विशाम् । अयम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० निगदसिद्धा ॥ ४ ॥

ध्रुवं ते राजा वरुणो ध्रुवं देवो बृहस्पतिः ।
ध्रुवं त इन्द्रश्चाग्निश्च राष्ट्रं धारयतां ध्रुवम् ॥ ५ ॥

ध्रुवम् । ते । राजा । वरुणः । ध्रुवम् । देवः । बृहस्पतिः ।
ध्रुवम् । ते । इन्द्रः । च । अग्नि । च । राष्ट्रम् । धारयताम् । ध्रुवम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० इमे तव राष्ट्रम् ध्रुवम् धारयन्तु । पुनः ध्रुवम् इति पूरणम् इति ॥ ५ ॥

ध्रुवं ध्रुवेण हविषाभि सोमं मृशामसि ।
अथो त इन्द्रः केवलीर्विशो बलिहृतस्करत् ॥ ६ ॥

ध्रुवम् । ध्रुवेण । हविषा । अभि । सोमम् । मृशामसि ।
अथो इति । ते । इन्द्रः । केवलीः । विशः । बलिऽहृतः । करत् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० ध्रुवम् ध्रुवेण उदकेन सोतारम् त्वाम् अभि मृशामः अभिषिञ्चामः । अथ तव इन्द्रः सर्वाः विशः करप्रदायिनीः करोतु ॥ ६ ॥

[1]इति अष्टमाष्टके अष्टमाध्याये एकत्रिंशो वर्गः[1] ॥

[१७४]

'अभीवर्त आङ्गिरस ऋषिः । राजा देवता । अनुष्टुप् छन्दः' ।

अभीवर्तेन हविषा येनेन्द्रो अभिवावृते ।
तेनास्मान् ब्रह्मणस्पतेऽभि राष्ट्राय वर्तय ॥ १ ॥

अभिऽवर्तेन । हविषा । येन । इन्द्रः । अभिऽववृते ।
तेन । अस्मान् । ब्रह्मणः । पते । अभि । राष्ट्राय । वर्तय ॥ १ ॥

१-१. अभिद्यमानोद° मूको. २-२. नास्ति मूको.

वेङ्कट० अभीवर्तं आङ्गिरसः। अभिवर्तमानेन उदकेन येन इन्द्रः अभिवृत्तवान्, तेन अस्मान् ब्रह्मणः पते। राष्ट्राय अभि वर्तय ॥ १ ॥

अभिवृत्यं सपत्नानभि या नो अरातयः ।
अभि पृतन्यन्तं तिष्ठाभि यो न इरस्यति ॥ २ ॥

अभिऽवृत्यं । सऽपत्नान् । अभि । याः । नः । अरातयः ।
अभि । पृतन्यन्तम् । तिष्ठ । अभि । यः । नः । इरस्यति ॥ २ ॥

वेङ्कट० अभिभूय तिष्ठ सपत्नान्। अभि-वृत्यैव तिष्ठ ये अस्माकम् अरातयः। तथा 'पृतन्यन्तम् त्वम्'[1] अभि तिष्ठ। अभि तिष्ठ च तम् यः अस्माकम् अन्नमिच्छति[2] ॥ २ ॥

अभि त्वा देवः सविताभि सोमो अवीवृतत् ।
अभि त्वा विश्वा भूतान्यभीवर्तो यथाससि ॥ ३ ॥

अभि । त्वा । देवः । सविता । अभि । सोमः । अवीवृतत् ।
अभि । त्वा । विश्वा । भूतानि । अभिऽवर्तः । यथा । अससि ॥ ३ ॥

वेङ्कट० ... ... अभि वर्तयतु, यथा त्वम् अभिवृत्तो भवसि सपत्नानाम् इति ॥ ३ ॥

येनेन्द्रो हविषा कृत्व्यभवद् द्युम्न्युत्तमः ।
इदं तदक्रि देवा असपत्नः किलाभुवम् ॥ ४ ॥

येन । इन्द्रः । हविषा । कृत्वी । अभवत् । द्युम्नी । उत्ऽतमः ।
इदम् । तत् । अक्रि । देवाः । असपत्नः । किल । अभुवम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० येन इन्द्रः हविषा कर्मवान् अभवत् यशस्वी च उत्तमः, इदम् तत् हविः 'अहम् अकार्षम्'[3] देवाः[3]। असपत्नः च अहम् अभवम् इति ॥ ४ ॥

असपत्नः सपत्नहाभिराष्ट्रो विषासहिः ।
यथाहमेषां भूतानां विराजानि जनस्य च ॥ ५ ॥

असपत्नः । सपत्नऽहा । अभिऽराष्ट्रः । विऽससहिः ।
यथा । अहम् । एषाम् । भूतानाम् । विऽराजानि । जनस्य । च ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अभिषेक्तृसपत्नवर्जितः "सपत्नानां हन्ता अभिगतराष्ट्रः"[4] अभिभावुकः यथा अहम् एषाम्

१-१. अभिवृत्य-स्त्वं त्वा मूको. २. अन्नमि ... मूको. ३-३. अकार्षम् अहम् अ[1]. ४-४. सप ... नः[1] वि[1]; ... राष्ट्रः अ[1].

भूतानाम् ईश्वरो भवामि [1]ज्ञातस्य सर्वस्य च[1], तथा मा कुरुत इति राजा भूत्वा पुर अभित वदति इति ॥ ५ ॥

[2]इति अष्टमाष्टके अष्टमाध्याये द्वात्रिंशो वर्गः[2] ॥

[१७५]

[3]ऊर्ध्वग्रावा सर्प आर्बुदिर्ऋषिः। ग्रावाणो देवता। गायत्री छन्दः[3]।

प्र वो ग्रावाणः सविता देवः सुवतु धर्मणा। धूर्षु युज्यध्वं सुनुत ॥ १ ॥

प्र। वः। ग्रावाणः। सविता। देवः। सुवतु। धर्मणा। धूःऽसु। युज्यध्वम्। सुनुत ॥ १ ॥

वेङ्कट० ऊर्ध्वग्रावा [1]सर्प आर्बुदिः[1]। ग्रावस्तुतिः। अनुजानातु युष्मान् हे ग्रावाणः! सविता देवः कर्मणा। ते यूयं तेन प्रसूता "अभिषवस्थानेषु युक्ता भवत, अनन्तरम्" अभि-षुणुत सोमम् ॥ १ ॥

ग्रावाणो अप दुच्छुनामप सेधत दुर्मतिम्। उस्राः कर्तन भेषजम् ॥ २ ॥

ग्रावाणः। अप। दुच्छुनाम्। अप। सेधत। दुःऽमतिम्। उस्राः। कर्तन। भेषजम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० ग्रावाणः! दुच्छुनाम् दुर्मतिम् च अप सेधत, पश्चात् कुरुत भेषजम् च ॥ २ ॥

ग्रावाण उपरेष्वा महीयन्ते सजोषसः। वृष्णे दधतो वृष्ण्यम् ॥ ३ ॥

ग्रावाणः। उपरेषु। आ। महीयन्ते। सऽजोषसः। वृष्णे। दधतः। वृष्ण्यम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० उपर: प्रतिष्ठो मध्यस्थो ग्रावा। तेषु उपरेषु ग्रावाणः अभिषवे प्रवृत्ता स्तूयन्ते सङ्गता इन्द्राय धारयन्तः सोमं बलकरम् ॥ ३ ॥

ग्रावाणः सविता नु वो देवः सुवतु धर्मणा। यजमानाय सुन्वते ॥ ४ ॥

ग्रावाणः। सविता। नु। वः। देवः। सुवतु। धर्मणा। यजमानाय। सुन्वते ॥ ४ ॥

वेङ्कट० हे ग्रावाणः! सविता क्षिप्रम् युष्मान् देवः प्र सुवतु कर्मणा हस्तचलनेन यजमानाय सुन्वते इति ॥ ४ ॥

[4]इति अष्टमाष्टके अष्टमाध्याये त्रयस्त्रिंशो वर्गः[4] ॥

[१७६]

[1]सूनुरार्भव ऋषिः। अग्निर्देवता, आद्याया ऋभवः। अनुष्टुप् छन्दः, द्वितीया गायत्री[1]।

प्र सूनव ऋभूणां बृहन्नवन्त वृजना।
क्षामा ये विश्वधायसोऽश्नन् धेनुं न मातरम् ॥ १ ॥

1-1. सार्प आर्बुदिः मूको. 2-2. नास्ति मूको. 3-3. [illegible] 4-4. त्रुटितम् मूको., सा. अनु पठितः प्र.

प्र । सुनवः । ऋभुणाम् । बृहत् । नवन्त । वृजना ।
क्षाम । ये । विश्वऽधायसः । अश्नन् । धेनुम् । न । मातरम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० सूनुरार्भवः[1] । आग्नेयम् । आद्याऽऽर्भवी । प्र स्तुवन्ति पुत्राः ऋभूणाम् महान्ति बलानि ये कृशां भूतम् रक्षणाय प्राप्नुवन्ति विश्वस्य धातारः धेनुम् इव पयसः[2] निर्मात्रीम् कृशां घासेन भरधाना इति ॥ १ ॥

प्र देवं देव्या धिया भरता जातवेदसम् । हव्या नो वक्षदानुषक् ॥ २ ॥

प्र । देवम् । देव्या । धिया । भरत । जातऽवेदसम् । हव्या । नः । वक्षत् । आनुषक् ॥ २ ॥

वेङ्कट० प्र भरत देवम् देव्या प्रज्ञया जातप्रज्ञम् । हवींषि नः वहतु अनुपक्रम् ॥ २ ॥

अयमु ष्य प्र देवयुर्होता यज्ञाय नीयते ।
रथो न योरभीवृतो घृणीवाञ्चेतति त्मना ॥ ३ ॥

अयम् । ऊँ इति । स्यः । प्र । देवऽयुः । होता । यज्ञाय । नीयते ।
रथः । न । योः । अभिऽवृतः । घृणिऽवान् । चेतति । त्मना ॥ ३ ॥

वेङ्कट० सः अयम् प्र नीयते देवकामः होता यज्ञार्थम् । रथः इव धनस्य मिश्रयिता परिवृतः तेजोभिः दीप्तिमान्[1] प्रज्ञापयति सर्वम् आत्मना एव ॥ ३ ॥

अयमग्निरुरुष्यत्यमृतादिव जन्मनः । सहसश्चित् सहीयान् देवो जीवातवे कृतः ॥ ४ ॥

अयम् । अग्निः । उरुष्यति । अमृतात्ऽइव । जन्मनः ।
सहसः । चित् । सहीयान् । देवः । जीवातवे । कृतः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अयम् अग्निः रक्षति अमृतात् देववर्गात् इव जन्मनः जायमानात्[2] मनुष्यवर्गात् अपि स्तोतारम् बलात् अपि बलवत्तरः । सोऽयम् देवः जीवितुं निर्मितः[3] ईश्वरैः इति ॥ ४ ॥

[4]इति अष्टमाष्टके अष्टमाध्याये चतुस्त्रिंशो वर्गः[5] ॥

[१७७]

[1]पतङ्गः प्राजापत्य ऋषिः । मायाभेदो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः, आद्या जगती[1] ।

पतङ्गमक्तमसुरस्य मायया हृदा पश्यन्ति मनसा विपश्चितः ।
समुद्रे अन्तः कवयो वि चक्षते मरीचीनां पदमिच्छन्ति वेधसः ॥ १ ॥

पतङ्गम् । अक्तम् । असुरस्य । मायया । हृदा । पश्यन्ति । मनसा । विपःऽचितः ।
समुद्रे । अन्तरिति । कवयः । वि । चक्षते । मरीचीनाम् । पदम् । इच्छन्ति । वेधसः ॥ १ ॥

---

1. °र्भवः मूको. 2. वयसः मूको. 3. दीप्तिः मूको. 4. °मान्य मूको. 5. °रन् मूको.

१-१. नास्ति मूको.

वेङ्कट० पतङ्गः प्राजापत्य[१]। पतङ्गम् अक्तम्[२] प्राज्ञस्य तस्य मायया प्रच्छन्नम् हृदयेन पश्यन्ति मनसा च विपश्चितः। तम् इमम् मायापरिवृतम् समुद्रे अन्तः वि पश्यन्ति कवयः हृदये।[३] मरीचीनाम् पदम् आवासस्थानम् अन्विच्छन्ति वेधसः ॥ १ ॥

पतङ्गो वाचं मनसा बिभर्ति तां गन्धर्वोऽवदद्गर्भे अन्तः ।
तां द्योतमानां स्वर्यं मनीषामृतस्य पदे कवयो नि पान्ति ॥ २ ॥

पतङ्गः । वाचम् । मनसा । बिभर्ति । ताम् । गन्धर्वः । अवदत् । गर्भे । अन्तरिति ।
ताम् । द्योतमानाम् । स्वर्यम् । मनीषाम् । ऋतस्य । पदे । कवयः । नि । पान्ति[४] ॥ २ ॥

वेङ्कट० सोऽयम् अन्तरिक्षेण गच्छन् आदित्यः माध्यमिकाम् वाचम् मनसा बिभर्ति। ताम् गन्धर्वः[५] वाचो धर्ता उदकस्य वा वदति गर्भे अन्तः वर्तमानः इति पर्जन्यम् उक्तं मन्यन्ते। प्राणम् अपरे गन्धर्वम् आहुः। ताम् दीप्यमानाम् स्वरणकुशलाम्[६] मनसः ईशित्रीम् उदकस्थाने अन्तरिक्षे पतङ्गे वा कवयः देवान् स्तुवन् रक्षन्ति ॥ २ ॥

अपश्यं गोपामनिपद्यमानमा च परा च पथिभिश्चरन्तम् ।
स सध्रीचीः स विषूचीर्वसान आ वरीवर्ति भुवनेष्वन्तः ॥ ३ ॥

अपश्यम् । गोपाम् । अनिऽपद्यमानम् । आ । च । परा । च । पथिऽभिः । चरन्तम् ।
सः । सध्रीचीः । सः । विषूचीः । वसानः । आ । वरीवर्ति । भुवनेषु । अन्तरिति ॥ ३ ॥

वेङ्कट० गता (ऋ १,१६४,३१ द्र०)। अत्र च मायाभेदो देव उक्तः। स कः कथं चात्र भवेत् इति सूक्ष्मधिका कार्या प्राज्ञैः इति ॥ ३ ॥

[७]इति अष्टमाष्टके अष्टमाध्याये पञ्चत्रिंशो वर्गः[७] ॥

[१७८]

[७]अरिष्टनेमिस्तार्क्ष्य ऋषिः । तार्क्ष्यो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः[७] ।

त्यमू षु वाजिनं देवजूतं सहावानं तरुतारं रथानाम् ।
अरिष्टनेमिं पृतनाजमाशुं स्वस्तये तार्क्ष्यमिहा हुवेम ॥ १ ॥

त्यम् । ऊँ इति । सु । वाजिनम् । देवऽजूतम् । सहऽवानम् । तरुतारम् । रथानाम् ।
अरिष्टऽनेमिम् । पृतनाजम् । आशुम् । स्वस्तये । तार्क्ष्यम् । इह । हुवेम ॥ १ ॥[८]

वेङ्कट० अरिष्टनेमिः तार्क्ष्यः। तम् एव वाजिनम् देवैः आहूतम् वेगवन्तम् तारकम् शत्रुरथानाम् अहिंसितायुधम् पृतनानाम् जेतारम् आशुम् अविनाशाय तार्क्ष्यम् इह सुष्ठु आ ह्वयेम इति ॥ १ ॥

---

१. प्राजापत्य मूको. २. अक्तम् मूको. ३. तु. ऋ १,१६३,४; ४,५८,५ प्र. ४ २. तु. ऋ १०,५४,५. ५. तु. ऋ १०,११३,४. ६. स्वर° को. ७-७ नास्ति मूको. ८. अष्ट वा. (१०,३८) द्र.

इन्द्र॑स्येव रा॒तिमा॑जोहु॑वानाः स्व॒स्तये॒ नाव॑मि॒वा रु॑हेम ।
उ॒र्वी न पृ॒थ्वी बहु॑ले॒ गभी॑रे॒ मा वा॒मेतौ॒ मा परे॑तौ रिषाम ॥ २ ॥

इन्द्र॑स्यऽइव । रा॒तिम् । आ॒ऽजो॒हु॑वानाः । स्व॒स्तये॑ । नाव॑म्ऽइव । आ । रु॒हे॒म॒ ।
उ॒र्वी इति॑[1] । न । पृ॒थ्वी इति॑[1] । बहु॑ले॒ इति॑[1] । गभी॑रे॒ इति॑[1] । मा । वा॒म् । आ॒ऽइ॑तौ । मा । परा॑ऽइतौ । रि॒षा॒म॒ ॥

वेङ्कट० इन्द्रस्य इव रातिम् दानम् आभिमुख्येन आह्वयन्तः तार्क्ष्यम् स्वस्तये नावम् [illegible] आ रुहेम । द्यावापृथिव्यौ इव बहुले अतिगम्भीरे मा तव आगमने मा च परागमने वयं रिषेम इति । वाम् इति एकवचनेऽपि द्रष्टव्यम् इति ॥ २ ॥

स॒द्यश्चि॒द्यः शव॑सा॒ पञ्च॑ कृ॒ष्टीः सूर्य॑ इव॒ ज्योति॑षा॒पस्त॒तान॑ ।
स॒ह॒स्र॒साः श॑त॒सा अ॑स्य॒ रंहि॒र्न स्मा॑ वरन्ते युव॒तिं न शर्या॑म् ॥ ३ ॥

स॒द्यः । चि॒त् । यः । शव॑सा । पञ्च॑ । कृ॒ष्टीः । सूर्यः॑ऽइव । ज्योति॑षा । अ॒पः । त॒तान॑ ।
स॒ह॒स्र॒ऽसाः । श॒त॒ऽसाः । अ॒स्य॒ । रंहिः॑ । न । स्म॒ । व॒र॒न्ते॒ । यु॒व॒तिम् । न । शर्या॑म् ॥ ३ ॥[1]

वेङ्कट० तदानीम् एव यः बलेन पञ्च जनान् सूर्यः इव तेजसा अन्तरिक्षम् तनोति विस्तारयति । तस्य अस्य तार्क्ष्यस्य शतसहस्रयोः संभक्ता वेगः । न च एनं केचन निवारयन्ति गच्छन्तीं युवतीम् इव विशीर्णचारित्राम् असतीम् इति ॥ ३ ॥

[1]इति अष्टमाष्टके अष्टमाध्याये षट्त्रिंशो वर्गः[1] ॥

[१७९]

[1]१ शिबिरौशीनर ऋषिः, २ काशिराजः प्रतर्दनः, ३ रौहिदश्वो वसुमनाः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः, आद्या अनुष्टुप्[1] ।

उत्ति॑ष्ठ॒ताव॑ पश्य॒तेन्द्र॑स्य भा॒गमृ॒त्विय॑म् ।
यदि॑ श्रा॒तो जु॒होत॑न॒ यद्यश्रा॑तो मम॒त्तन॑ ॥ १ ॥

उत् । ति॒ष्ठ॒त॒ । अव॑ । प॒श्य॒त॒ । इन्द्र॑स्य । भा॒गम् । ऋ॒त्विय॑म् ।
यदि॑ । श्रा॒तः । जु॒होत॑न । यदि॑ । अश्रा॑तः । म॒म॒त्तन॑ ॥ १ ॥

वेङ्कट० शिबिरौशीनरः, काशिराजः प्रतर्दनः, रौहिदश्वो वसुमनाः इति एकर्चाः । उत् तिष्ठत ऋत्विजः!, अव पश्यत इन्द्रस्य भागम् ऋतौ भवं यः तस्य कालः तत्र भवम् । सः यदि भागः पक्वः शीघ्रं जुहुत । अथ यदि अशृतः, तावत् इन्द्रं स्तुत ॥ १ ॥

श्रा॒तं ह॒विरो॒ ष्विन्द्र॒ प्र या॑हि ज॒गाम॒ सूरो॒ अध्व॑नो॒ विम॑ध्यम् ।
परि॑ त्वासते नि॒धिभि॑ः सखा॑यः कुल॒पा न व्रा॒जप॑तिं॒ चर॑न्तम् ॥ २ ॥

1. स्वरतः सम्बुद्ध्यन्तं द्र. (तु. सा. प्रभृतयः । वें. प्रथमान्तमिति विमृश्यम्) । विभक्तिभेदे तु. ऋ १,१८५,५; ४,२३,१०. 2. अत्र या. (१०,२९) द्र. 1-1. नास्ति मूको.

श्रातम् । हविः । आ । इति । सु । इन्द्र । प्र । याहि । जगाम । सूरः । अध्वनः । विऽमध्यम् ।
परि । त्वा । आसते । निधिऽभिः । सखायः । कुलऽपाः । न । व्राजऽपतिम् । चरन्तम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० पक्वम् हविः. आ प्र याहि क्षिप्रम् इन्द्र!, 'अगाम सूरः अध्वनः विमध्यम्'। तस्मिन् हि काले माध्यन्दिनं सवनं भवति। परि आसते त्वाम् पात्रैः सखायः कुलं रक्षन्त्यः इव स्त्रियः प्रोषितं पतिम् पुनः आगच्छन्तम् इति ॥ २ ॥

श्रातं मन्य ऊधनि श्रातमग्नौ सुश्रातं मन्ये तदृतं नवीयः ।
माध्यंदिनस्य सवनस्य दध्नः पिबेन्द्र वज्रिन् पुरुकृज्जुषाणः ॥ ३ ॥

श्रातम् । मन्ये । ऊधनि । श्रातम् । अग्नौ । सुऽश्रातम् । मन्ये । तत् । ऋतम् । नवीयः ।
माध्यन्दिनस्य । सवनस्य । दध्नः । पिब । इन्द्र । वज्रिन् । पुरुऽकृत् । जुषाणः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० श्रतम् मन्ये गो ऊधनि, श्रतम् च अग्नौ पश्चात्, पश्चात् सुश्रातम् एव जानामि तत् ऋतम् नवतरम्। माध्यन्दिनस्य सवनस्य स्वभूतं दधि पिब इन्द्र! वज्रिन्! पुरो कर्त! प्रीयमाण ॥ ३ ॥

'इति अष्टमाष्टके अष्टमाध्याये सप्तत्रिंशो वर्गः' ॥

[१८०]

'अथ ऐन्द्र ऋषिः। इन्द्रो देवता। त्रिष्टुप् छन्दः'।

प्र ससाहिषे पुरुहूत शत्रूञ्ज्येष्ठस्ते शुष्म इह रातिरस्तु ।
इन्द्रा भर दक्षिणेना वसूनि पतिः सिन्धूनामसि रेवतीनाम् ॥ १ ॥

प्र । ससहिषे । पुरुऽहूत । शत्रून् । ज्येष्ठः । ते । शुष्मः । इह । रातिः । अस्तु ।
इन्द्र । आ । भर । दक्षिणेन । वसूनि । पतिः । सिन्धूनाम् । असि । रेवतीनाम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० जय ऐन्द्र । प्रकर्षेण अभिभूतवान् असि पुरुहूत! शत्रून्। प्रशस्यतमम् तव बलम्। अपि च मयि तव आदानम् अस्तु। इन्द्र! आ भर दक्षिणेन हस्तेन धनानि। पतिः असि सर्वं नदीनाम् धनुमतीनाम् इति। आपो हि पशून् वर्धयन्ति ॥ १ ॥

मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः परावत आ जगन्था परस्याः ।
सृकं संशाय पविमिन्द्र तिग्मं वि शत्रून् ताळ्हि वि मृधो नुदस्व ॥ २ ॥

'मृगः । न । भीमः । कुचरः । गिरिऽस्थाः'। पराऽवतः । आ । जगन्थ । परस्याः ।
सृकम् । सम्ऽशाय । पविम् । इन्द्र । तिग्मम् । वि । शत्रून् । ताळ्हि । वि । मृधः । नुदस्व ॥ २ ॥

वेङ्कट० मृगः इव भीमः कुत्सितं कर्म चरन् पर्वते वर्तमानः परस्याः परावतः आगमः दूरात्

---

१ १. 'अ — अ०' मूको. २ २. नास्ति मूको ३ ३. अत्र ना (१,३०) न

आ जगन्थ। स त्वं वज्रम् पविम् आयसम् शिलायां तीक्ष्णम् संशाय तीक्ष्णधारं कृत्वा शत्रून् विदारय, वि तुदस्व मृधः इति ॥ २ ॥

इन्द्रं क्षत्रमभि वाममोजोऽजायथा वृषभ चर्षणीनाम् ।
अपानुदो जनममित्रयन्तमुरुं देवेभ्यो अकृणोरु लोकम् ॥ ३ ॥

इन्द्र । क्षत्रम् । अभि । वामम् । ओजः । अजायथाः । वृषभ । चर्षणीनाम् ।
अप । अनुदः । जनम् । अमित्रऽयन्तम् । उरुम् । देवेभ्यः । अकृणोः । ऊँ इति । लोकम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० इन्द्र! बलम् अभि अजायथाः वननीयम् ओजः च मनुष्याणां रक्षणार्थम् वृषभ! । अप अनुदः च जनम् शत्रूयन्तम्, विस्तीर्णम् च देवेभ्यः कृतवान् असि लोकम् इति ॥ ३ ॥

[1]इति अष्टमाष्टके अष्टमाध्याये अष्टात्रिंशो वर्गः[1] ॥

[१८१]

[1]१ प्रथो वासिष्ठ ऋषिः, २ सप्रथो भारद्वाजः, ३ घर्मः सौर्यः । विश्वे देवा देवता । त्रिष्टुप् छन्दः[1] ।

प्रथश्च यस्य सप्रथश्च नामानुष्टुभस्य हविषो हविर्यत् ।
धातुर्द्युतानात् सवितुश्च विष्णो रथन्तरमा जभारा वसिष्ठः ॥ १ ॥

प्रथः । च । यस्य । सऽप्रथः । च । नाम । आनुऽस्तुभस्य । हविषः । हविः । यत् ।
धातुः । द्युतानात् । सवितुः । च । विष्णोः । रथम्ऽतरम् । आ । जभार । वसिष्ठः ॥ १ ॥

वेङ्कट० प्रथो वासिष्ठः, सप्रथो भारद्वाजः, घर्मः सौर्यः इत्येकर्चाः । वैश्वदेवम् । प्रथः[2] च सप्रथः[2] च इति यस्य रथन्तरस्य द्वे नामनी, यत् च रथन्तरम् वाचा संस्कृतस्य सर्वस्य हविषः हविः भवति । प्रयच्छति तत् सर्वं देवेभ्यः इत्यर्थः । तत् रथन्तरम् वसिष्ठः ऋषिः एतेभ्यः आ जहार इति इतिहासापेक्षम् इति ॥ १ ॥

अविन्दन् ते अतिहितं यदासीद् यज्ञस्य धाम परमं गुहा यत् ।
धातुर्द्युतानात् सवितुश्च विष्णोर्भरद्वाजो बृहदा चक्रे अग्नेः ॥ २ ॥

अविन्दन् । ते । अतिऽहितम् । यत् । आसीत् । यज्ञस्य । धाम । परमम् । गुहा । यत् ।
धातुः । द्युतानात् । सवितुः । च । विष्णोः । भरत्ऽवाजः । बृहत् । आ । चक्रे । अग्नेः ॥ २ ॥

वेङ्कट० अविन्दन् ते अतिहितम्[3] तिरोहितम् यत् आसीत् बृहत् यज्ञस्य स्थानम् परमम्, गुहायाम् यत् अतिहितम्, तत् आदित्यस्य पञ्चम्यः भरद्वाजः आ चक्रे आजहार इति ॥ २ ॥

तेऽविन्दन् मनसा दीध्याना यजुः ष्कन्नं प्रथमं देवयानम् ।
धातुर्द्युतानात् सवितुश्च विष्णोरा सूर्यादभरन् घर्ममेते ॥ ३ ॥

१-१. नास्ति मूको. २. प्रथ मूको. ३. °थ मूको. ४. हितं मूको.

ते । अविन्दन् । मनसा । दीध्याना । यजु । स्कन्नम् । प्रथमम् । देवऽयानम् ।
धातु । द्युतानात् । सवितु । च । विष्णो । आ । सूर्यात् । अभरन् । घर्मम् । एते ॥ ३ ॥

वेङ्कट० ते लब्धवन्त मनसा ध्यायन्त यज्ञम् स्कन्नम् प्रथमम् देवयानम् । तदेवोक्तम्—धातु इति । सूर्यात् घर्मम् प्रवर्ग्यम् आ हृतवन्त देवा इति ॥ ३ ॥

[1]इति अष्टमाष्टके अष्टमाध्याये एकोनचत्वारिंशो वर्ग [1] ॥

[१८२]

[1]तपुर्मूर्धा बार्हस्पत्य ऋषि । बृहस्पतिर्देवता । त्रिष्टुप् छन्द [1] ।

बृहस्पतिर्नयतु दुर्गहा तिरः पुनर्नेषदघशंसाय मन्म ।
क्षिपदशस्तिमप दुर्मतिं हन्नथा करद्यजमानाय शं योः ॥ १ ॥

बृहस्पति । नयतु । दुःऽगहा । तिर । पुन । नेषत् । अघऽशंसाय । मन्म ।
क्षिपत् । अशस्तिम् । अप । दुःऽमतिम् । हन् । अथ । करत् । यजमानाय । शम् । यो ॥१॥

वेङ्कट० बृहस्पति दुष्टानो गाहयिता राक्षसम् तिर नयतु । पुन नयतु राक्षसाय मननीयम् आयुधम् । क्षिपतु पापम् । अप हन्तु दुर्मतिम् । अथ करोतु यजमानाय शम् च यो च ॥१॥

नराशंसो नोऽवतु प्रयाजे शं नो अस्त्वनुयाजो हवेषु ।
क्षिपदशस्तिमप दुर्मतिं हन्नथा करद्यजमानाय शं योः ॥ २ ॥

नराशंस । न । अवतु । प्रऽयाजे । शम् । न । अस्तु । अनुऽयाज । हवेषु ।
क्षिपत् । अशस्तिम् । अप । दुःऽमतिम् । हन् । अथ । करत् । यजमानाय । शम् । यो ॥२॥

वेङ्कट० नरै शस्यमान बृहस्पति अस्मान् रक्षतु यज्ञस्य प्रयाजेषु इज्यमानेषु । अपि च शङ्कर अस्माकम् अनुयाज बृहस्पते हवेषु इति ॥ २ ॥

तपुर्मूर्धा तपतु रक्षसो ये ब्रह्मद्विषः शरवे हन्तवा उ ।
क्षिपदशस्तिमप दुर्मतिं हन्नथा करद्यजमानाय शं योः ॥ ३ ॥

तपुःऽमूर्धा । तपतु । रक्षस । ये । ब्रह्मऽद्विषे । शरवे । हन्तवे । ऊं इति ।
क्षिपत् । अशस्तिम् । अप । दुःऽमतिम् । हन् । अथ । करत् । यजमानाय । शम् । यो ॥ ३ ॥

वेङ्कट० तापकशिरस्कः बृहस्पति तपतु रक्षस ब्राह्मणान् द्विषतः विशरणाय हननाय च । ये रक्षसः प्रभवन्ति ते तद् रक्ष इति ॥ ३ ॥

[1]इति अष्टमाष्टके अष्टमाध्याये चत्वारिंशो वर्ग [1] ॥

१-१. नास्ति मूको.

[१८३]

[1]प्रजावान् प्राजापत्य ऋषिः । १ यजमानो देवता, २ यजमानपत्नी, ३ होत्राशिषः । त्रिष्टुप् छन्दः[1] ।

अपश्यं त्वा मनसा चेकितानं तपसो जातं तपसो विभूतम् ।
इह प्रजामिह रयिं रराणः प्र जायस्व प्रजया पुत्रकाम ॥ १ ॥

अपश्यम् । त्वा । मनसा । चेकितानम् । तपसः । जातम् । तपसः । विऽभूतम् ।
इह । प्रऽजाम् । इह । रयिम् । रराणः । प्र । जायस्व । प्रऽजया । पुत्रऽकाम ॥ १ ॥

वेङ्कट० प्रजावान् प्राजापत्यः । प्रत्यृचम् यजमानपत्नीहोत्राशिषः । तृचं सूक्तम् । आद्यया यजमानम् ईंघते, द्वितीयया पत्नीम्, तृतीयया आत्मानमिति । अपश्यम् त्वा यजमानम् मनसा जानन्तम् तपसः जातम् तपसः विभूतम् इति दीक्षातपसोः जातम् आह । स त्वम् अस्मिन् लोके पुत्रम् धनम् च प्रति रराणः प्रजया प्र जायस्व पुत्रकाम । इति ॥ १ ॥

अपश्यं त्वा मनसा दीध्यानां स्वायां तनू ऋत्व्ये नाधमानाम् ।
उप मामुच्चा युवतिर्बभूयाः प्र जायस्व प्रजया पुत्रकामे ॥ २ ॥

अपश्यम् । त्वा । मनसा । दीध्यानाम् । स्वायाम् । तनू इति । ऋत्व्ये । नाधमानाम् ।
उप । माम् । उच्चा । युवतिः । बभूयाः । प्र । जायस्व । प्रजया । पुत्रऽकामे ॥ २ ॥

वेङ्कट० पश्यामि त्वा मनसा ध्यायन्तीम् स्वायाम् तन्वाम् पुत्रम् ऋतुकाले याचमानाम् । सा त्वम् माम् उप भव शयने[2] उच्छ्रिते युवतिः । प्र जायस्व प्रजया पुत्रकामे । इति ॥ २ ॥

अहं गर्भमदधामोषधीष्वहं विश्वेषु भुवनेष्वन्तः ।
अहं प्रजा अजनयं पृथिव्यामहं जनिभ्यो अपरीषु पुत्रान् ॥ ३ ॥

अहम् । गर्भम् । अदधाम् । ओषधीषु । अहम् । विश्वेषु । भुवनेषु । अन्तरिति ।
अहम् । प्रऽजाः । अजनयम् । पृथिव्याम् । अहम् । जनिऽभ्यः । अपरीषु । पुत्रान् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० होता यजमानो भूत्वा वदति—अहम् यज्ञस्य प्रवर्तकः गर्भम् अदधाम् ओषधीषु, अहम् एव विश्वेषु भुवनेषु अन्तः, अहम् एव प्रजाः जनयामि पृथिव्याम्, अहम् जनयितृभ्यः पतिभ्यः अपरीषु स्त्रीषु असगोत्रासु पुत्रान् जनयामि ॥ ३ ॥

[1]इति अष्टमाष्टके अष्टमाध्याये एकचत्वारिंशो वर्गः[1] ॥

[१८४]

[1]त्वष्टा गर्भकर्ता ऋषिः, विष्णुः प्राजापत्यो वा । आद्याया विष्णु त्वष्टृ-प्रजापति-धातारो देवता, द्वितीयस्याः सिनीवाली सरस्वत्यश्विनः, तृतीयस्या अश्विनौ । अनुष्टुप् छन्दः[1] ।

विष्णुर्योनिं कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि पिंशतु ।
आ सिञ्चतु प्रजापतिर्धाता गर्भं दधातु ते ॥ १ ॥

१-१. नास्ति मूको. २. शयने मूको.

विष्णुः । योनिम् । कल्पयतु । त्वष्टा । रूपाणि । पिंशतु ।
आ । सिञ्चतु । प्रजाऽपतिः । धाता । गर्भम् । दधातु । ते ॥ १ ॥

वेङ्कट० त्वष्टा गर्भकर्ता[1] । आशीः । लिङ्गोक्तदेवतम् । विष्णुः योनिम् कल्पयतु । 'त्वष्टा रूपाणि' रेतस पिंशतु । [2] 'यावच्छो वै रेतसः सिक्तस्य त्वष्टा रूपाणि वि करोति तावच्छो वै तत् प्रजायते' (तै १,५,९,१२) इति ब्राह्मणम् । आ सिञ्चतु रेतः प्रजापतिः । अथ धारयतु गर्भम् धाता तव इति ॥ १ ॥

गर्भं धेहि सिनीवालि गर्भं धेहि सरस्वति ।
गर्भं ते अश्विनौ देवावा धत्तां पुष्करस्रजा ॥ २ ॥

गर्भम् । धेहि । सिनीवालि । गर्भम् । धेहि । सरस्वति ।
गर्भम् । ते । अश्विनौ । देवौ । आ । धत्ताम् । पुष्करऽस्रजा ॥ २ ॥

वेङ्कट० गर्भम् धारय 'सिनीवालि ! । गर्भम् धेहि सरस्वति !'[3] । 'गर्भम् तव अश्विनौ' उभौ अपि देवौ आ धत्ताम् पुष्करमालिनौ ॥ २ ॥

हिरण्ययी अरणी यं निर्मन्थतो अश्विना ।
तं ते गर्भं हवामहे दशमे मासि सूतवे ॥ ३ ॥

हिरण्ययी इति । अरणी इति । यम् । निःऽमन्थतः । अश्विना ।
तम् । ते । गर्भम् । हवामहे । दशमे । मासि । सूतवे ॥ ३ ॥

वेङ्कट० हिरण्मय्यौ अरणी द्यावापृथिव्यौ यम् अग्निम् गर्भम् निर्मथितवन्तौ अश्विनौ, तम् तव उदरे गर्भम् आह्वयामः दशमे मासि सोतुम् ॥ ३ ॥

[4] इति अष्टमाष्टके अष्टमाध्याये द्विचत्वारिंशो वर्गः[4] ॥

[१८५]

[5] सत्यधृतिर्वारुणिर्ऋषिः । आदित्यः (स्वस्त्ययनम्) देवता । गायत्री छन्दः[5] ।

महि त्रीणामवोऽस्तु द्युक्षं मित्रस्यार्यम्णः । दुराधर्षं वरुणस्य ॥ १ ॥

महि । त्रीणाम् । अवः । अस्तु । द्युक्षम् । मित्रस्य । अर्यम्णः । दुःऽआधर्षम् । वरुणस्य ॥ १ ॥

वेङ्कट० सत्यधृतिः[6] वारुणिः । महत् त्रयाणाम् आदित्यानाम् 'मित्रस्य अर्यम्णः च दीप्तं रक्षणम् अस्तु', तथा वरुणस्य च दुराधर्षम् 'रक्षणम् अस्तु' ॥ १ ॥

नहि तेषाममा चन नाध्वसु वारणेषु । ईशे रिपुरघशंसः ॥ २ ॥

---

१. कर्ता मूको. २-२. नास्ति मूको. ३-३. ...धत्तौ वि°; अश्विनौ मूको. ४-४. नास्ति मूको. ५. धन्वतिः मूको. ६. मह मूको.

नहि । तेषाम् । अमा । चन । न । अध्वऽसु । वारणेषु । ईशे । रिपुः । अघऽशंसः ॥ २ ॥

वेङ्कट० यान् आदित्याः रक्षन्ति, नहि तेषाम् गृहेषु च न अपि मार्गेषु चोरसद्भावात् गच्छतां वारकेषु ईष्टे रिपुः अघशंसः इति ॥ २ ॥[१]

यस्मै पुत्रासो अदितेः प्र जीवसे मर्त्याय । ज्योतिर्यच्छन्त्यजस्रम् ॥ ३ ॥

यस्मै । पुत्रासः । अदितेः । प्र । जीवसे । मर्त्याय । ज्योतिः । यच्छन्ति । अजस्रम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० यस्मै मनुष्याय[२] अदितेः पुत्राः[३] प्र यच्छन्ति [४]जीवनाय ज्योतिः अजस्रम्[४] आदित्याख्यम्, तस्मै नेशे[५] स्तेन इति ॥ ३ ॥

[६]इति अष्टमाष्टके अष्टमाध्याये त्रिचत्वारिंशो वर्गः[६] ॥

[१८६]

[७]उलो वातायन ऋषिः । वायुर्देवता । गायत्री छन्दः[७] ।

वात आ वातु भेषजं शंभु मयोभु नो हृदे । प्र ण आयूंषि तारिषत् ॥ १ ॥

वातः । आ । वातु । भेषजम् । शम्ऽभु । मयःऽभु । नः । हृदे । प्र । नः । आयूंषि । तारिषत् ॥

वेङ्कट० उलो वातायनः । वातः आ गमयतु भेषजम् शम्भु मयोभु च । शंमयसोः[८] अल्पो भेदः । अस्माकम् हृदयाय, वर्धयतु च अस्माकम् आयूंषि ॥ १ ॥

उत वात पितासि न उत भ्रातोत नः सखा । स नो जीवातवे कृधि ॥ २ ॥

उत । वात । पिता । असि । नः । उत । भ्राता । उत । नः । सखा । सः । नः । जीवातवे । कृधि ॥२॥

वेङ्कट० अपि च हे वात ! पिता असि नः, अपि च भ्राता, "अपि च नः सखा" । सः अस्माकम् जीवनाय कुरु इति ॥ २ ॥

यददो वात ते गृहे३ऽमृतस्य निधिर्हितः । ततो नो देहि जीवसे ॥ ३ ॥

यत् । अदः । वात । ते । गृहे । अमृतस्य । निऽधिः । हितः । ततः । नः । देहि । जीवसे ॥ ३ ॥

वेङ्कट० यत् अमुत्र "हे वात ! तव गृहे अमृतस्य" निधिः हितः, ततः किञ्चिद् अस्मभ्यम् प्रयच्छ जीवनाय ॥ ३ ॥

[९]इति अष्टमाष्टके अष्टमाध्याये चतुश्चत्वारिंशो वर्गः[९] ॥

[१८७]

[१०]वत्स आग्नेय ऋषिः । अग्निर्देवता । गायत्री छन्दः[१०] ।

प्राग्नये वाचमीरय वृषभाय क्षितीनाम् । स नः पर्षदति द्विषः ॥ १ ॥

प्र । अग्नये । वाचम् । ईरय । वृषभाय । क्षितीनाम् । सः । नः । पर्षत् । अति । द्विषः ॥ १ ॥

---

१. पाठाग्रे उन्दरस्थः "अंशु वा" इति शोधः द्र. (तु. वैर १,२८२३ k). २. पुरुष अ॰, ३. मनुष्याः अ॰. ४-४. ०ने....रम॰ मूको. ५. नेऽे अ॰. ६-६. नास्ति मूको. ७. वर्तैकरूपो मूको. ८-८. पुरितम् मूको.

वेङ्कट० वरम्[1] आग्नेय । प्र ईरय अग्नये वाचम् वपित्र मनुष्याणाम् । स अस्मान् अति पारयतु द्वेष्टृन् इति ॥ १ ॥

यः परस्याः परावतस्तिरो धन्वातिरोचते । स नः पर्षदति द्विषः ॥ २ ॥

य । परस्या । पराऽवत । तिर । धन्व । अतिऽरोचते । स । न । पर्षत् । अति । द्विष ॥ २ ॥

वेङ्कट० [2]य[2] परस्या परावत अत्यन्त दूरात्[2] आगच्छन् तिर कुर्वन् [3]अन्तरिक्षे आतरोचते[3] ॥ २ ॥

यो रक्षांसि निजूर्वत्यग्निस्तिग्मेन शोचिषा । स नः पर्षदति द्विषः ॥ ३ ॥

य । रक्षांसि । निऽजूर्वति । वृषा । शुक्रेण । शोचिषा । स । न । पर्षत् । अति । द्विष ॥ ३ ॥

वेङ्कट० य रक्षांस निहन्ति वर्षिता[4] शुक्रण शोचिषा ॥ ३ ॥

यो विश्वाभि विपश्यति भुवना सं च पश्यति । स नः पर्षदति द्विषः ॥४॥

य । विश्वा । अभि । विऽपश्यति । भुवना । सम् । च । पश्यति । स । न । पर्षत् । अति । द्विष ॥

वेङ्कट० निगदसिद्धेति ॥ ४ ॥

यो अस्य पारे रजसः शुक्रो अग्निरजायत । स नः पर्षदति द्विषः ॥ ५ ॥

य । अस्य । पारे । रजस । शुक्र । अग्नि । अजायत । स । न । पर्षत् । अति । द्विष ॥ ५ ॥

वेङ्कट० य अस्य लोकस्य पारे [5]प्राव ज्वलन्[5] आग्न अजायत आदित्यरूप इति ॥ ५ ॥

[6]इति अष्टमाष्टक अष्टमाध्याये पञ्चचत्वारिंशो वर्ग[6] ॥

[१८८]

[7]आग्नय श्येन ऋषि । जातवेदा अग्निर्देवता । गायत्री छन्द[7] ।

प्र नूनं जातवेदसमश्वं हिनोत वाजिनम् । इदं नो बर्हिरासदे ॥ १ ॥

प्र । नूनम् । जातऽवेदसम् । अश्वम् । हिनोत । वाजिनम् । इदम् । न । बर्हि । आऽसदे ॥ १ ॥

वेङ्कट० [8]श्यन आग्नेय[8] । प्र हिणुत क्षिप्रम् [9]जातवदसम् अश्वम् वाजिनम् । औपमिकम्[9] । इदम् अस्माकम् बर्हि आसत्तुम्[9] ॥ १ ॥

अस्य प्र जातवेदसो विप्रवीरस्य मीळ्हुषः । महीमियर्मि सुष्टुतिम् ॥ २ ॥

अस्य । प्र । जातऽवेदस । विप्रऽवीरस्य । मीळ्हुष । महीम् । इयर्मि । सुऽस्तुतिम् ॥ २ ॥

---

१ पुरितम् मूको २-२ यत् परस्या य परस्या परावगो दूराद् वि[1]; यन् परस्या य परस्या परावतो दूरात् अ[1] ३-३ अ तरिते वि[1], अन्तरिक्ष अ[1]. ४ °र्षितः मूको ५-५ प्रवन्व° वि[1], प्रज्व° अ[1]. ६-६ नास्ति मूको. ७-७ नमाको° वि[1]; नाग्ने° अ[1] ८-८ °रेदीव° मूको ९. आसदम् मूको.

वेङ्कट० अस्य प्र इरयामि जातवेदस मधाविवीरस्य। वीरा स्तोत्रस्य प्ररका। सवतु महतीम् सुष्टुतिम् ॥ २ ॥

या रुचो जातवेदसो देवत्रा हव्यवाहनीः। ताभिर्नो यज्ञमिन्वतु ॥ ३ ॥

या। रुचः। जातऽवेदसः। देवऽत्रा। हव्यऽवाहनीः। ताभिः। नः। यज्ञम्। इन्वतु ॥ ३ ॥

वेङ्कट० या[1] दीप्तय जातवेदस देवान् प्रति हविषा[1] वोढ्र[1] ताभि सह [2]सोऽस्माकम् यज्ञम् व्याप्नोतु[2] ॥ ३ ॥

[3]इति अष्टमाष्टके अष्टमाध्याये षट्चत्वारिंशो वर्ग[3] ॥

[१८९]

[4]सार्पराज्ञी ऋषिका। आत्मा सूर्यो वा देवता। गायत्री छन्दः[4]।

आयं गौः पृश्निरक्रमीदसदन्मातरं पुरः। पितरं च प्रयन्त्स्वः ॥ १ ॥

आ। अयम्। गौः। पृश्निः। अक्रमीत्। असदत्। मातरम्। पुरः। पितरम्। च। प्रऽयन्। स्वरिति स्वः ॥

वेङ्कट० सार्पराज्ञी। गमनशील अयम् आ क्रामति त्रैलोक्य पुश्निवर्ण सीदति च पृथिवीम् प्रति पुन पुन पितरम् च दिवम् प्रति गच्छन् इति ॥ १ ॥

अन्तश्चरति रोचनास्य प्राणादपानती। व्यख्यन्महिषो दिवम् ॥ २ ॥

अन्तरिति। चरति। रोचना। अस्य। प्राणात्। अपऽअनती। वि। अख्यत्। महिषः। दिवम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० मनुष्याणाम् अन्त चरति [5]रोचना अस्य[5] दीप्ति प्राणव्यापारात् [6]अनन्तरम् अपानना[6]। वि चष्ट [7]महान् सूर्य[7] द्युलोकम् इति ॥ २ ॥

त्रिंशद्धाम वि राजति वाक्पतङ्गाय धीयते। प्रति वस्तोरह द्युभिः ॥ ३ ॥

त्रिंशत्। धाम। वि। राजति। वाक्। पतङ्गाय। धीयते। प्रति। वस्तोः। अह। द्युऽभिः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० साऽयम् अग्निः त्रिंशतम्[8] मुहूर्तान् वि राजति, रात्रौ न तु तिरोभवति। व्यक्तौ गमन शीलाय स्तुति प्रात धीयते[9] स्तोतृभि [10]दीप्तै मन्त्रै वेति[10] ॥ ३ ॥

[3]इति अष्टमाष्टके अष्टमाध्याये सप्तचत्वारिंशो वर्गः[3] ॥

[१९०]

[3]माधुच्छन्दसोऽघमर्षण ऋषिः। भाववृत्त देवता। अनुष्टुप् छन्दः[3]।

ऋतं च सत्यं चाभीद्धात्तपसोऽध्यजायत। ततो रात्र्यजायत ततः समुद्रो अर्णवः ॥ १ ॥

---

१. या इवः भ[1]. २-२ s[a] वि[1]; नास्ति भ[1] ३ वेछा भ[1] ४-४ त्रुटितम् मूको. ५-५ नास्ति मूको ६-६ र अस्य वि[1], नास्ति भ[1] ७-७ [illegible] मूको ८ त्रिंशतः मूको ९. [illegible] मूको १०-१० दीप्त [illegible] मूको

ऋतम् । च । सत्यम् । च । अभिऽईद्धात् । तपसः । अधि । अजायत ।
ततः । रात्री । अजायत । ततः । समुद्रः । अर्णवः ॥ १ ॥

वेङ्कट० [1]माधुच्छन्दसोऽघमर्षणः । ऋतम् च सत्यम्[1] च अभीद्धात् तप्यमानात् ब्रह्मणः अजायत । 'तत् यत् ऋतम् इति वाक् सा यत् सत्यम् इति प्राणः' इति शाट्यायनकम् (तु. जैमि ३,३६०;२,४२५)। ततः रात्रिः अजायत, ततः समुद्रः उदकवान् इति । 'इदं वा अग्रे नैव [2]किंचनासीत्' (तैब्रा २,२,९,१) इति अध्वर्युब्राह्मणम्[2] इति ॥ १ ॥

समुद्रादर्णवादधि संवत्सरो अजायत । अहोरात्राणि विदधद्विश्वस्य मिषतो वशी ॥२॥
समुद्रात् । अर्णवात् । अधि । संवत्सरः । अजायत । अहोरात्राणि । विऽदधत् । विश्वस्य । मिषतः । वशी ॥

वेङ्कट० समुद्रात् उदकवतः [3]संवत्सरः अब्दः अजायत[3] अहोरात्राणि विदधत् विश्वस्य मिषतः पश्यतो भूतस्य वशी इति ॥ २ ॥

सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् । दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्षमथो स्वः ॥३॥
सूर्याचन्द्रमसौ । धाता । यथाऽपूर्वम् । अकल्पयत् । दिवम् । च । पृथिवीम् । च । अन्तरिक्षम् । अथो । स्वः ॥

वेङ्कट० एवत् सर्वं सृष्ट्वा[4] धाता सूर्यादिकमपि पूर्वकल्पानुरूप्येण अकल्पयत् अथ स्व.[5] सर्वमित्यर्थः ॥ ३ ॥

[6]इति अष्टमाष्टके अष्टमाध्याये अष्टचत्वारिंशो वर्गः[6] ॥

[१९१]

[7]संवनन आङ्गिरस ऋषिः । १ अग्निर्देवता, २-४ संज्ञानम् । अनुष्टुप् छन्दः, तृतीया त्रिष्टुप्[7] ।

संसमिद्युवसे वृषन्नग्ने विश्वान्यर्य आ । इळस्पदे समिध्यसे स नो वसून्या भर ॥१॥
सम्ऽसम् । इत् । युवसे । वृषन् । अग्ने । विश्वानि । अर्यः । आ ।
इळः । पदे । सम् । इध्यसे । सः । नः । वसूनि । आ । भर ॥ १ ॥

वेङ्कट० संवनन आङ्गिरसः । संवननम् । सम्मिश्रयसि एव वर्षितः! अग्ने! विश्वानि धनानि च स्वामी त्वम् आभिमुख्येन । स त्वम् इडायाः पदे सम् इध्यसे । सः अस्मभ्यम् [8]धनानि आ भर[8] ॥ १ ॥

सं गच्छध्वं सं वदध्वं सं वो मनांसि जानताम् ।
देवा भागं यथा पूर्वे संजानाना उपासते ॥ २ ॥

सम् । गच्छध्वम् । सम् । वदध्वम् । सम् । वः । मनांसि । जानताम् ।
देवाः । भागम् । यथा । पूर्वे । सम्ऽजानानाः । उपऽआसते ॥ २ ॥

वेङ्कट० स्तोतारः 'यूयम् सम् गच्छध्वम्', सम् वदध्वम्, मनांसि च युष्माकम् सम् जानताम् अस्मदी-

---

१-१. °मो…स सम् मूको. २-२. °आ…ध्व° वि°. ३-३. °त्सराऽदेवोजा° मूको. ४. दृष्ट्वा मूको. ५. सुवः मूको. ६-६. नास्ति मूको. ७-७. धना…मूको. ८-८. त्रुटितम् मूको.

योऽयमिति[1]। देवा भागम् यज्ञीयम् यथा इतरम् सजानाना उपासते प्रज्ञा[2], तथा यूयमपि कुरुध्वम् इति ॥ २ ॥

समानो मन्त्रः समितिः समानी समानं मनः सह चित्तमेषाम् ।
समानं मन्त्रमभि मन्त्रये वः समानेन वो हविषा जुहोमि ॥ ३ ॥

समान । मन्त्रं । सम्ऽईति । समानी । समानम् । मनं । सह । चित्तम् । एषाम् ।
समानम् । मन्त्रम् । अभि । मन्त्रये । व । समानेनं । वः । हविषां । जुहोमि ॥ ३ ॥

वेङ्कट० [3]समान मन्त्र समिति समानी युष्माकम्[3], समानम् मन [4] चित्तम् च [5]अनुसन्धानसाधनम् सह[5] भवतु एषाम् युष्माकम् इति । [6]समानम् मन्त्रम् अभि[6] उच्चारयामि युष्माकम्, येन सङ्गता स्यात । तथाऽनेन समानेन हविषा युष्माकम् जुहोमि इति ॥ ३ ॥

समानी व आकूतिः समाना हृदयानि वः। समानमस्तु वो मनो यथा वः सुसहासति ॥४॥

समानी । व । आऽकूति । समाना । हृदयानि । व ।
समानम् । अस्तु । वः । मनः । यथा । व । सुऽसह । असति ॥ ४ ॥

[7]इति अष्टमाष्टके अष्टमाध्याये एकोनपञ्चाशो वर्गः[7] ॥

व्याख्यदष्टममध्यायम् अष्टमस्याष्टकस्य स ।
तीरमाश्रित्य निवसन् कावेर्या दक्षिणं सुखम् ॥

इति वेङ्कटमाधवाचार्यविरचिते ऋक्संहिताव्याख्याने अष्टमाष्टके अष्टमोऽध्याय ॥

— ❀ —

इति ऋग्वेदे सभाष्ये दशम मण्डल समाप्तम् ॥

१. यस्य कश्चित् मूको. २. प्रज्ञा मूको. ३-३. ···[illegible] मूको. ४. नास्ति मूको.
५-५. ···नो [illegible] मूको ६-६. °न न° मूको. ७-७. नास्ति मूको.

शोधपत्रम्[1]

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
३४६१	१	'वपः'	'वेप.'	३५७२	२१	सवस्व	सेवस्व
,,	२	ईंप°	ईंप°	,,	,,	स्वशत्रु°	सः शत्रु°
,,	२१	सर्वभूतानि	सर्वत्वभूतानि	३५७२	३०	सशत्रु° वि° अ°.	स्वशत्रु° वि°.
३४७२	१३	भोज्यत्वाद्	भोज्यवत्त्वाद्	३५७५	१६	स्तुवन्त	स्तुतवन्त
३४८०	१५	इनः	इनः	३५८०	२३	यज्ञपुत्राणि	यज्ञपात्राणि
३४८४	१०	'यमश्चन्व°	यमश्चान्व°	३५८१	१७	आन्द्र	आनद्
३४८६	२८	स्विष्टदा°	स्विष्टकृद्दा°	३५८४	७	धीमन्त	धीमन्तः
३४८८	२०	सम्परिचारा-थेंत्याधि°	सम्परिचारार्थं यज्ञत्याधि°	३५८७	१९	ऊ	ऊँ
३४९४	५	प्रमुत्राणो	प्रवुवाणो	३५८८	१२	°प्रज्ञं	°प्रज्ञम्
३५०२	३	प्रजावन्तः	प्रजावन्त.	,,	,,	किल्बि°	किल्बिष°
३५०४	१८	°गापायना	°गोपायना	३५९०	१२	°ध्वर्युः	°ध्वर्युः
३५११	२३	आदिश्यं	आदिश्य	३५९३	५	वय	वयं
३५२६	२७	रिवृद्ध°	परिवृद्ध°	३५९४	२०	जाता	जाताः
३५२८	१४	स्तोतृश्चा°	स्तोतृंश्चा°	३६०५	१७	कामानां	कामानाम्
३५३४	१३	*ऊत्या गत्या	ऊत्या *गत्या	३६०६	११	ग्रयर्स्थिप्रतां	ग्रयर्स्थिप्रतो
,,	१४	गच्छ	गच्छ-	३६१७	१३	पुत्रः	पुत्राः
३५३५	१३	कीदृशम्	कीदृशम् ।	३६२३	१२	आऽदुर्हि°	प्राऽदुर्हि°
३५३७	१६	हविः सह°	हवि सह°	३६२९	२४	आमिरग्नि	प्रमिरग्नि
३५४०	२१	लोडर्थे	लडर्थे	३६४४	४	शत्रन्	शत्रून्
३५४१	१७	सहाऽऽदित्ये°	महाऽदित्या°	३६४५	१२	लंपन्ताम्	लंपन्ताम्
३५४४	१५	सुमित्रा°,	सुमित्र्या ,	३६५५	४	दत्वा	दत्त्वा
३५४८	२	°तूर्वं	°तूर्वं	३६५७	१२	वीरम्	वीरम्ः
,,	११	तीव्र	तीऽर्थं	३६६२	२४	इन्द्रः	(°वृषाकपि.)
३५५४	१८	नि.	यज्ञनि	,,	,,	रूमे	इन्द्रात्वे
३५५५	१२	दिव	दिवः	,,	,,	महानाम्	×
३५५६	२०	होतारा	होतारा	,,	२५	मन्थे	मन्थे महानाम् (?)
३५५९	११	होतृत्वेन°	होतृकर्तृत्वेन°	,,	२०	इन्द्रा°	×
३५६२	९,१०	°निधोज°	निधो अ°	३६६५	१५	विपदेवतं°	विपदे वतं°
,,	१८	दाम्बहृदि	दाम्बहृदे°	३६६६	७	स्वम्°	शान्°
३५६५	५	कृशावज्ञा°	कृशोदया°	,,	८	°उमान्	°उमान

१. × [illegible]

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
३३६६	८	अन्तिकभूतान्[२]	आसिकाभूतान्[१]
,,	,,	उप-आ-गच्छ	उप आ-गच्छ
,,	२१	अपुनरागत	पुनरागतं
३६७०	१८	[१]दरुषा वाच.[१]	परुषवाचः[१]
,,	२७	परुषवा° वि[१].	×
३६७३	७	विपर्णं।	त्रिपर्णं।
३६७८	२१	प्रश्नः। 'उप-भिपजम् न	प्रश्नः 'उप-हिषक्। न तं
३६८०	२७	तनू	अतनू
३६९६	२३	घाक्ता°	घाता°
३७०१	७	अरु°	अरू°
३७०७	१०	अध्वर्यो°	अध्वर्यो°
३७०८	२	तथैति	तथेति
,,	९	पुनर्वृत्तये।	अपुनरावृत्तये।
३७११	२५	मया	मयि
३७१२	१५	स्त्रणं	स्त्रैणं
३७१८	२५	रक्षु°	रक्ष.°
३७२०	५	°ङ्गमङ्गं	°ङ्गमङ्गं
३७२३	४	प्रतिपेदे	प्रतिपेदे
३७२४	४	रथोऽधिकं	रथोऽधिकस्तत्
३७३२	१४	पञ्चमाष्टके	पञ्चमाध्याये
३७३७	२३	°सुदर्दब्रस्य	°सुदंहब्रस्य
३७३८	२५	पुरिऽवृक्तेर्व	पुरिवृक्वं
३७३९	१	पुरिवृऽक्ताऽइव	पुरिवृक्ताऽइव
३७४८	२	अपि	अपि[१]
३७४९	११	°श्वेव्विन	°श्वेव्विद
३७५६	१९	°र्णाऽइन	°र्णाऽइव
३७६७	१०	सुम्नूः।	सुम्नुः।
३७७२	२१	वचस्यर्या।	वचस्यर्या
३७८९	११	°र्थोऽय	°र्थोऽयं
,,	२४	व्यसायिनः	व्यवसायिनः
३७९०	१५	शादरा°	शादरा°
३८००	७	सेव्य°	असेव्य°
३८०२	६	'वाग्र'ऽनुष्टुप्	'वाग्वा अनुष्टुप्
३८०५	११	सुप्रणयनाः	सुप्रणयना!
३८०८	१	°वेपुं।	°वेपुं।
३८११	१	उपप्लवत।	उदप्लवत।
,,	२८	°कधन्यम् अ.	×
३८१५	२२	द्वेर्षः।	द्वैपः।
३८१९	८	°च्छसि[१],	°च्छति[१],
,,	२६	३ °च्छति वि[१].	३ °च्छसि अ[१].
३८२३	१९	इयमंस्य	इयमंस्य
३८४१	१३	उक्तम् (?)।	वृत्तम्।
३८४४	४	अरक्ो°	उरक्ो°
३८५२	२	सङ्गामं	सङ्ग्रामं
,,	८	उपगमय	अपगमय
३८५७	९	यदीयन्	यद्दायन्
३८६५	४	त्राम	क्षाम
३८७२	१९	पिवतु	पिबतु
३८८२	१९	आदानम्	दानम्
३८८७	३	वारकपु	वारकेषु
,,	१८	यद्द्रो	यद्रुद्रो
३८९०	८	वशी	वृशी
,,	२६	स्तोतारः	स्तोतारः!